

TC
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI

**MADDİ GAYRİ-MADDİ EMEK BAĞLAMINDA
TÜRKİYE’DE İŞÇİ SINIFININ OLUŞUMU:
BİLİŞİM SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ**

Doktora Tezi

Güven SAVUL

Ankara-2016

TC
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI

**MADDİ GAYRİ-MADDİ EMEK BAĞLAMINDA
TÜRKİYE’DE İŞÇİ SINIFININ OLUŞUMU:
BİLİŞİM SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ**

Doktora Tezi

Güven SAVUL

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Metin ÖZUGURLU

Ankara-2016

TC
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ ANABİLİMDALI

**MADDİ GAYRİ-MADDİ EMEK BAĞLAMINDA
TÜRKİYE'DE İŞÇİ SINIFININ OLUŞUMU:
BİLİŞİM SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ**

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Metin ÖZÜGÜRLÜ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Zühtü E. Ercan
Prof. Dr. E. A. TONAK
Prof. Dr. Bahadır Y. Özdemir
Mr. Dr. Metin ÖZÜGÜRLÜ
Prof. Dr. Semra Balıkcı

İmzası

Y. Ercan
E. A. Tonak
Bahadır Y. Özdemir
M. Özügürlü
Semra Balıkcı

Tez Sınavı Tarihi 23.06.2016..

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim (20/07/2016).

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

.....GÜVEN SAVUL.....

İmzası

.....

ÖNSÖZ

Doktora çalışması, ders aşamasından yeterlik sınavına, tez yazımı ve yazılan tezin sözlü savunusuna kadar uzanan zorlu bir sürecin tamamını niteler. Doktora çalışması yapmaya karar vermiş bir araştırmacı, çalışmanın başından itibaren birtakım riskleri, zorlukları göze almıştır. Araştırılacak konu, konunun kavramsal boyutu, ele alınış tarzı ve bağlantılı tartışmalarla ne derece bilimsel bir temelde ilişkilendirildiği, saha çalışmasına karar verildiyse, kuramsal tartışmalarla, saha bulgularının analitik bir şekilde ilişkilendirilmesi bu risklerin ve zorlukların bazılarıdır.

Tüm doktora çalışması boyunca ortaya koyulan yoğun kafa emeğinin araştırmacı açısından en önemli getirisi, ilgi duyulan konunun derinlemesine öğrenilmesidir. Özellikle sosyal bilimler alanında doktora çalışması yapmaya karar vermiş bir araştırmacının en büyük güdüleyicisi, ilgi duyduğu araştırma konusu özelinde toplumsal gerçekliği kavrayabilme düşüncesidir. İçinde yaşanan toplumsal gerçekliğin kavranabilmesi, dünyada var olan toplumsal sorunların çözümüne yönelik atılabilecek adımların da tahayyülüne olanak verir. Bu nedenle, sosyal bilimler alanında gerçekleştirilen bir doktora çalışması, toplumsal gerçekliğe akademik bir bakış açısıyla temas etmelidir.

Elinizde bulunan bu doktora tezi de, yukarıdaki paragrafta anlatılan aşamalı sürecin ürünüdür ve toplumsal gerçekliğe temas etmeyi akademik çerçevede dert edinmiştir.

Bu çalışma, tez yazarının uzun zaman ve emek harcadığı, yılları alan bir ürün olmakla beraber, bu ürünün ortaya çıkmasına katkıda bulunanlar, destek sağlayanlara

teşekkür etmek bu satırların yazarının borcudur. Bu zorlu süreçte sağladıkları her türlü destek için öncelikle eşim Esin Korkut Savul ile annem ve babama; tez yazım sürecinin her aşamasında yanımda olan tez danışmanım Prof. Dr. Metin Özüğurlu'ya; tez izleme komiteleri süresince eleştiri ve görüşleriyle çalışmanın gelişimine katkı sağlayan Prof. Dr. Seyhan Erdoğan ve Prof. Dr. Gamze Yücesan Özdemir'e; savunma jürisinde yer alarak bu çalışmanın eksiklerinin giderilmesine birinci derecede katkı sağlayan Prof. Dr. Ahmet Tonak, Prof. Dr. Yıldız Ecevit ve Doç. Dr. Serdal Bahçe'ye; doktora sürecinin her aşamasında karşılıklı bilgi paylaşımıyla birbirimize destek olduğumuz Yrd. Doç. Dr. Elif Hacısalıhoğlu ve Dr. Denizcan Kutlu'ya; yedi yıl aynı işyerinde çalıştığım ve kendilerinden hem mesleki alanla ilgili, hem de yaşama ilişkin çok şey öğrendiğim Dr. Naci Önsal ve Hasan Tahsin Benli'ye; hala aynı işyerinde çalıştığım çalışma arkadaşım Barış İyiaydın'a ve arkadaşlarım Fatma Doğuş Özdemir ile Kerem Cevdet Kural'a teşekkür ederim.

Diğer bir teşekkür de saha çalışmasının gerçekleştirilebilmesini sağlayan bilişim ve iletişim teknolojileri sektöründe çalışan emekçilere ve emekçilere ulaşmamda yardımlarını asla unutmayacağım -kendileri de aynı sektör emekçisi olan- Adil Güneş Akbaş ile Mert Akdemir'e edilmeli. Bu çalışmada aslında üç aşağı beş yukarı “onların hikâyeleri” anlatılmaya çalışıldı. Eğer bu anlatımda bazı eksiklikler olduysa, tüm sorumluluk yazara aittir.

Son söz olarak, doktora eğitimine yönelmemde en büyük desteği vererek çalışma azmini bana aşılayan ve her zaman bilimin peşinden koşmamı salık veren babam Hasan Savul'a bir kez daha teşekkür ediyorum. Bu çalışmayı O'na armağan ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	vii
TABLolar LİSTESİ.....	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GAYRİ-MADDİ EMEK

1.1. GAYRİ-MADDİ EMEK KAVRAMININ TARİHSEL ARKA PLANI	15
1.1.1. İşçilik Sonrası (<i>Post-Operaismo</i>) Çevresi Ve "Kitleseİ İşçi (<i>Operario Massa</i>)"- "Toplumsal İşçi" Tartışmaları	17
1.1.2. Gayri-Maddi Emegın Kavramsal Sınırları	22
1.1.3. Sembolik Değer Üretimi Ve Gayri-Maddi Emek	35
1.2. GAYRİ MADDİ EMEĞİN BİLEŞENLERİ OLARAK BİYO-POLİTİK ÜRETİM VE DUYGULANIMSAL EMEK.....	38
1.2.1. Biyo-Politika, Biyo-İktidar, Biyo-Politik Üretim	38
1.2.2. Duygulanımsal Emek	45
1.3. GAYRİ-MADDİ EMEK KAVRAMSALLAŞTIRMASINA YÖNELİK ELEŞTİREL DEĞERLENDİRMELER	54

İKİNCİ BÖLÜM

ÜRETKEN EMEK, ÜRETKEN-OLMAYAN EMEK TARTIŞMASI KAPSAMINDA GAYRİ-MADDİ EMEK

2.1. ÜRETKEN VE ÜRETKEN-OLMAYAN EMEK TARTIŞMASINA KISA BİR BAKIŞ.....	69
2.2. ÜRETKEN, ÜRETKEN-OLMAYAN EMEK EKSENİNDE GAYRİ-MADDİ EMEĞİN YERİ.....	75
2.2.1. Bilginin Üretken Niteliği Ve Gayri-Maddi Emekle İlişkisi	91

2.2.2. Hizmet Sektörünün, Üretken Emek, Üretken-Olmayan Emek Tartışmasındaki Yeri	99
2.3. ÜRETKEN EMEK-ÜRETKEN OLMAYAN EMEK AYRIMININ GAYRİ- MADDİ EMEKLE İLİŞKİSİNE YÖNELİK DEĞERLENDİRMELER	106

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAYRİ-MADDİ EMEĞİN SINIFSAK KONUMU VE SINIFSAK POZİSYON ALIŞIN OLANAKLARI

3.1. SINIFSAK KONUM VE SINIFSAK POZİSYON ALIŞIN BİLEŞENLERİ...	122
3.1.1. Sınıf Oluşum Süreci ve Sınıfın Anlamı.....	124
3.1.2. Sınıfsal Pozisyon Alışın Olanakları ve Sınırları	130
3.1.3. Mesleğin Sınıf Çözümlemesindeki Yeri	134
3.1.4. Sınıf Çözümlemesinde Kamu - Özel Ayrımının Önemi	137
3.2. SINIF OLUŞUMUNA YÖNELİK TARTIŞMALAR.....	139
3.2.1. Sınıfsal İlişkilerin Tümüleşik Belirleyeni: Altyapı-Üstyapı Birliği.....	140
3.2.1.1. Tüketim Bağımlılığının Sınıfın Öznel Boyutu Üzerindeki Etkisi.....	141
3.2.1.2. İşçilik Öncesi Toplumsallaşma Deneyimlerinin Sınıf Oluşumuyla İlişkisi.....	144
3.2.1.3. Sınıf Oluşumu Tartışmasına Yönelik Değerlendirmeler	146
3.2.2. İşçi Sınıfı Oluşumunda Nesnel-Öznel İlişkisi	151
3.3. GAYRİ-MADDİ EMEK ÖNCESİ MESLEKİ ÇEŞİTLENME EKSENİNDE İŞÇİ SINIFI, ORTA SINIF, KÜÇÜK BURJUVAZİ, BURJUVAZİ TARTIŞMALARI	159
3.3.1. Klasik Marksizm'de Sınıflar Ve Mesleklerin Sınıfsal Konumla İlişkisi	162
3.3.2. Eski ve Yeni Küçük Burjuvazi Ayrımı Temelinde Profesyonel Meslek Sahiplerinin Sınıfsal Konumu	167
3.3.2.1. Kapitalist Üretim Tarzı Altında Kafa Emeğinin-Kol Emeğinden Ayrı Tutulmasının Anlamı	174
3.3.2.2. Her Profesyonel Meslek Sahibi Yönetici Midir?	175

3.3.2.3. “Büyük İngiliz Sınıf Araştırması” Üzerine	178
3.3.2.4. Wright’ın Çelişkili Sınıf Konumları Çözümlemesi.....	181
3.3.2.5. Sınıf Çözümlemesine İlişkin Değerlendirmeler	189

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BİLİŞİM VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİNİN (BİT) KAPİTALİZMİN KÜRESEL İLİŞKİLERİ İÇİNDEKİ YERİ VE GAYRİ-MADDİ EMEK

4.1. DÜNYA GENELİNDE ÜRETİMİN COĞRAFİ VE SEKTÖREL DAĞILIMI.....	203
4.2. TOPLUMSAL İŞBÖLÜMÜNDEN YABANCILAŞMAYA, YABANCILAŞMADAN YENİ ULUSLARARASI İŞBÖLÜMÜNE KAPİTALİST ÜRETİM TARZI.....	212
4.2.1. Yabancılaşmanın Deneyimlenmesinde Farklılaşmada Genel Aklın (<i>General Intellect</i>) Rolü ve Gayri-Maddi Emek	213
4.2.2. Yeni Uluslararası İşbölümü: Tanımlar ve Eleştiriler	223
4.3. BİLİŞİM VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİNDEKİ GELİŞİMİN, KAPİTALİZMİN KÜRESEL İLİŞKİLERİ AÇISINDAN ANLAMI.....	238
4.3.1. Bilişim ve İletişim Teknolojilerinin Gelişimi	239
4.3.2. Bit Sektörünün İçsel Çeşitlenmesi Ve Gayri-Maddi Emek	249
4.3.2.1. Bit Temelli Üretim Süreçlerinin Teknik-Coğrafi Nitelikleri Ve Gayri-Maddi Emegın Bu Süreçlerdeki Konumu	269
4.3.2.2. BİT Sektörünün Genel İşleyişi İçinde Gayri-Maddi Emekçilerin Rolü	284

BEŞİNCİ BÖLÜM

BİLİŞİM VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ ÖRNEĞİNDE TÜRKİYE’DE GAYRİ-MADDİ EMEĞİN SOSYOLOJİSİ

5.1. TÜRKİYE’NİN “KÜRESEL KAPİTALİZME” EKLEMLENMESİNDE BİT SEKTÖRÜNÜN ROLÜ	298
5.2. TÜRKİYE’DE BİT SEKTÖRÜ VE GAYRİ-MADDİ EMEK	308

5.2.1. Türkiye'de Bit Sektörünün Genel Görünümü.....	310
5.2.2. Sektör Raporları Ekseninde Türkiye'deki Bit Temelli Etkinliklerin Genel Nitelikleri	312
5.3. İŞÇİ SINIFI MI YOKSA “DİĞERLERİ” Mİ?	331
5.4. DEVRİMCİ ÖZNETARTIŞMASI	335
5.5. GAYRİ-MADDİ ÜRETİM BOYUTUYLA TÜRKİYE’DE BİT SEKTÖRÜ VE SINIF OLUŞUMUNUN TEMELLERİ	351
5.5.1. Saha Çalışmasının Yapılma Gerekçeleri Ve Genel İçeriği	352
5.5.2. Gayri-Maddi Emeği Sahada Kavramak: Araştırmanın Deseni	356
5.6. GAYRİ-MADDİ EMEKÇİLERİN SOSYAL KÖKLERİ	367
5.6.1. BİT Sektöründe Meslek Seçimi: Olanaklar Ve Sınırlılıklar	367
5.6.2. Gayri-Maddi Emeğin Toplumsallaşması	370
5.7. SINIF DENEYİMİNİN MERKEZİ OLARAK İŞGÜCÜ PİYASASI	382
5.7.1. BİT Sektörünün Genel Görünümü Ve Emekçilerin Çalışma Yaşamı Deneyimleri	384
5.7.2. Teknik ve Mesleki Yenilenme Zorunluluğu Ve Emek Süreci Denetimi	391
5.7.3. Farklı Meslekler Aracılığıyla Ortak Amaca Hizmet: Kapitalizmin Devamlılığı	393
5.7.4. Yapılan İş ve Sahip Olunan Mesleğe Yönelik Farkındalık Düzeyi ...	400
5.7.5. Özgür Yazılım Ve Sınıfsal Pozisyon Alışın Göstergeleri	406
5.7.6. BİT Sektörünün Güncel Kapitalizm Açısından Anlamının Özel Yansımaları	414
5.7.7. Örgütlenme Deneyimleri.....	420
5.8. SINIFSAZ ÖZ FARKINDALIK VE TOPLUMSAL MÜCADELELER ALANI	424
5.8.1. Toplumsal Mücadeleler Alanına Yönelik Kavramların Algılanışı	430
5.8.2. Bit Sektörü Emekçileri Açısından Somut Bir Toplumsal Mücadele Deneyimi: Gezi Parkı Süreci.....	436
5.8.3. Günlük Gelişmelere Olan İlgi Ve Sosyal Medyanın Kullanımı	444
5.8.4. Politik Yönelim	447
5.8.5. Boş Zaman Değerlendirme Biçimleri.....	451

SONUÇ.....	457
KAYNAKÇA	475
ÖZET.....	490
ABSTRACT	491
EKLER.....	492
EK 1: Saha Çalışması Soru Formu.....	492
EK-2: Görüşmeci Tablosu.....	496

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
BİT	: Bilişim ve İletişim Teknolojileri
CAD	: Computer Aided Design (<i>Bilgisayar Destekli Tasarım</i>)
CAM	: Computer Aided Manufacturing (<i>Bilgisayar Destekli Üretim</i>)
CEO	: Chief Executive Officer (<i>Genel İcra Yöneticisi</i>)
CD	: Compact Disc (<i>Taşınabilir Disk</i>)
CNC	: Computer Numeric Control (<i>Bilgisayarlı Sayısal Kontrol</i>)
GKL	: Genel Kamu Lisansı
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
DB	: Dünya Bankası
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
DYY	: Doğrudan Yabancı Yatırım
DVD	: Digital Versatile Disc (<i>Sayısal Çok Yönlü Disk</i>)
EÜH (EMS)	: Elektronik Üretim Hizmetleri (<i>Electronic Manufacturing Services</i>)
IDDL	: International Digital Division Of Labour (<i>Uluslararası Dijital İşbölümü</i>)
ILO	: International Labour Organization (<i>Uluslararası Çalışma Örgütü</i>)
İGEME	: İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi
IMF	: International Monetary Found (<i>Uluslararası Para Fonu</i>)
ISIC	: International Standard Industrial Classification Of All Economic Activities (<i>Tüm Ekonomik Etkinliklerin Endüstriyel Sınıflandırması Uluslararası Standartları</i>)
ISCO	: Interantional Classification Of Occupations (<i>Mesleklerin Uluslararası Sınıflandırması</i>)
KAA (GFN)	: Küresel Amiral Ağlar (<i>Global Flagship Networks</i>)
KMÜ(OBM)	: Kendi Marka Adını Üreten Şirket (<i>Orginal Brand Manufacturer</i>)
KMZ	: Küresel Meta Zincirleri
LCD	: Sıvı Kristal Ekran (<i>Liquid Crystal Display</i>)

NACE	: Avrupa Topluluğu'nda Yürütülen Ekonomik Etkinliklerin İstatistiki Sınıflandırması (<i>Nomenclature Statistique Des Activités Économiques Dans La Communauté Européenne</i>)
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
OEÜ(OEM)	: Orinal Ekipman Üreticisi (<i>Orginal Equipment Manufacturer</i>)
OMÜ (OBM)	: Orijinal Marka Adı Üreticisi (<i>Orginal Brand Manufacturer</i>)
OTÜ (ODM)	: Orijinal Tasarım Üreticisi (<i>Orginal Design Manufacturer</i>)
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
SBS (DIS)	: Sayısal Bilişim Sistemleri (<i>Digital Information Systems</i>)
UNIDO	: United Nations Industrial Development Organization (<i>Birleşmiş Milletler Sanayi Kalkınma Örgütü</i>)
YASED	: Uluslararası Yatırımcılar Derneği
YN	: Yazarın Notu
YUİB	: Yeni Uluslararası İşbölümü

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 3.1: 1950'lerden Günümüze Profesyonelleşme Ve Mesleki Çeşitlenmeye Bağlı Sınıfsal Dağılım.....	171
Tablo 4.1: Isic Revizyon 3'e Göre Bit Sektörü Ve Alt Sektörleri.....	251
Tablo 4.2: Isic Revizyon 4'e Göre Bilişim Sektörü Ve Alt Sektörleri.....	253
Tablo 4.3: Isic Revizyon 4'e Göre İçerik Ve Medya Sektörü	254
Tablo 4.4: Nace Revizyon 2'ye Göre Bit Sektörü Sınıflandırması: Bilişim ve İletişim.....	256
Tablo 4.5: Isco-08'e Göre Bit Sektörü Sınıflandırması.....	262
Tablo 4.6: Eüh Ve Otü Şirketlerinin Nitelikleri.....	279

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1: Kapitalist Toplumda Temel İşçi Grupları Ve Üretken Olmayan Emek	84
Şekil 2.2: Üretken - Üretken Olmayan Emek Ayrımında Farklı Düzeyler.....	90
Şekil 3.1: Kapitalist Toplumda Klasik Sınıf İlişkileri Ve Çelişkili Sınıf Konumları.....	183
Şekil 3.2: Sınıf Belirlenimi Modeli, Meslek Ve Örgüt	185
Şekil 4.1: Bilişim Teknolojileri: İletişim Ve Bilgisayar Teknolojileri Arasındaki Yakınsama	243
Şekil 4.2. Bit Uzmanları Ve Bit Kullanıcılarının Tanımlanması	264
Şekil 4.3: Eüh (Ems) Şirketleri Nedir?	277
Şekil 5.1: Dünya Bankası (2009) Verilerine Göre Dünya Genelindeki Üretim (İmalat) Hacimleri (Yüzde Olarak)	305

GİRİŞ

Bu tez toplumsal gerçekliğin çözümlenmesinde işçi sınıfını tekrar merkeze alan güncel çabaların bir bileşeni olmayı amaçlamaktadır. Ana akım yaklaşım ise, toplumsal gerçekliğin çözümlenmesinde işçi sınıfını merkezden uzaklaştırıcı bir çaba içindedir. Günümüzde, çalışma ilişkileri ve emek sosyolojisine ilişkin yazın, piyasa boyunduruğunun etkisi altında dönüşüme uğramaktadır. "İşçi", "emekçi", "emek" ve "çalışma" gibi entelektüel ve politik bakımdan köklü bir geçmişe sahip kavramların içeriği, "kalite çemberi üyesi" ve "işgören" gibi amorf terimler aracılığıyla, işçi sınıfı merkezli bilinçlenme ve mücadele süreçlerini sınırlamak amacıyla aşındırılmaya çalışılmaktadır. İşçi ve işverenlerin iki taraf değil, aslında "paydaş" oldukları, işveren lehine olanın aslında işçinin de lehine olduğu, "kazan+kazan" ilkesinin toplumsal refahın artırılması bakımından gözetilmesi gerektiği gibi görüşler; ILO, OECD, DB gibi kuruluşların çalışma yaşamına yönelik hazırladıkları raporlardan, güncel akademik yazına kadar, geniş bir alanda destek bulmaktadır. Politik bir projenin bileşeni olarak, bir önceki cümlede yaygınlaştırıldığı ifade edilen görüşler, çalışma ilişkilerine yönelik araştırmalarda tercih edilen temel argümanlar haline gelmektedir. Böyle bir ortamda, "eskide kaldığı", "tarihle beraber sonu geldiği" öne sürülen toplumsal sınıflara yönelik kuramsal ve olgusal çalışmalar da gün geçtikçe daha sınırlı bir araştırmacı kitlesinin ilgisini çekmektedir.

Toplumsal sınıflara yönelik araştırmalara ilgilinin azalmasının, kapitalist üretim tarzının 20'nci yüzyılda geçirmiş olduğu dönüşümle bağlantılı nesnel gerekçeleri bulunmaktadır. Refah devletinin ekonomik ve sosyal hakları görece tabana yaydığı koşullar altında, toplumsal sınıflar tartışması sınırlı entelektüel

çevreler tarafından zenginleştirilmeye çalışılsa dahi, bu entelektüel zenginleştirme girişimlerinin somut mücadele alanında tam karşılığını bulamadığı öne sürülebilir. Refah rejiminin sağlamış olduğu koşullar altında emek sosyolojisi, politika bilimi ve benzeri disiplinlerde ortaya çıkan en büyük yanılsama, sınıf kutuplaşması kavrayışının miadını doldurduğu ve “zenginleşen işçilerle” birlikte toplumun en iri bölümünün orta sınıflaştığı düşüncesi olmuştur. Toplumsal sınıfların açıklayıcılığı ile sınıflar mücadelesinin analitik önceliğine sırtını dönen yaklaşımların, 1980’li yıllardan günümüze uzanan köklü ve çaplı değişimleri kavraması da mümkün olmamıştır. Refah koşullarının kalıcılığını veri alarak, çalışma temelli rasyonel toplum örgütlenmesine yönelik post modernist itirazlarla, "büyük anlatıların" sonunun geldiği, "yapıların söküme" uğratılmasının ne denli önemli olduğu, "dışlayıcı olan sınıf"ın yerini "Çokluk"un alması gerektiği gibi hususları vurgulayan post-modernist ve post-Marksist aforizmalar, hem düşün hem de politika sahnesinden toplumsal sınıfların ve sınıflar mücadelesi nosyonunun dışlanmasına katkıda bulunmuşlardır. 2000’lerin ortalarından itibaren ise sosyal düşünce iklimi, belirgin bir şekilde dönüşmeye başlamış, toplumsal sınıflar –kuşkusuz farklılaşan önceliklerle- yeniden ilgi odağı olmuştur. Özellikle 2008 krizinden sonra, toplumsal sınıflarla birlikte tarihsel maddeci yaklaşıma yönelik ilginin de hızlı bir şekilde arttığı bilinmektedir.¹ Ne var ki yeni sınıf çalışmalarında yaygın eğilim, işçi sınıfının *dekompoze* (çözüldüğü) olduğu ve devrimci kapasitesinin ortadan kalktığı yönündedir; “geleneksel işçi sınıfının” neden bulunmadığı sorusuna yanıt üreten yeni çalışmalar, olgusal dayanakların bir bölümünü sınıf-dışı (*declasses*) ve

¹ Jeffries (2012), "Neden Marksizm tekrar yükselişte?" başlıklı makalesinde, 2008 krizinden sonra Marksist kurama ve Marksist yazına olan ilginin arttığına dikkat çekmekte ve bunun toplumsal eşitsizliklerin altında yatan temel nedenin anlaşılması merakıyla ilgili olduğunu belirtmektedir.

güvencesizlerden (*prekarya*) bir bölümünü de beyaz-yakalı/ gayri-maddi emek yada orta sınıf addedilen toplum kesimlerinden derlemektedir.

Tarihsel maddeci yaklaşımda köklü revizyon talep eden yeni sınıf çalışmalarının belli başlı ampirik inceleme nesnesi olan gayri-maddi emek olgusu, bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Son yirmi yılda ilgi odağı haline gelen gayri-maddi emek olgusu; Türkiye özelinde, bilişim ve iletişim teknolojileri temelli üretim süreçlerinde çalışan emekçiler örneği ile incelenecektir. Olgu temelli incelemenin temel sorunsalı, gayri-maddi emeğin sınıflar mücadelesindeki² pozisyonu ve mücadele kapasitesiyle ilişkilidir.

Gayri-maddi emek, çok boyutlu ve farklı alt bileşenlere sahip bir tartışma olarak ilgili yazında kapitalizmin güncel varlığını inşa eden etkinlikleri sürdüren emek kategorisi savıyla ele alınmaktadır. Bu tartışmanın yürütülmesinde, sanayi temelli üretim süreçlerinin, kapitalist üretim tarzı açısından önemini korumakla birlikte, zihinsel üretimin, yada aynı anlama gelecek şekilde kafa emeğinin günümüzde, parasal ve kültürel refahın yaratılmasında belirleyici gücü bulunduğu savı da etkilidir. ABD ve AB gibi gelişmiş kapitalist coğrafyalardaki üretim süreçlerinin, teknik ve bilimsel gelişmelerin öncülüğündeki dönüşümü, meta üretiminin azgelişmiş ülkelere kaydırılmasına temel oluşturmuştur. Bu açıdan bakıldığında, gayri-maddi emek tartışmasının merkez kapitalist ülkelerdeki gelişmeler ekseninde yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

² Okuyucu çalışma boyunca, "sınıf mücadelesi/işçi sınıfı mücadelesi" ve "toplumsal mücadeleler" şeklindeki iki kavramla karşılaşacaktır. Bu çalışmada her iki kavram birbirinin rakibi olarak değil, eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Metin içinde, "toplumsal mücadeleler" ifadesiyle karşılaşıldığında, "yeni zamanların" "yeni-toplumsal hareketler" olarak nitelenen mücadele biçimlerinden bahsedildiği gibi bir yanılgıya düşülmemelidir. Bu çalışmada, toplumsal mücadeleler kavramı, sınıf mücadelesi veya işçi sınıfı mücadelesi kavramıyla özdeşleştirilmektedir. Neden böyle bir özdeşleştirme yapıldığı ise metin içinde yer verilen değerlendirmeler aracılığıyla açıklanmaya çalışılmaktadır.

Bilgisayar tabanlı teknolojilerin gelişimi ve bu teknolojilerin başta meta üretimi olmak üzere, aşamalı şekilde yaşamın her alanına etki etmesi, sözü edilen teknolojilerin geliştirilmesinde rol oynayan emek gücünün niteliklerinin de gayri-maddi emek tartışması içinde ele alınmasında önemli rol oynamıştır. Bilgisayar tabanlı teknolojilerin gelişiminin, savunma sanayisinden sağlığa, haberleşmeden eğlenceye kadar tüm yaşam alanını etkilemesi, sektörün/işkolunun da bilişim ve iletişim teknolojileri olarak adlandırılmasında belirleyici olmuştur. Gayri-maddi emek tartışması kapsamında özellikle Hardt ve Negri (2008, 2011) bilişim ve iletişim teknolojileri tabanlı üretim süreçlerinin yaratılmasında rol alan emekçilere özel bir anlam yükleyerek, kapitalist üretim tarzının devamlılığının veya sonlandırılmasının üzerinde belirleyici bir role sahip olduklarını öne sürerler. Hardt ve Negri (2008, 2011), işçi sınıfı içinde, teknik ve karmaşık üretim süreçlerini görece kontrol edebilen, emek sürecinde işverene olan bağımlılığı daha düşük görünüm sergileyen emekçi kitlesinin, söz konusu yetilerinden dolayı, kapitalist üretim tarzı açısından hem bir fırsat hem de bir tehdit unsuru olabileceği savını da tartışmaya açmışlardır³. Hardt ve Negri'nin savları, bilişim ve iletişim teknolojileri sektörünün hem kapitalist üretim tarzının günümüz koşulları açısından taşıdığı anlamı hem de sektörde çalışanların sınıfsal bileşimlerini keşfetmeyi zorunlu kılmaktadır. Bilişim ve iletişim teknolojileri sektöründe yürütülen etkinliklerin gayri-maddi üretim süreçleri olarak nitelenen aşamalarında rol alan emek gücünün, kapitalist üretim tarzı açısından bir

³Yıldızoglu (2007), "'Orta Sınıfın" Yeni Halleri" başlıklı makalesinde, İngiltere Savunma Bakanlığı'nca yayımlanan "Küresel Stratejik Trendler 2007-2036" başlıklı belgesinde, özellikle kapitalizmin çevre ülkelerinde, belirli bir eğitim ve gelir seviyesine sahip olanların, yaşayacakları statü kayıplarıyla birlikte, -kapitalist üretim tarzının varlığı açısından (yn.)- bir tehdit unsuru haline gelebileceklerine vurgu yapıldığını ifade etmektedir. Hardt ve Negri'nin bilişim ve iletişim teknolojileri sektöründe çalışanlara yüklediği anlamla, söz konusu belgede gerçekleştirilen değerlendirmelerin kısmen örtüştüğü ifade edilebilir. Söz konusu belgede "gelişmekte olan ülkeler" vurgusu yapılırken, Hardt ve Negri'nin (2008, 2011) ve Hardt'ın (2011) çalışmalarında kapitalist üretim tarzının egemen olduğu coğrafyalara ilişkin herhangi bir sınırlama getirilmemektedir.

fırsat ya da bir tehdit olacağı vurgusu, başlı başına gayri-maddi emek tartışmasının kavramsal içeriğinin de kavranmasını gerekli kılmaktadır. Gayri-maddi emek tartışmasının kavramsal çerçevesinin, kapitalist üretim tarzının temel işleyiş ilkeleri ekseninde ele alınması, gayri-maddi emek kapsamında yer aldığı vurgulanan grubun da kapitalist üretim tarzı açısından ifade ettiği anlamın kavranışını belirli sınırlar dahilinde kolaylaştıracaktır. Emek sosyolojisi yazınında, gayri-maddi emek kavramına yönelik olumlu ve olumsuz değerlendirmelerin varlığı, kavramın akademik açıdan tartışılabilirliğinin bir kanıtıdır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de vurgulanacağı gibi, gayri-maddi emeğin tartışma eksen, “Çokluk” kavramı ekseninde değil toplumsal sınıflar ekseninde yürütülmesi gerektiği savunulmaktadır.

Yürütülen kuramsal tartışmalarda yapılacak soyutlamalar, somut gerçekliğin tutarlı bir çözümlemesini içermelidir. “İçinde yaşadığımız güncel koşullarda, yaşanan savaşların, gelir eşitsizliklerinin, sömürünün, kültürel ayrışma ve çatışmaların temelinde yatan şey nedir?” sorusunun tam anlamıyla yanıtlanabilmesi için somut gerçekliğin ilk olarak anlaşılması, ardından anlaşılan bütünün, bileşenlerine ayrılarak incelenmesi ve bu bileşenlere yönelik değerlendirmelerin yeniden bütünü oluşturacak şekilde bir sonuca bağlanması gerekmektedir. Kuramsal bir tartışmanın yürütülmesinde gerçekleştirilecek soyutlamanın nasıl olacağına yönelik, Ollman (2006) Marx'ın soyutlama yöntemine dikkat çeker. Ollman (2006: 47) Marx'ın yönteminin, somut gerçeklikten soyuta doğru olduğunu, yani somut gerçekliğin düşünsel düzeyde parçalara ayrılarak ele alınmasının çözümlemeyi olanaklı kılacağını vurgular.

Bir açıdan Marx'ın soyutlamaya atfettiği bu rol aslında gerçeklik üzerinde düşünmenin evvela onu incelenebilir parçalara ayrılarak başladığı gerçeğini kabul ettiğini gösterir. Gerçeklik tek bir bütün olarak yaşanabilir ama onun üzerine düşünürken, onunla iletişim kurarken parçalarına ayrılmak zorundadır. Aynı midemiz gibi aklımız da bir oturuşta yenilip yutulan bir dünyayı "hazmedemez." O

zaman sadece Marx veya Marxistler değil herkes etrafındaki şeyleri anlamlandırmaya öncelikle bunların bazı özelliklerini ayırıştırıp onlara odaklanarak ve daha sonra da bu özellikleri uygun bir şekilde organize ederek başlamalıdır. "Soyut" (*abstract*) Latince "çekip almak" anlamına gelen "*abstrahere*" sözcüğünden gelir. Keza bizim bağlamımızda soyutlamanın yaptığı şey parçayı bütünden "çekip almak" ve onu geçici olarak tek başınaymış gibi algılamaktır (Ollman, 2006: 47).

Marx'ın, Ollman tarafından değerlendirilen yöntemi temel alınır, gayri-maddi emek tartışmasının, içinde yaşadığımız güncel koşulların somut gerçekliği olan neoliberal kapitalist toplumsal ilişkiler içindeki bağlantılarının gözetilerek çözümlenmesinin doğru olacağı ifade edilmelidir.

Gelişmişlik düzeyi ve uygulanma şekilleri farklılaşmasına karşın, günümüzde insanların yaşamını doğrudan etkileyen temel toplumsal gerçeklik⁴ kapitalizmdir. Bu çalışma boyunca gerçekleştirilen çözümlemelerde, gayri-maddi emek tartışması merkeze alınacaktır. Gayri-maddi emek tartışması merkezde yer alacak olmasına karşın, bu tartışmanın kapitalist üretim tarzının gelişim ve dönüşümüyle bağlantısı ise göz ardı edilmeyecektir. Gayri-maddi emek tartışması, kapitalist üretim tarzının güncel niteliklerini de ele almayı zorunlu kılmaktadır. Ancak bu şekilde, 'gayri-maddi emeğin bir bileşeni olarak bilişim ve iletişim teknolojileri sektöründe yer alan emekçilerin belirli bir kesitinin, kapitalist üretim tarzının varlığı açısından bir tehdit unsuru oluşturup oluşturmayacağı', sorusuna yanıt aranabilir. Burada tehdit unsuru olarak görülen üretilen gayri-maddi meta değil, bu metanın üretiminde belirli bir kafa emeği kullanım kapasitesine sahip olduğu belirtilen emekçilerdir. Gayri-maddi üretim süreçlerinde rol alan emekçilerin teknik ve bilgi temelli üretim süreçleri üzerine aldığı rolün, kapitalizm açısından tehdit olabileceği, iki önceki bilgi

⁴ "Hayır, kapitalist üretim tarzı değildir sözünü ettiğin gerçeklik, sen ona o anlamı yüklediğin için, sana öyle gelmektedir" şeklinde solipsizme varan olası öznel idealist bir eleştiriyi/karşı duruşu anlamsız bulan bu çalışmanın yazarı, "kapitalist üretim tarzının yarattığı sorunların ötesinde, ırk var, etnisite, kültür, inanç, cinsel yönelim var" şeklindeki "post" etkilenimli eleştirilere/karşı duruşlara ise çalışmanın ilerleyen bölümlerinde yanıt vermeye çalışacaktır.

dipnotunda Yıldızoğlu (2007) tarafından belirtilen değerlendirmeye ve gayri-maddi emeğe yönelik değerlendirmelerle bağlantılı olarak öne sürülmektedir. Daha açık bir şekilde, burada kapitalizm açısından tehdit olabilme kapasitesi gayri-maddi metalara değil, metaları üreten emekçilere atfedilmektedir. Yukarıda gerçekleştirilen değerlendirmeler ekseninde çalışmanın planı şu şekilde olacaktır:

Birinci bölümde gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesine yoğunlaşarak, tarihsel ve kuramsal köklerinin dayanakları incelenecektir. Güncel tartışmalarda gayri-maddi emek tartışması ağırlıklı olarak İtalyan Marksizm'i ekseninde ele alınmaktadır. 1960'lardan itibaren kapitalizmin İtalya özelindeki görünümü üzerinden başlayan tartışmaların, -teknolojik altyapının üretim süreçlerinde merkezi bir şekilde kullanılması ve hizmetler sektörünün 1970'lerden itibaren yükselişiyle beraber,- yoğunlaşması söz konusudur.

Gayri-maddi emeğin kavramsal sınırlarının günümüzde tartışıldığı bağlama erişmesinin geçmişi 1990'ların ikinci yarısına uzanır. Hardt ve Negri'nin ortak ve bireysel çalışmaları, gayri-maddi emek tartışmasının da temel kaynaklarıdır. Bu nedenle, birinci bölümde, Hardt ve Negri'nin eserleri başta olmak üzere, gayri-maddi emek tartışmasına yönelik yazın ele alınacak; bu yazında önemli bir yere sahip olan Çokluk kavramının, gayri-maddi emek tartışmasıyla ilişkisine değinilecektir. İlgili yazında, gayri-maddi emeğin yalnızca ekonomik bir değer üretmediği, aynı zamanda semboller ve kültürel kodları da ürettiği vurgusundan yola çıkılarak, sembolik değer ve gayri-maddi emek tartışmasına da yer verilecektir. Ardından "biyo-politik emek", "duygulanımsal emek" gibi kavramlarla yürütülen kuramsal tartışmalara yoğunlaşılacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, kapitalist üretim tarzı açısından emeğin ifade ettiği anlamın ne olduğuna odaklanılacak ve Marksist yazında önemli bir yere sahip olan üretken ve üretken-olmayan emek tartışması ekseninde gayri-maddi emek çözümlenmeye çalışılacaktır. Klasik ve çağdaş Marksist yazın ekseninde yürütülen üretken ve üretken-olmayan emek tartışmasında temel ayrışma ve benzeşme noktalarının neler olduğu ikinci bölümün konusunu teşkil edecek, üretken ve üretken-olmayan emek tartışmasının neden yürütüldüğü ve neden böyle bir ayrım yapıldığına yönelik değerlendirmelerde bulunulacaktır. Üretken ve üretken-olmayan emek tartışmasının yürütülmesinde, sektörel farklılıkların (üretim-hizmetler gibi) ne anlam ifade ettiği, kullanım değeri, değişim değeri, emeğin gelirle veya sermayeyle mübadeleye girmesinin ne anlama geldiği gibi Marksist kurama ilişkin tartışmalara da ikinci bölümde değinilecektir.

Üçüncü bölümde, gayri-maddi emeğin işçi sınıfı içindeki konumuna ve işçi sınıfına yönelik güncel tartışmalara odaklanılacaktır. Yukarıda da belirtildiği gibi, 1970'lerden itibaren toplumsal sınıfların, toplumsal gerçekliğin açıklayıcı analiz birimleri olarak etkisinin sönümlendiği gibi bir savın maddi temellerinin neler olduğu irdelenecek, sınıfsal konum ve sınıfsal pozisyon alış şeklinde bir ayrım yapılacaktır. Sınıfsal konumun üretim ilişkileri içindeki yere göre belirlendiği, sınıfsal pozisyon alışın ise örgütlenme ve bilinç oluşum süreçleriyle ilgili olduğu öne sürülecektir. Bu bölümde, kafa emeğinin üretim süreçlerinde daha ağırlıklı olarak kullanılmaya başlandığı ve profesyonel meslekler olarak anılan mesleklerin artışının, sınıfsal konumlanış üzerinde nasıl etki yarattığı da ele alınacaktır. Bu bölümde, Marksist ve Weberci sınıf çözümlemelerinin kuramsal esasları genel hatlarıyla ele alınacaktır. İşçi sınıfı, küçük burjuvazi ve burjuvazinin kavramsal sınırlarına

değinilecek, özellikle küçük burjuvazi kavramına yönelik oluşturulmuş yaygın ve yanlış kanıların (kavrama ilişkin kuramsal tartışmalara değinilerek) giderilmesine çalışılacaktır. Sahip olunan mesleklerin başlı başına bir sınıfsal konum belirleyicisi olmadığı öne sürülecek, benzer veya aynı mesleklere sahip iki bireyin, sermayeyle kurduğu ilişki temelinde, işçi sınıfı, küçük burjuvazi veya işçi sınıfı içinde konumlanacağı kuramsal tartışmalar ve örnekler aracılığıyla değerlendirilmeye çalışılacaktır. Kapitalist üretim tarzı açısından neden kafa emeği - kol emeği ayrımının yapıldığı, bu ayrımın ana sınıf cepheleri ve işçi sınıfı bölümlerinin oluşumunda ne gibi bir etki yarattığı incelenecek, seçilmiş iki düşünür olarak Pierre Bourdieu'nun sermaye üzerinden yaptığı ayrım ile Erik Olin Wright'ın "Çelişkili Sınıf Konumları" tartışmaları eleştirel bir değerlendirmeden geçirilecektir. Günümüzde, sınıf çözümlemelerini ne derece mikro bakış açısıyla yapıldığının bir örneği olarak 2013'te sonuçları yayımlanan "Büyük İngiltere Sınıf Araştırması" başlıklı araştırmanın sonuçları da ele alınacaktır. Söz konusu araştırmanın sonuçlarının değerlendirilmesi bu tez açısından birinci derecede önem taşıyorsa dahi, sınıf çözümlemesinde, ileri kapitalist ülkelerde nelerin ölçüt olarak ele alındığının gözlemlenmesi bakımından işlevsel olacaktır.

Dördüncü bölümde, "BİT" olarak kısaltılan bilişim ve iletişim teknolojileri sektörünün dünya genelindeki görünümüne odaklanılacaktır. Dünya geneline yayılmış üretim süreçlerinin sektörel dağılımına değinilerek, BİT sektörünün, kapitalist üretim tarzının güncel koşulları altındaki önemi, diğer sektörlerle etkileşimi, teknik, coğrafi ve toplumsal işbölümü ekseninde ele alınacaktır. Gayrimaddi emeğin, işbölümü ekseninde deneyimlediği yabancılaşma süreçlerindeki farklılaşmaya dikkat çekilerek, yeni uluslararası işbölümü kavramına yönelik

değerlendirmeler ve eleştiriler tartışılacaktır. Sektör emekçilerinin, sermayeyle kurdukları etkileşim ve sermaye değerlenme süreci içinde aldıkları rolle bağlantılı olarak, işçi sınıfının diğer bileşenlerinin deneyimlemiş olduğu yabancılaşma örüntülerinden daha farklı yabancılaşma örüntülerini deneyimledikleri savıyla bir çözümleme girişiminde de bulunulacaktır.

BİT sektörü, bu çalışma açısından, maddi ve gayri-maddi üretim süreçlerinin birlikteliği bakımından anlamlıdır. Bu nedenle, dördüncü bölümde, BİT sektörünün maddi üretim süreçlerinin dünya genelindeki dağılımına odaklanılacaktır. Bu gerçekleştirilirken ILO, Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği tarafından yapılan mesleki standartlara yönelik sınıflandırmalar temel alınacaktır. BİT sektöründe maddi üretim süreçleri, BİT'in içkin olduğu her türlü donanımı nitelerken, gayri-maddi üretim ise donanım tasarımının yanı sıra yazılımların; tasarlanması, mimarisinin oluşturulması, kodlanması ve amaca yönelik kullanıma uyumlu hale getirilmesi gibi karmaşık matematiksel süreçleri içerir. BİT sektöründeki gayri-maddi etkinliklere yönelik sınıflandırmaların, hem BİT alanındaki teknik gelişmelerle hem de söz konusu teknik gelişmelerin üretim süreçlerine dahil edilmesiyle birlikte çeşitlenerek geliştiği belirtilmelidir. Bu bölümde, donanım üretiminde, taşeron iş ilişkilerinin varlığına da dikkat çekilecektir. Taşeron ilişkiler; ana tasarımcı şirket ve alt yüklenici üretici (montajcı) şirket şeklinde teknik bir işbölümü ekseninde başlamıştır. Bu işbölümünün belirli bölgelere yayılmış coğrafi işbölümü temelinde genişlediği de söylenebilir.

BİT sektörünün gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin nitelikleri, bu çalışma açısından merkezi bir önem taşıdığı için, sektörün gayri-maddi boyutu olan yazılım üretim süreçlerinde rol alan emek gücüne odaklanılacaktır. BİT

sektörü, şemsiye bir terim olarak birbirinden farklı emek süreçlerini içinde barındırmaktadır. Bu sektörde gayri-maddi üretim süreçlerinde rol alan emek gücü, OECD (2012) sınıflandırmasındaki uzmanlık seviyeleri temel alınarak kavranacaktır.

Türkiye'de BİT sektörünün genel görünümü, sektöre yönelik hazırlanmış son yıllardaki raporlar temelinde çözümlenmeye çalışılacaktır. Sektör raporlarında, özellikle yabancı yatırımcıların altyapı yatırımlarından çok, satış, pazarlama ve ticaret amacıyla Türkiye'ye davet edilmesine odaklanan yaklaşımın temel gerekçeleri ele alınacaktır. Türkiye ekonomisi içinde, BİT temelli etkinlerin önem derecesi ve BİT temelli etkinlerin bileşenleri olarak bilişim ve iletişim yatırımlarının oransal dağılımları üzerinden çeşitli değerlendirmelerde de bulunulacaktır. Bu değerlendirmeleri takiben, saha çalışmasına altyapı oluşturacağı düşüncesiyle hazırlanmış olan ara bir kuramsal bölümde, BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin, sınıf mücadelesinde merkezi bir rol alıp alamayacağının değerlendirilmesi açısından önemli bulunan devrimci özne tartışmasına odaklanılacaktır. Bu tartışmanın ardından saha çalışması bulgularının çözümlenmesine geçilecektir.

Çalışma boyunca yürütülen kuramsal ve olgusal değerlendirmelerin odaklanacağı temel sorunsal, BİT sektöründe istihdam edilen gayri-maddi emekçilerin mücadele kapasitesine dairdir. Çalışmanın sorunsalı şöyle ifade edilebilir: BİT sektörünün gayri-maddi emekçileri, sınıflar mücadelesine öncülük edecek sınıf kapasitesine sahip midirler? Marksist literatür bakından “devrimci özne sorunu” olarak da tanımlanan bu soru, saha çalışmasında derinlemesine görüşme tekniği ile geliştirilen verileri de büyük ölçüde biçimlendirmiştir. Bu bölümde, saha çalışmasının hangi araştırma yöntemi ile hangi kapsamda ve nasıl gerçekleştiği, sorularının yanıtlarına da yer verilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAYRİ-MADDİ EMEK

Bu bölümde gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesi ana hatlarıyla ele alınacak, gayri-maddi emek kavramının ortaya çıkışı ve kavramın farklı kuramsal yaklaşımlarla nasıl tartışıldığı değerlendirilecektir. Aynı zamanda bu bölümde, gayri-maddi emek kavramının post-Marksist veçhelerine yönelik eleştiriler de getirilmeye çalışılacaktır. Gayri-maddi emek kavramının anlaşılması, emek sosyolojisi yazınında yürütülen güncel tartışmaların anlaşılması bakımından da önemlidir.

1945 sonrasında Avrupa merkezli, sosyal demokrat niteliği ağır basan refah devleti modelinin inşası, bu modelin uygulandığı coğrafyalardaki toplumsal yapının dönüşümüne belirli derecede öncülük etmiştir. II. Dünya Savaşı öncesindeki döneme göre çalışma ve yaşam koşullarının, emekçi kitleler lehine bir dönüşüm geçirmesi (bu dönüşümün en etkili olduğu bölge Kuzey Avrupa'dır) işçi sınıfının niteliğine ilişkin tartışmaları da çeşitlendirmiştir. 1945-1980 arasında, günümüz koşullarının aksine, nakit bağımlılığının (Ferguson, 2001) azalması, belirli gereksinimlerin kamusal sosyal araçlar sayesinde düşük bir parasal bedel karşılığı veya bedelsiz olarak sağlanması, bireylerin elde ettikleri kazancın kayda değer bir kısmını piyasada üretilen mal ve hizmetler ile kişisel (entelektüel) gelişimleri için harcamalarını olanaklı kılmıştır. Fabrika düzeninde, sekiz saatlik bir iş günü içinde toplu sözleşmeli sendika hakkına sahip olarak çalışan işçilerin maddi yaşam koşullarındaki gözle görülür iyileşme, örgütlü işçilerin toplumsal devrim yerine reforma yönelmelerinin de nesnel zeminini teşkil etmiştir. Diğer yandan, yaşam koşullarındaki olası

bozulmanın toplumsal bir devrim sürecinin tetikleyicisi olacağının da mutlak bir etken olmayabileceği belirtilmelidir. Konuya ilişkin daha ayrıntılı bir yaklaşıma Marx ve Bakunin'in bakış açılarının karşılaştırılması ekseninde beşinci bölümde kısaca değinilecektir.

Bu bölümde gayri-maddi emek olgusunun tarihsel arka planına dönük kapsamlı bir çözümleme yapılmayacaktır. Böyle bir çaba, emek sosyolojisi alanındaki birçok somut dönüşümü kapsamlı bir şekilde ele almayı gerektirecektir. Sözü edilen somut dönüşümler, fordist birikim rejimi, neo-korporatizm, despotik emek denetimi rejimive refah rejiminin ortaya çıkışı olarak sıralanabilir. Bir önceki cümlede sıralanan somut dönüşümlerle beraber sosyal devletin inşasından da söz edilmelidir. Bahsi geçen tüm somut dönüşümler, 20'inci yüzyıl sosyal politika kuramını bütünlüklü bir şekilde inşa eden gelişmeler olarak nitelenebilir. Böylesine kapsamlı bir tartışmaya girişmek, çeşitli sorunlarla karşılaşma riskini de beraberinde getirebileceğinden, çözümleme merkezinin dağılmaması amacıyla, bu çalışmada yalnızca gayri-maddi emeğin ortaya çıkışına yol açan somut koşullara sınırlı bir şekilde değinilecektir.

Gayri-maddi emeğin ortaya çıkışı bakımından ilk olarak, uluslararası işbölümünde 1970'lerin ikinci yarısından itibaren gözlemlenen yeni eğilimlerden söz edilmelidir. Üretimin teknolojik tabanı ile iletişim ve ulaşım koşullarındaki iyileşmelerin sağladığı olanaklarla, kapitalist merkezlerdeki sınaî faaliyetlerin üretim mekânları, azgelişmiş coğrafyalara kaydırıldı. Refah rejimi koşullarında emek gücünün yeniden üretimindeki “meta-dışlaşmanın” eriştiği seviye ile üretim noktasında örgütlü işçi denetiminin etki alanını sürekli genişletiyor olması karşısında, merkez coğrafyada kapitalist sermaye, uluslararası işbölümünü

değiştirecek bir yönelime girdiler. “Maliyet risklerini dışsallaştırma” adı verilen işlemler ile üretim siteleri, ucuz emek deposu niteliğindeki çevre ülkelere kaydırıldı. Hem üretim maliyetleri azalıyor, hem emeğin yeniden üretimi konusundaki sorumlu yada yükümlü pozisyon terk ediliyor, hem de çevresel sorunlara yol açan işletmeler ülke dışına taşınmış oluyordu. Böylece Kuzey Amerika, Batı Avrupa ve Avustralya kökenli sermaye gruplarının, etkinlik alanları dünya çapında muazzam bir yaygınlık ve derinlik kazandı. Kapitalizmin küresel aşaması da denilen bu yeni evrede, daha önce görülmemiş bir düzeyde, çalışma ve istihdam biçimleri farklılaşmaya başladı. Gerek proleterleşme gerekse de işgücü piyasası deneyimlerinin coğrafi düzeyde kamplara ayrılması, bir dünya olgusu olarak 1980'lerle başlamış, günümüze kadar da yoğunlaşarak devam etmiştir.

İlk başta düşük katma değerli malların imalatında başlayan bu yayılma ve bölünme süreci, sonrasında hizmet üretim alanına da nüfuz etmiştir. Bilişim ve iletişim teknolojilerinin gelişimiyle birlikte, yeni meslek grupları ortaya çıkmış, bu meslek grupları hem imalat, hem de hizmetler alanındaki üretim süreçlerinde belirli ölçülerde yer almaya başlamıştır. Emek sosyolojisine ilişkin ABD ve Batı Avrupa merkezli yazında, "Profesyonel Yönetici Sınıfı"tan (Ehrenreich ve Ehrenreich, 1979), "Siber İşçi"ye (Huws, 2001) kadar farklı kavramsallaştırmalar aracılığıyla mevcut dönüşüme kuramsal açıklamalar getirilmeye çalışılmıştır. Gayri-maddi emek kavramsallaştırması da kapitalist üretim tarzının geçirdiği içsel dönüşüm ve emekçilik deneyimlerinin çeşitlenmesini açıklamaya çalışan kuramsal bir tartışma olarak özellikle 1990'ların ikinci yarısından itibaren dikkat çekmeye başlamıştır.

Güncel yazında, gayri-maddi emek kavramı her ne kadar İtalyan otonomcu Marksistlerle birlikte anılsa bile, burada kısa bir bilgi olarak - ve çalışmanın ilerleyen

bölümlerinde konuya ilişkin daha fazla ayrıntı verileceği anımsatılarak- kavramın ilk kullanımının -otonomcuların kullandığından daha farklı bir çerçeve ve çözümleme ekseninde- Marx tarafından Artı Değer Teorileri adlı çalışmasında gerçekleştirildiği belirtilmelidir. Bu bölümün devamında, gayri-maddi emek tartışmasının tarihsel arka planı, kavramın içeriğinin neler olduğu ve kavrama yönelik değerlendirmeler yer alacaktır.

1.1. GAYRİ-MADDİ EMEK KAVRAMININ TARİHSEL ARKA PLANI

Gayri-maddi emek; çalışma koşullarının geçirdiği nicel ve nitel dönüşümlerle birlikte, üretilen ürünün, üretim sürecinde yaratılan değer ve emek-gücünün niteliğini tanımlayan bir kavram olarak kullanılmaktadır (Dowling, Nunes ve Trott, 2007). Üretilen ürünün elle tutulabilir, gözle görülebilir olması durumu, ürünün maddi bir ürün olduğu anlamına gelirken, üretim sürecinin sonunda elde edilen ürünün elle tutulabilir, gözle görülebilir bir meta olmaması, gayri-maddi emekle ilişkilendirilmektedir.

Hardt (1999), gayri-maddi emeğin oluşumunu değerlendirirken kapitalist üretim tarzının kendi içinde geçirdiği dönüşüme dikkat çeker. Bu dönüşüm, kitlesel üretimin söz konusu olduğu fordizmden, tüketici odaklı ve sınırlandırılmış ve çeşitlendirilmiş üretimin esas alındığı post-fordist/toyotist modele geçilmesidir. Hardt'a (1999: 93) göre fordizmde tüketim ve üretim arasında "sessiz" bir ilişki vardır ve bu dönemde yeterli talep yaratılabildiği için piyasanın taleplerini "yakından dinlemeye" gereksinim yoktur. "Toyotizm, fordist üretim ve tüketim modeli arasındaki alt üst oluş üzerine temellenmiştir" (Hardt, 1999: 93). Bu dönüşüm, bilginin ve iletişimin; öncesinde olmadığı bir şekilde üretimde kullanılmasının ve

böylece üretimin merkezinde konumlanmasının önünü açmıştır (Hardt, 1999). Bilgi ve iletişimin üretimin merkezinde konumlanmasında yalnızca Toyotizmin yükselişi yoktur. Kapitalist birikimin bir gereği olarak yenilenme ve yeni pazar gereksinimlerini karşılayacak araştırmalar yapılmıştır. Diğer yandan bu araştırmalar sonucunda sağlanan teknolojik atılımlar, kapitalizmin dünya geneline yayılabilmesine de olanak tanımıştır. Kapitalist üretim tarzının aşamaları ve toplumsal yaşama yansımaları birbirinden keskin çizgilerle ayrılamaz. Her bir aşamanın tanımlayıcı yeni olguları, öncekilerin niteliklerini bünyesinde barındırarak ve bu nitelikleri kendi gelişimine uygun hale getirerek şekillenmiştir. Diğer bir ifadeyle, gayri-maddi emeğin emek sosyolojisi yazınında günümüzdeki yerini elde etmesinde, Marx'tan bugüne kadar sürdürülen emeğe ilişkin tartışmaların ve kapitalizmin geçirdiği nesnel değişimin kayda değer bir yeri bulunmaktadır. 1950'lerden itibaren özellikle, ileri kapitalist ülkelerde -yukarıda dikkat çekilen gelişmelerle bağlantılı olarak- işçi sınıfının görece refaha kavuşması ve 1960'ların sonu 1970'lerin başından itibaren de, profesyonel mesleklerin gelişim göstermesi, gayri maddi emek kavramına yönelik tartışma zemini oluşturmuştur. 1950'lerde C. Wright Mills beyaz yakalıları "ticaretin, profesyonel ve teknik ilişkilerin ustaları" olarak tanımlamış ve onları üretimi yapan işçileri örgütleyen ve denetleyen yöneticiler olarak görmüştür (Barbrook, 2006: 67). Serge Mallet, 1963'te kaleme aldığı *Yeni İşçi Sınıfı* başlıklı çalışmasında kafa emeğinin, kol emeğinin yaptığı işlerin ötesinde niteliklere sahip olduğunu, reklamcılık, pazarlama, araştırma gibi faaliyetlerin kafa emeği tarafından yürütüldüğünü belirtmektedir. "Araştırma birimlerinin devasa bir şekilde gelişmesi, çalışma koşulları gittikçe modern atölyelere benzeyen, dolayısıyla da fiziki gerilimi, kiri ve pası barındırmayan ve

fakat zamanlaması ve mekanizasyonu büro işiyle aynı şekilde planlanmış olan gerçek entelektüel üretim birimlerini yaratmıştır" (Mallet, 1963: 66-68; *Aktaran:* Barbrook: 72). Barbara Ehrenreich ve John Ehrenreich'in 1976'da yayımlanan *Profesyonel Yönetici Sınıf* başlıklı çalışması gayri maddi emeğin kavramsal çerçevesine ilişkin ipuçları vermektedir. Ehrenreich ve Ehrenreich (1979: 12) Profesyonel Yönetici Sınıfı "üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmayan ve görevini büyük ölçüde kapitalist kültürün ve kapitalist sınıf ilişkilerinin yeniden üretimi olarak adlandırılabilir olan toplumsal işbölümü içinde yerine getiren ücretli kafa emekçilerinin" oluşturduğu bir sınıf kategorisi olarak tanımlamıştır. Aşağıda da ayrıntılı bir şekilde ele alınacağı gibi gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesinin önemli bir bileşeni olan kapitalist kültürün ve sınıf ilişkilerinin yeniden üretilmesine ilişkin değerlendirmelere, Ehrenreich'ların (1979) çalışmasında yer verilmiştir. Artık gayri-maddi emek kavramının kökenine daha ayrıntılı bir şekilde bakılabilir.

1.1.1. İşçilik Sonrası (Post-Operaismo) Çevresi ve "Kitlese İşçi (Operario Massa)"-"Toplumsal İşçi" Tartışmaları

Gayri-maddi emek kavramına ilişkin yazın incelendiğinde, kavram üzerinde yoğunlaşan tartışmaların merkezinde İtalyan Marksist entelektüel bir çevre olan Otonom hareketinin yer aldığı görülmektedir. Otonom hareketinin temelleri 1970'lerde atılmıştır. İşçi çalışmaları bakımından dönemin entelektüel tartışma ortamına rengini veren belli başlı tartışma başlıkları arasında; Fordizm, post-fordizm, işin ve çalışma koşullarının niteliğindeki değişim, sanayi işçilerine atfedilen devrimci özne rolü ile emeğin niteliğinin çözümlemesinde hangi bileşenlerin temel alınması gerektiği, gibi konular yer almaktadır. Wrigt (2005), gayri-maddi emek kavramının,

"işçilik sonrası" (*postoperaismo/postworkerist*) olarak bilinen ve en iyi tanınan üyesi Antonio Negri olan politik düşünce çevresi içinde geliştirildiğini belirtmektedir.

"İşçilik sonrası" çevresinin temellerinin, II. Dünya Savaşı sonrasında "işçilik" (*operaismo*) olarak bilinen İtalyan Marksist düşünce ekolüne dayandığı ve söz konusu politik-entelektüel çevrenin, İtalyan Yeni Solunun en parlak günlerini yaşadığı 1968-78 arasında geliştirilen ilkeleri yeniden ele aldığı ve üzerinde çalıştığı ifade edilmektedir (Wright, 2005). İşçiliği; "sınıf mücadelesi" veya "öznel Marksizm" olarak adlandırılan gelenek içinde konumlandırılanlar da vardır (Trott, 2007). Bu yaklaşımın, Marx ve Engels'in temellerini attığı ve yirminci yüzyılda, Rosa Luksemburg, György Lukács gibi kuramcıların sürdürdüğü tarihselci eğilimlerden beslendiği ve "nesnelci", "tek yanlı Marksizm" olarak nitelenen Marksizm yorumlarından farklı olduğu ifade edilmektedir (Trott, 2007: 205).

İşçilik çevresi 1960 ve 70'lerde, tarihsel süreç içinde işçi sınıfının oluşumu, çözülmesi ve tekrar oluşumu konularına yoğunlaşmıştır. Bunlara göre her sınıf mücadelesi, işçi sınıfının çözülmesini olduğu kadar yeniden sınıf olarak vücut bulmasını da içeren bir mücadele sürecidir. Bu yaklaşım bakımından profesyonel işçilerin (*operario professionale*) oluşumu, on dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarındaki mücadelelerin bir ürünüdür (Trott, 2007).

"Birinci Dünya Savaşına kadar sermayenin profesyonel işçilere olan bağımlılığı, üretim sürecinde daha az vasıflı olan diğer işçilerden ayrıcalıklı bir yer kazanarak profesyonel işçilerin belirli bir derecede özerklik ve yetkiye sahip olmasında etkili olmuştur" (Trott, 2007: 206).

Fordist üretim modelinin egemenlik kazanmasının, profesyonel işçilerin çözülmesine temel oluşturduğu belirtilmektedir. Bu çözülüş sınıfın, "kitlese işçi" (*operario massa*) biçiminde tekrar oluşumunun önünü açmıştır. Turchetto (2014),

Romano Alquati'nin 1962'de yazdığı "Sermayenin Organik Bileşimi ve Olivetti'deki Emek Gücü" başlıklı makalesinde "kitlese işçi" kavramının açıklandığını belirtmektedir.

"Kitlese işçi", "yeni-kapitalizm" in yeni üretici öznesiydi, önceki "usta işçi" figürüne kıyasla teknik olarak beceriden yoksun kılınmış işçiydi. Bu nedenle, "öznel olarak mülksüzleştirilmiş" ve sermayenin "gerçek boyunduruğu" na sokulmuştu, üstelik toplumsal açıdan köksüz ve siyasal olarak geleneklerden yoksundu. Ama "kitlese işçi" çok güçlü bir çatışma potansiyelinin taşıyıcısı sayılıyordu. "Sınıf bileşeni" kavramı, emek gücünün verili bir tarihsel anda üretim sürecinin kapitalist örgütlenmesi içindeki konumundan dolayı sergilediği nesnel *teknik* karakteristikler ile öznel, *siyasal* karakteristikleri arasındaki bağı ifade etmeyi amaçlıyordu. Sınıfın mücadele potansiyelini belirleyen kesinlikle bu iki yönün sentezidir (Turchetto, 2014: 276).

Sosyal devletin sağladığı nitelikli sosyal güvenlik ağı ve sosyal ücrete sahip olan vasıfsız veya yarı vasıflı "kitlese işçi" nin mücadelesi; kitle tabanlı sendikal örgütlenmeler ile grev, sabotaj ve işten kaytarma olarak ifade edilen "çalışmayı reddetme" eylemlerinin oluşmasında öncü olmuştur (Trott, 2007). İçinde Antonio Negri'nin de yer aldığı "işçici" kanatta yer alan önemli kuramcılar, 1960'ların sonunda başlayan ve başını öğrenci hareketlerinin çektiği toplumsal mücadelelerle şekillenen ortamda, işçi sınıfının çözülüşü ve yeniden oluşumu üzerine entelektüel bir çaba içine girmişlerdir.

1970'lerde üretim biçimlerinin farklılaşması, kafa emeğinin, artı değer üretim sürecinde daha belirgin şekilde yer alması, tüm toplumsal alanın olası bir mücadele alanı haline dönüştüğü düşüncesinin geliştirilmesine temel hazırlamıştır. Bu yöndeki çözümlemeleri geliştiren "işçici" çevre için "çalışma deneyimlerinin merkezden uzaklaşması/yerelleşmesi ve esnekleşmesi, kitlese işçinin, emek sürecinin ve siyasal örgütlenmesinin çözülüşüne neden olmuştur" (Trott, 2007: 206). Söz konusu nesnel gelişmeler ve bu gelişmeleri takip eden kuramsal açılımlar, gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesinin oluşturulmasında öncü bir yere sahiptir.

Özellikle kapitalist üretim tarzının gelişmiş olduğu ülkelerde, kitlesel üretim yapan sanayi işçisinin artı değer üretimindeki rolünü, belirli bir düzeyde de olsa kafa meğiyle paylaşmaya başlaması, bu alana ilişkin yeni kuramsal yaklaşımların ve kavramların geliştirilmesinin önünü açmıştır. Zira artık Otonomcularca sanayide çalışan emekçileri nitelemek için geliştirilen "kitlesel işçi" kavramı, dönemin nesnel koşulları altındaki yeni işçi sınıfı oluşumunu tanımlamak bakımından yetersiz kalmaya başlamıştır. "Kitlesel işçi"nin fabrika sınırları içinde kaldığı, dolayısıyla da işçi sınıfıyla burjuvazi arasında -1970'ler itibariyle- sağlanmış olan uzlaşma nedeniyle, toplumsal dönüşüm bakımından belli bir potansiyel taşıyor olmasının şüpheli hale geldiği, yönünde değerlendirmeler ileri sürülmüştür. Negri, 1970'lerdeki gelişmelerden yola çıkarak, işçi sınıfı üzerine yürütülen tartışmalarda "kitlesel işçi" kavramı yerine "toplumsal işçi" kavramının kullanılması kanısındadır.

Negri bu terimi, "fabrikada, doğrudan üretimdeki işçi sınıfından, bütün üretim ve yeniden üretim alanına yayılan yeni bir işçi sınıfı potansiyelini temsil eden toplumsal emek gücüne" geçişi ifade etmeyi amaçlayan bir yenilik olarak tarif ediyordu. Bu toplum ve bir bütün olarak toplumsal emek üzerinde, kapitalist kontrolün daha geniş ve daha köklü boyutlarını daha iyi ifade eden bir kavramsallaştırmaydı.

Negri'ye göre, toplumsallaşmış işçi toplumla örtüşen bir üretkenlik sürecinin öznesidir. Profesyonel işçi çağında, sermayenin kendisini yoğunlaştırdığı alan fabrikaydı. Kitlesel işçi çağında fabrika, toplumun etrafında döndüğü merkez olmuştu. Ama toplumsallaşmış işçi evresinde fabrika, enformasyon teknolojilerinin yardımıyla toplumun içine yayılmış, işleyişini dağıtarak ve merkezsizleştirerek, bazı otonomcuların deyimiyle "dağınık fabrika" ya da "duvarsız fabrika"yı oluşturmuştu (Witheford, 2004: 120, 121).

Negri, "toplumsallaşmış işçi" kavramı ile yaşamın her anındaki etkinliğin kapitalist üretim tarzı içinde ortaya konulan bir emek etkinliği olduğuna dikkat çekmektedir. Negri'nin "toplumsal işçi" kavramı temelinde, bir takım değerlendirmelerde bulunulabilir:

1970'lerden itibaren yaşanan gelişmeler, kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumlarda yerleşik olan geleneksel işçi tipolojisinin sarsılmasına neden

olmuştur. Bilimsel ve teknolojik gelişmelerle beraber, kapitalist üretim tarzının sermaye değeri lenmesi için kendisine yeni alanlar yaratması, profesyonel mesleklerin de yükselişine zemin hazırlamıştır. Böyle bir ortamda her geçen gün daha fazla insan, emek piyasasına dahil olarak, ücretli çalışan haline gelme potansiyeli taşımaya başlamıştır. Bu gelişme, nesnel olarak işçi sınıfının sınırlarının genişlemesi anlamını taşımaktadır. Diğer yandan, profesyonel mesleklere sahip bireylerin, işçi olup olmadıklarına dair öz-imgelemleri ise kapitalist üretim tarzı içinde kafa-kol emeği arasındaki ayrım, sosyo-ekonomik köken ve bireyin toplumsallaşma deneyimlerine bağlı olarak değişkenlik göstermektedir⁵.

Teknolojik gelişmeler ve kafa emeğinin üretim süreçlerinde eskisine göre daha etkin biçimde yer almaya başlaması, bir yandan üretim süreçlerinin dönüşümüne öncülük etmiş, diğer yandan da çalışma biçimlerinin, 20'nci yüzyılda standartlaşan görünümünün dışına çıkmasının temellerini hazırlamıştır. Bu süreçte çalışma, sekiz saatlik işgününde, dört duvar arasında belirli ekipmanlarla yapılan bir etkinlik olma durumundan çıkmıştır.

Fakat bu gelişmeler ne fabrika düzeninin tamamen ortadan kalkmasına yol açmış ne de fabrikalarda çalışan emekçilerin sınıf mücadelesinden tamamen dışlanması anlamına gelmiştir. Kapitalist üretim tarzının günümüzdeki aşaması, ilk bakışta geleneksel işçi tipolojisiyle uyumlu bir görünüm sergilemeyen birçok etkinlik

⁵ Bireylerin kendilerini işçi olarak görüp görmemeleri, onların somut olarak işçi olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Üretim ilişkileri içindeki konumlanışı itibariyle işçi sınıfının bileşeni olan bireyin, kendisini "işçi sınıfı dışı" görmesi, o bireyin sınıfsal konumunun çözümlemesi açısından bir anlam ifade etmemektedir. Öznel değerlendirme ancak, bireyin sınıf mücadelesine dahil olma kapasitesinin çözümlenmesi esnasında anlam kazanmaktadır (Savran, 2014).

Günümüzde açık bir şekilde emekçi olmasına rağmen, içinden gelmiş olduğu toplumsal çevre ve almış olduğu eğitimin oluşturduğu yanılgıyla beraber, emek piyasasında diğer emekçilere göre daha yüksek ücret ve sosyal haklara sahip olarak çalışan kişilerin kendilerini emekçi veya işçi olarak tanımlamadığı ve hatta bu kavramların kendileri için kullanılmasından rahatsızlık duydukları görülür. Duruma ilişkin yaşanmış bir örnek şu şekildedir: İnşaat mühendisi olarak özel bir şirkette çalışan emekçiye "sen kanunen ve fiilen işçisin" denildiğinde savunmacı bir ses tonuyla "hayır ben işçi değilim, mühendisim" yanıtı alınmıştır.

alanıyla bağlantılı olarak kendisini yeniden üretmektedir. Bunun yanı sıra, maddi üretim etkinlikleri hem altyapısal hem de üstyapısal anlamda, kapitalist üretim tarzı açısından hala temel taşıyıcıdır. Bu tez çalışması, işçi sınıfının her çözülme ve yeniden kompoze olma dönemlerinde, kimi gelişme eğilimlerini mantıki sonuçlarına varıran ve olgusal gerçekliği mantıksal formun içine hapseden eğilimlerden kendisini uzak tutacaktır. Zira soyut aklın eserinde –hipotetik yeni işçi sınıfı imgeleminde- dondurulan şeyin kendisi, yani işçilerin nasıl bir sınıf olarak kompoze olacakları hususu, bizzat sınıflar mücadelesinin bir konusudur.

1.1.2. Gayri-Maddi Emegın Kavramsal Sınırları

Otonomi hareketi üyelerinden Antonio Negri ve ABD'li entelektüel Michael Hardt'ın beraber kaleme aldıkları "İmparatorluk" ve "Çokluk"⁶ başlığını taşıyan çalışmalarında toplumsal mücadelelerin; kültürel, etnik, dinsel, toplumsal cinsiyet temelli sorunları merkeze alan bir stratejiyle şekillendirilmesi gerektiği savunulmaktadır. Bu, toplumsal mücadelelerin, kapitalist üretim tarzının iki ana cephesi olan işçi sınıfı ve burjuvazi arasında gerçekleştiğini vurgulayan klasik Marksist yaklaşımın eleştirisi anlamını da taşımaktadır.

Hesmondhalgh ve Baker (2008: 98), gayri-maddi emek kavramının temellerinin, 1990'ların başında Michael Hardt, Maurizio Lazzarato, Antonio Negri tarafından çıkarılan *Futur Antérieur* adlı dergide yer alan bir dizi makale aracılığıyla atıldığını belirtmektedir. Hesmondhalgh ve Baker (2008), Lazzarato'ya (1996) atıfta

⁶Kavram Hardt ve Negri tarafından (2000: 410-411) şu şekilde tanımlanmaktadır: "Çokluk üretim tarzı sermayeden elde edilen refahı yeniden tahsis eder ve bilimin gücü ile işbirliği aracılığıyla elde edilen toplumsal bilginin eklemelenmesi aracılığıyla yeni refahı inşa eder. Günümüzde üretim araçlarının özel mülkiyeti, işbirlikçi hegemonya ve gayri maddi emek çağında çürük ve modası geçmiş zorbaca bir şeydir. Üretim araçları ortak öznel, ortak akıl ve işçilerin duygulanımı içinde yeniden oluşturulma eğilimindedir. Girişimcilik, genel akıldaki öznel işbirliği tarafından organize edilme eğilimindedir... Çokluk biyo-politik bir öz-örgütlenmedir."

bulunarak gayri-maddi emeğin "metanın bilgisel ve kültürel içeriğini üreten emek" şeklinde tanımlandığına dikkat çekmektedir. Hesmondhalgh ve Baker'e (2008: 98) göre kavramın içeriğine yönelik kimi eleştiriler başta Caffentzis olmak üzere, diğer otonomcu Marksistler tarafından getirilmiştir. Buna göre: "Gayri-maddi emek, aşırı iyimser bir niteliğe sahip olarak, toplumsal cinsiyet konusuna yeterince değinmemekte, emeğin maddi biçimleri üzerindeki sömürünün ve baskının kayda değer bir biçimde sürdüğünü fark etmekte başarısız olmaktadır" (Hesmondhalgh ve Baker 2008: 98).

Lazzarato'nun 1996'da kaleme aldığı "Immaterial Labor" başlıklı çalışmaya göre gayri maddi emeğin kapsamında, emek süreci sonucunda ortaya çıkarılan ürünün bir kültürel içeriği, bir de bu ürünü üreten emekçinin geleneksel anlamda çalışma olarak tanımlanmayan faaliyetleri yer almaktadır. Buna göre gayri maddi emek kavramı emeğin iki farklı halini/veçhesini tanımlar. İlki metanın "bilgisel içeriği" ile ilgilidir; büyük şirketlerde ve üçüncü sektörde çalışan işçilerin, siberetik ve bilgisayar kontrolünü, doğrudan işlerinde kullanabilecek şekilde geliştirmeleri halinde emek süreçlerinde yaşanacak değişimi niteler. Diğer metanın "kültürel içeriği" ile ilgilidir; gayri maddi emek, normalde "çalışma" olarak tanımlanmayan bir dizi faaliyeti niteler. Lazzarato'nun (1996) yukarıda belirtilen çalışmasındaki sözleriyle gayri-maddi emeğin ikinci boyutu, "kültürel ve sanatsal standartların, moda eğilimlerinin, lezzetlerin, tüketici normlarının ve daha stratejik olarak kamuoyunun, tanımlanıp tespit edilmesi" ile ilgilidir. Lazzarato için eskiden bu ayrıcalıklı alan burjuvazi ve onun çocuklarına aitken, 1970'lerin sonundan beri bu faaliyetler "kitlesele akıl" olarak tanımlanan alan halini almıştır. Stratejik sektörlerdeki bu köklü değişiklikler, yalnızca işgücünün bileşimini, yönetimini ve

düzenlenmesini; aynı anlama gelecek şekilde üretimin örgütlenmesini keskin bir şekilde dönüştürmekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda entelektüellerin toplum içindeki rolleri ve işlevleri yanında toplum üzerindeki etkilerini de derin bir şekilde değişime uğratmıştır.

Lazzarato (1996), gayri-maddi emek kavramının içinde yoğun bir şekilde kafa emeği kullanımının olduğunu belirterek bu durumun, standartlaştırılmış işleri yüksek düzeyde vasıflılığa gereksinim duymadan yapan ve zaman-hareket yasalarını temel alan Fordist üretim modelinden oldukça farklı kıldığını ifade etmektedir.

Post-endüstriyel ekonominin -hem büyük ölçekli sanayi hem de üçüncü sektörde temsil edilenleri olmak üzere- tüm özellikleri tam anlamıyla 'gayri maddi' üretim içerisinde yer almaktadır. Görsel-işitsel üretim, reklamcılık, moda, yazılım, saha/alan işletmeciliği (*management of territory*), yazılım ve benzeri hizmetler, üretim ve üretimin pazarı/üretim müşterilerle arasındaki belirli bir ilişki tarafından belirlenmektedir. Burada biz Taylorist modelden en uzaktaki noktada bulunmaktayız. Gayri maddi emek, üretimle tüketim arasındaki ilişkiyi sırasıyla kontrol eden bir aracı gibi, iletişim biçimlerini ve durumlarını sürekli yaratır ve geliştirir. Önceden de belirttiğim gibi, gayri-maddi emek ilk ve en önemli şey olarak sosyal bir ilişkiyi üretir. Gayri-maddi emek yalnızca metaları değil sermayeyi de üretmektedir (Lazzarato, 1996, <http://www.generation-online.org>).

Yukarıda da söz edildiği gibi gayri-maddi emeğin yükselişinde bilginin ve iletişimin, üretimin merkezinde konumlanmasının etkisi olduğunu belirten Hardt (1999), "hizmetler sektörünün üretken bir iletişim modeli" olduğunu ileri sürer. Burada hizmet sunan emekçi ile hizmet alan kişi arasında iletişimin değer yaratma sürecine sağladığı katkıdan bahsedilmektedir. Üretilen hizmet, maddi ve dayanıklı bir mal olmadığından dolayı bu tür üretime dahil edilen emeğin de gayri-maddi olarak tanımlanabileceği vurgulanmaktadır (Hardt, 1999: 94). Bu tür bir emeğin; bir hizmeti, bilgiyi yada iletişimi ürettiğine dikkat çeken Hardt, gayri-maddi emeğin tanımı ve çözümlemesinde Lazzarato'ya atıfta bulunmaktadır.

Gayri-maddi emeğin bir görünümü olarak bilgisayar temelli çalışma pratiklerinden söz edilmektedir. Bilgisayar kullanımının artan bir şekilde çalışma

ilişkileri ve çalışma alışkanlıklarını, merkezine sosyal alışkanlıklar ve ilişkileri alarak, değiştirdiğine vurgu yapılmakta; bilgisayarla doğrudan bir etkileşim olmasa bile, bilgisayar aracılığıyla semboller ve bilginin manipülasyonunun oldukça yaygın olduğu öne sürülmektedir (Hardt, 1999: 95). Bu manipülasyon, Ehrenreich'ların (1979) "Profesyonel Yönetici Sınıf" olarak tanımladıkları beyaz yakalıları atfettikleri işleyle ilişkilendirilebilir. Ehrenreich'lara göre bu "sınıf", kapitalist kültürün ve sınıf ilişkilerinin üretilmesine katkı sağlayan bir faaliyet içindedir.

Hardt ve Negri (2008: 305) hizmetlerin oluşumunda enformasyon ve bilgi değişiminin önemli bir yeri olduğunu; hizmet üretiminin maddi ve kalıcı/dayanıklı bir mal üretimi olmadığından, gayri-maddi emek olarak adlandırıldığını belirtmektedir. Lazzarato'nun yaptığı tanıma benzer şekilde Hardt ve Negri (2008) gayri-maddi emeği, "bir hizmet, bir kültürel ürün, bilgi ya da iletişim" gibi elle tutulur gözle görülür olmayan malları üreten emek olarak tanımlamaktadırlar. Bilgisayarın çalışma biçimiyle gayri-maddi emeğin içeriği arasında bağlantı kuran Hardt ve Negri (2008) için "bilgisayarın giderek yaygınlaşan kullanımı, süreç içinde emek pratikleri ve ilişkilerini ve aslında buna paralel olarak bütün toplumsal pratikleri ve ilişkileri yeniden tanımlamaya başlamıştır".

Hardt'ın (1999) çözümlemesinden yola çıkıldığında, doğrudan bilgisayarlarla veya bilgisayar destekli uygulamalarla üretim faaliyetine katılan gayri-maddi emeğin ekonomik değer üretirken aynı zamanda toplumsal ilişkileri de ürettiğinden söz edilebilir. Eğlence sektörü olarak anılan bilgisayar oyunu veya sinema-film sektöründe, görsel efekt tasarımcı olarak çalışan birey, vasıf düzeyi yüksek ve toplumsal ilişkileri yönlendirme kapasitesine sahip bir gayri-maddi emek bileşeni olarak nitelenebilir. Bu bireyin hem ekonomik üretime katkı yaptığı, hem de ortaya

koyduğu gayri-maddi ürünle, kapitalist üretim tarzının politik ve kültürel egemenliğinin yeniden üretilmesini sağladığı ileri sürülebilir⁷.

Egemenlik ilişkilerinin sermaye lehine yeniden üretiminde, gayri-maddi emekçinin rolüne ilişkin bilgisayar oyunları üzerinden örnekler verilebilir. Sıkça anılan örneklerin başında ABD'nin oyun tasarlayan ve pazarlayan en büyük şirketlerinden biri olan ve 1982'de kurulan "*Electronic Arts*" adlı şirketin 2003 yılında çıkarmış olduğu "*Freedom Fighters*"⁸ (Özgürlük Savaşçıları) adlı oyun gelmektedir. Bu oyunun tasarımında rol alan bireyin ürettiği gayri-maddi ürün aracılığıyla şirket, hem sermaye birikimine hem de kapitalist üretim tarzının dünya çapındaki askeri ve politik egemenliği düşüncesinin yeniden üretimine katkı yapmaktadır. Bir gayri-maddi ürün örneği olarak söz konusu oyun, "*Electronic Arts*" şirketine ekonomik bir kazanç sağlarken, senaryosu aracılığıyla, oyunu oynayanların zihinlerinde bir manipülasyon yaratarak, kapitalist üretim tarzının devamlılığı açısından rıza üretimine katkı sağlamaktadır. Başka bir örnek de 1979'da kurulan Activision adlı ABD'li oyun tasarım ve pazarlama şirketi tarafından üretilen ve 2010'da piyasaya sürülen "*Call of Duty 3: Black Ops*" (Görev Emri 3: Sızma Operasyonu) adlı oyun üzerinden verilebilir. Soğuk Savaş döneminde geçen senaryo, oyuncunun, ABD ordusunun özel operasyon biriminin bir askeri olarak, dönemin

⁷ Wainwright (2011) Hardt ve Negri'nin, gayri-maddi ilişkilerin günümüz ekonomisinin hegemonik ilişkilerini yarattığı savını eleştirir. Söz konusu yazarların Marx'ın değer kuramının sermayenin hegemonik ilişkilerini açıklamakta yetersiz kaldığını iddia ettiklerini göz ardı ettikleri gerekçesiyle eleştirir. Ne Gramsci'nin ne de Marx'ın herhangi bir metaya hegemonik bir anlam yüklememesine rağmen Negri ve Hardt'ın neden böyle bir girişimde bulunduklarını sorgulayan Wainwright (2011: 116) "gayri-maddi üretimin gerçekte nasıl hegemonik olduğu" sorusunun da Hardt ve Negri tarafından yanıtı bırakıldığını belirtir. Hardt ve Negri'nin, Marx'ın değer kuramının, sanayi üretimine dayalı dönemde "çakılıp kaldığını" iddia ettiklerini ifade etmektedir.

⁸ Bu oyunun senaryosuna göre Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği yıkılmamış ve ABD'yi işgal etmiştir. Oyunu oynayanın rolü, New York'ta kurulmuş bir yeraltı direniş örgütüne katılarak Sovyet birliklerini engelleyecek mücadeleye öncülük etmektir. Halihazırda olmayan bir devleti işgalci olarak gösterip, ona karşı direniş örgütlenme senaryosuna sahip bir oyunun, tasarımından pazarlamasına kadar olan sürecin salt bir ekonomik anlam taşıdığını düşünmek yanıltıcı olacaktır.

Küba Devlet Başkanı Fidel Castro'yu öldürmesi için düzenlenen operasyona katılması olarak tasarlanmıştır⁹. Sosyalizm ve Küba karşıtı bir senaryoya sahip bu oyun da bir önceki örnekteki oyuna benzer nitelikler taşımaktadır. Gayri-maddi emeğin bir bileşeni olarak, oyunun tasarımında rol alan birey, hem ekonomik kazanca hem de var olan politik ve toplumsal algıların yeniden üretimine bir şekilde katkıda bulunmaktadır.

Gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesine yönelik tartışmalara dönecek olursa, Fortunati (2007: 139) Marx'ın çalışmalarında, gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesine ilişkin kimi ipuçlarının yer aldığını belirtmektedir. Marx Artı Değer Teorileri başlıklı çalışmasında "üretken emek, maddi refahı üreten emektir" der. Bu tanımın gayri-maddi refah üreten, fakat üretken olarak kabul edilmeyen işçilere de uyarlanabileceğine dikkat çeken Fortunati (2007), Marx'ın gayri-maddi üretimin iki kategoriye sahip olduğunu belirten bir ayrım yaptığını vurgulamaktadır. İlk kategorik ayrım kitaplar, resimler ve benzerleri olarak ifade edilirken, ikincisi ise yapılan üretimin kendisinden ayırt edilemeyecek olan gösteri sanatçıları, müzisyenler, aktörler, öğretmenler, doktorlar, din adamları ve benzeri meslek gruplarının emeği olarak belirtilmektedir (Fortunati, 2007: 139).

Fortunati (2007) gayri-maddi emeğe ilişkin kavramsal temellerin Marx'ın çalışmalarında yer aldığını belirtmesine rağmen, güncel anlamdaki gayri-maddi emek

⁹ Söz konusu oyun piyasaya çıktığında, oyuna karşı ciddi eleştiriler yapıldı. Küba, oyunun senaryosunu eleştiren bir açıklama yaptı. Oyun ve oyuna yönelik eleştirileri içeren 22 Kasım 2010 tarihli ve "Merakla Beklenen Savaş Oyunu Call of Duty: Black Ops Tartışmalarla Beraber Çıktı" başlıklı haber şu şekildedir: "Bir önceki versiyonu Modern Warfare 2'nin 22 milyon adetlik satış rakamlarıyla satış rekorlarını alt üst eden Call of Duty serisinin son oyunu Black Ops satışa çıktı. Savaş oyunu sevenler tarafından büyük bir ilgiyle karşılanan oyunun senaryosu Vietnam ve Küba gibi ülkelerdeki ABD operasyonlarını konu alıyor. Küba'da geçen bölümde ülkeyi 49 yıl yönetmiş ve ABD karşıtı duruşundan ödün vermemiş efsane lider Fidel Castro'ya yönelik bir suikast planının oyuncular tarafından gerçekleştirilmeye çalışılması şimdiden muhalif seslerin çıkmasına yol açtı. Küba Hükümeti tarafından yapılan bir açıklamada "50 yıldır yapamadıklarını sanal ortamda gerçekleştirmeye çalışıyorlar" denildi (<http://www.haberler.com>, Erişim: 01.04.2012).

kavramsallaştırmalarını Lazzarato, Hardt ve Negri'nin kuramsal çalışmalarına referansla inşa etmektedir. Gayri-maddi emeğin ekonominin tamamına çok hızlı bir şekilde yayıldığını dile getiren Fortunati (2007) bu sayede emek gücünün yeniden üretimini yöneten dinamiklerin ihraç edildiğine -Hochschild'e (1997) atıfta bulunarak- dikkat çekmektedir. Bunun, küreselleşmenin post-modern dünyasına uyum sağlayabilecek emek gücünün üretilmesinin tek yolu olduğu vurgulanmaktadır (Fortunati, 2007: 147). Gayri-maddi emeğin yoğunlaşmasında televizyon, sinema, internet, cep telefonları ve iletişim, bilgilenme, eğitim (elektronik öğrenim) ve örgütlenme amaçlı bilgisayar oyunlarının önemli bir rolü olduğuna dikkat çekilirken; bu sürecin gelişmesinde hem makineleşmenin hem de toplumsal kontrol mekanizmaları ve toplumsal temsillerin yönetiminin etkisinden de söz edilmektedir (Fortunati, 2007: 147-148).

Yıldızoğlu (2011: 182), gayri-maddi emekle ilgili farklı kategorilere dikkat çekmektedir. Bunlardan ilkinin içselleştirilmiş sanayi üretimi olduğunu vurgulayan Yıldızoğlu (2011: 182), ikincisini ise "simgesel etkinliklerin, görevlerin gerçekleştirilmesi sürecinde ortaya çıkması ve gayri maddi emeğin ürünün kültürel içeriğini oluşturması" şeklinde tanımlamaktadır. Gayri-maddi emek, meta niteliği taşıyan şeylerin üretim süreci ve bu sürecin ardından o şeylere atfedilen anlamlar ve imgeler bütünü oluşturarak emek biçimi olarak da nitelenebilir. Üretilen ürüne yüklenen anlam ve imgelerin oluşmasının temelinde ise kapitalizmin egemenlik alanını genişletmesinde önemli bir yere sahip olan tüketim alışkanlıklarının belirlenmesi ve yönlendirilmesi süreci yatmaktadır. Örneğin Fordist üretim modelinde standartlaştırılmış işi yapan standart işçinin ürünün pazarlama, ürünün piyasayla bütünleşme sürecine etkin olarak katıldığını söylemek güçtür. Tüm alt

kategorilerinde olmasa dahi, gayri-maddi emeğin belirli kısımlarında ürünü ortaya koyan emekçinin, ürünün yalnızca üretim süreciyle sınırlı bir işlemi gerçekleştirmede, aynı zamanda ürünün piyasada en fazla tüketiciye ulaşması için çaba sarf ettiği de söylenebilir. Bir romancı örnek olarak ele alınırsa; yazdığı eseri bir yayıncıya veya yayınevine vererek buradan bir ücretlilik ilişkisine dahil olan yazarın, hazırlamış olduğu çalışmayı yalnızca hazırlaması söz konusu değildir. Söz konusu çalışmanın tanıtım faaliyetlerinden, imza günlerine kadar, imgesel nitelik taşıyan her türlü girişime dahil olmaktadır. Bu ve benzeri durumlar, kapitalizmin daimi yeniden üretiminin, yalnızca meta üretimi düzeyinde gerçekleşmediğini, kültürel kodların üretiminin de söz konusu yeniden üretim sürecinde etkili olduğunu kanıtlamaktadır.

Toplumsal mücadelelere yönelik düşün alanında yoğun bir etkisi bulunan *post* ön ekli yaklaşımlar, kültürel ve imgesel ilişkilerin günümüz koşullarında ekonomik ilişkilerden daha belirleyici olduğunu savlamakta ve toplumsal sorunları berraklaştıran bir niteliğe sahip olduğunu savunmaktadır. Post yaklaşımların bu çözümleme noktasına varmasında kapitalist üretim tarzının tamamen veya kısmen sönümlediğine dair düşüncelerin önemli bir yeri bulunmaktadır. Halbuki üretim sürecine, hem ürettiği ürün hem de ürüne ilişkin kültürel ve imgesel kodların yaratılması aracılığıyla dahil olan gayri-maddi emeğin ortaya koyduğu çabanın sonuçladığı yegane uğrak, sermaye değerlenme sürecinin kendisidir. Gorz (2011: 15), gayri-maddi emeğin değer yaratımının merkezinde yer aldığını, maddi emeğin ise ya çevreselleştiğini ya da tamamen yok olduğunu söylemektedir. Gorz'un savı, merkez kapitalist ülkeler açısından kısmen kabul edilebilir niteliktedir. Bu sav çevre kapitalist ülkeler açınsındansa oldukça tartışmalıdır. Diğer yandan kapitalist üretim tarzının eşitsiz ve bileşik büyüyen, dünya çapındaki bir sosyo-ekonomik formasyon

olduğu göz önünde tutulursa, çevre kapitalist ülkelerdeki gayri-maddi üretim etkinliklerinin belirli bir şekilde artış göstereceği kabul edilmelidir.

Hardt ve Negri (2011: 122), hizmetler sektörüyle gayri-maddi etkinlikler arasında bir ayrım yaparak, "hizmet işleri, entelektüel emek ve benzeri terimler gayri maddi emeğe ilişkin kimi nitelikler taşısa da" bu kavramların gayri-maddi emeği açıklamakta yetersiz kalacağı görüşündedirler. Bunlara göre gayri-maddi emeğin analizinde dilsel ifadeler son derece önemli bir işleve sahiptir ki bu da gayri-maddi emeğin birinci boyutunu teşkil etmektedir (Hardt ve Negri, 2011). İkiliye göre gayri maddi emeğin ikinci boyutunu "duygulanımsal emek" (*affective labour*) oluşturmaktadır.

Zihinsel olgular olan duyguların aksine, duygulanımlar hem bedene hem zihne aittir. Hatta, neşe ve üzüntü gibi duygulanımlar, organizmanın bütünündeki yaşamın o anki durumunu yansıtır, belirli bir beden haliyle birlikte belirli bir düşünce halini de ifade eder. Dolayısıyla, duygulanımsal emek, rahatlık, esneklik, tatmin, heyecan ya da tutku gibi hisleri üreten ya da işleyen bir emektir. Duygulanımsal emek, örneğin hukuki danışmanların, uçuş görevlilerinin ve fast-food işçilerinin işinde karşımıza çıkar (güler yüzlü hizmet). Duygulanımsal emeğin, en azından hakim ülkelerde artan öneminin göstergesi, işverenlerin çalışanlarda aranan vasıflar olarak eğitimi, hal ve tavırları, karakteri ve "sosyal" becerileri öne çıkarmasıdır. İyi hal ve tavırları ve sosyal becerileri olan bir işçi, duygulanımsal emekte uzman bir işçi demektir (Hardt ve Negri, 2011: 122).

Hardt ve Negri'nin gayri maddi emek tanımı ile Lazzarato'nun tanımı benzer nitelikler taşımaktadır. Mevcut koşullarda gayri-maddi emeğin yalnızca üretim faaliyetinde bulunduğu süre içinde değil, yaşamının tümü bakımından sermayenin gerçek boyunduruğu altına girdiği ifade edilebilir¹⁰. "Özgür" ve "kendini geliştirme fırsatının" olduğu ve analitik düşünce yeteneğinin gerekli olduğu belirtilen işlerde gayri-maddi emeğin daha köklü bir şekilde kapitalist üretim ilişkilerine bağlanması

¹⁰Marx (2012a: 796) sermayenin emek üzerindeki gerçek boyunduruğunu mutlak artı değerden çok, görece artı değeri geliştiren üretim örgütlenmeleriyle ilişkilendirir. Gayri-maddi emeğin; profesyonel meslekler ve teknolojik gelişimle ilişkili bir kavramsal çerçeveye sahip olduğu göz önünde tutulur ve görece artı değer üretimi açısından emek gücünün vasıf düzeyinin artırılmasının önemli olduğu anımsanırsa, gayri-maddi emeğin, sermayenin gerçek boyunduruğu altına girdiği savı anlamlı hale gelebilir.

söz konusu olmaktadır. Gorz'un (2011:22) sözleriyle çalışmanın geleceğine dair neoliberal bakış açısı en azından şöyle tanımlanabilir: "Ücretli çalışmanın ortadan kaldırılması, kendi kendinin girişimcisi olmanın genelleştirilmesi, herkesin bütünüyle özdeşleşeceği sermayeye kişinin ve yaşamının bütünüyle tabi kılınması".

Dünya genelinde maddi üretim günümüzde, öncesinde hiç olmadığı kadar çeşitlenmiştir ve miktar olarak artmıştır. Gayri-maddi üretim süreçlerindeki gelişme maddi üretimin çeşitlenmesine ve sayısal olarak genişlemesine önemli bir katkı yapmanın yanı sıra, maddi ürünlerin pazarda tüketiciyle buluşması açısından önemli olan propaganda süreçlerinin yürütülmesi noktasında da işlevsel bir rol üstlenmektedir. Örneğin, günümüz koşullarında savunma sanayi veya eğlence (oyun vb.) temelli yazılımlar üzerine çalışanların ortaya koydukları ürün, yani yazılımın hazırlanması, kafa emeğinin üretim sürecinde önemli bir rol üstlenmesiyle olanaklı hale gelmektedir. Bilişim ve iletişim teknolojileri sektörü içinde yazılım üretimine odaklanılırsa, yazılım tasarımında rol alan emek, söz konusu yazılımın dijital ortamlara (kompakt diskler/CD veya sayısal çok yönlü diskler/DVD) kopyalanıp satış sürecine ulaşmasında çalışan emekçi ile mukayese edildiğinde sermaye bakımından daha önemli görüldüğü söylenebilir. Yazılım uzmanının emeğinin sermaye değerlendirme sürecinde doğrudan tüketilen emek olduğu ve doğrudan artı değer üretimine katkıda bulunduğu, dolayısıyla da rahatlıkla üretken emek olarak nitelenebileceği ileri sürülebilir. Benzer bir şekilde, çokuluslu bir otomobil firmasının "ürün, kavram geliştirme" birimlerinde görev alan endüstriyel tasarımcı, otomobilin montaj hattında çalışan emekçiye göre sermaye tarafından daha "itibarlı" bir konumunda görülebilir. Yukarıdaki örnekler çerçevesinde statü ve itibar konusunun, gayri-maddi emek bileşeni olarak nitelenebilecek her iki etkinliği

(yazılım tasarımı ve ürün tasarımı) yerine getiren emek gücünün arzıyla ilgili olduğu açıktır. Tam da bu nedenle gayri-maddi emeğin, maddi üretim yapan emeğe göre "ayrıcılık" konumu, mutlak değildir. Gayri maddi emeğin bu konumunu koruması için kendisini yaptığı işle ilgili olarak sürekli geliştirme zorunluluğu bulunmaktadır. Bu, Japon Yönetim Stratejilerinden biri olan Kaizenin (sürekli gelişim) gayri-maddi emek üzerindeki yansımasıdır. Sermayenin gayri-maddi etkinliklerde rol alan emek gücüne duyduğu ihtiyacın boyutu da gayri-maddi emeğin, işverenler gözündeki konumunun belirlenmesinde etkilidir. Ayrıcalıklı vasıflara sahip emek gücü arzının artması, gayri-maddi üretimin işveren açısından işlevsizleşmesi, işverenin gayri-maddi üretimi gerçekleştiren emek gücüne bir noktadan sonra gereksinim duymaması, mevcut ekonomik işleyişin bir krizle sekteye uğrayarak emek piyasası üzerinde yıkıcı bir etki yaratması, emek gücünün söz konusu ayrıcalıklı konumunun ortadan kalkmasını tetikleyebilecek nedenler arasında sıralanabilir.

Gayri maddi emeğin kavramsal çerçevesine ilişkin farklı tanımlama ve değerlendirmeler de söz konusudur. Jason Read'ın, "Sermayenin Mikro-Politiği: Marx ve Bugünün Tarih Öncesi" (*The Micro Politics of Capital: Marx and the Prehistory of the Present*) (2013), başlıklı çalışmasında gayri maddi emek üzerine geliştirmiş olduğu çözümleme dikkat çekicidir. Read (2003: 127) gayri-maddi emeğe analiz önceliği veren çalışmalarda sanayi/fabrika ayaklı üretimin ortadan kalktığını düşünmenin sorunlu bir yaklaşım olduğunu belirtir. Read'e göre bakılması ve açıklanması gereken asıl husus, gayri-maddi emeğin diğer emek kullanma biçimleri üzerinde tesis ettiği egemenlikle ilgilidir:

Gayri-maddi emeği merkeze alan bir tartışmada, fabrika temelli üretimin ortadan kalktığını varsaymak gerekli değildir. Bu tür bir varsayım gülünç olur. Hatta burada –ilişkilerin bir ilişkisi şeklinde ortaya çıkan birbirine eklenme olduğu-, gayri-maddi emeğin diğer üretim biçimleri üzerinde egemenliği bulunduğu öne sürülmelidir. Marx Kapital'de, belirli bir teknolojik ve toplumsal üretim tarzı olarak

fabrika sisteminin, -kendi üretimlerinin değerini ve koşullarını belirleyen zanaatkârlık ve tarım gibi- diğer üretim tarzlarıyla kesişiminin gerçekleşme biçiminin sergilenmesi aracılığıyla egemen olduğunu açıklar.

Üretimin bu diğer teknik ve toplumsal biçimleri, içsel olarak –kendi disiplin, teknoloji ve yapısını göz önünde tutarak- fabrika modeline uygundur veya fabrika toplumunun genişletilmiş kentsel nüfusunu üretmek kaydıyla söz konusu üretim biçimleri, kendilerini üretimle dışsal bir biçimde uyumlu hale getirirler. Fabrikanın baskın olduğunu söylemek, onun diğer üretim biçimleri üzerindeki hegemonyasını tartışmak demektir.

Benzer bir iddia gayri-maddi emek için de ortaya atılabilir. Yoğun iletişimsel ve ilişkisel arabirimlerin (çakışma noktalarının) sanayi üretimine içsel bir kabulü söz konusudur. Bu durumlarda üretim hala maddi metaların üretimidir fakat şeylerin sessiz bir şekilde üretimi, fabrikalar ve perakendeciler arasında yürütülen iletişimin yanı sıra işçiler ve yönetim arasında da yürütülen iletişimin daimi karşılıklı ilişkileri tarafından bastırılır. Daha da dikkat çekici olarak gayri-maddi emeğin "dışsal" bir şekilde üretime katılımı söz konusudur. Üretim, önceden var olan üretim tarzının teknolojik ve toplumsal taleplerine göre devam eder -fabrika veya zanaat olsun- fakat her üretim gayri maddi emekten geçmek zorundadır. Üretilen her metanın piyasada ona eşlik eden bir imgesi, bir yaşam tarzı ve bir gayri-maddi "hasesi" vardır. Bu imgeler reklam uzmanlarının baskıları nedeniyle üretilmez bunlar; daha çok kültürler pratiklerinden ve yaşam şekillerinden faydalanırlar (Read, 2003: 127-128).

Yıldızoğlu, gayri-maddi emeğin yalnızca mal veya hizmet biçimindeki metaları değil, sermayenin kontrolünde olmak kaydıyla, tüm yaşamı ürettiğini ifade etmektedir.

Gayri maddi emek, gruplar, geniş kitleler (çağrı merkezleri, vb.) biçiminde olduğu gibi ileri derecede vasıflı, kendini programlayabilen bireyler olarak da ama her zaman ağ içinde ve akışlara (*flows*) bağlı olarak var oluyor. Bağlantılar ve akışlar işe (görevlere) bağlı olarak kuruluyor. Bireyleri ya da grupları birbirine bağlıyor. Sınıf haline bir gerçeklik (fiziki ya da sanal) veriyor. İş bitince akış kesiliyor, bağlantı kopuyor, birey ağın içine atıl (*inert*) duruma geri dönüyor. Bu emek kendini birey, bağımsız yüksek vasıflı teknik eleman olarak görse de, sermaye onu ağ ve akış içinde sömürülecek proletarya olarak algılıyor ve kullanıyor. Bu gayri maddi emek, bu arada hem ağı hem sermayenin gereksinimi olan hizmet ve ürünleri hem de kendisini ve toplumu, sermayenin egemenliği altında tutan ilişkileri üretiyor (Yıldızoğlu, 2011: 184).

Lazzarato'ya (1996) göre, gayri-maddi üretim süreçlerinde rol alan emekçinin konumu, Taylorist yönetim stratejisiyle desteklenen Fordist üretim modeli altında çalışan emekçiden farklıdır. Buna göre, gayri-maddi emek, üretimle tüketim arasında bir köprü görevi görür. Lazzarato'nun, "Taylorist modelden en uzaktaki noktada bulunmaktayız" savı kimi sektörler açısından geçerli kabul edilebilir. Fakat günümüzde çoğu sektörün hala Taylorist modelin farklı veçheleriyle emekçileri denetim altında tuttuğu belirtilmelidir. Zaman hareket yasaları teknolojik altyapının

kullanıldığı kimi hizmet etkinliklerinde emekçiler üzerindeki baskıyı ve denetimi oldukça yoğunlaştırmıştır. Çağrı merkezlerinin günümüzde Taylorist modele belki en yakın iş örgütlenme yerleri olduğu öne sürülebilir. Gelen çağrının, standartlaşmış kelime ve cümlelerle yanıtlanıp, arayan kişinin sorununa en kısa sürede çözüm bulup, bir sonraki arayıcıyı yanıtlamanın, 20'nci yüzyılda, fabrikalarda uygulanan zaman hareket yasalarından tek farkı, işin büro ortamında, kol emeği yerine kafa emeğiyle gerçekleştirilmesidir. Fabrikalarda aşırı uzmanlaşmayla deneyimlenen yabancılaşma¹¹, çağrı merkezlerinde gün boyu standartlaştırılmış ifadelerin kullanılması, yanıtların sürekli kayıt altına alınarak emekçilerin, en keyifsiz oldukları anda dahi arayan kişide, kendisinin mutlu olduğu izlenimi uyandıracak bir ses tonu ve tavırla yanıt vermek zorunda bırakılması ve zaman baskısıyla gerçekleşmektedir (Yücesan Özdemir, 2014).

Gill ve Pratt (2008: 7-8), gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin durumunun bir yandan yeni bir Taylorizm deneyimi olduğu vurgularken, diğer yandan bu süreçte emekçilerin iletişim ve duygu temelli bir aşamayı da deneyimlediklerine dikkat çekerler.

Otonomcu yazarlar, bir tarafında kültürel veya entelektüel işlerin 'yeniden Taylorlaştırma' (Galletto et al., 2007) veya proleterleşmesini (Del Re, 2005) diğer tarafında, artan bir şekilde iletişimsel ve duygusal kapasitelere bağımlı olan tüm çalışmanın dönüşümünü içeren ikili bir sürece dikkat çekerler. Cristina Morini'nin (2007: 40) dile getirdiği gibi: "Bilişsel kapitalizm ilişkisel ve duygusal elementlerden değer yaratmayı öncelikle hale getirme eğilimi içindedir". *Duygulanımsal emek* kavramı, Otonomcu Marxistlerin üretim kapitalizmi ve duygulanımın manipülasyonunun önemine vurgu yapmaları şeklinde son yıllarda çokça göze çarpar hale gelmiştir. Bu, Hardt ve Negri (2000: 291) tarafından - yaşamın teknolojiler tarafından artan bir şekilde tahakküm altına alınmasını tanımlayan bir kavram olan- "bilgiselleşme" olarak anlaşılan kapitalizmdeki değişimle ilgilidir:

¹¹Blauner, Marx ve Durkheim'dan aldığı kavramlarla yabancılaşmanın boyutlarına ilişkin bir gruplandırma yapmıştır. Marx'tan alına yabancılaşma ile Durkheim'dan alınan anomi kavrmaları Blauner'in gruplandırmasına temel olmuştur. Bu gruplandırmanın bileşenleri "Yabancılaşmanın Boyutları" başlığı altında: 1- Güçsüzleşme 2- Anlamsızlaşma 3- Tecrit 4- Kendine yabancılaşma olarak belirtilmektedir (Fulcher ve Scott, 1999: 514).

"İletişim teknolojileri ve onların etkileşim modeli emek etkinliğinin merkezine daha fazla yerleşirken, bugün bizler her geçen gün daha fazla bilgisayarlar gibi düşünüyoruz" (Gill ve Pratt, 2008: 7-8).

1.1.3. Sembolik Değer Üretimi ve Gayri-Maddi Emek

Gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesine yönelik tartışmalarda, üretilen - gayri-maddi- metanın sembolik değerinin önemli olduğuna vurgu yapılmaktadır. Gorz'a (2003) göre marka imgesi üretimi ve bunu destekleyen pazarlama teknikleri ile moda tasarım endüstrisi, ikili bir işlev yerine getirmektedir. Bunlardan ilki tamamen ekonomik ve ticari, diğeri ise politik ve kültürel işlevlerdir. "Ekonomik açıdan marka, ürünü, kullanım ve değişim değerine baskın çıkan ölçülmez sembolik bir değerle donatılmalıdır" (Gorz, 2003: 45-46).

Gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesinin, tüketim alışkanlıklarının değiştirilerek yaşamın merkezine oturtulmaya çalışıldığı bir dönemde geliştirildiği anımsanırsa, günümüzde bireylerin gerçekleştirdiği tüketimin, doğrudan zorunlu gereksinimleri karşılamamanın ötesinde bir anlam taşıdığı da söylenebilir. Diğer bir ifadeyle, gayri-maddi etkinlikler kapsamında değerlendirilebilecek moda tasarımı, reklamcılık, tanıtım gibi etkinliklerin önemli bir bölümü, gereksinimlerin ötesinde "yaratılmış-gereksinimlerin" bir ürünü olarak görülebilir. "Gayri-maddi emekçiler (özellikle reklamcılık, moda, pazarlama, televizyon sibernetiği ve benzeri alanında çalışanlar olmak üzere) hem tüketici talebini karşılar hem de o talebi yaratır" (Hardt ve Negri; Aktaran; Read, 2003: 130).

Sembolik değer üretimi, güncel kapitalist değer yaratma sürecinin, üretim aşamasından ziyade dolaşım aşamasında anlamlı hale gelen bir olgudur. Sembolik değer bir ürüne yüklenen toplumsal ve kültürel anlamlar olduğu, tüketicinin, bu

anlamlarla yüklü ürünü tüketmesiyle belli bir toplumsallaşma sürecine dahil olarak, kendisine bir kimlik ve statü elde ettiği vurgulanmaktadır (Ravasi ve Rindova, 2004: 3). Sembolik değerin, bir şirket tarafından üretim ve değişim aracılığıyla yaratılan toplam değere karşılık geldiği de ifade edilmektedir (Ravasi ve Rindova, 2004: 3). Tüketim alışkanlıkları ve kalıplarını, tüketicilerin algı dünyalarındaki yönelimlere göre sağlamayı hedefleyen güncel kapitalizmde, sembolik değer üretimi bakımından gayri-maddi emek belirleyici bir role sahiptir.

Baudrillard (1988), McCracken (1988) ve Holt (1998) (Aktaran: Ravasi ve Rindova, 2004: 4), sembolik tüketimin günümüz ileri kapitalist toplumlarının, özellikle de ABD'nin temel niteliklerinden biri olduğunu vurgulamaktadır. İçinde giyinme, ulaşım, yeme içme, ev mobilyası kullanımı, dekorasyon, evcil hayvanlar, spor etkinlikleri ve elektronik araç gereçlerin satın alınması gibi tüketim kalıplarını barındıran ve bireysel tatmini, özgürlüğü, sorumluluğu niteleyen sembolik tüketimin, kapitalist üretim tarzının varlığı açısından uzun süredir önem taşıdığı dile getirilmektedir (Aktaran: Ravasi ve Rindova, 2004: 4).

Tüketimin ekonomi politik bakımından çok yönlü etkileri hakkında Read (2003: 130) geniş bir çerçeve sunar: "Tüketimin yaratıcı oluşumu, üretimden bağımsız olarak, başlı başına bir emek süreci haline gelir. Tüketim, yeni isteklerin oluşturulmasına katkı yaparak, ileride yapılacak tüketim için gerekli koşulları üretir. Tüketim aynı zamanda sabit sermaye olarak, yeni öznel olanakların yaratılması sayesinde yeni üretim koşullarının üretiminde de etkilidir". Gereksinimin ötesinde tüketim yapma, günümüzde birçok birey bakımından toplumsal bir varoluş sorunu haline gelmiştir. Sürekli tüketebilme isteğinin yaratılmasında, gayri-maddi etkinlikler kapsamında yer aldığı belirtilen ve yukarıda da dikkat çekilen belirli meslek

gruplarının¹² önemli bir rolü bulunmaktadır. Bireyler tüketirken, kendileri açısından işlevsel olacak metaların yanı sıra -ve belki de daha yoğun bir şekilde- tüketmeleri halinde herhangi bir işlevselliği olamayacak metaları da tüketmeyi tercih ederler, Bu tür irrasyonel bir tüketim eğiliminin ortaya çıkışında, metalarda var olduğu, propaganda niteliğine erişmiş tanımlarla duyurulan tasarımın¹³ önemli bir etkisi bulunmaktadır.

Gayri-maddi emeğin, toplumsal ilişki ağları inşa etmesiyle ilgili görüşler bakımından Hardt ve Negri'nin (2000: 294) değerlendirmeleri dikkat çekicidir. İkiliye göre gayri-maddi emek sosyal etkileşim ve işbirliğini de içerir. Gayri-maddi emeğin ilişkisel niteliği bir dış etken tarafından organize veya empoze edilmiş değildir; emeğin önceki biçimlerinde olduğu gibi, ama daha fazla bir biçimde, ilişkisellik emek faaliyetinin doğasında yer almaktadır. Hardt ve Negri (2000: 294)

¹² Tüketimin kalıplarının ve alışkanlıklarının belirlenmesinde yaşam tarzlarının etkisi yadsınamaz. Yaşam tarzının oluşmasında da sosyolojik ve psikolojik etkenler belirleyendir. Yaşam tarzının tüm dünya için genel geçer kuralları olmamakla birlikte, kapitalizmin günümüzdeki aşamasında, kitle iletişim araçları ve bilişim teknolojileri aracılığıyla bireylerin, kapitalizmin işleyişine herhangi bir engel çıkarmayacak, hatta onu güçlendirecek bir yaşam tarzının benimsenmesi sağlanmaya çalışılmaktadır. Söz konusu yaşam tarzının oluşturulmasında gayri-maddi emeğin, -Lazzarato'nun tanımındaki "gayri maddi emek sosyal ilişkileri de yaratır" ifadesi temel alındığında-önemli bir rol oynadığı belirtilebilir. Gayri-maddi emeğin bir bileşeni olarak kabul edilebilecek olan bir reklam metni yazarı, kendi entelektüel birikimini, kitleleri, piyasada üretilen mal ve hizmetleri talep etmelerini sağlayacak şekilde yönlendirmek amacıyla kullanmaktadır. Reklam metni yazarı, hem yaşam tarzlarının şekillenmesin de hem de kitlelerin piyasa mekanizmalarına daha bağımlı hale gelmesinde etkin bir rol oynamaktadır.

¹³ Özgün (2007: 33-34), gayri-maddi emeğin tasarımıyla olan ilişkisini şöyle değerlendirir:"..., işlevsellik ve estetik arasında mutlak bir ayrım yapmak mümkün ve doğru olmamakla birlikte, meseleyi kabaca resmetmek için faydalı olacağından, doğrudan estetik değer taşıyan ürünlerin ötesinde, bilgisayar gibi ilk bakışta hiç de "zevk meselesi" olmayan, tamamen işlevsel olduğu düşünülebilecek bir ürünün bile nasıl gösterge değeri ve marka değeri taşıdığına bakalım: Mesela (sanırım sadece teknik olmayan nedenlerle) tasarım, medya vs. türü işlerle uğraşanların tercih ettiği bir bilgisayar markası olmasından dolayı bu şekilde bir "yaşam biçimi"yle özdeşleşen bir marka olan Apple kullanıcısı fark edecektir ki aldığı her yeni bilgisayarın kutusundan çıkan parçaların üretim yerleri bir öncekinden (ve çoğunlukla bir diğerinden) farklıdır; "made in...", İrlanda, Çin, Tayvan vs. yazar parçaların üstünde ufak puntolarla. Fakat her yeni kutuyu açtığınızda üzerindeki gözden kaçması mümkün olmayan kocaman yazı size "Kaliforniya'da tasarlanmıştır" ("Designed in California") demektedir. "Kullanım değeri" ile "gösterge değeri", "marka değeri", "estetik değer" vesaireyi elle tutulur bir biçimde birbirinden ayırmak çok mümkün değil, ama kapitalistin sattığı malın değerini nasıl sunduğunun, hangi değer biçimine vurgu yaptığının, bize egemen değer biçimini işaret ettiğini düşünebiliriz. Yani daha işlevsel, daha ucuz, daha dayanıklı değil, "Designed in California"- artık satılan bir "yaşam biçimi" ise, bu yaşam biçiminin nesnelerinin nerede, nasıl üretildiği önemsiz bir değişken."

için “Bugün verimlilik, refah ve toplumsal artı değerin yaratılması, dilbilim, iletişim ve duygusal ağlar aracılığıyla oluşturulan karşılıklı çoklu etkileşim (kooperatif interaktivite) biçimi almaktadır.”

1.2. GAYRİ MADDİ EMEĞİN BİLEŞENLERİ OLARAK BİYO-POLİTİK ÜRETİM VE DUYGULANIMSAL EMEK

Gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesi ekseninde, alışlagelmişin dışında sayılabilecek üretim süreçlerinden bahsedilmektedir. Aşağıda Hardt ve Negri’nin gayri-maddi emeğin özgün yanını teşkil ettiğini ileri sürdükleri biyo-politik üretim ve duygulanımsal emeğin kavramsal irdelenmesi yer almaktadır.

1.2.1. Biyo-Politika, Biyo-İktidar, Biyo-Politik Üretim

Hardt ve Negri, Michael Foucault’nun biyo-politika kavramından hareketle biyo-politik üretim kavramına dikkat çekerler. Bunun yanı sıra Lemke (2013: 25), biyo-politika kavramının¹⁴, son dönemlerde yaygınlaşmasına karşın, etimolojik köklerinin yüzyıl öncesine dayandığını belirtir.

¹⁴ Lemke (2013: 25-26), biyo-politika kavramının tarihçesini şu şekilde açıklar:

“Biyopolitika kavramı son dönemde yaygınlaşmaya başlasa da yaklaşık yüzyıllık bir tarihi olduğu pek bilinmez. Kavram, ilk kez genel tarihsel ve kuramsal bir kümelenmenin parçası olarak görüldü. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde *Lebensphilosophie* (hayat felsefesi) bağımsız bir felsefi eğilim olarak çoktan gün yüzüne çıkmıştı; Almanya’daki kurucuları Arthur Schopenhauer ile Friedrich Nietzsche’yken, Fransa’da ise Henri Bergson’du. Bireysel *Lebensphilosophen* (hayat filozofları) oldukça farklı kuramsal pozisyonları temsil ediyordu. Buna karşın "hayat"ın yeniden değerlendirilmesi; hayatın sağlık, iyi ve doğrunun normatif ölçütü olması ve temel kategori olarak benimsenmesi konularındaki görüşleri ortaklı. Hayat -bedensel bir olgu ya da organik bir varoluş; içgüdü, sezi, duygu veya "deneyim" (*Erlebnis*) olarak anlaşıldığında- "soyut" kavramlar, "soğuk" mantık ve ruhsuz "tin" tarafından temsil edilen "ölüm"ün ve "taşlama"nın karşıtıydı. Ussallaştırma, uygarlaşma, mekanikleşme ve teknolojikleşme gibi hayatın hasımı olarak görülen süreçler vasıtasıyla bir standart olarak hizmet eden hayat kavramı, eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmalıydı...

Biyopolitika kavramı 20. yüzyılın başındaki bu entelektüel çevre içerisinde ortaya çıktı. İsveçli siyaset bilimci Rudolf Kjellén muhtemelen kavramı kullanan ilk kişidir (...) Ona göre "hayatın biçimi olarak devlet, son kertede çıkarların ötesindeki toplumsal mücadelelerle ve sınıflar ile grupların dillendirdiği düşüncelerle karakterize ediliyordu. Kjellén bu düşünceden hareketle biyopolitika kavramını şöyle ifade ediyordu: "Hayatın kendindeki bu gerilimden dolayı (...) söz konusu disiplini özel biyoloji biliminden sonraki biyopolitika olarak adlandırma eğilimi doğru bende; (...) varoluş amaçları

Hardt ve Negri, gayri-maddi emeğin tanımında, biyo-politika kavramının niteliklerinden yola çıkarak türetilen biyo-politik üretime vurgu yapmaktadırlar. Trott (2007: 208) gayri-maddi emeğin iki farklı biçim halinde düşünülebileceğinden söz eder. Bunlardan ilki; imgeler, fikirler, semboller, kodlar, metinler ve benzeri şeylerin üretimini kapsayan dile ilişkin/dilbilimsel (linguistik) ve entelektüel faaliyetler olarak ifade edilir. İkincisi ise rahatlık, iyilik hali, tatmin, heyecan, tutku hislerini manipüle eden veya üreten emek olarak adlandırılır ki bu Hardt ve Negri'nin duygulanımsal emek tanımına karşılık gelmektedir (Trott, 2007: 208-2009).

Gayri-maddi emek aracılığıyla üretilen sosyal ilişkilerin yalnızca bir ekonomik değeri olmadığı, bunun aynı zamanda politik bir boyutunun da olduğu vurgulanmaktadır. "Bu nedenle ekonomik üretimle politik üretimin çakışacağı ve ortaklaşa ağların veya üretimin, toplumun yeni kurumsal yapısı açısından yeni bir olanak sağlayacağı" belirtilmektedir. (Hardt ve Negri; aktaran: Luke, 2006: 368). Biyo-politik üretimle, ekonomik, politik ve toplumsal ilişkilerin eş zamanlı etkileşiminin gerçekleştiği ve bu yolla kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden üretiminin geçerlilik kazandığı savunulmaktadır.

"Biyo-politik üretimin ne olduğunu anlamak için öncelikle biyo-politik anlaşılmalıdır." diyen Trott (2007:211) Foucault tarafından geliştirilen biyo-iktidar, kavramını "on sekizinci yüzyıl sonlarında geliştirilen ve tüm nüfusun yaşamını kontrol altına alıp düzenleme eğiliminde olan iktidar stratejisi üzerine temellenmektedir" şeklinde açıklar. Biyo-iktidar ve toplumsal üretim arasındaki ilişkinin, "kitle zekası"/"kitlesel akıl" (*massintellectuality*), gayri-maddi emek ve "genel akıl" (*general intellect*) kavramları aracılığıyla daha iyi anlaşılabilirliğinden

bakımından güçlü bir işbirliğine giden grupları tespit edebilirken, aynı zamanda da toplumsal gruplar arasındaki sivil savaşta ve varoluş ile büyümeye karşı hayatta kalma mücadelesinin amansızlığı apaçık bir biçimde gözler önüne serili" (1920, 93-94).

söz edilmektedir (Hardt ve Negri, 2008: 54). Söz konusu kavramlar aracılığıyla yapılan çözümlemelerin iki boyutu vardır: Birinci boyutta, üretken emeğin son yıllardaki gelişmelere bağlı olarak maddi niteliğini yitirdiği öne sürülmektedir. "Artı-değer üretiminde önceleri kitlesel fabrika işçilerinin maddi emeğinin oynadığı merkezi rolü, bugün giderek daha fazla entelektüel, maddi olmayan ve iletişimsel emek gücü oynar" (Hardt ve Negri, 2008: 54). İkinci boyutta ise, canlı emeğin, doğrudan toplumsal ve iletişimsel boyutunun çözümlemesinin yer aldığı vurgulanmaktadır (Hard ve Negri, 2008). Bu çözümlemede gayri-maddi emeğin hem sömürülmesi hem de bu emek kategorisinin devrimci bir konum alıp alamayacağı tartışılmaktadır. "Gayri-maddi canlı emeğin sömürülmesinin dolayimsız toplumsal boyutu, emeği, toplumsal tanımlayan, ama aynı zamanda her tür emek pratiği boyunca boyun eğme ve isyan potansiyeli geliştiren eleştirel öğeleri de harekete geçiren tüm ilişkisel öğeleri içine sokar" (Hardt ve Negri, 2008: 54).

Hardt ve Negri, "toplumun kontrolü" olarak adlandırdıkları şeyin içindeki iktidarın doğası ve işleyişini açıklamak için biyo-iktidar kavramını kullanmaktadırlar. Biyo-iktidarın, hayatın yaratılma gücü olduğu, bunun kolektif öznelliklerin, toplumsallığın ve toplumun kendisinin yaratılması anlamına geldiği vurgulanır (Hardt, 1999). Hardt ve Negri, Foucault'nun biyo-iktidar kavramını ters yüz ettiklerini belirtirler. Ters yüz edişin amacı "İmparatorluk içindeki potansiyel güçlerin potansiyel iktidarını açıklamaktır" (Trott, 2007). Hardt ve Negri (2008: 48) biyo-iktidarı toplumsal hayatın kendisini "izleyerek, yorumlayarak, soğurarak ve yeniden eklemleyerek içeriden düzenleyen bir iktidar biçimi" olarak tanımlamaktadırlar. İktidarın tüm toplumsal yaşantı üzerindeki kontrolü sağlaması için, bireylerin, söz konusu kontrol mekanizmasını kendi algı dünyasına göre

benimseyip, onu yaşamının bir parçası haline getirmesi gerekir (Hardt ve Negri, 2008). Foucault'nun biyo-politik ve biyo-iktidar üzerine yaptığı çalışmalar, disiplin toplumundan kontrol toplumuna¹⁵ geçişi anlamaya yardımcı olur (Hardt ve Negri, 2008: 47). Bu yaklaşıma göre biyo-iktidar topluma tepeden bakan, emirler veren, aşkın bir otoritedir; dolayısıyla da biyo-politiküretimin bunun aksine topluma içkin bir durum olduğu ve kolektif emek aracılığıyla sosyal ilişkileri yaratıp şekillendirdiği, ileri sürülebilir (Hardt ve Negri, 2008). Negri biyo-politikanın, kendini belirli bir zamanda dönüştüren ve yalnızca kitlelerin yönetimiyle sınırlı kalmayan, aynı zamanda bir dizi disipline edici kural aracılığıyla nüfusu oluşturan canlıları da belirleyen bir tavrı belirlediğini ifade etmektedir. "Biyo-politika (yerel biyo-iktidarlar aracılığıyla) sağlığın, hijyenin, diyetin, doğurganlığın cinselliğin ve benzeri alanların kontrolünü her birinde politik nitelik taşıyan müdahalelerle ele geçirmektedir" (Negri, 2008). Böylece biyo-politikanın, refah devleti politikalarının nasıl uygulanacağını belirlenmesinde olduğu gibi, yaşamın her alanına yavaş yavaş

¹⁵ Disiplin toplumu ve kontrol toplumu kavramları Hard ve Negri (2008: 47-48) tarafından şu şekilde tanımlanmaktadır: "Disiplin toplumu, toplumsal komuta mekanizmasının, adetleri, alışkanlıkları ve üretici pratikleri üreten ve düzenleyen yaygın bir *dispositif*'ler ya da aygıtlar şebekesi yoluyla kurulduğu toplumdur. Bu topluma işlerlik kazandırmak ve onun içlenme ve/veya dışlanma mekanizmalarına itaati sağlamak, toplumsal alanın disiplinini belirleyen ve disiplinin "akıl" için uygun mantıkları sunan disiplin kurumları (hapishane, fabrika, tımarhane, hastane, üniversite, okul vb) vasıtasıyla başarılıdır. Disiplinci iktidar sonuç olarak düşünce ve pratik sınırlarını ve parametrelerini belirleyerek, normal ve/veya sapkın davranışları tarif edip yaptırma tabi kılarak yönetir. Foucault genel olarak disiplinciliğin ortaya çıkışını göstermek için *ancien régime* ve Fransız uygarlığının klasik dönemine gönderme yapar; ama daha genel olarak diyebiliriz ki, kapitalist birikimin bütün ilk aşaması (Avrupa'da ve başka yerlerde) bu iktidar paradigması koşullarında yaşanmıştır. Buna karşılık, kontrol toplumu dediğimizde, komuta mekanizmalarının giderek daha fazla "demokratik", giderek daha fazla toplumsal alana içkin hale geldiği, yurttaşların beyinleri ve bedenleri üzerinden dağıtıldığı (modern dönemin son döneminde gelişen ve post-modern döneme açılan) bir toplum anlaşılır. Yönetim için uygun toplumsal bütünleşme ve dışlama davranışları böylelikle giderek artan bir biçimde öznelerde içselleşmiştir. İktidar artık doğrudan beyinleri (iletişim sistemleri, enformasyon ağları vb içinde) ve bedenleri (refah sistemleri, gözetim altındaki etkinlikler vb içinde) yaşama duygusundan ve yaratma arzusundan otonom bir yabancılaşma durumuna getirerek örgütleyen mekanizmayla çalışır. Kontrol toplumu, demek ki, ortak ve gündelik pratiklerimizi içsel olarak canlandıran normalleştirici disiplin aygıtlarının güçlendirilmesi ve genelleştirilmesi olarak tanımlanabilir; ama disiplinin aksine, bu kontrol mekanizması esnek ve değişken ağlar yoluyla toplumsal kurumların yapılanmış alanı dışına da pekala uzanabilir."

ama emin adımlarla nüfuz ettiği; biyo-politikanın gelişiminin esas itibariyle emek gücünün daha iyi yönetimiyle ilgili olduğu vurgulanmaktadır (Negri, 2008).

Doğurganlığın biyo-politik emekle ilişkisi, kadın emeğinin duygulanımsal emek niteliğine atıfta bulunularak ele alınmaktadır. "Analık işi kapsamına giren bakımla ilgili emek, biyo-politik üretimin analizi için oldukça geniş bir alan olduğunu kanıtlar" (Hardt, 1999: 99). Biyo-politik üretimin özellikle yaşamın üretimindeki emek olduğu, fakat bunun üremeyele ilgili olmadığı, özellikle duygulanımların üretimi ve üremeyi esas alan bir yaşam üretimi anlamına geldiği vurgulanmaktadır (Hardt, 1999: 99). "Burada üretim ve üreme arasındaki ayrımın, ekonomi ve kültür arasındakine benzer bir şekilde nasıl yıkıldığı görülür" (Hardt, 1999: 99). Emeğin doğrudan duygulanımlar üzerinde çalışarak özneliği, toplumu ve yaşamı ürettiğinden söz eden Hardt, bu noktada duygulanımsal emeğin varlığına dikkat çekerek, duygulanımsal emeğin, bir yaşam biçimi üreten, böylece biyo-politik üretim niteliği sergileyen canlı emeği gözler önüne serdiğini belirtmektedir.

Negri (2008), Foucault'ya atıfta bulunarak yığının/nüfusun keşfinin aynı zamanda bireyin, eğitilebilir beden, batının siyasi kurallarını dönüşüme uğratan diğer önemli teknolojik nüvelerin de keşfi olduğunu vurgulamaktadır. Biyo-politikanın bu nedenle kapitalizmin teknolojilerini ve egemenliğini geliştiren ilkeler temelinde ele alınan bir kavram olduğunu vurgulayan Negri (2008), bu ilkelerin öncelikli olarak disiplin edici bileşenler, ikinci olarak da kontrol aygıtlarınca (*dispositifs*¹⁶) geliştirildiğinden söz etmektedir. "Aslında, disiplin kendini bedenlerin

¹⁶ Foucault tarafından geliştirilen bir kavram olan *dispositif*'in çevirinden kaynaklanan bir anlam kaybına uğradığına dikkat çekilmekte, kavramın tutarlı olmayan bir şekilde "aygıt", "düzenek", "tertibat" olarak çevrildiği, aslında kavramın iktidarı anlamak için kullanıldığı vurgulanmaktadır (Negri, 2014: 17 içinde Coté). Foucault'nun *dispositif* kavramını aşağıdaki gibi tanımladığına dikkat çekilmektedir (Negri, 2014: 17 içinde: Coté):

bir "anatomi-politiği" olarak ortaya koymuş ve esas olarak bedenlere uygulanmışken biyo-politika yaşamı yönetmenin bir yolu olarak kitlelerin kontrolüne uygulanan, karşı cephede konumlanmış önemli bir "toplumsal hekimlik" olarak tanımlanır" (Negri, 2008). Bu noktadan sonra yaşamın iktidar alanının bir parçası haline geldiğinden de söz edilmektedir.

Hardt ve Negri (2011: 13), biyo-politik üretimi açıklarken çokluk kavramından yola çıkarlar. Toplum içindeki türdeşliklerden çok farklılıkların ortak noktaları aracılığıyla toplumsal mücadelelerin yürütülmesinin daha işlevsel olacağını savunan Hardt ve Negri (2011: 13) ortak noktaların "keşfedilmekten çok üretildiği" görüşündedirler. Hardt ve Negri (2011: 13) biyo-politik üretim kavramına nasıl ulaştıklarını aşağıdaki gibi açıklarlar:

İletişim ve işbirliğimiz ortak payda üzerinde yükselmekle kalmıyor, aynı zamanda spiral halinde genişleyen bir ilişki içerisinde ortak paydayı bizzat üretiyor. Bugün her toplumsal üretim biçiminde, bu ortak paydanın üretimi merkezde yer alır ve belirli yerelliklerle sınırlı olsa bile ortak payda üretimi bugünkü yeni hakim emek biçimlerinin başta gelen niteliğidir. Başka bir deyişle, ekonominin dönüşümüyle birlikte, giderek emeğin kendisi işbirliği ve iletişim ağlarını yaratıyor ve bunlara gömülü halde bulunuyor. Örneğin enformasyon ya da bilgi üzerinde çalışan herkes, tohumların çeşitli özelliklerini geliştiren tarımcılardan yazılım programcılarına kadar, başkalarının aktardığı ortak bilgiden faydalıyor ve kendisi de yeni ortak bilgiler yaratıyor. Bu özellikle, fikir, imaj, duygu ve ilişkiler gibi maddi olmayan projeler yaratan emek için geçerli. Yeni, yeni hakim hale gelen bu modele "biyo-politik üretim" diyerek, sadece dar ekonomik anlamıyla maddi malların üretimini içermediğini, aynı zamanda toplumsal yaşamın, ekonomik, kültürel, siyasal her yüzünü etkilediğini ve ürettiğini de vurguluyoruz. Söz konusu biyo-politik üretim ve onun ortak paydayı genişletmesi, günümüzde demokrasi olanağının dayandığı güçlü sütunlardan biridir.

"[Bu] ilk olarak söylemlerin, kurumların, mimari formların, düzenleyici kararların, yasaların, idari tedbirlerin, bilimsel yargıların, felsefî, ahlaki ve filantropik önermelerin kısacası söylenmiş olan kadar söylenmeyen bütünüyle heterojen bir birliktir" (299). Böylelikle *dispozitifler*, söylemsel ve söylemsel olmayan unsurların karmaşık "ilişkiler sistemi"nden mürekkeptir ve daima şeylerin ortasındadır. *Dispozitifin* kurumların *maddiliğinden* adli süreçlerin *düzenlenmesine*, başka bir yerde ideoloji olarak adlandırılabilen şeyin *ifadesinden* nihayet tikel özelliklerin *tekniklerine* ve *pratiklerine* kadar belirgin biçimde farklı kayıtları olan heterojen unsurları bir araya getirdiğimizi görebiliriz. Bu farklı elementlerin karmaşık bir kompozisyonu söz konusudur; yine de bu heterojenlik kısmen üretimin her şeyi belirleme tarzını esas alan indirgemeci şemanın ötesine geçecek bir tarzda tasarlanmıştır. Daha karmaşık nedensellik ilişkilerine bu geçiş, Foucault'nun amansız bir şekilde iktidarı yayılmış, merkezî ve mikrofiziksel ilişkiler içinde düzenlenen bir şey olarak görmeye başlamasına yansır. Yöntemsel olarak bunun anlamı yalnızca söz geçen heterojen kompozisyonun her bir unsurunu sınamak değil ama aynı zamanda verili bir *dispozitifin* söyleyebileceğimiz, görebileceğimiz ya da olabileceğimiz şey açısından etkilerine odaklanmaktır."

Hardt ve Negri (2011), güncel koşullardaki üretim sürecini post-modern üretim koşulları olarak tanımlarlar. Bu bağlamda geliştirdikleri Çokluk kavramı post-modern koşullarda üretim yapan emeğin hem öznesi hem de nesnesidir; farklı çıkarlara sahip grupların (Çokluk'un) türdeşleştirilmesi için sermaye girişiminde bulunurken, söz konusu grupların bir halk haline getirilmesinde de devlet rol alır. Farklı çıkarla sahip grupların biyo-politik üretim niteliği, emeğin mücadeleleri aracılığıyla ortaya çıkar; söz konusu gruplar içinde bulundukları biyo-politik üretimde ancak bir ortaklık yaratarak sermayenin küresel egemenliğine karşı bir meydan okuma sergileyebilirler. (Hardt ve Negri 2011: 115).

Coté ve Pybus (2007: 92), gayri-maddi emeğin etkinliğini, biyo-politikanın yaşam dünyasında sürdürdüğünü; bu dünyayı anlamadan gayri-maddi emeğin tam anlamıyla anlaşılamayacağını belirtirler. Lazzarato da, emek ve sermaye temelli yaklaşımın yanı sıra, Marksizm'deki "canlı emeği" de eleştiren farklı bir ekonomi politik çerçeve kurmak amacıyla Foucault'nun biyo-politik kavramından yararlanmaktadır (Coté ve Pybus, 2007). Oysa Foucault'nun değindiği ekonomi politik, ne klasik iktisatçıların emek ve sermaye temelli analizine ne de "canlı emeğin" Marksistekonomik eleştirisine karşılık gelir (Coté ve Pybus, 2007). Çünkü Foucault, Marx ve ekonomi politiği, güçler arasındaki ilişkileri emek ve sermaye arasındaki ilişkiye indirgemekle, bu ikili arasındaki ilişkiyi de tüm toplumsal dinamiklerin ve her güç ilişkisinin kaynağı olarak görmekle itham etmektedir(Coté ve Pybus, 2007). Dolayısıyla Foucault'nun sözünü ettiği ekonomi politik, alışılmışın aksine, yalnızca doğal kaynakları, emek ürünlerini, bu ürünlerin ticari olarak dolaşımı ve kapsamını ele alan bütün bir maddi alanı değil, aynı zamanda metropollerin ve yolların, yaşam koşullarının yerleşik halkın sayısının, onların yaşam

süresi ile işe ilişkin işlevsel beceri ve uygunluklarının da yönetildiği bir yaklaşımı içerir "Bir dizim olarak biyo-politika, emek ve sermaye arasındaki ilişkiyi ele alan klasik ekonomi politikten ve onun eleştirisinden farklı olarak sosyal yapı kapsamındaki güçler arasındaki ilişkileri geliştiren güç aygıtlarını ele almaktadır" (Coté ve Pybus, 2007).

1.2.2. Duygulanımsal Emek

Gayri-maddi emeğin diğer bileşeni ise duygulanımsal emektir. Hastanede çalışan hemşire, banka çalışanı veya bakım işleriyle uğraşan bir kadının emeğinin duygulanımsal emek olduğundan söz edilmektedir(Hardt, 1999: 89). Diğer yandan, hastane, banka ve bakım hizmetleri alanındaki çalışmaların duygulanımsal emekten çok duygusal emeğe karşılık geldiği; bir başka ifadeyle bu tür çalışmaların emekçinin işte çalıştığı zaman dilimiyle sınırlı olduğu da savunulmaktadır (Hochschild, 1983).

Duygusal emeğe ilişkin öncü tanımın Arlie Russel Hochschild'in 1983 tarihli "*The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*" başlıklı çalışmasında yapıldığı görülmektedir. Duygulanımsal emek kavramsallaştırması ise ağırlıklı olarak Hardt ve Negri'nin *Çokluk* ve *İmparatorluk* başlıklı çalışmalarında yer almaktadır.

Duygulanımsal emeğin toplulukların ve kolektif öznelliklerin oluşturulmasında etkili olduğu belirtilmektedir. Hardt, duygulanımsal emeğin kavramsal çerçevesinin Marx ve Freud'un yaklaşımlarıyla bağlantılı olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanı sıra çok sayıdaki feminist çalışmada, eskiden beri geleneksel kadın işleri gibi algılanan, *aile işi* ve *bakım emeği* olarak adlandırılan kadın emeğinin duygulanımsal emekle sıkı bir bağlantı içinde olduğunun keşfedildiğinden de söz

edilmektedir (Hardt, 1999). Duygulanımsal emek kapsamında anılan hizmet alanları için bir liste vermek gerekirse, şunlardan söz edilebilir: Hemşirelik, bakım hizmetleri gibi sağlıkla bağlantılı işler, duygulanımların yaratılmasında rol oynayan eğlence ve kültür sektörünün çeşitli birimleri, hızlı yemek restoranlarında (*fast-food*) çalışanlar, finansal hizmetler, hizmetler sektörünün farklı kollarında çalışıp insanlarla iletişim ve etkileşim kuranlar...(Hardt, 1999: 95-96).

Hardt duygulanımsal emeği kendi içinde ikiye ayırmaktadır. İlk gruba, bilgisayar temelli olup yüksek vasıflılık gerektirmeyen, ama insanlarla iletişim ve etkileşim içinde olunan meslekleri dahil etmektedir. Bunlar yukarıda da belirtildiği gibi kültür, eğlence, yemek ve finansal hizmet sunan meslekler olarak örneklendirilebilir. Hardt (1999), duygulanımsal emeğin ikinci grubunda kadın emeğinin incelenebileceğine dikkat çekmektedir. Hatta feministlerin, kadın emeğine ilişkin kullandıkları "bedensel tarzda emek" (*labour in the bodily mode*) kavramının, duygulanımsal emek ve kadın emeği arasındaki ilişkinin anlaşılmasını kolaylaştırdığını belirtmektedir. "Bakım işlerinde kullanılan emek sonuna kadar cismani (*corporal*) ve bedensel (*somatic*), yani maddi bir emektir. Bunun yanı sıra duygulanımlar her şeye karşın gayri-maddidir" (Hardt, 1999: 96). Bu durum, gayri - maddi emeğin, emekçinin emek sürecinde koyduğu emekle değil, emek süreci sonunda ürettiği ürünün niteliğiyle ilgili bir kavram olduğunu kanıtlamaktadır. Gayri-maddi emeğin bir vechesi olarak tanımlanan duygulanımsal emeğin, dünya genelinde, diğer emek biçimlerine göre daha baskın olduğunu ifade eden Hardt, bu baskın niteliğinin, gayri-maddi emeğin, kapitalizm-karşıtı mücadelede kullanılamayacağı anlamına gelmediğini de belirtmektedir (Hardt, 1999). Hardt bu noktada, Foucault'nun biyo-iktidar kavramını kullanarak emeğin biyo-politik

potansiyelinin farkına varılabileceğini ifade etmektedir. Hardt ve Negri (2004: 122) duygulanımsal emekte, işverenlerin emekçilerde aradıkları hal, hareket ve tavırların, eğitimin, karakterin belirleyici olduğunu belirtmektedirler.

Duygulanımsal emeğin tanımından hareket edildiğinde, ortaya bir hizmet sunumu çıktığı belirtilebilir. Bu hizmet sunumu sürecinde emekçinin, hizmeti sunduğu kişiye yönelik tavrı, kişiyle kurduğu iletişim ve etkileşim de göz önünde tutulmaktadır. Gayri-maddi emeğin genel tanımı yapılırken sözü edilen meslek gruplarından sahne sanatçıları, mağazalarda satış yapan emekçiler ile benzerlerinin duygulanımsal emek kapsamına girdiğine dikkat çekilmektedir (Emirgil, 2010: 230). Gayri-maddi emeğin duygulanımsal emek niteliği taşımasını Hardt ve Negri (2011: 122-123) şu şekilde açıklamaktadır:

(...) iletişimin üretilmesi, dilsel ve entelektüel bir işlemdir, ancak bununla beraber, iletişim kuran taraflar arasında kaçınılmaz olarak duygulanımsal bir ilişki de bulunur. Gazetecilerin ve genel olarak medyanın sadece enformasyon aktarmakla kalmadığı, aynı zamanda haberleri çekici, heyecanlandırıcı, istenir kıldığı, medyanın yeni duygulanımlar ve yaşam biçimleri yarattığı sık sık söylenir. Gerçekte, tüm iletişim biçimleri, sembol, dil ve enformasyon üretimiyle duygulanım üretimini birleştirir. Bunun yanında, maddi olmayan emek neredeyse her zaman maddi emek biçimleriyle iç içe geçer: Örneğin sağlık işçileri duygulanımsal, bilişsel ve dilsel işler yanında, sargıları değiştirmek ve yatakları temizlemek gibi maddi işler de yapar.

"Gayri-maddi emek, emeğin proleterleşmeye tekabül etmeyen -müşterek, vasıflı ve entelektüel niteliklere sahip olan- oldukça "toplumsallaşmış bir biçimi gibi görünmektedir" (Read, 2003: 128). Gayri-maddi emeğin yalnızca yüksek vasıflı meslekler arasında gösterilen bilgisayar programcılığı, bilişim uzmanlığı, reklam/tanıtım uzmanlığıyla sınırlandırılmaması gerektirdiği, gayri-maddi emeğin kapsamına duygulanımsal emeğin de girdiği belirtilmektedir (Read, 2003).

Read (2003: 128), duygulanımsal emeğin kapsamına "var oluş durumlarını, iyilik hali duygularını, arzuyu, rahatlığı ve tutkuyu üreten ve dolaşıma sokan tüm emek biçimlerinin" girdiğini belirtmektedir. Buna göre duygulanımsal emek

reklam/tanıtım uzmanlığından başlayarak, sağlık veya günlük bakım hizmetlerinde çalışan 'bakım işçisine' kadar uzanır. Read'e göre (2003:128) duygulanımsal emeğin en alt basamağında eğitim ya da vasıf düzeyi bakımından toplumsallaşmamış - özellikle kadınlardan oluşan- bir emek gücü bölümü yer almaktadır. Alt basamakta yer alan duygulanımsal emekte "sıfır toplumsallık" (*degree zero sociality*) söz konusudur; bir bakıma bu basamakta emek bakım, iletişim ve etkileşim için yüksek bir kapasiteye gereksinim duymaz; kapitalist sömürü bu durumun hem nedeni hem de sonucudur (Read, 2003). Bu saptama konunun toplumsal cinsiyet boyutunu gözden ırak kılmamalıdır. Günümüzde duygulanımsal emeğin en alt kademesinde yer aldığı belirtilen ve toplumsallıktan tamamen soyutlanmışlığı "sıfır toplumsallık" terimi ile ifade edilen kadın emeği, ayrıca çözümlenmesi gereken bir öneme sahiptir. "Sıfır toplumsallık tarih boyunca -kadının doğal görevleri gibi görülen çocuk bakımı ve ev işleri- belirli faaliyetler aracılığıyla üretildi ve bu tür ilişkiler sömürünün birer kanıtı olmuştur" (Read, 2003: 128).

Akalın (2007), duygulanımsal emeği incelerken öncelikle duygulanım kavramına yoğunlaşır. Duygulanım psikoloji kökenli bir kavramdır; politika kuramı içinde başlı başına belirleyici bir kavram statüsüne yükselmesi ile birlikte daha yoğun tartışılır hale gelmiştir. Akalın (2007: 114), Deleuze'ün, Spinoza'nın yaklaşımını takip ederek duygulanım kavramı üzerinde durduğunu; Spinoza'nın duygulanımı; dürtüler, güdüler, duygular ve sezgiler topluluğunun genel bir adı olarak tanımladığını; Deleuz'ün ise duygulanımın, duygulardan farklı bir çeşit bedenler arası anlam yaratma aracı olarak düşünülmesi gerektiğini savunduğunu ifade eder. Duygulanımdan, duygulanımsal emeğe geçerken, Lazzarato'nun gayri-maddi emek kavramsallaştırmasına bakılması gerektiğini ifade eden Akalın (2007:

116); Lazzarato'nun, her türlü toplumsal ilişkinin ve iletişimin artık kapitalist üretim sürecinin bir parçası haline geldiğine dikkat çektiğini belirtmektedir.

Duygulanımsal emeğin üç kategorisinden söz edilmektedir. Bunlar, ilişkisellik, bedensellik ve çalışma zamanı-mekanı ile çalışma dışı zaman-mekan arasındaki ayrımın ortadan kalması; gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesi tanımlanırken, bahsedildiği gibi tüm yaşamın çalışmayla iç içe geçmesi olarak sıralanmaktadır (Emirgil, 2010). Tüm yaşamın, çalışma tarafından ele geçirilmesi, duygulanımsal emeğin başat özelliği olmakla birlikte, onu duygusal emekten de farklı kılmaktadır (Emirgil, 2010: 230). Duygulanımsal ve duygusal emek arasındaki ayrım önemlidir.

Duygusal emeğin tanımında çalışmanın belirli bir zaman aralığı ve mekanla sınırlanması söz konusuysa, duygulanımsal emekte -yukarıda da belirtildiği gibi- çalışmanın yaşamın tüm zamanına ve mekanlarına hakim olması söz konusudur (Emirgil, 2010). Hoschild tarafından 1983'te kavramsallaştırılan duygusal emek, hizmetler sektöründe çalışanların hizmeti sundukları kişiyle iletişimi ve etkileşimine odaklanmaktadır (Emirgil, 2010). Duygusal emekte yüz yüze iletişim önemli bir yere sahip olduğundan fiziki görünüm ve davranışlar etkileşim sürecini belirleyen bileşenler olarak önem kazanmaktadır. Emekçinin, hizmet sağladığı kişiyi memnun etme baskısı, çalışma zamanı ve çalışma mekanı içinde daimi suretle devam etmektedir. Memnun etme zorunluluğunun yerine getirilip getirilmediği, çalışma zamanı ve mekanı içindeki amirler, şefler ve benzeri üst düzey yöneticiler tarafından denetlenir. Duygusal emekte, emekçinin çalışma süresi boyunca istemeden de olsa bedensel ve zihinsel olarak hizmet sağladığı kişinin memnuniyetini sağlama çabası esastır. Bedenin ve duyguların zorla emeğin bir parçası olarak kullanılması, çalışma

süresi ve çalışma mekanı dışında ortadan kalkmaktadır. Diğer bir ifadeyle duygusal emek işyeri ve iş zamanı ile sınırlı kalır (Akalin, 2007).

Weeks (2007: 240), Hochschild'in duygusal emek için belirli vasıfların olması gerektiğinden söz ettiğini belirtmektedir. "Duygusal emek, başkalarının zihinlerinde doğru algıyı yaratan dış görünüşün devamlılığı için kişinin duygularını kontrol etmesi veya baskılamasını gerekli kılmaktadır". Hoscshild, duygusal emekte, emek sürecine odaklanıldığından söz ederek, duygusal çalışmanın yalnız sıradan bir emek faaliyeti olmadığını, aynı zamanda toplumsal olarak gerekli emeği de ürettiğini vurgulamaktadır (Hocschild, 1983; *aktaran*: Weeks, 2007: 240).

Duygulanımsal emek ise bedenin ve duyguların üretim ilişkilerine dahil edilmesi bakımından duygusal emekle benzeşmektedir. Tüm yaşamın bir üretim süreci olarak değerlendirilip, duyguların ve bedenin bu sürece dahil edilmesi, duygulanımsal emeği duygusal emekten ayırıştıran temel noktadır. Duygulanımsal emekte, duygusal emekten farklı olarak, bireyin kendisini tüm varoluşuyla çalışmaya adanması söz konusudur. Bu adanmışlık durumunda, duygusal emekte olduğu gibi yapılan işin, sağlanan hizmetin, müşteriye memnun edip etmediğinin denetimini yapacak bir yetkiliye de ihtiyaç duyulmamaktadır. Beden, duygu, tüm yaşam, emekçi tarafından emekçinin rızasıyla sermayeye teslim edilmektedir (Akalin, 2007). Tüm yaşamın kontrolünün rızayla, çalışmaya teslim edilmesini tanımlayan duygulanımsal emeğin başka bir örneği olarak Akalin mankenlerden söz eder:

Mankenler, bedenlerini yegane sermayeleri haline dönüştürmüş bir emek gücüdür. Ve onların deneyimleri duygusal emek kavramının işaret ettiği, mesai saatleri içinde ortaya çıkan duygusal yabancılaşmadan çok daha karmaşık bir durumdur. Zira bütün hayatları bedenlerini kontrol etmek üzerine kurulmuştur. Burada "kendilerine ait" olan duygusal hayatları ile "işleri adına" yaptıkları bedensel denetim ayırımının, Hochschild'in öne sürdüğünün aksine, o kadar da kolayca yapılmadığını söylemek mümkün (Akalin, 2007: 120).

Duygulanımsal emeğin kapsamı üzerine yürütülen tartışmalarda ve hangi emek etkinliklerinin duygulanımsal emek kapsamına girdiğine ilişkin değerlendirmelerde belli bir uzlaşa söz konusu değildir. Hardt ve Negri, belirli bir mekan ve zaman dilimiyle sınırlı olan -uçuş görevlisi, hasta bakım işleri çalışanları gibi- emek etkinliklerini duygulanımsal emek kapsamına almaktadırlar. Akalın'ın çözümlemesinde ise duygulanımsal emek, işyeri ve çalışma zamanı ile sınırlı bir süreç olarak görülmez¹⁷. Hochschild'in duygusal emek kavramsallaştırması içinde yer aldığı belirtilen garsonluk mesleğinin, konuya ilişkin güncel yazın incelendiğinde, duygulanımsal bir emek faaliyeti olarak açıklandığı görülmektedir. Emma Dowling (2007) kendi mesleki deneyimlerden yola çıkarak garsonluğu duygulanımsal emekle ilişkilendirmekte ve yaşadığı deneyimleri açıklamaktadır. Duygulanımın bir yönetsel strateji olarak kullanıldığından söz eden Dowling (2007), duygulanım aracılığıyla hem hizmet kalitesinin artırılmaya çalışıldığına hem de işyerindeki meslektaşlar arasındaki ilişkinin yönetimin arzu ettiği şekilde yapılandırılması yönünde önemli adımlar atıldığına dikkat çekmektedir. Bir garson olarak görevinin müşterinin kendisini iyi hissetmesini sağlamak olduğunu vurgulayan Dowling (2007), müşterilerin "tiyatro şeklinde bir restoran deneyimi" geçirmeleri için çaba sarf ettiğinin altını çizmektedir. "Tiyatro gibi bir restoran deneyimi" kavramı, emekçinin yalnızca yapmakla sorumlu olduğu görevleri yerine getirmesini değil; bu

¹⁷ Üretimin mekana bağlı bir süreç olmaktan çıkıp tüm yaşamın bir parçası haline gelmesi Yurtsever (2012: 235) tarafından şu şekilde açıklanmaktadır: "Bugün para sermaye, bir bilgisayar tuşuna dokunularak bir yerden başka bir yere aktarılabilir. Kuşkusuz üretim aracı biçimindeki sermaye yer yüzünde aynı kolaylıkla dolaşamaz. Tesisleri, makineleri, aygıtları taşımak ek zaman ve maliyet demektir. Üretilen metallerin tüketilecekleri alanlara taşınmaları da öyledir. Öte yandan, üretici sermayenin hareketi önündeki bu tür engeller hızla aşıyor. Bir ürünü tasarlamak, standart ürün model ve kalıpları geliştirip iletmek, kalite denetimini tüm süreç boyunca sürdürmek, bilgisayar ve internet sayesinde işten bile sayılmıyor. Ulaşım teknik ve araçlarındaki gelişmeler, bir ürünün farklı parçalarını, hammadde kaynaklarına ve pazara yakınlık-uzaklığa, enerji, emek gücü fiyatlarına, vergi rejimlerine vb. göre, farklı yerlerde üretip yeniden toplamayı, taşımayı daha kolay ve ucuz hale getiriyor."

görevleri yerine getirirken bir rol yapmak zorunda kalmasını da tanımlamaktadır. Garsonluk hizmetinin temel niteliği olan yemek ve içeceklerin müşteriye ulaştırılması yanında, restoranda geçirilen sürede müşterinin kendini iyi hissetmesini sağlamak da yapılan işin bir parçasıdır (Dowling, 2007). Garsonluğun görev tanımında müşterileri "coşkulu bir şekilde" karşılayıp restoranın özelliklerinden bahsederek sunulan yemek ve içeceklerin içeriğini açıklamak ve kısa bir diyalog aracılığıyla müşterilerin kendilerini rahat hissetmelerini sağlamak, şeklindeki hususlar yer alır (Dowling, 2007: 120). İyi bir garson, müşterilerin dillendirmedikleri ihtiyaçlarını da sezebilir:

Müşteri masaya oturduğu andan itibaren performansım başlar. Masa başında nasıl davranacağım, hangi görevleri yerine getireceğim, yönetim tarafından 25 puan olarak belirlenen "seri halde hizmet verme" kuralı çerçevesinde özenli bir şekilde davranarak nasıl gelir üreteceğim, yazılı sınavlar ve sözlü kısa testler aracılığıyla belirlenmiştir. Bunun yanı sıra, sunulacak hizmetin niteliği benim zekam, karizmam ve cazibem ile masa başında sergileyeceğim masa başı performansına da bağlıdır. Bu "tüm işçiler aynı olmamalı ve ek bir değer yaratma (böylece şirket için rekabet üstünlüğü sağlama) işçilerin kişiliklerinin müşteri ile gireceği etkileşim aracılığıyla sağlanır" düşüncesinden kaynaklanmaktadır (Dowling, 2007: 121).

Dowling (2007: 122) temel değerlerin, teşvik planlarının ve katılımcı yönetim ilkelerinin bir bütün halinde işçinin, restoranın işleyişine aktif bir şekilde katılımını sağlamak amacıyla kullanıldığını; belirli tür davranışları tanımlayan açıklamaların ve "talimatların", emek sürecinin şekillenmesinde önemli bir yere sahip olduğunu ifade eder. Yaptığı işin birçok bileşenin talimatnamelerde yazılı bir şekilde yer aldığını belirten Dowling (2007); restoran müdüründen, mutfağa malzeme taşıyan işçilere kadar restoranın "temel değerlerini" benimseyecek şekilde mesleki bir eğitiminden geçtiklerini, bu eğitim sürecinin rol yapma oyunları aracılığıyla tüm işçilere benimsetildiğini vurgular.

Duygulanımsal emeğe yönelik kuramsal açıklamalardan yola çıkılarak bir dizi değerlendirmede bulunulabilir. Duygulanımsal emek, günümüzde neredeyse

hizmet sunum etkinliklerinin tamamına yayılmış bir durumu nitellemektedir. Hizmet sunumunda, günlük yaşamdaki kullanımıyla "müşteri memnuniyeti"ni sağlama amacıyla, yapılan bir işin parçası olarak mimiklerin, jestlerin müşteriye, tüketiciye etkileyecek şekilde kullanılması normalleştirilmeye çalışılmaktadır. Dowling'in (2007) dikkat çektiği gibi özellikle restoranlar, lokantalar gibi eğlence sektörü olarak nitelenen etkinliklerde çalışan emekçilerden, her zaman müşteriye karşı daha edilgen bir tavır takınmaları, müşterilerin taleplerini yerine getirme noktasında hevesli olmaları beklenmektedir. Bu tür beklentilerin yoğun olduğu diğer bir etkinlik alanının da -yukarıda da kısaca değinildiği gibi- çağrı merkezi hizmetleri olduğu ifade edilebilir. Arayan kişinin, nezaketsiz ve kimi noktalarda hakarete varan sözlerine ve ses tonuna karşı, çağrı merkezi operatörü unvanıyla çalışan emekçilerin "alttan alması" gerektiği, işyeri kuralları olarak kendilerine bildirilmektedir. Akalın'ın (2007) duygulanımsal emeği duygusal emekten ayırdığı nokta olarak, duygulanımsal emeğin biyo-politik üretimle tümleşik olarak tüm yaşam alanına yayıldığı vurgusu dikkat çekicidir. Duygulanımsal emek kapsamında örneklendirilen etkinliklerin, üst düzey bir entelektüel üretimi zorunlu kılmadığı, kimi noktalarda standartlaşmış bir hizmet üretiminden öteye geçemediği, bu gerekçeyle de -eğer gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesindeki bulanıklık giderilmek isteniyorsa- gayri-maddi emek kapsamında değerlendirilen ve entelektüel bileşenleri ağırlıklı olan etkinliklerden ayrıştırılması gerektiği söylenebilir.

Bu bölüm, gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesine yönelik gerçekleştirilecek değerlendirmeler ve getirilecek eleştirilerle sonlandırılacaktır.

1.3. GAYRİ-MADDİ EMEK KAVRAMSALLAŞTIRMASINA YÖNELİK ELEŞTİREL DEĞERLENDİRMELER

Gayri-maddi emek kavramsallaştırması ve tartışması, zamanın ruhunu yansıtır şekilde, karmaşık bir içeriğe sahiptir. Hizmetler sektörünün, genişlemesi, bilişim ve iletişim teknolojilerinin yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmesi, kafa emeğinin özellikle merkez kapitalist ülkelerde kol emeğine göre, üretim süreçlerinde daha belirleyici bir görünüm sergilemesi, gayri-maddi emek kavramının ele alınışını ve bu kavram ekseninde yürütülen tartışmaların niteliğini belirlemiştir.

İtalyan otonomcu Marksist entelektüellerin başı çektiği gayri-maddi emek tartışması, Batı Avrupa ve Kanada merkezli emek sosyolojisi yazınında son on beş yılda önemli bir yer edinmiştir. Gayri-maddi emek hem kavramsal hem de tartışma eksenini olarak post-modern ve post-Marksist bileşenlere yoğun olarak sahiptir. Kavramın ve tartışmanın böyle bir içeriği sahip olduğu, Hardt ve Negri tarafından da kabul edilmektedir. Gayri-maddi emeğin bir yandan Çokluk'un bir bileşeni olduğu, diğer yandan Çokluk'un ise bir sınıf kavramı olduğu belirtilmektedir; ne ki Çokluk'un, işçi sınıfına 19'uncu ve 20'nci yüzyıldaki yüklenen anlamlarından farklı bir anlama sahip olduğu vurgulanmaktadır (Hardt ve Negri, 2011). Gayri-maddi emek kavramsallaştırması, bir ayağı Marksist kurama, diğer ayağı ise post-modernizme basan, bulanık bir içeriğe sahiptir.

Gayri-maddi emeğin kapsamına çok farklı meslek grupları dahil edilmektedir. Bu durum, kavramın analitik bir içerikle değil de betimleyici bir çerçevede kullanılıyor olmasına da açıklık getirmektedir. Örneğin bilgisayarın kullanıldığı her türlü etkinlik konuya ilişkin tartışmaların önemli bir bölümünde gayri-maddi emekle özdeşleştirilmektedir. Bu durum metaların "bilgisel ve kültürel içeriğini üretme" gibi

gayri-maddi emek kavramını yüklenen görevleri anlamsızlaştırmaktadır. Bir şirkette ücretli yazılım mühendisi olarak çalışan da, çağrı merkezi personeli de yaptıkları işte bilgisayar kullanmaktadır. Her iki işi yapan da işçi sınıfının bileşeni olmakla birlikte, ikisinin de salt bilgisayar kullanımından dolayı gayri-maddi emeğin bileşeni olarak görülmesi, Hardt ve Negri'nin (2011) yaptığı, gayri-maddi emeğin, hizmet üretiminden farklılaştığı vurgusunu anlamsızlaştırmaktadır. Yazılım mühendisinin bilgisayarı kullanım amacı ve kapasitesi, bilginin sıfırdan işlenmesi ve yazılımın tasarlanması bakımından çağrı merkezi çalışanından oldukça farklıdır. Bu durum, gayri-maddi emek kapsamında yer aldığı vurgulanan etkinliklerin veya meslek gruplarının daha özenli bir sınıflandırmaya gereksinimi olduğunu ortaya koymaktadır.

Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emeğin niteliklerini tasviri de (...) ciddi bir sorundur. Entelektüel/dilsel ve duygulanımsal niteliklerinin emeğin geri kalan unsurlarına ve topluma damgasını vurduğunu ve bir ortaklaşmayı doğurduğunu söylediklerini unutmayın. Fakat Hardt ve Negri'nin yaptığı gibi, garsonların ve pazarlamacıların yaptığı işin de bilgisayar mühendisleri ve öğretmenler kadar insanı "enformasyonelleşmeye, akla dayalı olmaya, daha iletişime açık ve duygulanımsal olmaya ittiğini söylemek mübalağa etmek olur. İleri kapitalist toplumlarda ücretli iş yerlerinde bilgisayarların yoğun kullanıldığı tartışılmaz, ama böyle teknolojilerin kullanıldığı iş yerlerindeki istihdam kendiliğinden orada çalışan herkesin, Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emeğinin bir parçası olduğunu iddia etmesine temel oluşturmaz (...) Hardt ve Negri'nin tezgahtar ve bilgisayar mühendisi kadar farklı emek türlerinin entelektüel/dilsel ve duygulanımsal olarak zengin bir maddi olmayan emeğin parçası olduğunu nasıl iddia edebildiklerini sormamız gerekir (Camfield, 2014: 102).

Hardt ve Negri'nin gayri-maddi emeğin bir vechesi olarak değerlendirdikleri duygulanımsal emeğin, gayri-maddi emeğin bilgisel ve kültürel içeriğini ürettiğini belirttikleri -reklamcılık, tasarım, yazılımcılık vb.- mesleklerle aynı şemsiye altında değerlendirilmesi, gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesini bulanıklaştırmaktadır. Camfield'in dikkat çektiği gibi (2014), tezgahtarla, bilgisayar mühendisinin ne şekilde benzeştiği Hardt ve Negri'nin tartışmalarında net olarak açıklanmamaktadır. Değer yasası ekseninde, soyut emek tartışması üzerinden bir benzeşim kurulmuş

olsa, Hardt ve Negri'nin gayri-maddi emek kavramsallaştırması içinde, farklı etkinliklerin benzeştiği savunusu kısmen makul görülebilir. Hemşirenin veya banka çalışanının ortaya koyduğu hizmetin, bilgisayar oyununda karakter veya çevre tasarımı yapan bir bilişim emekçisiyle aynı yerde gruplandırılması, gayri-maddi emeğin aslında standart bir hizmet üreten emekten farklılaşıp farklılaşmadığı sorusunu akla getirmektedir. Camfield (2014: 107), gayri-maddi emeğin, kuramsal bağlamı dışında, ücretli iş ilişkisi ekseninde düşünüldüğünde, ürünleri maddi olan imalat ve madencilik dışındaki sektörlerde kullanılan emeğe indirgendliğini vurgulamaktadır.

Sonuç olarak, maddi olmayan emek "hizmet sektörü"ndeki emektir. Yeni egemen emek biçimini hizmet sektörüyle eşleştirmekle Hardt ve Negri zımnen Ursula Huws'un Daniel Bell'in 1970'lerin başındaki sanayi sonrası toplum çalışmalarından bu yana "literatürün çoğunda görülen iman" dediği şeyi, yani "yirminci yüzyıldaki en önemli eğilimlerden birinin (hatta belki de en önemlisinin) tarım ve imalat sektörlerinin aleyhine hizmetin yükselişi olduğu" inancını kabul etmiş oluyorlar (Camfield, 2014: 107).

Bu çalışmanın yazarı, Hardt ve Negri'den farklı olarak, tipik hizmet üretimi olan garsonluk, bakım işleri, bankacılık vb. etkinliklerin gayri-maddi emek kapsamında kullanılmamasını önermektedir. Eğer gayri-maddi emeğe, metaların, bilişsel, kültürel ve entelektüel anlamını yükleyen bir emek nitelemesi yapılıyorsa, bir önceki cümlede sıralanan etkinliklerin, gayri-maddi emek kapsamında sınıflandırılmaması daha doğru olacaktır. Bu ayrım, hem bilişim ve iletişim teknolojileri sektöründe rol alan emeğin içsel sınıflandırması açısından, hem de işçi sınıfı içindeki bölümlenmenin daha belirgin bir şekilde anlaşılması bakımından önem taşımaktadır. Söz konusu gerekçeyle bu çalışmanın yazarı, eğer bir sınıflandırma yapılacaksa, örneğin çağrı merkezi çalışanlarının hizmetler sektörü kapsamında değerlendirilmesini, yazılım uzmanı, mühendis, tasarımcı, veri çözümleyici vb.

meslek gruplarında çalışanların ise gayri-maddi emek kapsamında ele alınması gerektiğini savunmaktadır.

Gayri-maddi emek kavramına, kapitalizm karşıtı mücadelede öncü olabilecek bir kitleye sınıf bileşeni anlamı yükleniyorsa, kavramın sınırlarına yönelik bulanıklığın giderilmesi gerekmektedir. Kaldı ki Hardt ve Negri (2011), gayri-maddi emeğinde içinde bulunduğunu belirttikleri Çokluk'u tanımlarken ısrarlı bir şekilde işçi sınıfı kavramından kaçarak, işçi sınıfının, işsizleri, köylüleri, cinsiyeti, cinsel yönelimleri vb. dışladığını öne sürmektedirler.

Negri (2003, <http://libcom.org>) ücretli iş ilişkisinin toplumsal bir buluşma yaratmasına değinmemektedir. Negri (2003) ağırlıklı olarak toplumsal yapı içindeki farklılıklara, ayrışma noktalarına dikkat çekmektedir. Geçtiğimiz kırk yıl içinde toplumsal mücadeleler alanına bakıldığında farklılıkları ön plana çıkararak bir toplumsal mücadele hattı kurmaya çalışan yaklaşımların, sınıf mücadelesi açısından kazanımlar elde edilmesine bir katkı sağlamadığı söylenebilir. Hardt ve Negri'nin bu yaklaşımının tipik post-Marksist bir tavır olduğu ifade edilebilir. Hardt ve Negri (2008) gayri-maddi emeğin kapitalizme alternatif yaratacak bir süreci başlatabileceğini, fakat bunun özerk/otonom örgütlenmeler aracılığıyla olabileceğini ileri sürmektedirler. Bu mücadele süreci ve yöntemine ilişkin tartışmaların merkezinde, sınıfın mı yoksa Çokluk'un mu yer alacağı Hardt ve Negri'nin yürüttüğü tartışmanın temel sorusudur. Negri (2003, <http://libcom.org>), Çokluk'un bir sınıf kavramı olduğunu ifade ederek bu savını şu şekilde açıklamaktadır:

Artık fabrika değer üretiminin merkezinde yer almıyor. Değer tüm toplumun ortaya koyduğu emek tarafından yaratılıyor. Kar yaratmak için tüm toplumda çalışan işçileri tanımlamak için Çokluk'u kullanıyoruz. Toplumda sömürülen tüm işçileri, kadınları, erkekleri, hizmet, bakım işlerinde çalışan, dille ilgili (*linguistic*) işlerde, kültürel faaliyetlerde çalışan, toplumsal ilişkilerin içinde yer alan herkesi önemsiyoruz. Onların sömürülüğünü ve tekil halleriyle çokluğun bir parçası olmaları gerektiğini savunuyoruz. Çokluğu, sömürülmüş tekilliklerin çeşitliliği

olarak görüyoruz. Tekillikler emeğin tekillikleridir; kişi farklı şekillerde çalışır; ve teklik sömürülen emeğin tekliğiğidir. (...) altını çizmemiz gereken şey emeğin her geçen gün daha gayri-maddi bir hal almasıdır. Bu maddi emeğin varlığının azalacağı anlamına gelmez. Fabrikalarda, "terhanelerde" (*sweat shops*), çocukların çalıştığı akıl almaz haldeki işyerlerinde çalışma maddi haldedir. Bunların hepsi aşırı derecede önemlidir. Fakat dikkat çekici olan durum, değer yaratan üretken emeğin zihin emeği, ağlaşan emek, yenilikçi/buluşçu emek (*inventive labour*) ve bilimsel emek olmasıdır. Marx sanayinin ön plana çıkması hakkında konuşmaya başladığında görünürde yüz veya iki yüz fabrika vardı; fakat sözünü ettiği gelişmeye ilişkin ciddi bir eğilim vardı. İkinci bir gözlem olarak: Sanayiye dayalı işçi sınıfı değeri asla bir kitle olarak üretmedi, değer daima her bir işçinin değer yaratımına yaptığı öznel katkı sayesinde üretildi.

Görüldüğü gibi Negri(2003, <http://libcom.org>) için Çokluk öncelikle bir sınıf kavramıdır; "ardında da politik bir kavram. Sınıf kavramı olmasından dolayı basit ve kitlesel kavram olarak işçi sınıfı kavramına son vermektedir. Politika bilimi bakış açısıyla değerlendirildiğinde Çokluk kavramı, halk, ulus ve devlet tarafından inşa edilen tüm kavramlara son vermektedir¹⁸". Negri'nin, Çokluk aracılığıyla sonlandırıldığını belirttiği kavramlara yönelik eleştiriler, Jean François Lyotard'ın Büyük Anlatılar¹⁹ yaklaşımıyla benzerlik gösterir. Lyotard'ın Büyük Anlatılar olarak tanımladığı Hegelci idealizm, hermeneutik (yorumsamacı felsefi gelenek), Marksizm, ekonomik ilerleme, rasyonalizm gibi kavramların eleştirisiyle, Negri'nin işçi sınıfı, halk ve ulus kavramlarına yönelttiği eleştirilerin benzerlik taşıdığı ifade edilebilir (West, 1998: 270).

Negri, farklı alanlarda farklı çıkarları ve sorunları olduğu varsayılan grupların, mevcut farklılıklarını göz ardı etmeden, mücadele sürecine dahil

¹⁸ Negri'nin entelektüel çabasının Spinoza ile Marx arasında bir bağlantı kurmaya yönelik olduğu ifade edilebilir. Spinoza ve Marx'ın düşünceleri arasındaki bağlantı üzerinden Çokluk kavramını geliştirdiği, halk kavramı yerine Çokluk kavramını koyduğu belirtilebilir (Virno, 2013).

¹⁹ "Lyotard, artık hiçbir anlam ya da gerçeklik taşımadıklarını ileri sürdüğü üst anlatılar (*grand narratives*) içinde Hristiyanlık, Aydınlanmacı ilerleme, Hegelci idealizm, Romantizm, Nazi ırkçılığı, Keynes'çi dengencilik ve tabi Marksizm gibi öğretiler sayılmakta; buna karşılık kapitalizm ve liberal söyleme değinilmemekte, onlar üst anlatılar kategorisine sokulmamaktadır. Kuşkusuz düşünürün temel yaklaşımı ile kapitalizmi insanlığın ulaşacağı bir son aşama olarak değerlendirmek bağdaşmaz. Bu nedenle, Lyotard kapitalizmi teleolojik bir son olarak değil insan doğasına uygun bir *gereklilik* olarak ele almaktadır. Böylece, kapitalizmin sürekli olarak, neden ve nasıl alternatiflerine galebe çaldığını temellendirmiş olmaktadır. Ona göre bu, bir doğal olgunun, doğal ayıklanma sürecinin işlerliğini yansıtmaktadır" (Şaylan, 2006: 282-283).

edilmelerini savunmaktadır. Mücadelenin hangi ekseninde nasıl yürütüleceğine ilişkin Negri'nin de bir tavrı bulunmamaktadır. Negri, işçi sınıfını, indirgemeci olduğu gerekçesiyle yadsımaktadır. Hardt ve Negri işçi sınıfını, doğrudan sanayi proletaryasıyla özdeşleştirmektedirler. "Sınıfın, sınıf mücadelesi tarafından belirlendiğini" ifade eden Hardt ve Negri (2011: 118), insanları sınıflara ayıran saç rengi, kan grubu gibi farklı şeylerin olduğunu belirtmektedirler. Diğer yandan, esas sınıfsal şekillenmelerin toplumsal mücadeleler alanındaki deneyimlerle ilgili olduğuna değinilmektedir (Hardt ve Negri, 2011: 118). "Bu bakımdan, ırk da ekonomik sınıf kadar siyasal bir kavramdır. Irkı belirleyen, etnik grup ya da deri rengi değildir; ırk siyasal biçimde, kolektif mücadeleyle belirlenmektedir" (Hardt ve Negri, 2004: 118). Hardt ve Negri'nin bu görüşlerinin, toplumsal mücadeleler alanında son kırk yıldır egemen olan ve işçi sınıfı merkezli mücadeleyi yadığayan kimlik temelli politik mücadele yaklaşımlarından bir farkı bulunmamaktadır.

Hardt ve Negri, Çokluk kavramı içine dahil ettikleri gayri-maddi emeği, diğer kimlik temelli yaklaşımlarla eşitlemektedirler. Çokluk içinde ele alınan gayri-maddi emek kavramı, bir yandan işçi sınıfını yadsımakta, diğer yandan da işçi sınıfının, toplumsal mücadelelerin merkezi öznesi olabilmesi kapasitesini, sınıfı, kimlik temelli yaklaşımlarla eşitleyerek geriye itmektedir. Bu noktada, gayri-maddi emeğe, toplumsal mücadeleler alanında öncül bir rol yükleme girişiminin, Çokluk'un kavramsal çerçevesiyle uyumsuzluk gösterdiği belirtilmelidir. Eğer Çokluk, farklılıkların birbiri içinde erimeden veya farklılıklardan birinin, diğerinin önüne geçmeden ortaklaşa bir biçimde inşa edilecek bileşenleri tanımlayan bir kavramsa, gayri-maddi emek de Çokluk'un bileşeniye, gayri-maddi emeğin, toplumsal mücadeleler alanında, Çokluk'un diğer bileşenlerinden nasıl daha ayrıcalıklı bir

konuma geleceği savı tutarsız ve tartışmalıdır. Bunun yanı sıra, Camfield (2014), Hardt ve Negri'nin (2011), gayri-maddi emeğin diğer emek kategorileri üzerinde hegemonik bir niteliği olduğu savını da tartışmalı bulmaktadır.

Teorik düzeyde, kapitalizm tarihinde herhangi bir dönem için küresel olarak hegemonya sağlamış bir sosyo-teknik emekçi tipolojisinin varlığını ileri sürmek sorunludur. Kapitalizm gelişimi ve küresel yayılımı ücretli emeği, eğilim olarak dünya-tarihsel anlamda sosyal emek biçimi kılar. Ama ücretli emeğin tek bir sosyo-teknik biçimi (Hardt ve Negri'nin diline emekçi tipolojisi) hiç bir zaman küresel olarak egemen olamaz. İş gücünün metalaşması için pek çok sosyo-teknik düzenleme mevcuttur, bu iş gücü ister "özgür" olsun, ister olmasın; ücretli emeğin sosyal biçimi "farklılıkların birliğidir". Hardt ve Negri ücretli emek sosyal biçimi ile bunun birçok mümkün sosyo-teknik çeşitleri arasında ayırım yapmadığından, nihayetinde hegemonyayı tekil bir sosyo-teknik emekçi tipolojisine yüklüyorlar ve bu da hem gerçek emek çeşitliliğini hem de hakikate egemen olanı yani ücretli emek sosyal biçimini göz ardı ediyor (Camfield, 2014: 105-106).

Gayri-maddi emeğe atfedilen, kapitalizm karşıtı mücadelede öncü bir rol üstlenebilme kapasitesinin, gayri-maddi emek kapsamında yer alan tüm bileşenlere mi yoksa gayri-maddi emek kapsamında sınıflandırılan belirli meslek gruplarına mı yüklendiği de belirsizdir. Devrimci özne olabilme görevi, gayri-maddi emek kapsamında sınıflandırılan yığınların omuzlarına oldukça ağır bir yük yüklemektedir. Yine Hardt ve Negri'nin değerlendirmeleri temel alındığında, karşımıza bir yandan asgari ücretle oldukça güvencesiz koşullarda çalışan hızlı yemek restoranlarındaki emekçiler, diğer yandan kimi durumlarda -işçi sınıfının bir bileşeni olmasına karşın aldığı ücret, sahip olduğu yaşam tarzı ve yaşam koşullarıyla - küçük burjuvaziden dahi daha refah içinde yaşayan bilişim sektörü çalışanları çıkmaktadır. Gayri-maddi emeğin bileşeni olduğu söylenen bu iki uç örneğin, devrimci özne olabilecek kapasiteyi bir arada mı inşa edecekleri, yoksa ayrı ayrı mı mücadele sürecine girecekleri tamamen belirsizdir. Gayri-maddi emeğin, düşünsel açıdan ve işçi sınıfı içi bölümlenme bakımında birbirinden bu derece kopuk grupları bünyesinde barındıran bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle de, Hardt ve

Negri'nin gayri-maddi emeğe yükledikleri "devrimci özne sorumluluğu"nın bir iyi niyet temennisinden öteye geçemediği ifade edilebilir.

Hardt ve Negri'nin, gayri-maddi emeğin, sermayeden bağımsızlaşan bir niteliğinin olduğu savları da çelişkilidir. Günümüzde belirli sektörlerde çalışanların mesleki vasıf düzeyleri ve teknik bilgilerinden dolayı ücretleri ve sosyal hakları konusunda, işverenlerle pazarlık yapabilme şansının diğer sektörlerle göre daha yüksek olduğu bir gerçektir. Bu durumun özellikle bilişim ve iletişim teknolojileri sektörü açısından kısmen geçerli olduğu belirtilebilir. Kısmen geçerli olmasının gerekçesi ise, sektör içinde yenilikçi, yaratıcı üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin yanı sıra, standartlaştırılmış işlemleri yerine getiren (örneğin büro yazılımları aracılığıyla veri kaydı gerçekleştirme veya bilgi işlem altyapısının bakım onarımıyla ilgili rutin işlerin yapılması) emekçilerin de yer alması ve bu emekçi kitlesinin, işverenlere karşı pazarlık gücünün oldukça sınırlı olmasıdır. Daha kapsamlı bir şekilde bakıldığında ise, gelir elde etmek için piyasaya arz edilen emek gücünün, sermayeden tam olarak bağımsızlaştığını öne sürmek, kapitalist üretim tarzının ortadan kalktığını söylemekle aynı anlama gelecektir. Böyle bir durum söz konusu olmadığına göre, kapitalist üretim ilişkileri içinde çalışan herkesin, farklı derecelere de olsa sermaye tarafından baskılandığı bir gerçektir. Bu baskı, üretim bandında çalışan fabrika işçisiyle, sanatsal bir etkinlikte rol alan sahne sanatçısı arasında belirgin bir şekilde farklılaşsa dahi, varlığını ücretlerin düşürülmesi, işten atılma gibi insanların yaşamını doğrudan etkileyecek tehditler aracılığıyla hissettirmektedir.

Gayri-maddi emek kapsamına dahil edilen tasarım ve satış pazarlama etkinliklerinin, metaların kültürel, bilgisel ve dilsel içeriğini oluşturduğu savı kendi

içinde değerlendirilebilir. Metaların piyasada talep edilmesini sağlayan başlıca gerekçe, bireylerin gereksinimlerini karşılama isteğidir. Maddi veya gayri-maddi olsun tüm metalar piyasada talep edilmesi için üretilmekte, böylece toplumsal yeniden üretim döngüsünün gerçekleşmesi sağlanmaktadır. Talep, ana-akım ekonomide iki ekonomik değişken arasındaki ilişki olarak tanımlanmakta, bu değişkenlerden ilkinin belirli bir malın fiyatı, diğerinin ise, tüketicilerin belirli bir zaman aralığında, belirli bir fiyattan almak istedikleri malların fiyatı olduğu ifade edilmekte; talebin kısaca fiyat ve talep edilen miktar arasındaki ilişki olarak tanımlanabileceği vurgulanmaktadır (Taylor, 1998: 55). Bireylerin, belirli bir fiyata sahip malı talep etmelerinin arkasında, gereksinimlerin karşılanması ötesinde, toplum içinde bir varoluş çabasının yer aldığı söylenebilir.

Yukarıda da vurgulandığı gibi, metaların dolaşım alanına dahil edildiği andan itibaren, "ne derece yaşamı kolaylaştıracağı", metaa sahip olanları toplum içinde ne derece ayrıcalıklı bir konuma taşıyacağı vurgusu, reklamlar ve tanımlar aracılığıyla tüketicilerin zihinlerine yerleştirilmeye çalışılmaktadır. Metaların üretim aşamasında da, o andaki metanın üretimi için kullanılan ve önceden üretilmiş metalar olan bileşenlere içkin nitelikler de, tüketici talebinin artırılması açısından işlevsel bir önem sahiptir. Bir reklamcının yaptığı iş, üretilmiş bir metanın satışlarını artırmak için tüketici algısını olabildiğince yönlendirmektir. Reklamcının bu çabası dışında, üretilen metaların bünyesindeki bileşenlerin de tüketici talebini artırıcı etkisi olduğu söylenebilir. Bu bileşenleri tasarlayanların da metaların bilgisel içeriğine katkı yaptığı öne sürülebilir. Sonuç olarak, hem üretim hem de dolaşım aşamasında metalara olan talebi artırıcı tasarım ve tanıtımlarda bulunanların, gayri-maddi emeğin bilgisel ve kültürel içeriğini ürettiği ifade edilebilir.

Gayri-maddi emek, tüm tartışmalı içeriğine karşın, emek sosyolojisinde dikkat alınması gereken bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle bilişim ve iletişim teknolojileri sektörünün, kapitalist üretim tarzının devamlılığı açısından işgal ettiği yer göz önünde tutulduğunda, gayri-maddi emeğin bileşenleri arasında sayılan ve "bilgisayar, yazılım, enformatik uzmanları, veri ve sistem çözümleyicileri" gibi unvanlara sahip olan profesyonel meslek sahiplerinin, kapitalist üretim tarzı içindeki yerinin değerlendirilmesi anlamlı hale gelmektedir. Söz konusu unvanlara sahip profesyonel meslek sahiplerinin sınıfsal konumu, sermayeyle etkileşimi, sermaye birikim süreci içinde ne gibi bir yere sahip olduklarının anlaşılması, söz konusu meslek sahiplerinin, olası bir sınıf mücadelesinde alacakları sınıfsal pozisyona ilişkin de bir fikir verecektir. Kapitalist üretimin günümüzdeki koşulları açısından bilişim ve iletişim teknolojileri, tüm üretim ve dolaşım süreçlerine nüfuz etmiş bir teknolojik altyapı görevi görmektedir. Bunun yanı sıra bilişim ve iletişim teknolojileri başlı başına kendi pazarına sahip, bu pazara özgü metaların alınıp satıldığı (dizüstü bilgisayardan tabletlere, amaca yönelik yazılımlardan, akıllı telefonlara kadar geniş bir portföye sahip) bir sektör niteliği de göstermektedir. Kapitalist üretim tarzının günümüzdeki ana taşıyıcı sektörlerinden biri olarak nitelenebilecek olan bilişim ve iletişim teknolojileri sektörünün entelektüel altyapısını oluşturan vasıflı emek gücünün, kapitalist üretim tarzına karşı yükselecek olası bir mücadelede, ne derece etken bir rol alıp alamayacağı, bu çalışmanın ana sorusu olarak, takip eden bölümlerde, farklı değişkenlerin bir arada ve ayrı ayrı ele alınması aracılığıyla çözümlenmeye çalışılacaktır.

Takip eden bölümde, Marksist kuramda önemli bir yeri olan ve emeğin sermaye açısından ifade ettiği anlamın kavranmasına önemli bir katkıda bulunan

retken emek, üretken-olmayan emek tartışması, gayri-maddi emek kavramsallaştırmasıyla ilgili bir şekilde ele alınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

ÜRETKEN EMEK, ÜRETKEN-OLMAYAN EMEK TARTIŞMASI

KAPSAMINDA GAYRİ-MADDİ EMEK

Çalışmanın bu bölümünde klasik ve çağdaş Marksist yazında önemli bir yere sahip olan üretken emek, üretken-olmayan emek tartışmasının, gayri-maddi emek tartışmasıyla bağlantısı üzerinde durulacaktır. Böyle bir değerlendirmede Marksist ekonomi kuramının önemli kavramlarından değer de, gayri-maddi üretimle ilişkisi bakımından ele alınmak durumundadır. Bu bölümde, üretken emek, üretken-olmayan emek tartışması ekseninde gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin kapitalizm açısından ne derece işlevsel bir roel sahip oldukları da kavranmaya çalışılacaktır. Bu amaçla bu bölüm içinde yer alan ilk alt bölümde, üretken, üretken-olmayan emek tartışmasının genel hatlarına değinilmeye çalışılacaktır. Ardından, gayri-maddi emeğin, üretken, üretken-olmayan emek tartışması ekseninde nerede konumlandırılabilceği tartışılacaktır. Gayri-maddi emeğin genel olarak mı yoksa alt bileşenlerinin ayrı ayrı incelenmesi aracılığıyla mı, üretken, üretken-olmayan emek tartışması içinde konumlandırılması mı gerektiği sorularına da bu bölümde yanıt verilmeye çalışılacaktır. Üretken, üretken-olmayan emek tartışmasında bilginin, gayri-maddi emekle bağlantılı bir şekilde işgal ettiğı konum ve de hizmet üretimindeki hangi bileşenlerin üretken emek kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceğı, bu bölümün ilgili alt bölümlerinde ele alınacaktır. Bu bölüm, üretken, üretken-olmayan emek tartışmasıyla gayri-maddi emeğin hangi noktalarda ne şekilde kesişebileceğine ilişkin değerlendirmelerle sonlandırılacaktır.

Ana-akım ekonomi kuramından farklı olarak, Marksist ekonomi kuramında emeğin üretken olup olmaması, emeğin sermayeyle ilişkisi bağlamında

çözömlenecek bir durumdur (Karahanoğulları, 2008). Ana-akım ekonomi kuramında emek üretkenliğı, bireylerin rasyonel tercihler kuramıyla aynı doğrultuda hareket etmesinin doğal bir sonucu olarak kabul edilir (Karahanoğulları, 2008: 119). Karahanoğulları, Marksist ekonomi kuramıyla, ana-akım ekonomi kuramı arasında bir takım kavramsal farklılıklara da dikka çekmektedir. Ana-akım ekonomi kuramındaki üretken olma veya üretkenlik kategorileriyle, Marksist ekonominin “üretken olma”, “değer” ve “sermaye” tanımlarının birbirine karıştırılmaması gerektiğine Karahanoğulları (2008: 199) tarafından dikkat çekilmektedir. Emeğin üretkenliğı ve emeğin ürettiğı değerin niteliğı tartışmalarında Adam Smith ve Karl Marx ayrımının merkezi bir yer işgal ettiğı görölmektedir. Adam Smith'in emeğin üretkenliğine ilişkin çözümlemesine karşın Marx değer yaklaşımını kavramsallaştırıp, emeğin üretken olup olmamasının yanı sıra, emeğin yarattığı değerin, kapitalist üretim tarzının anlaşılması bakımından önemine dikkat çekmektedir. Emek üretkenliğinin toplumsal olarak gerekli emek zamanı ne şekilde etkilediğı, emek üretkenliğinin artışıyla emek kütlesi ve emeğin değerindeki değışim ilişkisinin nitelikleri klasik Marksist yazında ele alınmaktadır (Marx, 2012a: 308).

Üretken emek, üretken-olmayan emek tartışmasının yanı sıra kullanım değeri ve değışim değeri tartışmasının, maddi, gayri-maddi emek tartışmasıyla bağlantısı, kapitalizmin güncel nitelikleri göz önünde tutulduğunda, gayri-maddi emeğin kapitalist üretim tarzıyla tümleşikliğinin anlaşılması açısından önemlidir. Bir başka ifadeyle, 19'uncu yüzyılda sanayide çalışan emekçilerin,burjuvaziyle olan organik dayanışmasının²⁰ bir benzerini gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin,

²⁰Organik dayanışma Durkheim sosyoljisinin temel kavramlarından biri olarak burada, toplumsal düzenin varlığının devamlılığının, toplumsal sınıflar arasındaki yüksek düzeyde organize edilmiş işbölümüne bağı olduğu varsayımından hareketle kullanılmaktadır. Kapitalizmin devamlılığı açısından, 19'uncu yüzyılda sanayi emekçilerinin varlığına nasıl gereksinim duyulduysa, 21'inci

günümüzde deneyimleyip deneyimlemediklerini keşfetmek açısından, Marksist yazındaki anlamıyla gayri-maddi emeğin üretkenliği ve yarattığı değerin niteliğinin ele alınması önemlidir.

Üretken emek, üretken-olmayan emek ile kullanım değeri ve değişim değerine ilişkin tartışmalar, klasik Marksist çalışmalara referansla çağdaş Marksist katkılarla sürdürülmektedir. Çağdaş Marksist yazında, üretken, üretken-olmayan emek ayrımı tartışmalarının sektörel ve mesleki çeşitlenmenin yoğunlaşmasıyla aynı doğrultuda geliştiği ifade edilebilir. Sektörel ve mesleki çeşitlenme, üretken, üretken-olmayan emek tartışmasının da sınırlarını genişletmiştir. Kapitalist üretim tarzının 20'nci yüzyılın ikinci yarısından itibaren geçirmiş olduğu içsel dönüşüm, emeğin üretkenliği ve emekçi tarafından yaratılan değerin niteliğine ilişkin tartışmaları da çeşitlendirmiştir.

Nicos Poulantzas'tan, Paul Sweezy, Ernest Mandel, Simon Mohun, Fred Moseley, Ian Gough'a; Hary Braverman'dan, E. O. Wright, David Harvie, Anwar Shaikh, E. Ahmet Tonak, Sungur Savran'a kadar emek değer kuramı üzerine çalışan birçok düşünür ve akademisyen, kapitalist üretim ilişkilerinin güncel nitelikleri ekseninde, emek üretkenliği ve emeğin yarattığı değerin anlamına yönelik çözümlemelerde bulunmaktadır. Düşünürden düşünüre farklılık gösteren emek değer kuramı yorumları, siyasal bakış açıları ile emeğe yüklenen farklı anlamlarla yakından ilgilidir. Örneğin Harvie (2005: 132), Mohun'a (1996: 31) göndermede bulunarak, üretken emek ve üretken-olmayan emek ayrımını reddetmenin, Marx'ın kuramının temel kategorilerinin bütünlüğünü kaybetmesine yol açacağını belirtmekte; hem

yüzyılda da gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin kapitalist toplumsal sistemin devamlılığı açısından önemli olduğu öne sürülerek, burjuvaziyle aralarında bir organik dayanışmanın - sistemin devamlılığı açısından- zorunlu olduğu ifade edilebilir.

emek değer kuramını korumanın, hem de onun temel bileşenlerinden vazgeçmenin, olası olmadığını vurgulamaktadır.

Leadbeater'a (1985: 591) göre, üretken emek, üretken-olmayan emeğin anlamına ilişkin yapılan tanımlamalarda kimi tutarsızlıklar söz konusudur. Emeğin üretken formu, kimi zaman devlet kurumlarındaki veya kamusal hizmetleri yürüten mesleklerle karşı tanımlanmakta ve bütünüyle özel sektördeki etkinliklerle özdeşleştirilmekte, kimi zaman dapiyasa temelli meslekler ve etkinliklerle ilişkilendirilmektedir (Leadbeater, 1985: 591).

Marksist çözümlemede hem genel olarak emek, hem de belli bir üretim ilişkisi içindeki emek kavrayışı söz konusudur. Fakat, Leadbeater (1985:591) Marksistöğretide, üretken emeği kapitalist toplumsal ilişkiler içinde anlamayı ve güncel tartışmalarla ilişkilendirmeyi hedefleyen bir araştırmacının, ilk olarak emek gücünün gelirle mi, yoksa sermayeyle mi değişim ilişkisi içinde bulunduğu sorusuna yanıt vermesi gerektiğini belirtir. İkinci soru, emek gücünü doğrudan kullanım amacıyla mı, yoksa artı değer sağlanması amacıyla mı çalıştırıldığı/istihdam edildiği ile ilgilidir. Leadbeater'ın (1985: 593) önerdiği çözümleme mantığına göre, kar amacı gütmeyen, yardım amaçlı spor, kültür etkinlikleri yürüten örgütlenmeler, dini kuruluşlar, bağış kurumları ve benzeri yapılanmalarda istihdam edilen emek, üretken olmayan emek kapsamında yer alır. Aynı şekilde sermayeyle değişim ilişkisi içinde olması emek gücünün üretken emek formu bakımından–yeterli olmasa da- gerekli koşuldur. Leadbeater (1985: 593), sonuç olarak, üretken emek üretken-olmayan emek tartışmasına ilişkin gerçekleştirdiği çözümlemede, özel nitelikli kapitalist (ve devlet nitelikli kapitalist) işletmeler açısından ayırt edici olan, sermayeyle değişim ilişkisinde olan emeğe odaklandığını belirtmektedir.

Klasik ve çağdaş Marksist çözümlemelerin ışığında, gayri-maddi emeğin niteliğinin, üretken ve üretken-olmayan emek bağlamında tartışılması bir sonraki alt başlık kapsamında ele alınacaktır. Diğer yandan, üretken ve üretken-olmayan emek ayrımının, kapitalist üretim ilişkilerinin güncel koşulları altında ne derece işlevsel olduğu ile gayri-maddi emeğin yarattığı değerin, sermaye birikimi bakımından anlamı da ilgili bölümde çözümlenmeye çalışılacaktır. Ama bundan önce üretken ve üretken-olmayan emek tartışmasının genel kapsamına kısaca değinmek gereklidir.

2.1. ÜRETKEN VE ÜRETKEN-OLMAYAN EMEK TARTIŞMASINA KISA BİR BAKIŞ

Klasik Marksizm’de üretken emek, emeğin sermayeyle ilişki içinde -içinde doğal olarak kullanım değerini de barındıracak şekilde- değişim değeri yaratan bir niteliğe sahip olmasıyla ilişkilidir. Üretkenlik, genel üretim açısından hem kullanım değeri hem de değişim değeri yaratılması süreciyle bağlantılıyken, kapitalist üretim tarzı altında üretken emek, üretken-olmayan emek tartışmasında belirleyici nokta, emek gücünün sermaye birikimine, üretim araçlarına sahip olmadan yaptığı katkıyla ilgilidir.

Bir ihtiyaç/gereksinim karşılama amacıyla yapılan üretimin, bu amacı aşmasıyla beraber hem değişim değeri hem de üretken emeğin anlamı daha da berraklaşır. Üretim etkinliğinin, sermayenin genişleyen yeniden üretimi amacıyla gerçekleştirilmesi sonucunda, bu etkinlikte bulunan emekçi, kapitalist anlamda üretken emekçi olurken, artı değer üretiminin de bir parçası haline gelir.

Marx, *Kapital ve Artı Değer Teorileri* Birinci Kitap’ta, kapitalist üretim tarzı altında hangi etkinliklerin üretken, hangi etkinliklerin üretken olmadığını, emek

gücü ve sermaye arasında kurulan ilişkinin niteliğiyle açıklamaktadır. Artı Değer Teorileri Birinci Kitap'ta, "Üretken Emek ve Üretken-Olmayan Emek Üzerine Teoriler" başlığını taşıyan dördüncü bölümün başında, üretken emeğin artı değer üreten emek olduğuna vurgu yapılmakta ve şu ifadelerle yer verilmektedir:

Kapitalist üretim anlamında üretken emek, değişen sermaye parçasına (sermayenin ücrete harcanan parçasına) karşılık değiştirilen ve sermayenin yalnızca bu parçasını (ya da kendi emek-gücünün değerini) değil, ayrıca ona ek olarak kapitalist için bir artı-değer üreten ücretli emektir. Meta yada para, ancak bu yolla sermayeye dönüştürülür, meta, sermaye olarak üretilir. Yalnızca sermaye üreten ücretli-emek üretkendir. (Bu, emeğe ödenen tutarı, o, artırarak yeniden-üretir, ya da ücret biçimde aldığını, daha fazla emek olarak yeniden geri verir anlamına gelir. Dolayısıyla, yalnızca değer üreten emek, kendi değerinden daha büyük değer ortaya koyar.) (Marx, 2013a: 137-138).

Marx'ın üretken ve üretken-olmayan emek ayrımında, David Ricardo ve Adam Smith'in emek ve değere yönelik çözümlerlerinin Marx açısından birer hareket noktası niteliği taşıdığı ifade edilebilir. Ricardo ve Smith'in emek ve değer çözümleri, kapitalizm öncesi ekonomik etkinliklerin anlaşılması bakımından belli ölçüde işlevsel olmakla birlikte, kapitalizmin özgüllüğünü kavramakta yetersizdir.

Üretken emek üretken olmayan emek ayrımının kökeni klasik ekonomi politiğe, fizyokrasiye ve merkantilizme dayanır. Bu külliyat içinde Marx'ın üzerinde en çok uğraştığı, adeta kavram için mihenk noktası yaptığı tanım, Adam Smith'in tanımı olmuştur. Marx, Smith'in konuya ilişkin görüşlerinin, kendisinden önceki fizyokrat ve merkantilist yaklaşımlardaki yanlışları ayıklayarak ulaştığı doğru tanımla -ki Marx buna, "Adam Smith'in en büyük bilimsel başarılarından biri" (ADT: 147) demektedir-, ısrarla taşıdığı yanlış bir fizikselci yaklaşımın iç içe geçtiği bir karmaşa oluşturduğunu belirtir (Karahanoğulları, 2008: 122).

Değerin emekle olan ilişkisi A. Smith'in doğrusunu oluştururken, yanlış da söz konusu ilişkiyi insanlığın tüm tarihine genellenmesi, dolayısıyla da kapitalist üretim sürecindeki artı-değer üretimini ve sömürüyü görememesiyle, ilgilidir. Marx için üretken emek, sermaye ile mübadeleye giren ve sadece kendi emek gücünün değerini üreten değil, aynı zamanda sermayedarın artı değerini de üreten emektir; bu aynı zamanda sermaye üreten ücretli emeğin, üretken emek olduğu anlamına da gelir

(Harvie, 2005: 134). Bu kavramsallaştırma içinde üretken emek kapitalist değerlenme²¹ sürecinin de asli bir unsurudur. Özetle üretken emek: "i) Doğrudan sermaye ile değişime giren, ii) Değer, artı-değer ve böylece sermaye üreten, iii) Metallerin üretimine katkı sağlayan (kapitalist olmayan müdür teknisyen gibi) emek" olarak tanımlanır (Harvie, 2005: 137).

Yukarıda ayrıntılı olarak ele alınan üretken emek olgusu, üretken olmayan emek konusunda da bir fikir vermektedir. Meiksins (1981: 34), üretken-olmayan emeğin artı değer üretmek için tüketilmeyen, somut ihtiyaçları karşılamak için tüketilen emekolduğunu ifade etmektedir.²² Maddi ya da gayri-maddi olsun, üretken

²¹ Saad-Filho (2006: 81-82) değerlenme yada valorizasyon sürecini Marx'a atıfla şu şekilde açıklamaktadır: "İşçiler işgüçlerini düzenli ve sürekli olarak satmak zorundadırlar, çünkü üretim araçlarına sahip değildirler, bağımsız olarak üretim yapamazlar ve peşinde koştukları kullanım değerlerini elde etmek için paraya ihtiyaçları var olur, ki bu para Marx'ın valorizasyon olarak adlandırdığı, değerini kendini genişletmesi sürecinde yer almıştır. Değerlenme, kapitalist üretim ilişkilerinin çözülmesinde Marx'ın kullandığı temel kavramlardandır. Kapital'in I. Cildinde kullanılan kavramın, çeviriye bağlı olarak Almanca, İngilizce ve Türkçede farklı anlamlar taşıyacak terimlerle karşılaşmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Kapital'in, "Mutlak Artı Değer Üretimi" başlıklı Üçüncü Kısımın Beşinci Bölümünün Almanca orijinalinde başlıkta "*Verwertungsprozess*" ifadesi yer alırken kimi İngilizce çevirilerde "*Process of Producing Surplus-Value*" ifadesinin yer aldığı görülmektedir. İngilizce çeviri esas alınarak gerçekleştirilen Kapital'in ilk kuşak Türkçe çevirisinde de söz konusu bölümün başlığı "Emek Süreci ve Artı Değer Üretim Süreci" şeklinde olmuştur. Kapital'in Almanca aslı temel alınarak gerçekleştirilen ikinci kuşak çeviride ise söz konusu başlık "Emek Süreci ve Değerlenme Süreci" şeklindedir. Bu noktada Savran ve Tonak'ın (1999: 124) konuya ilişkin değerlendirmelerine başvurulabilir: "Kapitalist üretim süreci basit bir emek süreci olmayıp aynı zamanda ve bundan çok daha belirleyici bir biçimde bir değerlenme (*valorization*) ya da kendi değerini artırması sürecidir. Değerlenme süreci emek sürecini kendi gereksinimlerinin boyunduruğu altına alır. Marx'ın değişile: Kapitalist üretimin dolaysız amacı ve özgün ürünü artı değer olduğu için emek, yalnızca doğrudan artı değer yaratıyorsa üretkendir; emek gücünün bir temsilcisi de ancak doğrudan artı değer yaratıyorsa üretken işçidir. Yani, yalnızca üretim sırasında, sermayenin değerinin genişlemesi amacıyla tüketilen emek üretkendir."

²² Diğer yandan, Shaikh ve Tonak (2012), Savran ve Tonak (2012), kapsamında somut bir gereksinimi karşılamamanın dışında tüketilen emeğin de üretken-olmayan emek kapsamını da değerlendirildiğini belirtmektedirler. Bu bağlamda, Savran ve Tonak (2012), banka, sigorta, mortgage şirketleri, toptan ve perakende ticaret çalışanlarının da üretken-olmayan emek kapsamında değerlendirildiğine dikkat çekmektedirler. Meiksins'le benzer şekilde Izquierdo (2006: 57), Shaikh ve Tonak (2012) ile Savran ve Tonak'tan (2012) farklı olarak, ticari ve finansal etkinliklerin üretken-olmayan emek kapsamında değerlendirilmesini açık bir şekilde reddettiğini ifade etmektedir. Finans ve ticaret alanlarının, üretken emek kullanan işletmelerden aktarılan artık değer sayesinde önemli karlar elde ettiğibelirtilmektedir. Tonak ayrıca, finans ve ticaret alanının büyük oranda kapitalist şirketlerin kontrolünde olduğuna dikkat çekerek, bunların birçok üretken emek kullanan sanayi işletmelerinden daha karlı olduğunu vurgulamaktadır. Üretken, üretken-olmayan emek tartışmasında, finans ve ticaret etkinliklerinin, üretken-olmayan emek kapsamında değerlendirilse bile kar sağlayıcı niteliğine özellikle Savran, Shaikh ve Tonak tarafından dikkat çekilmektedir. Burada sıkça karşılaşılan bir yanılsamada da değinmek

emeğin ortaya koyduğu ürünün bir meta niteliği kazanması gerekir (Harvie 2005: 152).

Marx, sermaye için üretim yapan, sermaye birikimine, üretim araçlarına sahip olmadan katkı sağlayan emeği üretken emek olarak tanımlarken, bunun dışındaki emek kategorilerini de üretken olmayan emek kapsamında sınıflandırır. Herhangi bir emek etkinliğinin sonucunda ortaya maddi veya gayri-maddi bir üretim çıksa dahi, Marx'ın üretkenlik tanımında, sermaye ile emek arasındaki ilişki kilit rol oynamaktadır. "Kapitalist anlamda değer yaratma ilişkisi ancak emek gücünün sermayeye satışı ile gerçekleşebilir" (Karahanoğulları: 124). Fine ve Saad-Filho (2010: 61) üretken emek, üretken-olmayan emek ayrımının kapitalizme özgü olduğunu vurgulamaktadırlar:

Faaliyetin ürünü, yararlılığı ya da toplumsal öneminden çok, hangi toplumsal ilişkiler altında emeğin harcandığına göre belirlenir. Örneğin hekim ve hemşireler, istihdam biçimlerine –örneğin özel bir klinikte mi, bir kamu hastanesinde mi- bağlı olarak üretken emek de harcayabilirler üretken olmayan emek de. Faaliyetleri benzer ve şu yada bu anlamda toplum için belki eşit derecede değerli olsa bile, bir durumda kamu hizmetini ücretsiz sağlarken, öbüründe istihdamları, işletme karlılığına bağlıdır (Fine ve Saad-Filho, 2010: 61).

19'uncu yüzyılın toplumsal ve ekonomik koşullarında sermaye ile doğrudan ilişkiye giren anaemekçi kitlesinin sanayi proletaryası olduğu gerçeğinden yola çıkan Marx'ın, üretken emek kategorisine esas olarak sanayi proletaryasını dahil ettiği bilinmektedir. Sanayi proletaryası, Marx'ın üretken emekle bağdaştırdığı temel emekçi kitlesi olsa dahi, sanayi üretimi kapsamında yer almayan emekçilerin de sermayeyle kurduğu ilişkinin niteliğine göre üretken emek kapsamına girebileceği belirtilmektedir. Marx bu durumu, öğretmen emeği üzerinden yaptığı açıklamayla ele almaktadır (Marx, 2012a: 486):

gereklidir. Üretken emek kapitalist işletme açısından birinci derecede önem taşısa dahi; üretken-olmayan emeğin kapitalist işletmeye bir yararı olmadığı öne sürülemez. Yukarıda da belirtildiği gibi, ticaret ve finans etkinlikleri, üretken-olmayan emek kapsamında yer alsa bile, kapitalist işletme açısından oldukça karlı faaliyet alanları olarak günümüzde varlığını çeşitlenerek sürdürmektedir.

Kapitalist üretim, yalnızca meta üretimi değil, özünde artık değer üretimidir. İşçi, kendisi için değil, sermaye için üretir. Bundan dolayı, artık genel olarak üretimde bulunması yetmez. Artık değer üretmek zorundadır. Yalnızca, kapitalist için artık değer üreten yada sermayenin değerlenmesine hizmet eden işçi üreticidir. Maddi üretim alanı dışından bir örnek alacak olursak, bir öğretmen, öğrencilerin kafalarını işlemekle kalmadığı, ama aynı zamanda girişimcinin zenginleşmesi için çalıştığı durumda üretici işçidir. Girişimcinin sermayesini bir sucuk fabrikasına yatıracak yerde bir eğitim fabrikasına yatırması, bu ilişkide herhangi bir değişikliğe yol açmaz. Bundan dolayı, üretici işçi kavramı, kesinlikle, faaliyet ile yararlı etki arasındaki, işçi ile emek ürünü arasındaki bir ilişkiden ibaret değildir; aynı zamanda, işçiyi, sermayenin dolaysız değerlenme aracı olarak damgalayan, özgül, toplumsal, tarihsel gelişimin ürünü bir üretim ilişkisidir. Üretici işçi olmak, bundan ötürü, bir şans değil şanssızlıktır (Marx, 2012a: 486).

Marx'ın dikkat çektiği öğretmen emeği, Marksist yazında, üretken emeğin yalnızca maddi üretimi gerçekleştiren sanayi proletaryasıyla sınırlı olmadığı, aynı zamanda gayri-maddi üretim etkinliklerini de kapsadığı yönündeki değerlendirmelere referans teşkil etmiştir. Gayri-maddi üretimde hangi emek kategorisinin üretken olduğu hususu, emeğin sermayeyle kurduğu ilişkiyi merkeze alan bir analizle yanıtlanabilir. Bu noktada yine Marx'a bakmak anlamlı olacaktır:

Örneğin bir aktör, hatta bir palyaço, ücret olarak aldığından daha fazla emeği geri döndürdüğü bir kapitalistin (girişimcinin) hizmetine çalışıyorsa, (...), üretken bir emekçidir; ama buna karşılık kapitalistin evine giden ve pantolonunu onaran gündelikçi bir terzi, kapitalist için yalnızca basit bir kullanım-değeri ürettiği için üretken-olmayan bir emektir. Birincinin emeği sermayeyle değişilmiştir, ikincinininki gelirle. Birincinin emeği bir artı-değer üretir; ikincisinde gelire harcanır. Bir yazar, fikir ürettiği ölçüde değil, ama onun çalışmalarını yayınlayan yayıncıyı zengin ettiği ölçüde ya da bir kapitalistin ücretli işçisiyse üretken emektir (Marx, 2013a: 142).

En sade tanımıyla, sermayeyle değişim ilişkisine giren emek üretken emek, gelirle değişim ilişkisine giren emek ise üretken-olmayan emek kapsamında değerlendirilir. Benzer veya aynı etkinlikler, sermayeyle kurduğu ilişkinin niteliğine göre üretken emek veya üretken-olmayan emek kategorisine dahil edilebilir (Shaikh ve Tonak, 2012). Bununla birlikte kapitalist üretim tarzının güncel koşulları, gelirle değişim ilişkisi kurmuş olan, önceden yaratılmış bir sermaye birikiminden elde edilen gelirle değişim ilişkisi içine giren –ve de üretken-olmayan olarak tanımlanan- emeği üretken bir hale gelmeye zorlamaktadır (Savran ve Tonak, 1999). Kamusal

hizmetlerin özelleştirilmesi, a-tipik istihdam biçimlerinin yaygınlaşması, üretken bir nitelik taşımayan ekonomik etkinlik alanlarının sınırlandırılması, kapitalist üretim tarzı açısından üretken-olmayan alanların üretken hale getirilmesine yönelik bir altyapı oluşturmaktadır. Maddi üretim etkinliğinde bulunan ve üretken emek kategorisinde yer alan mavi yakalı emekçilerin yanı sıra, beyaz yakalılar ve ana-akım işletme-insan kaynakları disiplinlerinde altın yakalı olarak anılan, işçi sınıfının vasıflı bölümlerinde yer alan, profesyonel mesleklere sahip emekçilerin de, her geçen gün daha fazla bir oranda üretken emek kapsamına dahil olduğu söylenebilir.

Son zamanlardaki bir başka can alıcı eğilim, sağlık, eğitim, konut vb. genellikle kamu hizmeti olarak gördüğümüz sosyal hizmetlerin sunulmasında yaşanan yapısal değişikliklerle ilgilidir. Bu alanda burjuvazi ve onun hükümetleri, bir zamanlar büyük bir bölümü kamu sektöründe yürütülen faaliyetleri aşama aşama özelleştirme yönünde dinmeyen bir saldırı ve buna koşut olarak, yakın zamana kadar devlet tarafından ücretsiz sunulan hizmetlerin metalaştırılmasını başlattı. (...) bu durum, devlet çalışanlarının üretken olmayan emeğinin hem özelleştirmeler yolu ile söz konusu yeni şirketlerin işçilerinin üretken emeğine, hem de kamu hizmetlerinin metalaştırılması sayesinde fiilen ticarileştirilmiş olan kamu kuruluşları çalışanlarının üretken emeğine dönüşmesi anlamına gelmektedir (Savran ve Tonak, 2012: 245).

Kapitalist sermaye birikimi bakımından önemli olan, emek etkinliklerinin olabildiğince artı-değer üreten bir forma kavuşturulmasıdır. Gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesinin ele alındığı bölümde de belirtildiği gibi, gayri-maddi etkinliklerin içinde artı-değer üretimi açısından günümüzde anlamlı hale gelen etkinlikler bulunmaktadır. Bu gerçek göz önünde tutulduğunda, maddi üretim yapan emekçilerin yanı sıra, gayri-maddi üretimde bulunup, yarattığı değerle sermaye birikimine katkı sağlayan emekçilerin de günümüz koşullarında kapitalizm açısından işlevsel bir üretken emek kategorisi haline geldiği öne sürülebilir²³.

Aşağıda üretken-üretken olmayan emek konusundaki çağdaş katkılar gayri maddi emekle bağlantısı bakımından ele alınacaktır.

²³Bu noktada Izquierdo'nun ilgi çekici değerlendirmesine yer vermek anlamlı olabilir. Izquierdo'ya (2006: 38) göre "üretken - üretken olmayan emek" hakkında çağdaş Marksist yazındaki farklılıklar "emek değer kuramının" açıklayıcı kapasitesine zarar verdiği gibi "çılgır açıcı herhangi bir ampirik analizi de" engelleyici etkilerde bulunmuştur.

2.2. ÜRETKEN, ÜRETKEN-OLMAYAN EMEK EKSENİNDE GAYRİ-MADDİ EMEĞİN YERİ

Bu altbölümde üretken, üretken-olmayan emek konusundaki çağdaş yaklaşımlar ekseninde gayri-maddi emeğin, sözü edilen katkılar içindeki yeri çözümlenmeye çalışılacaktır. Klasik Marksizm’de üretken emek tartışmasının, ağırlıklı olarak maddi üretim alanında ele alındığını söylemek –eksik olsa da- yanlış olmaz. Bu yaklaşımın gerekçesi, klasik Marksizm’in hizmet üretim etkinliklerini ve kafa emeğini²⁴, kol emeğinden veya maddi üretimden daha değersiz görmesi değildir. Klasik Marksist kuramın oluşturulduğu 19’uncu yüzyılda, kol emeğinin üretim süreçlerinde ağırlıklı olarak kullanıldığı etkinlikler, kafa emeğinin daha ağırlıklı kullanıldığı etkinliklere göre, sermaye birikim süreci açısından daha belirgin bir role sahip olmuştur. Klasik Marksist yazında, maddi üretim alanı dışında kalan etkinliklerin de üretken olabileceğine ilişkin değerlendirmelerin bulunduğu değinilmişti. Güncel tartışma ve katkılarda, gayri-maddi emek kapsamında değerlendirilen kimi etkinliklerin, klasik Marksizm’e koşut olarak belirli koşulları sağlaması halinde üretken emek olarak değerlendirileceği görüşü ağırlıktadır.

²⁴Bu noktada kafa emeği ile kol emeği arasında, klasik Marksizm’in kuramsallaştırdığı dönemde keskin bir ayrım olduğu yanlışına düşmemek gerekir. Marx’ın kuramını inşa ettiği dönemde de kafa emeğinin kol emeğine sağladığı destek göz ardı edilemez. 19’uncu yüzyılda kapitalist üretim tarzının ilerlemesini sağlayacak etkinliklerin ağırlıklı olarak maddi üretim alanından gelmesinden dolayı, kol emeğinin kafa emeğinden –ilgili dönem itibarıyla- daha fazla bir şekilde değerlendirilme kapsamına alınması söz konusudur. Marx (2012a: 182) kafa emeği ile kol emeği arasındaki birlikteliğin ve bir emek harcamaya ilişkin beyinde gerçekleştirilen düşünme ve tasarlama yetisinin, insanın emek gücünü, hayvanların içgüdüsel emek harcama etkinliğinden ayıran en önemli nokta olduğunu belirtmektedir.

"İşçinin emek gücünü bir meta olarak satmak için piyasaya geldiği evre ile insan emeğinin içgüdüsel ilk biçiminden henüz sıyrılmamış bulunduğu evre arasında ölçülmeyecek uzunlukta bir zaman aralığı yer alır. Emeği, tümüyle ve yalnızca insana ait bir biçimiyle alıyoruz. Bir örümcek, dokumacının çalışmasını andıran faaliyetlerde bulunur ve bir arı, bal peteğini yaparken bazı mimarları utandırır. Ama en kötü mimarı en iyi arıdan daha en başından ayırt eden şey, mimarın, peteği balmumundan yapmadan önce kafasında kurmuş olmasıdır. Emek sürecinin sonunda, bu sürecin başında zaten işçinin imgeleminde, yani düşünsel olarak var olan bir sonuç ortaya çıkar. İşçi, sadece, üzerinde çalıştığı doğal maddeye biçim değişikliği vermiş olmakla kalmaz; aynı zamanda, bu doğal şey üzerinde, kendi faaliyetini yürütme biçimini bir yasa olarak belirlediğini ve kendi iradesini tabi kılmak zorunda olduğunu bildiği amacını da gerçekleştirmiş olur" (Marx, 2012a: 182).

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, gayri-maddi üretim olarak anılan etkinliklerin bütünlüklü bir şekilde üretken emek veya üretken-olmayan emek etkinliği olarak sınıflandırılmayacağıdır. Gayri-maddi emek ve gayri-maddi üretim birer şemsiye terim olarak, birbirinden farklılaşan üretim etkinliklerini ve emekçi deneyimlerini kapsamaktadır. Gayri-maddi üretim etkinliklerini ortaya koyan emeğin üretken emek mi yoksa üretken-olmayan emek mi olduğunu değerlendirirken aşağıdaki sorulara yanıt aranması önemlidir:

Gayri-maddi üretim etkinliğini yerine getiren birey veya gruplar işçi sınıfının mı yoksa (küçük) burjuvazinin mi bileşenidir?

Eğer gayri-maddi üretimi gerçekleştiren birey veya gruplar işçi sınıfının birer bileşeniyseler, üretim veya dolaşım alanlarından hangisinde daha etken bir rol almaktadırlar?

Gayri-maddi üretim etkinliği, maddi bir üretim etkinliğiyle tümleşik midir, yoksa tek başına bir kullanım ve değişim değeri yaratma kapasitesine sahip midir?

Gayri-maddi üretim etkinliğinin sonucunda sermayenin öz genişlemesine bir katkı sağlanmakta mıdır? Bilginin, sermaye birikimi bakımından güncel anlamı nedir?

Gayri-maddi üretim etkinliklerinde içkin olduğu vurgulanan bilginin kapitalist üretim tarzı açısından ne gibi bir değer yaratma kapasitesi bulunmaktadır?

Üretken, üretken-olmayan emek ayrımını ele alan güncel tartışmalarda, hizmet sektörünün üretken emek kategorisine girip girmediği, üretken emek değerlendirmesinin maddi üretimle mi sınırlı olduğu, yoksa gayri-maddi üretimin de kapsama dahil edilmesinin gerekli olup olmadığı şeklinde ortaya atılan farklı sorulara rastlanmaktadır. Diğer yandan üretken, üretken-olmayan emek ayrımının, emek

gücünün sermaye veya gelirle değişiminden yola çıkarak, kamu ve özel sektör emekçilerinin durumu üzerinden yürütülen tartışmalar da mevcuttur. Gayri-maddi üretim kapsamına giren kimi mesleklerin kamu sektörü, özel sektör ayrımı temelinde, üretken emek kapsamında olup olmayacağı, bununla da bağlantılı bir şekilde yarattığı değerin değişim değerine karşılık gelip gelmeyeceği çözümlenmektedir (Savran ve Tonak, 1999; Harvie, 2005; Karahanoğulları, 2008; Kennedy, 2010; Hardt ve Negri, 2011; Shaikh ve Tonak, 2012). Bu çağdaş katkıların ayrışan ve örtüşen yanları bulunmaktadır. Ayrışan yanlar içinde, üretken, üretken-olmayan emek ayrımının gerekliliği ile üretim alanı çözümlemesiyle yetinmenin yeterli olup olmadığı hususları öne çıkmaktadır. Ortaklaşılın hususlar içinde kapitalist üretim bakımından maddi üretim alanının hala yaşamsal bir öneminin bulunduğu tespiti ile hizmet sektöründeki genişlemenin yadsınamaz bir gerçeklik olarak analiz kapsamına alınması gerektiği fikri öne çıkmaktadır. Post-Marksist bir alana geçildikçe, gayri-maddi üretimi çağdaş kapitalizmin sınıfsal dinamiklerini belirleyen merkezi üretim etkinliği olarak değerlendiren Hardt ve Negri²⁵ gibi katkılar da söz konusu olmaktadır. Olanca iç farklılığına rağmen çağdaş Marksist çalışmalarda, Hard ve Negri'gil çözümlemelere belirgin bir mesafe konduğu, gayri-maddi emeğe atfedilen biricikliğin ise merkez kapitalist ülkelerle sınırlı ve seçmeci gözlemlere dayandığı görüşü ileri sürülmektedir (Kennedy, 2010).

Kapitalist üretim ilişkisi içinde –ister maddi ister gayri-maddi olsun- emek gücünün ürünü olan varlıklar salt değişim değerine indirgenir ve ondan ibaret kılınır. Kapitalizmi kendinden önceki üretim biçimlerinden ayırt eden de genelleşmiş meta

²⁵Hardt ve Negri (2011) maddi üretim etkinliklerinin kapitalist üretim için hala önemli olduğunu kabul etmekte, bunun yanı sıra, gayri-maddi etkinliklerin, kapitalist üretimin bütününe egemenlik kurduğunu ileri sürmektedir.

ekonomisi olarak da adlandırılan bu özelliğidir. Kapitalizm, değişim değerine indirgenen ürünün (meta) toplumsal karakterini tahrip ederken, emek gücüne de emekçiden bağımsızlaştırarak toplumsal bir nitelik kazandırır. Toplumsal nitelik, meta üretimindeki emekçinin kim olduğunun bilinmesini ve bunun önemini ortadan kaldırmaktadır. Meta üretiminin toplumsal (kolektif) bir süreç olması emeğin de toplumsal bir nitelik kazanmasında etkili olur (Fine ve Saad-Filho, 2010: 35, 36). Bu durum üretilen maddi yada gayri-maddi ürünün, piyasada üreticisinden bağımsızmış gibi bir görüntü sergilemesine yol açar. Bu emeğin somut emek halinden soyut emek haline geçişini de açıklamaktadır. Maddi üretim alanı ele alındığında, örneğin bir giysi, üreticilerinden bağımsız bir varlık olarak piyasada yer alır. Giysi, onu satın alan kişiye, üretim sürecinden ve bu süreçte yer alan emekçinin özelliklerinden bağımsız olarak görünür.

Üretken emek, üretken-olmayan emek ile kullanım değeri ve değişim değerine ilişkin kuramsal tartışmalar, kapitalist üretim tarzının temelini oluşturan sermaye devresini²⁶ daim kılan toplumsal ilişkilerin gündelik yaşamdaki somut sonuçlarıyla ilişkili olarak ortaya çıkmıştır. Kendi içinde bir gruplandırma yapılacak olursa sömürünün kapitalist üretim tarzının temel niteliklerinden biri olduğu, fakat özel sektör, kamu sektörü şeklindeki bir gruplandırmada, özel sektörün sömürü

²⁶ Sermaye devresinin üç aşamadan oluştuğu belirtilmektedir. Bunlar meta sermaye, para sermaye ve üretken sermaye olarak tanımlanmaktadır. Meta sermayenin formülü meta üssü (M'), para üssü (P') ve yine meta üssü (M') şeklindedir. Ticari sermayedarın etkinlikleri sonucunda ortaya çıkan para biçimindeki ürünlerde yer alan değer, yapılan tekrar yatırım işlemiyle metaa dönüşümünü tanımlamaktadır. Para sermayede, paranın mali sermayedara (finansal kapitaliste) getiri sağlaması amacıyla metalara yatırılıp elde edilen faizle döngünün devamlılığı söz konusudur. Üretken sermaye aşamasında ise, üretim araçları sahipleri ve emek bir ürün üretir ve bu ürünü artı değer elde etmek amacıyla piyasaya dahil etmektedir. Elde edilen artı değer tekrar üretim araçları ve emeğe yatırılır. Sermaye döngüye girdiği bir üretim sürecinden geçmektedir. Sermaye, Para-Meta-Para' (P-M-P') şeklinde bir başkalaşım geçirmekte ve her biri toplam toplumsal sermayenin bir aşaması ve birbiriyle bağlantısı olan üç döngüden geçerek son halini almaktadır. Artı değer üretiminin başarılı bir şekilde geliştirilmesi ve artı değer birikmiş para şeklinde ortaya çıkması emek gücünün yeniden üretimi ve üretim araçlarının pazarda yaratılması için gerekli olan uygun metaların arzına bağlıdır. Bu nedenle her üç sermaye döngüsü ve toplumsal sermayenin üç bölümü birbirini karşılıklı olarak desteklemektedir (<http://www.marxists.org/>).

oranının (artı değer üretim oranını azamileştirme amacı nedeniyle) kamuya göre daha fazla olduğu öne sürülebilir. Kamusal alanda çalışan emekçilerin –özellikle hizmet sektöründe olanların- emeklerinin üretken olmadığı yönünde görüşler ağırlıklıdır. Özel sektörün ise doğası gereği üretken olan etkinlik alanlarına daha fazla yer vermesi söz konusudur.

Savran ve Tonak'ın (1999) dikkat çektiği özel sektör-kamu sektörü ayrımı, gayri-maddi emeğin üretken olup olmaması ve değişim değeri üretip üretmemesine ilişkin çözümlemenin nasıl gerçekleştirilmesi gerektiğine ilişkin ipuçları verir. Maddi ürünlerin üretiminde kamu veya özel sektör ayrımı bir anlam ifade etmezken, gayri-maddi üretimde bu durum Marx'ın öğretmen emeği örneğinde görüldüğü gibi anlam kazanır. Örneğin kamu mülkiyetinde olan bir demir çelik fabrikasıyla özel mülkiyette aynı işkolundaki bir fabrika karşılaştırıldığında, her iki fabrikanın emekçilerinin kapitalizme sağladıkları katkı açısından benzer nitelikler taşıdıkları ifade edilebilir. Sanayinin benzer kollarında üretim yapıp kamu ve özel sektör temelinde farklı ücret ve sosyal ödemelere tabi olan işçilerin bu farklılığı, -sosyal politika disiplini bakımından son derece önem arz eden bu farklılık- buradaki tartışma bakımından önemli değildir.

Söz konusu olan gayri-maddi üretim ise kamu sektörü - özel sektör ayrımı son derece anlamlıdır. Emek gücünün gelirle mi yoksa sermayeyle mi değişime girdiği hususu, söz konusu ayrımı anlamlı kılan asıl ölçüttür (Savran ve Tonak, 1999). Maddi üretim yapan tüm işletmelerde emek gücünün ortaya koyduğu ürünün piyasa koşullarında bir karşılığı, diğer bir ifadeyle sermaye değerlenmesine katkısı bulunmaktadır. Maddi üretim yapan kamu ve özel sektör işletmeleri ile gayri-maddi

üretim yapan kamu ve özel sektör işletmelerine ilişkin ayrım Savran ve Tonak (1999: 138) tarafından şu şekilde ortaya konulmaktadır:

(...) devlet çalışanlarının emeğinin doğasını değerlendirebilmek için, şunu anlamak zorunludur: Özel sermaye tarafından örgütlenen üretim ile devlet sektörü tarafından örgütlenen üretim arasında başka ne tür farklılıklar olursa olsun, artı değer üretimi açısından herhangi bir fark yoktur. Devlet işletmeleri, artı değer sızdırmak amacıyla bir emek süreci örgütlemek için işçi istihdam eden kapitalist işletmelerdir. Çıktıların fiyatları ile politik olarak oynanması, yine politik amaçlarla gereğinden fazla insanın çalıştırılması, kronik zararlar ve benzeri olgular gibi devlet işletmelerini özel kapitalist firmalardan ayıran özellikler, bunların burada üretilen artı değerın devlet işletmeleri tarafından mı yoksa diğer kapitalistler tarafından mı cebe atıldığına bakılmaksızın, ücretli emeğin sömürüsü temelinde meta üreten kapitalist firmalar olduğu gerçeğini en ufak bir biçimde değiştirmez. Eğer durum buysa, bunu şu sonuç izler: Devlet işletmeleri tarafından üretim alanında istihdam edilen işçiler, tıpkı özel firmalarda istihdam edilenler gibi üretken emekçi sayılmalıdır.

Savran ve Tonak (1999: 139) kamuda, standart bir hizmet sunumundan, gerektirdiği daha karmaşık teknik ve mesleki vasıf düzeyi ile ayrılan gayri-maddi üretim süreçlerinde çalışan emekçilerin, üretken emek veya üretken-olmayan emek sınıflandırmasındaki yerlerinin, maddi üretim alanına göre daha karmaşık bir görünüme sahip olduğunu belirtmektedirler. Siyasal düzenin yeniden üretimini sağlayan -asker, polis, bürokrat gibi- tüm bileşenler üretken olmayan emek kapsamında değerlendirilirken, kamu hizmeti niteliğindeki öğretmen, doktor ve diğer sağlık emekçilerinin emeği, duruma göre üretken veya üretken olmayan emek kapsamında değerlendirilebilmektedir (Turan, 2013: 286, 288; Savran ve Tonak, 1999: 139).

Öğretmen ve doktor emeği gibi üretken emek olup olmadığı sermayeyle kurduğu ilişkiye bağlı olarak durumsallık arz eden başka etkinlikler de mevcuttur. Bunların başında görsel ve sahne sanatları gelir. Gayri-maddi emek yazınındaki tanımlamalardan yola çıkarak, gayri-maddi bir etkinlik olarak nitelenebilecek olan sahne sanatları etkinliğinin duruma göre üretken veya üretken-olmayan emek kapsamında değerlendirilebileceği ifade edilebilir. Devlet Tiyatroları'nda çalışan bir tiyatro sanatçısıyla, özel tiyatrodaki çalışan sanatçının emeği, üretken emek, üretken-

olmayan emek ayrımı üzerinden bir değerlendirmeye tabi tutulabilir. Devlet Tiyatroları'nın, herhangi bir artı değer üretmek amacıyla değil, toplumsal alandaki kültürel etkinliklerin olabildiği kadar tabana yayılmasını -ilkesel olarak- destekleme amacıyla kurulduğu varsayılabilir. Burada çalışan emekçi (tiyatro sanatçısı), ortaya koyduğu sanatsal performansın sonucunda herhangi bir sermaye birikim sürecine katkıda bulunmamakta ve sanatsal performansını bu amaçla sergilememektedir. Sanatçı, ortaya koyduğu performansın sonunda bir gelir elde etmekle beraber, elde ettiği gelirin sermaye birikimine katkı sonucunda olmadığı ortadadır. Sanatçının elde ettiği gelir, kamusal bir amacı olan bir etkinliğin sunumu sonucunda ödenen ücrettir.

Özel bir tiyatroda çalışan emekçinin (tiyatro sanatçısının) durum ise daha farklıdır. Söz konusu emekçinin ortaya koyduğu emek bir kültür, sanat etkinliğinin topluma ulaştırılmasından öte, çalıştığı tiyatro sahibinin elinde bulundurduğu sermayenin değerlenmesine yöneliktir. Sermaye birikim sürecini sürdürmeden özel tiyatronun -olası yardım veya bağışlar geçici süreli olacağından göz ardı edildiğinde- varlığını sürdürebilmesi olası gözükmemektedir. Özel tiyatro tüm bileşenleriyle karlılık esasından varlığını sürdüren bir şirketle özdeşleştirilebilir. Bu durum başta sanatçının gayri-maddi emeği olmak üzere, tiyatronun her biriminde çalışan her bir emekçinin yaptığı işin, doğrudan (sermaye birikimini artırıcı emek) veya dolaylı bir şekilde²⁷ (sermayeden elde edilen gelirle değişime giren emek) sermaye birikimine katkı sağladığı yorumunu olanaklı kılabılır.

Shaikh ve Tonak, üretken emek, üretken-olmayan emek arasındaki ayrımın gerekli fakat kapitalist üretim tarzının (yeniden üretiminin) çözömlenmesi açısından yetersiz olduğunu belirtirler (Aktaran: Izquierdo, 2006: 44). Shaikh ve Tonak,

²⁷Tiyatro sanatçısının emeğinin üretken emek olduğu, diğer yandan ışıkçı, sahne dekorcusu, gişö görevlisinin vb. üretken-olmayan emek kapsamında değerlendirilebileceği söylenebilir.

yeniden üretimin anlaşılması için üretken olmayan emeğin belirli bileşenlerinin ve bu bileşenlerin sermaye ve gelir döngüsüyle etkileşiminin de bilinmesi gerektiğini vurgularlar (Aktaran: Izquierdo, 2006: 44).

(...)üretken emek, üretken-olmayan emek ayrımına ilişkin çözümlememizde - Marx'ın yapmış olduğu üretken emek tanımından kısmen farklı olarak- üretim, dağılım, toplumsal idame ve kişisel tüketim etkinlikleri arasına genel bir ayrım koymamızın açık nedenidir (Shaikh ve Tonak, 1994: 31-32; Aktaran: Izquierdo, 2006: 44).

Shaikh ve Tonak (2012: 40) toplumsal yeniden üretim etkinliklerinin emeğe ilişkin nitelikleri üzerinden üretken emek, üretken-olmayan emek tartışması yürütürler. Temel toplumsal yeniden üretim etkinliklerini dört kategoriye ayıran Shaikh ve Tonak (2012: 41) bunların üretim, dağıtım, toplumsal idame ve kişisel tüketim olduğunu vurgularlar. Üretim, dağıtım ve toplumsal idamenin bir emek niteliği taşıdığı, kişisel tüketimin ise emek olarak değerlendirilemeyeceğine dikkat çeken Shaikh ve Tonak (2012), üretim alanının kapitalist anlamda üretken emek olacağını, dağıtım ve toplumsal idamenin ise üretken-olmayan emek kapsamına gireceğini ifade etmektedirler. Shaikh ve Tonak (2012: 47), toplumsal yeniden üretimdeki tüm bileşenler arasında iç hiyerarşi yada önem sırasının olmadığını, yalnızca üretim alanının daha fazla servet yaratma kapasitesine sahip olduğunu vurgularlar. Yalnızca üretim alanındaki emeğin üretken emek olabileceğine ilişkin değerlendirmenin, genel bir bakış açısı olduğuna dikkat çeken Shaikh ve Tonak gerçekleştirilecek daha ayrıntılı bir inceleme sonunda, üretim, dağıtım ve toplumsal idame alanlarının her birinde hem üretken emek hem de üretken-olmayan emeğin yer alabileceğini belirtirler.

Üretim, hane yada topluluk (community) içi üretimde olduğu üzere, dolaysız kullanım için örgütlendiği ölçüde, sırf kullanım değeri üretir. Öte taraftan, küçük meta üretiminde olduğu üzere, getiri (gelir) karşılığı satış için örgütlendiği ölçüde, aynı zamanda değer (soyut emek zamanı maddeleşmeleri) olan kullanım değerleri üretir. Nihayet, üretim kar karşılığı satış için olduğu ölçüde, sırf kullanım değerleri

ve değerler değil, bir de *artık değer* üreten kapitalist meta üretimini temsil eder. (Shaikh ve Tonak, 2012: 49)

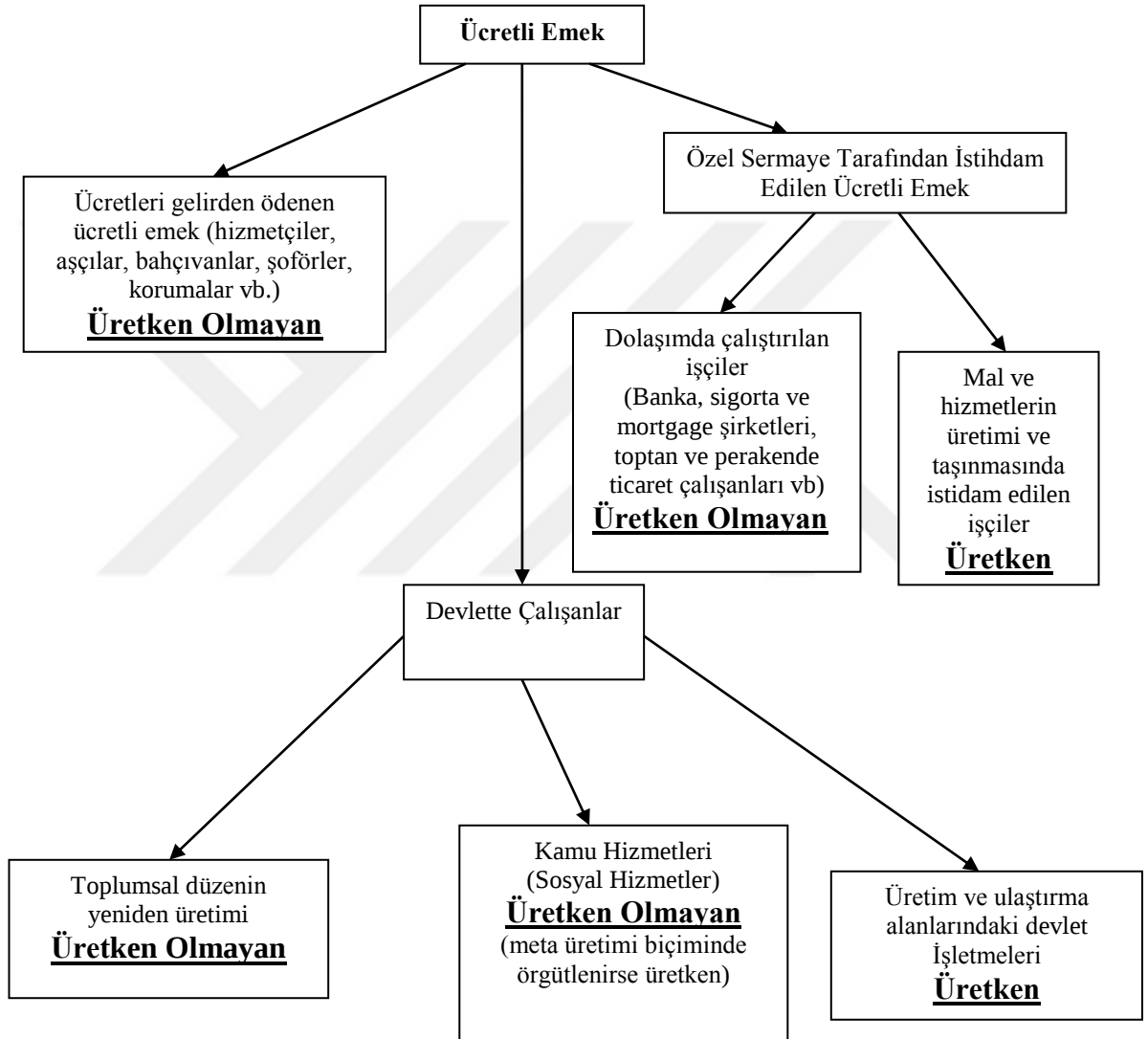
Shaikh ve Tonak'ın üretken emek, üretken-olmayan emek çözümlemesinin, sermayeyi üreten ve üretmeyen emeğe ilişkin daha somut bir ayrıma olanak veren üretim ve üretim dışı etkinlikler arasındaki temel ayrıma dayandığı söylenebilir (Aktaran: Izquierdo, 2006: 40). Shaikh ve Tonak için sermayeyi üreten ve üretmeyen etkinlikler şeklindeki sınıflandırmanın reddedilmesi, üretken emek kavramının anlaşılmasında da sınırlamalara neden olur. Sermayeyi üreten ve üretmeyen etkinlikler şeklindeki sınıflandırma, toplumun yeniden üretim etkinliklerinin dört alanı arasındaki ayrıma da öncülük eder.

Bu noktada kapitalist anlamdaki üretken emek etkinliği ile genel amaçlı üretim etkinliği arasındaki ayrım kritik bir önem taşır (Savran ve Tonak, 2012). Örneğin kendi evindeki dolaba bir raf monte eden yada musluğu onaran kişinin gerçekleştirdiği etkinlik bir emek etkinliği olmakla beraber, kapitalist üretime katkı bakımından birincil derecede önemli değildir. Kapitalist üretimde, emek etkinliğinin toplumsal bir nitelik kazanıp değişim değeri yaratan soyut bir emek haline gelmesi önemlidir. Kullanım değeri yaratan emek olarak somut emek, kapitalist üretim tarzı altında, gerçekleştirdiği üretimin niteliğiyle değil, yarattığı değer boyutuyla yani soyut emek mertebesine erişmeyle işlevsel hale gelmektedir. Soyut emeğin artı değer üreten emek olduğu göz önünde tutulursa, sermaye açısından üretkenlik, artı değer üretme noktasında kristalize olur.

Sermaye için üretken emek, artık değer üreten emektir. Başka bir deyişle, verili bir üretim tarzı bağlamında üretken emek, sadece insanlığın doğa ile etkileşimi temelinde tanımlanamaz. Anlamlı bir tanım, bu genel belirlenimin yanında, o üretim tarzındaki hakim toplumsal ilişkilere özgü olan nitelikleri de içermelidir (Savran ve Tonak, 2012: 250).

Savran ve Tonak (2012: 270), üretken emek ve üretken-olmayan emek sınıflandırmasının netleştirilmesi amacıyla, kapitalist üretim tarzının egemen olduğu bir toplumda yürütülebilecek etkinlikleri ve sektörel ayrışmaları bir sonraki sayfadaki gibi sınıflandırmışlardır:

Şekil 2.1: Kapitalist Toplumda Temel İşçi Grupları ve Üretken Olmayan Emek

Kaynak: Savran ve Tonak (2012)

İlgili yazında, gayri-maddi üretim olarak nitelenen etkinliklerin önemli bir bölümünün günümüzde sermaye birikimi sağlanması bakımından 20'nci yüzyıla karşılaştırıldığında, daha anlamlı hale geldiği ifade edilebilir. Hızlı bir metalaşma

sürecinin yaşandığı ve bu durumun yaşamın temel gerçeklerinden biri haline geldiği bir ortamda, her türlü emeğin her geçen gün daha fazla bir şekilde gelir yerine sermayeyle değişime girip, sermaye değerlenmesine katkıda bulunduğu savunulabilir.

Kapitalist üretim tarzının toplumsal ve kültürel alandaki varlığının yeniden üretiminde -ekonomik alandaki yeniden üretime sağladığı katkı göz ardı edilmemek kaydıyla- gayri-maddi emeğin ortaya koyduğu ürünlerin katkısının önemli bir payı olduğu öne sürülebilir. Aslında kafa ve kol emeğinin, kapitalizmin yeniden üretimine yaptığı katkıyı kesin bir şekilde “altyapının ve üstyapının yeniden üretimi” şeklinde ayırmak sorunlu olabilir. Fuchs (2002), maddi ürünler olmaksızın kapitalizmin işlemeyeceğini vurgular. Fuchs (2002) idealist kavramlar olarak adlandırdığı ve post-modern düşünürlerin ağırlıklı olarak kullandığı “ağırlıksız ekonomi” veya “sanayi sonrası toplum” şeklindeki yaklaşımları savunanların, “kapitalizmin devamlılığının maddi ürünler olmadan da sürdürülebileceği” anlamına gelecek savlar öne sürdüklerini belirtir. Gayri-maddi emek kavramının güncel tartışmalar içinde her geçen gün daha fazla yer almasının öneminin yanı sıra, kavramın maddi üretimle de diyalektik bir bağının olduğunu vurgular (Fuchs, 2002).

Gayri-maddi emeğin bilişim, bilgisayar teknolojileri gibi alt kategorilerinin yükselişinin, maddi üretimle ilişkisi göz ardı edilmemelidir. Söz konusu alanlardaki teknolojik altyapının geliştirilmesi ve kullanımında gayri-maddi emeğin rolünün yanı sıra, geliştirilen ve kullanılan ürünlerin maddi üretim alanıyla da ilişkisi bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle, yazılımın üretilmesindeki önemli aktörlerden biri olarak gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçinin, yazılımı hazırlaması için maddi ürünlere, yani bilgisayara veya teknolojik altyapıya gereksinimi

bulunmaktadır. Bu durum kullanım amacıyla üretilmiş bir metanın, yeniden başka bir metanın üretimi için üretim sürecine dahil edilmesidir. Shaikh ve Tonak'ın (2012: 44) dikkat çektiği üretim amacıyla gerçekleştirilen tüketimde, bir kullanım değerinin başka bir değişim değeri yaratılması amacıyla tüketilmesi söz konusudur. Bu çalışmanın inceleme nesnesi olan bilişim ve iletişim teknolojileri sektöründen bir örnek verilecek olursa, önceden üretilmiş donanımın, yeni bir donanımın veya yazılımın üretilmesi için kullanılabileceği; bunun yanı sıra üretilmiş bir yazılımın da yeni bir donanım veya yazılım üretilmesi için kullanılabileceği ifade edilebilir. Üretim amaçlı kullanım değeri yaratılması, bu değer yeni bir üretim sürecinde kullanılması, ilk kullanım değerini yaratan emeğin üretken emek olması anlamına gelir (Shaikh ve Tonak, 2012: 43).

Her şeyden önce, kullanım değerleri maddi girdi olarak yeniden başka bir üretim sürecinin içerisine girebilir. Kamyon taşımacılıkta, portakal gıda maddesi üretmekte kullanılabilir, saç kesimiyse bir şarkı performansının parçası olabilir. Kullanım değerleri, bu örneklerin hepsinde, taze üretim emeği içeren ve yeni kullanım değerleriyle sonuçlanan yeni bir üretim sürecinin parçası olarak kullanılmış ve tüketilmiştir. Orijinal kullanım değerleri yok edilmiş (Marx'ın terminolojisiyle, üretken şekilde tüketilmiş), fakat süreç içerisinde *yeni servet yaratılmıştır* (Shaikh ve Tonak, 2012: 43-44).

Son yıllarda bilişim ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte kullanım alanı her geçen gün yaygınlaşan akıllı telefonların tasarımının bir gayri-maddi üretim etkinliği olduğu öne sürülebilir. Tasarım sonrasında ürünün ortaya çıkışı ise gelenekselleşmiş bir meta üretim sürecinin, güncel teknolojik olanaklarla birleştirilmesiyle oluşturulan bir üretim süreci sayesinde mümkün olmaktadır. Akıllı telefonun maddi bir meta olarak dolaşıma dahil edilmesinden önce bir aşamadan daha geçtiği belirtilmelidir. Ürünün piyasaya sürülmesinden önce işletim sistemi olarak anılan ve donanımın çalışmasını sağlayan yazılımın hazırlamasındaki aşamada da gayri-maddi bir üretim etkinliğinin bulunması söz konusudur.

Ürünün piyasaya sürülmesinin ardından, cihazın kullanımı için ek yazılımların hazırlanması da gayri maddi üretimin birer bileşenidir. Donanımın yani maddi üretimin, ilgili yazılım yani gayri-maddi üretim olmadan kullanılması söz konusu değildir. Bu durum, kapitalizmde kafa ve kol emeğinin iç içe geçmiş olduğunun, diğer bir ifadeyle her iki emek etkinliğinin yoğun bir şekilde birbiriyle ilişki içinde olduğunun kanıtıdır. Bu aynı zamanda, maddi ve gayri-maddi üretim şeklindeki ayrımın sektöre ve yürütülen etkinliğe bağlı olarak anlamsızlaştığının da kanıtıdır. Akıllı telefon örneğine dönülecek olursa, cihazın üretiminin ardından ilgili yazımlar aracılığıyla sermaye devresi de sürdürülmekte; yani telefonu üreten şirketin/fırmanın sermaye değerlenmesi gayri-maddi üretim aracılığıyla devam etmektedir²⁸. Yukarıdaki örnekten yola çıkılarak sermaye değerlenme işleminin gayri maddi üretim (tasarım), maddi üretim (cihaz), gayri maddi üretim (yazılım) şeklinde bir döngü kapsamında gerçekleştiği ifade edilebilir. Söz konusu üretim etkinliği bağlamında, gayri-maddi üretimin ve gayri-maddi emeğin bir üretken emek etkinliği olduğu, fakat bu etkinlikten yola çıkılarak gayri-maddi emek kapsamında yer alan tüm etkinliklerin kapitalist anlamda üretken bir nitelik taşıdığının öne sürülemeyeceği söylenebilir. Kapitalizm koşullarında üretim, dolaşım ve toplumsal

²⁸ Tonak (2014a, www.sendika.org), akıllı telefonların üretim sürecinde ortaya çıkan sömürü oranını değerlendirdiği çalışmada, yaratılan yeni değer emekçiler ve şirket arasındaki paylaşım oranının bilinmesi halinde, akıllı telefonların üretiminde, şirketlerin emekçileri ne derece sömürdüklerinin anlaşılabilceğini vurgulamaktadır.

“(…) herhangi bir metanın değerinin *üç parçası değişmez sermaye, değişir sermaye ve artık değer*dir. Kabaca, *değişmez sermaye* ücret dışı harcamalara, *değişir sermaye* işçinin ücretine, *artık değer* de sermayedarın karına tekabül eder. Marx, ayrıca *artık değeri değişir sermayeye* bölerek *sömürü oranı* dediği bir kategori daha tanımlar. Bir tür gelir dağılımı göstergesi gibi yorumlanabilecek bu oran bize emek faaliyetinin yarattığı yeni değer (katma değer) işçi ve sermayedar arasında nasıl paylaşıldığını gösterir. Örneğin, oranın % 100 olması canlı emeğin yarattığı değer eşit paylaşıldığını gösterir- yaratılmış 2 liralık değer işçiye 1 lira, sermayedara 1 lira şeklinde dağılımı.

iPhone 6 da bir meta olduğuna göre o da **üç parçalı** bir değer kümesidir. Bu metanın üretimi sırasında yaratılan yeni değer de işçiler ve Apple arasında paylaşılmış olmalı. Eğer bu paylaşım oranını bilirsek iPhone 6’ların ne düzeyde bir **emek sömürüsü** ile üretildiğini görebiliriz.”

yeniden üretim alanının içinde hem üretken emek hem de üretken olmayan emeğin yer alabileceği unutulmamalıdır (Shaikh ve Tonak, 2012).

Izquierdo (2006: 44), Shaikh ve Tonak'ın toplumsal yeniden üretime yaptıkları vurgunun, geliştirdikleri üretken emek tanımının yanlış yönlendirilmesine neden olduğunu belirtir. Kapitalist toplumda yeniden üretim sağlanması için iki koşulun yerine getirilmesinin önemli olduğunu vurgulayan Izquierdo (2006: 44), bunları şu şekilde sıralar: "i) Yaratılan ve sermayeye dönüştürülen artı değer miktarı, sermayenin genişlemiş yeniden üretimini garantileyecek düzeyde olmak zorundadır. ii) Elde edilen ürün/çıktının bileşimi yeterli oranda üretim ve tüketim araçlarına sahip olmalıdır. Bu koşullardan ilkinin toplumsal ve kapitalizme özgü bir niteliği olduğu; ikincisinin ise tüm üretim tarzlarında yer alacağı vurgulanmaktadır" (Izquierdo, 2006: 44).

Toplumsal yeniden üretimin teknik boyutu önemli olsa dahi üretken emek tanımında herhangi bir rolü bulunmamaktadır (...) Üretken emek, değer ve artı değer yaratılmasıyla sınırlandırılmış bir kavramdır; bu ise toplumsal üretimin ilk halidir. (Izquierdo, 2006: 44).

Izquierdo (2006: 48) üretken emeğin değer yönelimi bakımından tanımlanmasını savunmakta, kapitalist üretim tarzında hem kapitalist hem de kapitalist olmayan üretimin bir arada olduğundan söz etmektedir. Marx'ın emeği, kapitalist olan ve kapitalist olmayan emek şeklinde sınıflandırdığına dikkat çeken Izquierdo (2006), üretken emek, üretken-olmayan emek ayrımının, kapitalist emek, kapitalist olmayan emek şeklinde de değerlendirildiğini belirtir.

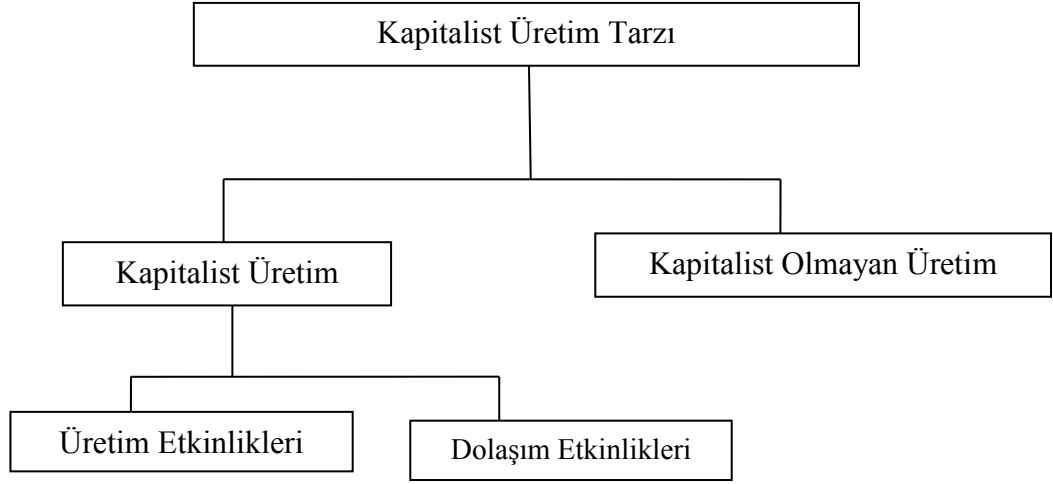
Somut bir şekilde kapitalist anlamdaki emek sermaye devresi altında toplanmalıdır: $P-M...Ü...M'-P'$, bu devrenin temel özellikleri şunlardır: I) Sermaye devresinde ücretli emek kullanılmaktadır ve II) Sermaye devresinin ürünleri piyasada satılır" (Izquierdo, 2006: 48).

Savran ve Tonak (1999: 126), $P-M...Ü...M'-P'$ şeklindeki sermaye devresi formülünün, sermayenin genişleyen yeniden üretimini (değerlenme sürecini) en

genel anlamda açıkladığını belirtirler. Bu tanım çerçevesinde emek gücünün, paranın bir kısmıyla (sermaye olarak işlev gösteren para kısmıyla) değişim ilişkisine giren meta olarak görülmesi mümkündür (Savran ve Tonak, 1999: 126).

Üretken, üretken-olmayan emek ayrımı yapılırken, her üretken emekçinin ücretli bir emekçi olduğu, fakat her ücretli emekçinin, üretken bir emek ortaya koymadığı sıkça vurgulanmaktadır. Izquierdo (2006: 49), Marx’a atıfla, üretken olmama durumunda, ücretli emeğin kullanım değeri olarak tüketilmek amacıyla işe alındığından/istihdam edildiğinden bahsetmektedir. “Çünkü ücretli emek ‘canlı bir etken olarak değişir sermayenin değerini yerine koymak için ve kapitalist üretim sürecinin bünyesine dahil edilmek için istihdam edilmemektedir” şeklinde Marx’a atıfla değerlendirmelerini sürdüren Izquierdo (2006: 49), üretken-olmayan emeğin, ücretli olmasına rağmen, kendisi (*üretken-olmayan emekyn.*) tarafından üretilen ürünlerin satılması aracılığıyla bir kar sağlanması niyetinde olunmadığını belirtmektedir (Marx; Aktaran: Izquierdo, 2006: 49). Üretken, üretken-olmayan emek ayrımında, önceden de söz edildiği gibi, yalnızca sermaye ile değişime giren emeğin üretken emek olarak tanımlandığı, gelirle değişime giren emeğin ise kapitalist emek kullanma biçimine özgü olmayan, dolayısıyla da üretken olmayan emek olarak tasnif edildiği bilinmektedir (Izquierdo, 2006: 49).

Şekil 2.2: Üretken - Üretken Olmayan Emek Ayrımında Farklı Düzeyler

Kaynak: Izquierdo, 2006 (48)

Üretken emeğin diğer bir tanımı sermayenin üretim ve dolaşımındaki farklılaşmayla ilgilidir. Sermayenin genel formülü, üretken emeğin tanımlanmasında işlevseldir. Şöyle ki; $P-M...Ü...M'-P'$ şeklindeki devre süreci boyunca, sermaye -para sermaye, üretken sermaye ve meta sermaye şeklinde- farklı işlevler sergiler. Bu süreç boyunca paradan meta'ya, metadan paraya biçiminde bir “başkalaşım” gerçekleşir. Yukarıdaki sermaye devresi formülünde tire işareti ile belirtilen dönüşümler dolaşımı tanımlarken, nokta ile belirtilenler ise üretim aşamalarını tanımlar (Izquierdo, 2006: 50). Dolaşım ve üretim aşamaları arasındaki farklılık, kapitalist üretimde üretken ve üretken olmayan emek arasındaki farklılığa dayanır. Nitekim Marx'ın, artı değer yaratılması -sermaye devresi temel alındığında- yalnızca üretim aşamasında olasıdır (Izquierdo, 2006: 50).

Günümüzde dolaşımın da üretim kadar önem kazandığı söylenebilir. Dolaşım, özellikle kapitalizmin küresel düzeydeki egemenliğini sağlaması bakımından önemlidir. 19'uncu yüzyılın sosyo-ekonomik ortamından farklı olarak günümüzün sermaye birikim devresinde, dolaşımın da üretim kadar önemi olduğu ifade edilebilir. Diğer yandan sermaye birikiminin ana ateşleyicisinin üretim süreci

ve bunun sonunda yaratılan değer olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. “Böylece sermayenin yeniden üretimi, üretim ve dolaşım zamanının bileşminden oluşmaktadır, ancak bu süreçler, -kapitalist üretim temel amacı olan- sermayenin değerklenmesini farklı etkilemektedir. (Izquierdo, 2006: 50-51).

Dolaşım zamanı ve üretim zamanı karşılıklı olarak birbirlerini dışarıda bırakırlar. Dolaşım zamanı süresince sermaye, üretken sermayeyinin işlevlerini yerine getirmez ve böylece sermaye ne metaları üretir ne de artı değeri (Marx, 1909: 142; Aktaran: Izquierdo, 2006: 51).

Buraya kadar yürütölen tartışmalarla, tarihsel kapitalizm koşullarında gayri-maddi emeğin kavramsal kapsamını tanımlama uğraşı, en soyut çeperleri itibarıyla büyük ölçüde tamamlandı. Şimdi artık gayri maddi emeği doğrudan kavrayan kavramsallaştırmalara bakılabilir.

2.2.1. Bilginin Üretken Niteliği ve Gayri-Maddi Emekle İlişkisi

Kapitalizmin güncel koşulları altında maddi üretim etkinliklerinin gerilemesi veya öneminin azalması gibi bir durum söz konusu değildir. Tam tersine günümüzde, maddi üretim süreçlerinde bilginin, tasarımın daha da anlamlı bir hale gelmesi, maddi ürünlerin nitelik ve niceliğindeki gelişime öncülük etmektedir. Giyim sektöründen, boş zaman değerklendirme seçeneği olarak konsol oyunlarına kadar her türlü alanda gerçekleştirilen üretimde, bilginin teknoloji ile birleşimi ve üretken emek aracılığıyla sermaye değerklenme sürecine dahil edilme çabası günümüzde daha belirgin hale gelmiştir.

Günümüzde sermaye birikim süreci, tekniğin ve bilginin üretim sürecine derinlikli nüfuz edişı sayesinde sürdürölmektedir. Bilginin ve tekniğin kullanımı, kapitalizm öncesi üretim tarzlarında genel bir insan etkinliği olarak var olsa dahi, kapitalist üretim tarzının güncel koşullarında her zamankinden daha belirgin

haldedir. Bir meta olarak tekstil ürünü ele alınacak olursa, tekstil ürününün dolaşım alanına dahil edilmesinden itibaren, o ürünün kullanıcıyı etkileyici nitelikleri, o metada (tekstil ürününde) yer alan tekniğin ve bilginin kullanım yoğunluğuna yapılan vurguyla üst düzeye çıkarılmaya çalışılmaktadır²⁹. Aklın, bilgi ve teknikle birleştiği ve bunun, bütünlüklü bir şekilde ürün tasarımına yansıdığı, böyle bir tasarıma sahip ürünün ise kullanıcıların/müşterilerin gereksinimlerini karşılamak bakımından işlevsel hale geldiği vurgulanarak, metanın neden talep edilmesi gerektiğine yönelik bir propaganda sürdürülmektedir. Metanın talep edilmesi, metanın üretilmesinin ön koşuludur. Talep edilmeyen, yani kullanım değeri olmayan bir metanın, değişim değeri de olmayacağından, metada talep artıracak unsurların bulunması gereklidir. Tasarım olarak metada somutlaşmış bilgi ve teknik, tüketici talebinin yaratılmasında önemli bir etkidir. Bu değişmez sermaye içinde yer alan emek kütlelerinin, yeni üretilen metaya aktarılan kısmı, yeni üretilen metanın değerini belirleyen bir faktördür. Müşterinin belirli bir amaca yönelik kullanacağı meta, müşteri açısından somut bir anlam kazanırken, o metanın sermayedar açısından anlamı, sermaye birikim sürecini daimi hale getirecek soyut emeğin değişim değeri yaratabilme kapasitesidir. Bu noktada sermayedar açısından bilginin metalarda içkin hale getirilmiş olması görece artı değer edimi bakımından önem kazanmaktadır. Özcesi bilgi, sermaye değerlendirme sürecinin bir bileşeni haline geldiği noktada, kapitalist açıdan bir anlam kazanmaktadır.

Bilginin, kapitalizm bakımından anlamı, sermaye birikim süreci açısından ifade ettiği anlamla özdeştir. Fuchs (2002), bilişim ve bilgisayar teknolojileri

²⁹ Shaikh ve Tonak (2012: 45-46) bu tür bir çabanın sarf edilmesinde, hem dağıtım hem de üretim etkinliği kapsamına girme olasılığı bulunan reklamcılığın önemli bir yeri bulunduğu vurgu yaparak, reklamcılığın “kullanım değeri üzerindeki mülkiyet hakkının olabildiğince karlı koşullarda satılmasında” etkili olduğunu belirtirler.

temelinde hem bilginin kullanımına hem de önceden metaa aktarılmış bilginin üretim sürecine dikkat çekerek, maddi üretim ve gayri-maddi üretimin zorunlu birlikteliğine, biri olmadan diğ erinin de olmayacağına vurgu yapar³⁰:

Kapitalizmin güncel koşullarındaki birikimin, maddi üretime gereksinim duyması, maddi olmayan ürünlerin, maddi koşullar (altyapılar, modemler, bilgisayarlar, fiber optik kablolar, devreler, veri transfer ediciler vb) olmadan çalışmamasıyla ilgilidir. Bilgi ekonomisinin çevre açısından çöz ümlenmesi yapıldığında, tek bir bilgisayarın üretiminde 16-19 ton kaynağa ve 700 farklı maddeye gereksinim duyulduğu ortaya çıkmaktadır (Fuchs, 2002).

Gelecekte Avrupa topluluklarında nüfusun yüzde 30'una kadar ulaşacak bir grubun doğrudan bilginin üretimi ve dağıtımında çalışacağı vurgulanmaktadır (Kennedy, 2010: 822). Bilgi temelli etkinliklerin fiziki malların içinde yer almasının kapitalizmin uzun dönemli bir eğilimi olduğu belirtilmektedir (Huws, 2000; Aktaran: Fuchs, 2002). Diğer yandan bilgi temelli, bilgiye dayalı üretimin kapitalizmle ilişkisinin yeni bir gelişme olduğunu iddia etmenin yanlış bir yaklaşım olduğuna dikkat çekilmekte; 18'inci yüzyıldaki kitapların da benzer bir niteliği olduğu savunulmaktadır (Haug, 2000; Aktaran: Fuchs, 2002).

Yazılım mühendisliği göz önünde tutulduğ unda, Tessa Moris-Suzuki (1997; Aktaran: Fuchs, 2002), değer üretiminin, metaların üretiminden, yeniliğe (bilginin yaratılmasına) geçtiğini savunmaktadır. Fuchs (2002), Suzuki'nin bu yaklaşımının Schumpeter'ci bir nitelik taşıdığını, yazılım mühendisinin ortaya koyduğu zihinsel etkinliğin, somut metadan bağımsız bir nitelik kazanacakmış gibi düşünüldüğ ünü belirtmektedir. Bu noktada bilginin üretimi ve dağıtımı hem maddi hem de gayri-maddi emekle ilişkilendirilmelidir.

³⁰Bunun yanında Fuchs (2002), tek bir bilgisayarın bileşiminde % 50 oranında metal ve çok sayıda ağır metal, % 23 oranında sentetik madde, % 15 oranında cam ve % 12 oranında elektronik maddenin yer aldığını, bir bilgisayarın üretim sürecinde 300 kilogramdan fazla atık ve 3 ton karbondioksitin ortaya çıktığını vurgulamaktadır.

Hardt ve Negri (2011) bilişim ve bilgisayar teknolojilerindeki atılımların gayri-maddi emeğin gelişimine sağladığı katkıyı göz ardı etmezlerken, Lazzarato (1996) da gayri-maddi emek içindeki kafa emeğinin varlığına vurgu yapmaktadır. Kennedy (2010: 822) bilgi ekonomisi içinde sınıflandırılan sektör ve mesleklerin kapitalist ekonomide daha kapsamlı değer yaratma kapasitesine sahip olduğunu, bu olgunun geleneksel emek-gücü sömürsü tartışmalarına yeni bir boyut getirdiğini ileri sürmüştür. Söz konusu yeni boyut, artı değer yaratmada kullanılan "fiziki" veya "maddi" emeğin bilgi işi tarafından ele geçirildiği şeklindeki savlarla ilgilidir.

Bilgi tek başına değer yaratmaz. Bilginin değer yaratması sermaye devresi içindeki değeri lenmeye tabi olan canlı emek gücünün toplamının bir parçası olarak mümkündür. Bir başka ifadeyle artık değer yalnızca fikirlerden ve zekâdan elde edilmez. Fikirler ve bilgi, canlı emek gücünün daha geleneksel kavramlarından ayrılırken, kavramların kullanımı önemli ve değerlidir. Bu durum, söz konusu kavramların doğrudan artı değere karşılık geldiği anlamını taşımaz (Kennedy, 2010: 822).

Kennedy (2010: 823), Marksist kavramlarla ifade edildiğinde, “bilgi, fikir ve benzerlerinin, değişmez sermayeye eklenmesinden dolayı ‘sabit’ bir sosyo-ekonomik değer olarak adlandırılabilir”ni belirtir. Fikir ve bilgi piyasa dışında bulunduğu (kendi hesabına çalışanlar ve kamu gibi) doğrudan bir değer yaratmayacaktır. Böyle bir durumda dahi sermayedar açısından kira ve değişmez sermaye biçiminde birer maliyet kalemi olarak ortaya çıkacaktır (Kennedy, 2010: 824). Artı değeri yaratacak olan fikirler üzerinde çalışarak onlara kitlesel meta biçimini veren emek gücünden başkası değildir (Kennedy, 2010: 824). Fikir ve bilgi sahipleri -örneğin müzik endüstrisindeki EMI³¹ gibi- çokuluslu büyük şirketler tarafından istihdam edilmeleri durumunda, sermaye dolaşım mekanizması içine zaten dahil olurlar. Kennedy (2010: 824), kimi bilgi emekçilerinin bu alandaki diğer emekçilere göre daha yüksek ücret alabileceğini, fakat bu durumun onları emek gücünün geri kalanından, artı-değer

³¹ EMI 1931’de kurulmuş Londra merkezli müzik eserleri yapım ve dağıtım şirkettir.

retme bakımından farklı kılmadığını belirtir:"İstihdam edilen genel toplumsal emek gücünün bir parçası olarak yüksek ücret alan bilgi emekçileri de sömürülmektedir" (Kennedy, 2010: 824).

Kennedy'nin kendi hesabına çalışan bilgi emekçisinin doğrudan artı değer üretimine katkı yapmadığı şeklindeki değerlendirmesini kabul etmek zordur. Kendi hesabına çalışan bilgi emekçileri içinde, doğrudan artı değer üretimine katkı yapanlar da bulunmaktadır. Günümüzde a-tipik/standart dışı çalışma biçimlerinin standart haline geldiği emek piyasası koşullarında, kendi hesabına çalışan bilgi emekçisinin - özellikle grafik tasarım, program yazılımı veya benzeri bilgisayar temelli işleri gibi- belirli alanlarda artı-değer üretiminin doğrudan bir bileşeni haline geldiği ifade edilebilir.

Illas'ın (2011: 70) belirttiği gibi "bireycilik, özgürlük ve piyasa seçenekleri" kapitalizmin temel ideolojik belirleyenleridir. Bu ideolojik set "kendin yap" felsefesinin temellerini oluşturur. "Kendin yap, kusursuz bir ideolojidir: Bireylerin üzerinde, iş yaparlarken ücretli işçiliğin bağımlılığından kurtulup zgr iradeyle hareket ettikleri yanılgısını oluşturur" (Illas, 2011: 70). Gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin önemli bir bölümünün, a-tipikleşen çalışma biçimleri göz önünde tutulduğunda, kendişlerini zgr iradeleriyle ortaya koydukları gibi bir yanılsamayla gerçekleştirdikleri söylenebilir.

Kendi hesabına çalışan gayri-maddi emeğin özgürlüğü de, ürettiği gayri-maddi ürünlerin, sermaye açısından ne derece işe yarayıp yaramadığıyla sınırlıdır. Kendi hesabına çalışan bireyin/uzmanın/yazılımcının ortaya koyduğu gayri-maddi ürün, kapitalist anlamda değer yaratma sürecine bir katkı sağlamıyorsa,gayri-maddi üretim sürecinde rol alan emekçi üretken bir etkinlik ortaya koymamış olacaktır.

Önceden de sözü edildiği gibi, gayri-maddi üretim sürecinde, sermaye bakımından emekçinin bilgi birikimi veya fikirlerinin, bilgi ve fikir olarak kendi başına bir önemi yoktur; önemli olan bilgi birikimi ve fikirlerin, sermayenin değerlendirilmesine ne derece katkı sağladığıdır.

Bilginin kapitalist üretim tarzı açısından anlamına yönelik değerlendirmelere daha yakından bakmak maksadıyla Fuchs'un (2002) geliştirdiği ve yazılım mühendisliği, yazarlık, sekreterlik, araştırmacılık (bilim insanı) gibi birbirine benzemeyen çok sayıda işi kavrayacak şekilde formüle ettiği "bilgi işi" kavramına yeniden dönülebilir:

"Bu işlerin değer üreten mi yoksa değer tüketen mi bir niteliğe sahip olduğu sorusuna verilen yanıtlar çeşitlilik göstermektedir. Hangi emek sürecinin değer ürettiği sorusuna yanıt bulmak önemlidir. Marksist kuram içinde, bilgi işinin üretken olup olmadığına dair iki uç görüş olduğu vurgulanmaktadır. İlk görüş bilgi işlerini tamamen üretken emek kapsamında değerlendirirken ikincisi tüm bilgi işlerinin üretken olmayan emek kategorisinde yer alması gerektiğini savunmaktadır" (Fuchs, 2002).

Fuchs (2002), üretken emek, üretken-olmayan emek sınıflandırmasına atıfta bulunarak, emekçilerin, kendi ihtiyaçlarının ötesinde bir değer yaratmak için emek güçlerini sermaye ile değişim ilişkisine dahil ettiklerini vurgular. Buna göre maddi malları üreten emekçiler kadar, bilgi emekçileri de $P-M...Ü...M'-P'$ şeklinde formüle edilen sermaye devresi kapsamında yer alır (Gough, 1973; Aktaran: Fuchs, 2002). Öyle ki bilgi işçilerini geleneksel proletaryanın ilk temsilcileri ile –madenciler ile- analogi yoluyla benzeştirenler bile vardır: "Araştırmacılar ve veri toplayıcılar bilgi üretiminin madencileri, programcılar kalıpcıları, bilgisayar operatörleri ocakçıları, yayıncılar ise ince işçileridir" (Davis/Stack, 1992; Aktaran: Fuchs, 2002).

Bilgi işçilerinin, ücretli bir iş ilişkisine giriyor olmaları, emek güçlerini para ile değişim ilişkisine dahil etmenin ötesinde bir anlam taşır. Bilgi temelli ürünlerin üzerinden karın gerçekleştirilmesi, "... basit bir ticari kar olamaz,(bu) aynı zamanda

bilginin kullanım kirası/geliridir (*information rent*)" (Kraemer, 2000; Aktaran: Fuchs, 2002). Bu analize göre bilgi ekonomisinin itici gücü, bilgi kullanım kirası/geliridir. Bir kez daha bilgi işini gerçekleştiren emeği tanımlamak gerektiğinde, bunu bilgiyi üreten, depolayan, taşıyan, işleyen ve sunan emek olarak tanımlamak mümkündür. Bilgi emeği yeni bir bilgiyi³² (*knowledge*) üretmez; çünkü bilgi üretimi, araştırma ve geliştirme alanlarının bir parçasıdır. Bu nedenle bilgi emeği eğer -ticaret, bankacılık vb gibi dolaşım sürecinin bir parçası değilse- artı değer üreten etkinlikler kapsamında değerlendirilebilir (Hagenhofer, 2001; Aktaran: Fuchs, 2002).

Bilgi işi kavramsallaştırmasına katkı yapan Ian Gough, Davis/Stack, Kraemer, Hagenhofer ve diğerlerinin, maddi metaların üretimi ile sonuçlanmayan ve böylece hızlı bir şekilde artı değer üretmeyeceği varsayılan -sekreterlik, arşivcilik, kütüphanecilik, bilgi aracılığı (*information broker*), pazar aracılığı gibi- bilgi emeğinin belirli türlerini göz ardı ettikleri de vurgulanmalıdır.

Ekonominin günümüzdeki itici gücünün bilgi üretimi olduğu, rahatlıkla ileri sürülebilir. Neoliberal kapitalizm koşullarında, bilginin değer üretim etkeni olan metanın bir parçası olduğu da açık bir gerçekliktir. Kenney'e göre artı değer günümüzde, bilgi işçilerinin zihni yaratımları (*mental creations*) sayesinde gerçekleşmektedir (Kenney 1997;Aktaran: Fuchs, 2002). Fakat Fuchs (2002), Kenney'nin, kafa emeği ve maddi üretimin birbirinden basit bir şekilde birbirinden ayıramayacağı konusunu yanlış anladığını vurgulamakta; günümüzde kafa emeğinin

³² Burada kimi kavramların Türkçeleştirilmesinde karşılaşılan sorunlardan biriyle yüz yüze gelinmektedir. 'Information' ve 'knowledge' kelimeleri Türkçede 'bilgi' kelimesi ile karşılanırsa bile özü itibarıyla aynı anlama gelmemektedir. Information bir üretim sürecinden geçmemiş bir şeyin tasarımı veya üretimi öncesindeki (ham) bilgi olarak tanımlanabilir. Knowledge ise üretim sürecinden veya değerlendirmeden geçmiş bilgiyi tanımlar bir anlama karşılık gelmektedir. Bu nedenle yukarıda 'information' kelimesine karşılık ham bilgi, 'knowledge'a karşılık da bilgi ifadesi kullanılmıştır.

kendisini maddi metaların içinde (taşınabilir diskler, videolar, bilgisayar oyunları, vb.) ortaya koyduğunu belirtmektedir. Ayrıca Marx'ın yazdığı birçok metinde, sermaye birikiminin maddi temelini ve artı değer üretiminin, kapitalizm açısından zaruri olduğunu tartıştığı Fuchs (2002) tarafından vurgulanmaktadır. Fuchs (2002) bu nedenle, her türlü bilgi emeğinin (*information labour*) derhal artı değer üretebileceğinin söylenemeyeceğine dikkat çekmektedir.

James Curry (1997; Aktaran: Fuchs, 2002) konuya ilişkin yaptığı çözümlemelerde ham bilgi (*information*) ve bilgi (*knowledge*) ayrımı yapmaktadır. Bu noktada konuya ilişkin yazında –bir önceki dipnotta da belirtildiği gibi- bu iki kavramın kullanılmasına ilişkin bir türdeşlik bulunmamaktadır. Kimi düşünürler “*knowledge*” kelimesini, üretim öncesi ve üretim sonrası süreçler için ortak bir şekilde kullanırken, kimileri ise “*knowledge*” ve “*information*” kelimeleri arasına net bir ayrım koymaktadır. Bu çalışma kapsamında ise, İngilizceden yapılan alıntılarda orijinal metinde hangi kavramlar kullanıldıysa o kavramlara karşılık gelen “ham bilgi” ve “bilgi” şeklindeki Türkçe karşılıkları kullanılmaktadır. Konuya ilişkin alıntılanmayan, bu çalışmanın yazarı tarafından gerçekleştirilen çözümlemelerde ise bilgi kelimesi hem işlenmemiş hem de işlenmiş bilgiyi niteleyecek bir şekilde kullanılmaktadır. Bilginin bir varlıktan çok toplumsal bir süreç olduğunu ifade eden Curry (1997; Aktaran: Fuchs, 2002), bilginin sermaye bağımlılığının dışında bir soyutlamaya karşılık geldiğini, mülkiyeti olmayan ve herkesin açık bir nitelik taşıdığını belirtmektedir. Sermayeye ilişki kurması halinde ise ham bilginin, bilgiye dönüştüğü vurgulanmaktadır (Curry, 1997; Aktaran: Fuchs, 2002). Fuchs (2002), Curry'nin (1997), bilgiye dayalı kapitalizmin, metaların bilgi temelli içeriğinin arttığını belirttiğini ve bilgiye dayalı metanın değerinin –kâğıt, film ve dijital medya

gibi- maddi biçimlerinden göreceli bir şekilde bağımsız olduğunu savunduğunu vurgulamaktadır. Bilgi emeği konusundaki çalışmalarıyla tanınan Kennedy yeniliğin ekonomi politigini de irdelemiştir. Kennedy'e (2010: 824), göre, yenilikler, kamu sektöründe gerçekleşmesi durumunda, sabit sermayenin bir bileşeni olarak değerlendirilmelidir. Bu durumda bilgi emekçisinin değer yaratımında hiçbir rolü olmayacaktır. Bilgi emekçisi sonlanmış/bitmiş meta'ya değer aktarmıştır. (Kennedy, 2010: 824). Bilginin ve yeniliğin doğrudan özel sektör tarafından üstlenilmesi durumunda, vasıflı emek gücü, artı-değeri ortaya çıkaran canlı emek gücünün bir parçası haline gelecektir (Kennedy, 2010: 824). Gayri -maddi emeğin bir bileşeni olarak "bilgi işi", sanayi kapitalizminde de olduğu gibi kafa ve kol emeği arasındaki ilişkisellik temeline dayanır (Kennedy, 2010: 825).

Bilgiye dayalı işlerin kapitalizmde merkezi bir şekilde yer alması pek de yeni bir olgu değildir. İnşaat mühendisliği, tasarım, mimari, öğretmenlik, yöneticilik ve profesyonel olarak adlandırılacak çok sayıda meslek, bugün nasıl kapitalist iş örgütlenmesinde modern halleri ile yer alıyorsa, 20'nci yüzyılın başında da temel biçimleri ile mevcut oldukları bilinmektedir (Kennedy, 2010: 825). Belirtilen mesleklerin günümüzdeki ayrıt edici yanı, her geçen gün söz konusu alanlarda (mesleklerde) daha fazla kişinin "bilgi işleri" başlığı altında istihdam edilmekte olduklarıdır (Kennedy, 2010: 826).

2.2.2. Hizmet Sektörünün, Üretken Emek, Üretken-Olmayan Emek Tartışmasındaki Yeri

Gayri maddi emeğin kuramsal bağlamı bakımından üretken-üretken olmayan emek ayrımını hizmet sektörü gibi, istihdamın iri bölümünü bünyesinde barındıran bir alanda yürütmek, tamamlayıcı olacaktır.

Hizmet sektöründeki emeğin üretkenliğini sanayi üretimiyle ilişkilendiren Mandel (2013), yapmış olduğu değerlendirmede, özel sektör ve kamu sektöründe yürütülen hizmetler ayrımı yerine, hizmetin maddi meta üretimindeki rolü, hizmetin kişiye özel olup olmadığı veya hizmetin, sermaye devresindeki dolaşım veya üretim aşamasına karşılık gelip gelmediği ekseninde bir çözümleme geliştirmiştir.

Savran ve Tonak (1999), hizmet sektörünün üretken olup olmadığını incelerken Smith ve Marx karşılaştırması yaparlar. Buna göre Smith'in tanımını hatalı bulan Marx için, üretken emeğin tespitinde, emeğin belirli bir içeriğinin, özgül yanının veya emeğin kendini tanımladığı kullanım değerinin herhangi bir ilgisi olmaz. Savran ve Tonak (2012: 262), üretken emek, üretken-olmayan emek tartışmasında, hizmet sektörünün yerine ilişkin Adam Smith, Nicos Poulantzas gibi düşünürlerin kimi yanlış değerlendirmelerde bulunduğuna dikkat çekmişlerdir.

Buna göre tıpkı Adam Smith'in tanımında olduğu gibi, Poulantzas'ın hizmet sektörü tanımında da kimi hatalar vardır:

Poulantzas'ın, Smith'in yanılışına düştüğü açık. Bu yanılış onun, emeğin ürününün gayri maddi doğası ve ücretlerin gelirden ödenmesi gerçeğinden doğan özel toplumsal ilişki arasında bir bağlantı olduğunu düşünmesinden kaynaklanıyor. Toplumsal ilişki, dolaylı olmayan bir şekilde harcanan emeğin üretken olmayan emek olduğunu ima eder. Bunu, yanılışlı bir şekilde zorunlu olarak görülen bağlantının nedenle olduğu sonuç takip eder: Hizmet üreten emeğin tümü, bir kapitalist şirket bünyesinde harcanıyor olsa bile, üretken olmayan emektir (Savran ve Tonak, 2012: 262).

Meta halini alan hizmet üretimi kapsamındaki emek, üretken emek olarak değerlendirilebilir (Harvie, 2005: 141). Hizmetin tanımında belirleyici unsurların emeğin veya emek gücünün satın alınması olmadığı; hizmeti tanımlamada, metanın yani emeğin ürününün maddi bir biçim alıp almamasından bağımsız olarak üretimle tüketimin eş zamanlılığının etkili olduğu vurgulanmaktadır (Savran ve Tonak, 1999: 137).

Hizmet üreten emek etkinlikleri değişim değeri üretebilir mi? Buna olumlu yanıt veren Sato (2000: <http://www.valuetheory.org>) hizmet sektörünün çözümlenmesi bakımından 'hizmet' kavramının gayri-maddi ürün, 'hizmet sektörü' tanımlamasının da gayri-maddi üretim olarak kavranması gerektiğini ifade eder (Isagai, 1990; Aktaran: Sato, 2000: <http://www.valuetheory.org>). Leadbeater (1985: 595) 'hizmet' kavramının Marx tarafından en az iki farklı anlamda kullanıldığını ifade eder. İlkinde kavram, doğrudan parayla değişime girerek herhangi bir sermaye üretmeyen emek olarak tanımlanır (Leadbeater, 1985: 595). Marx bu tanıma ev hizmetlerini ve memurları dahil eder. Leadbetater (1985: 595), böyle bir durumda emeğin kol veya kafa emeği, ürünün ise maddi veya gayri maddi ürün olabileceğini dile getirir. İkinci anlamında hizmet kavramı 'bir şeyi' değil, 'bir etkinliğin' kullanım değeri şeklindeki mevcudiyetini ifade eder. Bu nedenle üretken emek ve üretken-olmayan emek arasındaki ayrım, mal(maddi ürün) ve hizmet (gayri maddi ürün) üreten emek arasındaki ayrımla aynı anlama gelmeyecektir (Leadbeater, 1985: 595).

Güncel yazında, gayri-maddi emeğin kapsamında değerlendirilen etkinlikler, Marx tarafından Artı Değer Teorileri Birinci Kitap'ta üretken emek, üretken-olmayan emek tartışması ekseninde ele alınmakta, fakat kapitalist üretim tarzının, Marx'ın yaşadığı dönemdeki gelişmişlik düzeyi içinde çok önemli bir yer işgal etmediği için Marx tarafından hesap dışı tutulabilir olarak değerlendirilmektedir. Marx gayri maddi üretimi iki kategori altında incelemektedir. Gayri-maddi üretimin birinci kategorisine, üreticisinden ve tüketicisinden bağımsız bir hal alıp satılabilir bir meta biçimine dönüşen kullanım değerlerini dahil etmektedir. Kendisini sergileyenden ayrılabilen tüm sanatsal etkinliklerin bu kategori altında yer aldığını vurgulamaktadır. Bu tür üretimlerde, kapitalist üretim tarzının uygulanabilirliğinin

sınırlı olduğundan da söz edilmektedir. Marx'ın, gayri-maddi emekle üretken emek bağlantısını kurduğu nokta, -gayri-maddi üretimin ikinci kategorisi olarak- üretilen ürünün, üretim etkinliğinden ayıramayacağı vurgusudur.

Ürün, üretim eyleminden ayrılamaz -tüm gösteri sanatçıları, konferansçılar, aktörler, öğretmenler, doktorlar, rahipler vb. için durum budur. Burada da kapitalist üretim tarzıyla ancak sınırlı bir dereceye kadar karşılaşılır ve bu etkinliğin doğası gereği, pek az alanda uygulanabilir. Örneğin eğitim kurumlarındaki öğretmenler, kurumun girişimcisi için yalnızca birer ücretli-emekçi olabilirler, İngiltere'de bu tür birçok eğitsel fabrika vardır. Gerçi öğrenciler söz konusu olunca, bu öğretmenler *üretken emekçi* değildirler; ancak kendi işverenleri söz konusu olduğunda üretken emekçidirler. O, kendi sermayesini onların emek-gücüyü değişir ve bu süreç aracılığıyla kendisini zenginleştirir. Tiyatrolar, eğlence yerleri, vb. için de durum aynıdır. Bu durumlarda, aktör, kamu karşısında bir sanatçı olarak davranır, ama kendi işvereni karşısında o bir *üretken emekçidir*. Kapitalist üretimin bu alandaki bütün görünüşleri içinde o kadar önemsizdir ki, bütünüyle hesap dışı tutulabilir (Marx, 2013a: 370).

Meta veya insan ayrımı gözetmeksizin taşımacılık etkinliklerinin bir bölümü de Marx (2013a: 371) tarafından üretken emek kapsamında değerlendirilmektedir. Bu yaklaşımın, maddi şeylerin üretken sermayenin bileşenlerinden farklı olduğunu kabul eden üretimin genel formülü (üretim süreci) ile çeliştiği Sato (2000: <http://www.valuetheory.org>) tarafından vurgulanmaktadır.

Sermaye devresinin dolaşım aşamalarında etkinlik gösteren ve üretken olmayan etkinlikler kapsamında bulunan veznedarlık, muhasebecilik veya satış personeli gibi meslekler, üretilmiş olan maddi veya gayri-maddi ürünlere içkin halihazırdaki değer dolaşıma girmesine/satılmasına aracı olmalarından dolayı üretken emek kapsamında değerlendirilmemektedir (Marx, 2013a; Savran ve Tonak, 2012; Turan, 2013) .

Hizmet üreten emekçinin üretken olup olmaması, hizmet üreten emeğin sermayeyle kurduğu ilişkinin yanı sıra, hizmet üretiminin kamu veya özel sektör tarafından sunumuyla da ilişkilendirilebilir. Refah devletinin gelişimiyle yoğunlaşan, kamusal amaçlı hizmet sunum alanlarının genişlemesi süreci, kapitalist üretim

tarzının 20'nci yüzyıldaki niteliklerine özgüdür. Hizmet sektörünün toplumsal gereksinimlerin karşılık esasına dayanmadan karşılanması ve yeni istihdam olanakları sağlamak amacıyla gelişmesi, üretken-olmayan etkinliklerin de yoğunlaşmasını beraberinde getirmiştir. Bu durum, sermayeyle değil gelirle değişime giren emek gücünün artışı anlamına gelmektedir. Bunun yanı sıra gelişmiş kapitalist ülkelerde, 20'nci yüzyılın ikinci yarısından itibaren hizmet sektörünün istihdamdaki payı dramatik bir şekilde artmaya başlamıştır. Maddi üretimin azgelişmiş ülkelere kaydırılmasıyla, gelişmiş kapitalist ülkelerde, hizmet sektöründe üretken emek etkinliklerinin artışı da söz konusu olmuştur. Hizmet sektörünün söz konusu ülkelerdeki gelişiminde, güncel yazında tartışılan gayri-maddi emek etkinliklerinin temellerini görmek mümkündür.

Özellikle yönetsel, teknolojik ve bilgi temelli hizmet etkinliklerinin 1970'lerdeki gelişimi, ileri kapitalist ülkelerdeki gayri-maddi emeğin oluşumuna öncülük etmiştir. Diğer bir ifadeyle hizmet sektörünün üretken etkinlikler içindeki payının ileri kapitalist ülkelerdeki artışı, "kapitalizmin kendisini ürettiği" vurgulanan gayri-maddi emeğin yoğunlaşmasının ilk belirtisidir. Kapitalizmin azgelişmiş coğrafyalarında ise hizmet sektörünün gelişimi daha farklıdır. Kırdan kente göçüp, sanayi veya imalat sektöründe iş bulamayan kitlelerin belirli bir bölümü düşük vasıflı emekçiler olarak hizmet sektöründe çalışmaktadır. Belirli bir eğitim, mesleki bilgi ve beceriden yoksun kitlelerin hizmet sektörüne dahil olması söz konusu azgelişmiş kapitalist coğrafyadaki gayri-maddi emekçi kitlesinin niceliksel ve niteliksel açıdan gelişimini engellemektedir. Gayri-maddi emeğin ve gayri-maddi ürünlerin gelişiminin, hizmet sektörünün gelişimiyle ilişki içinde olduğu kabul edilirse, hizmet sektörünün sermaye birikimi açısından yapmış olduğu nitel ve nicel katkı ne kadar

artarsa, gayri maddi etkinliklerin nitel ve nicel açıdan gelişimi de aynı derecede olası gözükmetedir.

Batı ve Kuzey Avrupa, Kuzey Amerika, Avustralya ve Pasifik (Japonya, Güney Kore, son dönemlerde Çin) coğrafyalarındaki sınai kapitalizminin gelişmişlik düzeyinin yarı vasıflı ve vasıflı hizmet sektörünün gelişimine katkı sağladığı belirtilebilir. Günümüzdeki anlamıyla gayri-maddi emek etkinliklerinin oluşmasının öncülü kabul edilen yarı vasıflı ve vasıflı hizmet sektörünün yükselişini, yalnızca sanayi kapitalizminin gelişkinlik düzeyiyle ilişkilendirmek sorunlu olabilir. Emek gücünün belirli bir eğitim ve çözümleme kapasitesine ulaşp, -geleneksel anlamada işçilik gibi algılanmayan, fakat özü itibariyle geleneksel işçilikten çok farklı nitelikler de barındırmayan- kapitalizmin gereksinimlerinin ve üst yapısal yönlendirmelerinin etkisiyle daha ‘temiz’ işler talep etmesi de gayri-maddi üretim alanının gelişimine katkı sağlamıştır.

Kapitalist üretim tarzının egemenliğini sürdürmesi açısından, yüksek katma değerli ürün ve hizmetlerin üretilmesi gereksinimi, üretilen ürünleri talep edecek kitlenin yaratılması, önceden olduğu gibi güncel kapitalizmin de bir zorunluluğudur. Hem ürünlerin ve hizmetlerin hem de bunları talep edecek kitlenin yaratılmasında gayri-maddi emeğin önemli bir rolü bulunmaktadır. Burada tez yazarının düşünsel pozisyonuyla ilgili bir hatırlatma bulunmak yararlı olacaktır. Önceden olduğu gibi, güncel kapitalizmde de, mal ve hizmetlerin üretimi, yalnızca gayri-maddi emeğin işlevselliğine indirgenemez. Gayri-maddi emeğin, talep edilecek mal ve hizmetlerin yanı sıra talep edecek kitleleri yaratmadaki rolü büyüse bile, önceden de sözü edildiği gibi, mal ve hizmetlerin üretiminde maddi ve gayri-maddi emeğin bütünleşik bir rolü bulunmaktadır. Camfield’in (2014) değerlendirmelerinden yola çıkarak, tüm

üretim etkinlikleri tek bir sosyo-teknik emekçi kitlesiyle ilişkilendirmenin yanlış bir yaklaşım olacağı ifade edilebilir. Bu tezde gayri-maddi emeğin kuramsal ve olgusal boyutlarıyla çözümlenmeye çalışılması, bu tezin yazarının, otonomcu düşünürlerin gayri-maddi emeğe yüklemiş abartılı rolleri ve anlamaları kabullendiği izlenimi uyandırmamalıdır. Bu tezin bütününde hedeflenen, gayri-maddi emek kavramının özümsevenek eleştirel bir çözümlemesinin, kuramsal ve olgusal boyutlarda ortaya konulmasıdır.

Otonomcu düşünürlerin gayri-maddi emek ve değer tartışmasına ilişkin değerlendirmelerine geri dönecek olursa, Eroğlu'nun (2012: 48), güncel kapitalizmde; maddi, gayri-maddi emek ve değer üretimine ilişkin gerçekleştirdiği çözümlemelerde, tüm yaşamın, diğer bir ifadeyle toplumsal ilişkilerin her alanının, bir sermaye üretim sürecine dönüştüğünü vurguladığı görülür. Üretimin fabrikadan çıkarak tüm yaşam alanına yayıldığı şeklindeki Negri'gil tezi benimseyen Eroğlu için üretim ve dolaşım alanları arasındaki ayrım da belirsizleşmiştir. Üretimin tüm yaşam alanına yayılmasında gayri-maddi emeğin egemenlik alanını genişletmesinin rolü bulunduğu değinen Eroğlu (2012: 48), dolaşım alanının doğrudan üretimin bir bileşeni haline geldiğini ifade eder.

Bir cep telefonu, tüketicisine bir marka, imaj, duygulanım olarak ulaşmak durumundadır ki bu "kullanım değerleri" ancak maddi olmayan emek süreçleri ile yaratılabilir. Dolayısıyla toplumsal fabrika işleyişinde maddi olmayan emek sürekli yeni değişim değerlerinin tanımlanmasına imkan sağlayarak sermayenin üretim ve yeniden üretim döngüsünü iç içe geçirerek yaygınlaştırır. Sermayeleşmiş maddi olmayan emek, emeğin toplumsal ve politik ortamına sürekli müdahalede bulunarak toplumsal fabrikanın biyotik bedenini sürekli kurar ve yeniden kurar. Toplumsal fabrika işleyişinde, Sermayenin üretim süreci doğrudan toplumsal ilişkilerin üretim ve yeniden üretim sürecine dönüşmüştür (Eroğlu, 2012: 48-49).

Eroğlu'nun yukarıdaki değerlendirmeleri, Otonomcu düşüncenin, üretken emek, üretken-olmayan emek tartışmasıyla, kullanım değeri, değişim değeri yaratılma süreçlerine ilişkin yaklaşımları hakkında ipuçları vermektedir. Otonomcu

düşünce üretken emek, üretken-emek ayrımından çok, toplumsal yeniden üretimi tartışma merkezine almaktadır. Toplumsal yeniden üretim sürecinde kurulan ilişkilerin, sermayenin üretim süreci haline geldiğini vurgulamakta ve değişim değeri için gerekli olan kullanım değerinin yaratılmasında gayri-maddi emek süreçlerinin merkezi bir rolü bulunduğu belirtilmektedir. Metaların, tüketiciler tarafından talep edilmesinin temelini oluşturan kullanım değerinin, değişim değeri yaratılmasının da önkoşulu olduğu anımsanırsa, gayri-maddi emeğin metalara; kültürel kodlar ve simgesel değerler aracılığıyla anlam yükleyip, metaları gereksinim karşılayan şeylerin ötesinde birer arzu nesnesine dönüştürdükleri savı makul görülebilir. Fakat, kapitalizmin güncel bir çözümlemesi açısından, üretken emek, üretken-olmayan emek tartışması kafa emeğinin üretim süreçlerine dahil edildiği koşullar altında göz ardı edilmemelidir. Klasik ve çağdaş Marksist yazındaki üretken, üretken-olmayan emek tartışmaları, otonomcu düşüncenin yaklaşımlarına göre, güncel kapitalizmi anlama açısından, daha somut dayanak noktaları sunmaktadır. Eğer günümüzde, tüm üretim süreçleri bir metalaşma süreci içindeyse, bu süreçlerin çözümlenmesi, üretken emek, üretken-olmayan emek tartışması ekseninde yürütülmelidir. Sermayeye gerçek tabiyetin her geçen gün yoğunlaştığı güncel koşullar altında, tüm yaşamın bir üretim alanı hali geldiğini belirtip, üretken emek, üretken-olmayan emek tartışmasını göz ardı etmek yanlış bir yaklaşım olacaktır.

2.3. ÜRETKEN EMEK-ÜRETKEN OLMAYAN EMEK AYRIMININ GAYRİ-MADDİ EMEKLE İLİŞKİSİNE YÖNELİK DEĞERLENDİRMELER

Kapitalist üretim tarzının güncel koşulları, yirminci yüzyılda üretken-olmayan emek etkinliklerinin hızlı bir şekilde üreten emek haline gelmesine öncülük

etmektedir. Başta devlet eliyle sunulan hizmetlerin özelleştirilmesi olmak üzere, 20'nci yüzyılda, ağırlıklı olarak meta dışı alanda yer alan –sağlık, eğitim gibi- temel hizmetlerin metalaşması, bu alanlarda çalışan emekçilerin, kapitalist anlamda üretken bir nitelik kazanmasına yol açmaktadır.

Kapitalizmde, genel amaçlı üretim ile kapitalist amaçlı üretim arasında bir ayrım yapılmaktadır. Genel amaçlı üretimde, tüm toplumsal yapının yeniden üretimi söz konusu iken kapitalist amaçlı üretimde, sermayedar tarafından yatırılmış sermayeyi genişletici bir üretim yapılması belirleyici bir role sahiptir. Üretken emek, üretken-olmayan emek tartışmasında, yürütülen etkinliğin sermayeyle etkileşimine göre bir değerlendirme yapılması, tartışmanın anlaşılabilirliğini kolaylaştırmaktadır. Toplumsal hizmetler alanından örnek verilecek olursa, doktorun sunduğu sağlık hizmeti, kar amacıyla gerçekleştirilmiyorsa, doktorun ortaya koyduğu emek, bir sermayedarın sermaye birikimine katkı sağlamıyorsa ve doktor ücretini, önceden elde edilmiş sermaye birikimi içinde yer alan gelir üzerinden kazanıyorsa bu doktorun kapitalist anlamda üretken-olmayan emek kapsamında sınıflandırılacağı söylenebilir. Doktor burada, toplumsal bir hizmet sunumunda bulunmakta ve hasta açısından bir kullanım değeri yaratmaktadır. Eğer doktorun emeği sonucunda bir sermayedarın elinde bulunan birikim artıyorsa ve doktor ücretini, artışını sağladığı sermayeden alıyorsa, yani doktor kazandığı ücretten daha fazlasını sermayedar için üretiyorsa, doktorun ortaya koyduğu emek üretken emek kapsamında sınıflandırılmalıdır.

Bu çalışmanın araştırma öznesi olan bilişim ve iletişim teknolojileri sektörünün gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçiler açısından, üretken-emek, üretken olmayan emek tartışması ekseninde bir sınıflandırma yapılmaya

çalışılırsa, söz konusu emekçi grubunun ikiye ayrılarak ele alınması sınıflandırmayı kolaylaştıracaktır. Aslında gayri-maddi emeğe yönelik bir ayırım, "enformasyon ekonomisinin zirvesindeki hizmet sektörünün itici gücü olan maddi olmayan emeği üçe ayırabiliriz"³³ ifadeleriyle Hardt ve Negri (2008: 307) tarafından yapılmaktadır. Bilişim ve iletişim teknolojileri sektörüne dikkat edilecek olursa, ilk olarak ilgili emekçi grubunun, maddi üretim süreçleriyle bağlantısına yoğunlaşılmalıdır. Örneğin bilgisayar donanımı üretim sürecinde, donanım ve yazılım tasarımı, yazılım kodlarının hazırlanması gibi etkinliklerde yer alan emek, sermaye birikimine katkı yapacak bir metanın üretim aşamasında yer almakta ve sermayedar açısından sermaye birikimini artıracak bir emek ortaya koymaktadır. Bu durum ilgili emekçi grubunun üretken emek kapsamında değerlendirmesine olanak vermektedir. İkincisi ise, ilgili emekçi grubunun maddi üretim süreçleriyle bağlantılı olmamasıdır. Donanım veya yazılımın satışı sonrasında, bakım onarım ve destek hizmetlerinin verilmesinde rol alan emeğin ise –hem ücretini önceden üretilerek satılan metanın sağladığı sermaye birikimi içindeki gelirden edinmesi hem de “sermaye değerlendirilmesi amacıyla doğrudan kullanılan bir emek” (<http://www.marxists.org>) olmadığı için- üretken-olmayan emek olduğu ifade edilebilir. Hardt ve Negri'nin (2011: 122) "fikirler, semboller, kodlar, metinler, figürler, imajlar gibi ürünler" ürettiğine vurgu yapılan gayri-maddi emeğin, kapitalist anlamda üretken-olmayan kısmına ilişkin reklamcılık etkinlikleri gösterilebilir. Shaikh ve Tonak (2012: 46) tarafından, kullanım hakkının en etkin satışını hedefleyen etkinlikler kapsamında

³³Birincisi enformatikleşmiş ve bizatihi üretim sürecini dönüştürecek bir şekilde iletişim teknolojilerini bünyesine katmış bir endüstriyel üretimle ilgilidir. İmalat bir hizmet sayılır; dayanıklı malların üretimindeki maddi emek maddi-olmayan emekle karışır ve maddi-olmayan emek halini almaya başlar. İkincisi, bir yanda yaratıcı ve zeka ürünü manipülasyona, diğer yanda da rutin simgesel manipülasyona ayrılmış olan, analitik ve simgesel işlerdeki maddi-olmayan emektir. Son olarak, maddi olmayan emeğin üçüncü türü duygulanımın üretimi ve manipülasyonu ile ilgilidir ve (aktüel ya da virtüel) insani ilişkiyi, yani bedensel tarzda emeği gerektirir. Küresel ekonominin postmodernleşmesinde başı çeken bu tür emektir (Hardt ve Negri, 2008: 307-308).

değerlendirilen reklamcılık etkinliklerinin, fikirler, semboller, metinler, figürler ve imajların yaratılması amacıyla, tüketicileri etkilemeye çalıştıkları, bu çabanın, üretilmiş bir değerın satışına yönelik olduğundan dolayı, reklamcılığın üretken-olmayan bir gayri-maddi etkinlik kapsamında değerlendirilebileceği ifade edilebilir. Diğer yandan, gayri-maddi bir üretim olarak reklamcılığın, toplumsal yeniden üretimini de semboller, kodlar, metinler ve figürler aracılığıyla sağladığı için üretken-olmayan gayri-maddi bir etkinlik olarak ele alınabileceği belirtilebilir.

Sermayedar açısından emeğin ne ürettiğinden çok ürettiği değer ve sermaye değerlenmesine yaptığı katkı önemlidir. Bu durum 19'uncu yüzyılda olduğu gibi bugün de geçerliliğini korumaktadır. Kapitalist üretim tarzının tarihsel gelişimine dikkat edilirse, belirli sektörlerin kapitalist üretim tarzının belirli gelişmişlik düzeyleri içinde öne çıktığı kolaylıkla görülebilir. 20'nci yüzyılın ikinci yarısından itibaren iletişim teknolojilerinin gelişimi, günümüzde, kapitalist üretim tarzının taşıyıcı kolonlarından biri haline gelen bilişim ve iletişim teknolojileri temelli etkinlik alanlarının gelişimine zemin hazırlamıştır. Bu gelişmeler, kapitalist üretim tarzının evrimi açısından önemli değişimleri beraberinde getirmesine karşın, emekle sermayenin sınıfsal konumlanışları üzerinde herhangi yapısal bir dönüşüme yol açmamıştır.

Marx'ın vurguladığı gibi sermayesini artırma peşinde koşan bir sermayedar açısından üretim alanının somut niteliği bir anlam ifade etmemektedir. Sermaye birikimi hangi etkinlikle maksimize edilebilecekse sermayedar oraya yönelmektedir. Bilişim ve iletişim teknolojileri sektörünün gelişimi sermayedar açısından üretken etkinliklerin ve sermaye değerlenmesinin maksimize edilebileceği yeni bir alan anlamını taşımaktadır. Bu nedenle, bilişim ve iletişim teknolojileri sektöründe

yürütülen etkinlikleri yerine getiren emeğin üretken emek niteliği taşıyor hale getirilmesi için çaba sarf edildiği belirtilebilir. Günümüzde, gayri-maddi emeğin bir bileşeni olarak bilişim ve iletişim teknolojileri sektöründeki gayri-maddi üretim süreçlerinde rol alan emeğin hem maddi meta (donanım) hem de gayri-maddi meta (yazılım) üretim aşamalarında üretken bir nitelik taşıdığı belirtilebilir.

Klasik Marksistkuram merkezli üretken emek, üretken-olmayan emek tartışması ile güncel emek sosyolojisi yazının önemli bir tartışması olan maddi, gayri-maddi emek tartışmasının temellerinin, Artı Değer Teorileri Birinci Kitap'ta yer aldığı ifade edilmelidir. Gayri-maddi etkinliklerin üretken emek mi yoksa üretken olmayan emek kapsamında mı sınıflandırılacağı, Artı Değer Teorileri Birinci Kitap eklerinin on ikinci bölümünde "Sermayenin Üretkenliği. Üretken ve Üretken Olmayan Emek" başlığı altında ele alınmaktadır. Gayri maddi üretimin kapitalist üretim tarzıyla ilişkisi iki ana ayırım üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bunlardan birincisi satılabilir metalar (*vendible commodities*) halindeki üretim olarak tanımlanan kitaplar, tablolar, sanatçının üretimini ortaya koyduğu etkinliği, sanatçıdan ayıran ürünler olarak tanımlanmaktadır (www.marxists.org, 2012). Yukarıda sıkça vurgulanan, somut meta üretimiyle bağlantılı gayri-maddi emek, Marx'ın yukarıdaki satırlarda aktarılan değerlendirmesiyle ilişkilendirilebilir. Somut meta üretimiyle ilişkili olmayan gayri-maddi emek yaklaşımı ise, Marx'ın gayri-maddi emeğin kapitalist üretim tarzıyla ilişkisini değerlendirdiği ikinci ayrıma dayandırılmaktadır. Marx, tüm sahne sanatçıları, aktörleri, öğretmenleri, doktorları ve benzeri meslek gruplarını üreticisinden ayıramayan ürün üreten meslekler kapsamına almakta; fakat bu tür etkinlikleri yürüten meslek gruplarının

kapsamının/kapitalizm içinde işgal ettiği yerin oldukça sınırlı olduğunu vurgulamaktadır (<http://www.marxists.org>, 2012).

Gayri-maddi etkinlikleri ortaya koyan emek, altyapısal ilişkiler temelinde (klasik Marksist ekonomi kuramındaki üretken emek, üretken-olmayan emek tartışması ekseninde) gerçekleştirilen bir değerlendirilmenin yanı sıra, üstyapısal ilişkiler temelinde de ele alınmalıdır. Gayri-maddi emeğin üstyapısal ilişkiler temelinde değerlendirilmesi, kapitalist üretim tarzının niteliklerinin anlaşılması açısından önemlidir. Örneğin reklamcının, bir kullanım değerinin en etkin şekilde satışı için çaba göstermesi, toplumsal tüketim eğilimlerinin yönetilmesi girişimleri olarak yorumlanabilir. Sosyo-ekonomik bir formasyon olarak kapitalizmin günümüzde, propaganda ve manipülasyonu bir kitle denetim ve yönetim aygıtı olarak kullandığı anımsanırsa, gayri-maddi emeğin fikirleri, sembolleri, kodları, metinleri figürleri, imajları ürettiğine yönelik, Lazzarato (1996) ile Hardt ve Negri'nin (2011) savları daha anlamlı bir hale gelmektedir. Reklamcı, kapitalist anlamda üretken-olmayan emek kapsamında yer almaktadır. Diğer yandan, kültürel, politik ve ideolojik ilişkileri üretmesi nedeniyle üst yapısal ilişkiler bakımından değerlendirmeye tabi tutulabilir. Ravasi ve Rindova (2004: 3) sembolik değer, bir ürüne yüklenen toplumsal ve kültürel anlamlar olduğunu, tüketicinin, bu anlamlarla yüklü ürünü tüketmesiyle bir toplumsallaşma sürecine dahil olarak, kendisine bir kimlik ve statü elde ettiğini vurgulamaktadır. Sembolik değer, günümüzde bireylerin kullanım değeri taşıyan ürünleri talep etmelerindeki temel bileşenlerden biridir. Bireylerin kendilerini kimi durumlarda metalarla özdeşleştirip, meta sahipliğinin derecesine göre toplumsal ilişki ağlarına dahil olma süreçlerinde, metalara bireyler tarafından yüklenen anlam veya metanın böyle bir anlam taşıdığı algısının bireylerde

yaratılması sürecinde, gayri-maddi emek önem kazanmaktadır. Bu nedenle, klasik Marksist ekonomi kuramı ekseninde, kapitalist anlamda üretken-olmayan gayri-maddi etkinlikler, kapitalist üretim tarzının politik, kültürel ve ideolojik egemenliğinin sürdürülmesi açısından işlevsel bir niteliğe erişebilir. Bilişim ve iletişim teknolojileri sektörü temel alındığında ise, sektörde rol alan gayri-maddi emeğin duruma göre hem üretken hem de üretken-olmayan emek kapsamında değerlendirilebileceği öne sürülebilir.

Üretken emek, üretken-olmayan emek tartışması, hangi etkinliklerin sermaye değerlenmesine doğrudan katkı yaparak, değişim değeri yaratmak kaydıyla artı değer üretebileceğinin anlaşılması bakımından önemlidir. Bu tartışma, işçi sınıfının kompozisyonuna yönelik bir tartışma değildir. İşçi sınıfının bileşenlerini bir sonraki bölümde ele alınacağı gibi, kendi içinde birbirinden farklı niteliklere sahip, -hem üretken hem de üretken-olmayan emek kapsamında değerlendirilen- emekçiler oluşturmaktadır. Bu bölüm sonlandırılmadan önce, Savran'ın (2014: 43-44) üretken emek, üretken-olmayan emek tartışmasıyla, işçi sınıfının yapısı arasında kurduğu bağlantıya dikkat edilmelidir:

Üretken emek/üretken-olmayan emek ayrımı sermaye birikiminin dinamikleri açısından büyük önem taşır. Sermaye birikimi artık-değerin yeniden sermayeye dönüştürülmesi olduğuna göre, hangi emek türlerinin artık-değer ürettiği, yani üretken emek olduğu, sermaye birikiminin önündeki olanaklar ve tahditler açısından belirleyicidir. Buna karşılık, söz konusu ayrım bu emek türlerini harcayan işçiler arasında sınıf ayrımı bakımından hiçbir önem taşımaz (...) Emek gücünü satan işçinin üretken mi, yoksa üretken olmayan emek mi harcadığının hiçbir önemi yoktur. Her ikisi de üretim araçlarından yoksun olduğu için emek güçlerini özel bir meta türü olarak satmak zorundadırlar. Onları proleter yapan budur. Kısacası Migros'larda kasa başında gününü harcayan genç kadın veya adam da, bankaların çalışanları da, bir metal, tekstil ya da otel işçisi kadar proleterdir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAYRİ-MADDİ EMEĞİN SINIFSAK KONUMU VE

SINIFSAK POZİSYON ALIŞIN OLANAKLARI

Bu bölüm, işçi sınıfının vasıflı bölümlerinden biri olarak ilgili yazında tanımlanan gayri-maddi üretim süreçlerinde rol alan emekçilerin sınıfsal konumlarını kavramaya odaklanmaktadır. Gayri-maddi üretim süreçlerinde rol alan emekçilerin sınıfsal konumlarının kavranması çabası, genel anlamda işçi sınıfı içi bölümlenmelerin boyutlarının anlaşılmasını da kolaylaştıracaktır. Söz konusu kavrama çabası, kültürelci bir yaklaşımdan çok üretim ilişkileri benimsenerek ortaya konacaktır. Fakat konuya ilişkin entelektüel tartışma ortamının zenginliğinin göz ardı edilmemesi için⁷, sınıfsal konuma ilişkin kültürelci yaklaşımlar arasından seçilmiş birkaç örnekten de bu bölümde söz edilecektir.

İlk olarak sınıfsal pozisyon alışın sınıfsal konumlanışla bağlantılı olduğuna değinilerek, sınıf konumu içinden, sınıfsal pozisyon alışın bileşenleri kavranmaya çalışılacaktır. Ardından, sınıfsal pozisyon alışın bir süreç olduğu kabulünden yola çıkılarak, sınıf oluşumunun anlamına ve de mesleğin sınıf çözümlemesindeki yerine değinilecektir.

Özellikle yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren yoğunlaşan mesleki çeşitlenme ekseninde, mesleklerle sınıfsal konum ilişkisinin de ele alınacağı bu bölümde, klasik Marksizm'deki sınıf analizinde mesleklerin nasıl değerlendirildiği çözümlenecektir. Profesyonel meslek sahiplerinin sınıfsal konumlarının nasıl değerlendirilmesi gerektiğine, burjuvazi, eski-yeni küçük burjuvazi tartışmaları eksenindeki çözümler dahilinde yer verilecek; “Büyük İngiliz Sınıf Araştırması”nın, güncel sınıf çözümleri açısından taşıdığı anlam ele alınacaktır.

Bu bölüm sonlandırılmadan önce Erik Olin Wright'ın, Çelişkili Sınıf Konumları Çözümlemesinin, gayri-maddi üretim süreçlerinde rol alanlar açısından nasıl yorumlanabileceğine de değinilecektir. Tezin bu bölümü, sınıf konumunun, sınıfsal pozisyon alış üzerindeki etkisi, sınıfsal pozisyon alışın süreçsel nitelikleri ve gayri-maddi üretim süreçlerinde rol alanların sınıfsal konumlarının, sınıfsal pozisyon alabilme olanakları üzerindeki etkilerine yönelik değerlendirmeleri içeren bir alt bölümle sonlandırılacaktır.

Sınıf, 20'nci yüzyılın ikinci yarısından bugüne kadar geçen zaman diliminde, hem toplumsal mücadeleler alanında hem de sosyal bilimler yazınında özellikle yeni-sağ ve post kuramların yükselişiyle kendisinden “kaçılan” bir kavram halini almaya başlamıştır. Sınıftan kaçış, toplumsal mücadelelerin ayrışması ve bütünleşmesi üzerinde de kendisini göstermiştir. Hem kuramsal tartışmalarda hem de somut mücadele deneyimlerinde, işçi sınıfı dışındaki toplumsal kategoriler günümüzde daha itibarlı bir konum kazanmış gibi gözükmektedir.

Aslen, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika kökenli olan toplumsal sınıfa ilişkin kuramsal tartışmalar, söz konusu bölgelerdeki toplumsal yapıların II. Dünya Savaşı sonrasında gösterdiği reform niteliğindeki dönüşümlerle uyumlu bir şekilde değişim geçirmiştir. Somut/maddi yaşam koşullarının, düşün dünyasına etkisi ve rızaya dayalı bir yeni hegemonya inşa süreci olarak, hem akademide hem de toplumsal mücadeleler alanında, Marksist kuramdan uzaklaşma söz konusu olmuştur.

Sınıf kavramının, sosyal bilimler ve toplumsal mücadeleler alanından tamamen dışlanması veya kullanılsa bile Marksist niteliği olmayan bir anlamkazandırılmasını savunan iki yaklaşımdan söz edilebilir. Bunlardan ilki modernist düşüncenin bir ürünü olduğu savunulan Marksizm'in, günümüzün

koşullarına uygun çözüm üretme olanağı bulunmadığını iddia eden görüştür. Bu görüş kapitalizmin aşıldığını ve toplumsal sınıfların tarihe karıştığını güçlü bir şekilde savunmaktadır. Yeni-sağ/yeni-liberal çizgiye tekabül eden bu yaklaşımın toplumsal sınıf kategorisine analitik öncelik vermesi ve açıklayıcı çerçeve içinde yer tanınması söz konusu olmamıştır. Diğer bir yaklaşım ise post-Marksist çizgiye karşılık gelmektedir. Bu yaklaşımda, klasik Marksizm'in "sınıf kutuplaşması" tezi 'özcü' addedilip güçlü bir şekilde reddedilir. Bunun karşısında farklı çıkar gruplarının bir arada ve birbirleriyle etkileşim içinde yaşadığı tezini geliştiren post ön ekli yaklaşımlar, sözü edilen kavrayışın toplumsal alandaki sorunların çözüme daha fazla katkı sunacağı görüşündedirler.

Michael Hardt ve Antonio Negri, kimi açıklama ve makaleleri ile - özellikle *İmparatorluk* ve *Çokluk* başlıklı kitaplarında-sınıf kavramının işçi sınıfını aşan bir anlamda kullanılması gerektiğine yönelik değerlendirmelerde bulunmaktadır. Pierre Bourdieu ise gerçekleştirdiği çözümlemelerde, sınıfa ilişkin belirleyici bileşenleri sermaye kavramıyla ilişkilendirmektedir. Sermaye kavramını çeşitlendirerek sosyal bilimler yazınına dahil eden Bourdieu, sınıfsal konumun belirlenmesinde sadece ekonomik anlamdaki sermayenin değil, aynı zamanda, entelektüel birikim ve toplumsal bağlantıları niteleyen sermayenin de analize dahil edilmesi gerektiğinden söz etmektedir. Kültürel birikimin ve toplumsal ilişkileri sürdürmekte olan bağlantıların birer sermaye bileşeni niteliği taşıdığını dile getiren Bourdieu, Ekonomik Sermaye, Kültürel Sermaye ve Toplumsal Sermaye olarak adlandırdığı üç kategoriden bahsetmektedir. Sınıf kavramına katkı sunan bir başka düşünür olarak Erik Olin Wright, işçi sınıfı ve burjuvazi şeklindeki ikili ayrımın ötesinde "çelişkili sınıf konumları" kavramını kullanarak, kimi profesyonel/vasıflı mesleklerin, işçi

sınıfıyla burjuvazi arasında konumlandığını, yapılan işin niteliğine, bir başka ifadeyle sermayeyle ilişkisine bağlı olarak bireylerin veya grupların hangi sınıfa dahil edileceğini araştırmaktadır. Aslında 1960'lardan itibaren, özellikle de 1970'lerden günümüze kadar geçen zaman diliminde sosyoloji ve sınıf çalışmaları olarak adlandırılabilir alanlarda, sınıf kavramına ilişkin farklı çözümlemelere sahip araştırmalar gerçekleştirilmiştir.

20'nci yüzyılda, özellikle Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da belirli etkenlere bağlı olarak, mesleklerin çeşitlenmesi ve işçi algısının, 19'uncu yüzyıl koşullarından farklı çağrışımlar uyandıracak bir hale gelmesi, işçi sınıfının varlığının ve işçi sınıfı kavramının sorgulanmasına temel oluşturmuştur.

20'nci yüzyılın son çeyreğinde, sınıfa ilişkin yapılan araştırmaların dikkat çekici bir noktası, kişinin sınıfsal konumuyla mesleği arasında sıklıkla bağlantı kurulmaya çalışılmasıdır. Yapılan mesleğin, kişiye sağladığı statüyle bağlantılı olarak sınıfsal konumuna ilişkin çözümlemelerin gerçekleştirildiği, ilgili yazının incelenmesi sonucu anlaşılmaktadır. Üretim araçlarının özel mülkiyetine sahip olmadığı halde, yapmış olduğu meslekle, doğrudan üretim araçlarının mülkiyetini elini bulunduranların yetkisine sahip olduğu iddia edilen ve kafa emeğini üretim süreçlerine dahil eden grupların, -Barbara ve John Ehrenreich'in (1979) kavramsallaştırmasıyla- profesyonel yönetici sınıf kapsamında yer aldığı ve bunların tam anlamıyla işçi sınıfı veya burjuvaziye dahil edilmesinin tartışmalı olduğu, konuya ilişkin yazında ele alınmaktadır.

Diğer yandan, elde edilen gelir ve kültürel birikimle kazanılan/öğrenilen davranış kalıpları ve tüketim alışkanlıklarının, sınıfsal konumun belirlenmesinde etkili olduğuna yönelik tartışmalar da dikkat çekmektedir. “Orta sınıf” ise

eğitim,tüketim alışkanlıkları ve davranış kalıplarıyla bağlantı kurularak açıklanmaya çalışılmaktadır. Orta sınıfı tanımlama çabalarının özellikle ana-akım sosyoloji disiplini ekseninde ve IMF, OECD, Dünya Bankası gibi kuruluşların sosyo-ekonomik konulara ilişkin çözümlemelerinde yer aldığı söylenebilir. Bu çabalar, Marksist sınıf çözümlemesinden çok Weberci bir statü çözümlemesine karşılık gelmektedir. Diğer yandan, 20'nci yüzyılda yaşanan gelişmelere bağlı olarak toplumsal yapıyı sınıf yerine statü ekseninde çözümleme girişimlerinin kimi noktalarda Marxist sınıf çözümlemesinde bulunduğunu öne sürenleri de etkisi altına aldığı belirtilebilir.

Marksist sınıf çözümlemesi ile Weberci statü çözümlemesinin, toplumsal yapıların anlaşılma girişimindeki iki ana hat olduğu bilinmekte, diğer tartışmaların da bu iki ana hat üzerinden geliştiği görülmektedir (Belek, 2007: 69).

Marksist kuram sınıfları üretim ilişkileri içindeki konumlarına göre tanımlarken, Weber'de piyasa ilişkilerinin belirleyici önemde olduğu görülür. Böylece sınıfları ayırtmada Marksist kuramın kullandığı kriter bireyin üretim araçlarına sahip olup olmaması iken, Weberci yaklaşımda sınıf bireyin piyasa olanakları içindeki konumunu belirleyen eğitim, gelir gibi ölçütlere göre ayrıştırılır. Weber'de, üretim araçları mülkiyeti bakımından birbirleriyle çelişik konumlarda yer alabilen bireyler, gelir ve eğitimleri benzeşiyorsa pekala aynı sınıfsal konuma düşebilirler. Marx ve Weber arasındaki bu farklılığın onları izleyen çağdaşları arasında da sürdüğünü görürüz. Weber'de toplumsal güç ilişkileri içindeki konumlanışın sağladığı, Marx'ta ise üretim araçları mülkiyeti bakımından elde edilen güçle toplumsal ilişkiler üzerinde belli bir belirleyicilik kazanılır. Dolayısıyla toplumsal gücün sınıfsal ilişki zemininde ortaya çıktığı düşünülür. Örneğin, kaynaklara sınıf temelli ulaşım, devlet aygıtının düzenlenmesinde kimi sınıf belirlenimli kurumsallaştırmalar ve kimi sınıfsal çıkarların evrenselleştirilmesi gibi (Belek, 2007: 69-70).

Dworkin (2012: 70), Weber'in sınıfa ilişkin gerçekleştirdiği çözümlemelerde üç ölçüt sunduğunu, Marx'ın sınıfları üretim ilişkileri boyutuyla ele alırken, Weber'in ise üretim ilişkilerinden sağlanan faydayla sınıf arasında bir bağ kurduğunu belirtmektedir. Diğer yandan Marx'ın çözümlemesinde kapitalist üretim tarzının proletarya ve burjuvazi olmak üzere iki sınıflı bir toplumsal yapıdan oluştuğu

görüşünün hakim olduğu vurgulanmaktadır. Weber'in ise toplumsal sınıfları dört kategoride incelediği belirtilmektedir (Dworkin, 2012: 70).

Weber sınıfları tanımlamak için üç ölçüt sunar: "(1) Şimdiye kadarki yaşam fırsatlarında belirli bir nedensel bileşeni paylaşan bir dizi insan; (2) bu bileşen, gelir fırsatları ve meta sahipliğini içeren ekonomik çıkarlarca özel olarak temsil edilmelidir ve (3) bileşenlerin bu temsili meta ya da emek piyasasının koşulları altında olmalıdır" (Joyce 1995a: 31-32). Marx sınıfları üretim ilişkileri içinde kökleşmiş olarak görürken, Weber onların mülkiyet ya da hizmetlerin satışında ve ürettiklerinin sağladığı getirilerde kökleşmiş olduğunu düşünür. Böylelikle Weber için piyasa sınıf ilişkilerini tanımlar. "Ne var ki bu, daima sınıf kavramının genel bir çağrışımdır: *Piyasadaki* fırsat türü, bireyin kaderi için ortak bir koşul sunan belirleyici uğraktır. Bu anlamda, sınıf konumu nihayetinde piyasa konumudur" (a.g.e.: 32-33). Marx'ın kapitalist toplumsal ilişkilerin sınırlı sayıda sınıf ürettiği düşüncesinin aksine Weber sınıf konumlarının sayısı konusunda çok daha hoşgörülüdür. Ama bu potansiyel çoğalma, "toplumsal sınıf" -piyasadaki hareketlilik düzeyleri aşağı yukarı aynı olan çeşitli sınıflar arasındaki karşılıklı bağlantı- olarak tanımladığı şey kesintiye uğrar. Sonuçta, Weber dört tane temel toplumsal sınıf belirler: İşçi sınıfı, küçük burjuva, beyaz yakalı işçiler ile iyi eğitim almış ayrıcalıklı varlıklı sınıf. Weber işçi sınıfını, beyaz yakalı işçileri ve bu sınıfların en önemlisi olarak gördüğü ayrıcalıklı sınıfı daha bir ayrıntılı tanımlamıştır (Dworkin, 2012: 70).

Dworkin (2012: 71), Weber'in yaptığı çözümlemede sınıfın gelecekte ne durumda olacağını incelediğini de dile getirmekte; Weber'e göre sınıfların zaman içinde parçalanarak dağılacığını ve sayısının artacağını belirtmektedir. Sınıf çözümlemelerinde, 1970'lerden itibaren Weber'in, sınıfların sayısının artacağına ilişkin görüşünün –özellikle Amerikan sosyolojisi ekseninde- yaygınlık kazandığı söylenebilir.

Günümüzde sınıfın, işçilikle olan bağlantısına asgari ölçüde vurgu yapılmasında veya sınıfın sosyal bilimler alanında gerçekleştirilen araştırmalarda bir çözümleme birimi olarak ele alınmamasında, çoğalan ve çeşitlenen meslekler ve bu mesleklerin, 20'nci yüzyılın son çeyreğinden itibaren emek piyasasını hâkimiyet altına almasının etkisi olduğu belirtilebilir.

Gayri-maddi emek ve bu emeği ortaya koyan emekçi de, yukarıdaki paragrafta belirtilen mesleki bölünme ve çeşitlenmenin bir sonucu olarak tartışmalara dahil olmaktadır. Gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin, ağırlıklı

olarak belirli bir vasıf düzeyine sahip emekçi kitleleri olduğu göz önünde tutulursa, yaşam koşulları ve yaşam tarzları üzerinden yapılacak bir çözümleme girişimi hatalı olacaktır. Üretim ilişkileri içindeki konumlanışından çok, gündelik yaşam deneyimleri, diğeri bir ifadeyle içinde bulundukları toplumsal etkileşimle bağlantılı olarak edindikleri sınıfsal pozisyon (dünyayı algılama, olaylara yönelik geliştirilen bakış açısı vb.) üzerinden yapılacak bir değerlendirme, gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin, işçi sınıfı dışında konumlandığı gibi yanlış bir sonuca varılmasına neden olacaktır.

Yalnızca sahip olunan meslek, hâlihazırdaki yaşam koşulları ve yaşam tarzı üzerinden yapılan çözümleme, bir sınıf çözümlemesinden çok statü çözümlemesine karşılık gelmektedir. Sınıfa ilişkin çözümlemelerde, yaşam tarzının veya tüketim alışkanlıklarının reddedilmesi gibi bir yaklaşım savunulmamakla birlikte, kapitalist üretim tarzının özünü oluşturan üretim alanına, yani üretim ilişkilerine yönelmenin daha doğru bir yaklaşım olacağı vurgulanmalıdır. Gayri-maddi üretimin kapsamında yer alan sektörlerin, etkinlik alanlarının sermaye birikim sürecine sağladığı katkının niteliğini anlaşılması, gayri-maddi üretimi gerçekleştiren emekçilerin sınıfsal konumlarının da anlaşılması açısından önemlidir.

Sınıfa ilişkin yaklaşımlara geri dönülürse, işçi sınıfı ve burjuvazi şeklindeki ikili ayrım yerine farklı çıkar gruplarının ortaklaşmacılığını savunan ve Çokluk'un da özünde bir sınıf kavramı olduğunu iddia eden Hardt ve Negri'nin görüşleri, 21'inci yüzyılın başından beri hem destek bulmakta hem de eleştirilmektedir. Gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilere yönelik, 21'inci yüzyıldaki olası bir sınıf mücadelesinin öncüsü olabilme kapasitesini taşıdığı şeklindeki değerlendirme, Hardt ve Negri'nin gayri-maddi emeğe önemli bir görev yüklediği anlamına gelmektedir.

Gayri-maddi emeğin bu tür bir görevin üstesinden gelip gelemeyeceğine ilişkin bir yargıya varmak için, gayri-maddi emeğin sınıfsal konumuna ve sınıfsal pozisyon alabilme olanaklarına ve de kapitalist üretim tarzının günümüzdeki işleyiş örüntülerine odaklanmak gereklidir. Sınıfsal konum, kapitalist üretim ilişkileri içinde emekçilerin işgal ettiği yeri nitelerken, sınıfsal pozisyon, emekçilerin toplumsallaşma süreçleri sonucunda kendilerine ve topluma ilişkin yargılarını, bakış açılarını ve bunlara yönelik tepkilerini nitelemektedir.

İşçi sınıfının 21'inci yüzyılda ortadan kalktığını iddia eden yaklaşımlar açısından, gayri-maddi emekçilerin sınıfsal konumunun bir anlamı yoktur. Diğer yandan çözümlemesini ağırlıklı olarak klasik Marksizm'in kavramsal çerçevesi üzerinden temellendirip, sınıfa ilişkin güncel tartışmaları da araştırmasına dahil eden bir araştırmacı açısından, gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin sınıfsal konumunun incelenmesi önemlidir.

Sınıfa ilişkin son kırk, elli yılda yürütülen tartışmaların anlaşılması da gayri-maddi emekçilerin sınıfsal konumlarının daha berrak bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Üretken emek, üretken-olmayan emekle, gayri-maddi emek arasındaki ilişkinin incelendiği bölümde, gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin artı-değer üretimi açısından her geçen gün daha anlamlı bir işçi sınıfı bölümü haline gelmeye başladığı ifade edilmişti. Sözü edilen bölümdeki çözümlemede, gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin, sermayeyle girmiş oldukları ilişki ve sermaye değerlemesine yaptıkları katkıdan dolayı hem klasik hem de çağdaş Marksist tartışmalar açısından işçi sınıfının bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiği savunulmuştur. Bu bölümde ise, gayri-maddi emeğin, sermayeyle girdiği ilişkinin yanı sıra, sermayeyle ilişkiye girerken -nesnel ve öznel boyut açısından- ne

tür örüntüler içinde yer aldığı değerlendirilecektir. Nesnel boyut, gayri-maddi emeğin,kapitalist üretim ilişkileri içindeki yerini ortaya koymaktadır. Özne boyut ise gayri-maddi emeğin içinde bulunduğu gerçekliği ne şekilde değerlendirdiğini ve bu gerçekliğe nasıl tepki verdiğini ifade etmektedir. Bireysel veya grupsal düzeydeki yaşam alanlarındaki gündelik deneyimler üzerinden, güncel toplumsal olaylara ve politikaya yönelik oluşturulan bakış açıları da özne boyutun anlaşılması açısından katkı sağlayıcıdır. Emekçilerin bireyselmış gibi görünen değerlendirmelerinin, tepkilerinin, bakış açılarının arkasında, aslında toplumsallaşma deneyimlerinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Yani bireysel çıkarların, taleplerin neler olduğu, toplumsallaşma deneyimleriyle ilgilidir. Bireylerin beyinlerinde “bireysel çıkar” olarak kodlanmış olan kavramlar, düşünceler, aslında toplum içinde yer alan bir grubun çıkarına uygun olacak şekilde tasarlanmış toplumsal denetleyiciler, yönlendiriciler olarak da nitelenebilir.

Bu bölümde, profesyonel meslekleri yürütenlerin sınıf tartışmaları içinde nerede konumlandırılması gerektiğine ilişkin çözümlemeler de gerçekleştirilecektir. Bu konuya üretken emek, üretken-olmayan emek ve gayri-maddi emek ilişkisinin incelendiği bölümde değinilmiş; kamu sektörü özel sektör karşılaştırması ekseninde genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde ise kamu sektörü özel sektör ayrımının yanı sıra meslekler özelinde de bir değerlendirme gerçekleştirilecektir.

Bu bölümde ilk olarak yukarıda da değinilen, sınıfsal konum ve sınıfsal pozisyon alışı ölçütlerinin neler olduğu ele alınacaktır. Ardından konuya ilişkin yazında sıkça rastlanan ve profesyonel mesleklerin yoğunlaşmasıyla birlikte, işçi sınıfıyla burjuvazi arasında konumlandığı öne sürülen “orta sınıf” ve “yeni-orta

sınıf'ın, sınıf tartışması açısından ne anlam taşıdığına değinilecektir. Diğer yandan, mesleki çeşitlenmenin sınıf konumlarının şekillenmesinde ve sınıfsal pozisyon alıştıraki etkisi ile son kırk yıldaki gelişmelerin sınıf konumları ve sınıf pozisyonları bakımından ne anlam taşıdığı ele alınacaktır.

3.1. SINIFSAK KUNUM VE SINIFSAK POZİSYON ALIŞIN BİLEŞENLERİ

Toplumsal bir grubun veya kategorinin varlığı, o grubu veya kategori oluşturarak somut koşulların gerçekleşmiş olmasına bağlıdır. 19'uncu yüzyılda işçi sınıfının açık bir şekilde tarih sahnesine çıkmasında, kentlerdeki fabrikalarda çalışmak için kırdan gelen yığınların varlığı önemli bir etken olmuştur. Bunun yanı sıra, kentlerde yoğunlaşarak emekçilerin, yaşam koşullarıyla bağlantılı olarak dahil oldukları toplumsal mücadele süreçleri de, maddi gerçekliğin, bilincin gelişimine yaptığı katkı olarak karşımıza çıkmıştır. Gündelik yaşam deneyimleri, sınıfa ilişkin çözümlemeleri zorlu bir hale getirmektedir. Kapitalist üretim tarzının hakim olduğu coğrafyalarda, sınıfların gündelik yaşam deneyimleri içinde nesnel ve öznel koşullarının anlaşılması zorlu bir çabayı gerektirmektedir. Diğer bir ifadeyle, nesnel koşullar açısından işçi sınıfının bir bileşeni görünümü sergileyen toplumsal bir grubun, mutlak bir şekilde işçi sınıfının öz çıkarlarına uygun bir yaşam tarzı benimseyeceği öne sürülemez. Başta kapitalist üretim tarzının genel olarak ilgili grubu ve/veya grup içindeki bireyleri, ne şekilde bir boyunduruk altına aldığına odaklanılmalıdır. Bu durum, nesnel boyutuyla işçi sınıfı bileşeni olan bir grubun, işçi sınıfının öz çıkarları ekseninde düşünsel bir pozisyon alışı gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceğinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

19'uncu yüzyılda ve 20'nci yüzyılın ilk yarısında –özellikle gelişmiş kapitalist ülkelerde- toplumsal sınıflar, nesnel koşulların daha belirgin bir şekilde ayrışması³⁴ ve toplumsal mücadelelerin daha dinamik bir görünüm sergilemesi nedeniyle daha kolay anlaşılabilir görünüm sergilemiştir. 20'nci yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadar geçen zaman diliminde ise kapitalizmin kendi içinde geçirdiği dönüşüm ve çeşitlenme, diğer bir ifadeyle somut koşullardaki farklılaşma ve bununla bağlantılı olarak, toplumsal sınıfların öz-imgelemlerindeki farklılaşma, ampirik gözlem bakımından toplumdaki sınıf ilişkilerinin kavranmasını zorlaştırmıştır. Fakat bu zorluk, toplumu, sosyo-ekonomik ilişkiler temelinden bağımsız bir şekilde incelemek isteyen araştırmacılar bakımından daha ciddi bir sorun yaratmaktadır. Sosyo-ekonomik ilişkiler temelinden koparılmış bir toplum çözümlemesinde, toplumsal ilişkilerin temel bileşenleri olarak, kültür, etnisite, inanç, cinsel yönelim gibi mutlak bir şekilde kapitalizm karşıtı nitelik taşıması zorunlu olmayan kategorilerin öne çıkması, toplumsal sınıflara yönelik çözümlemeleri daha da bulanıklaştırmıştır. Bir önceki cümlede sırlanan bileşenler reddedilmemekle birlikte, toplumsal sınıf çözümlemesinin merkezinde sosyo-ekonomik ilişkilerin konumlandırılması gerektiği, bu satırların yazarınca savunulmaktadır.

Günümüzde her ne kadar sınıflı toplum yapısı bulanıklaşmış ve toplumsal sınıflar arasındaki ilişkiler iç içe geçmiş gibi görünse de, kapitalist üretim tarzının temel niteliklerinde köklü değişim gerçekleşmemiştir. Bu bulanıklık, toplumsal sınıflara yönelik çözümlemeyi gerçekleştiren araştırmacının, geniş anlamıyla politik pozisyon alışıyla da bağlantılıdır. Daha açık bir şekilde ifade edilecek olursa, araştırmacının Marksist kurama aşinalığı, toplumsal sınıflara ve toplumsal ilişkilere

³⁴ Nesnel koşullardaki bu keskinliği, Engels, *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu* başlıklı çalışmasında ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır.

yönelik çözümlemelerinin niteliğini belirlemektedir. Marksist kurama aşinalık derecesi azaldıkça ve düşünsel olarak Marksist kuramla bir hesaplaşma içine girildikçe, araştırmacının toplumsal sınıflara yönelik çözümlemeleri de bulanıklaşmaktadır.

Kapitalist üretim tarzının temel işleyiş ilkelerinin aynı kalması, günümüzde içsel farklılaşmalarını göz önünde tutmak kaydıyla işçi sınıfını çözümleme merkezine alma olanağı sunmaktadır. Çözümlemenin gerçekleştirilmesi için işçi sınıfının taşıdığı anlam keşfedilmelidir.

3.1.1. Sınıf Oluşum Süreci ve Sınıfın Anlamı

Wright (2003:5), sınıfın ne olduğunu keşfetmek için beş soru sormaktadır. Bunlardan ilki "özel bir konum olarak sınıf" başlığı altındaki sorudur. Bu soru "insanlar eşitsizliğin sosyal yapısı içinde bireysel ve toplu olarak kendilerini ve başkalarını nasıl konumlandırırlar?" şeklindedir. "Dağılımlar içinde nesnel bir konum olarak sınıf" başlığı altında "insanlar maddi eşitsizliğin dağılımında nesnel olarak nasıl konumlanmışlardır?" sorusu sorulmaktadır. "Ekonomik yaşam olanağının ilişkisel açıklaması olarak sınıf" başlığı altında "bireylerin ve ailelerin yaşamlarının ekonomik olarak tanımlanmış maddi standartlarında eşitsizliği ne açıklayabilir?" sorusuna yanıt aranmaktadır. "Tarih boyunca süregelen eşitsizliklerin toplumsal örgütlenmesini nasıl nitelendirir ve bunun içindeki çeşitlenmeleri nasıl açıklarız?" sorusu ise "eşitsizlik sistemlerindeki tarihsel çeşitlenmenin bir boyutu olarak sınıf" başlığı altında sorulmaktadır (Wright, 2003: 5).

Mikkelsen (1996: 2), Katznelson'un (1986), ekonomik, toplumsal ve politik yapıların anlaşılabilmesi için, proleterleşme ve sınıfın önemine vurgu yaptığını belirtmektedir. Katznelson (1986) sınıfı oluşturan etkenleri keşfetmek için oluşum sürecinin dört düzeye sahip olduğunu vurgulamaktadır (Aktaran: Mikkelsen, 1996: 5). Birinci düzey kapitalist ekonomik yapıların sınıf oluşum süreci üzerindeki etkisi ile ilgilidir. (Katznelson, 2012: 24).

İkinci düzeyin“fili toplumsal oluşumlar içerisinde yaşayan gerçek insanların deneyimlediği” ve bir dereceye kadar kapitalist gelişme dinamikleri tarafından belirlenen toplumun sosyal örgütlenmesi olduğu ifade edilmektedir. (Katznelson, 2012: 26).

Üçüncü düzeyde sınıflar birbiriyle etkileşim halinde olan benzer düzene sahip insanların oluşturduğu gruplar olarak tanımlanmaktadır.

Üçüncü düzeyde, toplumsal sınıflar, ne deneyimsel ne de analitik kurgulardır veya herhangi bir tipolojinin şu ya da bu hücrelerinden müteşekkil değildirler. Bu düzeyde, sınıflar, ortak eğilimleri paylaşan, biçimlendirilmiş gruplardır. Bu tarz bilişsel kurgular, yaşanmış deneyimlerin haritasını çizer ve mümkün olanla olanaksız arasındaki sınırları belirler. ...Sınıfın üçüncü boyutu, yani eğilimler düzeyi, sınıf yapıları ve sınıf temelli-yaşam tarzıyla aynı kapsamda değildir; eğilimler de gerçekliği birebir yansıtmazlar. Eğilimler daha çok, işçilerin kendilerini içinde bulundukları koşullara verdikleri makul ve anlamlı tepkilerdir (Katznelson, 2012: 28).

Dördüncü aşamada ise, insanların davranış düzenleri/eğilimleri ile kolektif/toplu eylemleri arasında doğrudan bir bağlantı olmadığı ifade edilmektedir (Mikkelsen, 1996: 5). Katznelson'a göre "sınıfın kendisi bir cisim değil, bir oluşumdur" diyen E.P. Thompson, üçüncü düzeyden ya da –aynı anlama gelecek şekilde- işçilerin bir sınıf gibi davranma eğilimlerinden, *dördüncü* (kolektif eylem) düzeye geçişi oldukça hızlı yapar. Katznelson'un önerisi, örgütlü kolektif eylem düzeyini, önceki düzeylerden ayırmak gerektiği yönündedir. Ona göre kolektif eylemlilik, dolayısıyla da açık sınıf çatışması, “ne toplumsal hayatın kalıplarının sınıf

temelli örgütlenmesinde ne de sınıf temelli davranan insan gruplarının ortaya çıkmasında gözlemlenmek zorunda değildir”. Katznelson’dan (2012: 29-30) burada kritik bir öneri gelir; O’na göre dördüncü düzey olumsuzluğa dayalı bir şekilde kavranmalıdır.

Katznelson (2012: 30), Thompson'un sınıfı; yapı ile sürecin, toplumsal varlık ile bilincin kavşak noktasında duran bir kesişme terimi olarak ele aldığını belirtmektedir. Katznelson'un, Thompson'a göndermede bulunarak gerçekleştirdiği değerlendirme, sınıfın hem nesnel hem de öznel koşulların beraber ele alınması sonucunda anlaşılabilirliğini ortaya koymaktadır. Sınıfsal oluşumlar ve sınıf yapılanması, ekonomik koşulların yanı sıra, çoklu ve çeşitli bileşenlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Üretim ilişkileri içinde bulunulan konum, yani üretim araçlarının mülkiyetinin sahipliği sorunsalı, sınıfsal konumun belirlenmesinde en temel ölçüttür. Bu, kişilerin sınıfsal konumuna yönelik net bir bilgi vermekle beraber, toplumsal mücadeleler alanında ne gibi bir tepki vereceklerine yönelik değerlendirmeler açısından yeterli değildir. Bireylerin ilk toplumsallaşma deneyimlerini elde etmeye başladıkları aile ve arkadaş grubu gibi, gelişim çağından itibaren kurdukları toplumsal etkileşim ağlarından, aldıkları temel eğitime, meslek seçimlerinden, boş zaman etkinliklerine kadar birçok bileşen, sınıfsal bir pozisyon alma kapasitesi üzerinde belirleyiciliğe sahiptir. Sınıfsal pozisyon alma kapasitesi, sınıf konumuyla ilişkili olmakla birlikte, salt sınıf konumuna indirgenerek kavranabilir de değildir.

Sınıf konumunun anlaşılmasındaki ölçütlerin doğru belirlenmesi, sınıf üzerine çalışan araştırmacının gerçekleştireceği çözümlemeyi berraklaştıracaktır. Bu nedenle sınıf temelli bir çözümleme girişiminde ilk olarak kişilerin üretim ilişkileri içinde,

hâlihazırda veya ileride alacağı konuma odaklanmak zorunludur. Bu, mesleki çeşitlenmeyle birlikte daha karmaşık hale gelen sınıf çözümlemesinin en başından yanlış bir yöne evrilmesini engelleyecektir. Çözümlemenin sonraki aşamalarında ise üretim ilişkileri dışındaki alana bakılarak sınıfsal konumun sınıfsal pozisyon alışla bağlantısı kurulabilir.

Sınıf oluşumuna ilişkin kuramsal yaklaşımlar değerlendirilmeye devam edilecek olursa; Belek (2007), sınıf oluşumunda ve sınıf mücadelesinin inşasında, Althuser, Lukács ve Gramsci'nin yaklaşımlarına dikkat çekmektedir. Althuser, Lukács ve Gramsci'nin nesnel ve öznel koşullar arasındaki ilişkiyi ele alışlarında ve sınıf mücadelesine yönelik bilincin geliştirilmesi konusunda kimi tartışmalı yaklaşımları olsa bile, konuya ilişkin kuramsal değerlendirmelerine dikkat edilmesi gerektiği Belek tarafından vurgulanmaktadır (2007). Althuser'in, sınıf mücadelesi inşasında yapının önemine dikkat çektiği ifade edilmekte, Althuser'in bu yaklaşımının öznel koşulları, yani sınıf bilincini dışladığı dile getirilmektedir (Belek, 2007: 56). Lukács ise mücadelenin inşasında, yapıdan ziyade sınıf bilincine vurgu yapmaktadır (Belek, 2007: 57). Esas itibarıyla bilinç gelişimi denince burjuvazi ve proletaryanın bilincinin akla gelmesi gerektiğini belirten Lukács, ara sınıflar olarak ele aldığı küçük burjuvazi ve köylülerin bilincinin ancak proletarya veya burjuvazinin bilinciyle bağlantılı olabileceğini ifade etmektedir (Belek, 2007: 47-48).

Gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçiler, sahip oldukları mesleğin ve kurdukları toplumsal ilişkilerin niteliğine göre, -sınıfsal pozisyon alışla bağlantılı bir şekilde- düşünsel açıdan istikrarsızlıklar sergileyebilir. Gelirleri ve yaşam standartlarında herhangi bir bozulma olmadığı sürece-Lukács'çı çözümlemeye göre-gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin, burjuvazinin yaşam tarzına

öyküneceği, değer yargıları ve beğenilerini burjuvaziyle örtüştürmeye çalışacağı ifade edilebilir. Diğer yandan, herhangi bir kriz anında gelir düzeyleri düşen ve yaşam standartları bozulan, gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin, mücadeleci niteliklerinin ortaya çıkabileceği konuya ilişkin yazında tartışılmaktadır. Bu durum, işçi sınıfının bir parçası olan fakat hâlihazırdaki yaşam koşulları, toplumsallaşma deneyimleri ve bilinç düzeyleriyle bağlantılı olarak sınıfsal pozisyon alış kapasitesi taşımaktan uzak görünen kitlenin, yaşayacağı olumsuzluklar karşısında, söz konusu kapasiteyi ortaya çıkarması olarak da yorumlanabilir. Bir başka ifadeyle statü, sınıfsal ilişkileri perdeleyen bir etken olarak, somut/maddi yaşam koşullarının bozulmasıyla beraber ortadan kalkıp, yerini sınıfsal niteliklerin ve tepkilerin görünür hale geldiği bir gerçekliğe bırakabilir.

Hardt ve Negri, gayri-maddi emeği bir işçi sınıfı bileşeni olarak kabul etmekle beraber, işçi sınıfı çözümlemesine yönelik ikili ayrımı kabul etmemekte, Çokluk'un günümüzde işçi sınıfına göre daha kapsayıcı bir kavram olduğunu vurgulamaktadırlar. Çokluk'un işçi sınıfını aşan, işçi sınıfının "kimi dışlamalara dayalı sınırlayıcı anlamının" ötesine geçen bir mana taşıdığı, Hardt ve Negri tarafından öne sürülmektedir (Hardt ve Negri, 2011: 120).

İşçi sınıfı (...) En sınırlı kavrayışında sadece endüstriyel emeği ifade eder, diğer tüm emekçi sınıfları dışlar. En geniş kavrayışındaysa, tüm ücretli emekçileri anlatır ve çeşitli ücretsiz sınıfları dışlar. (...) İşçi sınıfının asli üretken sınıf olduğu ve doğrudan sermayenin idaresinde olduğu, dolayısıyla da sermayeye karşı etkili bir biçimde durabilecek yegane özne olduğu düşünülür. Diğer sömürülen sınıflar da sermayeye karşı mücadele edebilir ama bu ancak işçi sınıfının liderliğinde olabilir. Böyle bir durum geçmişte olmuş olsun veya olmasın, çokluk kavramı, bu durumun günümüzde geçerli olmadığı gerçeğine dayanır. Başka bir deyişle, çokluk kavramı emek biçimleri arasında bir öncelik sırası olmadığı iddiasına yaslanır: Tüm emek biçimleri günümüzde toplumsal açıdan üretkendir, ortak üretim yapar ve aynı zamanda sermayenin hâkimiyetine direnme noktasında ortak bir potansiyel barındırır. (Hardt ve Negri, 2011: 120-121).

Hardt ve Negri'nin Marksist sınıf kavrayışını, ücretli işçilerin dışındaki emekçi kitleleri kapsamadığı için eleştirmeleri sorunludur; zira ileri sürdükleri

yaklaşım sermaye ile ilişkisi bakımından mülk sahibi olmayanların iç farklılaşmasını ihmal etmektedir. Aslında Negri'nin "işçilikle" nitelendiği dönemlerde etkili bir şekilde kullandığı "emeğin sermayeye biçimsel ve gerçek" tabiyeti kavramsallaştırması, ikilinin yukarıdaki alıntıda öne sürdükleri savları boşa çıkaran analitik bir değere sahiptir.

Hardt ve Negri'nin ilgili yazına kavramsal düzeyde kazandırdıkları ve tartışmaları zenginleştiren katkıları bir yanda tutulmak kaydıyla, işçi sınıfı kavramına ve mücadele alanına ilişkin önermelerinin, sömürü ve güç ilişkilerinin hiyerarşik ve tabakalı niteliğini açıklayacak güce sahip olmadığı belirtilmelidir.

Sınıf konumu ve sınıf oluşumu konusuna dönecek olursa Belek (2007: 51), Lukács'ın, Marksist sınıf bilinci kuramına yaptığı en önemli katkının, bilincin mücadele içinde oluştuğunu öne çıkarması olduğunu belirtmektedir. Gramsci'nin ise hegemonyayı burjuvazinin işçi sınıfı üzerindeki hâkimiyet ilişkisi olarak düşündüğü belirtilirken, hegemonyanın bir tür rızayla baş eğdirme ve ikna etme olduğu dile getirilmektedir (Belek, 2007: 53). Bunun yanı sıra Gramsci'nin, işçi sınıfı bilincinin oluşmasında aydınlara önemli rol verdiği, organik aydın³⁵ olarak adlandırılan ve işçi sınıfının tarihsel çıkarları ekseninde entelektüel etkinlikte bulunan bu kişilere önemli görevler yüklediği de ifade edilmektedir (Belek, 2007: 54).

Bu tez çalışması iç bölümlenmesini göz önünde tutarak, işçi sınıfının *nesnel* varlığının vurgulanmasını önemsemektedir. Bu yaklaşım, her ne kadar bir mücadele hattına dahil olmasa veya sınıfsal pozisyon alma kapasitesi bulunmasa da, işçi sınıfının somut olarak varlığının kabulü anlamına gelmektedir. Bilindiği gibi E.P. Thompson'gil sınıf analizinde, sınıf; sınıf mücadelesinin etkisi/sonucu olarak

³⁵ Organik yalnızca işçi sınıfıyla değil burjuvaziyle de tümleşik bir şekilde tavır alabilir. Yani işçi sınıfının kendi organik aydınına karşılık, burjuvazinin de organik aydını olabilir.

kavranır. Diğer bir ifade ile sınıf mücadelesi, sınıftan önce gelir. Burada gerek karşıt sınıflarla gerekse de kendi hakkında giriştiği mücadeleler neticesinde oluşmuş bir sınıf aranmaktadır. Oysa işçi sınıfının nesnel varlığı ile mücadele içindeki oluşumu arasında bir analitik sınıflandırmadan daha söz edilebilir: Bu da işçilerin mücadele kapasitesidir; kısaca sınıf kapasitesi de denen bu nosyonu sınıf çalışmalarına dahil etmenin çok yönlü analitik etkileri olacaktır.

3.1.2. Sınıfsal Pozisyon Alışın Olanakları ve Sınırları

Toplum çözümlemesine ilişkin güncel ana-akım yazın, işçi sınıfı dışında kalan toplumsal kategorilere daha fazla dikkat çekmektedir. Özellikle toplumsal mücadeleleri konu alan çalışmalar söz konusu olduğunda yukarıda da belirtilen eğilim daha belirgin bir görünüm sergilemektedir. Toplumsal mücadeleleri çalışanların önemli bir bölümü, üretim ilişkileri temelli bir yaklaşımdan çok, üretilen refahtan pay almanın ve bireysel özgürlüklerin, yerleşik düzenin tanımış olduğu belirli ölçüdeki özgürlük alanı içinde ne derece geliştirilebileceği üzerine odaklanmaktadır. Bunun, üretim ilişkilerinden çok tüketim ilişkilerini merkeze alan bir yaklaşım olduğu ifade edilebilir. Bu yaklaşımın oluşumunda -önceden de söz edildiği gibi- 1960'larda başlayan -özellikle Batı Avrupa ve Kuzey Amerika merkezli- mesleki çeşitlenme ve ilk başta bir toplumsal mücadele görünümü sergileyip ardından bireysel özgürlük taleplerinin ağırlık kazandığı bir mücadele sürecinin etkisi vardır³⁶. Toplumsal mücadeleler alanına ilişkin ana-akım yazın,

³⁶ Toplumsal mücadele görünümü sergileyip ardından bireysel özgürlük taleplerine dönüşen, en bilinen durum Fransa'da başlayıp dünyanın birçok ülkesine yayılan 1968 olaylarıdır. Batı Avrupa kökenli bu hareket bir toplumsal mücadeleye dönüşme aşamasına erişememiş, hatta günümüzün dağınık toplumsal mücadeleleri açısından da öncü bir deneyim olmuştur. 1968'in Türkiye'ye yansımaları ise Batı Avrupa'dan çok farklı bir boyutta olmuştur.

betimleyici mahiyetteki Marksist kavramsallaştırmayı, “kendi için sınıf”³⁷ konumunu, tahrif etmektedir. Ana-akım yazın, sınıfsal niteliklerini göz ardı ederek, sosyo-ekonomik arka planı benzer olmayan, fakat gündelik yaşam alanındaki sorunları benzer görünümlere sahip farklı toplumsal grupları bir araya getirmeye çalışmaktadır. Bu yaklaşım yukarıda da sözü edildiği gibi kısa vadede ve kısmi bir şekilde özgürlük taleplerini ve güncel sorunları çözme olanağını toplumsal gruplara sağlayabilir; fakat kapitalist üretim tarzının her gün yeniden ürettiği temel çelişkileri ortadan kaldırma gücüne sahip değildir. Çalışma süresinin, mekândan bağımsızlaşarak, tüm yaşam alanına yayıldığı, gelişmiş kapitalist coğrafyalarda görece artık değer üretiminin özellikle gayri-maddi üretim süreçleri üzerinden azamileştirildiği, mutlak artı değer üretiminin ise kapitalizmin edilgen coğrafyalarında³⁸ ücretlerin baskılanması ve çalışma sürelerinin uzatılması aracılığıyla artırılmaya çalışıldığı koşullar altında, üretim ilişkilerine odaklanmadan, toplumsal mücadeleler alanına yönelik bir çözümleme yapmak yanlıştır.

Ana-akım yazınının temel aldığı gündelik toplumsal ve politik gelişmeler, somut koşulları, yani sınıfsal konumları birbirinden farklı, fakat söylem düzeyinde bir biriyle uyuşan gruplar arasında bir yakınsamanın temellerini oluşturmaktadır³⁹. Güncel politikada nesnel koşullardan çok öznel koşullara odaklanma, toplumsal olandan çok bireysel olana yönelme, bilince ilişkin de etkilere sahiptir. Nesnel temelleri ters yüz edilmiş, anlamından koparılmış söylemler aracılığıyla yürütülen

³⁷ “Kendinde-sınıf”, “kendi için sınıf” kavramsallaştırması Marksist yazında çoğunlukla betimleyici, ender olarak da analitik içerikte kullanılmıştır (Bu ayırım için bkz. M. Özügür, 2005).

³⁸ Etkin ve edilgen kapitalist coğrafyalara ilişkin değerlendirmeler bir sonraki bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

³⁹ Dünya görüşleri ve yaşam tarzları birbirinden tamamen farklı grupların sorunlu gördükleri bir konu ekseninde bir arada hareket etmeleri, uzun vadede bu iki gruptan birinin, egemen güç haline gelmesi ve diğer grubu baskılamasıyla son bulacaktır. Buna ilişkin en net örnek, 1979 İran İslam Devrim'i öncesi sol muhalefetle mollaların Şah aleyhine bir arada yürüttükleri protestolardır. İslam Devrim'i sonrası sol muhalefetin başına gelenler günümüzde hala tartışılmaktadır.

güncel politikada, son tahlilde çıkarları birbiriyle çelişecek grupların bir araya gelmesi, aslında günümüz düşün dünyasının -ağırlıklı bir nitelik olarak bünyesinde barındırdığı- eklektik karakteriyle yakından ilişkilidir. Eklektik karakter, hem sosyal bilimler yazınında hem de toplumsal mücadeleler alanında kurulan ittifaklar arasında sıkça görülmektedir.

Aslen üretim ilişkileri kişinin sınıfsal konumunda belirleyici olsa da, sınıfa yönelik gerçekleştirilen çözümlemelerde mesleklerin -toplumsal varlığın ve düşüncenin kavşak noktası olduğu Thompson tarafından vurgulanan- sınıf oluşum sürecinde belirleyici bir rolü bulunmaktadır. Gayri-maddi emek üzerinden değerlendirilecek olursa, sahne sanatları, grafik, görsel tasarım gibi, kafa emeğinin üretim sürecinde merkezi rol oynadığı etkinlikler, gayri-maddi emeğin hem işçi sınıfı hem de kendi içindeki çeşitlenmesini ortaya koymaktadır. Bu çeşitlenmenin, gündelik yaşam deneyimleri birbirinden oldukça farklı bir görünüme sahip fakat somut olarak sermaye ile kurduğu ilişkileri bakımından benzeşen vasıflı bir işçi sınıfı bölümünü ortaya çıkardığı belirtilebilir. Bu çeşitlenme, sınıfsal konumdan çok sınıfsal pozisyon alışıyla şekillenmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Diğer bir ifadeyle mesleklerin benzeşmesi veya farklılaşması üzerinden yapılacak çözümleme, sınıfsal konuma ilişkin değil, sınıfsal pozisyon alışıyla ilişkin değişkenlerin neler olduğunu ortaya koyacaktır. Emekçinin mesleğe bağlı olarak sermayeyle girdiği ilişkinin niteliği (kafa emeği-kol emeği ayrımı üzerinden), ardından bu ilişki tarzına göre emekçinin ortaya koyduğu etkinliğin üretken veya üretken olmayan niteliği, emekçinin toplumsallaşma deneyimleri, emekçinin yaptığı işteki emek süreci üzerindeki denetim kapasitesinin sınırları gibi, bir biriyle bağlantılı birçok bileşene dayalı bir çözümleme, sınıfsal pozisyon alışıyla niteliklerini gözler önüne serecektir.

Gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçiler özelinde bir değerlendirme gerçekleştirilecek olursa, bu kapsamdaki emekçilerin içinden geldikleri ailenin ve toplumsal çevrenin sosyo-ekonomik nitelikleri, emekçilerin toplumsallaşma deneyimleri, sermayeyle kurdukları etkileşim, sahip oldukları meslekler arasındaki teknik ve toplumsal açıdan ortaya çıkan farklılaşma, sınıfsal pozisyon alış olanaklarına ve niteliklerine etki eden önemli faktörlerdir.

Kuramsal değerlendirmelere dönülecek olursa; Wright (2003: 7), sınıfın Marksist kavramasallaştırmasında yer alan temel sorunun “kapitalist toplumlardaki ekonomik baskı ve sömürüyü ortadan kaldırmak için ne tür dönüşümler gereklidir?” sorusuyla ilişkili olduğunu vurgulamaktadır. Marksist sınıf çözümlemesinde temel adımın iyi bir gözlem süreci olduğunu ifade eden Wright (2003: 7), “içinde yaşadığımız dünya, sıra dışı refah ve insan yaratıcılığı için inanılmaz fırsatlarla, daimi bir hale gelen sefalet ve sınırlandırılmış yaşamları birbirine bağlı olarak ortaya çıkartır” demektedir. Marksist kuramın temel görevinin, bolluğun ortasında üretilen sefaletin bir doğa kanunu olmadığını, bu durumun belirli toplumsal kurumların özel tasarımının bir sonucu olarak şekillendiğini ortaya koymak olduğunu belirtir (Wright, 2003: 7).

Sınıf oluşumu, ilgili sınıf üyelerinin kendi aralarında, diğer sınıflarla ve yerleşik düzenle girmiş oldukları ilişkileri kapsayan bir kavram olarak ele alınmaktadır (Çelik, 2010: 48). Ne sınıf durağan bir toplumsal kategori, ne de sınıf oluşumu, sınırlı zaman aralığındaki bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Günümüzde, birbiriyle uyumsuz işçi sınıfı içi bölümlerin bulunduğu, konuya ilişkin yazında tartışılmaktadır. Birbiriyle uyumsuz sınıf bölümlerine ilişkin değerlendirmeler –önceden de belirtildiği gibi- emek üzerine yürütülen tartışmalarda

son kırk, elli yıldır yer almaktadır. Sınıfa ilişkin tartışmalar, mesleklerin çeşitlenmesiyle bir bağ kurularak sürdürülmekte; mesleklerin, sınıfsal konumların ve sınıf yapılarının belirlenmesinde önemli bir yer kazandığı, dile getirilmektedir.

3.1.3. Mesleğin Sınıf Çözümlemesindeki Yeri

Meslek ve sınıf ilişkisi, üretim ilişkilerinden çok tüketim örüntüleriyle bağlantılıdır (Wright, 1980: 178). Bireylerin sahip oldukları meslekler günümüz koşullarında bir itibar sağlama ve tüketim olanaklarına ulaşma aracı görevi görmektedir. Sahip olunan meslek sayesinde elde edilen gelir, piyasada üretilen mal ve hizmetlere toplumun geri kalanından daha rahat ulaşma olanağı elde etmenin veya bundan mahrum kalmanın temel belirleyenlerinden biridir. İnsanların itibarının yaptıkları tüketime göre belirlendiği güncel toplumsal koşullar altında, sahip olunan mesleğin veya çalışılan işin önem derecesi yüksektir.

Mesleki çeşitlenme ve kafa emeğinin üretim süreçlerinde daha ağırlıklı rol kazanması, işçi sınıfı ve burjuvazi gibi temel iki sınıfın ortadan kalktığı şeklinde bir yanılgıya yol açmaktadır. Bu yanılgının oluşmasındaki temel gerekçelerden biri, sınıfların yoksulluk-varsıllık ekseninde ele alınması eğilimidir. İşçi sınıfının merkezi olarak sanayi üretiminde kümелendiği ve neredeyse sefalet koşullarında çalıştığı 19'uncu yüzyıl bakımından “yoksulsa işçi sınıfındadır” şeklindeki bir genelleme kabul edilebilecekken, günümüzde bu tür bir genelleme yapma olanağı bulunmamaktadır. Günümüzde, yoksulluk-varsıllık ekseninde bir sınıf çözümlemesi yapma girişimi, vasıflı emek gücünün ve/veya gayri-maddi üretimde bulunan emekçilerin, bütünlüklü bir halde işçi sınıfı dışında konumlandırılmasına yol açacaktır.

Mesleki çeşitlemeyle ilişkili bir şekilde değişkenlik gösteren gelire ulaşma olanakları, tam tersine sınıfların ortadan kalktığına değil, işçi sınıfının kendi iç bölünmesini yoğunlaştırarak ve çeşitlenerek genişlediğinin kanıtıdır. Bu nedenle mesleki çeşitlenme süreci, kapitalist üretim tarzının genel işleyiş kuralları ekseninde bir çözümlemeye tabii tutulmalıdır. Wright (1980: 177), Marksist kuramda mesleklerin, üretimin teknik ilişkileri içindeki pozisyonlar olarak değerlendirildiğini belirtirken, bir dizi teknik işlemle tanımlanıyor olmasına dikkat çeker: “Marangoz keresteleri yapıları dönüştürür. Bir doktor hastaları iyileştirir. Bir daktilograf boş bir kâğıdı, üzeri kelimelerle dolu bir hale getirir”.

Marksist kuramda sınıflar, diğer sınıflarla girmiş oldukları ilişki üzerinden tanımlanır (Wright, 1980: 177). Burada sınıf çözümlemesinde dikkat edilmesi gereken bir noktada daha netleşmektedir. Sınıf çözümlemesinde, sınıf konumu temel alınarak, sınıf ilişkilerine odaklanılmalıdır. İşçi sınıfının belirli bir bölümünde konumlanmış bireylerin ve/veya grupların, işçi sınıfının diğer bölümleri veya burjuvaziyle kurduğu ilişkiler, sınıfsal pozisyon alışı niteliğini belirlemektedir. Söz konusu ilişkilerin kurulmasında meslek önemli bir role sahiptir. Farklı mesleklere sahip birey ve grupların kuracağı sınıfsal ilişkiler de birbirinden farklıdır. Diğer yandan, ilişkilerdeki farklılaşma sınıf konumlarının da farklılaştığı anlamına gelmemektedir. İşçi sınıfı içi bölünmenin bir belirleyicisi olan mesleki temeldeki ayrışma, sınıf ilişkilerinin farklılaşmasını da beraberinde getirmektedir.

Mesleklerle bağlantılı sınıf çözümlemelerinde, mesleğin sınıfla özdeş olduğunu öne sürmek veya vasıflı emek gücünün diğer toplumsal etkileşim biçimlerine bakmadan burjuvazinin kapsamına dahil etmek, sorunlu bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım gayri-maddi emeğin kitlesel bir şekilde işçi sınıfının dışında

değerlendirilmesine neden olacaktır. Sınıf ilişkilerinin doğasını anlamak için sınıf konumundan ziyade, ilişki içindeki sınıf bileşenlerine odaklanmak daha doğrudur. İşçi sınıfının kapsamına kimlerin dahil olduğuna⁴⁰ şu şekilde açıklık getirilebilir: Halihazırda aktif (istihdama tabi) yada pasif (işsiz) bir şekilde işçileşmiş olup, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmayan veya sermayedar adına üretim araçlarının sevk ve idaresinde sorumluluğu bulunmayanlar işçi sınıfı kapsamı içindedir; bu kapsam içinde vasıflı, vasıfsız, ileri düzeyde mesleki ve teknik bilgi gerektiren veya gerektirmeyen, maddi, gayri-maddi üretim süreçlerinde veya dolaşım ilişkilerinin şekillendiği hizmet üretim süreçlerinde yer alıp, ekonomik veya kültürel anlamda, üretken olan veya üretken olmayan her türlü etkinliği yerine getirenler, işçi sınıfı kompozisyonunun ögeleri olarak, aynı anlama gelecek şekilde işçi sınıfının alt bölümleri olarak değerlendirilmelidir. Bu tanımdan da anlaşılacağı gibi, bu çalışma gayri-maddi etkinlikleri yerine getirenlerin büyük bir bölümünü işçi sınıfı kapsamında değerlendirmektedir. Gayri-maddi etkinlikleri yürütüp işçi sınıfı kapsamında olmayanlara ilişkin bir örnek verilecek olursa, kendi yazılım şirketine sahip olup, bu şirketteki diğer gayri-maddi emekçilerin üretken emeği üzerinden kazanç sağlayan ve aynı zamanda kendisi de bir üretken emek ortaya koyan bilgisayar/yazılım/sistem vb mühendislerinden söz edilebilir.

Yukarıda da vurgulandığı gibi, sınıf konumu tek başına, sınıf oluşumu bileşenlerini anlamak için yeterli değildir. Toplumsallaşma deneyimleri gibi öznel koşullar, işçi sınıfı içindeki bölümleri arası yakınsama veya ıraksamanın da

⁴⁰ Özalp (2012: 25) işçi sınıfını oluşturan kitlenin kapsamını şu şekilde ele almaktadır: İşçi sınıfı, kendi başlarına üretimde bulunarak geçimlerini sağlayamayan ve yaşayabilmek için emek güçlerini satmak zorunda olan aile bireylerinden oluşur. Dolayısıyla, ister kol güçlerini isterse kafa güçlerini kullansınlar, tüm ücretli çalışanlar, iş bulsalar çalışacak olan işsizler ve aileleri, işçi sınıfının içindedir. Ve bugün, işçi sınıfı, tam da Marx'ın öngördüğü üzere, dünya nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır.

gerekçesini oluşturmaktadır. İşçi sınıfı kapsamında yer almasına karşın günlük yaşam deneyimlerinin kesişme olasılığı bulunmayan işçi sınıfı bölümleri, birbirleriyle bağlantılı olmayan gruplarmış gibi görülebilir. Sınıf konumunu niteleyen nesnel koşullar ile sınıf ilişkilerinin niteleyicisi olan öznel koşulların iç içe geçmiş uyumlu/çatışmalı birlikteliği, sınıf oluşum sürecinin anlaşılmasını olanaklı kılacaktır.

3.1.4. Sınıf Çözümlemesinde Kamu - Özel Ayrımının Önemi

Sınıf çözümlemesine yönelik bir girişimde, kamu sektörü-özel sektör ayrımı da dikkate alınmalıdır. Kamu sektörü-özel sektör üzerinden yapılacak ayırım, hem üretken emek - üretken olmayan emek, hem de statü hukuku, sözleşme hukuku farklılaşmasıyla ilişkilendirilebilir. Bir önceki bölümde tartışıldığı gibi, ortaya konulan emek, üretken olmadığı sürece, emekçilerin yaptığı iş ve sahip olduğu mesleğin kapitalizm açısından işlevselliği sınırlıdır. Bu nedenle kapitalizmin güncel koşullarında, tüm emekçiler, özelleştirme, piyasalaştırma, performans yönetimi, esnekleştirme ve benzeri stratejiler aracılığıyla kapitalist anlamda üretken bir hale getirilmeye çalışılmaktadır. Bu çabalar aynı zamanda göreceli güvenceye sahip, statü hukukuna bağlı bir şekilde “devletin asli unsuru” niteliğini taşıyarak istihdam edilen kamu görevlilerinin (memurların), hâlihazırdaki ekonomik ve sosyal haklarının olumsuz bir yönde geçirdiği/geçireceği dönüşümün temellerini hazırlamaktadır/hazırlayacaktır.

Kapitalist anlamada üretken bir hal alan emek etkinlikleri, fikirsel anlamda da kapitalist üretim tarzının yeniden üretilmesine hizmet etmektedir. Ekonomik üretimin fikirsel/ideolojik üretimi de beraberinde getirdiğine ilişkin sav, bir örnekle -bir önceki bölümde de verilen örneğe benzer şekilde- somutlaştırılacak olursa, bir şirket

sponsorluğunda yürütülen kültürel, sanatsal etkinliklerin kapsamında yer alan bir sahne sanatçısının, bu noktada hem ekonomik hem de fikirsel anlamda kapitalist üretim tarzının yeniden üretimine katkı yaptığı iddia edilebilir. Diğer yandan kamuda çalışan sahne sanatçısının ekonomik anlamda üretken olmadığı –kamusal hizmetlerin kar etme amacı olmadan örgütlendiği genel ilkesine dayanılarak- öne sürülebilir. Bunun yansıra, kamusal etkinliklerin fikirsel anlamda kapitalizmin yeniden üretimini sağlayacak boyutunun da olduğu göz önünde tutulmakla birlikte, kamusal olanın - ilkesel düzeyde burjuvaziyle fikirsel bir tümleşikliği olmadığı varsayılarak- fikirsel düzeyde de kapitalizme katkı yapmayacağı ileri sürülebilir. Fakat özel sektörün temel işleyiş mantığının her alanda karlılık olduğu göz önünde tutulursa, maddi üretim temel olmak üzere, kültürün, sanatın ve beğenilerin üretildiği alan olarak tanımlanan gayri-maddi üretim alanının da kapitalizm açısından hem ekonomik hem de fikirsel anlamda egemenlik yaratma gücü olduğu öne sürülebilir. Sonuç olarak özel sektörün desteklediği bir sanatsal etkinliğe yalnızca toplumsal entelektüel bir etkinlik ve bu etkinlikte yer alan gayri-maddi emekçiye toplumsal bir hizmette yer alan kişi olarak bakılmamalıdır.

Kamu sektörü-özel sektörü ayrımı ile üretken-üretken olmayan emek ayrımı, gayri-maddi emeğin sınıfsal konumuna değil sınıf ilişkilerine yönelik bir belirleyendir. Kamu sektörünün ağırlıklı bir biçimde üretken olmayan emek etkinliklerinden oluşması, özel sektöre göre kamu sektöründeki çalışma koşullarının daha az baskılayıcı nitelikler taşıması, kamu görevlilerinin⁴¹ kurdukları sınıf ilişkileri

⁴¹ Üretken emek, üretken olmayan emekle, gayri-maddi emeğin ilişkisinin ele alındığı bölümde, maddi üretim süreçlerinde rol alan kamu işçilerinin (kamu işletmesi olan bir fabrikada) üretken emek kapsamında değerlendirilmesi gerektiği, gayri-maddi etkinliklerde bulunan kamu görevlilerinin (örneğin kamu kurumunda istihdam edilen bir yazılım mühendisi) ise üretken olmayan emek kapsamında değerlendirilmesinin doğru olacağı ifade edilmiştir. Bir önceki cümlede kullanılan “kamu işçisi” ve “kamu görevlisi” ifadeleri, Türkiye çalışma yaşamı mevzuatının karmaşık ve parçalı bir

içinde kendilerini işçi sınıfı dışında konumlanıyormuş gibi görmelerinin gerekçelerinden biridir. Bu durum doğal olarak sınıfsal pozisyon alış olanaklarını da belirlemektedir..

Buraya kadar sürdürülen tartışmalar göz önünde tutulduğunda, sınıf çalışmalarının asıl sorununun, sınıf ilişkileri temelinde şekillenen sınıfsal pozisyon alma kapasitesi üzerinde düğümlendiği ileri sürülebilir. Nitekim bu çalışmanın temel sorunsalı da farklı bölümleri içinde barındıran işçilerin, hem bölümler arası hem de bölümler üstü mahiyette eylem ve düşünce ortaklığı tesis ederek devrimci bir özne niteliğine kavuşmasının olanaklarıyla ilgilidir. İşçi sınıfının vasıflı bölümlerinden biri olan bilişim ve iletişim teknolojileri (BİT) sektöründeki gayri-maddi üretim etkinliklerini yürüten emekçileri bu tez çalışmasında, işçi sınıfının mücadele kapasitesi bağlamında ele alınmıştır.

3.2. SINIF OLUŞUMUNA YÖNELİK TARTIŞMALAR

Sınıfı oluşturan gerekçeler ekonomik mi yoksa sosyo-politik midir? Bu soruya ilişkin tartışmalar klasik Marksizm'den günümüze kadar ulaşan yazında önemli yer işgal etmektedir. Klasik Marksizm, sıklıkla "ekonomik belirlenimci", "teknolojik belirlenimci", "modernizmin doğrusal ve aşamalı bilim anlayışının bir yansıması" olarak eleştirilmiştir ve günümüzde de benzeri eleştiriler sürmektedir. Bir başka ifadeyle klasik Marksizm'in ekonomik ilişkilere, toplumdaki diğer değişkenlerden ve toplumda yaşanan diğer etkileşimlerden daha fazla önem verdiği

şekilde düzenlenmiş olmasıyla ilgilidir. Kamu işçisi ve kamu görevlisi arasında ücretten sosyal haklara, istihdam biçimlerinden, meslekte ilerleme ölçütlerine kadar birçok fark bulunmaktadır. Bu satırların yazarı da söz konusu mevzuat farkından dolayı kamu işçisi-kamu görevlisi ayrımını vurgulamaktadır.

yönünde eleştiriler 20'nci yüzyılın son çeyreğinden günümüze yoğunlaşmıştır. Aşağıda bu eleştirilerin tutarlılık derecesi çözümlenecektir.

3.2.1. Sınıfsal İlişkilerin Tümüleşik Belirleyeni: Altyapı-Üstyapı Birliği

Klasik Marksizm'in ekonomiye, toplumdaki diğer ilişkileri ve etkileşimleri dışlayıcı bir anlam yüklediğini öne süren değerlendirmeler sorunludur. Bu değerlendirmelere yanıtı yine klasik Marksizm vermektedir. Engels'in (1996: 235, 236, 237), Joseph Bloch'a yazmış olduğu mektupta yaptığı değerlendirmeler, klasik Marksizm'in ekonomiye veya altyapısal ilişkilere gereğinden fazla anlam yüklemek bir yana, ekonominin üstyapısal değişkenlerle ilişkisinin ve birleşikliğinin ayrıntılarını ortaya koymaktadır:

...Materyalist tarih anlayışına göre tarihte belirleyici etken, *son kertede* gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Marx da ben de bundan daha çoğunu hiçbir zaman ileri sürmedik. Bundan ötürü, herhangi bir kimse ekonomik etken *biricik* belirleyicidir dedirtmek üzere bu önermenin anlamını zorlarsa, onu, boş, soyut, anlamsız bir söz haline getirmiş olur. Ekonomik durum temeldir, ama çeşitli üstyapı öğeleri -sınıf savaşımının politik biçimleri ve sonuçları- savaş bir kez kazanıldıktan sonra kazanan sınıf tarafından hazırlanan anayasalar vb. -hukuksal biçimler hatta bütün bu gerçek savaşımın onlara katılanların beyinlerindeki yansımaları, siyasal, hukuksal, felsefi teoriler, dinsel görüşler ve daha sonra bunların dogmatik sistemlere gelişimleri -hepsi de tarihsel savaşımın gidişi üzerinde etki yapar ve birçok durumda özellikle onların *biçimini* belirler.

Ekonomik gücü elinde buldurmanın toplumsal ilişkilerin genelinde yarattığı yönlendirici etki, günümüz koşullarında daha açık bir biçimde gözlemlenmektedir. Toplumsal ilişkilerin ekonomiye bağlantısının olmadığı öne sürülen alanlarının ekonomik güç ilişkilerinin doğrudan merkezinde yer alması, istisna değildir. Gayri-maddi üretim özelinde düşünülecek olursa, bu üretimi gerçekleştiren emekçilerin ürettiği ürünlerin; zevklere, beğenilere ve eğlenceye hitap eden yoğun kültürel ve entelektüel içeriğinin, bu ürünlerin üretilmesindeki temel amacı perdelediği öne sürülebilir. Bunun yanı sıra, boş zaman etkinlikleri de, kapitalist toplumsal ilişkilerin

lehine olacak şekilde ekonomik ve kültürel üretim sürecini içermektedir. Böyle bir sürecin olmadığını düşünmek, gündelik yaşam pratiklerinde kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi gibi boyutun bulunmadığını ima eder ki, bu da olgularla çelişir. Sermayenin yayılmacı genişleme eğilimi neticesinde yaşamın her anı ve alanı -içine fizyolojik ve psikolojik her türlü üretim ve tüketimi de katarak- sermayenin doğrudan denetimi altına girmiştir.

Diğer yandan Gramsci'nin hegemonya ile somutlaştırdığı, üstyapısal ilişkilerin ve kurumların, toplumsal düzenin belirlenmesinde ağırlık kazanması ve kontrolü ele geçirme süreci, sınıf oluşumunda öznel koşulların ne yönde şekilleneceğinin anlaşılması açısından önemlidir. Belirli bir sosyo-ekonomik ilişkiler ağı içerisinde bulunarak beğenilerini, dünyayı yorumlama biçimlerini, söz konusu ilişkiler ağının getirdiği koşullar altında kurmuş olan bireyler, bir noktadan sonra ekonomik çıkar ilişkilerini ve tüketimi bir kimlik oluşturma ve kendini var etme süreci olarak görmeye başlarlar. Bu metaların fetiş karakterinin bireylerin yaşama amaçlarını yönlendirmesi demektir. Metaların tüketilebilmesi arzusu bireysel ve toplumsal düzeyde oluşturulan hegemonyayı daha da kalıcı hale getirir. Kurulan bu hegemonya, insanları mutlak bir tüketim arzusuyla çevrelemekte, onların düşünsel ve eylemsel düzeyde ortaklaşma olanaklarını sınırlamaktadır. Bunun tam tersi de geçerlidir; tüketim arzusu ve tüketebilme kapasitesinin gelişimi, nesnel koşulları taban tabana zıt toplumsal grupların birbiriyle etkileşime girmesine ön ayak olur.

3.2.1.1. Tüketim Bağımlılığının Sınıfın Öznel Boyutu Üzerindeki Etkisi

Çalışma zamanı dışında, kapitalist toplumsal ilişkilerin etkisinden kurtulduğunu düşünen emekçi, yanılgı içindedir. Emekçinin çalışma zamanı dışında

yaptığı tüm etkinlikler de, aslında, sermaye değerlendirme sürecine dolaylı bir katkı yapmaktadır. Karahanoğulları ve Tonak'ın (2009), "Tüm İnsan Etkinliklerinin Üretkenlik Tanımına Göre Tasnifi"nden yola çıkarak, üretim alanı dışında kalan bir insan etkinliği olarak toplumsal ve kişisel tüketimin günümüzde, dolaşım ve toplumsal düzenin yeniden üretimiyle güçlü bağlar kurduğu öne sürülebilir. Tüketim günümüzde, kapitalist ilişkilerin yeniden üretiminde önemli yer edinmiştir. Bu durum, bireysel varoluş girişimlerinin niteliğini ve toplumsal etkileşim süreçlerinin şekillenişini etkilemektedir. Örneğin aylık gelirinin çok üzerinde satış fiyatı olan bir elektronik donanımı (akıllı telefon, tablet vb) borçla veya belirli bir süre biriktirdiği parayla alan bir emekçi, bu donanım sayesinde bir bakıma kendi gerçekliğinden kaçmaktadır.⁴² Bu, toplumsal ilişkileri, toplumdaki egemen gruplar lehine çeviren bir süreçtir. Kendini tükettiğiyle var etme girişimi, toplumdaki emekçi kitlelerin yaşayacağı sorunları uzun vadede ağırlaştıran bir durumdur. Söz konusu durum, emekçi kitleler arasında önemli bir düşünsel ayrışmanın yaşanmasına da temel oluşturmaktadır.

⁴² Baudrillard (2012) tüketimin bir kurtuluş niteliği taşıdığını, bu kurtuluş yanılsamasının özellikle emekçi kitleler arasında görülebileceğini ifade etmektedir. Baudrillard'ın (2012: 61) tüketimin bir kurtuluş yolu olduğuna ilişkin değerlendirmesi şu şekildedir:

"Nesneler sayılarıyla, yinelenmeleriyle, gereksizlikleriyle, biçimlerinin aşırı bolluğuyla, moda oyunuyla, kendilerindeki saf ve basit işlev sınırını aşan her şeyle yalnızca *toplumsal özü* -STATÜ'yü- yani sadece bazılarına doğumla verilen ve diğerlerinin, tersine bir yazgı yüzünden, hiçbir zaman ulaşamayacakları bir Tanrı lütfunu *temsil ederler*. Mirasla (kan bağı ya da kültür olsun) gelen bu meşruluk statü kavramının temelindedir. Statü toplumda yükselmenin tüm dinamiğine rehberlik eder. Tüm özlemlerin kökeninde, bu doğumdan gelen statü, lütuf ve mükemmellik statüsüne duyulan ideal amaç yatar. Statü, nesneler dünyasının yakasını bırakmaz. Bu çılgınlığa, bir değer ebediliğini göstermeye ve *Tanrının inayeti yoluyla kurtuluşun olmadığı yerde başarılı işlerle ve ortaya konmuş yapıtlarla kurtuluşu kanıtlamaya çalışan* bu biblo, gadget, FETİŞ dünyasına neden olan da statüdür.

Kalıtım, doğuştan sahip olunan değer, geri alınmaz Tanrı lütfu göstergesi olan antika nesnenin çok özel prestiji bundan ileri gelmektedir(...) *Başarılı işler ya da yapıtlar yoluyla kurtuluş* olan nesneler yoluyla kurtuluşu dayatan bir sınıf mantığıdır: Bu ise aristokratik bir ilke olan Tanrı lütfu ve seçilme yoluyla kurtuluşun karşısındaki "demokratik" ilkedir. Oysa evrensel uzlaşma göre Tanrı lütfu yoluyla kurtuluş, her zaman diğer kurtuluştan daha değerlidir. Alt ve orta sınıflarda rastlanan biraz da budur. Bu sınıflarda "nesne yoluyla kanıtlanma", tüketim yoluyla kurtuluş, içinde bulunduğu sonsuz ahlaki kanıtlanma sürecinde bir kişisel Tanrı lütfu, Tanrı vergisi ve kader statüsü edinmek için ümitsizce tıkanıp kalır. Oysa bu statü, kendi mükemmelliklerini başka yerde, kültür ve iktidar yoluyla kanıtlayan üst sınıfların ayrıcalığıdır."

Tüketim yapabilme, işçi sınıfında konumlanmış bireylerin zihinlerinde sınıfsal farklılıkları etkisiz hale getiren bir sonuç ortaya çıkarabilmektedir. Her bir birim ek tüketimde, daha fazla mutlu olunduğu yanılsaması artmaktadır. Bu yanılsama ise emekçilerin, birbiriyle en alt düzeyde iletişim kuran, yaşamını gününbirlik çıkarlar üzerine inşa eden bireyler haline gelerek, toplumsal ortaklaşma olanaklarının sınırlandırılmasına temel oluşturmaktadır. Türkiye özelinde düşünüldüğünde emekçilerin gündelik yaşam deneyimleri bu savı destekler niteliktedir. Emekçi kitleler, bir yandan bankacılık sisteminin yol açtığı daimi borçluluk sarmalıyla baş etmeye çalışmakta, diğer yandan bu sarmaldan kurtulmalarını engelleyici hegemonik propagandayla karşı karşıya kalmaktadır.⁴³ Bütün bu bileşenler emekçi kitlelerin öznel düzeyde birbirlerinden ayrışmalarına yol açmaktadır.

Kurgusal gereksinimler yaratılarak ve tüketim arzusu sürekli en üst düzeyde tutularak, sınıf konumu bakımından benzer veya aynı sınıfta yer alanların, bilinç düzeyi itibarıyla birbirlerinden ayrışması, olanaklı hale getirilmektedir. Yukarıda sözü edilen hegemonyanın inşasında, gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin rolüne bakılacak olursa, hem etken hem de edilgen bir konumda yer aldıkları söylenebilir.

Belirli bir bilgi düzeyinde olmalarından dolayı kültürel boyutta, yaptıkları katkının, ekonomik alandaki katkıyla birleşmesi, gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçileri hegemonya inşa süreçlerine etken bir şekilde dahil eder. Gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin hegemonyanın yaratılması sürecine, edilgen bir şekilde dahil olmaları ise burjuvalaşma özlemlerini çağrıştıran yaşam

⁴³ Cep telefonlarına ileti olarak gelen "...yazın..."ya gönderin anında ihtiyaç krediniz hazır" şeklindeki ifadeler veya zihinlerde "tüketim iyidir" algısını oluşturan reklamlar, söz konusu sarmaldan kurtulmayı engelleyen hegemonik propaganda bileşenlerine verilebilecek birer örnektir.

tarzı, davranış ve tüketim alışkanlıklarıyla ne derece ilişki içinde olduklarıyla bağlıdır. Etken bir konumda kapitalizmin hem kültürel hem de ekonomik yeniden üretilmesine katkıda bulunan gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçiler, bu katkıdan dolayı diğer emekçilerden bir nevi ayrıcalıklı bir konum elde ediyor gibi görünmektedirler.

Gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçinin, elde ettiğini düşündüğü ayrıcalıklı konum, hegemonyanın yeniden inşasına edilgen bir şekilde katkıda bulunmasına neden olmaktadır. Hegemonyanın yeniden inşasına edilgen bir şekilde katkıda bulunma, gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçinin elde ettiğini düşündüğü ayrıcalıklı konumunu korumak için, çalışma yaşamında karşılaştığı, kendisini doğrudan etkilemeyen durumları görmezden gelmesi şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Bu durum sınıf oluşum sürecini olumsuz yönde etkileyen bir unsurdur. Tüketememenin mutsuzluğa yol açacağı düşüncesiyle, gayri-maddi üretim yapan emekçinin tüketebilmeyi engelleyici tüm riskleri ortadan kaldırmak adına edilgenleşmesi, aslında sözü edilen hegemonyanın inşasına katkı sağlamaktadır.

3.2.1.2. İşçilik Öncesi Toplumsallaşma Deneyimlerinin Sınıf Oluşumuyla İlişkisi

İşçilik deneyiminin kazanılmasına kadar geçen sürede elde edilen toplumsallaşma deneyimleri, bireylerin sınıf oluşum sürecine dahil olabilmek kapasiteleri üzerinde etkilidir. İşçi sınıfı içinde konumlanmasına karşın işçilik öncesi toplumsallaşma deneyimleri birbirinden farklı olan bireyler ve gruplar arasında, sınıfsal pozisyon alış olanakları ve şekilleri de farklılık gösterebilir. Örneğin, yazılım mühendisi olan iki gayri-maddi emekçinin geçmiş ve hâlihazırda sürmekte olan toplumsallaşma deneyimlerine bağlı olarak, sınıf mücadelesinin yükselişte olduğu bir

dönemde, sınıfsal pozisyon alıp alamayacağına yönelik çıkarımlarda bulunulabilir. Sınıfsal pozisyon alma kapasitesi, mücadele anındaki toplumsal etkileşimle doğrudan ilişkilidir. Fakat mücadele öncesi dönemde, emekçilerin edinmiş olduğu toplumsal ilişki örüntülerinin de belirleyiciliği göz ardı edilmemelidir.

Kişisel çabaların, bireylerin kurduğu toplumsal ilişki örüntüleri üzerinde bir belirleyiciliği olmakla birlikte, aslen içine doğulan toplumsal ilişkilerin nitelikleri, bireylerin kurduğu toplumsal ilişkileri ve toplumsallaşma deneyimlerinin niteliklerini belirlemektedir.⁴⁴ Bireysel çabalar veya becerilerin toplumsal ilişkilerin niteliğini belirleyebilmedeki kapasitesi, çabaların ve becerilerin işlevselleşebileceği olanaklarla karşılaşmasına bağlıdır. Ancak belirli somut olanaklarla sahip olunması halinde, toplumsal ilişkilerin niteliğinin belirlenmesinde bireysel çabalar veya beceriler anlam kazanmaktadır. Bu değerlendirme hipotetik bir örnekle somutlaştırılabilir: Aynı unvana sahip olup toplumsallaşma deneyimlerinin önemli bir bölümü kırsalda geçen bir akademisyenle, kent kökenli bir akademisyen, hali hazırda aynı meslek grubu içinde yer almakta ve gayri-maddi üretim etkinliği ortaya koymaktadır. Her ikisinin de, ailelerinden miras yoluyla geçmiş herhangi bir birikimi, ek kazancı ya da varlığı bulunmamaktadır; bu nedenle her ikisinin de ekonomik bakımdan benzer koşullara sahip olduğu kabul edilebilir. Fakat farklı sosyo-ekonomik ilişkilerin kurulduğu toplumsal alanlardan gelen bu bireylerin, kendi gerçekliğini ve toplumsal ilişkileri ve süreçleri anlama biçimleri arasında kayda değer birer farklılık bulunması yüksek olasılıktır. Örnekte belirtilen emekçiler, işçi

⁴⁴ Bu durum Marx'ın (2002: 13) sözleriyle şu şekilde açıklanmaktadır: “İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ama kendi keyiflerine göre değil; kendi seçtikleri koşullar içinde değil, doğrudan karşı karşıya kaldıkları, belirlenmiş olan ve geçmişten gelen koşullar içinde yaparlar. Bütün ölmüş kuşakların geleneği, büyük ağırlıkla, yaşayanların beyinleri üzerine kabus gibi çöker. Ve, tamamıyla yeni bir şey yaratmak için kendilerini ve maddi çevreyi dönüştürmekle uğraşır göründüklerinde, tam da böyle devrimci bunalım çağlarında geçmişin ruhlarını kaygıyla yardıma çağırırlar, onların adlarını, sloganlarını ve kılıklarını ödünç alır, yeni tarih sahnesine bu zamanında saygın olan kılıkla ve ödünç alınmış dille çıkmaya çalışırlar.”

sınıfının birer bileşeni olarak aynı sınıf bölümü içinde yer alsa dahi, toplumsallaşma deneyimlerinin farklılaşmasından dolayı, düşünsel açıdan farklılaşmaları söz konusu olmaktadır.

3.2.1.3. Sınıf Oluşumu Tartışmasına Yönelik Değerlendirmeler

Bu tez çalışması, sınıf oluşumu sürecinin, sınıf konumunun ötesine geçen bir anlamı olduğunu kabul etmektedir. Nesnel ve öznel koşulların birlikteliği ve uyumuyla olanaklı hale gelecek sınıf oluşum sürecinde, öznel koşulların gelişimi nesnel koşulların anlaşılmasından daha önemlidir. Dünya nüfusunun büyük bir bölümünün hızlı bir şekilde işçi sınıfı kapsamına dahil olması, herhangi bir sınıfsal mücadelenin yükselişte olmadığı dönemlerde, dünyanın farklı ülkelerinde, boyunduruk altına alınmış izlenimi uyandıran emekçi kitlelerinin yoğunlaşması anlamına gelmektedir.

İşçi sınıfı içi bölümlenme, sınıfsal pozisyon alışı olanaklarını veya sınırları üzerinde etkilidir. İşçi sınıfı içinde, gelire, mesleğe, yaşam tarzına bağlı olarak ortaya çıkan ayrışma, bireylerin bir bütün olarak işçi sınıfının bileşeni olduğu gerçeğini etkilememekle birlikte, sınıf içindeki farklı bölümlerde konumlanmış bireylerin düşünsel etkileşim süreçlerini etkilemektedir. Daha yalın bir ifadeyle, bölümlenme düşünsel düzeyde sınıfsal bütünleşmeyi güncel koşullarda olumsuz yönde etkilemektedir. Örneğin, mesleki ve teknik eğitim, çeşitli vasıf geliştirici etkinlikler ve bir dizi zorlu sınav süreçleri gibi yoğun çabaların sonucunda gelir getirici bir iş bulan emekçi ile toplumsal koşullar nedeniyle herhangi bir mesleki ve teknik eğitim sürecinden geçememiş emekçi, işçi sınıfının ayrı bölümlerinde konumlanmaktadır. Bu durum her iki emekçinin de işçi sınıfının nesnel bakımdan bir bileşeni olduğunu

ortaya koyarken, gündelik yaşam deneyimleri ve düşünsel açıdan ayrıştığının da kanıtıdır. Söz konusu düşünsel ayrılık, günümüzde işçi sınıfının yok olduğu şeklinde savlar öne sürenlerin de elini güçlendirmektedir.

Bölümlenmenin düşünsel düzeyde yarattığı ayrışmayı, tüketimin sembolik değer üzerinden bireye veya gruba hakim olması da derinleştirmektedir."İyi"nin ve "güzel"in tüketim sayesinde kazanıldığı düşüncesinin, işçi sınıfının tüm bölümlerinde etkili olması, sınıf oluşum sürecinin olanaklarını sınırlamaktadır. Mal ve hizmet tüketiminin bir gereksinim karşılamadan çok fetiş karakterinin belirginleştiği, estetiğin ve görselliğin varoluşu sembolize eden değerler konumuna ulaştığı günümüz koşullarında, öznel koşulların benzeşimi; propaganda ve bilinç şekillendirme süreçlerine ne derece maruz kalınıp kalınmadığıyla yakından ilgilidir. Nesnel koşulları benzer veya aynı iki emekçinin, bilinç düzeyinde birbirine ne derece yakın olup olmadığı, bu emekçilerin sembolik değer kazanmış tüketimden ne derece etkilendiğine bağlıdır. Benzer sosyo-ekonomik kökenlere sahip, bulunan, aynı çalışma ortamını paylaşan, benzer eğitim seviyelerine sahip olan ve aynı düzeyde ücret alan iki gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçinin, bilinç düzeyinde birbirinden ayrı noktalara düşmelerinde, bu emekçilerden birinin sembolik değer kazanmış tüketimden olabildiğince kendisini uzak tutmasının, diğer emekçinin ise kendisini tüketim üzerinden var etmeye çalışmasının etkili olduğu belirtilebilir.

1980'lerin başında işçi sınıfının kol emeğine dayalı mesleklerle ilişkilendirildiği, kol emeğine dayalı olmayan mesleklerin ise orta sınıfa dahil edildiği, proleterleşme sürecinin kol emeğine dayalı meslekler arasında, beyaz yakalıları göre daha hızlı gerçekleştiği ana-akım yazında vurgulanmaktadır. Diğer yandan 1980'lerde kol emeğinin hala işçi sınıfının kalbini oluşturduğu da ifade

edilmektedir (Wright, 1980: 187). İşçi sınıfı ve sınıf oluşumuna ilişkin yapılan çözümlemelerde, dönemsellik, yani çözümlemenin yapıldığı döneme ilişkin nesnel koşulların daimi olarak çözümleme merkezine alınması gerekmektedir. Üretim sürecinde kol emeğinin ağırlıklı bir şekilde rol aldığı dönemde, işçi sınıfı üzerine yapılan çözümlemenin merkezinde maddi mal üreten emekçilerin yer alması normal kabul edilirken, üretim sürecinde kafa emeğinin ve entelektüel etkinliklerin ağırlık kazanmaya başladığı dönemde gayri-maddi meta üreten emekçilerin de işçi sınıfının kapsamında yer aldığı kabul edilmelidir. Üretken emek, üretken olmayan emek ile gayri-maddi emek ilişkisinin değerlendirildiği bölümde de vurgulandığı gibi klasik Marksizm’de işçilik vasfı, yalnızca üretim sürecinde ağırlıklı olarak kol emeğini kullananlara yüklenmemektedir. Kafa emeğini ağırlıklı olarak üretim sürecine dahil edenler de işçi olarak kabul edilmekle birlikte, klasik Marksist kuramın inşa edildiği tarihsel dönemde, kapitalist üretim bakımından ihmal edilebilir düzeyde oldukları için sanayi proletaryasına göre daha sınırlı bir şekilde değerlendirme kapsamına alınmaktadır. Gayri-maddi emek kategorisine giren mesleklere sahip emekçilerin de, sermayeyle kurduğu ilişkinin niteliğine bakılarak işçi sınıfı kapsamına dahil edilmesi gereklidir. Klasik Marksizm’de buna ilişkin en açık örnek öğretmen emeği üzerinden gerçekleştirilen karşılaştırmadır. Bu nedenle işçiliği, yalnızca kol emeğinin ağırlıklı olduğu işlerle sınırlamak, hem kapitalist üretim dinamiklerinin hem de buna bağlı toplumsal ilişkilerin anlaşılıp çözülmesi bakımından sorunludur. Günümüzde gelişmiş kapitalist ülkelerdeki emek gücünün, kafa emeğine dayalı etkinlikleri yapma oranının artması ve kol emeğine dayalı etkinliklerin, ileri kapitalist ülkelerde genel emekçi kitlesi arasında azalışı izlenimi yaratması, üretimin gayri-maddi bir hal aldığı düşüncesini de beraberinde getirmektedir.

Gayri-maddi üretimin, geleneksel anlamdaki bir meta üretim sürecinden farklı görünümler sergilemesi de söz konusu düşüncenin oluşumundaki diğer bir etkidir. Maddi meta üretimi hala kapitalizmin itici gücü olmaya devam etmekle birlikte bunun yanına gayri-maddi üretim alanının da kapitalist üretim bakımından anlamının güçlenmesi önemlidir. Gayri-maddi üretim esas olarak, dünya geneline yayılan ve her geçen gün çeşitlenerek yoğunlaşan maddi meta üretiminin hem önemli bir bileşenidir, hem de bu çeşitlenme ve yoğunlaşmanın merkezinde konumlanmaktadır.⁴⁵ Kapitalizmin güncel görünümü bu durumdayken, işçiliği yalnızca kol emeğiyle özdeşleştirmek, işçi sınıfı içinde, bölümlenmeyle bağlantılı bir şekilde ortaya çıkan ayrışmayı daha da derinleştirecektir. Bölümlenme temelinde, nesnel koşullarının birbirinden farklı olduğunu düşünen, birbirlerinden ayrışan işçi sınıfı bileşenlerinin düşünsel bir birliktelik kurma olanakları zayıftır.

⁴⁵ Yirminci yüzyılın başlarından günümüze kadar maddi meta üretimi ve çeşitlenmesinde, otomotiv sektörünün önemli bir etkisi bulunmaktadır. Otomotiv sektöründeki başı çeken firmaların adlarıyla anılan sermaye birikim ve yönetsel strateji modelleri olarak Fordizm ve post-Fordizm/Toyotizmde de –gayri-maddi emekçilerden farklı olsa da– kafa emeğinin önemli bir yeri vardır. Diğer bir ifadeyle maddi meta üretim sürecinin bir parçası olarak modelleme, tasarım, reklamcılık, üretilen metaa sembolik bir değer atfetme işlemlerinin hemen hemen tamamında ağırlıklı olarak kafa emeğini üretim sürecine dahil eden emekçilerin yer alması söz konusudur. Meta üretim sürecinde ve üretilen metaların değişim değeri kazanarak dünya genelinde bir dolaşım sürecine girmesinde, önümüzdeki dönemde gayri-maddi emeğin etkisi şimdikinden daha fazla olacaktır. Günümüzde sayısal (dijital) teknolojilerin ve yazılımların, kapitalist üretim açısından önemi yadsınamaz düzeydir. Özellikle iletişim ve eğlence amaçlı üretilen metaların üretim süreçlerinin temel ve son aşamalarında, gayri-maddi emekçiler önemli rol oynamaktadır. Ürün tasarımı, ürünün modellenmesi, ürünün işleyişini sağlayacak dijital mimarinin inşasında, gayri-maddi emeğin rolü başatır. Ürünün üretim süreci bittikten sonra, tüketici kitlesine ulaşmasındaki tanıtım, reklam gibi etkinliklerle, tüketicinin neden o ürünü alması gerektiğine ilişkin hegemonik söylemin inşasında da gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçiler, söz konusu süreçlerin başında yer alan temel aktördür. Fakat gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin üstlenmiş oldukları bu roller, önceden de sözü edildiği gibi kapitalist üretimin tamamen gayri-maddi ürünler üzerinden gerçekleşeceği şeklinde bir fikir uyandırmamalıdır. Maddi meta üretiminde etkin olan gayri-maddi emeğin ve yalnızca gayri-maddi üretimde etkin olan gayri-maddi emeğin kapitalist üretim tarzı içindeki etkinliği bir yandan artmakta, diğer yandan da gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçi kitlesindeki bu artış işsizlik, güvencesiz istihdam gibi güncel sorunları da beraberinde getirmektedir. Maddi ve gayri-maddi üretim süreçleri içinde her geçen gün etkinliği artan gayri-maddi emek sahipleriyle, kapitalist üretim arasındaki ilişki, diyalektik bir nitelik taşımaktadır. Kapitalist üretimin, gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilere olan gereksinimi, yerleşik düzenin hem ekonomik hem de kültürel yeniden üretimi açısından önem taşımaktadır. Gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin ise yerleşik düzenin yeniden üretimine yaptığı her katkı onları, yerleşik düzene biraz daha bağımlı kılmakta ve de düzenin yaratmış olduğu sorunlardan etkilenme risklerini artırmaktadır.

Kapitalist üretim tarzının dinamik yapısı, sınıfların niteliği ve niceliği üzerine de etkili olmaktadır. İşçi sınıfının kapsamının sınırları, kapitalist üretim tarzının temel işleyiş ilkelerinin köklü bir değişikliğe uğramaması nedeniyle hem genişlemekte hem de içsel bir çeşitlenme/farklılaşma yaşamaktadır. Bu içsel farklılaşmanın kapsamında gayri-maddi emek, işçi sınıfının bir bileşeni olarak hem ekonomik hem de kültürel bir değer üretim sürecinin merkezinde yer almaktadır.

Gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçiler, diğer emekçi kitlelerine göre burjuvaziyle daha yakın bir ilişki kurabilme potansiyeline sahiptir. Kurulan bu yakınlık bir yandan gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin, nesnel koşullarının benzerlik gösterdiği sınıf bölümlerinden uzaklaşmasına, bir yandan da küçük burjuvalaşma ve burjuvalaşma özlemiyle, diğer emekçi kitleleriyle bir rekabet içine girmelerine zemin oluşturmaktadır.

Yaşamını ücretli iş ilişkisi aracılığıyla sürdürmek zorunda olan herkes kapitalizme sorun çıkarmayacak, mevcut işleyişi bozmayacak şekilde davranışlar sergilemeleri ve bir nevi “itaatkâr” bireyler olmaları için yönlendirilmektedir. Bu yönlendirme, yukarıda da belirtildiği gibi emekçiler üzerinde doğrudan rızaya dayalı bir hegemonya tesis etmeyle birlikte gerçekleşmektedir. Burjuvaziyle olan zihinsel etkileşim düzeyi nedeniyle, gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçiler, söz konusu hegemonya tesisinde aktif olarak rol almaktadırlar.

İşçi sınıfının somut varlığı, her zaman mücadeleye hazır bileşenleri içinde barındırdığı anlamına gelmemektedir. Son kırk, elli yıldaki mesleki çeşitlenme, gelir ve yaşam tarzına bağlı olarak emekçi kitleler arasında daha da belirgin hale gelen bölümlenmenin yanı sıra, kimlik temelli politikaların (*identity politics*), sınıf temelli yaklaşımlara göre günümüzde daha fazla ilgi çekmesi, işçi sınıfı kapsamında yer alan

gruplar arasındaki yakınlaşmayı engellemektedir. Bu durum, işçi sınıfı bölümlerinin ayrışık görüntüsünün mutlak olacağı anlamına gelmemektedir. Hâlihazırdaki bu ayrışık görünüm, toplumsal yapıyı dönüştürecek bir güç olarak gerçek anlamda bir sınıf oluşum sürecini sınırlamaktadır. Sınıf oluşumu için Thompson'un (Katznelson, 2012) vurguladığı gibi, toplumsal yapı ve bilincin kesişmesi gereklidir. Günümüzde toplumsal yapı olarak işçi sınıfının; gelire, yaşam tarzına, tüketim alışkanlıklarına ve burjuvaziyle kurduğu etkileşime bağlı olarak yaşadığı bölümlenme, bilinç düzeyindeki ayrışmayı da derinleştirmektedir. Aşağıda, sınıf içi bölümlenmenin bilinç düzeyinde ne gibi etkileri olduğu değerlendirilecektir.

3.2.2. İşçi Sınıfı Oluşumunda Nesnel-Öznel İlişkisi

20'nci yüzyılın ikinci yarısında, işçi sınıfı içi öznel koşulların nesnel koşullarla uyumlu olup olmadığını ele alan çeşitli araştırmaların gerçekleştirildiği vurgulanmaktadır (Belek, 2007). Araştırmalar, söz konusu zaman diliminin özelliklerine bağlı olarak, üretim sürecinde ağırlıklı olarak kol emeğini kullanan emekçileri merkeze almaktadır. Belek (2007: 102), öznel koşullara ilişkin Leggett'in yaptığı araştırmada, 1960'larda Amerika'da, kırdan kente iş bulmak amacıyla gelenlerin, kentte aynı amacı güdenlere göre daha militan bir karakter gösterdiğinin keşfedildiğini belirtmektedir. Bunun muhtemel nedeni yeni göçerlerin kentlerde daha marjinal ve kötü işlerde yaşam şansı bulabiliyor olmalarıdır. Yüksek mücadele kapasitesi, benzer koşullara sahip zenciler ve Polonyalılar için de söz konusudur. Oysa Leggett, bu grupların yüksek beklentilerle göç ettiklerini belirtir. Demek ki, çalışma ve yaşam koşullarının kötülük derecesi kadar, emekçilerin beklenti eşiği de, mücadele kapasitesi bakımından doğrudan etkilere sahip değişkenlerdir.

Yukarıdaki örnek, kol emeğinin üretim süreçlerinde belirgin bir ağırlığının olduğu döneme karşılık gelmektedir. Kol emeğinin, kafa emeğine göre sermayeyle kurabileceği fikirsel benzeşim çok daha sınırlıdır; dolayısıyla, kol emeğinin nesnel koşullarındaki keskin farklılıkların öznel alana daha belirgin yansıdığı ifade edilebilir. Diğer bir ifadeyle 20'nci yüzyılda kafa emeğinin deneyimlediği sosyo-ekonomik temelli sorunlara karşı tepki verme biçimleri, dolaysız bir şekilde gerçekleşmiştir.

Günümüzde ise gayri-maddi üretim etkinliklerinde yer alan emekçiler arasından bu tür doğrudan bir tepkinin verilme olasılığı sınırlı gözükmektedir. Gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin, bir bölümü (özellikle toplumsallaşma sürecinde herhangi bir politik mücadele veya söylemlerle etkileşim deneyimi bulunmayanlar) işçi sınıfının diğer bölümlerine göre yaşam koşullarındaki görece rahatlığı kaybetse dahi, bunu bireysel vasıfları aracılığıyla yeniden kazanabileceği düşüncesiyle, tepki vermekten kaçınabilir. Bu durum benzer somut koşullara ve mesleki vasıflara sahip olan emekçiler arasında dahi, düşünsel ortaklaşmanın zorluklarını ortaya koymaktadır.

Sahip olunan meslek, yapılan iş, alınan eğitim ve benzeri gerekçelere bağlı işçi sınıfı içi bölümlenme, emekçiler arasında düşünsel birliktelik kurulmasındaki önemli engellerden birisidir. Söz konusu durum, gayri-maddi üretim yapan emekçiler arasında daha da yoğunlaşmaktadır. Örneğin bir reklam şirketinde çalışan metin yazarı ile bir internet temelli alış veriş sitesinin satış sayfası tasarımcısı, özü itibarıyla sermayenin hem ekonomik hem de kültürel boyutunun üretilmesinde etkili bir rol almaktadır. Fakat bu iki farklı meslek grubundan gelen emekçinin somut/nesnel koşullarında ciddi bir bozulma olmadığı sürece birbirlerine düşünsel düzeyde

yakınlaşması, yani öznel boyutta bir benzeşme yaşamaları, olanaklı görünmemektedir. Bu iki meslek grubundan gelen emekçiler, yaşam koşullarında herhangi bir bozulma olmadığı sürece birbirlerinin sorunlarına duyarsız kalan, hatta birbirlerinin varlığını dahi önemsemeyen bir düşünsel noktada bulunmaktadır. Bu düşünsel noktada, bireysel bir kimlik inşasına dönüşmüş bir mal ve hizmet tüketimi ile bu kimliği korumanın aracı olarak daha fazla para kazanma, mesleki bilgiyi azamileştirme çabalarıyla sürekli hale getirilmeye çalışılmaktadır. Örnekte yer alan iki meslek grubunun da aslında sermaye ile girdikleri ilişki ve sermayenin verdiği tepki benzerlik taşımaktadır. Kapitalist anlamda, emeğin –farklı mesleklerde olsa bile- her geçen gün üretken niteliğinin yoğunlaştığı günümüz koşullarında, özellikle farklı mesleklere sahip olmalarına karşın genel anlamda gayri-maddi üretim etkinliklerini yürüten emekçilerin nesnel koşullarının benzeştiği ifade edilebilir.

Diğer yandan önceden de söz edildiği gibi emekçilerin nesnel koşullarının benzeşmesi, öznel koşullarının da benzeşmesi anlamına gelmemektedir. Blunden (2004: <http://home.mira.net>) toplumsal sınıfın üretim ilişkileri tarafından tanımlandığını belirtmekte, fakat bu tanımlamanın, sınıfların, sınıf olarak nasıl oluştuğu konusunda yanıt vermediği görüşündedir. Aynı şekilde, kapitalist toplumların statüler üzerinden tanımlanan tabakalarına bireylerin bu yapıları nasıl içselleştirdiği ve nasıl eklemlendiği de yanıtlanmış Blunden (2004: <http://home.mira.net>), sınıfın salt ekonomik anlamıyla ele alınmasının burjuva toplumunu açıklamak bakımından yetersiz kaldığını da vurgulamaktadır. Blunden'ın yaptığı değerlendirme, Bourdieu'nun sınıf ve sermayeye ilişkin çözümlemesiyle ilişkilidir.

Bourdieu, 20'nci yüzyılda kapitalist üretim ilişkilerinin geçirmiş olduğu dönüşümle birlikte, yöneten ve yönetilen sınıflar arasındaki ilişkileri, sahip olunan maddi ve kültürel varlıkları ifade eden geniş sermaye kavramsallaştırmasıyla çözümlenmiştir. Bourdieu, bireylerin sahip olduğu sermaye bileşenlerine göre, toplumsal ilişki ağları içinde elde edeceği konumun ve itibarın değişiklik gösterebileceğini ifade eder. Bu ele alışıta sermaye, farklı becerilerin sahipliği ve toplumsal bağlantıların niteliği ile yoğunluk derecesini içerisinde barındıran bir anlama sahiptir. Bourdieu'nun yaklaşımına göre bu beceriler ile toplumsal bağlantıların niteliği ve yoğunluk derecesi, bireylerin ve/veya grupların toplumdaki konumunu ve toplumsal ilişkilerde, kendilerinin ne derece etkin veya edilgen konumda bulunacağını ortaya koymaktadır. Bourdieu için sermaye yalnızca, kapitalist üretim tarzının devamlılığını sağlamak amacıyla üretim sürecinde değerlendirilen parasal bir şey değildir. Bourdieu sermayenin aynı zamanda kültürel ve toplumsal bir içeriğe de sahip olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁶

Bourdieu'ya göre toplumda ekonomik sermayesi yeterli olmasa bile, diğer sermaye biçimleri aracılığıyla statü elde eden gruplar bulunmaktadır. Söz konusu gruplar nesnel koşullar itibarıyla işçi sınıfına dahil olsa bile kültürel ve düşünsel

⁴⁶ Bourdieu kültürel sermaye kavramını şu şekilde tanımlamaktadır: "Kültürel sermaye üç biçimde ortaya çıkabilir: Somutlaşmış durumda, örneğin aklın ve bedeninin varlığı devam ettiği sürece var olur; nesneleşmiş durumda, kuramların ve bu kuramların eleştirisinin, sorunsalların dayanağı veya kavrayışı olan kültürel mallar (resimler, kitaplar, sözlükler, enstrümanlar, makineler vb) biçiminde var olur; kurumlaşmış durum, nesneleştirme biçiminden ayrı bir yerde tutulmak zorundadır; çünkü eğitime ilişkin niteliklerde de görülebileceği gibi kurumlaşmış durum kültürel sermayeye tamamen orijinal ayıt edici nitelikli bir hak kazandırma girişiminde bulunur" (Bourdieu, <http://www.marxist.org>, 1986). Toplumsal sermaye tanımı ise aşağıdaki gibidir: "Toplumsal sermaye, bir bireyin ya da bir grubun, kalıcı bir ilişkiler ağına, az çok kurumlaşmış karşılıklı tanıma ve tanınmalara sahip olması sayesinde elde ettiği gerçek ya da potansiyel kaynakların toplamıdır, yani böylesi bir ağın harekete geçirmeye olanak sağladığı sermaye ve güçlerin toplamıdır. Farklılaşmış toplumların yapısı ve dinamiği açıklanmak isteniyorsa, sermayenin çeşitli biçimler alabileceğini kabul etmek gerekir" (Bourdieu ve Wacquant, 2012: 108).

düzeyde burjuvaziye yakın oldukları ve burjuvazinin egemenliğini güçlendirecek etkinliklere dahil olmaktadır (Blunden, 2004).

Bourdieu ekonomik sermayeyi kapitalist toplumlardaki tabakalaşmanın egemen ilkesi olarak kabul etmekte, fakat bu egemenliğin hakim sınıf fraksiyonları tarafından tehdit edildiğini gözlemlemektedir. Hakim sınıf fraksiyonları Bourdieu tarafından; sanatçılar, profesyoneller, akademisyenler ve benzeri gruplar olarak tanımlanmaktadır. Söz konusu gruplar ekonomik sermaye açısından görece bir şekilde yoksul, fakat toplum içindeki rolleri itibarıyla oldukça varlıklardır. Bu grupların kültürel sermayeleri kuvvetli olduğundan, rakip bir egemenlik ilkesi olarak kendi sermaye biçimlerini geliştirmeye çalıştıkları vurgulanmaktadır.

Bourdieu tarafından yukarıda, kültürel sermaye birikimi aracılığıyla egemen bir sınıf fraksiyonu olmaya çalıştığı belirtilen gruplar, bu çalışmanın merkezinde yer alan ve ilgili bölümde nitelikleri incelenen gayri-maddi üretim yapan emekçilerin sahip olduğu mesleki gruplara karşılık gelmektedir. Lazzarato'nun, "sermayenin kültürel içeriğini" oluşturduğunu belirttiği gayri-maddi emekle, Bourdieu'nun akademisyenler, sanatçılar ve profesyonellere yüklediği anlam benzerlik taşımaktadır.

Bourdieu'nun, ekonomik sermayenin yanı sıra ikinci ana sermaye bileşeni olarak kabul ettiği kültürel sermaye, bireyin toplumsal ilişkilerinde entelektüel kapasitesi aracılığıyla bir statü elde etmesine olanak veren araç olarak ortaya çıkmaktadır. Bourdieu'nun doğrudan üretim ilişkileri içinde bir entelektüel kapasite veya kafa emeği kullanımından söz etmemekte, entelektüel kapasitenin üretim sürecinde kafa emeği olarak yaşama geçirilmesi için gereksinim duyduğu bileşenleri vurgulamaktadır. Kültürel sermayenin oluşmasında kişinin gelmiş olduğu sosyo-

ekonomik kökenin önemine dikkat çeken Bourdieu, işçi sınıfı kökenli bir aileden gelen kişinin kültürel sermayesinin burjuva kökenli bir aileden kişiye göre daha farklı geliştiğine vurgu yapmaktadır (Bourdieu, 1986; Blunden, 2004; Bourdieu, 2015). Bourdieu'nun dikkat çektiği nokta, öznel koşulların oluşumunda kişinin mevcut koşullarının yanı sıra sosyo-ekonomik kökeninin de önemli olmasıdır. Bourdieu'nun sermaye sınıflandırmaları, Weberci statü çözümlemesinin bileşenleriyle uyumlu bir görünüm sergilemektedir. Ekonomik üretimi elinde tutanların zihinsel üretimi de elinde bulundurduğu gerçeği göz önünde tutulursa, Bourdieu'nun, kültürel sermayesi yüksek gruplardan; akademisyenlerin, sanatçıların ve profesyonellerin, ekonomik gücü elinde bulunduran odaklarla çelişmeleri halinde toplumsal ilişki ağları içindeki yerlerinin, bizzat ekonomik üretimi elinde tutanlarca zayıflatılacağı ifade edilebilir. Bu durum, akademisyenlerin, profesyonellerin veya sanatçıların, egemen sınıf ilişkileri dışında konumlanamayacağını bir kanıttır.

Nesnel ve öznel koşulların, sınıf konumu ve sınıf oluşumuyla ilişkisinin incelendiği bu altbölüm sonlandırılırken, sınıf oluşumunun, bu çalışmada bir durumdan çok, bir süreç olarak kabul edildiği vurgulanmalıdır. Önceden de değildiği gibi, sınıf konumu kapitalist üretim tarzı altında üretim araçlarının mülkiyeti ve ücretli iş ilişkisi merkeze alınarak anlaşılmaya çalışılmalıdır. Bu, işçi sınıfının kapsamanın anlaşılması için de temel bir gerekliliktir. Bu gereklilik yerine getirildikten sonra, işçi sınıfı içi bölümlenmeye odaklanılmalıdır. Bölümlenmede, emekçilerin vasıf düzeyi, sahip olduğu meslek, bu mesleğin -tarihin o anındaki gelişmişlik düzeyi göz önünde tutulduğunda- kapitalist üretim bakımından ifade ettiği anlam, mesleğin ne derece üretken bir hale getirilebileceği gibi bileşenler önem taşımaktadır. Bu bölümlenme, genel anlamda üretim araçlarının mülkiyetini elinde

bulundurmayan ve ücretli bir iş ilişkisi dışında yaşamını sürdüremeyecek olan emekçilerin nesnel koşullarındaki farklılaşma şeklinde bir görünüm sergilemektedir.

Bu çalışmanın merkezinde yer alan gayri-maddi emeğin, üretim ve dolaşım süreçlerine belirgin bir şekilde dahil olduğu ve ayrıca çalışma ilişkilerinin parçalı ve çok katmanlı bir görünüm sergilediği günümüzde, sözü edilen emekçilerin hangi sınıf kapsamında değerlendirileceğine ilişkin birbiriyle çelişen yaklaşımlar dikkat çekmektedir. Diğer yandan kuramsal tartışmalarda, klasik Marksizm'in toplumsal ilişkileri ve toplumsal mücadeleleri, yapısal nitelikleriyle ele alan çizgisinin terk edilmeye başlanması ve işçi merkezli (sınıf özcü) bakış açısının reddi de gayri-maddi emeğin sınıfsal boyutuna ilişkin değerlendirmelerin çeşitlenmesine zemin sunmuştur. Hardt ve Negri'nin Çokluk ve işçi sınıfı arasında kurduğu bağlantı, kendi içinde işçi sınıfının kapsamının yanlış bir şekilde ele alınmasından dolayı, tutarsız bir nitelik sergilemektedir. Hardt ve Negri, Çokluk'un "işçi sınıfının 19'uncu ve 20'nci yüzyıldaki işçi sınıfının anlamını aşan, daha kapsamlı bir sınıfı" tanımladığına yaptıkları vurguda, bir yandan işçi sınıfının kapsamını, klasik Marksist yazının indirgemeci olduğunu öne sürerek yanlış bir şekilde ele almakta, bir yanda da post-Marksist önermeleri genişleterek çeşitlendirmektedir. Bu tür kuramsal değerlendirmeler, özellikle işçi sınıfının kapsamına ve mücadele alanında işçi sınıfının üstleneceği role ilişkin çözümlemelerde gözlemlenen tutarsızlıklara da temel oluşturmaktadır.

Kapitalizmin yol açtığı sorunlardan etkilenen farklı toplumsal grupların her birinin, kendi sorunlarını merkeze alarak ve diğer toplumsal gruplarla bir dayanışma çerçevesinde bir mücadele sürdürmek istemesi, ilkesel olarak reddedilemeyecek bir taleptir. Fakat son kırk, elli yıldaki mücadele deneyimleri ve yöntemlerine

bakıldığında, “yeni toplumsal hareketler” adlandırmasıyla tanımlanan mücadele dinamiklerinin sistem karşıtı niteliğinin sınırlı olduğu görülecektir. Toplumsal mücadelelerin, özerk toplumsal grupların tematik dayanışma etkinliği şeklinde değil de ortaklaşmacı bir eksenle yürütülmesi, anti-sistemik muhteva bakımından daha anlamlı görünmektedir. Bu ortaklaşmanın ise yaşamın her anının üretildiği bir "insan etkinliği olarak emeği"⁴⁷ merkeze alması, anti-sistemik hareketin kapitalizmi açacak yönelime sahip olmasına da temel teşkil edecektir.

Bu satırların yazarı, yeni toplumsal hareketleri köktenci bir şekilde reddetmese dahi, somut deneyimler ışığında, kapitalizm karşıtı mücadele bakımından işlevsel bulmamaktadır. Kendi içinde gözle görülür ayrışmalar yaşasa bile, işçi sınıfının, kapitalizmin yol açtığı sorunlara karşı ortak mücadele hattının kurulmasındaki yaşamsal önemi, vurgulanmak durumundadır. Bu hattın kurulması, işçi sınıfının etkin merkezi bir özne olarak, mücadele süreci içinde belirginleşmesine bağlıdır. İşçi sınıfının söz konusu mücadele sürecinde merkezi bir rol alabilmesi için, nesnel koşulları benzer veya aynı olan, fakat güncel koşullarda parçalı bir görünüm sergileyen emekçi kitlelerin, sınıf olarak vücuda gelmeleri gereklidir. Bu bağlamda gayri-maddi emeğin ve gayri-maddi emeğin kapitalizm içinde artan öneminin anlaşılması için, gayri-maddi emek öncesi deneyimlerin anlaşılması ve çözümlenmesi önemlidir. Bu nedenle takip eden altbölümde, özellikle esas olarak 1950 ve 60'larda başlayıp 1970 sonrası yoğunlaşmaya başlayan ve bugünkü anlamıyla gayri-maddi emeğin oluşumunda öncül bir yere sahip olan, çalışma ve işçilik biçimleri ele alınacaktır. Konuya ilişkin yazında “yeni orta sınıf”, çelişkili sınıf konumları olarak tanımlanan ve üretim süreçlerinde kafa emeğinin kol emeğine göre

⁴⁷ Bu ifade Karahanoğulları ve Tonak'ın (2009:2) çalışmasından esinlenerek kullanılmıştır.

daha ağırlıklı bir şekilde kullanılmasının öncülük ettiği -esas olarak ileri/merkez kapitalist ülkelerde ağırlık kazanan mesleki çeşitlenmeyle bağlantılı-sınıflandırmalara da bölümde değinilecektir. Gayri-maddi emek öncesi çalışma biçimlerinin anlaşılması, gayri-maddi maddi emeğin hangi nesnel ve öznel koşullara bağlı bir şekilde oluştuğunun anlaşılması bakımından da önemlidir. Bu anlayış, gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin, önümüzdeki dönemlerde toplumsal mücadeleler alanında etkin bir rol alıp alamayacaklarının olası göstergelerini de ortaya koyacaktır.

3.3. GAYRİ-MADDİ EMEK ÖNCESİ MESLEKİ ÇEŞİTLENME EKSENİNDE İŞÇİ SINIFI, ORTA SINIF, KÜÇÜK BURJUVAZİ, BURJUVAZİ TARTIŞMALARI

20'nci yüzyıldaki mesleki çeşitlenmenin en önemli sonuçlarından biri, emekçi kitleler arasında dikkat çekici bir içsel bölünmeyi ve ayrışmayı beraberinde getirmesidir. Bu bölünme ve ayrışma, emekçi kitlelerin sınıfsal niteliklerinin çözümlenmesinde de birbiriyle çelişen yaklaşımların ortaya çıkışına yol açmıştır. Yukarıda da vurgulandığı gibi, maddi meta üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin sınıfsal konumuna ilişkin, yazında bir ayrışmanın olduğu söylenemez. Fakat gayri-maddi üretim süreçlerinin yoğunlaşması öncesinde yaşanan mesleki çeşitlenmeyle birlikte, özellikle profesyonel mesleklerin (doktor, mühendis, teknisyen, finans uzmanı vb.) sınıfsal konumuna ilişkin tartışmalar da yoğunlaşmıştır.

Salt meslek üzerinden girişilen sınıfsal konum belirleme girişimleri, gelir üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılan sınıf tanımlaması girişimleriyle aynı yanlışa düşülmesine yol açmaktadır. Savran (2014: 26) sınıflardan söz ederken mesleğin,

gelirin temel sınıflandırma ölçütü olarak ele alınmasıyla içine düşülen yanlışlardan kaçınmak için aşağıdaki noktalara dikkat edilmesini önermektedir:

Sınıflardan söz ederken, her şeyden önce, yaygın bazı yanlış anlayışlara karşı uyarıda bulunmamız gerekiyor. Soldan, hatta Marksizm'den etkilenen insanlarda dahi, sınıfları gelir düzeyinin tanımladığına dair bir inanç yaygındır. Bu bütünüyle yanlış bir anlayıştır. Yüksek ücretli işçiler orta sınıf değildir, proleterdir. Ayakta durmakta zorlanan ve bazı işçilerden daha düşük geliri olan dükkan sahipleri küçük burjuvadır ve sosyal statüleri bakımından kendilerini proleterlerin üstünde görürler. Bazı kapitalistlerden dahi daha zengin, muayenehane sahibi doktorlar buna rağmen küçük burjuvadır. Gelir düzeyi elbette her sınıftan insanın ekonomik ve siyasi mücadelelerdeki tavrına etki yapar. Ama gün gelir, en yüksek gelire sahip işçi bile en yoksul küçük burjuvadan daha radikal bir tavır benimser. Önemli olan sınıfların sınıf mücadelesi içindeki potansiyel ve güncel tavrıdır, belirli bir anda nasıl bir hayat standardı olduğu değil.

Savran'ın değerlendirmeleri temel alındığında, sınıf konumunun belirlenmesindeki temel ölçütün, üretim ilişkileri içindeki konumlanış olduğu, bir kez daha vurgulanmalıdır. Sahip olunan meslek, elde edilen gelir, yaşam tarzı ve yaşam algısı, sınıf çözümlemesinin destekleyici ölçütleridir. Yaşam tarzı temelinde sınıf konumu belirleme girişimleri, bir dizi yanlış da beraberinde getirecektir. Bu durum, bireylerin/grupların konumladığı sınıfların yanlış anlaşılmasına da neden olacaktır. Bireylerin ve grupların sınıfsal konumlarını yalnızca gelir ve eğitim düzeyine, yaşam tarzına ve davranış kalıplarına bakarak çözümlemek doğru değildir. Bu tür bir yaklaşım, “tüm profesyonel meslek sahipleri, mühendisler, dışarıda yemek yiyenler, kültürel etkinliklerle ilgilenenler küçük burjuvazi veya burjuvazinin bileşendiri” demekle, sonuçlanabilir. Bu tür kaba ve indirgemeci sınıf konumu tasnifleri, bilimsel olmayan bir bakış açısının ve egemen politik öğretinin, gündelik yaşam deneyimleri içinde egemen kıldığı kalıp yargılarla bağlantılıdır. Günümüzde her takım elbise giyen işveren olmadığı gibi (beyaz yakalı finans sektörü, bankacılık çalışanları vb.) her tulum giyen de (örneğin bünyesinde on emekçi çalıştıran kendisi de bu işte çalışan araba tamir atölyesi sahibi gibi) işçi değildir.

Mesleki çeşitlenmenin tarihsel gelişimine odaklanılacak olunursa, kafa emeğinin, kapitalist üretim tarzı içindeki öneminin 20'nci yüzyılda, özellikle ileri kapitalist ülkeler başta olmak üzere, kapitalist üretim tarzının egemen olduğu her yerde arttığı anımsatılmalıdır. Azgelişmiş ülkelerde ise kafa emeği, üretim süreçlerine aşamalı bir şekilde dahil olsa bile, ileri kapitalist ülkelerdeki etkisini yakalamaktan -şimdilik- uzak görünmektedir. Bu çalışmada, son on beş yirmi yılda ele alınan anlamı⁴⁸ üzerinden incelenen gayri-maddi emeğin gelişimindeki en önemli etkenlerden biri de, teknolojik yenilikler ve buluşlar ile kültürel üretimlerin, doğrudan sermaye birikim sürecinin devamlılığına katkı sağlayacak şekilde örgütlenmesidir. Fakat söz konusu teknolojik buluşlar ve yenilikler ile kültürel üretim, gayri-maddi emek ve gayri-maddi üretimden önce, yarı vasıflı ve vasıflı emek gücünün üretim sürecinde yer alması sayesinde, kapitalizm açısından işlevsel bir hale gelmiştir. Bu yarı vasıflı ve vasıflı emek gücünün sermayeyle kurduğu ilişki, gerek yaşam koşulları, gerekse de kendilerini ve dünyayı değerlendirme biçimleri itibarıyla, bu alanda çalışan birçok araştırmacının inceleme konusu olmuştur. Hardt ve Negri (2011: 122), hizmet işleri, entelektüel emek ve bilişsel emek gibi terimlerin, gayri-maddi emeğin kimi yönlerini anlatsa da, onu tam olarak kavrayamadığını vurgulamaktadırlar. Hardt ve Negri'nin değerlendirmeleri, gayri-maddi emek öncesi mesleki çeşitlenmenin işçi sınıfı üzerinde yarattığı etkinin anlaşılmasını zorunlu

⁴⁸ Önceden de sözü edildiği gibi gayri-maddi üretim ve gayri-maddi emek, ilk olarak Marx'ın Artı Değer Teorileri başlıklı çalışmasının birinci kitabında incelenmiş, o günün koşullarında kapitalizm açısından ihmal edilebilir bir emekçi kitlesi olarak görülerek, çözümlemelerde ağırlıklı olarak yer almamıştır. Son on beş yirmi yıldır incelenen anlamıyla gayri-maddi emeğin içinde, Klasik Marksist çözümmeden farklı olarak, geleneksel biçimde bir üretim etkinliği olarak görülmeyen etkinliklerin de yer alması söz konusudur. Diğer yandan elektrik-elektronik, bilgisayar ve iletişim teknolojileriyle, dijital uygulamaların gündelik yaşam deneyimlerinin bir parçası haline gelmesi de gayri-maddi emeğin günümüzdeki anlamıyla Klasik Marksizm'de ele alınan anlamı arasındaki farkı oluşturmaktadır. Teknolojik altyapının gelişimiyle birlikte, üretim süreçlerinin geçirdiği dönüşüm ve mesleki çeşitlenme bir arada gerçekleşmekte, bununla da bağlantılı olarak gayri-maddi üretim etkinlikleri kapsamına giren meslekler ve etkinlik alanları ortaya çıkmaktadır.

kılmaktadır. Hizmet işlerini, ve bilişsel etkinlikleri yerine getiren emekçilerin sınıfsal konumuna yönelik çözümleme, gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin de sınıfsal konumunun anlaşılması açısından önemlidir.

20'nci yüzyıldaki mesleki çeşitlenmeyle birlikte işçi sınıfının dönüşüm geçirip geçirmediği ya da işçi sınıfı ile burjuvazi arasında yeni bir orta sınıfın oluşup oluşmadığı, hususlarına ilişkin tartışmalara, klasik Marksizm'de işçi sınıfının nasıl ele alındığı ve hangi mesleki kategorilerin hangi sınıf konumlarına karşılık geldiği sorularına yanıt vererek giriş yapılabilir.

3.3.1. Klasik Marksizm'de Sınıflar ve Mesleklerin Sınıfsal Konumla İlişkisi

Klasik Marksizm'de sınıfsal ve mesleki konumlar doğrudan tarihsel bir dönüşüm süreci içinde ele alınır. Toplumların aşamalı bir şekilde geliştiğini savunan klasik Marksist öğretisi, yeni bir üretim tarzının kurucusu ve uygulayıcısı olan egemen toplumsal sınıfın, bir önceki üretim tarzının niteliklerini barındıran toplumsal ilişkileri de dönüştürdüğünü vurgular. Kapitalizmin gelişimi söz konusu olduğunda burjuvaziye; “üstünlüğü ele geçirdiği her yerde”, pre-kapitalist bağ örgülerini “acımazsızca kopardığı”, “kişisel değerleri, değişim-değerine”, toplumsal ilişkileri ise meta ilişkilerine tahvil ettiği için övgü (!) dolu sözlerin Marx ve Engels (1998:119) tarafından edildiği bilinir. Kapitalist gelişme dinamiklerinin toplumsal sınıf kompozisyonunda yol açtığı/açacağı gelişmelere ilişkin klasik Marksist kavrayış, bu çalışma bakımından daha önceliklidir. Kapitalizmin gelişiminin; yoksullaşma, mülksüzleşme ve işçileşme süreçleri ile tanımlanan kutuplaşmacı bir sınıf yapısı ürettiği tezi, sözü edilen yaklaşımın tartışmalı önermelerinin başında gelir.

Modern sanayi, ataerkil ustanın küçük atölyesini sanayi kapitalistinin büyük fabrikasına çevirdi. Fabrikaya dolmuş emekçi yığınlar, askerler gibi örgütlenmişlerdir. Sanayi ordusunun sıradan erleri olarak kusursuz subaylar ve astsubaylar hiyerarşisinin komutası altına sokulmuşlardır. (...) Orta sınıfın alt katmanları -küçük çapta ticaretle uğraşanlar, dükkancılar ve genellikle emekli olmuş esnaflar, zanaatçılar ve köylüler- bütün bunlar, kısmen kendi küçük sermayelerinin modern sanayinin işletildiği ölçek bakımından yetersiz kalması ve büyük kapitalistlerle rekabette yenik düşmeleri yüzünden ve kısmen de bunların özel hünelerinin yeni üretim yöntemleri karşısında değerini yitirmesi yüzünden, giderek proletaryaya karışıyorlar. Böylece proletarya, nüfusun tüm sınıflarından oluşuyor (Marx ve Engels, 1998: 124, 125).

Klasik Marksizm'de “ara kategori” şeklinde ele alınan meslek gruplarının, kapitalist gelişme ile birlikte işçi sınıfının bir parçası haline geleceği ileri sürülür. Orta sınıf kapsamında değerlendirilen meslek gruplarının temel nitelikleri arasında; sınırlı bir gelire sahip olmaları, ücretlilik ilişkisine girmeden, sınırlı ticari etkinliklerle yaşamlarını sürdürmeye çalışmaları, sayılabilir. Burris (1986: 20), Marx'ın orta sınıf üzerine gerçekleştirdiği çözümlemeye Artı Değer Teorileri'nde ele aldığı meslek gruplarını da dahil ettiğini vurgular. Bu meslek gruplarına, üretken, üretken-olmayan emek ile gayri-maddi emek ilişkisinin incelendiği bölümde değinilmiş ve bu mesleklerin Marx tarafından gayri-maddi üretim yapan emek gücü kapsamında değerlendirildiği belirtilmiştir. Burris (1986), Marx'ın bu değerlendirmesinin bir orta sınıf kategorizasyonu olduğunu ifade etmekte, küçük esnaf, zanaatkâr ve köylülerin yanı sıra, orta sınıf kapsamına; hizmetkârların, askerlerin, polislerin, öğretmenlerin, denizcilerin ve eğlence sektöründe çalışanların da dahil edildiğini belirtmektedir. Diğer yandan düzenli geliri olmayan sanatçılar, müzisyenler, avukatlar, doktorlar, akademisyenler ve okul müdürlerinin de Marx tarafından orta sınıf kapsamında değerlendirildiği belirtilmelidir (Burris, 1996: 20).

Profesyonel meslekler tek başına sınıfsal konuma ilişkin belirleyici bir niteliğe sahip olmasa bile, sınıflar arası dikey ve yatay hareketliliğin sağlanmasında merkezi bir rol üstlenmektedir. Profesyonel mesleklere sahip olanlar, üretim

ilişkilerindeki konumlanışlarını değiştirebilirler. Profesyonel meslek sahibi bireyin, işçi sınıfı bölümleri arasında geçişliliği, üretim ilişkilerindeki konumlarının değişmemesi nedeniyle yatay hareketlilik olarak nitelenebilir. İşçi sınıfından küçük burjuvazi ve burjuvaziye doğru olan geçiş ise dikey hareketlenme şeklinde adlandırılabilir.

İşveren adına, işletmedeki istihdam, üretim, satış, pazarlama ve benzeri süreçler üzerinde söz sahibi bir profesyonel mesleki sahibi, söz konusu süreçlerde yetkisi olmayan profesyonel meslek sahibinden, sınıfsal konum açısından ayrılmaktadır. Bu noktada, konu yine üretim araçlarının mülkiyeti ve ücretli iş ilişkisinde kilitlenmektedir. Sahip olunan meslek, sınıfsal konumlanış üzerinde belirli bir rol oynamakla birlikte, salt meslek temelinde bir değerlendirme yapılarak “sen mühendissin, o zaman işçi değilsin, sen doktorsun o zaman işçi değilsin” şeklindeki bir sınıf konumu tespiti, yanlıştır. Meslek hiçbir zaman sınıfsal konumun tek başına belirleyicisi değildir. Söz konusu mesleğe sahip olan bireyin üretim ilişkileri içindeki konumlanışı, sınıfsal konumlanışın da esas belirleyicisidir.

Karahanogulları ve Tonak’ın (2009) hekimlik çözümlemesi, meslek ve sınıf konumu arasındaki ilişkinin aydınlığa kavuşturulması bakımından son derece somuttur. Doktorlar üretim ilişkileri içindeki konumlarına göre işçi sınıfının (ücretli bir ilişkisi içinde bir hastane de çalışan doktor), küçük burjuvazinin (bir muayenehanenin sahibi olarak hem kendi çalışıp hem de yanında çalışan doktorlar üzerinden bir artı değer kazanan doktor) ya da burjuvazinin (bir hastane sahibi olup, geleneksel anlamda bir fabrika sahibinden farkı olmayan doktor) kapsamında yer alabilecektir.

Profesyonel mesleklere sahip olanların bilinç düzeyinde olan dalgalanmalar, kendilerinin nesnel koşulları itibariyle içinde bulundukları sınıftan uzaklaşmalarına yol açabilir. Bir önceki altbölümde de açıklanmaya çalışıldığı gibi, gayri-maddi emek ve gayri-maddi emek öncesinde, sermayeyle kurdukları ilişki ve üretim araçlarının mülkiyeti konularına dikkat etmek kaydıyla, kafa emeğinin üretim süreçlerinde ağırlıklı olarak kullanıldığı mesleklere sahip olanlar, somut olarak işçi sınıfının bileşeni olmasına karşın, sermayenin, kafa emeğine verdiği özel önemden dolayı, davranış kalıpları, tüketim alışkanlıkları ve yaşam tarzları bakımından burjuvaziye benzeme eğilimi göstermektedirler. Profesyonel meslek sahibinin, küçük burjuvaziye veya burjuvaziye dahil olma olasılığı, bu meslek aracılığıyla kat edeceği sınıfsal ilişki rotasının yönüne bağlıdır. Profesyonel mesleğe sahip birey, kişisel hırs ve çıkar güdüsüyle hareket edip, işçi sınıfının bileşeni olarak dahil olduğu emek piyasasında zamanla küçük burjuvazi veya burjuvazi mertebesine erişebilir. Diğer yandan, tüm mesleki ve teknik vasıflarına karşı çalışma yaşamına bir işçi sınıfı bileşeni olarak başlayıp, işçi sınıfı bileşeni olarak tamamlayan bireylerin oranının –ki dünya genelinde profesyonel mesleklere sahip bireylerin önemli bölümü bu durumdadır- çok daha yüksek olduğu, rahatlıkla ileri sürülebilir. Bu durum “sınıf atlama” olarak nitelenen toplumsal tabakalaşma içindeki konumun değişmesi anlamına gelebilir. Fakat bu olasılık oldukça sınırlı bir zümre için geçerlidir. Alınan eğitim, edinilen mesleki ve teknik vasıf düzeyi ne olursa olsun, emek piyasasına işçi sınıfının bir bileşeni olarak dahil olan profesyonellerin önemli bir bölümünün küçük burjuvazi veya burjuvaziye dahil olmaları zor gözükmemektedir.

Günümüzde sermaye yoğunlaşmasının maksimize olduğu ve dünya çapında ekonomik etkinlik gösteren şirketlerde, üst düzey yönetici konumunda bulunan ve

esas itibariyle profesyonel bir mesleğe sahip olup, sermayeyle kurduğu ilişki nedeniyle, sermaye değerlenmesinin sürdürülmesi ve sermayenin emekçiler üzerinde kuracağı denetimde bizzat sermaye adına söz söyleme yetkisini elinde bulunduran profesyoneller –yukarıda da vurgulandığı gibi-, burjuvazinin bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Yurtsever (2012: 121) yönetim ve denetim süreçlerinin başında bulunan profesyonellere ilişkin aşağıdaki çözümlemeyi yapmaktadır:

Kapitalist şirketlerin, başta CEO'lar ve yardımcıları olmak üzere karar, yönetim, denetim, gözetim vb sermaye işlevlerini yerine getiren üst yöneticiler, hem bu işlevleri nedeniyle, hem gelirlerinin ağırlıklı bölümünü emek gücü değeri ücret olarak değil artık değerden pay biçiminde (kar ortaklığı, prim, bonus, vs) aldıkları için, hem de gelirlerinin miktarı, verili toplumsal koşullardaki emek gücü değerinin çok üstünde olduğu için kapitalist sınıf içindedirler. Bu üst yöneticilerle, hiyerarşinin daha alt kademelerindekiler arasında yalnız gelir uçurumu değil sınıf farkı vardır.

Klasik Marksizm’de orta sınıflar kapsamında değerlendirilen mesleklerin hali hazırdaki konumunu korumak için mücadele edeceği, bu mücadelenin ise toplumsal gelişimi ileri götürmekten ziyade -mevcut konumlarını korumak için yapılmasından dolayı- geriye götürecek bir mücadele olduğundan söz edilmektedir. Marx ve Engels’e ait aşağıdaki alıntıdan da anlaşılacağı gibi klasik Marksizm’in sınıf analizi, sınıflar mücadelesinin analitik önceliği ile ilgilidir:

Bugün burjuvazi ile karşı karşıya duran bütün sınıflar içerisinde yalnızca proletarya gerçekten devrimci bir sınıftır. Öteki sınıflar modern sanayi karşısında erirler ve sonunda yok olurlar; proletarya ise onun öznel ve temel ürünüdür. Alt orta sınıf, küçük imalatçı, dükkâncı, zanaatçı, köylü bütün bunlar, orta sınıfın parçaları olarak varlıklarını yok olmaktan kurtulmak için, burjuvaziye karşı savaşırlar. Bunlar, şu halde, devrimci değil, tutucudurlar. Hatta gericidirler, çünkü tarihin tekerleğini gerisin geriye döndürmeye çalışırlar. Kazara devrimci olsalar bile, proletaryaya katılmak üzere olduklarından dolayı böyledirler; şu halde, o andaki çıkarlarını değil, gelecekteki çıkarlarını korumakta, proletaryanın bakış açısını edinmek için kendilerinininkini terk etmektedirler (Marx ve Engels, 1998: 128).

Söz konusu meslek gruplarının, burjuvaziye karşı kendi konumlarını korumak için ortaya koydukları mücadele, özellikle kriz dönemlerinde kendini göstermekte, kriz dışı dönemlerde ise konjonktüre bağlı dalgalanmalar, burjuvaziye karşı sınırlı tepkilerin doğmasına öncülük etmektedir. Kriz veya konjonktüre bağlı dalgalanmalar

dışında ise klasik Marksizm'in orta sınıf kapsamında değerlendirdiği meslekler, burjuvaziyle belirli ölçütlerde bir uzlaşa yolunu seçerek, kapitalist üretim tarzı içindeki ara konumlarını korumaya çalışmaktadır. Söz konusu mesleklerin düşünsel düzeyde proletaryaya yakınlaşmasının, bu mesleklerin nesnel koşullarındaki değişimle ilgili olduğunu vurgulan Marx ve Engels (1998), işçi sınıfı bakış açısını elde etmek için kendi bakış açılarından sıyrılmak durumunda olduklarını belirtmektedirler. Bu durum, bir önceki altbölümde ele alınan, nesnel ve öznel koşullar arasındaki ilişkiyle, sınıf oluşum süreci arasındaki bağlantıyı ortaya koymaktadır. Sınıf oluşumu ve sınıfsal konumuna ilişkin çözümlemenin çok boyutlu bir yaklaşım olduğu önceden yapılan değerlendirmelerle ele alınmaya çalışılmıştır. Bu altbölümde ise söz konusu boyutlardan birisi olan meslek ve sınıfsal konum ilişkisi incelenerek, sınıf konumunda ve sınıf oluşumunda mesleğin ne gibi bir etkisi olduğu keşfedilmeye çalışılacaktır. Aşağıda, özellikle 1970'lerden 1990'ların ortası ve 2000'lerin başına kadar geçen zaman diliminde yoğunlaşan ve de geleneksel anlamda işçilik görüntüsü sergilemediği öne sürülen mesleklerin işçi sınıfıyla bağlantısı ele alınacaktır.

3.3.2. Eski ve Yeni Küçük Burjuvazi Ayrımı Temelinde Profesyonel Meslek Sahiplerinin Sınıfsal Konumu

Meslek ve sınıf ilişkisine ilişkin güncel tartışmalar, 1970'li yıllardan itibaren yoğunlaşmaktadır. Kafa emeğinin üretim süreçlerindeki yeri ve denetimi arttıkça, işçi sınıfının başkalaşım geçirdiği, işçi sınıfının sönmüldüğü veya işçi sınıfı içinde yeni bölümlerin oluşmaya başladığı şeklindeki düşünceler yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu görüşlerin yaygınlaşmasındaki en büyük etkenlerden ilki, geleneksel işçilik

biçimlerinin merkez kapitalist ülkelerde geçirdiği değişim, diğeri ise -gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesinin incelendiği bölümde belirtildiği gibi- çalışma zamanı ve boş zaman ayrımının ortadan kalkmaya başlayarak, tüm yaşamın bir üretim alanı ve üretim süreci haline gelmesidir. Bu durum aslında işçi sınıfının kapsamına ve niteliğine ilişkin birbiriyle çelişen soruların da artışına neden olmuştur. "İşçi sınıfı nedir, işçi sınıfının kapsamında kimler yer alır, kimler yer almaz?" şeklindeki sorular, 1970'lerden itibaren yoğun bir şekilde sorulmaya başlanmış, gayri-maddi emeğin sınıfsal konumu ve niteliğinin ele alındığı güncel yazının bir kısmında ise "işçi sınıfı" kavramından olabildiğince uzak durulmaya çalışıldığı görülmüştür.

1970'lerin neo-Marksist kavramsallaştırmasına uygun olarak Savran da (2014: 39) orta sınıf tartışmasını, "yeni küçük burjuvazi" ayrımı üzerinden tartışmakta, Türkiye'de "serbest meslekler" olarak bilinen nüfusun eğitilmiş ve modern katmanlarının, batıda "profesyoneller" olarak ifade edildiğini vurgulamaktadır. Geleneksel küçük burjuvazi, kapitalist üretim tarzı öncesinde var olan bir sınıf olarak, burjuvazi karşısındaki varlığını korumaya çalışan, fakat sermaye temerküzü eğilimi ile birlikte ortadan kalkması kaçınılmaz olan bir ara sınıf yapılanmasıdır. Savran (2014: 37) bir yanlış anlaşılmayı düzeltmekte, "küçük burjuvazinin", burjuvazinin küçüğü anlamına gelmediğine dikkat çekmektedir. Savran (2014: 38), küçük burjuvaziyle, "küçük işletme" arasındaki temel farkı, "küçük burjuvanın kendisinin de üretim süreci içinde yer alması, buna karşılık küçük patronun esas olarak üretim sürecinin düzenlenmesi ve kontrolü ile yetinmesi ve ticari bağları kurması" şeklinde ifade etmektedir. Savran (2014: 37-38) eski küçük burjuvazi kapsamına giren etkinlik alanlarını ve küçük burjuvazinin küçük patrone farkını şu şekilde ele almaktadır:

...aile emeğiyle çalışan küçük çiftçiler; bakkallar; oto tamir atölyeleri; ayakkabı tamircileri; kuru temizleme dükkânları; gazete bayileri; kırtasiye dükkânları; küçük aşçı dükkânları; manavlar; kendi minibüsünün veya taksisinin sahibi olan şoför vb. Bunları, işçilerinin sayısı iki elin parmaklarını geçmese de, asgari yatırımla kurulmuş olsa da, bir tekstil atölyesinde, işçilerinin emek sürecini düzenleyen, kontrol eden, ticari bağlantıları kuran, hesapları yapan, ama **kendisi üretime katılmayan** küçük patrone ayırmak gerekir.

Yeni küçük burjuvazinin kapsamına ise ilk olarak mesleki ve teknik eğitim alıp, hem kendisi üretim sürecine dahil olan hem de açmış olduğu büro, yazıhane, muayenehanelerde ücretli işgücü istihdam edenler dahil edilmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, yeni küçük burjuvazinin salt profesyonel meslek sahibi olmayla tanımlanmadığıdır (Savran, 2014). Tam da bu nedenle ücretli çalışan bir mühendis, doktor, muhasebe görevlisi, bilişim uzmanı, sırf elde ettiği görece yüksek gelir ve işçi sınıfının düşük vasıflı bölümlerinden farklılaşan yaşam tarzı ve davranış kalıpları nedeniyle küçük burjuvazi veya burjuvazi kapsamına dahil edilemez. Anımsanacak olursa, sınıf konumunu belirleyen temel ölçüt, üretim ilişkileri içindeki konumlanıştır. Önceden de vurgulandığı gibi, yaşam tarzı, davranış kalıpları ve dünya algısı bütünlüklü bir sınıfsal mücadele kapasitesinin keşfi açısından dikkat edilmesi gereken ölçütlerdir. Aynı şekilde, “yeni küçük burjuva” kategorisini mülksüzleşme ve işçileşme süreçlerinden muaf görmek de doğru değildir; “en itibarlı ve yüksek kazanç getiren mesleklerde bile bu eğilim zaman zaman kendini hissettirir”(Savran, 2014: 39).Yeni küçük burjuvazinin, tasfiye edilme ve proleterleşme riskine karşın, politik açıdan eski küçük burjuvaziye benzer bir tepki gösterme olasılığının yüksek olduğu, hâlihazırdaki durumunu korumak için bir çaba sarf edeceği, fakat eski burjuvaziyle arasında belirgin farklarında bulunduğu da vurgulanmaktadır.

Yeni küçük burjuvazi siyasi bakımdan eski küçük burjuvazi ile çok önemli bazı ortak özelliklere sahiptir. Bunların başında bu sınıfın burjuvazinin çekici ile proletaryanın örsü arasında sıkışmış olması, ikisi arasında sürekli olarak yalpalaması, hangi taraf güçlüyse o taraf doğru eğilmesi gelir. Ne var ki, aralarında

önemli farklar da vardır. Bunların başında eski küçük burjuvazinin sermayeyle rekabet karşısında daha korunaksız olması, tasfiye ve proleterleşmenin basıncını daha derinden hissetmesi gelir... yeni küçük burjuvazi kapitalizmin gelişmesinin bir ürünü olarak ortaya çıktığı için, en azından bazı katmanları yüksek derecede eğitilmiş olduğu için, gelirleri eski küçük burjuvaziden, hatta KOBİ sermayesinin bazı patronlarından (burjuvazinin belirli dilimlerinden) dahi yüksek olduğu için, bunun sonucunda burjuvazinin orta hatta bazen üst katmanlarıyla tüketim kalıplarına sahip olduğu ve aynı mekanları paylaştığı için (güvenlikli siteler, lüks restoranlar, lüks yazlık siteler vb.) burjuvaziye her bakımdan çok daha yakındır. (Savran, 2014:40)

Barbrook (2006: 20) toplumdaki farklı sosyo-ekonomik çıkarları olan grupların, iki yüz yılı aşkın bir süredir çeşitli şekillerde tanımlanmaya çalışıldığını ve bu tanımlamaların, tanımlamayı yapan yazarın politik eğilimine göre değişiklik gösterdiğini vurgulamaktadır. Barbrook (2006: 20) yapılan tanımlamaların esas olarak iki ana hat üzerinden incelenebileceğini ve bu hatların da yeni yönetici sınıf ve yeni işçi sınıfı olarak adlandırıldığını ifade etmektedir. Barbrook (2006: 21) 1950'lerden itibaren toplumsal sınıflara ilişkin farklı kavramsallaştırmaları aşağıdaki gibi gruplandırmakta, güncel tartışmalara egemen olan "işçi sınıfının sönümlenmesi" iddiasından farklı olarak, Barbrook alana ilişkin tartışmaları "yeni işçi sınıfı" ve "yeni yönetici sınıf" başlıkları altında toplamaktadır. Aşağıdaki tablo, Barbrook'un değerlendirmelerinden yola çıkılarak, tarafımdan oluşturulmuştur.

Tablo 3.1: 1950'lerden Günümüze Profesyonelleşme ve Mesleki Çeşitlenmeye Bağlı Sınıfsal Dağılım

Yeni Yönetici Sınıf	Yeni İşçi Sınıfı
• İktidar Seçkinleri (<i>The Power Elite</i>) • Yeni Sınıf (<i>The New Class</i>) • Sanayi Yöneticileri (<i>The Industrial Managers</i>) • Talimat Verenler (<i>The Order Givers</i>) • Teknokratlar (<i>The Technocrats</i>) • Bilgi Sınıfı (<i>The Knowledge Class</i>) • Post-Modernistler (<i>The Post-Modernists</i>) • Profesyonel Yönetici Sınıf (<i>The Professional Managerial Class</i>) • Girişimciler (<i>The Entrepreneurs</i>) • Riskli Sermaye Yatırımcıları (<i>The Venture Capitalists</i>) • Sembolik Çözümleme Yapanlar (<i>Symbolic Analysts</i>) • Sanal Sınıf (<i>The Virtual Class</i>) • Siber Seçkin (<i>Digerati</i>) • Dijital Yurttaş (<i>The Digital Citizen</i>) • Yığınsal/Kümeleşen Kapitalistler (<i>Swarm Capitalists</i>) • Yeni Barbarlar (<i>The New Barbarians</i>) • Burjuva Bohemler (<i>The Bobos-Bourgeois Bohemians</i>) • Netokrasi/Ağ Aristokrasisi (<i>The Netocracy</i>) • Yaratıcı Sınıf (<i>The Creative Class</i>)	• Yeni İşçi Sınıfı (<i>The New Working Class</i>) • Bilgi İşçileri (<i>The Knowledge Workers</i>) • Eğitim ve Bilim Zümresi (<i>The Educational and Scientific Estate</i>) • Hippiler (<i>The Hippies</i>) • Üretici Tüketiciler/Bilgiye Dayalı Tüketiciler (<i>The Prosumers</i>) • Bilimsel Entelektüel Emekçiler (<i>The Scientific Intellectual Labourers</i>) • Proleterleşmiş Profesyoneller (<i>The Proletarianised Professionals</i>) • Post-Modernistler (<i>The Post-Modernists</i>) • Toplumsallaşmış İşçiler (<i>The Socialised Workers</i>) • Beyaz Yakalı Proleterler (<i>The White-Collar Proletarians</i>) • Göçebeler (<i>The Nomads</i>) • Profesyonel Tüketiciler (<i>The Prosumers</i>) • Sanayi Sonrası Proleterler (<i>The Post Industrial Proletarians</i>) • Bilgisayar Korsanları (<i>The Hackers</i>) • Sibernetikler (<i>The Cyborgs</i>) • Sembolik Analistler (<i>The Symbolic Analysts</i>) • Sanal Sınıf (<i>The Virtual Class</i>) • Ağ Yurttaşları (<i>The Netizens</i>) • Çoklu Girişimciler (<i>The Multipreneurs</i>) • Gayri-Maddi Emekçiler (<i>The Immaterial Labourers</i>) • Dijital Sanatçılar (<i>The Digital Artisans</i>) • Yeni Bağımsızlar (<i>The New Independents</i>) • Elektronik İşlerde Serbest Çalışanlar (<i>The Elancers</i>) • Çokluk (<i>The Multitude</i>) • Bilişsel Proletarya (<i>The Cogniteriat</i>) • Serbest Aracılar (<i>The Free Agents</i>) • Siber Proletarya (<i>The Cybertariat</i>) • Yaratıcı Sınıf (<i>The Creative Class</i>) • Profesyonel İşler Yapan Amatör Konumundakiler (<i>The Pro-Arms</i>)

Kaynak: Barbrook, 2006

Barbrook'un gerçekleştirmiş olduğu bu ampirik tanımlamaya dayanarak, çalışmanın devamında "gayri-maddi üretim etkinliklerinde bulunan emekçiler" ifadesi yerine "gayri-maddi emekçiler" ifadesi kullanılacaktır. Barbrook, mesleki çeşitlenmeyle

beraber sınıfsal konuma ilişkin çözümlemelerin de arttığını, bunun sonucunda içerikleri ve tanımladıkları toplumsal kitleler bakımından birbirinden oldukça farklı olan birçok mesleki konumun betimlendiğini vurgulamaktadır. Barbrook'un derlemiş olduğu tanımların tamamı, işçi sınıfını, küçük burjuvaziye ve burjuvazi içinde konumlanan bölümleri tanımlamaktadır. Toplumsal sınıflara ilişkin, bu derece parçalı ve birbirinden kopukmuş görünümü sergileyen tanımlama girişimleri işçi sınıfını, iç farklılıklarını birleşik bir sınıf hareketi içinde aşma kapasitesine sahip bir sınıf olarak ortadan kalktığı savına kanıt taşıma çabaları olarak değerlendirilebilir. Söz konusu tasnif içinde, 20'nci yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmış ve içinde, teknik ve toplumsal emek süreçlerinin önceki döneme göre belirgin şekilde farklılaşmasını barındıran mesleklerin olduğu bir gerçektir. Fakat bu farklılaşmanın her birinin adeta ayrı bir sınıf olarak tasnif edilmesi, sorunludur.

Söz konusu tasnifte, "yeni yönetici sınıf" başlığı altında sıralanan ifadelere bakıldığında, emek sosyolojisi ve/veya endüstri ilişkileri yazınında üzerinde çok durulmamış bir tasnifin yapıldığı söylenebilir. Bunun yanı sıra, aynı başlık altında yer alan farklı tasniflerin, temelde kapitalist üretim tarzı ve onun toplumsal ilişkiler ağını yeniden üreten klasikleşmiş bileşenlerle herhangi bir karşıtlık içinde olmadığı da görülmektedir. Örneğin Barbrook'un (2006: 97) Ian Angell'e (2000: 26) atıfla kullandığı "yeni barbarlar", kapitalist devlet aygıtı içinde yerleşik olan "kirli ilişkiler" ağını tanımlayan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. "Yeni barbarlar, farklı şekillerde tanımlanmış yeni yönetici sınıf bileşenlerinden biri olarak kabul edilmekte ve yönetici sınıf kapsamında değerlendirilmektedir. Barbrook (2006: 97), söz konusu kavramsallaştırmanın tanımını Ian Angell'den (2000: 26) aşağıdaki gibi alıntılarlamaktadır:

Yol açın barbarlara (hem eskilere hem de yenilere), oportünistler/fırsatçılar geleceği çalmak ve yeni bir düzen kurmak için fırsat kolluyor...Onlar basın ve medya baronları, piyasa manipulatörleri, uluslararası işadamları, uluslararası teröristler, gizli suç tertipleri (*criminal conspiracies*) , uyuşturucu baronları, yeni sömürgeci sivil toplum kuruluşları, “ekonomik tetikçiler” (*economic mercenaries*), mali plütokratlar, dini ve siyasi köktenciler, ahlak dışı bireyselleşme yanlılarıdır (*amoral individualists*). Onlar, yeni iletişim teknolojilerinin getirdiği olanaklar aracılığıyla ulusal sınırlardan kaynaklanan kısıtlamalardan kurtulmuş güç simsarlarıdır...Barbarlar kendi zamanlarının geldiğini, doğal seçilimin ve zamanın kendi lehlerine işlediğini biliyorlar.

Yeni barbarlar olarak tanımlanan zümre, ulusal düzeyde ele alındığında, her ülke burjuvazisinin egemenliğini güçlendirmek için devlet aygıtını kullanma ve yönlendirme stratejilerinin bir parçası olarak ortaya çıkan grupların genelini tanımlamaktadır. Örneğin yukarıdaki tanımda yer alan "ekonomik tetikçiler" veya "ahlak dışı bireyselleşme yanlıları" yeni bir yönetici sınıftan çok, burjuvazinin egemen iktidar bloğunu güçlendiren birer bileşen olarak ele alınmalıdır. Bu bileşenler ulusal ve uluslararası düzeyde burjuvazinin hakim sınıf olma konumunun korunmasında kayda değer işlevselliğe sahiptir.

Profesyonel mesleklerin, bağımsız bir sınıf olarak tasnif edilmesi olanaklı değildir. Profesyonel mesleğin bireye sağladığı gelir, statü ve bunlarla bağlantılı olarak toplumsal etkileşim sayesinde edinilmiş yaşam tarzı, birer bileşen olarak, sınıf oluşumu çözümlemesine dahil edilmelidir. Bu bileşenler, günlük yaşamın şekillenmesinde belirgin bir role sahiptir. Öte yandan bunların, günlük yaşamın şekillenmesindeki rollerini de kapitalist üretim tarzı belirlemektedir. Mesleki eğitim ve öğrenim aracılığıyla elde edilen unvanların, sınıfsal ilişkilerde mutlak bir şekilde avantaj sağlaması söz konusu değildir. Bu durum, ücretli olarak bir inşaat firmasında çalışan yüksek inşaat mühendisinin sınıfsal olarak incelendiğinde, sıvıcılıktan gelme bir müteahhitte göre daha avantajlı olmadığını ortaya koymaktadır. Müteahhit küçük burjuvazi veya burjuvazinin bileşeniyken, yüksek inşaat mühendisi, işçi sınıfının bir bileşenidir. Benzer profesyonel mesleki formasyona sahip olanlar arasında sınıfsal

konumlanış açısından belirgin bir fark olabilir. Gayri-maddi üretim etkinliklerinin önemli bir bileşeni olarak bilişim ve iletişim teknolojileri sektöründen bir örnek verilebilir. Bir oyun yazılım stüdyosunda, aynı mesleki formasyona sahip farklı sınıf bileşenlerinin görülmesi olasıdır. Burada aynı mesleki formasyona sahip ücretli çalışan iki bilgisayar mühendisinden biri işçi sınıfının, diğeri küçük burjuvazinin bileşeni olarak üretim ilişkilerinin iki ayrı sınıfında konumlanmış olabilir. Sonuç olarak, profesyonel meslek sahiplerinin sınıfsal konumunun anlaşılmasının, üretim ilişkileri içindeki konumlanışlarıyla bağlantılı olarak incelenmesi gerektiği bir kez daha vurgulanmalıdır.

3.3.2.1. Kapitalist Üretim Tarzı Altında Kafa Emeginin-Kol Emeginden Ayrı Tutulmasının Anlamı

Sohn-Rethel (2011: 18), kafa ve kol emeği ayrımının, sınıflı toplum yapısının var olduğu ilk zamandan beri süregeldiğini, sınıflı toplumlarda egemen olan sınıfların, kafa emeğini her zaman kendisine yakın bir konumda tutmaya çalıştığını ifade etmektedir. Önceden de sözü edildiği gibi, Sohn-Rethel'in kafa emeğine ilişkin değerlendirmelerinden yola çıkıldığında, gayri-maddi üretimde bulunup hem ekonomik hem de psiko-sosyal bir kazanım elde eden görsel sanatlar, yazılım, tasarım ve benzeri alanlarda çalışan gayri-maddi emekçilerin, son kertede kapitalist üretim tarzının ekonomik ve entelektüel yeniden üretimine kimi noktalarda maddi üretim yapan emekçilerden daha yoğun bir şekilde hizmet ettiği öne sürülebilir. Burjuvazinin, 20'nci yüzyılda kafa emeği üzerinde kurmuş olduğu egemenlik, hem sermaye birikim sürecinin devam etmesi hem de sermaye birikim sürecine katkı sağlayan kafa emeğinin belirli noktalardaki rızasıyla devam ettirilmiştir. Kafa

emeğinin ağırlıklı bir şekilde büro işlerinde, geleneksel sanayi işçilerinden görece daha kolay fiziki şartlarda çalışması, görece daha yüksek ücret ve ikramiye alması ve de kimi durumlarda sermaye adına genel üretim sürecinin sevk ve idaresinden sorumlu olması, sermaye egemenliğine gösterdiği rızanın gerekçeleri olarak sıralanabilir.

Kafa emeğinin üretim süreçlerindeki rolünün artması, kendi iç farklılaşması göz önünde tutulmak kaydıyla, kol emeğinin sermayeyle kurmuş olduğu ilişkiden daha farklı ilişki kurmasının önünü açmıştır. Bir yandan kapitalist üretimde yaşanan sektörel çeşitlenme ve sektörel kayma, diğer yanda sektörel çeşitlenme ve kaymanın yaratmış olduğu ortamda çalışabilecek olan emek gücünün, emek piyasasında yer almaya başlaması, 1970'lerden sonra gerçekleştirilen sınıf çözümlemelerine temel oluşturmuştur.

3.3.2.2. Her Profesyonel Meslek Sahibi Yönetici midir?

Barbara ve John Ehrenreich'in (1979), geliştirdikleri “Profesyonel Yönetici Sınıf” kavramsallaştırması, gayri-maddi üretim ve gayri-maddi emeğe ilişkin güncel çözümlemelerin ipuçlarını veren nitelikler barındırmaktadır. Barbara ve John Ehrenreich'in profesyonel meslek sahiplerine yönelik gerçekleştirdiği çözümlemede toplumsal sınıfların tipik bir Amerikan sosyolojisi bakış açısıyla ele alınmış olduğu vurgulanmalıdır. Ehrenreich ve Ehrenreich (1979: 12), profesyonel yönetici sınıfı, üretim araçlarına sahip olmayan ve asıl görevi toplumsal işbölümü içinde özellikle kapitalist kültürün ve kapitalist sınıf ilişkilerinin yeniden üretimini sağlayan, ücretli kafa emekçileri olarak tanımlamaktadır. Doğrudan toplumsal kontrolden sorumlu veya ideolojinin üretimi ve propagandasıyla ilgilenen (öğretmenler, sosyal hizmet

işçileri, psikologlar, eğlence sektörü çalışanları, reklam ve televizyon metni yazarları vb) işçiler olarak profesyonel yönetici sınıfın, yeniden üretimdeki rollerinin açık veya örtük olacağı belirtilmektedir (Ehrenreich ve Ehrenreich, 1979: 12).

Diğer yandan söz konusu toplumsal ve kültürel yeniden üretim rollerinin orta-seviyeli yöneticiler ve müdürlerin yanı sıra, mühendisler ve teknik personel gibi, görevleri kapitalist üretim ilişkilerini korumak olarak tanımlanan meslek grupları tarafından üstlenilebileceği de vurgulanmaktadır (Ehrenreich ve Ehrenreich 1979: 12). Ehrenreich'ların sınıf çözümlemesinde; sermayeyle kurulan ilişki, toplumun yeniden üretimi ve sermayenin yeniden üretim süreçlerinde eğitim ve kültürel birikimin katkısı, belli başlı temaları oluşturur.

Ehrenreich'lar (1979: 16) yönetim işlerinde çalışan profesyonellerin yeni bir sınıf olarak ortaya çıktığını öne sürerler. Bu noktada, profesyonel meslek sahiplerinin ne bir yönetici ne de işçi sınıfının bir bileşeni olacağı, söylenebilir. Yönetim yetkisi bulunan profesyoneller, yetkisinin sınırlarına göre işçi sınıfının veya burjuvazinin bir bileşeni olarak değerlendirilebilir. Bu durum, gayri-maddi emekçiler arasında ortaya çıkabilecek sınıfsal farklılıklarla örneklendirilebilir. Örneğin oyun ve eğlence yazılımları üzerine çalışan çokuluslu bir şirkette bir yöneticiye gereksinim olsun. Yönetim ve denetim aşamalarının belirli bölümlerinde yer alacak, yapılan işin teknolojik ve kültürel boyutundan haberdar, üretim sürecinde yapılan işi söz konusu boyutlarıyla denetim altında tutabilecek bir yönetici, söz konusu olsun. Böyle bir yöneticinin; bilgisayar yazılım mühendisliği ya da bilgisayar programcılığı, bilgisayar grafik görsel tasarım gibi alanlarda eğitim almış olması ve sektör deneyimi edinmiş olması beklenir. Diğer yandan söz konusu üretimi gerçekleştirecek olan emekçilerin de benzer alanlarda eğitilmiş olması, üretim sürecinin başlayıp

sürdürülebilmesi bakımından da bir zorunluluktur. Bilişim ve iletişim teknolojileri sektöründe, artı değer üretim sürecinin bileşenlerinden biri olan gayri-maddi emekçiler ile sermaye adına yönetim ve denetimi yapan kişi veya kişiler, salt mesleki benzeşimden dolayı aynı sınıfın üyeleri olarak değerlendirilmemelidir. Üst düzey yönetici konumunda olan profesyoneller burjuvazinin bir bileşeni olarak ele alınmalıdır.

Profesyonelleşme ve belirli bir mesleki beceri elde edebilme, yaşam koşullarının belirli bir standardın üstüne çıkmasında önemli birer etkindir. Bir meslekte profesyonel bir konuma gelme sürecinde elde edilen bilgi ve beceri politik birikimi, yalnızca ekonomik kazanım elde etme sürecinde değil, aynı zamanda, kişinin yaşadığı toplumsal çevrenin şekillenmesinde de rol sahibidir. Daha açık bir ifadeyle, bireyin sınıfsal konumu veya sınıflar arası hareketi dinamik bir süreçtir. Bu sürecin şekillendiricisi, kapitalizmin kültürel boyutuna kişinin yaptığı veya yapacağı katkıdır.

Gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesinin ele alındığı bölümde de vurgulandığı gibi, kişinin toplum içindeki konumunun belirlenmesinde –bireysel çaba ve becerilerle, teknik ve entelektüel birikimin ayırt edici etkisi olsa bile- Ehrenreich’ların da dikkat çektiği gibi, asıl belirleyici olan sermayenin öz genişlemesine yaptığı katkı derecesidir. Profesyonel meslek sahiplerinin, üretim sürecinde işgal ettikleri konum göz ardı edilerek, ayrı bir sınıf olarak değerlendirilmesi, anlamlı değildir.

3.3.2.3. “Büyük İngiliz Sınıf Araştırması” Üzerine

İşçi sınıfının nitel ve nicel boyutuna yönelik Batı Avrupa ve Kuzey Amerika kökenli çalışmaların önemli bir bölümünde, orta tabakaların yeni bir sınıf karakterine sahip olduğu ve bu sınıfın kendi çıkarları ekseninde hareket ettiği öne sürülür. Bunun yanı sıra konuya ilişkin güncel tartışmalarda, sınıf yapılarının çoklu bir görünüm sergilediği de dile getirilmektedir. Örneğin 2013’ün Nisan ayında sonuçları açıklanan ve İngiltere’deki sınıfsal bölünme örüntülerini ele alan “Büyük İngiliz Sınıf Araştırması”na (*The Great British Class Survey*) göre İngiltere’de yedi toplumsal sınıfın olduğu sonucuna ulaşılmıştır (<http://www.bbc.co.uk>, 2013). Sınıfsal yapıların, eskisinden daha karmaşık bir görünüm sergilediği vurgulanan çalışmanın sonuçlarına göre, sınıfsal konumun belirlenmesi açısından araştırma kapsamında yer alan katılımcılara gelirleri, tasarrufları ve sahip oldukları eve ilişkin bilgilerin yanı sıra kültürel ilgi alanları, kültürel etkinlikleri ve de statüye sahip insanlarla ne gibi bağlantılarının olduğu şeklinde sorular sorulmuştur.

Söz konusu çalışmada, sınıfsal konumun belirlenmesindeki ölçütlerin, Bourdieu’cu bir bakış açısıyla hazırlandığı anlaşılmaktadır. Araştırmaya katılanlara, ekonomik sermaye, kültürel sermaye ve toplumsal sermayeye kavramlarıyla bağlantılı sorular yöneltilmiştir. Araştırma sonucunda oluşturulan sınıf tasnifi aşağıdaki gibi açıklanmaktadır. Tasnifte sıralama en iyi olanaklara sahip sınıftan, en az olanağa sahip sınıfa doğru gitmektedir (<http://www.bbc.co.uk>, 2013):

- **Seçkinler (Elite):** Bu, her üç sermayenin de üst düzeyde olduğu İngiltere’deki en imtiyazlı gruptur. Bu grup ellerinde bulundurdukları üst düzey ekonomik sermaye ile toplumun geri kalanıyla arasına bir set çekmektedir.

- **Kurulu/Yerleşik Orta Sınıf (*Established Middle Class*):** Bu sınıfın üyeleri her üç sermaye türüne üst düzeyde sahip olsa bile, bu seviye seçkinlerdeki kadar yüksek değildir. Bu sınıf üyeleri girişken ve kültürel olarak etkin bir niteliğe sahiptir.
- **Teknik Orta Sınıf (*Technical Middle Class*):** Bu, ekonomik sermayesi yüksek fakat kültürel bağlantıları sınırlı olan bir sınıftır. Toplumsal bağlantıları sınırlı olan bu grubun üyeleri, toplumsal anlamda tamamen bağlantısız da değildir.
- **Yeni Varlıklı İşçiler (*New Affluent Workers*):** Bu sınıf orta seviyeli ekonomik sermayeye ve de daha yüksek seviyede kültürel ve toplumsal sermayeye sahiptir. Bu grubun üyeleri genç ve aktif bireylerden oluşmaktadır.
- **Gelişen Hizmet İşçileri (*Emergent Service Workers*):** Bu yeni sınıf düşük seviyeli ekonomik sermayeye sahip olsa bile ‘gelişen’ kültürel sermaye ve yüksek toplumsal sermayeye sahiptir. Bu grubun üyeleri gençtir ve genelde kentsel bölgelerde bulunmaktadır.
- **Geleneksel İşçi Sınıfı (*Traditional Working Class*):** Bu sınıf her üç sermaye türü açısından da düşük seviyede olsa da en yoksul grup değildir. Bu sınıfın yaş ortalaması diğerlerine göre daha yüksektir.
- **Güvencesizler (*Precariat*):** Bu grup, ekonomik, kültürel ve toplumsal sermaye türünün üçünden de en yoksun olandır. Bu grubun üyelerinin her günü güvencesizdir.

Sınıfsal konum ve sınıf bölümlerine ilişkin, yukarıda genel hatları aktarılan araştırma, yürütülen güncel sınıf tartışmalarındaki sınıf tanımlanma ölçütlerine ilişkin ipuçları vermektedir. Gelir elde edebilme ve tüketim olanaklarına ulaşmanın

bir dayanak noktası olarak kullanıldığı araştırma, sınıfa ilişkin çözümlemeyi kısmen Weber’ci statü çözümlemesine, ağırlıklı olarak da Bourdieu’cu sermaye kavramsallaştırmasına dayandırarak gerçekleştirmiştir. Kapitalist üretim tarzına ilişkin herhangi bir yapısal etkeni değerlendirme kapsamına almayan araştırmada, son kırk, elli yılın yaygın yaklaşımı olarak, kültürel ve toplumsal olanaklara ulaşmanın gelirle ölçüldüğü bir sınıf çözümü yapılmıştır. Örneğin bu araştırmada, tepedeki grup olarak konumlandırılan seçkinlerin; ekonomik, kültürel ve toplumsal bağlantı anlamında, toplumun diğer kalanından daha ayrıcalıklı bir konumda yer alması ya da güvencesizlerin her üç olanaktan da yoksun bir şekilde en alta bulunması, gelir ve mesleki nitelik temelinde yapılan bir değerlendirmenin sonucudur. Araştırmaya katılanların kendi sınıf aidiyetlerini özellikle meslekleri ve gelirleri üzerinden tanımladıkları belirtilmektedir (<http://www.bbc.co.uk>, 2013). Burada yapılan yanlış sınıf konumunun anlaşılmasında, bireylerin üretim ilişkileri içindeki konumlanışlarından çok, kendilerini nasıl algıladıkları üzerinden bir çözümleme yapılmasıdır. Sınıf oluşum sürecine ilişkin bir araştırma yapılması halinde bireylerin kendilerini nerede konumlandıkları, sorulabilir; fakat sınıf konumu, üretim ilişkileri içindeki somut varoluşla ilişkili olduğu için –bir kez daha vurgulanırsa- bireylerin kendilerini hangi toplumsal sınıf içinde konumlandıkları algısı, bireylerin gerçekte hangi toplumsal sınıf içinde konumlandığı sorusunun yanıtını vermez. Bu durum araştırmaya katılanların sınıf algılarına ilişkin fikir de vermektedir. Gelir elde edip edememek veya gelir getirici olanaklara sahip bir işte çalışıp çalışmamak, insanlar açısından kendilerini ait hissettikleri toplumsal sınıfın belirlenmesinde bir etken olarak görülmektedir. Önceden de sözü edildiği gibi, piyasa koşullarına göre görece yüksek ücret ve görece yüksek kültürel gelişim

olanaklarına ulaşip ulaşamama ve yaşam akışını etkileyecek toplumsal bağlantılara sahip olup olmama üzerinden yapılan bir çözümleme, Marksist anlamda bir sınıf çözümlemesine karşılık gelmemektedir.

...insanların sınıf konumlarını tanımlayan, onların kendi haklarında ne düşündükleri değil, maddi konumlarıdır. Amerikan sosyolojisinden kaynaklanan bir gelenek, sınıfları bütünüyle görmezlikten gelmediğinde, toplumun sınıf yapısını on yıllardır anketlerle saptamaya çalışıyor. Bunlar bütünüyle yanlış yöntemlerdir. Bu tür anketler olsa olsa sınıfların kendilerini nasıl algıladıklarını anlatır bize, ama sınıfların büyüklüğü ve dağılımı konusunda hiçbir şey söylemez. (...) Burada elbette sınıfın maddi konumu ile sınıfın oluşumu arasında bir ayırım yapmak gerekir. Örneğin işçileri alalım. Bir fabrikada çalışan işçiler hiç örgütlü olmasalar da, öteki işçilerle hiçbir kültürel ortaklık taşımalar da yine proleterdirler.(...) Ama sınıf konumundan farklı olarak sınıf oluşumu, aynı sınıfın çeşitli birey ve öbeklerinin kendi arasında bağlar kurması, bir sosyal güç haline gelmesi ve birlikte mücadele etmesi anlamına geldiğinden, burada sınıf kültürü ve ideolojisinden politikaya kadar birçok şey gündeme girer (Savran, 2014: 26-27).

“Büyük İngiliz Sınıf Araştırması”na ilişkin son sözler olarak, sermaye değeri, ücretli iş ilişkisi, üretim araçlarının mülkiyeti, sermayenin üretim ve dolaşım sürecinin bir bütün olarak ele alınmadığı bir yaklaşımın, son derece sınırlı bir sınıf çözümlemesi ortaya koyabileceği gerçeği vurgulanmalıdır. Bu noktada sınıf çözümlemesine önemli katkılar sağlayan bir diğer çabadan söz etmek tamamlayıcı olacaktır.

3.3.2.4. Wright’ın Çelişkili Sınıf Konumları Çözümlemesi

Sınıf çözümlemelerinde güncel ve dikkat çekici bir yaklaşım olarak, Erik Olin Wright’ın çelişkili sınıf konumları çözümlemesi gözden kaçırılmamalıdır. Wright, işçi sınıfı ve burjuvazi arasında, ara sınıflar olarak adlandırdığı kademelerin, sahip oldukları meslekler ve sermayeyle kurduğu ilişki biçimine bağlı olarak farklı nitelikler taşıdığını belirtmektedir. Wright (1980: 180), üretim ilişkilerinin birbirleriyle bağlantılı üç boyutundan söz etmektedir:

- a) Para sermaye üzerindeki toplumsal ilişkilerin kontrolü. Örneğin yatırım akışı ve sermaye birikim süreci üzerindeki kontrol.

- b) Fiziki sermaye üzerindeki toplumsal ilişkilerin kontrolü. Örneğin fiziki üretim araçları üzerindeki kontrol.
- c) Emek üzerindeki toplumsal ilişkilerin kontrolü. Örneğin emek süreci aracılığıyla denetimin ve disiplinin sağlanması.

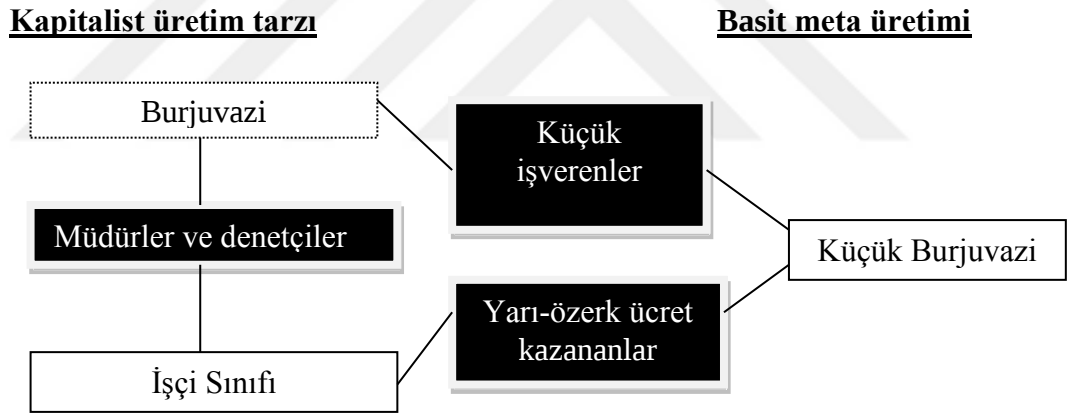
Wright (1980), sömürünün ayrıksı kapitalist mekanizmasının işçileri, yukarıda belirtilen üç kontrol mekanizmasından dışlayarak ve bu tür bir kontrolü sermayedarların tekeline vererek devamlılığını sürdürdüğünü vurgulamaktadır. Diğer yandan, emek süreci içindeki işçilerin etkinliklerinden artı değer üretilmesi için şu niteliklere gereksinim duyulduğu belirtilmektedir: A) İşçilerin kendi para sermayesi olmaz (kendilerini sermaye şeklindeki para gibi kullanabilirler); B) Fiziki sermayeyi kontrol etmezler, eğer fiziki sermayeyi kullanabilselerdi, kendi ürünlerini kendi kullanımları için üretirlerdi; C) İşçiler emek sürecini kontrol etmezler, eğer etselerdi, çalışma hızını düşürürler ve artık emek sergilemezlerdi (Wright, 1980: 180).

Wright (1980: 181), kapitalist toplumsal sistemin, Marksistlerin üretim tarzı seviyesi olarak vurguladıkları soyutlamanın en üst düzeyinde çözümlenmesi halinde, sınıf yapısının, üretimin üç toplumsal boyutu üzerinden yaşanan kusursuz bir proleterleşme tarafından tanımlandığını belirtmektedir. Sınıf konumlarının yalnızca sermayedarlar ve işçiler tarafından oluşturulduğunu vurgulayan Wright (1980: 181), diğer yandan aradaki konumların da iki temel nedenden dolayı çözümlemeye dahil edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Wright (1980: 181) ilk neden olarak, tamamen üretim tarzı tarafından karakterize edilen kapitalist bir toplumun somut bir şekilde var olmamasını belirtmektedir. Özellikle basit meta üretiminde, piyasaya yönelik üretimde kimseyi istihdam etmeden, kendi hesabına çalışanların, kapitalist toplumlardaki varlığının devam ettiğini vurgulayan Wright (1980: 181), söz konusu

üreticilerin *küçük burjuva* sınıf konumuna karşılık geldiğini dile getirmektedir. Wright (1980: 181) ikinci neden olarak basitleştirilmiş ikili sınıf ayrımının, somut kapitalist toplumları anlama noktasında yetersiz kaldığını, çünkü üretimin toplumsal ilişkilerinin üç boyutunun, gerçek üretim birimiyle tam anlamıyla örtüşmesi zorunluluğunun olmadığını açıklamaktadır. Söz konusu üç boyuta da karşılık gelmeyen bazı durumlar Wright'a göre bir dizi ek sınıf konumu oluşturmaktadır (Wright, 1980: 182).

Wright (1980:181) kapitalist toplumlardaki klasik sınıf ilişkilerini aşağıdaki gibi gruplandırmaktadır:

Şekil 3.1: Kapitalist Toplumda Klasik Sınıf İlişkileri ve Çelişkili Sınıf Konumları

Kaynak: Wright, 1980

Wright (1980: 182) tarafından çelişkili sınıf konumları olarak adlandırılan bu tasnifin genel özellikleri aşağıdaki gibidir:

- 1) **Müdürler ve Denetçiler;** işçi sınıfı ile sermaye sınıfı arasında çelişkili bir konum işgal ederler. Bu grupta yer alanlar, işçilerin emeğini ve belirli bir ölçüde de olsa fiziki üretim araçlarını kontrol edebilmelerinden dolayı sermayedar görünümü sergilerler. Diğer yandan, bir bütün olarak birikim

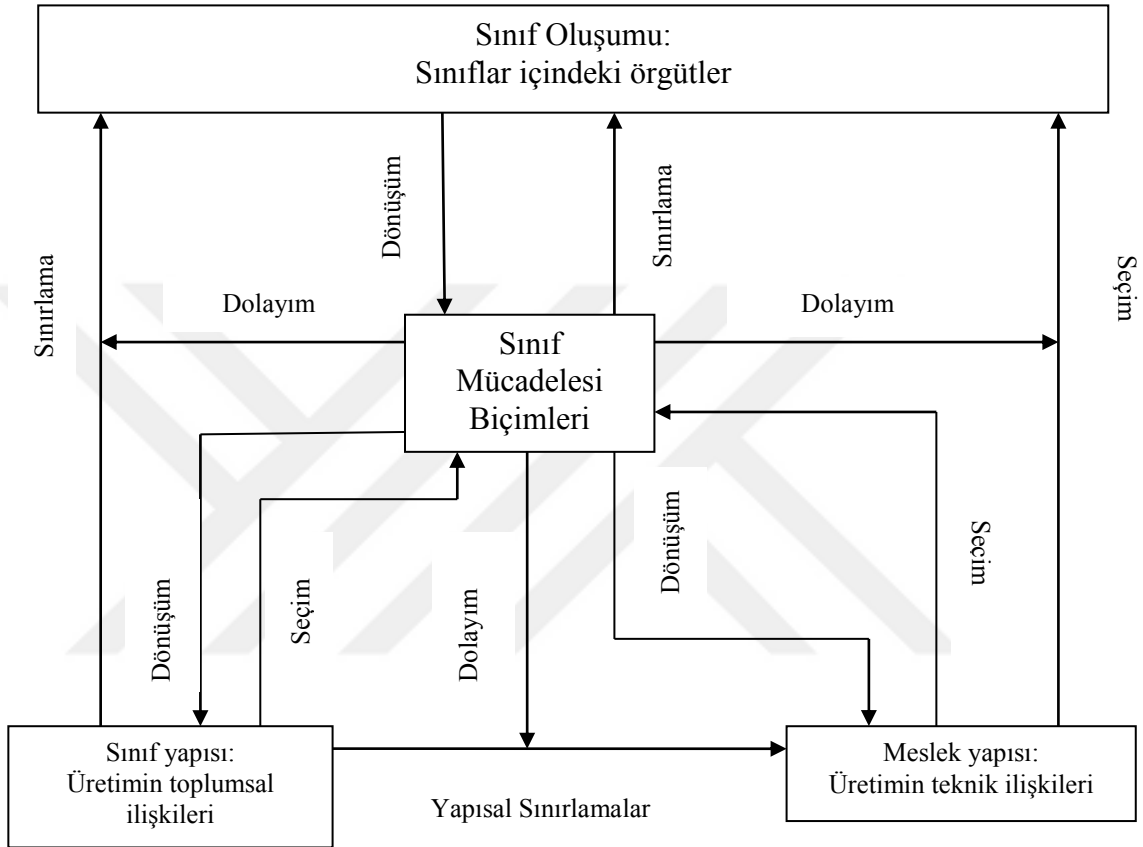
sürecinin kontrolünden dışlandıkları ve üretim içinde, sermaye tarafından kontrol edildikleri için işçi gibidirler.

2) **Küçük işverenler**; küçük burjuvazi ve sermaye sınıfı arasında çelişkili bir konum işgal ederler: Üretim süreciyle doğrudan bağlantılı ve kendi üretim araçlarına sahip olmaları nedeniyle küçük burjuva gibidirler. Fakat diğer yandan ücretli emeği istihdam eder ve sömürürler. Buna rağmen sermaye birikimi sağlayacak ölçüde yeterli bir birikim elde edemezler.

3) **Yarı özerk çalışanlar**; küçük burjuvazi ile işçi sınıfı arasında çelişkili bir konum işgal ederler: Üretim sürecinde sermaye tarafından kontrol edilmeleri ve sermayece istihdam edilmeleri nedeniyle işçi görünümü sergilerler. Diğer yandan emek sürecinin temel bileşenlerini, özellikle ürettikleri şeylerin (yalnızca *nasıl* ürettikleri değil) bileşenlerini ellerinde tutmalarından dolayı küçük burjuva gibidirler. Tasarımcılar veya mühendisler, üretimin tasarımı üzerinde bir derece kontrol kapasiteleri olmaları nedeniyle yarı özerk çalışanlar kapsamında değerlendirilirken, meslekleri itibariyle tasarım tanımlamalarını (*design specifications*) bir ortamdan diğer ortama aktaran teknik ressamı ise işçi olarak değerlendirilebilirler. Yarı-özerk çalışanlarla işçiler arasındaki farkın *vasıf*-düzeyi veya gelir üzerinden tanımlanmadığını belirten Wright (1980: 182), bir teknik ressamın veya bir pilotun oldukça vasıflı bir konumda ve iyi ücretle çalışabileceğini, fakat her iki çalışanın da ürettikleri şeyin üzerinde anlamlı düzeyde bir kontrol kapasitesinin olmayacağını, bu nedenle de işçi sınıfı kapsamında değerlendirileceğini vurgulamaktadır.

Wright (1980: 196) meslek, sınıf ve örgütlenme örüntüsünü aşağıdaki gibi görselleştirmektedir:

Şekil 3.2: Sınıf Belirlenimi Modeli, Meslek ve Örgüt

Kaynak: Wright (1980:196)

Wright, sınıf mücadelesini, hem durumsal hem de süreçsel bileşenleri bir arada değerlendirerek ele almaktadır. Sınıf konumu, tutulan meslek ve sınıf oluşumunun merkezine sınıf mücadelesini yerleştiren Wright, meslek yapısının, sınıf mücadelesinde doğrudan ve dolaylı bir yerinin olduğunu belirtmektedir.

Wright (1980: 188) düşük seviyeli beyaz yakalı işler ve yüksek seviyeli beyaz yakalı işler ayrımının, kol emeğine dayalı olmayan meslekler arasında, sınıfsal konumun belirleyiciliği açısından işlevsel olduğunu belirtmektedir. Yarı-vasıflı ve

vasıfsız beyaz yakalı meslekler Wright (1980: 188) tarafından, işçi sınıfı kapsamında değerlendirilirken vasıflı meslekler ise çelişkili sınıf konumlarına dahil edilmektedir.

Wright, söz konusu konumların neden “çelişkili konumlar” olarak adlandırıldığının anlaşılmasının önemli olduğunu, çelişkili konumların, “muğlak” konumlar, “orta tabaka” veya “orta sınıflarla” karıştırılmaması gerektiğini belirtmektedir. Çelişkili sınıf konumu olarak tanımlanan konumların, bir ayağının işçi sınıfına diğer ayağının ise burjuvaziye dayanmasından dolayı diğer sınıflandırmalardan farklı olduğunu vurgulayan Wright (1980: 182-183), müdürlerin/denetçilerin her iki sınıf özelliklerini de taşıdığını dile getirmektedir. Yarı-özerk çalışanların da, küçük burjuvazi ve işçi sınıfıyla benzer sınıf çıkarlarını paylaştığını, sınıf konumunun çelişkili niteliğinin, olası bir sınıf mücadelesinde muğlak bir role yol açacağı belirtilmektedir. Bu nedenle sınıflar mücadelesinde yalnızca işçi sınıfı ve burjuvazinin büyüklüğüne değil, aynı zamanda, çelişkili sınıf konumlarının bu mücadeleye etki gücüne de dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Wright, 1980: 183).

Wright’ın, çelişkili sınıf konumları kavramsallaştırmasını kullanırken, orta tabakalar, muğlak konumlar veya orta sınıflarla karıştırılmaması gerektiğine ilişkin önerisine karşın, “orta sınıf işçi veya orta tabaka kavramları, hem işçi sınıfı hem de burjuvazinin niteliklerinden bileşenler taşıyor mu?” sorusu yöneltilebilir. Orta sınıfların klasik Marksist yazındaki kavramsallaştırması hatırlanacak olursa, sermaye birikiminin sınırlı olması nedeniyle tam anlamıyla kapitalistleşmeyen bir kitleyi içinde barındırdığından söz edilmektedir. Diğer yandan, orta sınıfların nesnel koşullarının bozulmasıyla bağlantılı olarak işçi sınıfının bir parçası haline gelebileceğine de dikkat çekilmektedir. Çelişkili sınıf konumları olarak

kavramsallaştırılan meslek gruplarının ise kapitalizmin güncel koşulları göz önünde tutulduğunda, sermayeyle kurdukları ilişkisellik ve yaşam koşulları açısından burjuvazi, küçük burjuvazi veya işçi sınıfı kapsamına girdiği görülmektedir. Wright'ın müdürler veya denetçiler olarak tanımladığı kitlenin genel anlamda bir çelişkili sınıf konumu işgal etmeyeceği, müdürlük veya denetçiliğin ne düzeyde sermaye adına doğrudan yönetim ve denetim yetkisi olduğunun çözümlemeye dahil edilmesi gerektiği ileri sürülebilir.

Üst düzey müdür/yönetici ve denetçiler, yani doğrudan sermaye adına tüm bir üretim ve dolaşım sürecinin sevk ve idaresinden sorumlu olanlar doğrudan burjuvazinin bir bileşeni olarak görülmelidir.

Holdinglelerin ve bunlara bağlı şirketlerin sadece büyük hissedarları değil, aynı zamanda genel müdürleri (CEO'ları) ve yardımcıları, finans müdürleri, pazarlama ve satış müdürleri, insan kaynakları müdürleri vb. sınıf aidiyeti bakımından burjuva sayılmalıdırlar çünkü üretim içindeki konumları onları sadece ve sadece sermayenin çıkarlarına uygun davranmaya iter. (Savran, 2014: 31).

Diğer yandan ara yönetim kademelerinde yer alan yönetici ve denetçilerin ise işçi sınıfı bölümleri içinde konumlandığı ileri sürülebilir.

Wright'ın küçük işverenler tasnifine ilişkin bir örnek, kapitalist üretim tarzının güncel koşulları içerisinde önemli bir yeri bulunan taşeron iş ilişkileri üzerinden verilebilir. Örneğin uluslararası düzeyde etkinlik alanı bulunan bilişim şirketi, farklı ülkelerde bilişim sektöründe uzmanlaşmış şirketlere üretim işlemlerinin belirli aşamalarını devredebilir. Bu durum ilgili uluslararası şirketi alt-işveren konumuna getirir. Uluslararası şirketten iş alan alt-yüklenici şirket sahibinin sınıfsal konumu küçük burjuvazi veya burjuvazinin içindedir. Eğer şirketin yöneticisi konumunda sektör deneyimi bulunan profesyonel meslek sahibi (örneğin bilgisayar, yazılım mühendisi vb.) birey, diğer uzmanlaşmış emekçilerle birlikte kendisi de üretim sürecine dahil oluyorsa, bu bireyin küçük burjuvazi içinde konumlandığı

söylenebilir. Diğer yandan, alt-yüklenici şirket sahibi, sektör deneyimi olmadan da beş altı kişilik bir yazılım stüdyosunu, yalnızca karlı bir etkinlik alanı olarak gördüğü için, sınırlı bir sermaye birikimiyle kurmuş olabilir. Bu durumda şirket sahibi, burjuvazinin bir bileşeni olarak tasnif edilmelidir.

Wright'ın yarı-özerk çalışanlar olarak tanımladığı ve yine çelişkili bir sınıf konumunda bulunduğunu belirttiği meslek grupları, günümüzde ağırlıklı olarak gayri-maddi üretim etkinliklerinin yürütüldüğü mesleklerle bağlantılıdır. Yarı-özerk çalışanlar, düzenli bir ücretli iş ilişkisi içinde olmasalar dahi, önceden de söz edildiği gibi, yaşamlarını sürdürmeleri için bir gelire ve bu geliri elde etmek için sermaye birikim sürecine katkı sağlayacak etkinliklere dahil olmak zorundadırlar. Sermayeye kurdukları ilişkinin niteliği itibarıyla -yüksek vasıflı olmaları veya yüksek ücretli olmaları bir yana- sermayeye bağımlı bir konumda yer almaları, bu grubun, işçi sınıfının bir bileşeni olarak kabul edilmesini olanaklı kılmaktadır. Yarı-özerk çalışan olarak tanımlanan gayri-maddi emekçilerin, entelektüel birikimlerini -Bourdieu'cu bir kavram olan- kültürel sermaye olarak kullanmaları veya bunun aracılığıyla kendilerine toplumda bir yer edinmeleri, söz konusu kültürel sermayenin yerleşik düzene ne derece katkı yaptığıyla yakından ilgilidir. Kültürel ve toplumsal sermayeye sahip olma, burjuvaziyle mutlak pazarlık gücü anlamına gelmemektedir. Bu nedenle de yarı-özerk çalışanların emek süreci üzerindeki görece denetim kapasitesi, yarı özerk çalışanların işçi sınıfı kapsamında değerlendirilip değerlendirilmemeleriyle değil, emek ve sermaye değerlendirme süreçlerinde ne derece etkili bir konumda bulunup bulunamayacaklarıyla ilgilidir.

Wright (1980: 194), sınıf ve mesleğe ilişkin tartışmalarda iki temel noktadan söz etmektedir. Bunlardan ilki sınıfın nasıl oluştuğu, ikincisi ise mesleğin sınıfla

ilişkisidir. Sınıflar, üretimin toplumsal ilişkileri ile belirlenirken, meslekler üretimin teknik ilişkilerini oluşturur. Diğer yandan bu yaklaşımların, üretimin kapitalist organizasyonunun anlaşılması açısından yanıltıcı yönleri olduğu belirtilmektedir. Wright'a (1980: 194) göre, sınıf; örgütler içinde (kendinde sınıf), örgütler de sınıflar içinde (kendi için sınıf) dönüşümler geçirmektedir. Meslekler, kendilerini uygulayan toplumsal grupların veya bireylerin, sınıfsal konumlarının belirlenmesindeki tek etken olmadığı için, önceden de sözü edildiği gibi meslek ile sınıfsal konum mutlak bir şekilde bağlantılı değildir.

3.3.2.5. Sınıf Çözümlemesine İlişkin Değerlendirmeler

Klasik Marksist kuramın yanı sıra, post dönem yazarlarının, tüketim alışkanlıkları, toplumsal ilişki ağları, kültürel ve entelektüel birikim, kapitalizm ve beden denetimi ilişkisini ele alan yaklaşımlarının da sınıf kapsamı ve sınıf konumuna ilişkin güncel tartışmalara dahil edilmesi önemlidir. Klasik Marksist kuramın sınıf yaklaşımına ilişkin kavram setleri temel alınarak, post dönem yazarlarının güncel sınıf çözümlemesine katkı sağlayacak değerlendirmeleri de incelenmelidir. Bir kez daha vurgulanacak olursa bu çalışmanın yazarı, post ön ekli analizler yapanların, sınıfa ilişkin yaklaşımlarının önemini ve güncel çözümlemelere sağladığı katkıları kabul etmekle birlikte, söz konusu yazarların somut sorunların çözümlerine ilişkin önermelerini işlevsiz bulmaktadır. Aynı şekilde Bourdieu'nun ekonomik, kültürel, toplumsal sermaye şeklinde gruplandığı ve güncel sınıf konumlarını anlamak için önemli bir katkı yapan kavramları, son derece değerlidir; bununla birlikte Bourdieu'nun kavramlarının, somut sorunlara ilişkin strateji geliştirmek bakımından aynı ölçüde işlevsel olmadığı da belirtilmelidir. Aynı şekilde, tüketimin insanlar

üzerindeki etkisi, sembolik değer, sembolik değer üretimi gibi kavramlar güncel sorunların anlaşılmasını, şüphesiz ki kolaylaştırmaktadır. Öte yandan Negri’gil Çokluk kavramsallaştırmasının işçi sınıfının, toplumsal mücadelelerdeki merkezi rolünün küçümsenmesine veya önemsizleştirilmesine yol açtığı da görülmelidir. Bu çalışmanın inceleme nesnesinin odağında yer aldığı bir özne adlandırması olarak Çokluk, politik açıdan kimi noktalarda reformist bir çizginin dahi gerisinde kalma riskine sahiptir; Tam da bu nedenle gayri-maddi emek olgusu Çoklukla değil işçi sınıfı içindeki bölümlenmeyle ilişkilendirilerek kavranmalıdır.

Sınıf ilişkilerinin niteliğini belirleyen etkenleri, mesleki çeşitlenmeyle beraber, işçi sınıfı, küçük burjuvazi ve burjuvazi içindeki bölümlenmeyi göz önünde tutan, fakat bu bölümlenmeyi apayrı bir sınıf yapılanması olarak ele almayan bir yaklaşımın, sınıf çözümlemesi açısından daha işlevsel olacağı, ileri sürülebilir.

Gelir, kültürel olanaklar ve toplumsal ilişki ağları, ayrı ayrı birer bileşen olarak ele alındığında, bunların iki ana sınıf bölümü arasındaki dikey ve yatay hareketliliği etkilediği kabul edilmelidir. Yani emekçi aileden gelen bireyin iyi eğitim alması, mesleki ve teknik bilgi birikimini azamileştirmesi ve sosyal ilişki ağlarını güçlendirmesi, kendisine belirli olanaklar sağlamasına zemin oluşturabilir. Faka bu durum bireyin mutlak bir şekilde işçi sınıfı dışına çıkacağı anlamına gelmemektedir. Bu bileşenler aracılığıyla işçi sınıfı içindeki bölümler arası bir hareketlilik olanaklı hale gelmekte, bunun yanı sıra –yukarıda ayrıntılandırıldığı gibi- sınırlı da olsa işçi sınıfından burjuvaziye doğru bir geçiş olasılığı da doğmaktadır. Söz konusu bileşenlerin sağlayacağı olanaklar -emekçi bir sosyo-ekonomik kökene sahip- bireyin büyük oranda işçi sınıfının yüksek vasıflı bölümleri arasında yer almasıyla sonuçlanacaktır. “Eğitim yoluyla yukarı doğru toplumsal mobilizasyon”, sınıfsal bir

konum değişikliği demek değildir. İşçi sınıfı içinde gelire, eğitime, farklılaşan yaşam tarzına ve sermayeyle kurulan ilişkinin niteliğine bağlı olarak ortaya çıkan bölümlenmenin getirdiği statüsel bir değişimdir.

Gelir, eğitim, yaşam tarzı ve sermayeyle kurulan ilişkilere bağlı olarak kendisini küçük burjuvaziye veya burjuvaziye eklemlenmeye çalışan işçi sınıfı içindeki profesyonel meslek sahipleri, bu çabaları sayesinde, elde ettikleri ayrıcalıklı yaşam koşullarını sürdürmektedir. Aslında bu çaba, küçük burjuvazinin ve burjuvazinin birer bileşeni olan profesyonel meslek sahiplerinin konumuna erişme isteğiyle yakından ilişkilidir.

Tekrarlanacak olursa gelir, eğitim, kültürel birikim, mesleki ve teknik beceri ile toplumsal bağlantılar birer toplumsal statü belirleyicisi olarak, toplumsal sınıflara ilişkin özömlmelerde önemli bir yere sahiptir. Bu bileşenler son tahlilde sınıfsal konumun belirleyicisi değildir. Sınıfsal konumun ve sınıf oluşumunun anlaşılmasındaki destekleyici bileşenlerdir.

Günümüzde "orta sınıf" ifadesi, taşıdığı anlam tam olarak bilinmeden gelişigüzel kullanılmaktadır. Bu alışmada, Boratav'ın (2013) değerlendirmelerinden yola çıkılarak, bir kavram değil betimleyici bir terim olarak ele almanın doğru olduğu düşünölmektedir. Orta sınıfın gelirle ve tüketimle bağlantılı bir şekilde açıklanmasında kayda değer tutarsızlıklar bulunmaktadır. Orta sınıf kapsamına girenlerin niteliğinin neler olduğu noktasında, OECD, Dünya Bankası gibi kurumlar arasında dahi farklı değerlendirme ölçütlerinin bulunması, orta sınıfın zorla türetilmeye çalışılan, kapitalist üretim tarzının ortaya çıkardığı eğitsizlikleri gizlemeyi hedefleyen yapay bir sosyo-ekonomik toplumsal kategori olduğunu ortaya koymaktadır. Tonak (2014b, www.sendika.org) orta sınıfın hem nicel hem de nitel

olarak dayandığı ölçütlerin tutarsızlıklarına dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki Dünya Bankası'ndan B. Milanoviç ile Hebrew Üniversitesi'nden S. Yitzakhi'nin geliştirdikleri Milanoviç-Yitzakhi ölçütüdür ve kısaca “satın alma gücü paritesi ile hesaplanmış günlük kişi başı gelir seviyesi 2000 yılı için 10 dolar ile 50 dolar arasında olanları” kapsamaktadır. Bir diğeri, kişi başı harcama temelinde OECD'nin geliştirdiği ölçüttür. Buna göre “orta sınıf mensubu sayılmamız için kişi başına günlük harcamamızın 10 dolar ile 100 dolar arasında olması” gerekmektedir. Tonak, aynı makalesinde, Dadush ve S. Ali'nin ABD'deki Carnegie Vakfı'na yayınlanan çalışmalarında orta sınıfı ölçecek bir gösterge olarak otomobil sahipliği ölçütünün ileri sürdüklerini belirtir. OECD ya da otomobil sahipliği ölçütleri temel alındığında Türkiye nüfusunun en az yarısının orta sınıf kapsamında değerlendirilmesi gerekeceğini de hatırlatan Tonak, ampirik ölçülebilirlik temelinde keyfi bir şekilde geliştirilen bu ölçütleri eleştirmektedir.

Toplumsal ilişki ağları, mesleki ve entelektüel birikim, bireyin gireceği ücretli iş ilişkisinin –çalışma koşulları, çalışma saatleri, ek ödemeler gibi işçinin gündelik yaşantısını etkileyen- çeşitli bileşenlerini dönüştürme gücüne sahiptir. Çalışma koşulları, yıllık izin, çalışma saatleri, yapılan ek ödemeler ve benzeri bileşenlerin birey açısından olumu veya olumsuz getirileri ise yalnızca bireyin birikimiyle ilişkili değil, önceden de sözü edildiği gibi kapitalist üretim tarzının o bireyin istihdamına ne derece gereksinim duyduğuyla ilgilidir. Günümüzde çokuluslu bir şirket adına ürün tasarımı yapan veya pazarlama stratejisi geliştiren bir ileri kapitalist ülke gayri-maddi emekçisi ile bu şirketin ürünlerinin montajında çalışan azgelişmiş kapitalist ülke emekçisinin arasındaki gelir, entelektüel birikim ve toplumsal bağlantılara ilişkin fark, net bir şekilde görülmektedir. Bu fark, gündelik yaşam alışkanlıklarından

kendini ifade etme biçimlerine, beğeni düzeylerinin gelişiminden toplumsal alandaki davranış tarzına kadar, birçok alanda kendisini belli etmektedir. Söz konusu fark - Bourdieu'nun kavramları kullanıldığında- ekonomik, kültürel ve toplumsal sermayebirikiminin kişiler veya toplumsal gruplar üzerindeki etkisinin mekansal ayrışması anlamına gelmektedir. Fakat bu ayrışma -yukarıda da vurgulandığı gibi- sınıfsal değil sınıf içi bölümlenmeye dayalı bir ayrışmadır. Çokuluslu şirketin iki ayrı coğrafyada yer alan tesisinde aynı şirket için çalışan, farklı mesleki, kültürel birikim düzeyine sahip, farklı gelir seviyesi ve toplumsal bağlantı açısından da birbirinden ayrı bir görünüm sergileyen, üretim araçları üzerinde ve üretim sürecinin sevk ve idaresinde herhangi bir yetkisi olmayıp, üst düzey yöneticilik gibi bir konum işgal etmeyen, maddi ve gayri-maddi üretim süreçlerinde görev alan iki birey de işçi sınıfının birer bileşeni olarak, tek bir amaca hizmet etmektedir. Söz konusu amaç, şirketin dünya geneline yayılmış etkinlik kapasitesinin devam etmesi ve bu sayede varlığını sürdürecektir kapitalist üretim ve dolaşım ilişkilerinin maddi ve gayri-maddi etkinlikler aracılığıyla sürekli yeniden üretilmesidir.

Eğitime, gelire, kültüre ulaşabilme ve toplumsal bağlantıların güçlü olması veya bu bileşenlere erişimdeki yoksunluk ayrı bir sınıf yapısının oluşumuna değil, özellikle işçi sınıfı içindeki bölümlerin oluşumuna öncülük etmektedir. Eğitim, gelir, kültürel birikim, toplumsal ağlara ulaşım gibi bileşenler hiçbir şekilde bireyleri mülkiyet ilişkilerinin dışına taşımamaktadır veya işçi sınıfı, küçük burjuvazi veya burjuvazinin dışında ayrı bir sınıf tanımı yapılmasına gerekçe oluşturmamaktadır. Gelir, kültürel birikim toplumsal ağlar, mesleki ve teknik bilgi, sınıfa ilişkin öznel koşulların şekillenmesinde önemli birer bileşen olarak **sınıf mücadelesinin nicel ve nitel boyutunu** etkileme kapasitesine sahiptir. Nesnel ve öznel koşullar arasındaki

uyum, sınıfsal bir mücadelenin inşası açısından önem taşıdığına göre, üretim ilişkileri ile üretim dışı alan olarak bölüşüm ve tüketim ilişkilerinin niteliklerinin bir arada çözümlenmesi, sınıfsal konumun anlaşılması bakımından değil, sınıf mücadelesinin inşa sürecinin nasıl gerçekleştirilebileceğinin anlaşılması bakımından önemlidir.

Gayri-maddi emekçilerin sınıfsal konumuna ilişkin güncel çözümlemelerde, bu bölümün başında da söylendiği gibi, refah devletinin yükselmesiyle beraber, emekçilerin yaşam koşullarının –özellikle Kuzey Amerika ve Batı Avrupa’da- gözle görülür bir şekilde göreceli olumlu bir dönüşüm geçirmesi, toplumsal yapının çözümlenmesinde sınıf dışı kavramlara rağbeti artırmıştır. Yarı vasıflı ve vasıflı mesleklerin, ağırlıklı olarak 1970'lerden günümüze kadar geçen zaman diliminde hem nitel hem de nicel olarak genişlemesi, üretim araçlarının sahibi olmadan burjuvazinin kapsamında olan –şirketlerdeki üst düzey yöneticiler, genel yönetim kurulu başkanları gibi- yönetici konumların artışı da beraberinde getirmiştir. Diğer yandan, yarı vasıflı ve vasıflı mesleklerdeki nitel ve nicel genişleme, işçi sınıfının – üretim ilişkileri boyutundaki konumunu olmasa bile- gündelik yaşam örüntülerini etkilemiştir. Piyasada üretilen mal ve hizmetlere ulaşım ulaşamamaya indirgenen bir sınıf çözümlemesinin açmazları, son otuz yılda iyiden iyiye artmıştır.

İşçi sınıfı içi bölümlerden söz ederken günümüz koşullarında oldukça ağırlaşan işsizlik olgusunu da bu bağlamda ele almak tamamlayıcı olacaktır. Bu nokta “işsizler nerede yer alıyor?” sorusu sorulabilir. İşsizler de iş bulduklarını da çalışacakları ve bu işsizliği herhangi bir başka bir kira, faiz, rant gibi gelirle telafi etmiyorlarsa açık bir biçimde işçi sınıfının birer bileşenidir.⁴⁹ Tanyılmaz (2014: 81),

⁴⁹ Sosyo-ekonomik olanaklarından dolayı çalışmayanlar tamamen ayrı bir kategoridir. Aslında bunlar orta katmanların kapsamında yer almaktadır. Marx'ın (1998) vurguladığı üzere mevcut koşullarındaki

işçi sınıfının kapsamına ilişkin "üretim araçları mülkiyetinden yoksun olduğu için, emek gücünü bir başkasına satmak zorunda olan insanlar" şeklindeki tanımın, Satlıgan'ın (2005) önerisiyle "emek gücünü satmaya çalışmak zorunda olanlar" şeklinde genişletilmesinin doğru olduğunu ifade etmektedir.

Mesleki çeşitlenme, ikili sınıf ayrımının nesnel boyutu üzerinde, yapısal bir etki yapmaz. Burjuvazi ve işçi sınıfı arasında kalan küçük burjuvazi, kutuplaşmacı eğilimlerin çekimine maruz bir ara-sınıf olarak görülmelidir. Küçük burjuva kategoriler, "işçileşme" yönündeki sınıf kutuplaşması basıncı altında, direnme stratejisi olarak kendini sürekli burjuvaziye eklemlenmeye çalışırlar.

Meslek, eğitim, kültür ve yaşam tarzı temelinde sınıf çözümlemesi yapmanın bir diğer önemli sonucu sınıf kavramının politik içeriği bakımından ortaya çıkmaktadır. Bu yöndeki bir tercih, sınıf çözümlemesinin sınıf mücadelesi kavrayışı ile bağlantılarını koparmayı kolaylaştırmaktadır. Mesleki çeşitlenmeyle bağlantılı olarak işçi sınıfı ve burjuvazi ortadan kalkmış değildir. Mesleki çeşitlenme, işçi sınıfı içindeki bölümlerin artışına temel oluşturmuştur. Diğer yandan, mesleki çeşitlenme burjuvazinin, işçi sınıfı bölümlerinden kendi bünyesine bireyleri ve/grupları devşirmesine de olanak tanımıştır. Yukarıda değinildiği gibi, burjuvazi, gelir, statü, çeşitli sosyal olanaklar aracılığıyla -özellikle- gayri-maddi emekçiler içinden gelenlerden "güvenilir bulduklarını" kendi bünyesine devşirmiştir.

İşçi sınıfının içinde barındırdığı bölümlerin toplamı olarak, durağan bir şekilde, toplumsal yapının dönüşümü açısından bir anlam taşıdığı söylenemez. Bu durağanlık, farklı görünüm ve örüntülerle de olsa, işçi sınıfının bir bütün olarak yabancılaşmayı ve sömürüyü deneyimlemelerini sürekli hale getirmektedir.

hareketlenmeye bağlı olarak, işçi sınıfına veya burjuvaziye dahil olabilirler fakat düşünsel düzeyde daima hali hazırda durumlarını korumayı hedefledikleri için muhafazakar olarak değerlendirilmelidirler.

Yabancılaşma ve sömürünün sonlandırılması için, işçi sınıfı içindeki bölümler arasında ve bölümler içinde düşünsel bir yaklaşma zorunludur. Bu düşünsel yaklaşma işçi sınıfı açısından gerekli dinamizmin temel bileşenlerinden biridir. Düşünsel yaklaşmanın başlaması açısından, bilinç üzerinde baskı oluşturan yönlendiricilerin neler olduğunun farkına varılması ve bunlara karşı toplu/kolektif bir mücadele gerçekleştirilmesi önemlidir.

Gayri-maddi emekçilerin bir işçi sınıfı bölümü olarak günümüzdeki yerinin daha görünür hale gelmesi, olası bir mücadele sürecine gireceği anlamını beraberinde getirmemektedir. Mücadeleye dahil olma, yukarıda tartışılmaya çalışılan sınıf oluşum süreci ve bu sürecin bileşenleriyle bütünlüklü bir şekilde bağlantılıdır. Gayri-maddi emekçiler, sınıf mücadelesine dahil olacak ve mücadeleye öncülük edecek niteliğe erişseler dahi, işçi sınıfının diğer bölümleriyle arasında düşünsel bir yaklaşma olmadığı sürece sınıf mücadelesi açısından anlamlı bir ilerleme kaydedilemeyecektir.

Bir sonraki bölümde, kapitalist üretim tarzının güncel varlığını sürdürmesinde yaşamsal bir yere sahip olan bilişim ve iletişim teknolojileri temelli etkinliklerin, kapitalist üretim tarzının uluslararası ilişkilerindeki önemine ve yerine yoğunlaşılacaktır. Bilişim ve iletişim teknolojileri (BİT) temelli etkinliklerin içindeki gayri-maddi üretim süreçlerinin ve gayri-maddi emekçilerin genel niteliklerinin de ele alınacağı bir sonraki bölümde, bilişim ve iletişim teknolojileri temelli etkinliklerin -hem maddi hem de gayri-maddi üretim süreçleri bir arada göz önünde tutularak- günümüz kapitalizmi açısından taşıdığı anlam değerlendirilecektir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BİLİŞİM VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİNİN (BİT) KAPİTALİZMİN

KÜRESEL İLİŞKİLERİ İÇİNDEKİ YERİ VE GAYRİ-MADDİ EMEK

Tezin bu bölümü, önceki üç bölümde olduğu gibi, gayri-maddi emekçilerin, devrimci özne mertebesine erişerek, sınıfsal bir pozisyon alıp alamama olanaklarının, saha çalışması bulguları aracılığıyla tartışılacağı bir sonraki bölümün altyapısını oluşturmaktadır. Bu bölüm ağırlıklı olarak, BİT sektörünün maddi üretim süreçlerinin dünya geneline yayılmış niteliklerini coğrafi, teknik ve toplumsal işbölümü ekseninde inceleyecektir. Ağırlıklı olarak sektör çözümlemesinden oluşan bu bölüm kapsamında, gayri-maddi emeğin, yabancılaşmayı deneyimleme biçimlerini ele alan ve de yeni uluslararası işbölümü tartışmalarını eleştirme girişiminde bulunan dar kapsamlı kuramsal altbölümler de yer alacaktır.

Günümüz kapitalizminin maddi ve gayri-maddi üretim süreçlerini mutlak bir şekilde içinde barındıran niteliği göz önünde tutulursa, sektördeki maddi-üretim süreçlerine odaklanan bu bölümün hazırlanma gerekçesi anlamlandırılabilir. Bu bölüm yalnızca sektördeki maddi üretim süreçlerinin niteliklerine odaklanmayla da sınırlı kalmamaktadır. Sektörün iç çeşitlenmesi kapsamında gayri-maddi emeğin konumu ile sektörün genel işleyişi bakımından gayri-maddi emekçilerin rolü de bu bölüm kapsamında çözümlenmeye çalışılacaktır.

"Emeğin üretkenliğini yükseltmek, emeğin üretkenliğini yükselterek emek gücünün değerini düşürmek ve böylece bu değerın yeniden üretimi için gerekli olan işgünü parçasını kısaltmak için, sermaye, emek sürecinin teknik ve toplumsal koşullarını ve dolayısıyla da üretim tarzının kendisini kökten değiştirmek zorundadır" (Marx, 2012a: 308).

Marx'ın, görelı artı-değer üretimine ilişkin yaptığı bu değerlendirme, kapitalist üretim tarzının günümüzdeki koşulları açısından bilişim ve iletişim teknolojilerinin (BİT) önemine ilişkin bir fikir vermektedir. Marx aynı

değerlendirmeler kapsamında bir metanın değerinin yalnızca o metaa son halini veren emek gücüyle değil, o metanın üretilmesinde kullanılan üretim araçlarında bulunan emek kütlesiyle de belirlendiğine dikkat çekmektedir (Marx, 2012a).

Yirmi birinci yüzyılda gündelik yaşamının neredeyse her anında yer alan BİT kökenli metalar (üretim robotları, bilgisayarlar, akıllı televizyonlar, akıllı telefonlar vb.), kendi değerlerini yaratan emek miktarı ve emek kütlesinin değişen niteliğine yönelik de bir ipucu vermektedir. BİT'ler, hem tek başına bir sektör olarak hem de diğer sektörleri destekleyen temel bileşenlerden biri olarak, kapitalist üretim tarzının devamlılığı açısından her geçen gün önemini artırmaktadır. Güncel koşullar altında, bilişim ve iletişim teknolojileri temelli etkinlikler kullanılmadan değerlendirme süreci tam anlamıyla gerçekleştirilemeyecektir. Kapitalist üretim sürecinin, emek süreci ve değerlendirme sürecinin birliği olduğu anımsanacak olursa, günümüzde BİT olmadan bir kapitalist üretim sürecinin gerçekleşeceğini söylemek de zor olacaktır (Bruschi, et. al, 2012: 100).⁵⁰

Günümüzdeki anlamıyla ortalama iki yüz, iki yüz elli yıllık bir geçmişe sahip olan kapitalist üretim tarzı açısından temel hedef, içinde bulunulan dönemin bilimsel, teknolojik, sosyo-kültürel olanaklarından yararlanarak sermaye birikimini mutlak hale getirmektir. Ağır sanayi üretiminin ana itici güç olduğu dönemde kapitalist üretim tarzı, büyük fabrikalarla kendi gelişimini sağlarken, bu gelişim için atılan adımlar ve bu adımların üretim alanına yansımaları, iç içe geçmiş daimi bir sermaye birikim sürecini olanaklı hale getirmiştir. Dicken (2011: 99) kapitalist üretim tarzının üretime yönelik aşamalarını beş başlık altında toplar. İlk manüfaktür temelli

⁵⁰"Emeğin ürünün bir meta halini alması durumunda, emek sürecinin toplumsal biçimi" olarak tanımlanan değer yaratma sürecinin değerlendirme süreci ile karşılaştırılması halinde, "artık değer yaratma sürecinin, belli bir noktanın ötesine uzatılmış bir değer yaratma sürecinden başka bir şey olmadığı"nın görüleceği vurgulanmaktadır (Bruschi, et. al, 2012: 100; Marx, 2012a: 197)

üretimdir. Bu aşamada emeğin atölyelerde bir araya gelerek işbölümünün belirli görevler çerçevesinde sürdürüldüğüne dikkat çekilir. Manüfaktürden sonraki aşama ise makine-faktür (*machinofacture*) olarak anılmaktadır. Makine-faktür aşamasında daha derinlikli bir işbölümü ile enerjinin fabrikalardaki makineler ve mekanik süreçlerin üretimde uygulanmaya başladığından söz edilmektedir. Bir sonraki aşamada ise, 20'nci yüzyılda üretim süreçlerinde dönüştürücü bir etki yapan bilimsel yönetim teknikleri görülmektedir. 'Taylorizm' olarak da anılan bilimsel yönetim teknikleri, 20'nci yüzyılın başından itibaren üretim süreçlerinde uygulanmaya başlamıştır. Bilimsel yönetimin, işbölümünün belirli görevlere dağılımına ilişkin derinliğini artırdığını ifade eden Dicken (2011: 99), bunun aynı zamanda emek üzerindeki kontrol ve denetim mekanizmalarının geliştirilmesine de katkıda bulunduğunu belirtmektedir. Bilimsel yönetim ilkelerinin üretim alanındaki en etkin yansıması olan fordizmde, üretim aşamalarının kontrolüne ve büyük miktarlarda standartlaştırılmış ürüne olanak sağlayan montaj hattının gelişimi söz konusu olmuştur. Dicken (2011: 99) üretim sistemlerinin değişimindeki son aşamanın ise esnek ve yalın üretim (*flexible and lean production*) olduğunu vurgulamaktadır. Yalın ve esnek üretimde, bilişim ve iletişim teknolojilerinin derinlikli bir şekilde üretim sürecinde kullanılması temelinde yeni üretim sistemleri geliştirilmiştir.

Tekniğin ve teknolojinin, kapitalist üretim tarzının çıkarlarıyla uyumlu bir şekilde kullanılması ve kapitalist üretim tarzının ekonomik ve politik gücünü daha da yaygınlaştırmak için teknolojiye ve tekniğe atfettiği önem, hem toplumsal hem de teknik işbölümünün kapsamını genişletmiştir. Toplumsal ve teknik işbölümünün gelişimini coğrafi düzeydeki işbölümü, diğer bir ifadeyle mekansal işbölümü takip etmiştir. Toplumsal ve teknik işbölümünün, kapitalist üretim tarzıyla eşzamanlı ve

karşılıklı etkileşime dayalı bu gelişimi, kapitalist üretim tarzı öncesinde özel mülkiyet edinmenin ve belirli tasarrufları ticari etkinlikler aracılığıyla artırmanın serbest olduğu coğrafyalarda daha belirgin ve hızlı olmuştur. Aydınlanma Çağı'nın, ekonomik ve entelektüel düzlemdeki özgürleştirici etkisi, bir önceki cümlede söz edilen coğrafyalarda, kapitalist üretim tarzının belirgin bir şekilde gelişimine yaşamsal derecede katkı sağlamıştır. Kapitalist üretimde öne çıkan ülkeler, bu üretim tarzının bir dünya sistemi olarak uygulanmasının hem öncüsü hem de bekçisi rolünü üstlenmişlerdir. Kapitalist üretim tarzının, sermaye birikiminin sınırlı ve belirli coğrafyalarda yoğunlaşmış nitelikleri, günümüz koşullarında daha net bir şekilde görülmektedir. Kapitalist üretim tarzının ana dayanağı olan maddi meta üretiminin entelektüel, gayri-maddi altyapısı ileri kapitalist coğrafyalar olan Kuzey Amerika, Batı ve Kuzey Avrupa, Doğu Asya'nın bir bölümü ile Avustralya kıtasında yoğunlaşırken, dünyanın diğer coğrafyaları ağırlıklı olarak, söz konusu maddi meta üretimini, montaj, fason, taşeron üretim gibi yöntemlerle üstlenmektedir.

Günümüzde maddi üretim kadar hizmet üretimi de kapitalist üretim bakımından önemlidir. Üretilen hizmetlerin niteliği, sunuluş tarzı, hizmetin sunumunun yanı sıra, hizmet alanın hizmeti nasıl algıladığı da kapitalizmin devamlılığı açısından önemlidir. Hizmet sektörünün nasıl algılandığı ve nasıl algılanacağını belirlemede, hizmet alanların beğeni eğilimlerinin yönlendirilmesinde ve tasarlanmasında, diğer bir ifadeyle hizmetin, sermaye birikim sürecine en etkin bir biçimde nasıl katkı sağlayacağına ilişkin stratejilerin oluşturulmasında, yine ileri kapitalist coğrafyaların önemli bir rolünün olduğu belirtilmelidir.

Bir önceki paragrafta yapılan değerlendirmelerden yola çıkılarak, ileri kapitalist ülkelerin dışında kalanların hem maddi hem de gayri-meta üretiminde mutlak edilgen bir konumda yer aldığının iddia edildiği anlaşılmamalıdır. Kapitalist üretim tarzının başat coğrafyaları dışında kalan sınırlı sayıda ülke ve bölge de, kapitalist üretimin dünya çapındaki yeniden üretimine öncülük edecek nitelikte maddi veya gayri-maddi meta tasarımı ve üretimi yapabilme kapasitesine sahiptir. Bu noktada gelenekselleşmiş veya yerleşikleşmiş olarak nitelenebilecek meta üretimi ile yenilikçi veya sermaye genişletici meta üretimi olarak adlandırılabilir süreçleri birbirinden ayırmak doğru olacaktır. Kapitalist üretim tarzı açısından önemli olan yenilikçi ve sermaye genişletici meta üretimidir. Tasarım, teknik bilgi, üretilen metanın, bireylerin ve toplumların algı dünyalarındaki yerini sağlamlaştırıcı stratejilerin belirlenmesinde doğrudan rol alan emek gücünün yoğunlaştığı coğrafyalar, kapitalist ilişkilerin öncü ve yenilikçi ve/veya sermaye genişletici meta üretimini kontrol altına almış coğrafyalardır.

Bu çalışmanın önceki bölümlerinde gayri-maddi emeğin genel kuramsal çerçevesini ortaya koymak bakımından, kapitalist üretim tarzı açısından nerede konumlandığı ve toplumsal sınıf konumunun nasıl tanımlanması gerektiğine ilişkin değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu bölümde ise gayri-maddi maddi emeğin - bilişim ve iletişim teknolojileri sektörü özelinde- kapitalist üretim tarzının küresel ilişkileri⁵¹ içindeki yeri ve önemi somut veriler aracılığıyla incelenecektir. Somut

⁵¹ "Kapitalizmin küresel ilişkileri" burada, kapitalist üretim tarzının dünya geneline yayılmış ekonomik ve politik etkisini niteleyen bir kavram olarak kullanılmaktadır. Burada kullanıldığı anlamıyla "kapitalizmin küresel ilişkileri", ana-akım siyaset bilimi/ekonomi yazınında "dünyanın çok merkezli ve tek kutuplu" bir hale geldiğini" iddia eden bir anlamda kullanılmamaktadır. Aşağıdaki değerlendirmelerde de görülebileceği gibi bu çalışmanın yazarı, dünya genelindeki egemen üretim tarzı olan kapitalist üretim tarzının ekonomik ve politik ilişkilerinin emperyalizm kavramı merkeze alınarak çözümlenmesi gerektiğini savunmaktadır. "Kapitalizmin küresel ilişkileri", "kapitalizmin dünya geneline yayılmış ilişkileri" gibi kavramların bu bölümde kullanıldığı görülecektir. Bu kavramlar birbirinden farklı bir anlamda kullanılmamış olup, hepsi kapitalist üretim tarzının

veriler hangi üretim etkinliklerinin hangi coğrafyalarda daha ağırlıklı olduğunu ve buna göre hangi coğrafyanın kapitalizmin küresel ilişki ağlarına ne şekilde dahil olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD), Dünya Bankası (DB) ve Birleşmiş Milletler Sanayi Kalkınma Örgütü'nün (UNIDO) düzenli olarak yayımladığı raporlar incelendiğinde, gayri-maddi etkinliklerin, dünya genelinde üretilen maddi ve gayri-maddi meta üretiminde etkin bir şekilde yer aldığı anlaşılmaktadır. Gayri-maddi etkinliklerin üretim süreçleri içinde yer almalarında, teknik ve entelektüel birikimi üst düzeyde olan emek gücünün önemine dikkat çekilmektedir. Bu veriler, önceki bölümlerde gayri-maddi üretimin veya gayri-maddi emekçiliğin basit bir hizmet üretim süreci olmadığı savını destekler niteliktedir. UNIDO'nun 2013 yılına ilişkin Uluslararası Kalkınma Raporu'nda, genel üretim süreçleri içinde gayri-maddi emeğin bir bileşeni olan bilişim ve iletişim teknolojilerinin yerinin, 1970'lerden itibaren aşamalı bir şekilde önem kazandığına dikkat çekilmektedir (<http://www.unido.org>, 2013: 93). Rapor'da, 1979-1999 dönemini kapsayan bir araştırmanın sonucuna göre Federal Almanya'da istihdamın kol emeğine dayalı işlerden daha analitik beceriler gerektiren işlere doğru kaydığından söz edilmektedir.

Önceki bölümlerde de değinildiği gibi, günümüzde gelir getirici bir iş bulabilme belirli koşullara bağlıdır. Bu koşulların merkezinde emekçinin dünya sathına yayılmış sermaye değerlendirme sürecine yapabildiği katkı yer almaktadır. Bu nedenle işe alım süreçlerinde birçok iş arayan için anlamsız ve can sıkıcı olan “sizi neden işe alalım” veya “bu şirkete neler katabilirsiniz?” şeklindeki sorular, işveren temsilcisi konumundaki insan kaynakları şefi veya personeli tarafından, emekçi

günümüzde dünya geneline yayılmış ekonomik, politik ve kültürel baskı oluşturan niteliklerini betimleyici bir anlamda kullanılmıştır.

adaylarına yöneltilmektedir. Burada aslında sorgulanan küresel düzeydeki sermaye birikim sürecine ne derece katkı yapılacağı hususudur. Bu katkıyı yapabilecek olası emekçinin ise teknik ve mesleki bilgi düzeyinin ortalamanın üzerinde olması beklenir. Teknik ve mesleki bilgi ve becerinin üst düzeye çıkarılma talebinin odağında genellikle gayri-maddi emek gücü yer alır. Kuşkusuz istisnalar da vardır; mesleki ve teknik bilgi birikimini üst düzeye çıkaran her emekçi, gayri-maddi üretim etkinlikleri içinde doğrudan yer almak durumunda olmayabilir. Burada yine “piyasanın gerekleri” ile “piyasanın talepleri” asıl belirleyicidir. Piyasa, sefalet ücretine çalışacak kitlelere de gereksinim duyar. Bu nedenle giyim sektörünün büyük şirketleri üretim süreçlerinin önemli bir bölümünü günümüzde, emekçilere sefalet düzeyinde ücretler verdikleri coğrafyalara kaydırmıştır (Tanyılmaz, 2014).

Bu bölümde ilk olarak dünya genelindeki meta üretiminin coğrafi ve sektörel dağılımına değinilecektir. Ardından bu dağılımda bilişim ve iletişim teknolojilerinin genel niteliklerine yoğunlaşılacak, BİT etkinlikleriyle bağlantılı maddi ve gayri-maddi üretim süreçlerinin coğrafi, toplumsal ve teknik düzeydeki işbölümü ele alınacaktır. BİT sektöründeki maddi ve gayri-maddi etkinliklerin birbirinden ayrılabilir olup olmadığının da inceleyeceği bu bölümde, gayri-maddi emekçilerin yabancılaşıma süreçlerinin BİT sektöründe nasıl gerçekleştiği ve ortaya konulan emeğin hangi aşamalarla nesneleştiği, şeklindeki soruların da izi sürülecektir.

4.1. DÜNYA GENELİNDE ÜRETİMİN COĞRAFİ VE SEKTÖREL DAĞILIMI

İlk olarak, kapitalizmin tarihsel gelişimi içinde, üretim süreçlerinin dünya geneline yayılmasına ve sektörel dağılıma odaklanılacaktır. Coğrafi ve sektörel

dağılım güncel kapitalizmin niteliklerinin anlaşılmasına ve güncel kapitalizm içinde BİT sektörünün rolünün kavranmasına katkı sağlayacaktır.

Dünya genelinde üretimin sektörel ve coğrafi dağılımı aslen sermaye birikim süreçlerinin ulusal sınırlara hapsedilememesi ve kapitalist üretimin içene girmiş olduğu bunalımlı aşamalarla doğrudan ilişkilidir. II. Dünya Savaşı sonrasında - kapitalist üretim tarzının doğasına, gelişim niteliklerine aykırı bir şekilde- oluşan sosyal piyasa ekonomisi, kırk yıl kadar ömrünü sürdürerek sermaye birikim sürecine katkı sağlamıştır. 1980'lerden sonra ise, günümüzde hala etkisini sürdüren koşullar hakim olmaya başlamıştır. Uluslararası üretim ve ticaret hacminin hızlı bir şekilde genişlemesinin başlıca etkenlerinden biri olan bilişim ve iletişim teknolojileri alanındaki gelişim, kapitalist toplumsal üretim ilişkilerinin dünya geneline yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Burjuvazinin ulusal sınırlar içinde yürüttüğü etkinlikler ve bu etkinlikler aracılığıyla egemenliğini sürdürmeye çalıştığı dönemin sonuna geldiğimiz, yaygın kabul gören bir değerlendirmedir. Kapitalist üretim tarzının amiral gemileri olan coğrafyalarda, sermaye birikim sürecinin hem ulusal sınırların ötesine geçmeyi zorlayıcı etkisi, hem de ulus-ötesi sermaye birikim süreçlerini kolaylaştırıcı teknolojik altyapı ve bu altyapıyı kullanabilecek entelektüel kapasitenin yoğunlaşması, sözü edilen değerlendirmenin temel dayanaklarındandır. Kapitalist üretim tarzının küresel düzeydeki yönetimini ve gelişimini elinde tutan güçlerin, bu yönetim ve denetim mekanizmasını, IMF, DB ve Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) aracılığıyla nasıl sağladığı, Chang (2013: 47) tarafından şu şekilde değerlendirilmektedir:

Zengin ülkeler, küresel ekonomide olup bitenlerin büyük bölümünü önemli çabalar harcamadan belirleyebilmektedir. Zengin ülkeler, dünya üretiminin yüzde 80'nini gerçekleştirirler, uluslararası ticaretin yüzde 70'ini yönetirler ve yabancı sermayeli

tüm yatırımların (yılına bağlı olarak) yüzde 70-90'ını yaparlar. Bunun anlamı, zengin ülkelerin ulusal politikalarının dünya ekonomisini güçlü bir şekilde etkileyebildikleridir.

Fakat zengin ülkelerin katıksız ağırlıklarından daha önemlisi, işaret ettiğimiz kudretlerini -küresel ekonominin kurallarını şekillendirme sürecine yansıtma gösterdikleri istekliliktir. Örneğin, gelişmiş ülkeler, fakir ülkelere dış yardım verirken şart koşar veya 'iyi davranışlarının' (neoliberal politikaların benimsenmesi) karşılığında tercihli ticaret anlaşmaları önerir ve belirli politikaları benimsemeleri için ikna ederler. Bununla birlikte, gelişmekte olan ülkeler için seçeneklerin şekillendirilmesinde daha da önemli olanı, 'Kutsal Olmayan Üçlü' olarak adlandırdığım uluslararası kuruluşlardır; yani IMF, Dünya Bankası ve DTÖ'dür. Zengin ülkelerin kuklaları olmasalar da Kutsal Olmayan Üçlü, büyük ölçüde zengin ülkeler tarafından kontrol edilirler; dolayısıyla, bu ülkelerin istediği Kötü Samiriyeli⁵² politikalarını uyguladılar.

Chang'ın değerlendirmeleri temel alındığında, dünya üzerindeki üretim, dolaşım ve tüketim ilişkilerinin belirli bir sistematik içerisinde geliştirildiği ve yönetildiğinin bir gerçeklik olduğu daha açık bir biçimde anlaşılmaktadır. Bu nedenle büyüme ve/veya kalkınmaya ilişkin ülkelerin sergilediği çabalar veya attığı adımlar, kapitalist üretim tarzının sınırlarını belirleyen ve onun güç ilişkilerini kontrol eden aktörlerin iradesine doğrudan bağımlıdır. Bu iradelerin gücünü aşacak veya onların çıkarlarını olumsuz yönde etkileyecek her adımda, bu girişimde bulunan coğrafyaların/ülkelerin çeşitli yaptırımlarla karşı karşıya kalmaları söz konusu olacaktır.

Yeni-liberal politikalarla desteklenen kapitalizmin küresel aşamasında, yeni sağ düşünürlerin ve post-modern yaklaşımların iddia ettiği gibi 1980 sonrasında dünya, çok merkezli veya birbirinden bağımsız merkezlere sahip ekonomik ve politik ilişkiler ağı haline gelmemiştir. Bir ağ yapılanması olsa dahi bu çok merkezli değil,

⁵² Samiriyeliler, Antik Yakın Doğu Yahudilerinden oluşan ve Toros Dağlarından içine bugünkü Irak ve Suriye'yi de alarak Güney Akdeniz'e kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsan "Levant" adlı bölgede yaşayan mikro düzeydeki (2015 verilerine göre 700 civarı) etnik-dinsel bir grubu tanımlamaktadır. İngilizcede "İyi Samiriyeli" (*the Good Samaritans*) ve "Kötü Samiriyeli" (*the Bad Samaritans*) şeklinde iki mecaz kullanım vardır. "İyi Samiriyeli" başkalarına çıkarı olmadan yardım eden kişi anlamında kullanılmaktadır. "Kötü Samiriyeli" ise çıkarı olmadan başkalarına yardım etmeyen kişi anlamına kullanılmaktadır. Yukarıdaki alıntıda adı geçen örgütler/epistemik topluluklar üçüncü dünya ülkelerinde uygulamaya koydukları programlar bu ülkelere verdikleri destekler karşılığında kapitalizmin egemen ülkeleri lehine belirli bir çıkar elde etme beklentisinde olmalarından dolayı Chang tarafından "Kötü Samiriyeli" olarak tanımlanmaktadır.

belirli birkaç güç odağının merkezde yer aldığı, ağ içinde bulunan diğer bileşenlerin merkezde bulunan bu güç odaklarına belirli derecelerde bağımlı olduğu bir niteliğe sahiptir. Egemen coğrafyalar bu tür bir yapılanmada -her ne kadar aksi gibi gözükse de- kapitalist üretim tarzının küresel düzeydeki gelişimi ve kontrolünde eskisinden çok daha etkin bir şekilde rol almaktadır. Edilgen coğrafyaların belirli bir kısmı ise bu ilişkiler ağında etkin coğrafyaların gereksinimleri ve bu gereksinimlerin sınırlarıyla bağlantılı olarak sosyo-ekonomik açıdan bir ilerleme kaydetmektedir. Ama bu ilerlemenin güçlü ve sürekli olup olmaması, söz konusu ilişkiler ağındaki merkez ülkelerin iradesine bağlıdır. Bu nedenle, DB, IMF, DTÖ (bu listeye BM'nin ILO gibi kurumları da ilave edilebilir) gibi uluslararası kuruluşlar, kapitalizmin küresel ilişkilerinde, etkin coğrafyalara bağımlı olan edilgen coğrafyaları, 'kırılgan ekonomiler', 'yükselen endüstriyel ekonomiler', 'yükselen mali piyasalar' gibi kavramlarla tanımlamaktadır. 'Yükselmek' veya 'alçalmak/çökmek' kapitalizmin dünya geneline yayılmış güç ilişkilerine sağlanan katkı veya bu güç ilişkileri içinde söz konusu ülkeye biçilen rolle bağlantılıdır.

Dünya genelinde üretimin sektörel ve coğrafi dağılımında öncü rolü Batı ekonomileri üstlenmiştir. Özellikle İngiltere, kimi Avrupa Ülkeleri ve sonrasında ABD'nin içinde yer aldığı 'Atlantik' ekonomileri tarafından öncülük edilen sanayiye bağlı gelişim, temel düzeydeki merkez-çevre ilişkisinin oluşumuna öncülük etmiştir(Dicken, 2007: 33). Kapitalist üretimin egemen üretim tarzı olmasından bugüne kadar geçen zaman dilimindeki gelişim tarzı eşitsiz ve birleşik bir karaktere sahip olmuştur.⁵³ Bu çelişkili gelişim karakteri ikiliklerle kavrandığında neoliberal

⁵³ Mandel (2011: 109) kapitalist ekonomik etkinliklerde, coğrafi ve ölçeksel bağlamda görülen eşitsizliklerin, eşitsiz ve bileşik gelişme yasası ile özetlenebileceğini ifade eder:

Geri ülkelerde -veya en azından bunların birçoğunda- sosyal ve ekonomik yapı ne tam bir feodal toplumun ve ne de tam bir kapitalist toplumun temel çizgilerine sahiptir. Bu sosyal ve ekonomik yapı,

dönem ve “küreselleşme” olgusu rahatlıkla emperyalizm ötesi bir gelişme olarak görülebilmektedir.⁵⁴ Dicken (2007: 34) II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar dünya genelindeki merkez-çevre ayrımının genel hatlarını koruduğunu; bu zaman diliminde dünya üretiminin yüzde 71'inin yalnızca dört ülkede toplandığını ve neredeyse yüzde 90'ının yalnızca on bir ülkede sürdürdüğünü ifade etmektedir. II. Dünya Savaşı'nda sonra, kapitalizm ve reel sosyalizm arasındaki mücadelenin açık hale gelmesi ve bu iki blok dışında kalan ülkelerin 'Üçüncü Dünya' olarak anılması, üretimin coğrafi ve sektörel dağılımı üzerindeki diğer önemli bir dönüm noktasıdır. II. Dünya Savaşı sonrası dönem ABD'nin kapitalist üretim tarzındaki egemen güç haline gelmesindeki koşulları hazırlamıştır. 1950 itibariyle dünya Gayri Safi Yurtiçi Hasılasının (GSYİH) dörtte birinden fazlasını tek başına üreten ABD'nin kapitalist sistem içindeki

emperyalist sermayenin boyunduruğu altında bulunduğundan, çok istisnai bir biçimde feodal, yarı-feodal, yarı-kapitalist ve kapitalist çizgileri *bileştirmektedir*. Egemen olan güç sermayeninkidir -ancak burada söz konusu olan genellikle yabancı sermayedir. Demek ki yerli sermaye politik iktidarı kullanmamaktadır. Nüfusun çoğunluğunu ücretliler oluşturmadığı gibi, serfler de oluşturmaz. Çoğunluk, yarı-feodal, yarı-kapitalist toprak sahiplerine, tefeci-tüccarlara ve vergi tahsildarlarına çeşitli derecelerde borçlanmak zorunda olan köylülerden oluşmaktadır. Ancak, meta üretiminin ve hatta parasal üretimin bile dışında yaşayan bu büyük kitle, emperyalist dünya pazarı üzerinde hammadde fiyatlarının uğradığı dalgalanmaların yıkıcı etkilerinden, ulusal ekonominin bu dalgalanmaların toplam etkilerine maruz kalması aracılığıyla aynı şekilde etkilenmektedirler.

⁵⁴ Kapitalizmin gelişimi sermaye birikimine dayalı güç ve çıkar çatışmalarının uluslararası boyutta daha sert ve açık bir biçimde yaşanmasının da önünü açmıştır. Güç ve çıkar çatışmalarının yoğunlaşması emperyalizm kavramının anlamının ve öneminin hatırlanmasını günümüz koşullarında daha da zorunlu bir hale getirmiştir.

Savran (2011: 14) emperyalizmin ne olduğuna ilişkin yaygın bir yanlış anlaşılmanın söz konusu olduğunu belirtmekte ve Türkiye'de küreselleşmenin, emperyalizmin başka bir çehresi olduğunu savlayan görüşleri eleştirmektedir. Savran (2011: 15), emperyalizm ve küreselleşmeye yönelik sorunlu bulunduğu görüşlere ilişkin şu değerlendirmeleri gerçekleştirmektedir:

"Türkiye'de "küreselleşme emperyalizmin kendisidir" diyenlerin yüzde doksan dokuzu, emperyalizmi bazı devletlerin başka devletler üzerindeki hakimiyeti, "küreselleşme"yi de ulus devlete karşı bir saldırı olarak anlarlar. Küreselciler, yani küreselleşme taraftarları ile ulusalcılar bir konuda bütünüyle hemfikirdir. Bir süreç olarak "küreselleşme" ulusal devlete karşıdır, onu zayıflatmaya, aşındırmaya, mümkün olursa işlevsizleştirmeye ve felç etmeye yönelir... Biz ise emperyalizm ve "küreselleşme" konusundaki bu yorumun bütünüyle yanlış olduğu kanaatindeyiz.

(...) Küreselleşme ulus devlete bir saldırı değildir, bir sınıf taarruzudur. Emperyalist burjuvazisiyle, bağımlı ülke kapitalistiyle, eskiden "sosyalist" diye anılan ülkelerin restorasyonist bürokrasiyle hakim güçlerin işçi sınıfına ve emekçilere bir taarruzu. Emperyalizm ise devletlerarası bir ilişki değil, kapitalizmin en yüksek aşaması. "Küreselleşme"nin milyonlarca tanımını bulmak mümkün. Bu satırların yazarı için "küreselleşme"nin en dakik tanımı, uluslararası burjuvazinin farklı ülkelerin işçi sınıflarını ve emekçilerini rekabet içine sokarak kazanım ve haklarında aşağıya doğru bir yarış başlatmasıdır. Daha kısa bir tanım isteyenler için, "küreselleşme" yedek sanayi ordusunu dünya çapında genişletme stratejisidir."

konumunda, günümüze kadar geçen zaman diliminde önemli herhangi bir değişiklik olmamıştır (Dicken, 2007: 34). ABD'nin ve Batı Avrupa'nın üretimdeki başat rolü sürerken bu coğrafyaların yanına dikkat çekici bir şekilde 1980'lerden itibaren Japonya, Çin, Güney Kore gibi Asya ülkeleri eklenmeye başlamış, diğer yandan Sovyetler Birliği'nin 1991'de resmen dağılmasından sonra yeni kurulan ülkelerle birlikte Şili, Arjantin gibi Latin Amerika ülkeleri de, dünya genelinde yapılan üretime belirli bir seviyede katkı sağlar hale gelmiştir. Dünya geneline yapılan üretim, küresel düzeydeki mal ve hizmet üretimine farklı büyüklüklerle ve farklı sektörlerle dahil olma anlamına gelmektedir. Bir dünya sistemi olarak kapitalist üretim tarzının günümüzde devamlılığını sağlaması, çeşitli mal ve hizmetlerin küresel düzeydeki bir işbölümü aracılığıyla farklı coğrafyalarda ve farklı ölçeklerde sürdürülmesine yaşamsal derecede bağlıdır. Dünya genelinde üretim yapan coğrafyalar, UNIDO'nun "Dünya Üretim Raporları'nda"⁵⁵ üç ana grupta incelenmektedir. Endüstrileşmiş Ekonomiler grubunda Kuzey Amerika, Avrupa ve Doğu Asya yer almaktadır. Gelişmişlik grubuna göre Gelişen ve Yükselen Endüstriyel Ekonomiler başlığı altında Çin, Yükselen Endüstriyel Ekonomiler, En Azgelişmiş Ülkeler ve Diğer Gelişmekte Olan Ekonomiler yer almaktadır. Bölgeye göre Gelişmekte ve Yükselmekte Olan Endüstriyel Ekonomiler grubunda ise Afrika, Asya-Pasifik, Latin Amerika ve Diğer ülkeler yer almaktadır.

Dicken (2007: 38), DTÖ'nün araştırmalarından yola çıkarak yaptığı hesaplamalarla, 2004 yılı itibariyle dünya ekonomisinin önemli bir bölümünün, üç coğrafi bölgede sürdürülen etkinlikler aracılığıyla ayakta durduğunu ve bu üç coğrafi bölgenin, doğrudan yabancı yatırımların merkezinde bulunduğunu vurgular. Kuzey

⁵⁵ Söz konusu raporlara bu bağlantıdan ulaşılabilir:

<http://www.unido.org/en/resources/publications/cross-cutting-issues/world-manufacturing-production-reports.html>

Amerika, Avrupa ve Doğu Asya'dan oluştuğu söylenen üç bölgenin hep birlikte, dünya genelindeki GSYİH'nin ve ihracat mallarının yüzde 86'sını bünyesinde barındırdığına dikkat çekilmektedir (Dicken, 2007: 38-39). 2009 yılı itibarıyla ise mal üretiminde, söz konusu üç bölgenin dışında kalan coğrafyaların da bu alandaki rolüne dikkat çeken Dicken (2011: 36-41), hizmetlerin ve ihracat mallarının üretimi ile tarımsal üretimi, tarımsal ticaret, hizmetlerin ticareti gibi alanlarda ağırlıklı rolün yine Kuzey Amerika, Avrupa ve Doğu Asya'daki ülkelere ait olduğunu vurgulamaktadır.

Kapitalizmin neoliberal evresinde coğrafi ve sektörel dağılımda, hem bölgesel düzeyde hem de sektörel düzeyde niteliksel bir kümelenme söz konusudur. Mal ve hizmet üretiminde, üretilen mal ve hizmetlerin dolaşıma girmesinde ve bunların sonucunda üretilip dolaşıma dahil edilen mal ve hizmetlerin tüketilmesinde belirli bir coğrafi kümeleşme karşımıza çıkmaktadır. Mal ve hizmetlerin üretildiği coğrafyaların yanı sıra, mal ve hizmet üretimini kontrol eden şirketlerin, işletmelerin köken ülkesi de önem kazanmaktadır. Eğer mal üretiminin hangi coğrafyalarda daha yoğun olarak sürdürüldüğüne bakılacak olursa, günümüz koşullarında gelişen ve yükselen endüstriyel ekonomiler olarak adlandırılan ülkelerin öne çıktığı görülmektedir. Üretimin kontrolü ise gelişmiş kapitalist ülkelerin elindedir.

Dicken (2011: 45) küresel ekonomide öncü role sahip olan kentleri gruplandırmakta ve bu kentlerin ağırlığını incelemektedir. Dicken'ın yaptığı gruplandırmaya bakıldığında günümüz koşullarında dünya ekonomisini kontrol eden ülkelerin, ağırlıklı olarak Batı Avrupa, Kuzey Amerika, Doğu ve Güney Asya ile Avustralya gibi bölgelerde bulunduğu görülmektedir. Küresel ekonomide öncü role sahip olan ilk on kent, ağırlıklı olarak kapitalist üretim tarzının bir egemen üretim

tarzı olarak dünya geneline yayılmasında etken bir role sahip bulunan Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'dadır. Bu sıralamadaki diğer kentler de yine kapitalist üretim tarzının gelişiminde yirminci yüzyılın ikinci yarısında etken bir rol oynayan Doğu ve Güney Asya bölgelerindedir. Burada vurgulanması gereken bir nokta, kapitalist üretim tarzının küreselleşmesine öncülük eden ülkelerin kendi içinde ve birbirileri arasında dahi kapitalist anlamdaki gelişmişlik açısından önemli eşitsizlikler bulunduğudır (Dicken, 2011). Söz konusu eşitsizlikler kapitalizmin özünde bulunan bir durumdur; sermaye yoğunlaşması ve merkezileşmesi, Baran ve Sweezy'inin (1968) nitelediği gibi "dev şirket"⁵⁶ler ve bu şirketlerin kurulu olduğu ülkeler temelinde gerçekleşmektedir.

Sermaye birikiminin merkezileştirilmesi ve olabildiği kadar sınırlı bir zümrede yüksek bir miktarda toplanması eğilimi kapitalist üretim tarzının geçmişten günümüze kadar gelen tarihsel ilerleme sürecinin merkezinde yer almaktadır. Sermayenin ulusal sınırları aşp, uluslararası ticaretten farklı olarak üretim süreçlerini de dünya geneline taşımasının ana tetikleyicilerinden biri, sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimidir. Mandel (2011: 83) bu durumu kapitalizmin evrim kanunları şeklinde açıklamaktadır. Sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimi, yaşamını emek gücünü satarak sürdürmek zorunda olan kitlenin oransal olarak artışı,

⁵⁶ Baran ve Sweezy, ABD'nin ekonomik gelişiminde öncü birer rolü bulunan şirketlerin 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında özellikle finans ve demiryollarında gelişimi gösterdiğini, 20'nci yüzyıldan itibaren ise ABD ulusal ekonomisinin diğer sektörlerinde de büyük şirketlerin etkinliğini artırdığını ifade etmektedir. "Genel olarak öncül dev şirketler Amerikan tarihinde -iki veya daha fazla şirketin birleşmesi (*merger*), başarısızlığa uğraması veya başka bir olağanüstü durum sonucunda- "hırsız baronlar" (*robber barons*), nüfuzlu kişiler (*moguls*) veya kodamanlar (*tycoons*) olarak ün yapmış bir yatırımcı/sermayedar zümresinin (*a class of financier promoters*) kontrolü altında örgütlenmiştir. Kullanılan tüm bu nitelemeler, Amerikalı büyük işadamlarının, derebeyleri gibi yağmacı/talancı (*predatory*) alışkanlıklara sahip olan ve kamusal refahı umursamayan kişiler olarak görüldüklerini ortaya koymaktadır" (Baran and Sweezy, 1968: 40-41).

sermayenin organik bileşimindeki⁵⁷ artışlar, kar hadlerinin düşme eğilimi ve üretimin nesnel olarak toplusallaşması, kapitalizmin evrimsel kanunlarının birer bileşeni olarak tanımlanmaktadır (Mandel, 2011: 83-87).

Bu merkezileşme eğiliminin bir gerekçesi ve sonucu olarak günümüzdeki üretimin küresel düzeydeki coğrafi ve sektörel dağılımı şekillenmiştir. Bir fabrikadaki, yönetim, üretim, test, tedarik, lojistik gibi bölümlere ayrılmış işlerin devasa boyutlara ve daha karmaşık süreçlere sahip olanları, kapitalist üretim tarzının günümüzdeki aşamasının devamlılığında önemli bir role sahiptir. Bu durum tüm dünyanın, birimleri farklı coğrafyalarda konumlanmış bir fabrika haline gelmesi demektir. Bu tür bir fabrika yapılanmasında yalnızca maddi ürünler değil, aynı zamanda gayri-maddi ürünler de bulunmaktadır. Bu durum dünya genelinin salt ekonomik niteliği olan bir meta üretimi alanı değil aynı zamanda bir ideoloji üretim mecrası haline geldiğini de ortaya koymaktadır. Kapitalizmin küresel ilişkilerini kontrol altında tutan Londra, New York, Paris, Berlin, Frankfurt, Tokyo, Cenevre gibi kentler, bu kontrolü yalnızca üretilen maddi metaların üretimiyle değil, aynı zamanda dolaşım, bölüşüm ve -hem kişisel hem de toplumsal- tüketim ilişkilerinin niteliklerini de belirleyerek sağlamaktadır. Üretilen maddi metaların kültürel ve entelektüel içeriğine katkı yapan, diğer bir ifadeyle, metaa fetiş karakterini veren gayri-maddi etkinlikler de, sermayenin dünya genelindeki kontrol gücüne önemli bir katkı yapmaktadır. "Küresel fabrika"⁵⁸ haline gelen dünyada, gayri-maddi emeğe bağımlı entelektüel üretimi ağırlıklı olarak ileri kapitalist ülkeler üstlenirken, kol emeğine dayalı maddi meta üretimi ise bağımlı ve edilgen konumda bulunan -ve çokuluslu şirketlerin üretim tesislerini de bünyesinde barındıran azgelişmiş veya ana-

⁵⁷ Sermayenin organik bileşimi kavramsallaştırması için bkz. E. Mandel, 2011: 85-86.

⁵⁸ Küresel fabrika kavramı için bkz. M. Özügür, (2005)

akım ekonomi terminolojisiyle gelişmekte olan- ülkeler sürdürmektedir. Günümüzde coğrafi, teknik ve toplumsal düzeyde ayrıştırılmış ve bu ayrıştırmaya rağmen dünya geneline yayılmış sermaye değerlenme sürecinin temelleri, kapitalist üretim tarzının egemen üretim tarzı haline gelmesinden önce de önemli bir yeri bulunan fakat, kapitalist üretim tarzının egemenliğini sağlamasıyla önemi daha da artan toplumsal işbölümü sayesinde atılmıştır. Kapitalist üretim tarzının, küçük atölye düzeyinde başlayarak iki yüz-iki yüz elli yıl içerisinde tüm dünya geneline yayılması, toplumsal işbölümünün mikro, mezo ve makro düzeyleri arasında çok yönlü ve girift ilişkilerin ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır.

4.2. TOPLUMSAL İŞBÖLÜMÜNDEN YABANCILAŞMAYA, YABANCILAŞMADAN YENİ ULUSLARARASI İŞBÖLÜMÜNE KAPİTALİST ÜRETİM TARZI

Marx ve Engels (1999) için toplumsal işbölümü; özel mülkiyet, aile ve devlet oluşumuyla yakından bağlantılıdır. Kapitalist üretim tarzının aşamalı gelişimi aynı zamanda toplumsal işbölümünün de gelişimi anlamına gelmektedir. Kapitalist üretim tarzının, hakim üretim tarzı olmasıyla birlikte, toplumsal işbölümü, belirli teknik ve mekansal/coğrafi bileşenleri de bünyesine dahil ederek karmaşık bir hale gelmiştir.

Marx ve Engels'in işbölümü üzerine vurguladıkları noktalar, genel anlamıyla çalışmanın, özel anlamıyla ise kapitalist üretim tarzındaki ücretli iş ilişkisinin insan üzerinde yarattığı kişisel ve toplumsal yıkımla bağlantılıdır. Kapitalist üretim tarzı altında, 19'uncu yüzyılın ikinci yarısı ile 20'nci yüzyılın ilk yarısında uygulanan yoğun işbölümü, hem emekçilerin bir iş yapabilmelerine yönelik yaratıcı kapasitesini

sınırlamış, hem de bu nedenle sermaye birikim sürecini olumsuz bir şekilde etkiler hale gelmiştir.

4.2.1. Yabancılaşmanın Deneyimlenmesinde Farklılaşmada Genel Aklın (*General Intellect*) Rolü ve Gayri-Maddi Emek

Fabrika sisteminde işlerin minimize edilmiş parçalara bölünerek emekçilere dağıtılması ilk başlarda, “zaman hareket” yasaları bağlamında belirli bir verimlilik artışına yol açsa dahi -yukarıda da değinildiği gibi- süregelen zaman dilimi içerisinde emekçinin, bir üretici olarak kendisine, üretme eylemine, çevresine ve nihayet yarattığı ürüne yabancılaşmasına yola açmıştır. Yani yabancılaşma kapitalist üretim tarzı içerisinde ücretli emekçi olarak çalışmak zorunda olan herkesi kapsayacak bir süreçtir. Marx (2000b) yabancılaşmayı -kapitalist üretim tarzının, kendi yaşadığı döneme kadar olan gelişmişlik seviyesini temel alarak- çeşitli gerekçelere dayandırmaktadır.

Marx’ın yabancılaşmanın insanları ne şekilde etkilediğine ilişkin çözümlemesinden hareketle günümüzde gayri-maddi emekçilerin yabancılaşma süreçleri üzerine kimi değerlendirmeler yapılabilir. Gayri-maddi emekçiler, bu çalışmanın önceki bölümlerinde de belirtildiği gibi, kapitalist üretim tarzının güncel koşulları altında, kurulu düzenin devamlılığına görece daha fazla katkı yapan ve bu katkının karşılığını –diğer emekçi gruplarına göre, gelire ulaşma açısından- daha fazla alan bir niteliğe sahiptir. Günümüzde gayri-maddi emekçilerin yabancılaşma süreçlerinde, Marx’ın, emekçilerin “çalışmadığı zaman kendilerini evlerinde gibi hissettikleri ve çalıştıkları zaman da kendi kendilerini evinde duymadıklarına” ilişkin değerlendirmelerine göre kimi farklar olduğu belirtilebilir. Gayri-maddi emekçilerin

çalıştıkları ortam, çalışırken diğer insanlarla girdikleri etkileşim, gayri-maddi emek etkinliğinin sonucunda ortaya koydukları ürün ve gayri-maddi emek süreci, yabancılaşmanın bireysel yaratıcılık üzerindeki etkisini en aza indirecek şekilde tasarlanmıştır. Burada “gayri-maddi emekçiler yabancılaşmaya maruz kalmıyor” şeklinde bir iddiada bulunulmamaktadır. Tam tersine, gayri-maddi emekçilerin önemli bir bölümü günümüz koşullarında arzu ve haz yaratıcı meta üretim sürecinde doğrudan yer alarak daha derinlikli bir yabancılaşma deneyimi yaşamaktadır. Gayri-maddi emekçiler, on dokuzuncu yüzyıl sanayi emekçilerinden farklı olarak yaptıkları işi çevresel koşulların bir zorlaması olarak değil, ağırlıklı bir biçimde- iradi bir tercih olarak görmektedir.⁵⁹ Bunun iradi bir tercih olarak görülmesinde gayri-maddi emekçinin entelektüel bir etkinlikte bulunması önemli bir etkindir. Bu entelektüel etkinlik, Marx’ın Grundrisse’de dikkat çektiği ve yaşamsal derecede önem taşıyan bir üretim gücü olan genel akılla (*general intellect*⁶⁰) bağlantılıdır. Genel aklın kapitalist üretim tarzı açısından işlevselliği ve yaşamsal rolü Marx (2012c: 560) tarafından şu şekilde açıklanmaktadır:

"Doğa makine yapmaz, lokomotifler, demiryolları, elektrikli telgraflar, kendi kendine çalışan ip eğirme makinesi/çıkırcı (*self acting mule*) vb. üretmez. Bunlar insan çabasının, sanayi ürünleridir; doğal hammaddeyi insanın doğaya hakim gelen iradesinin ya da insanın doğa üstündeki etkinliğinin organlarına dönüştürülmesidir. *İnsan beyninin, insan eliyle yaratılmış organlarıdır*; bilimin nesneleşmiş gücüdür. Sabit sermayenin gelişme düzeyi, genel toplumsal bilginin, knowledge’ın ne dereceye kadar *dolaysız bir üretici güç* haline geldiğini ve dolayısıyla toplumun yaşam sürecinin koşullarının ne dereceye kadar general intellect’in kontrol altına girmiş olduğunu, ne dereceye kadar dönüştürülüp ona uyarlı biçimde sokulmuş olduğunu gösterir. Toplumun üretici güçlerinin, salt bilgi biçiminin ötesinde, ne dereceye kadar toplumsal pratiğin, maddi yaşam sürecinin dolaysız organları halinde üretilmiş olduklarını ortaya koyar."

⁵⁹ Gayri-maddi emekçilere yönelik çözümlemeler, bilişim sektörü emekçilerinin nesnel sınıf konumu ile özne sınıf pozisyonlarını ele alan bölümde daha ayrıntılı bir biçimde yer almaktadır.

⁶⁰“General intellect”, gayri-maddi emek tartışmasının yaygınlaşmasında, otonomcu düşünürlerce kendisine sıkça dikkat çekilen bir kavram olarak Marx’ın Grundrisse başlıklı çalışmasında kullanılmaktadır. Gayri-maddi emek tartışmasına ilişkin yazında, otonomcu düşünürlerin, Kapital’den çok Grundrisse’ye ve Grundrisse’deki “general intellect” kavramına odaklandıkları görülmektedir. İngilizce bir kavram olan “general intellect”, bu tezde “genel akıl” şeklinde Türkçeleştirilmeye çalışılmıştır. Kavramın Almanca’daki karşılığı ise “Allgemeines Wissen” veya “Allgemeinen Verstand” olarak kullanılmaktadır.

Marx tarafından teknolojik uzmanlık ve toplumsal/sosyal zekanın/aklın bir bileşimi olarak veya toplumsal örgütlenmede makinelerin artan öneminde genel toplumsal bilgin şeklinde tanımlanan genel akıl, gayri-maddi üretimin alt kategorilerinin ana itici gücüdür. Marx (2012c), Grundrisse’de genel aklın, tüm üretim açısından önem taşıdığına dikkat çekmektedir. Genel akıl, maddi veya gayri-maddi üretim süreçleri içinde yer alan bilginin (*knowledge’in*) doğrudan üretici bir güç olmasının önü açan bir kavram olarak kullanılmaktadır. Gayri-maddi üretim süreçleri açısından ele alındığında, Virno, Lazzarato gibi otonomcu düşünürlerin, günümüzde genel aklın üretim süreçlerinde her zamankinden daha merkezi bir rolü olduğu yönünde değerlendirmelerde bulundukları ifade edilebilir. Genel aklın, üretim süreçlerinde aldığı rolün merkezileşmesinden yola çıkıldığında, gayri-maddi üretim süreçlerinden rol alan emekçilerin, standardize edilmiş maddi üretim süreçlerinde rol alan emekçilerden, sömürü, ürettiği üründen koparıma ve emek sürecinde yabancılaşma gibi yapısal sorunlarla karşılaşma görünümünün ortadan kalmadığı, fakat yalnızca görünüm değiştiği ileri sürülebilir.

Toscano (2011), gayri-maddi üretim süreçlerinde rol alan emekçilerin karşı karşıya kaldıkları emek süreci denetimini ve bu denetimin standartlaştırılmış görünümünü açıklarken “Bilişsel veya gayri-maddi olarak anılan faaliyetler olsa bile, burada en önemli nokta, söz konusu faaliyetleri yerine getirenlerin çalışma ortamlarının, emek despotizminin en klasik biçimleri halinde örgütlendiğidir. Her bir saniyenin veya mili saniyenin kar etmek için nasıl kullanılacağı, çalışmanın daha üretken hale gelmesi için bilimsel bir şekilde nasıl yönetileceğidir.” sözlerini kullanmaktadır. Toscano, otonomcu düşünürlerin vurgu yaptığı gayri-maddi üretim süreçlerinin yayılması durumunun, kapitalizmin kar edebilmek için emekçiler

üzerinde kurduğu denetim mekanizmalarının mantığında herhangi bir değişikliğe yol açmadığına dikkat çekmektedir. Gayri-maddi üretim süreçleri, fordist üretim örgütlenmesinden farklı bir görünüm sergilemektedir. Montaj hattında yaşanan açık ve vasıfsızlaşmaya yol açan yabancılaşma süreçlerinin, gayri-maddi üretimin farklı alt bileşenleri kapsamında daha örtük hale gelmektedir. Bu tezde incelenen bilişim ve iletişim sektöründen bir örnek verilecek olursa -bu çalışmanın son bölümünde kapsamlı bir şekilde değerlendirilmeye çalışılan- saha çalışması bulguları, sektörde gayri-maddi üretim süreçlerinde rol alan emekçilerin karşı karşıya kaldıkları emek süreci denetimlerinin standart bir montaj hattı işçisinden mutlak bir şekilde farklılaşmadığı ortaya çıkmaktadır. Örneğin montaj hattındaki zaman baskısı, farklı biçimlerde, bilişim ve iletişim teknolojileri sektörünün gayri-maddi etkinliklerinde rol alan emekçiler tarafından da deneyimlenmektedir. Bu durum da, kapitalizme içkin sömürü mekanizmasının herhangi bir köklü değişikliğe uğramadığının kanıtıdır.

Günümüzde üretim süreçlerinin her aşamasında farklı derecelerde bir yer işgal eden bilişim etkinliklerini ortaya koyan gayri-maddi emekçilerin aslında üretim sürecinde nesneleşen⁶¹ diğer emekçilerden bir farkı yoktur. Gayri-maddi emeğin

⁶¹ Emekçinin üretim ilişkilerinde bir nesne haline gelmesini Marx (2000b: 21) aşağıdaki gibi ele almaktadır:

İşçi ne kadar çok zenginlik üretir, üretimi erk ve hacim bakımından ne kadar artarsa, o kadar yoksul duruma gelir. Ne kadar çok meta üretirse, o kadar ucuz bir meta olur. İnsanların, dünyasının *değersizleşmesi*, nesnelerin dünyasının *değer kazanması* ile orantılı olarak artar. Emek yalnızca meta üretmekle kalmaz; genel olarak meta ürettiği ölçüde, kendi kendini ve işçiyi de *meta* olarak üretir.

Bu olgu yalnızca şunu dile getirir: Emeğin ürettiği nesne onun ürünü, *yabancı bir varlık* olarak, üreticiden *bağımsız bir erk* olarak, ona karşı koyar. Emekürünü, bir nesne içinde saptanmış, bir nesne içinde somutlanmış emektir, *emeğin nesneleşmesidir*. Emeğin gerçekleşmesi, onun nesneleşmesidir. Ekonomi politik alanında, emeğin bu gerçekleşmesi işçi için *gerçekliğin yitirilmesi* olarak, nesneleşme *nesnenin yitirilmesi* ya da nesneye *kölelik* olarak, sahiplenme *yabancılaşma*, *yoksunlaşma* olarak görülür.

Emeğin gerçekleşmesi kendini gerçekliğin öylesine bir yitirilmesi olarak gösterir ki işçi kendi gerçekliğini aklıktan ölecek derecede yitirir. Nesneleşme kendini nesnenin öylesine bir yitirilmesi olarak gösterir ki işçi yalnızca yaşamak için en gerekli nesnelerden değil ama çalışma nesnelerinden de yoksun bırakılmıştır. Evet, çalışmanın kendisi ancak en büyük çabalar gösterilerek ve en düzensiz

üretim sürecinde özneleşiyormuş gibi görünmesinde, genel akılın günümüz kapitalizminde öncesinde olmadığı kadar etkin bir rol alıyor olması belirleyicidir. Tsianos ve Papadopoulos (2006, <http://eipcp.net>), gayri-maddi emekçilerin öznelliğinin, gayri-maddi emeğin üretim sürecini yansıtmadığını, öznelliğin, kendi durumsal yoğunlukları ve kısımlarının bir patlaması olduğunu belirtmektedir.

Gayri-maddi emekçinin kendisini üretim sürecinin bir öznesiymiş gibi algılamasında kapitalist üretim tarzı ile girdiği ilişki ve bu ilişkinin emekçide oluşturduğu algı-bilinç etkilidir. Gayri-maddi emekçinin üretim sürecinde kendisini özne gibi algılaması, yabancılaşmanın daha örtük ve daha derinlikli bir hale gelmesine neden olmaktadır. Gayri-maddi emekçinin kendisini üretim sürecinin bir öznesi gibi hissetmesinde 1970 sonrasında daha yoğun uygulanan yönetim stratejilerinin⁶² önemli bir yeri bulunmaktadır. Emekçinin verimliliğini engelleyecek koşulları en aza indirerek, emekçinin kendisini, şirketin/işletmenin bir bileşeniymiş gibi düşünmesini sağlamaya yönelik stratejiler, gayri-maddi emekçilerin şirketle/işletmeyle çatışmasını engellemeye yöneliktir. Tsianos ve Papadopoulos (2006) gayri -maddi emeğin öznelliğinin, gayri-maddi emeğin yeni bir tür sömürüyü

kesitlerle elde edilebilen öylesine bir yabancılaşma olarak gösterir ki işçi ne kadar çok nesne üretirse o kadar az sahiplenebilir ve kendi ürünü olan sermayenin egemenliği altına o kadar çok girer.

⁶² Söz konusu stratejiler aslen Japon Yönetim Stratejileri olarak ilgili yazında yer almaktadır. Bu stratejilerin uygulanmasında temel hedef sermaye değerlenme sürecinde kapitalist işletmelerin önüne çıkacak engellerin bertaraf edilmesidir. "İşletmelerin ve işin insanileştirilmesi" gibi bir söylemi de benimseyen bu stratejilerde aslen emekçi ile şirket arasında çatışmaya yol açtığı varsayılan düşünce ve yapılar hedef alınır. Bu hedeflerin içinde sınıf farklılıklarını belirgin hale getirici koşullar, örgütler ve düşünceler yer almaktadır. Koşulların, düşünce yapılarının ortaya çıkışı, emekçiler arasında bireysel ve grupsal rekabeti artırarak; emekçiler arasında "işletmeme/şirketime iyi hizmet edersem karşılığını diğerlerinden (diğer emekçilerden) daha fazla alırım" yanılgısını yaratarak engellenmeye çalışılmaktadır. Emekçiler arasında ortaya çıkan bireysel ve grupsal bu rekabet, emekçilerin örgütlenmeye yönelik eğilimlerini ve emekçilerin bu örgütlenmeye yönelik düşüncelerle meşgul olmasını sınırlamaktadır. Örneğin Dobi ve Burgar (2008: 209) Japon Yönetimsel Stratejileri içinde emekçilerin şirkete sadakatının sağlanmasını hedefleyen bileşenler olduğuna dikkat çekmektedir. Şirkete sadakatin sağlanmasının yanı sıra çalışma arkadaşlarının birer sınıf arkadaşı gibi görülüp onlara karşı da bir bağlılığın önemli olduğuna vurgu yapılmaktadır. Konfüçyüs'çü felsefede sınıf arkadaşlarına (kardeş gibi) sadakatin, şirkete bağlılık kadar güçlü olduğunu ifade eden Dobi ve Burgar (2008: 209), bu durumun gayri-resmi bir etkileşim olarak şirketler açısından bir avantaj yaratma ve bunu sürdürme kapasitesini beraberinde getirdiğini vurgulamaktadır.

deneyimlemesi anlamına geldiğini vurgulamaktadır. Gayri-maddi emekçi, yaptığı her bir birim üretimde nakde olan bağımlılığını derinleştirmektedir. Günümüz koşullarında gayri-maddi emekçilerin yabancılaşmasında, 19'uncu yüzyıl sanayi emekçisinin yabancılaşmasından kimi farklı bileşenler söz konusudur. Kapitalist üretim tarzının genel kuralları herhangi bir değişime uğramamış olsa bile, kendi varlığını sürdürmek için içinden geçtiği aşamalarda, "iç işleyiş yöntemleri"nde belirli bir dönüşüm yaşanmıştır. Örneğin, gayri-maddi emeğin yabancılaşmasında kendi ürettiği üründen koparılması yani o üretim sürecinin bir nesnesine dönüşümü daha örtüktür. Gayri-maddi emek kapitalist üretimin günümüz koşullarında, diğer emek etkinliklerine göre sermayeyle daha yoğun bir ilişki içindedir. Maddi meta üretim sürecinde yer alan emek, sermayeye koşulsuz bir şekilde bağımlıyken, gayri-maddi emeğin sermayeden bağımsızmış izlenimi veren görünümü, yukarıda da bahsedildiği gibi gayri-maddi emekçinin yaşadığı en büyük yanılsamalardan biridir. Gayri-maddi emekçi bugün rızaya dayalı bir yabancılaşma sürecini içselleştirmekte ve bu rıza üretimine kendisi de önemli bir katkı sağlamaktadır.

Gayri-maddi emekçinin yabancılaşmasına yol açan koşulların oluşum aşamalarının neler olduğuna ilişkin aşağıdaki önermelerde bulunulabilir:

Emek piyasasına gayri-maddi emekçi olarak girmek amacıyla gerekli entelektüel birikimin elde edilmesi sürecinde, mesleki ve teknik bilgi çalışma yaşamında uygulayabilecek boyutlarıyla öğrenilmektedir. Öğrenim süreci meslek lisesi, üniversite, alana ilişkin kurslar, sertifika programları veya benzeri olanaklarla gerçekleştirilmektedir.

Gerekli eğitimin alınmasını takiben emek piyasasında iş arama süreci başlamakta, bu sürecin sonucunda emek piyasasına gayri-maddi emeğin bir alt kategorisi aracılığıyla dahil olma olanağı doğmaktadır.

Çalışma koşulları (çalışılan fiziksel ortam, çalışma süresi, çalışılan süredeki iş yoğunluğunun statik olmaması), yapılan iş ve alınan teknik/mesleki eğitime bağlı olarak, gayri-maddi emekçinin kendisini diğer emekçilerden farklı bir konumdaymış gibi görme yanılgısı ortaya çıkmaktadır.

Gayri-maddi emekçinin, üretim sürecinde çoklu becerilere sahip olan, sorun çözmeyi becerebilen, yenilikçi bakış açıları geliştirebilen ve teknoloji kullanabilen mesleki ve teknik becerileri, bir öz-algı olarak 'işveren beni seçemez, ben işvereni seçerim' yanılgısına da beraberinde getirmektedir.

Gayri-maddi üretim, ağırlıklı olarak kafa emeği ağırlıklı bir üretim olduğundan, emekçide 'ben bu üretim sürecinin her şeyiyim' düşüncesi hakim olmaya başlamaktadır. Diğer bir ifadeyle, mesleki ve teknik bilginin sağladığı özgüven ve güç, emekçide her şeyi kontrol edebileceğine ilişkin bir düşünceyi benimsemesinin temelini oluşturmaktadır.

'Ben bu üretim sürecinin her şeyiyim' düşüncesinin ortaya çıkmasında, gayri-maddi emekçinin ortaya koyduğu üretimin, maddi emekçinin ortaya koyduğu üretime göre kendisinden daha zor ayrılabilir bir görünüme sahip olmasının önemli bir yeri bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle, gayri-maddi emekçinin, bilgisini yada entelektüel yaratıcı kapasitesini ortaya koyarak yaptığı üretimin kişiden ayıramaz olduğu düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Emeğin ürününün, nesneye aktarılmış hali olarak tanımlanan maddeleşmiş emeğin (*embodied labour*), özellikle bilişim ve iletişim teknolojileri temelli gayri-maddi emek etkinliklerinde, -üretimin belirli bir

aşamasına kadar- emekçiden ayrılmıyormuş gibi gözükmesi söz konusudur (Marx, 2013b: 75).

Günümüz koşullarında bir canlı emek kategorisi olarak gayri-maddi emekçilerin -özellikle merkez kapitalist ülkelerde- artı değer üretim sürecinde daha merkezi bir rol oynamalarına karşın, gayri-maddi emekçilerin hali hazırdaki sömürünün etkisini daha olumlu bir görünüm sergileyen yaşam koşulları nedeniyle doğrudan hissetmesinin önüne geçilmektedir. Elde edilen gelir görece olumlu yaşam koşullarının temeli olarak görülmekte, mutluluğun sürekli elde edilen gelir aracılığıyla satın alınabileceği düşüncesi, gayri-maddi emekçilerce benimsenmektedir.

Gayri-maddi emekçilerin, ortalama olarak kazandıkları gelirin, bulundukları yerdeki (ulusal veya kentsel düzeyde) diğer ücretliler karşısında görece yüksek olması, bir özgüven duygusu yaratmakla birlikte, piyasada üretilen mal ve hizmetlere, elde edilen gelir nedeniyle daha rahat erişimi olanaklı hale getirmektedir.

Piyasada üretilen mal ve hizmetlerin tüketiminden elde edilen haz ve bu hazzın devamlılığının sağlanması için gayri-maddi emekçi, işyerinde veya çalışma süresince, işverenle 'uyumlu' profili benimseme konusunda öz denetim mekanizması oluşturmaktadır.

Benimsenen bu uyumlu profilin bir gerekliliği olarak gayri-maddi emekçi çalışma yaşamıyla ilgili sorunları çözme konusunda edilgen bir konumda kalmaktadır. Edilgen konumda kalma, çalışma ilişkilerinin doğal bir durumu gibi gayri-maddi emekçi tarafından kabullenilip içselleştirilmektedir. İçselleştirilen bu durum, gayri-maddi emekçi tarafından çoğu zaman emek piyasasında tutunabilmenin temel koşulu gibi görülmektedir.

Gayri-maddi üretim yapan emekçinin sermaye ile girdiği ilişki, görünürde emekçi açısından daha kazançlı, özünde ise daha derin bir sömürü ilişkisini beraberinde getirmektedir. Daha derin bir sömürü ilişkisiyle beraber ortaya çıkan koşullar, gayri-maddi emekçilerin kendi aralarında ve işçi sınıfının diğer bölümlerinden -algı, bilinç ve yaşam tarzı açısından- düşünsel anlamda uzaklaşmasına yol açmaktadır.

Bu uzaklaşma yoğun bir bireysel çıkar⁶³ güdüsüyle örülmektedir. Merkezinde 'ben' olan düşünce yapısı, gayri-maddi emekçinin kurduğu her ilişkinin niteliğini belirlememektedir. Tüm bunların sonucunda gayri-maddi emekçilerin, emekçi ve toplumsal bir varlık olarak öz yabancılaşmayı deneyimlemektedir.

Marx (2000b: 44) özel mülkiyetin insan üzerinde yarattığı etkiyi "özel mülkiyet bizi öylesine alıklaştırmış ve sınırlı kılmıştır ki bir nesne ancak ona malik olduğumuz, demek ki [o nesne] bizim için sermaye olarak var olduğu, ya da bizim tarafımızdan dolayimsız sahip olunduğu, yenildiği, içildiği, giyildiği, içinde oturulduğu vb., kısacası bizim tarafımızdan *kullanıldığı zaman bizimdir*,.." ifadeleriyle açıklamaktadır. Gayri-maddi emekçilerin özel mülkiyet ilişkilerinin üretimindeki rolünden bu çalışmanın önceki bölümlerinde bahsedilmiştir. Gayri-maddi emekçilerin özel mülkiyete olan derin bağlılıkları, yukarıda değerlendirilmeye çalışılan yabancılaşma sürecine katkı yapmaktadır.

Özel mülkiyete bağımlılık günümüzde mali sermaye sistemine bağımlılık anlamına gelmektedir. Her bir birim özel bir mülk edinme eğilimi, yalnızca gayri-

⁶³ Bireysel çıkar konusunu Marx (2000b: 99) aşağıdaki gibi açıklamaktadır: Bireyler *yalnızca* özel çıkarlarına baktıkları için -özel çıkarlar bireyler açısından, kendi kolektif çıkarlarıyla örtüşmez (aslında kolektif, kolektif yaşamın yanıltıcı biçimidir)- kolektif çıkar, onlara "yabancı" olan, onlardan "bağımsız" olan ve kendisi de özelliği olan ve özel bir "genel" çıkar olan bir çıkar gibi görünmektedir, ya da bu bireyler, demokraside olduğu gibi, bu ikilik içinde hareket etmek zorundadırlar. Öte yandan kolektif ve kolektif sanılan çıkarlarla *gerçekte* durmadan çarpışan bu özel çıkarların *partideki* kavgası, aldattıcı "genel" çıkarın devlet biçimindeki *pratik* müdahalesini ve dizginlenmesini zorunlu kılar.

maddi emekçilerin değil, tüm emekçi kategorilerinin borçluluk üzerinden sisteme olan bağımlılığını pekiştirmektedir. Emekçilerin çalışma yaşamında karşılaştıkları sorunları dillendirmekte duydukları kaygının arka planında, işten atılma ve bunu takiben borç yükü altında kalma korkusu bulunmaktadır. Günümüz kapitalizmi, emekçileri, tüketim-haz-borçluluk boyun eğme dörtlüsünün yardımıyla kontrol altında tutmaktadır. Bu dörtlü, emekçilerin yaşadığı yabancılaşma sürecini örtük bir hale getirmektedir. Söz konusu üçlünün hem inşası hem de uygulanmasında gayri-maddi emekçilerin etkin bir rolü vardır. Bu rolü oynayan gayri-maddi emekçiler de örtük yabancılaşmayla karşı karşıya kalmaktadır.

Toplumsal işbölümünün 19'uncu ve 20'nci yüzyılda sermaye birikim süreci açısından ortaya çıkardığı sorunlara -yukarıda da bahsedildiği gibi- 1970'lerden itibaren çözüm bulmaya çalışan yönetim bilimleri, bu noktada belirli bir başarı elde etmiştir. Fakat elde edilen bu başarı emekçiler açısından değil, sermaye açısından olumlu sonuçlar vermiştir. Üretimin dünya geneline yayılmasıyla yeni bir hal alan işbölümünün temel amacı, sermaye birikim sürecinde azami verimlilik elde etmektir. Bu verimliliğin oluşumunu engelleyen tüm etkenleri en aza indirmeyi hedefleyen yöntemlerin içerisinde yabancılaşmanın sınırlandırılması da yer almıştır. Emekçilerin değişim değeri yaratmasını sınırlayan yabancılaşmaya ilişkin etkenler yeniden düzenlenmiş, bu özellikle kapitalizmin etkin coğrafyalarında kendisini göstermiştir. Etkin coğrafyalardaki göçmen, vasıfsız veya yarı vasıflı emekçiler ise çalışma ve yaşam koşullarının gayri-maddi emekçilere göre -kısmen- daha olumsuz nitelikler barındırması nedeniyle yabancılaşmayı deneyimleme şekilleri daha geleneksel görünüme sahiptir. Diğer yandan, söz konusu emekçi gruplarının, kapitalizmin etkin coğrafyalarında yaşamalarından dolayı hem tüketim olanaklarına ulaşimleri hem de

propaganda ile etkileşimleri, kapitalizmin edilgen coğrafyalarındaki emekçilerden daha yoğun olduğu için, yabancılaşma deneyimleri, kapitalizmin edilgen coğrafyalarında yaşayan emekçilerden daha örtülü bir şekilde gerçekleşmektedir.

Kapitalizmin bağımlı coğrafyalarında ise uluslararası işbölümünde kendilerine düşen görevlerden dolayı bu coğrafyalardaki emekçilerin önemli bir bölümü, Marx'ın tanımladığı biçimiyle, gelişmiş kapitalist coğrafyalardaki emekçilerin 19'uncu ve 20'nci yüzyılda deneyimlediği yabancılaşmayla karşı karşıya kalmaktadır. Bağımlı kapitalizm koşullarında yaşayan ve kapitalizmin küresel ilişkilerinde daha etken bir rol alan -gayri-maddi emeğin bir bileşeni olarak- bilişim emekçilerinin ise, kapitalizmin gelişmiş coğrafyalarında yaşayan akranları (benzer işi yapan emekçiler) ile benzer bir yabancılaşma sürecini deneyimledikleri iddia edilebilir. Bu iddianın ortaya atılmasında bir sonraki bölümde incelenecek olan Türkiye'deki bilişim emekçilerine yönelik saha çalışması bulgularının etkisi bulunmaktadır.

4.2.2. Yeni Uluslararası İşbölümü: Tanımlar ve Eleştiriler

Kapitalist üretim tarzının günümüzdeki teknik, coğrafi ve toplumsal dağılımı üzerinde belirleyiciliği olan yeni uluslararası işbölümü (YUIB) kavramına odaklanılırsa, Erdoğan (2006: 133) kavramın 1960'lı itibaren kullanılmaya başlandığını ve bu kavramın geliştirilmesinde Fransa'dan Palloix (1977) ve Almanya'dan Fröbel, Heinrichs ve Kreye'nin (1980) önemli birer rolü olduğunu belirtmektedir. YUIB'in tartışmalarında Fröbel, Heinrichs, Kreye'nin "Yeni Uluslararası İşbölümü, Sanayileşmiş Ülkelerde Yapısal İşsizlik ve Gelişmekte Olan Ülkelerin Sanayileşmesi" (*Die neue Arbeitsteilung, Strukturelle Arbeitslosigkeit in*

den *Industrielaender und Industrialisierung der Entwicklungslaender*) başlıklı çalışmasının merkezi bir rolü bulunmaktadır. Fröbel, Heinrichs ve Kreye (1982) YUIB'in gelişimini kapitalizmin ve de sermaye değerlenme ve birikim sürecinin dönüşümüyle ilişkilendirmektedir. Sermaye değerlenme ve birikim sürecinin kapitalist üretim tarzının başından beri ulus ötesi bir anlam taşıdığı, sermayenin ulusal sınırlar içinde sürdürülmüş sermaye değerlenme ve birikim sürecinin, ulusal sınırlar içinde en karlı olanakları sunmasıyla bağlantılı olduğuna dikkat çekilmektedir (Fröbel, Heinrichs ve Kreye, 1982: 45). Diğer bir ifadeyle, ulusal sınırların sermaye değerlenme ve birikim süreci açısından yetersiz kalmaya başlaması, sermayenin uluslararası alandaki etkinliklerini yoğunlaştırmasının da temelini oluşturmaktadır. Fröbel, Heinrichs ve Kreye (1982: 56) YUIB'e ilişkin temel tezlerini şu şekilde açıklamaktadır:

Rekabetin getirdiği zorlamalar, üretimi dünya çapında örgütleyerek aşırı karlar koparma olanağını, bireysel sermayenin değerlenmesini güvenceleyecek bir gereklilik haline dönüştürüyor ki bu durum, çoğu kez şu anlama geliyor: İmalat sanayii alanında gelişmekte olan ülkelerdeki merkezler, kapitalizmin tarihinde, ilk kez kısmi veya tam üretim açısından karlı ve dünya pazarında rekabet yapacak duruma ulaşıyorlar. Ya da şöyle diyelim: Bu ülkelerde dünya kapitalist sisteminin kendi özgül gelişmesiyle yarattığı, ama ödeme gücü zayıf talepler, yapılan üretimi de ihracata yönelmeye kendiliğinden zorlamış oluyor.

İşte bu eğilim, yani;

a) Kapitalist dünyanın, bir yanda birçok endüstri ülkeleri, bir yandan da dünya kapitalist ekonomisine yalnız ham madde sevkiyatçısı olarak girmiş geri-kalmış ülkelerin büyük çoğunluğu olmak üzere, geleneksel biçimde ikiye parçalanmışlığına dayanan ve,

b) İmalat süreçlerini, dünya çapındaki değişik merkezlerde yapılan kısmi imalatlara giderek artan biçimde parçalanmaya zorlayan eğilimi uluslararası düzeyde yeni işbölümü olarak adlandırıyoruz (ki burada işbölümünü, bitmiş bir sonuç olarak değil, yürüyen veya gelişen bir süreç olarak anıyoruz).

YUIB, üretimin ilk olarak, görece 'uysal' (*docile*) bir görünüm sergileyen çevre ülkelere kaydırılması hedeflenmiş ve bu üretimin küresel ölçekte yeniden yapılanmasındaki önemli dayanaklarından biri olmuştur (Schoenenberger, 1988: 106). YUIB, küresel ekonomideki görev dağılımının değişen mekansal dağılımını tanımlamaktadır. Bu sektörler arası süreçte, dikey düzelmede bağlantıların ortadan

kalkması, yüksek düzeyli bilgi gerektiren ve mesleki-teknik becerilerin yoğun kullanıldığı etkinliklerin -bu çalışmanın yazarı tarafından kapitalizmin etkin coğrafyaları olarak nitelenen- merkez ülkelerde sürdürülmesi, diğer yandan düşük vasıf gerektiren ve standartlaştırılmış üretim süreçlerinin çevre ülkelere (kapitalizmin edilgen coğrafyaları) taşınması söz konusudur.

Coffey (1996: 44) uluslararası işbölümünü inceleyecek bir kişinin üç önemli göstergeye odaklanması gerektiğini belirtmektedir. Coffey, ilk göstergenin uluslararası ticaret örüntüleri olduğunu vurgulamaktadır. "Her ulusun temel ithalat ve ihracatının yanı sıra ithalat ve ihracat duraklarının nereler olduğu da önemlidir. Buna ek olarak çoğu ticari etkinlik, çokuluslu şirketler arasında yaşanan içsel aktarımlardan çok, egemen devletlerarasındaki kol boyu ticari değişim/mübadele bakımından, gerçek olandan daha açık bir durumdadır. Diğer yandan üretim ve ithalat arasındaki ilişki tam anlamıyla örtüşmemektedir; önemli üreticiler konumunda bulunan kimi ülkeler (örneğin ABD, Hindistan, Brezilya) ihracat açısından daha az önemlidir". İkinci göstergenin, ülke içindeki emek gücünün, ülke ekonomisinin ana sektörleri arasındaki dağılımı olduğuna dikkat çeken Coffey (1996: 44), çeşitli etkinliklerde çalışan işçilerin oranının, ülkelerin göreceli uzmanlık alanlarına ilişkin makul bir ilk öngöründe bulunmalısını sağladığını vurgulamaktadır. Son gösterge ise bir ülkenin, çeşitli ekonomik sektörlerden/işkollarından türetilen GSYİH'sidir. "Bu ölçüt, sermaye ve teknoloji kullanımına bağlı olan işçi verimliliğindeki sektörel farklar hesaba katılarak gerçekleştirilen emek gücü dağılımı üzerindeki gelişimi ortaya koymaktadır" (Coffey, 1996: 44).

YUIB yaklaşımı standartlaştırılmış üretim süreçlerinin sürekli bir biçimde dünyanın kapitalist anlamda daha geri ülkelerine kaydırılacağını öngörmektedir

(Schoenenberger, 1988: 106). Parthasarathy (1994: 112) Fröbel, Kyre ve Heinrichs'in YUIB'i ileri endüstriyel bölgelerdeki değişen pazar ve üretim koşullarıyla bağlantılı bir şekilde tartıştığından söz etmektedir.

Değişime, ileri kapitalist bölgelerde bulunan çokuluslu şirketlerin emek-yoğun üretim süreçlerini ucuz ve vasıfsız emek gücü olanağı sunan bölgelere kaydırma isteği öncülük etmiştir. Bu bölgelerin çoğu Üçüncü Dünyadır. Çok uluslu şirketler, telekomünikasyon ve bilgisayarlar sayesinde bölümlere ayrılmış üretimin birbirine bağlanması, eşgüdümü ve de ulaştırma maliyetlerinin düşürülmesi becerisine eş zamanlı olarak -teknolojik gelişmelerden kaynaklı bir biçimde- sahip olabiliyorlardı. Bu tür yer değişiklikleri, sermayenin yeniden üretimine yönelik en iyi koşulları sunmak için birbiriyle rekabet içinde olan farklı bölgeler şeklindeki emek ve endüstriyel alanlara yönelik bir dünya pazarı oluşturmaktadır.

Erdoğan (2006: 134), yeni uluslararası işbölümünün oluşmasında birbiriyle bağlantılı üç temel etkenden söz etmektedir. İlk etken olarak ulaştırma, haberleşme ve bilgisayar teknolojilerindeki gelişmelere dikkat çekilmektedir. İkinci aşama olarak, -yukarı da Schoenenberger'in de belirttiği- yüksek vasıf gerektirmeyen işlerin coğrafi olarak yer değiştirmesine vurgu yapan Erdoğan (2006), bunun gerçekleşmesinin, işletme yapılarının hem örgütsel hem de yönetsel anlamda değişimi aracılığıyla olanaklı hale geldiğini ifade etmektedir. Erdoğan (2006), son etken olarak da kapitalizmin edilgen coğrafyalarına yatırım çekilebilmesi için ulusal emek piyasalarının, sermayenin küresel çıkarlarıyla uyumlu hale getirilmesinin önemine dikkat çekmektedir. Kısacası, sermayenin küresel çıkarlarıyla uyumlu bir emek piyasasının kapsamına, her zaman daha ucuza çalışabilecek yığınların olduğu, sendikal örgütlenme, sendikal mücadele gibi emeği sermaye karşısında görece dik durabilir konumda tutan mekanizmaların bulunmadığı, kuralsızlaştırma ve güvencesizleştirmenin bir norm haline geldiği koşullar girmektedir.

Haberleşme, bilgisayar ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, işbölümünün coğrafi ve teknik düzeydeki yayılımını daha da hızlandırmış ve kapitalizmin bir dünya sistemi haline gelmesindeki aşamaları desteklemiştir. Dicken'in (2011)

“mesafe azaltan teknolojiler” (*space shrinking technologies*) olarak adlandırdığı, haberleşme, bilişim, ulaşımdaki atılımlar bir yandan kapitalizmin dünya geneline yayılmasında rol alırken diğer yandan da kapitalizm kendisi, söz konusu alanlardaki teknik ve teknolojik yeniliklerin tetikleyicisi olmuştur. Diğer bir ifadeyle, temelleri, ABD’nin Soğuk Savaş dönemi savunma stratejilerinin bir parçası olarak atılan bilgisayar ve bilişim teknolojilerinin, 1980’lerden itibaren ticari birer etkinlik alanı olarak kullanılmaya başlanması veya ticari işlemleri ve de uluslararası mali hareketleri kolaylaştıran bir aracı/araç haline gelmesi, kapitalizmin küresel ilişkilerinin şekillenmesinin hem gerekçeleri hem de sonuçlarından biridir.

Yeni uluslararası işbölümü, kapitalizmin yalnız altyapısal değil, aynı zamanda üstyapısal bileşenlerinin de dünya geneline yayılması anlamına gelmektedir. Üstyapısal bileşenlerin kapsamına kültürel davranış ve tüketim kalıpları, kapitalizmin küresel düzeydeki çıkarlarıyla aykırılık göstermeyen bir yaşam tarzı, bu yaşam tarzının desteklenmesine yönelik kurumlar ile bu kurumların hukuki altyapısı yer almaktadır. Yeni uluslararası işbölümü, sermayenin devresel sürecinin tüm bileşenleriyle dünya geneline yayılması olarak da değerlendirilebilir. Marx’ın (2012b: 63) tanımladığı şekliyle sermayenin devresel sürecinin üretim ve dolaşım birliği olduğu göz önünde tutulursa, yeni uluslararası işbölümü, bunun dünyanın farklı coğrafyalarında tek bir amaca yönelik yürütülmesi anlamına geldiği belirtilebilir.

Dünya genelindeki sermaye birikim sürecini olumsuz yönde etkileyebilecek her türlü bileşen, yeni uluslararası işbölümü aracılığıyla etkisiz hale getirilmeye çalışılmaktadır. Bu bileşenler, güçlü toplu sözleşme rejimine sahip ileri kapitalist ülkelerdeki –işçiler açısından görece güvence sağlayan- çalışma koşulları, özel

sektörün kazanç sağlayacağı alanların –ulusal çıkar gerekçesiyle veya sosyal devlet uygulamaları nedeniyle- kamu tarafından kontrolüdür. Yeni uluslararası işbölümünde, birer politika aracı olarak, kapitalizmin etkin coğrafyalarındaki güçlü sendikal yapıların zayıflatılması ve kamu tarafından kontrol edilen karlı alanların (haberleşme, ulaşım, enerji, madencilik vb.) özelleştirilmesi hedeflenmiştir. Aslında bu politika araçları, kapitalizmin etkin coğrafyalarından başlayıp yeni uluslararası işbölümünde aldığı role göre, kapitalizmin edilgen coğrafyalarında daha kalıcı sonuçlar verecek şekilde uygulanmıştır.

Kalıcı sonuçların elde edilmesi için, kapitalizmin bağımlı coğrafyalarındaki – eğer varsa- sol sendikal yapılar, yasal düzenlemeler aracılığıyla etkisiz hale getirilmiş veya yasadışı yollarla bastırılmış, özelleştirmelerin meşrulaştırılmasına yönelik hukuki altyapı ve kamuoyu algısı oluşturulmuştur.⁶⁴ Bu uygulamaların toplumsal zeminde olumlanması için de gerekli üstyapısal araçlardan yararlanılmıştır. Bu üstyapısal araçlar olarak, eğitim, politika, basın yayın organları, -yeni-liberal politikalar aracılığıyla- yeni uluslararası iş bölümünün rızaya dayalı bir şekilde dünya geneline yayılmasında rol oynamıştır.

Çevre ekonomilerin özellikle üretim, montaj etkinlikleri aracılığıyla taşeron sözleşmelerle veya fason üretimle kapitalist üretim tarzının küresel ilişkilerine dahil edilmesinde serbest bölgelerin önemli bir rolü bulunmaktadır. Çokuluslu sermaye ve yerel bağlantıları için birer vaha niteliği taşıyan serbest üretim bölgeleri yerel emeğin küresel sermayeyle bütünleşmesi olarak da adlandırılabilir (Nichols ve Suğur, 2005).

⁶⁴ Bu uygulamaların sermaye açısından en etkin sonuç verdiği coğrafyalardan biri Türkiye'dir. 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi öncesinde sol politikaya yakın bir tavır alan sendikacılar suikastlar veya benzeri yöntemler aracılığıyla etkisiz hale getirilmeye çalışılmıştır. Darbenin ardından ise sol sendikal yapılar, mal varlıklarına el konularak, sendika yöneticilerine çeşitli düzeylerde hapis cezaları verilerek baskı altına alınmıştır. Özelleştirmelere tepki gösterebilecek güç odaklarının etkisiz hale getirilmesini takiben, özelleştirmelere yönelik yasal ve toplumsal meşruiyet oluşturma çalışmaları başlamıştır.

Fröbel, Heinrichs, Kreye, (1982: 83) bağımlı coğrafyaların kapitalizmin küresel ilişkilerine dahil edilmesinde serbest üretim bölgelerinin yeni üretim merkezleri olarak ortaya çıktığı belirtmektedir.

Giderek keskinleşen uluslararası rekabet karşısında sermayenin değerlendirme sorunlarından yola çıkılmakta öncelikli olarak beş bölgenin tercih edilmesi hiç gizlenmeyecek biçimde salık verilmektedir. Söz konusu, yani güncel olarak yatırıma en elverişli, ucuz işgücü bulmaya en yatkın bölgeler karlılığın yüksekliği açısından özellikle işaret edilmektedir.

Bir yandan yükselen işçilik harcamalarından bir yandan da ulusal ve uluslararası rekabetin sertleşmesinden etkilenen dünya pazarı üreticileri, üretim ve dağıtım harcamalarını düşürmek, hatta en düşük düzeye indirmek için, yeni araçlar ve yollar arıyorlar durmadan (...) Bunlar üretimlerini elverişli serbest sanayi bölgelerine kaydırmak istedikleri takdirde, aşağıdaki faktörlerden bazıları kendilerine yararlı olabilir:

a) Malzeme ulaştırma harcamalarının düşüklüğü,

b) Bitmiş-ürünleri ulaştırma harcamalarının düşüklüğü,

c) İşçi ücretlerinin düşüklüğü,

d) Nitelikli işgücü bolluğu,

e) İlk-yatırım harcamalarının düşüklüğü ve dolayısıyla bölge yönetimince sağlanacak ayrıcalıklar ve genel hizmetler, maddesel ve parasal tercih olanakları yardımıyla hareketsiz sermaye miktarının azalması (Fröbel, Heinrichs, Kreye, 1982: 84-85)

Parthasarathy (1994: 112), üretimin mekansal değişiminin, yani kapitalizmin edilgen coğrafyalarına yayılmasının, bu bölgelerde ucuz emek piyasaları aracılığıyla karşılaştırmalı üstünlük elde etmek isteyen seçkinlerin planlarıyla uyumlu olduğundan söz etmektedir. Lipietz, YUIB'i, "**Kanlı-Taylorizmi**" destekleyen ileri kapitalist ülkeler ile diktatöryel devletlerarasındaki işbirliğinin bir sonucu olarak değerlendirmekte ve YUIB'i, "küresel Fordizm" olarak adlandırmaktadır (Parthasarathy, 1994: 113). Düşük vasıf gerektiren üretim süreçlerinin az gelişmiş ülkelere kaydırılması ve teknolojik uzmanlık gerektiren işlerin ileri kapitalist ülkelerde kalması, YUIB'in temel niteliklerinden biridir.

Coffey (1996: 55) YUIB kavramsallaştırmasının 1960'ların sonundan 1980'lerin başına kadar olan dönemi nitelediğini, 1990'lardan itibaren ise YUIB'den tam anlamıyla bir kopuş anlamına gelmeyen ama daha genelleştirilmiş bir anlam taşıdığını belirttiği "Daha Yeni Uluslararası İşbölümü" kavramsallaştırması

önermektedir. Coffey (1996: 55) YUIB'in aslında kapitalizmin edilgen coğrafyalarındaki emekçiler açısından olumlu sonuçlar doğurmadığını "daha yalın" ve "daha esnek" örgütlenmelerin, gelişmiş ülkelerdeki "imalat"/"üretim" şirketlerinin fiziki/maddi üretimlerini büyük ölçüde ortadan kaldırdığını veya düşürdüğünü belirtmekte; taşeronlarla gerçekleştirilen istikrarlı tedarik ilişkilerinin yaratılmasının birçok azgelişmiş ülkedeki şirkete genel idari giderler, fiziki sermaye, ücret ve sosyal ödemelerde kesinti yapma olanağı sunduğunu vurgulamaktadır. Taşeron sözleşmelerin azgelişmiş ülkelerdeki emekçilerin daha derinlikli bir sömürüye maruz kaldığına dikkat çeken Coffey, gelişmiş ekonomilerdeki standartlaştırılmış ve bölümlere/parçalara ayrılmış üretim süreçlerinin gelişen dünyaya kaydırıldığını, bunun aksine özellikle standartlaştırılmamış, içerisinde genellikle teknolojik uzmanlık, bilgi ve teknik yapabilme yetisi bulunan yüksek katma değerli ürünlerin (ve son zamanlarda hizmetlerin) ise gelişmiş ekonomilerinde elinde tutulduğunu belirtmektedir. Söz konusu yüksek katma değerli ürünlerin dünyadaki daha düşük vasıflı rakipler tarafından kolaylıkla kopyalanmayacağını dile getiren Coffey (1996: 58), buna engel oluşturan durumun ise belirli teknolojiler ile belirli pazarlar arasındaki doğru karmayı bulma vasfıyla bağlantılı olduğunu ifade etmektedir.

Schoenberger (1988: 109), 1970-1984 arasında ABD tarafından yabancı üretime yapılan yatırımın 31 milyar ABD Doları'ndan 86 milyar ABD Doları'na çıktığına dikkat çekmekte; bu dönemde ABD ekonomisindeki krizin yoğunlaştığına ve uluslararası rekabetin arttığına vurgu yapmaktadır. Söz konusu zaman dilimi içerisinde azgelişmiş ülkelere ABD tarafından yapılan yatırımın arttığı, fakat bu yatırımların dörtte üçünün Arjantin, Brezilya, Meksiko, Hong Kong, Singapur ve Tayvan'da yoğunlaştığı vurgulanmaktadır. Avrupa'nın yarı çevresi olarak nitelenen

Yunanistan, İrlanda, Portekiz ve Türkiye'nin de yabancı yatırımı payını yükselttiği belirtilmektedir (Schoenberger, 1988: 109-110). Bu bölümün başında da değinildiği gibi kapitalizmin küresel ilişkilerinde, yani YUIB'de yabancı yatırım alan ülkelerin bir kısmının, yarı çevre olarak tanımlanan, kapitalist üretim tarzında belirli bir ölçüde yol kat etmiş niteliğe erişmeleri söz konusu olmaktadır. Bu niteliğe erişen en net örnek Güney Kore'dir. Günümüzde bilişim ve iletişim teknolojilerinin meta üretimine yoğun bir şekilde dahil edilmesi sayesinde uluslararası elektronik meta piyasasında Güney Kore kökenli ürünlerin önemli bir yeri vardır. Bu durum Erdoğan (2006: 136) tarafından aşağıdaki gibi değerlendirilmektedir:

Yeni uluslararası işbölümü sürecinde, çevre ülkelerden bir kısmı yarı çevre haline dönüşürken geleneksel tarım ve madencilik sektörlerinden imalat sanayi ve hizmetlere doğru bir sektörel kayış gözlemlenmektedir. Bu sektörel kayma altyapı yatırımlarında artışla bütünleşmiştir. Ulusal ekonomik politikalar bu yeniden yapılanmaya göre biçimlenmiş, serbest bölgelerin kurulması, ticaretin serbestleştirilmesi, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, vergi indirimleri, çalışma yasalarının esnekleşmesi, sendikal hakların kısıtlanması, hatta askeri müdahalelerle bu dönüşüme uygun siyasal ortamın hazırlanması süreçleri yaşanmıştır. Güney Kore ve Tayvan gibi bazı ülkelerde, seçilmiş sektörlerde yatırımları çekmek üzere, düşük faizli kredi temini, yatırım teşvikleri, yabancı sermaye ile kamusal ortaklıklar, araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin desteklenmesi gibi politikalar otoriter, hükümetlerce uygulanmıştır (Coffey, 1996: 50). Öyle ki yerel firmalardan bazıları çokuluslu şirket haline gelmiş ve kendi çevre ülkelere yatırım yapmaya başlamıştır. Ancak yeni uluslararası işbölümünün az gelişmiş ülkelerdeki dönüştürücü etkileri, bu ülkelerin merkez ülkelere bağımlı yapılarını değiştirmemiştir. Küresel fabrikalar ve ihracat bölgeleri, yerel ucuz işgücünün istihdamı dışında yerel ekonomiyle ileri-geri bağlar yaratmamış, teknoloji transferi gerçekleşmemiş, işgücünün çok düşük ücretlerle ve kötü koşullarda çalışması süper sömürüye yol açmış, şirket karları gelişmiş ekonomileri transfer olmuş ve yerel nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik sınıai bir temel gelişmemiştir. Yeni uluslararası işbölümü çevre ekonomilerin merkeze bağımlılığını yoğunlaştırmıştır.

YUIB'de bağımlı coğrafyaların teknoloji transferi belirli sınırlar dahilinde söz konusudur. Kapitalizmin etkin coğrafyalarında yaşamını sürdüren ve gayri-maddi emekçilerin bir alt bileşeni olan bilişim emekçilerinin, gayri-maddi üretimde bulunan kısmının yürüttüğü etkinlikler, söz konusu etkin coğrafyalarda sürdürülmeye devam etmektedir. Bilgisayar ve bilişim teknolojileri alanından bir örnek verilecek olursa, ileri derecede mesleki bilgi ve teknik kapasite gerektiren bir merkezi işlemci birimi,

bir grafik kartı veya ana kartın tasarımı ve bu donanımların çalışmasına ilişkin yazılımlara yönelik kaynak kodlarının, genel anlamda bilgisayar mimarisinin oluşturulmasında kontrol ileri kapitalist ülkelerde ve bu ülkelerdeki gayri-maddi emekçilerdedir. Küresel düzeydeki işbölümünde, günümüzde oyuncaklardan, havacılık endüstrisine, kapitalizmin ve dolayısıyla yaşamın hemen hemen her anına temas eden bilişim ve iletişim teknolojileriyle ilişki bilginin temelleri, mutlak üstünlük sağlayacak bir şekilde merkezde/etken kapitalist coğrafyada kalmaktadır. Etken kapitalist coğrafyaların mutlak üstünlüğü sağlamalarındaki bir diğer yöntem ise -coğrafi ve kültürel bağlantıları ve kapitalist üretim tarzına eklemlenme biçimleri nedeniyle- kimi edilgen coğrafyalardaki, bilişim ve iletişim teknolojileri temelli bilgiyi işleyen ve onun metalaşması sürecinde etkin rol oynayan emek gücünü çeşitli şekillerde kontrol altında tutmasıdır. Söz konusu emek gücünün edilgen coğrafyalarda bulunması, bu coğrafyaların kapitalizmin küresel düzeydeki bağımlılık ilişkilerinden kurtulmaları anlamına gelmemektedir. Bu durum tam tersine bağımlılığı yalnız ekonomik düzeyde değil aynı zamanda yaşam tarzı ve dünya algısı temelinde de derinleştirmektedir. Takip eden altbölümde daha ayrıntılı bir biçimde incelenecek olan bilişim ve iletişim teknolojilerinin bilgisel kaynağını elinde tutan yarı-çevre niteliği kazanmış ülkeler, bu kaynağın kendilerinde olmasına karşın kapitalizmin küresel düzeydeki işbölümünün genel işleyişine aykırı bir konum almamaktadır. Hindistan, İrlanda gibi ülkeler veya Polonya, Macaristan, Romanya gibi Doğru Avrupa Ülkelerinin, bilişim ve iletişim teknolojileri temelli etkinliklere gayri-maddi emek boyutunda yaptığı katkı bu ülkelerin, merkez kapitalist ülkelere olan bağımlılığını daha da artırmakta, diğer yandan da bu coğrafyalardaki emek gücünün –kazanmış olduğu görece daha yüksek ücret sayesinde belirli bir yaşam

standardı ve yaşam tarzı oluşturması- merkez ülkelerdeki emek gücüne göre kapitalizm açısından daha az maliyetli bir şekilde üretim sürecine dahil edilmesini olanaklı kılmaktadır. Bu durum, hem evre ülkelerin kendi içinde, hem de evre ülkelerin birbirleri arasında belirli düzeyde bir farklılaşmaya yol açsa dahi, yukarıda da vurgulandığı gibi kapitalist üretim tarzının küresel düzeydeki işleyişi açısından köklü değişiklikleri beraberinde getirmemektedir. Örneğin 2013 yılı verileri göz önünde tutulduğunda, pazar payı, gelir ve karlılık temelinde yapılan bir değerlendirme üzerinden bakıldığında, dünya genelinde ilk onda yer alan telekomünikasyon şirketlerinin köken ülkelerinin büyük bir çoğunluğunun ileri kapitalist ülkeler olduğu görülmektedir. Son otuz yılın imalatçı ve ihracatçı coğrafyası olan Çin de bu alanda temsil edilmekle birlikte, şirketlerin önemli bir bölümü, Almanya, ABD, İngiltere, Fransa ve İspanya kökenlidir (<http://www.mbaskool.com>, 2013). BİT sektörü, yaratıcılık, yenilikçilik ve teknoloji geliştirme ltleri üzerinden ele alınıp, dünya genelindeki bilgisayar oyunu şirketlerinin ülkesel/coğrafi dağılımına bakıldığında ise önemli bir bölümünün ABD kökenli olduğu görülmektedir (<http://www.thetoptens.com>,?) . Bu iki örnek, kapitalist üretim tarzının küresel düzeydeki işbölümü içinde –merkez, evre ayrımı göz önünde tutulduğunda- bilişim ve iletişim teknolojilerinin, kapitalizmin edilgen coğrafyaları açısından köklü birer atılım sağlama olanağı yaratmadığını ortaya koymaktadır. Bu rnekler aynı zamanda, kapitalizmin küresel ilişkileriyle birlikte dünyanın “ok kutuplu” olduğunu iddia eden yaklaşımlara karşı da bir dayanak noktası oluşturmaktadır. Küresel düzeydeki sürdürülen işbölümü üretim, dolaşım, bölüşüm ve tüketim süreçlerini dünya geneline yaymış olsa dahi bu dünyanın kapitalist merkezlerinin parçalanması anlamına gelmemektedir. ncesinde olduğu

gibi kapitalizmin küresel ilişkilerinin hüküm sürdüğü günümüz koşullarında sermaye birikimi belirli merkezlerde yoğunlaşmakta, üretim, dolaşım, bölüşüm ve tüketimin kontrolü yine bu söz konusu merkezlerce sürdürülmektedir. 1970’lerden bugüne kadar geçen zaman diliminde, Latin Amerika, Asya, Doğu Avrupa gibi bölgelerdeki kimi ülkelerin göstermiş olduğu kapitalist büyüme eğilimi, bir mucize değil, kapitalist üretim tarzının küresel düzeye erişim sürecinin doğal bir sonucudur. Karşılıklı bağımlılık ilişkileri söz konusu coğrafyalardaki belirli ülkelere verilen rolün kapsamını, niteliğini belirlemektedir. YUIB ise, söz konusu rolün kapsam ve niteliğinin ne olacağının belirlenmesinde temel etkindir. Bu, ilgili coğrafyadaki ülkenin, kapitalizmin küresel ilişkilerine, hangi sektörler aracılığıyla hangi vasıflara sahip emek gücünü kullanarak katkı yapacağıyla ilgilidir.

Sektörel dağılım, küresel düzeydeki işbölümü açısından önemli bir yere sahiptir. Çevre ülkelerin emek gücünün niteliği, sermaye birikiminin miktarı ve de teknolojik altyapı kapasitesi, söz konusu çevre ülkenin, kapitalizmin küresel ilişkilerine nasıl eklemleneceğinin maddi altyapısını oluşturmaktadır. Örneğin Dicken (2011: 194, 309) Türkiye’nin küresel düzeydeki işbölümüne ağırlıklı olarak tekstil sektörü üzerinden eklemlendiğini belirtmekte, büyük tekstil şirketlerinin Türkiye’de hem üretim hem de satış etkinliklerini sürdürdüğünü vurgulamaktadır. Çevre ülkenin konumuna göre ilgili tekstil şirketlerinin yönetsel birimlerinin de söz konusu çevre ülkede etkinlik gösterdiğine dikkat çeken Dicken (2011: 320), tekstil sektörünün küresel düzeyde etkinlik gösteren şirketlerinin önemli bir bölümünün ileri kapitalist ülke kökenli olduğu ifade etmektedir. Türkiye’nin 2011 itibariyle AB’nin, Çin’den sonraki ikinci önemli giysi tedarikçisi olduğu ve AB’nin ithal ettiği giysinin yüzde 14’ünü karşıladığı belirtilmektedir (Dicken, 2011: 328).

İleri kapitalist ülke kökenli şirketler, sektörel dağılımı ne olursa olsun, çevre ülkelerde yürüttükleri etkinliklerde taşeronluk sistemini yoğunluklu bir şekilde kullanmaktadır. Takip eden altbölümde ayrıntılı bir şekilde ele alınacak olan bilişim ve iletişim sektörünün küresel dağılımı için de taşeronluk sistemi geçerlidir. Bu durum taşeronluk sisteminin, genel algının aksine yalnızca vasıf düzeyi düşük, sürekli statik bir biçimde tekrar eden ve yapıldığı süre içerisinde emekçinin daha da vasıfsızlaşmasına yol açan işlerde değil, üst düzey vasıf gerektirip, sürekli bilgi yenilenmesinin zorunlu olduğu ve çoklu uzmanlık bilgisi ve beceri gerektiren işlerde de kullanıldığının bir kanıtıdır. Günümüzde dünya genelinde egemen olan işbölümü, özü itibariyle yeni-liberal politikalarla desteklenmiş bir emek piyasasını ve üretim süreçlerini yeniden yapılandırma anlamına gelmektedir. Bu eksende taşeronlaştırmanın yaygınlaştırılması, kuralsız, güvencesiz, örgütsüz çalıştırmanın bir istisnadan çok norm haline gelmesi, kapitalizmin günümüzdeki küresel ilişkileri altında sıra dışı bir durum değil, kapitalist üretim tarzının varlığını sürdürmesi için geçirmiş olduğu başkalaşımın doğal sonucudur. Küresel düzeydeki işbölümünün genel niteliklerine yönelik aşağıdaki değerlendirmelerin ardından bilişim sektörünün kapitalizmin küresel ilişkileri içindeki konumunun ne olduğu incelenebilir.

Küresel düzeydeki işbölümü, yeni uluslararası işbölümü olarak da adlandırılan, kapitalist üretim tarzının günümüzdeki üretim, dolaşım, tüketim ilişkilerinin coğrafi anlamda genişlemiş halidir.

Coffey'in (1996) değerlendirmeleri temel alındığında günümüzde "daha yeni uluslararası işbölümü"nın küresel düzeydeki işbölümüne temel oluşturduğu ifade edilebilir.

Bir dünya sistemi olarak kapitalizmin tüm dünya geneline yayılması ve etkinliğini sürdürmesinde, küresel düzeydeki işbölümü, sermayenin merkezileşmesini maksimize edecek bir örgütlenme modeli olarak işlevselleşmektedir. Sermayenin merkezileşmesinin maksimize edilmesinde ise taşıyıcı veya temel sektörlerin önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu sektörler günümüzde ağırlıklı olarak bilişim ve iletişim teknolojilerinin sunmuş olduğu olanaklarla etkileşim içindedir.

Küresel düzeydeki işbölümünde çoklu coğrafyalarda farklı sektörler temelinde bir dağılım söz konusudur. Fakat bu durum sermayenin merkezileşmesi açısından herhangi bir çelişki yaratmamaktadır. Teknik bilgiyi elinde bulunduran etken kapitalist coğrafyaların egemenliği devam etmekte, bağımlı kapitalist coğrafyalar ise çeşitli sektörler aracılığıyla kapitalizmin küresel ilişkilerine eklenmeye çalışmaktadır.

Küresel düzeydeki işbölümünün olanaklı hale gelmesi, kapitalist üretim tarzının gelişmişlik düzeyinin geldiği nokta ve bu noktaya ulaşmak için gösterilen çabaların bir bileşimidir.

Küresel düzeydeki işbölümünün gelişimi, kapitalizmde belirli bir gelişmişlik düzeyine sahip ülke ve coğrafyalardan, daha azgelişmişlik düzeyine sahip diğer ülke ve coğrafyalara doğru gerçekleşmiştir. Gelişmişlik düzeyi yüksek kapitalist coğrafyalardan azgelişmiş kapitalist coğrafyalara doğru gerçekleşen işbölümünde, azgelişmiş coğrafyaların edilgen durumunda köklü bir değişiklik yaşanmamıştır. Diğer bir ifadeyle küresel düzeydeki işbölümü, kapitalizmin küresel ilişkilerindeki özne ve nesnenin rolünde nitelikli bir dönüşüme yol açmamıştır. Söz konusu ilişkide

ABD veya AB hala özne konumundayken, Latin Amerika, Asya'nın önemli bir bölümü veya Afrika nesne durumundadır.

Diğer yandan nesne konumunda bulunan coğrafyaların kendi içinde bir farklılaşma olduğu da göz ardı edilmemelidir. Bu farklılık nedeniyle örneğin Hindistan, bilişim, iletişim ve bilgisayar teknolojileri temelli, bunları üretim süreçlerine ağırlıklı olarak dahil eden sektörler aracılığıyla kapitalizmin küresel ilişkilerinde kendini konumlandırırken, Bangladeş ağırlıklı olarak tekstil sektörü aracılığıyla kendine bir yer edinmektedir.

Küresel düzeydeki işbölümüne aynı veya benzer sektörler aracılığıyla dahil olan coğrafyalar arasında da farklılıklar bulunmaktadır. Bilişim ve iletişim teknolojileri alanından bir örnek verilecek olursa, Polonya bu sektöre oyun geliştirme ve tasarımı şeklinde yaptığı katkı üzerinden dahil olmaktadır. Hindistan ise ağırlıklı olarak, ABD merkezli şirketlere iş yazılımları üreterek ve telekomünikasyon teknolojileriyle bağlantılı etkinliklerde bulunarak küresel düzeydeki işbölümüne dahil olmaktadır.

Küresel düzeydeki işbölümünün sürdürülmesi için bilişim ve iletişim teknolojilerinin üretim, dolaşım ve bölüşümün her alanında bulunması gerekmektedir.

Küresel düzeydeki işbölümü, özellikle bilişim ve iletişim teknolojilerinin temel bilgisinin, etken kapitalist coğrafyalarda yoğunlaşması nedeniyle bağımlılık ilişkilerini, gelişmiş ülke-azgelişmiş ülke ekseninde yoğunlaştırmaktadır.

Edilgen kapitalist coğrafyaların ithal ettiği ürün kalemleri arasında bilişim ve iletişim teknolojileri temelli ürünlerin önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu ürünleri üretebilecek sermaye birikimi, teknik altyapı ve vasıflı emek gücünden yoksun olma

durumu, kapitalist üretim ilişkilerindeki edilgenliği ve bağımlılığı artırıcı iki gerekçe olarak ortaya çıkmaktadır.

Bilgisayarın herhangi bir parçasını yenilikçi bir şekilde tasarlayamayan ve onları kendi ürünü olarak tescil ettiremeyen coğrafyalar, kapitalist üretim günümüzdeki koşullarında edilgen konumda kalmaya devam edecektir.

Bilişim ve iletişim teknolojilerinin hem donanımsal hem de yazılımsal boyutu, önceden de vurgulandığı gibi küresel düzeydeki işbölümü açısından yaşamsal bir öneme sahiptir. Donanımın entelektüel düzeyde üretiminde, yani tasarımında ve bu tasarımın -maddi olarak- nihai ürüne/metaa dönüşmesinde merkezi rol oynayan gayri-maddi emekçiler, bu çalışmanın asıl ele aldığı emekçi grubudur. Aşağıda, bilişim sektörünün küresel düzeydeki işbölümü içindeki rolü ve bilişimin gayri-maddi boyutunun kapitalist üretim tarzı açısından önemi incelenecektir.

4.3. BİLİŞİM VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİNDEKİ GELİŞİMİN, KAPİTALİZMİN KÜRESEL İLİŞKİLERİ AÇISINDAN ANLAMI

Bilişim ve iletişim teknolojileri sektörünün, kapitalist üretim tarzı içindeki ekonomik ve ideolojik değer yaratma kapasitesinin artışından, bu artışın ortaya çıkmasını destekleyen ve bu artışın bir sonucu olarak yoğunlaşan küresel düzeydeki işbölümüne ve de kapitalizmin dünya genelindeki etkinlik alanını genişletmesine kadar yaşanan tüm gelişmeler, tarihsel ve coğrafi açıdan birbirleriyle bağlantılıdır. Bilgisayarın, meta üretiminin temel bir bileşeni haline gelmesi ve bu durumun sıradanlaşması, hem üretim etkinliklerinin coğrafi dağılımında hem de bunların nasıl yönetileceğine ilişkin stratejilerin belirlenmesinde önemli bir adım olmuştur. Bilişim ve iletişim teknolojilerinin kapitalist anlamda üretken bir nitelik kazanması, bu

çalışmanın önceki bölümlerinde de ele alınan, işçi sınıfının içsel bileşiminde yaşanan farklılaşmaların da başladığı döneme karşılık gelmektedir. Diğer bir ifadeyle, çok boyutlu ve kendi içinde daimi bir başkalaşım geçiren, diğer yandan genel işleyiş kuralları aynı kalan kapitalist üretim tarzının kayda değer bir nitelik değişimine uğraması yalnızca tek bir boyutta olmamaktadır. Çok boyutlu bir dönüşüm geçiren kapitalist üretim tarzı açısından bilişim ve iletişim teknolojileri, üretim, dolaşım, bölüşüm ve tüketim kalıplarının 21'inci yüzyıldaki niteliklerinin belirlenmesinde merkezi bir rol üstlenmiştir. Kapitalist üretim tarzı açısından merkezi bir rol üstlenmesinden dolayı, bilişim ve iletişim teknolojilerinin gayri-maddi etkinliklerinde yer alan emekçilere yönelik çözümlemelerde, olası bir toplumsal mücadelede nasıl bir rol üstlenecekleri sorunsal haline getirilmektedir. Bu rolün nasıl şekillenebileceğine yönelik bir çözümleme yapılmadan önce, bilişim ve iletişim teknolojilerinin dünya geneline yayılmış olan üretim ilişkileri içindeki yeri ve öneminin ne olduğu incelenecektir. Bunun ardından bilişim ve iletişim teknolojilerinin bir sektör olarak ne gibi niteliklere sahip olduğuna ilişkin değerlendirmeler yapılacaktır. Sektörün donanım ve yazılım olarak ayrılan iki ana alt bileşeninin yanı sıra, kültürel ve sanatsal üretim (radyo, sinema, çoklu ortam hizmetleri vb) süreçlerindeki yeri de ele alınacaktır. Son olarak sektörde çalışan emekçilerin genel nitelikleri ile bu emekçilerin coğrafi, teknik ve toplumsal işbölümü içinde ne gibi roller üstlendiğine odaklanılacaktır.

4.3.1. Bilişim ve İletişim Teknolojilerinin Gelişimi

Dicken (2011: 78, 79, 80) bilişim ve iletişim teknolojilerinin yükselişini ve üretim süreçlerinde önemli bir yer elde edişini Rus ekonomist Nikolay Kondratyev'in

Uzun Dalgalar Yaklaşımı ile ilişkilendirmektedir. Kapitalist üretim tarzının gelişim aşamalarını elli yıllık dönemlere ayırarak, üretimin örgütlenmesi, üretim etkinlerinde kullanılan teknoloji, teknoloji altyapısı, coğrafi odak gibi alt kategoriler temelinde inceleyen Kondratyev'in kavramlarından yola çıkan Dicken, dijital teknolojiler ile bilişim ve iletişim teknolojilerinin kapitalist üretim tarzı içinde egemen bir konuma ulaşmasının 1990'ların sonuna karşılık geldiğini belirtmektedir. Kondratyev'in kategorik ayrımı temel alındığında bilişim ve iletişim teknolojilerinin kapitalist üretim tarzı açısından öneminin 2040'lı yıllara kadar süreceği varsayılabilir. Günümüz koşulları göz önünde tutulduğunda, bilişim ve iletişim teknolojilerinin, günlük yaşamın her anındaki etkinliğini hızlı bir şekilde artırdığı mutlaklıdır. Dijital ve elektronik donanımlar ve bu donanımların beyni konumundaki yazılımlar olmadan hem kapitalist üretim tarzı hem de onunla bağlantılı günlük yaşam, alışlagelmişin dışında zor olacaktır. Bu nedenle bilişim ve iletişim teknolojilerinin önümüzdeki yirmi beş otuz yıl daha merkezilik arz eden etkin rolünü sürdüreceği varsayımı akla yatkındır.

Bilişim ve iletişim teknolojileri temelli etkinliklerin sektörel dağılımına ilişkin Dicken (2011: 79), bilgisayar, dijital bilgi teknolojileri, yazılım, telekomünikasyon, lifli (fiber) optik teknolojiler, robot teknolojileri, biyo-teknoloji ve seramik teknolojilerinden (bilgisayar donanımına yönelik teknolojiler) söz etmektedir. Bilişim ve iletişim teknolojilerinin, bir önceki dönemin esnek olmayan, kitlesel üretim yapılan montaj hattına bağlı niteliklerini dönüşüme uğrattığı; bunların yerine esnek üretimin, ağ şeklindeki yapılanmalar aracılığıyla sürdürülüp, tasarım, üretim ve pazarlamanın bir bütünlük içinde yürütülmesine olanak sağladığı vurgulanmaktadır. Küçük veya büyük şirketlerin ağ yapılanmalarının, bilgisayar

teknolojileriyle ilişkisine dikkat çekilmekte; bu ağlar aracılığıyla teknolojik işbirliği, kalite kontrolü, mesleki eğitim, yatırım ve üretim planlamasının gerçekleştirildiği ifade edilmektedir (Dicken, 2011: 79).

Bilişim ve iletişim teknolojilerinin yoğunlaştığı coğrafyalar arasında Japonya, ABD, Almanya ve diğer Avrupa Ülkeleri, İsveç, Tayvan, Kore, Kanada ve Avustralya sıralanmaktadır. Bu ülkeler bilişim ve iletişim teknolojilerinin dünya genelindeki kontrolünü sağlayan şirketlerin köken ülkesi olarak da düşünülebilir. Yukarıda da değinildiği gibi üretim süreçlerinin entelektüel boyutu, yani gayri-maddi üretim süreci, ağırlıklı olarak söz konusu ülkelerde bulunmaya devam ederken, üretimin montaj aracılığıyla maddi meta elde edilen kısmı ise Çin gibi montaj ve imalat alanının ana yüklenicisi konumundaki ülkelerde sürdürülmektedir. Aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde ele alındığı için şimdilik Çin'in günümüzde montaj ve imalat işlemlerini yapmanın ötesine geçtiği ve orijinal tasarım ürünler geliştirir konuma eriştiği belirtmekle yetinilebilir.

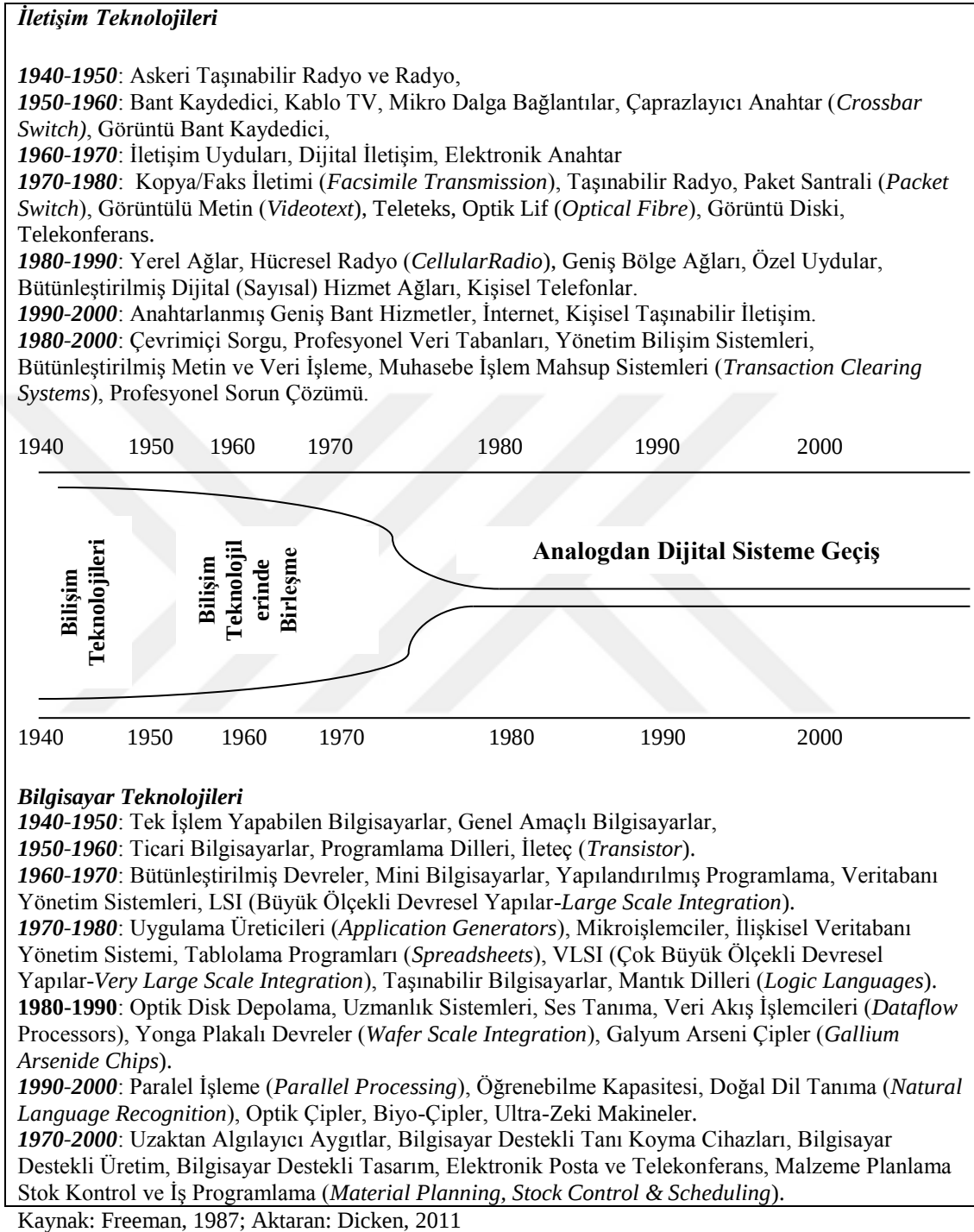
Dicken (2011: 80), bilişim teknolojilerinin yeni bir şey olmadığını, aslında iki belirli teknolojinin dönüşümünün sonucunda bugünkü biçimini aldığını belirtmektedir. Bunlar, iletişim teknolojilerinin -yani bilginin iletiminin- ve bilgisayar teknolojilerinin -yani bilginin işlenmesinin- gelişimidir. 1940'ların ortalarından başlayarak eş zamanlı bir gelişim doğrultusunda ilerleyen iletişim ve bilgisayara teknolojileri ilk olarak basit işlemlerin yapılması için tasarlanmışken zaman içerisinde hem bilginin iletimi hem de bilginin işlenmesi gibi daha karmaşık bir düzeye ulaşmıştır.

Bilişim ve iletişim teknolojilerinin gelişimi, kapitalist üretim tarzının son elli, altmış yıldaki dönüşümünün ana belirleyenlerinden biri olmuştur. Fakat kapitalist

Üretim tarzının günümüzde gelişmiş olduğu nokta, yalnızca bilişim ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelere bağlı değildir. Bilişim ve iletişim teknolojilerinin üretim sürecinde merkezi bir rol almasının yanı sıra, bu teknolojilerin gündelik yaşamın bir parçası olarak bireyleri ve toplumsal grupları etkilemesinde rolü bulunan üstyapısal ilişkiler ağının da (algı yönetimi, simgeler aracılığıyla bireyler ve toplumlar üzerinde yarattığı ‘güzeli ve iyi’ arzulama stratejilerinin belirlenmesi, yaşamın dünyanın farklı coğrafyalarında, -bilişim ve iletişim teknolojilerinin de etkisiyle- belirli standartlar ekseninde yaşanması gerektiğine ilişkin propaganda vb) etkisi, önceden hiç olmadığı kadar göz önünde tutulmalıdır. Gayri-maddi emekçilerin bilişim ve iletişim teknolojileri alanında yaptığı üretimin ekonomik boyutu yanı sıra sözü edilen ideolojik boyutu da bu açıdan önemlidir.

Bilişim ve iletişim teknolojilerinin gelişim aşamaları değerlendirilemeye devam edilirse, Dicken’in (2011), iletişim ve bilgisayar teknolojilerinin bileşimiyle bugünkü şeklini aldığını belirttiği bilişim ve iletişim teknolojilerinin evrimini, bir zaman izelgesi üzerinde gösterdiği söylenebilir. Zaman izelgesinin üst tarafı iletişim teknolojilerinin on yıllık dönemlerde geçirmiş olduğu aşamaları ve ortaya çıkan yenilikleri göstermektedir. Çizelgenin alt tarafında ise bilgisayar teknolojilerinin geçirmiş olduğu dönüşüm ve aşamalar yer almaktadır:

Şekil 4.1: Bilişim Teknolojileri: İletişim ve Bilgisayar Teknolojileri Arasındaki Yakınsama

Günümüzdeki anlamıyla bilişim ve iletişim teknolojileri -yukarıda da ifade edildiği gibi- 1970'lerin başından itibaren yaygın bir hale gelmeye başlamıştır. İlk

mikro işlemcinin 1970'lerde üretilmesinden bugüne kadar geçen zaman diliminde, fabrikalarda üretimde kullanılan bilgisayar destekli tasarım (*computer-aided design-CAD*) ve bilgisayar destekli üretim (*computer-aided manufacturing-CAM*) yalnızca büyük ölçekli değil, küçük ve orta ölçekli üretim yapan şirketlerin de yararlandığı bilişim ve iletişim teknolojileri temelli donanım ve yazılımlardır. Otomasyon da, günümüzde kitlesel meta üretiminde önemli bir yere sahiptir. Bunun yanı sıra hizmet robotlarının basit görevleri (temizlik gibi) yerine getirebilen modelleri artık günlük kullanım için üretilmektedir. Bu gelişim, maddi meta üretim süreçlerinin, hem doğrudan hem de dolaylı bir şekilde bilişim ve iletişim teknolojileriyle bağlantısını ortaya koymaktadır. Yukarıdaki örnekte yer alan bilişim ve iletişim teknolojileriyle bağlantılı donanımların planlama, tasarım, sürecinin önemli bir bölümünün, gayrimaddi emekçilerin katkılarıyla gerçekleştiği ifade edilebilir. Donanımların maddi bir meta haline gelmesindeki son aşamada ise montaj veya üretim hattındaki emekçiler rol almaktadır.

Bilişim ve iletişim teknolojilerinde üretilen ürünlerin, o ürünlerin satışını yapan şirketlerle özdeşleştirilmemesi gerektiğine vurgu yapan Fuchs (2013: 3), üretimin bu alanda çoklu ve karmaşık nitelikler barındırdığını ifade etmektedir. Fuchs (2013: 3), bu karmaşık ve çoklu süreçlerin devamlılığını sağlayanın –kapitalist üretim tarzının önceki dönemlerinde de olduğu gibi- emek gücü, yani insan olduğuna dikkat çekmektedir. “Bilişim ve iletişim teknolojilerinin oluşumu, karmaşık insan emeği sürecinin uluslararası dijital işbölümü içinde (*International Digital Division of Labour-IDDL*) örgütlenecek nesneleşmesi olarak nitelenmektedir” (Fuchs, 2013: 3). Bilişim ve iletişim teknolojileri temelli etkinliklerin üç ana alandan oluştuğu, bunların hammadde tedariki, yazılım ve donanım olduğu vurgulanmaktadır. Bu üç

ana alanın coğrafi olarak da ayrıştığına dikkat çekilmekte ve bu nedenle yeni uluslararası işbölümü yerine uluslararası dijital işbölümü kavramı kullanıldığı Fuchs (2013) tarafından vurgulanmaktadır. Bilişim ve iletişim teknolojileri temelli etkinliklerin coğrafi dağılımı, yukarıda ayrıntılandırılan yeni uluslararası işbölümünün işleyişinin genel ilkelerinden farklı bir görünüm sergilememektedir. Fuchs (2013) uluslararası dijital işbölümünün dağılımını dört farklı ülkenin bu işbölümü içindeki rollerine dikkat çekerek incelediği çalışmada, bilgisayar ve bilişime yönelik donanımların üretiminde ham madde tedarikçisi olarak Kongo, donanım üreticisi olarak Çin, yazılım ve iletişim tasarım ve uygulamalarının geliştirilmesinde ise Hindistan ile ABD'nin önemli birer role sahip olduğunu ifade etmektedir.

ILO tarafından yürütülmüş olan ve bilişim ve iletişim teknolojilerinin sektörel niteliklerini inceleyen araştırmanın bulgularına göre, 2007 itibarıyla bilişim ve iletişim teknolojileri temelli etkinliklerde Çin'in öncü bir rolü olduğuna dikkat çekilmektedir. Diğer yandan Çin'in bu öncü rolünün ülke içindeki sermaye birikimi, teknolojik altyapı ve vasıflı emek gücünden çok, merkez ülkelerce Çin'e yapılan yatırımlara bağlı olduğu belirtilmektedir. Merkez ülkelerin çok uluslu şirketlerinin yeni uluslararası işbölümünün genel ilkeleri çerçevesinde Çin'e yapmış olduğu yatırımların, Çin'in bilişim ve iletişim teknolojileri alanında ekonomik etkinlik hacmi açısından öncü bir konuma ulaşmasının olanaklı bir hale geldiği de söz konusu ILO araştırmasında ifade edilmektedir (ILO, 2007).

Çin'in bu alandaki öncü rolünün bir bedeli bulunmaktadır. Bu bedeli ödeyen emekçilerdir. Gelir yoksunluğundan, çalışma koşullarının kölelik düzeyinde olmasına, üretim sahası içindeki toplumsal ilişkilerin sınırlanmasından, emekçilerin

yaşadıkları baskıların yaşamlarına mal olmasına kadar birçok sorun, Çin'in bilişim ve iletişim teknolojileri temelli etkinliklerdeki ekonomik açıdan öncü konuma geldiği süreçte ortaya çıkmıştır.

Çin'in bilişim ve iletişim teknolojileri temelli üretim etkinliklerinde ekonomik açıdan öncü bir konumda bulunması ağırlıklı olarak bu üretim etkinliklerinin montaj, yani maddi-üretim boyutuyla ilgilidir. Diğer bir ifadeyle, Çin, gelişmiş kapitalist ülkelerindeki gayri-maddi emekçilerin ortaya koyduğu gayri-maddi üretimi takiben başlayan maddi meta üretimi sayesinde bugünkü öncü konumuna ulaşmıştır. Diğer yandan, Çin'in bilişim ve iletişim teknolojileri temelli üretim süreçlerinde belirli bir düzeyde gayri-maddi etkinliklerin rolü olduğu vurgulanmalıdır.

Foxconn olarak da bilinen Tayvan kökenli Hon Hai şirketinin 2012 verileriyle dünyadaki en büyük 156'ncı şirket olduğu belirtilmektedir (Fuchs, 2013: 13). Bilişim ve iletişim teknolojileri bağlantılı ekonomik etkinlikte bulunan çok sayıda Kuzey Amerika ve Batı Avrupa kökenli şirket, bilgisayar, yazılım mühendisi, tasarımcı, programcı ve benzeri meslek gruplarında istihdam edilen gayri-maddi emekçilerin entelektüel etkinlikleri sonucunda tasarlanan ve bu tasarlanan donanımına uygun yazılımlarla desteklenen maddi meta üretimini, söz konusu şirketin Çin'deki fabrikalarında yaptırmaktadır. "CNN International'in "Küresel 500" adlı dünya genelindeki en büyük beş yüz şirketi incelediği araştırmasına göre, 2012 verileri temel alındığında Foxconn dünyanın en büyük beşinci kurumsal işvereni konumunda bulunmaktadır" (Fuchs, 2013: 13).

Yukarıda dikkat çekilen, Çin'deki bilişim ve iletişim teknolojileriyle bağlantılı maddi üretim etkinliklerinde bulunan emekçilerin karşılaştığı sorunların

merkezinde Foxconn bulunmaktadır. İnternet üzerinden yapılacak basit bir tarama sonucunda Foxconn'un, merkez ülke kökenli bilişim ve iletişim teknolojileri alanında etkinlik gösteren şirketlerin en büyük tedarikçisi olmasının yanı sıra, adının, bünyesinde çalışan emekçi intiharlarıyla da beraber anıldığı görülmektedir. Bu durum, Fuchs'un ifade ettiği şekliyle uluslararası dijital işbölümünün, kapitalizmin edilgen coğrafyalarına, kapitalizmin etkin coğrafyalarında 19 ve 20'nci yüzyılda deneyimlenmiş olan, yabancılaşmanın açık biçimlerini, vasıfsızlaşmayı ve bunlarla beraber gelişen psikolojik sorunları taşıdığının bir kanıtıdır.

Yukarıda Parthasarthy'inin (1994)-Lipietz'e atıfta bulunarak- "Kanlı Taylorizm" olarak nitelediği yeni uluslararası işbölümünün, maddi-meta üretimini küresel düzeyde gerçekleştiren emekçiler açısından doğurduğu sonuçlar Foxconn örneğinde somutlaşmaktadır. Bu durum, kapitalizmin iki sınıfı olan işçi sınıfı ve burjuvazi arasında kurulan ilişkilerin nelere bağlı olduğunu ve ne şekilde geliştiğini ortaya koymaktadır. Etken kapitalist coğrafyalardan yeni uluslararası işbölümüyle uzaklaştırılmış gibi görünen kapitalist üretim tarzının emek için sunmuş olduğu asli koşullar, bağımlı kapitalist coğrafyalarda en ilkel haliyle uygulanmaya devam etmektedir.

Şirketlerin Kötü Muamelesine Karşı Öğrenci ve Akademisyen Girişimi (*Students & Scholars Against Corporate Misbehaviour-SACOM*) adlı Çin-Hong Kong merkezli bir kuruluşun 2010 yılında yapmış olduğu araştırmada "verimliliği maksimize etmek için Foxconn'daki işçiler makine gibi çalıştırılmaktadır" sonucuna ulaşıldığına vurgu yapan Fuchs (2013: 14), şirketin bu uygulamasını, Marx'a göndermede bulunarak, emeğin, sermayeye biçimsel ve gerçek tabiiyeti kavramlarıyla açıklamaktadır. Emeğin sermayeye biçimsel tabiiyetinin, mutlak artı

değer üretiminin, işgününün uzatılması aracılığıyla, işçilerin daha uzun bir süre daha ücret almadan çalışmaları anlamına geldiği; göreceli artı değer üretiminin ise, emeğin sermayeye gerçek tabiiyeti anlamı taşıdığı vurgulanmaktadır. Emeğin sermayeye gerçek tabiiyetindeki farkın, çalışma sürelerinin aynı kalarak işin daha verimli bir hale getirilerek hızlandırılması ve bu sayede daha fazla artı değer üretiminin önünün açılması olduğu da belirtilmektedir (Fuchs, 2013).

Günümüzde dünya genelinde egemen kılınmış işbölümü, kapitalizmin yeniden üretimini teknik, toplumsal ve coğrafi olarak dünya geneline paylaştırırken emekçiler arasındaki çıkar ortaklığı olduğuna ilişkin algıyı da olabildiği kadar asgari düzeye indirmektedir. Bilişim ve iletişim teknolojileri temel alındığında, ağırlıklı olarak merkez kapitalist ülkelerde veya yarı-çevre ülkelerde yaşayan gayri-maddi emekçilerle, yukarıdaki Çin örneğinde olduğu gibi maddi üretim etkinliklerinde bulunan emekçilerin yaşam koşullarının gözle görülür bir şekilde farklılaşması, emekçiler arası bilinçsel ayrışmayı daha da derinleştirmektedir. Bunun yanı sıra, söz konusu emekçi grupları arasındaki coğrafi uzaklaşmanın yaratacağı sorunların bilişim ve iletişim teknolojilerinin kullanılması aracılığıyla aşılması olasılığından da söz edilebilir. Bilişim ve iletişim teknolojilerinin kullanımının çeşitli toplumsal mücadele örneklerinin hızlı bir şekilde örgütlenmesi ve iletişimin sağlanmasına yaptığı katkı tartışmasızdır. Diğer yandan bilişim ve iletişim teknolojilerinin sunmuş olduğu bu olanakların gündelik politika ve mücadeleye yansımada emekçiler arasındaki coğrafi yakınlığın ciddi bir katkısı bulunmaktadır. Bu nedenle kapitalist üretim tarzının günümüzdeki örgütlenme örüntüleri hem nesnel hem de öznel bileşenleri bir arada tutularak düşünülürse, Çin'de Foxconn şirketinin Shenzen veya Hangzhou'daki fabrikalarında Amerikalı, Alman, Japon veya İsveçli bir gayri-maddi

emekçi tarafından tasarlanmış bir bilişim ve iletişim teknolojileri temelli ürünün montajı sırasında, intiharın eşiğine gelmiş bir maddi üretim yapan emekçiyle gerçek bir anlamda dayanışmaya girmesi, her iki taraf açısından (ileri kapitalist ülkelerdeki gayri-maddi emekçiler ve Çin'deki emekçiler) da sınırları ve zorlukları olan bir durumdur. Coğrafi yakınlık-uzaklık konusunun ötesinde, aynı coğrafyada bulunan emekçiler arasında gelire, eğitime, performansa ve sektöre bağlı farklılaşmaların yanı sıra, emekçiler arasındaki yaşam algısı, yaşam tarzı, politik tercih ve benzer nedenlerden kaynaklanan ayrışmalar da ortak bir toplumsal mücadele hattının kurulması önünde engel oluşturmaktadır.⁶⁵ Sonuç olarak bilişim ve iletişim teknolojileri, kapitalizmin küresel ilişkilerinde üretim ve lojistiğin örgütlemesi ile üretim süreçlerinin denetlenmesine ilişkin dönüşümleri beraberinde getirmektedir. Ayrıca metalar üzerindeki fetiş niteliğin yoğunlaşması ve bu yoğunlaşma aracılığıyla metanın elde edilmesi ile tüketimin bir tutku ve arzuya dönüştürülmesinde, gayri-maddi emeğin bir alt bileşeni olarak bilişim sektörü emekçilerinin önemli bir rolü bulunmaktadır. Aşağıda bilişim sektöründeki emekçilerin coğrafya, sektör, toplumsal cinsiyet gibi değişkenler temelinde bileşimine odaklanılacaktır. Böylece söz konusu değişkenlerle bağlantılı olarak bilişim sektöründeki maddi ve gayri-maddi etkinliklerde bulunan emekçilerin genel nitelikleri anlaşılmaya çalışılacaktır.

4.3.2. BİT Sektörünün İçsel Çeşitlenmesi ve Gayri-Maddi Emek

Sektörel bir çözümleme yapılırken, sektörün içsel çeşitlenmesi gözden kaçırılmamalıdır. Hangi etkinliklerin ilgili sektör kapsamında yer aldığının anlaşılması, o sektörde konumlanmış emekçi kitlelerinin işçi sınıfı içindeki

⁶⁵ Bu konuya ilişkin ayrıntılar, bu çalışmanın gayri-maddi emeğin sınıfsal konumunun incelendiği bölümünde ele alınmıştır.

konumlanışına yönelik de fikir vermektedir. İşçi sınıfı içindeki konumlanış, emekçi kitlelerinin toplumsallaşma deneyimlerini de belirlediğinden dolayı, belirli meslek grupları içindeki ve meslek grupları arasındaki toplumsal etkileşimin nitelikleri sınıfsal bir pozisyon alışı da niteliklerinin belirlenmesinde de etkili olmaktadır. Diğer bir ifadeyle sınıf ilişkilerinin mesleki farklılaşma düzeyindeki yansımalarına BİT sektörünün içsel çeşitlenmesi aracılığıyla bakılabilir.

BİT sektörünün içsel çeşitlenmesine yönelik uluslararası düzeyde kabul görmüş üç sınıflandırmanın olduğu ilgili yazının taranması sonucu anlaşılmıştır. Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği ve Uluslararası Çalışma Örgütü BİT sektörünü mesleki çeşitlenme temelinde sınıflandırmaktadır. Gerçekleştirilen sınıflandırmalar, hem BİT'in hem de BİT temelli mesleklerin gelişip çeşitlenmesiyle genişlemektedir. Söz konusu sınıflandırmaların gelişip genişlemesi yalnızca BİT sektörü için değil, aynı zamanda tüm ekonomik etkinlik alanları için geçerlidir. Gerçekleştirilen mesleki sınıflandırmada asıl sektörel etkinlikler ve bu etkinlikler kapsamında yer alan alt etkinlikler belirlenmiş kodlarla nitelenmektedir.

Birleşmiş Milletler Tüm Ekonomik Etkinliklerin Endüstriyel Sınıflanması Uluslararası Standartları Revizyon 3'e göre (*United Nations International Standard Industrial Classification of all Economic Activities-ISC Rev. 3*) göre bilişim ve iletişim teknolojileri temelli etkinlikler imalat ve hizmetler olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Bu uluslararası sınıflandırmaya göre imalat alanında üç ana bölüm bulunmakta ve bunlar sınıflandırma kodlarıyla tanımlanmaktadır. ISIC 3000 ofis/büro, sayışım (*accounting*) ve hesap makinelerinin üretimi, ISIC 3100 elektrikli araç ve gereçlerin üretimi, ISIC 3300 radyo, TV ve iletişim araç-gereçlerinin üretimini içermektedir (ILO, 2007). OECD de, ISIC Revizyon 3'ü temel alarak bir

gruplandırma yapmaktadır. Bu gruplandırma üretim/imalat alanları ve hizmet alanları şeklinde iki ana başlık altında gerçekleştirilmektedir.

Tablo 4.1: ISIC Revizyon 3'e Göre BİT Sektörü ve Alt Sektörleri

Üretim/imalat alanları	
3000	Ofis/büro, sayışım ve hesap makinelerinin üretimi,
3130	Yalıtımlı tel ve kablo üretimi,
3210	Elektronik vana (<i>valve</i>), boru (<i>tube</i>) ve diğer ekipmanların (<i>components</i>) üretimi,
3220	TV, radyo iletkenleri, karasal/hatlı telefon ve telgraf cihazlarının üretimi,
3230	TV, radyo alıcıları, ses, görüntü kaydında veya çoğaltılmasında kullanılan aygıtların üretimi,
3312	Ölçme ve değerlendirme araç-gereçleri vb üretilmesi.
3313	Endüstriyel işlem ekipmanı
Hizmet alanları	
5150	Makine, araç-gereç ve işletme malzemelerinin toptan satışı (<i>wholesale</i>),
6420	Telekomünikasyon hizmetleri,
7123	Büro malzemeleri ve araçlarının kiralanması,
7200	Bilgisayar bağlantılı etkinlikler

Kaynak: ILO (2007: 1)

2008’de yayınlanan ISIC Revizyon 4’te, bilişim ve iletişim teknolojileri temelli ekonomik etkinlik alanları genel olarak “bilgi ekonomisi” başlığı altında incelenmektedir. Bu başlık altında incelenen diğer bir alan da “İçerik ve Medya” Sektörü”dür. Bilişim ve iletişim teknolojileri ile içerik ve medya sektörleri birbirini tamamlayıcı nitelikler barındırmaktadır. Bu iki alanın birbirini tamamlayıcılığı, gayri-maddi emeğin teknik ve entelektüel bileşenlerinin birbirini tamamlayıcılığına örtüşmektedir. Diğer bir ifadeyle, ISIC Revizyon 4’teki bilişim sektörü kapsamında ağırlıklı olarak, gayri-maddi emeğin, maddi emekle olan zorunlu ilişkisini kanıtlayan ekonomik etkinlik alanları sınıflandırılmaktadır. Bu, gayri-maddi emeğin maddi meta

üretimi ile olan bağlantısını da bilişim sektörü üzerinden ortaya koyan bir ayrımdır. Bunun yanı sıra, ISIC Revizyon 4'te “bilgi ekonomisi” şemsiyesi altında yer alan “İçerik ve Medya Sektörü”, BİT sektöründeki gayri-maddi emeğin ağırlıklı olarak ideoloji, algı, beğeni ve yaşam tarzını ürettiği öne sürülen etkinlikleri nitelediği belirtilebilir.

Bu çalışmanın önceki bölümlerinde de tartışıldığı gibi, gayri-maddi emeğin ekonomik anlamda ortaya koyduğu üretimin yanı sıra, ideoloji üretimi üzerindeki etkisi de yadsınamaz bir boyuttur. Ortaya konulan bir tiyatro eserinin senaryosundan, senaryonun hangi noktalara dikkat çekerek sergilendiğine kadar söz konusu tiyatro oyununa katkısı bulunan metin yazarı, sanat yönetmeni, oyuncular ve benzeri etkinliklerde bulunanların gerçekleştirmiş oldukları gayri-maddi üretimin, kapitalist üretim tarzı açısından kimi zaman ekonomik anlamda bir değer yaratmanın ötesine geçerek toplum üzerinde ideolojik ve entelektüel bir kontrol aracı olarak işlevselleşmesi söz konusudur. İdeolojik ve entelektüel bir kontrol aracı olarak gayri-maddi üretim süreçlerinde bilginin işlenmiş veya ham olarak aktarılmasında kitle iletişim araçlarının rolü bulunmaktadır. Kitle iletişim araçlarının söz konusu süreçte doğrudan etki yaratıcı bir konumu da olduğu vurgulanabilir. Bu nedenle, çalışmanın önceki bölümlerinde, reklamlara metin yazarlığı yapanların hem ekonomik hem de ideolojik boyutta kapitalizmin üretim ve yeniden üretimine katkı sağladığı öne sürülmüştür.

Uluslararası mesleki sınıflandırma konusuna dönülecek olursa, bilişim sektörü tanımının kapsamına bilişim ve iletişim teknolojileri sayesinde uluslararası alanda karşılaştırılabilir niteliğe sahip olan ekonomik etkinliklerin girdiği ISIC Revizyon 4'te belirtilmektedir (United Nations, 2008: 277). Ayrıca ISIC Revizyon 4'te bilişim

sektörü, ISIC Revizyon 3'ten farklı olarak üç ana başlıkta incelenmektedir (United Nations, 2008: 278).

Tablo 4.2: ISIC Revizyon 4'e Göre Bilişim Sektörü ve Alt Sektörleri

Bilişim Üretim/İmalat Alanları
2610 Elektronik ekipman ve kartların (<i>boards</i>) üretimi
2620 Bilgisayar ve çevre birimlerinin (<i>peripheral euqipment</i>) üretimi
2630 İletişim ekipmanlarının üretimi
2640 Tüketici elektroniğinin üretimi
2680 Manyetik ve optik medya üretimi
Bilişim Ticaret Alanları
4651 Bilgisayarlar, bilgisayar çevresel birimleri ve yazılımların toptan satışı
4652 Elektronik ve telekomünikasyon ekipman ve parçalarının toptan satışı
Bilişim Hizmet Alanları
5820 Yazılım Yayımlanması (<i>Software Publishing</i>)
61 Telekomünikasyon
6110 Kablolu telekomünikasyon etkinlikleri
6120 Kablosuz telekomünikasyon etkinlikleri
6130 Uydu telekomünikasyon etkinlikleri
6190 Diğer telekomünikasyon etkinlikleri
62 Bilgisayar Programlama, Danışmanlık ve İlgili Etkinlikler
6201 Bilgisayar programlama etkinlikleri
6202 Bilgisayar danışmanlık ve bilgisayar hizmetleri yönetimi etkinlikleri
6209 Diğer bilgi teknolojileri ve bilgisayar hizmetlerine ilişkin etkinlikler
631 Veri işleme, Barındırma (<i>Hosting</i>) ve İlgili Etkinlikler; Ağ Geçitleri (<i>Web Portalls</i>)
6311 Veri işleme, yer sağlama ve ilgili etkinlikler
6312 Ağ geçitleri
951 Bilgisayarların ve iletişim ekipmanlarının tamiri
9511 Bilgisayar ve çevresel birimlerin tamiri
9512 İletişim ekipmanlarının tamiri

Kaynak: United Nations, 2008

ISIC Revizyon 4'teki (United Nations, 2008: 279) İçerik ve medya sektörü maddi üretimden çok gayri-maddi üretimle ilişkilendirilmiş beş başlık altında gruplandırılmaktadır.

Tablo 4.3: ISIC Revizyon 4'e Göre İçerik ve Medya Sektörü

581 Kitapların, dergilerin basımı ve basımla ilgili diğer etkinlikler
5811 Kitap basımı
5812 Dizinler ve posta listelerinin basımı
5813 Gazetelerin, süreli yayınların ve dergilerin basımı
5819 Diğer basım etkinlikleri
591 Sinema filmi, video ve televizyon programı etkinlikleri
5911 Sinema filmi, video ve televizyon programları yapım etkinlikleri
5912 Sinema filmi, video ve televizyon programları yapım sonrası etkinlikleri
5913 Sinema filmi, video ve televizyon programları dağıtım etkinlikleri
5914 Sinema filmi gösterim etkinlikleri
592 Ses kaydı ve müzik yayını etkinlikleri
60 Program yapımı ve yayınlanmasına ilişkin etkinlikler (<i>Programming and Broadcasting Activities</i>)
6010 Radyo yayıncılığı
6020 Televizyon programcılığı ve yayınlanmasına yönelik etkinlikler
639 Diğer bilgi hizmeti etkinlikleri
6391 Haber ajansı etkinlikleri
6399 Başka bir kategori altında sınıflandırılmayan diğer bilgi hizmeti etkinlikleri

Kaynak: United Nations, 2008

Avrupa Topluluğu'nda Yürütülen Ekonomik Etkinliklerin İstatistiki Sınıflandırması (*Nomenclature statistique des activités économiques dans la Communauté européenne-NACE*) Revizyon 2'de (Eurostat, 2008) BİT sektörü ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. "Bilişim/bilgi ve İletişim" (*Information and Communication*) başlığı altında gerçekleştirilen sınıflandırmada, "sektörün kapsamında bilginin ve kültürel ürünlerin üretimi, dağıtımı, bu ürünlerin dağıtımında kullanılan araçların yanı sıra veri veya iletişim, bilişim teknolojileri etkinlikleri ve verinin işlenişi ile diğer bilişim hizmetleri etkinlikleri yer almaktadır" ifadelerine yer verilmektedir (Eurostat, 2008: 247). Bu "sektörün ana bileşenini, içinde yazılımları, filmleri, ses kayıt etkinliklerini, radyo ve TV yayınlarını, programlama etkinliklerini, telekomünikasyon etkinliklerini, bilişim teknolojileri etkinliklerini ve de diğer

bilişim hizmeti etkinliklerini barındıracak şekilde yayıncılık etkinlikleri" oluşturmaktadır (Eurostat, 2008: 247). Yayıncılık kapsamına, içeriğin (bilişim ürünleri) telif hakkının alınması ve bu içeriğin yeniden dağıtımı ile yeniden üretiminin farklı biçimlerde gerçekleştirilmesinin olanaklı kılınması" girmektedir (Eurostat, 2008: 247).

TV programlarının üretimi ve dağıtımıyla ilgili etkinlikler farklı alt sınıflarda yer almaktadır. Sinema filmleri, televizyon dizileri gibi bireysel bileşenler (*componenents*) ile üretilen programların yayımlanması ve dağıtımının farklı alt sınıflarda bulunduğu vurgulanmaktadır (Eurostat, 2008: 247). NACE Revizyon 2'ye göre BİT sektörü sınıflandırması, sektörün gayri-maddi üretim süreçleriyle bağlantılı etkinliklerini ağırlıklı olarak kapsamaktadır. Telekomünikasyon altyapısının hazırlanması gibi etkinlikler kimi noktalarda maddi üretim süreçlerinin bir bileşeni görünümü sergilese dahi NACE sınıflandırmasında maddi üretimle bağlantılı etkinliklerin farklı başlıklar altında değerlendirildiği özellikle vurgulanmakta, hangi mesleğin hangi farklı başlık altında sınıflandırıldığı ifade edilmektedir. NACE Revizyon 2 kapsamında BİT sektörü sınıflandırılması aşağıdaki tabloda daha ayrıntılı bir şekilde incelenebilir. NACE sınıflandırması, BİT sektörünü bilişim ve iletişim başlığı altında sınıflandırdığından dolayı ISIC sınıflandırmasına göre daha genel bir niteliğe sahiptir.

Aşağıdaki tablo, bu çalışmanın yazarınca hazırlanmış olup asıl metinde, ilgili alt sınıflandırma kapsamı dışında olduğu belirtilen etkinlik alanları tabloya dahil edilmemiştir. Teknik kavramların Türkçeleştirilmesinde yaşanan sorunun en aza indirilmesi amacıyla kimi tanımların asıl metindeki İngilizce karşılıkları parantez içinde yazılmıştır.

Tablo 4.4: NACE Revizyon 2'ye Göre BİT Sektörü Sınıflandırması: Bilişim ve İletişim

58 Yayımcılık Etkinlikleri
58.1 Kitapların ve Dergilerin Yayımlanması ve Diğer Yayımcılık Etkinlikleri
58.11 Kitap Yayımcılığı -kitapların, broşürlerin, el ilanlarının ve benzerleri ile, sözlüklerin ve ansiklopedilerin yayımlanması -atlaslar, haritalar ve tabloların yayımlanması -sesli kitapların yayımlanması -CD'ler aracılığıyla ansiklopedilerin yayımlanması
58.12 Dizinlerin/Rehberlerin (<i>directories</i>) ve Adres Listelerinin Yayımlanması -adres listelerinin yayımlanması -telefon rehberlerinin yayımlanması -içtihatlar (<i>case law</i>), farmakolojik kısaltmalar (<i>pharmaceutical compendia</i>) gibi diğer dizinlerin yayımlanması
58.13 Gazetelerin Yayımcılığı
58.14 Dergilerin ve Süreli Yayınların Yayımcılığı
58.15 Diğer Yayımcılık Etkinlikleri -içerisinde çevrimiçi olanlar da olmak kaydıyla: ▪ katalogların, ▪ fotoğrafların, gravürlerin (<i>engravings</i>) ve kartpostalların, ▪ tebrik kartlarının, ▪ formların, ▪ posterlerin, sanat eserlerinin reproduksiyonlarının/tıpkı basımlarının, ▪ reklam malzemelerinin, ▪ diğer basılı malzemelerin yayımlanması -istatistiklerin ve diğer bilgilerin çevrimiçi yayımlanması
58.2 Yazılım Yayımcılığı
58.21 Bilgisayar Oyunlarının Yayımlanması -tüm platformlara yönelik bilgisayar oyunlarının yayımlanması
58.29 Diğer Yazılımların Yayımcılığı -belirli bir pazar için, amaca yönelik özelleştirilmemiş (<i>non customised</i>) yazılımın çevirisi (<i>translation</i>) ve uyarlanmasını da içine alacak şekilde, hazır durumdaki (<i>ready-made</i>) yazılımların yayımcılığı: ▪ işletim sistemleri ▪ işletmelere yönelik uygulamalar ve diğer uygulamaların yayımcılığı
59 Sinema Filmi, Video ve Televizyon Programı Yapımı, Ses Kaydı ve Müzik Yayımlar Etkinlikleri
59.1 Sinema Filmi, Video ve Televizyon Programı Etkinlikleri

59.11 Sinema Filmi, Video ve Televizyon Programı Yapım Etkinlikleri
-sinema filmlerinin yapımı, videolar, televizyon programları (televizyon dizileri, belgeseller, vb.) veya televizyon reklamları
59.12 Sinema Filmi, Video ve Televizyon Programı Yapım Sonrası (<i>post-production</i>) Etkinlikleri
-yapım sonrası derleme, film/bant transferi, başlıklandırma, altyazılandırma, jenerik, altyazı yerleştirme (<i>closed captioning</i>), bilgisayarda üretilmiş grafikler, canlandırma ve özel efektler, sinema filminin geliştirilmesi ve işlenmesinin yanı sıra sinema filmi laboratuvarlarının ve canlandırma filmlere yönelik özel laboratuvarların yürüttüğü etkinlikler
-arşiv görüntüsü film kütüphaneleri ve benzeri etkinlikler
59.13 Sinema Filmi, Video ve Televizyon Programı Dağıtım Etkinlikleri
-film, video bantları, DVD'ler ve sinema salonlarına, televizyon ağlarına ve istasyonlarına, oynatıcılara (<i>exhibitors</i>) yönelik yapılmış benzer ürünlerin dağıtımı
-filmin, video bandının ve DVD'nin dağıtım hakkının alınması
59.14 Sinema Filmi Gösterimi Etkinlikleri
-sinema filminin veya video bandının, sinemalarda, açık havada veya diğer tesislerde gösterilmesine yönelik etkinlikler
-sinema kulüplerinin etkinlikleri
59.2 Ses Kaydı ve Müzik Yayımı Etkinlikleri
59.20 Ses Kaydı ve Müzik Yayımı Etkinlikleri
60 Programcılık ve Yayıncılık (<i>Programming and Broadcasting</i>) Etkinlikleri
60.1 Radyo Yayıncılığı
60.10 Radyo Yayıncılığı
-ses yayıncılığı stüdyoları ve işitsel programların kamuya, üye ve abonelere iletiminin sağlandığı tesisler aracılığıyla yürütülen ses sinyali yayıncılığı etkinlikleri
-hava yayıncılığı, kablo veya uydu aracılığıyla üye veya abonelere ses programlarının kurulumu ve iletimine yönelik radyo ağları etkinlikleri
-internet üzerinden radyo yayıncılığı (internet radyo istasyonları)
-radyo yayıncılığıyla tümleşik veri yayıncılığı
60.2 Televizyon Programcılığı ve Yayıncılığı Etkinlikleri
60.20 Televizyon Programcılığı ve Yayıncılığı Etkinlikleri
-filmler, belgeseller ve benzeri satın alınmış program bileşenlerinden veya yerel haberler, canlı bültenler gibi kendiliğinden üretilen program bileşenlerinden veya bunların tamamının bileşiminden tüm bir televizyon kanalı programının yaratılması
-tüm bir televizyon programı yapım birimi tarafından yayınlanabilir veya kablo şirketleri, uydu televizyon sağlayıcıları gibi üçüncü taraflarca iletişim için üretilmiş olabilir
-programlar genel veya özel amaçlı olabilir (haber, spor bültenleri, eğitim veya gençlere yönelik programlar)
-hem ücretsiz hem de üyelik sistemi üzerinden erişilebilen programların yapımı

-televizyon yayıncılığıyla tümleşik veri yayıncılığı
61 Telekomünikasyon
61.1 Kablolu Telekomünikasyon Etkinlikleri
61.10 Kablolu Telekomünikasyon Etkinlikleri -insan sesi (<i>voice</i>), veri, yazı, ses (<i>sound</i>) ve videonun iletimi için iletim araçlarının işletimi, bakımı ve araçlara erişimin kablolu telekomünikasyon altyapısının kullanımıyla sağlanması: ▪ karasal hat, mikrodalga veya karasal hatlar ve uydu bağlantı noktalarının bir arada kullanımı aracılığıyla noktadan noktaya iletişimin sağlanması amacıyla iletim araçlarının işletimi ve bakımı ▪ kablolu dağıtım sistemlerinin işletimi (verilerin ve televizyon sinyallerinin dağıtımı) ▪ telgraf ve diğer sesli olmayan iletişim altyapısının döşenmesi -ağ/şebeke işletmecileri ve sahiplerinden erişim ve ağ/şebeke kapasitesi satın alımı ve bu kapasiteyi kullanarak işletmelere ve hanelere telekomünikasyon hizmeti sağlanması -kablolu altyapının hizmet sağlayıcısı tarafından internet erişimi tahsisi
61.2 Kablosuz Telekomünikasyon Etkinlikleri
61.20 Kablosuz Telekomünikasyon Etkinlikleri - insan sesi (<i>voice</i>), veri, yazı, ses (<i>sound</i>) ve videonun iletimi için iletim araçlarının işletimi, bakımı ve araçlara erişimin kablosuz telekomünikasyon altyapısının kullanımıyla sağlanması -çağrının hizmetlerinin yanı sıra hücresel ve diğer telekomünikasyon ağlarının/şebekelerinin bakımı ve işletimi (<i>maintaining and operating paging as well as cellular and other wireless telecommunications networks</i>) -şebeke/ağ işletmeci ve sahiplerinden erişim ve ağ/şebeke kapasitesi satın alımı ve bu kapasiteyi kullanarak işletmelere ve hanelere -uydu hariç olmak üzere kablosuz telekomünikasyon hizmeti sağlanması -kablosuz altyapının hizmet sağlayıcısı tarafından internet erişimi tahsisi
61.3 Uydu Telekomünikasyon Etkinlikleri
61.30 Uydu Telekomünikasyon Etkinlikleri - insan sesi (<i>voice</i>), veri, yazı, ses (<i>sound</i>) ve videonun iletimi için iletim araçlarının işletimi, bakımı ve araçlara erişimin uydu telekomünikasyon altyapısının kullanımıyla sağlanması -kablolu ağlardan/şebekelerden, yerel televizyon istasyonları veya radyo ağlarından/şebekelerinden alınarak tüketicilere doğrudan ev uydu sistemleri aracılığıyla görsel, sesli ve metinsel (<i>textual</i>) programlamanın gönderimi Uydu altyapısının hizmet sağlayıcısı tarafından internet erişimi tahsisi
61.9 Diğer Telekomünikasyon Etkinlikleri
61.90 Diğer Telekomünikasyon Etkinlikleri -uydu takibi, telemetri ve radar istasyonu etkinlikleri (<i>operations</i>) gibi özel telekomünikasyon uygulamalarının tahsisi

-uydu terminal istasyonları ile bir veya birden fazla karasal iletişim sistemiyle bağlantılı ve uydu sistemlerine telekomünikasyon iletimi veya uydu sistemlerinden telekomünikasyon alımı kapasitesine sahip, işletimsel olarak uydu terminal istasyonlarıyla bağlantılı tesislerin işletimi

-çevirmeli ağ internet erişimi gibi, internet hizmet sağlayıcısı (*Internet Service Provider-ISP*) tarafından sahip olunmayan veya kontrol edilmeyen ağlar üzerinden müşteri ve ISP arasında internet erişiminin tahsisi

-kamuya açık tesislerde telefon ve internet erişimi tahsisi

-hâlihazırda var olan telekomünikasyon bağlantıları üzerinden telekomünikasyon hizmetlerinin tahsisi:

- internet protokol üzerinden ses gönderimi (*Voice Over Internet Protocol-VOIP*)

-telekomünikasyon araçları (*telecommunication resellers*) (örneğin ek hizmet sağlamadan ağ kapasitesinin satın alımı ve tekrar satımı)

62 Bilgisayar Programlama, Danışmanlık ve Bağlantılı Etkinlikler

62.0 Bilgisayar Programlama, Danışmanlık ve Bağlantılı Etkinlikler

62.01 Bilgisayar Programlama Etkinlikleri

-yazılımın yazımı, değiştirilmesi (*modifying*) ve desteklenmesi

-yaratılması ve uygulanması gerekli bilgisayar kodunun yazımının, içeriğinin ve/veya yapısının tasarımı

- sistem yazılımı (güncellemeler ve yamalar dahil olmak üzere)
- yazılım uygulamaları (güncellemeler ve yamalar dahil olmak üzere)
- veritabanları
- ağ sayfaları (*web pages*)

-yazılımın amaca/müşteri gereksinime göre özelleştirilmesi, yani var olan bir yazılımın müşterinin bilişim sistemi çevresi açısından işlevsel hale getirilmesi

62.02 Bilgisayar Danışmanlık Hizmetleri

-bilgisayar donanımı yazılımı ve iletişim teknolojilerini tümleşik bir hale getiren bilgisayar sistemlerinin planlanması ve tasarlanması

62.03 Bilgisayar Araçları Yönetim Etkinlikleri (*Computer Facilities Management Facilities*)

-müşterilerin bilgisayar sistemlerinin ve/veya veri işleme araçlarının yanı sıra ilgili destek hizmetlerinin de yerinden yönetimi ve işletimi

62.09 Diğer Bilişim Teknolojisi ve Bilgisayar Hizmeti Etkinlikleri

-başka bir yerde sınıflandırılmayan:

- bilgisayar felaketi kurtarma hizmetleri (*computer disaster recovery hizmetleri*)
- kişisel bilgisayarların kurulumu
- yazılım kurulum hizmetleri gibi bilişim teknolojileri ve bilgisayarla bağlantılı etkinlikler

63 Bilişim Hizmeti Etkinlikleri

-Ağ arama geçitleri (*web search portals*), veri işleme ve barındırma hizmeti (*hosting*) etkinliklerinin yanı sıra öncelikle bilgi tedarik eden diğer etkinlikler

63.1 Veri İşleme, Barındırma Hizmeti ve Bağlantılı Etkinlikler: Ağ Geçitleri -barındırma hizmetlerinin, veri işleme hizmetlerinin ve bağlantılı hizmetlerine yönelik altyapının sağlanmasının yanı sıra, internet için arama araçları ve diğer geçitlere yönelik etkinlikler
63.11 Veri İşleme, Barındırma Hizmeti ve Bağlantılı Etkinlikler -barındırma hizmeti, veri işleme hizmetleri ve bağlantılı etkinliklere yönelik altyapının sağlanması -uzmanlaşmış barındırma hizmetlerinin sağlanması etkinlikleri: ▪ ağ barındırma hizmeti ▪ akış hizmetleri (<i>streaming services</i>) ▪ uygulama barındırma hizmeti -uygulama hizmeti tahsisi -anabilgisayar araçlarının müşterilere devirli bir şekilde tahsis edilmesi (<i>general time-share provision of mainframe facilities to clients</i>) -veri işleme etkinlikleri: ▪ müşteri tarafınca tedarik edilen verinin tam anlamıyla işlenmesi ▪ müşteri tarafınca tedarik edilen verilerden özel raporların üretimi -veri giriş hizmetlerinin tahsisi
63.12 Ağ Geçitleri -internet adreslerinin ve içeriğinin kolayca aranabilir biçime kavuşturulmasına yönelik geniş veritabanının yaratılması ve bakımında kullanılan arama motoruna sahip ağ siteleri etkinlikleri -internet geçidi gibi etkin olan diğer ağ siteleri etkinlikleri
63.9 Diğer Bilişim Hizmetleri Etkinlikleri -haber ajansları ve diğer tüm geri kalan bilişim hizmetleri etkinlikleri
63.91 Haber Ajansı Etkinlikleri -bağımsız foto muhabirlerinin etkinlikleri -bağımsız muhabirlerin etkinlikleri
63.99 Başka Bir Yerde Sınıflandırılmayan Bilişim Hizmeti Etkinlikleri -bilgisayar temelli telefon bilişim hizmetleri -sözleşme veya ücret temelli bilişim araştırma hizmetleri -haber kupürü hizmetleri, basın kupürü hizmetleri

Kaynak: Eurostat, 2008

ILO'nun mesleki sınıflandırması olan "Mesleklerin Uluslararası Sınıflandırması"nda (*International Standard Classification of Occupations-ISCO*) ise bilişim ve iletişim teknolojilerine ilişkin meslekler 2 numaralı, "profesyoneller" başlıklı meslek standardı altında, 25 numaralı "bilişim ve iletişim teknolojileri profesyonelleri" alt başlığında ele alınmaktadır. Bunun yanı sıra teknisyenler ve

yardımcı profesyoneller başlıklı ve 3 numaralı başlığın, 35 numaralı bilişim ve iletişim teknisyenleri alt başlığında da bilişim ve iletişim teknolojileri kapsamında sınıflandırılan meslekler bulunmaktadır. Bu iki ana başlığın dışında elektrik-elektronik mühendisliği, telekomünikasyon mühendisliği, grafik ve çoklu ortam tasarımcılığı, bilişim teknolojileri eğitmenliği, bilişim ve iletişim teknolojileri satış profesyonelleri ve de bilişim ve iletişim teknolojileri kurulumcuları ile hizmet verenlerin de bilişim ve iletişim teknolojileri altındaki mesleklerin kapsamında yer aldığı ISCO-08 sınıflandırmasında belirtilmektedir (ILO, 2012: 25-26).

ISCO'nun ilk yayınlanma tarihi olan 1988'den beri yaşanan mesleki çeşitlenme ve BİT bağlantılı sektörlerin gelişimi göz önünde tutulduğunda, 1988 sınıflandırmasının güncelliğini yitirdiği ve bu nedenle 2008 yılında ISCO-08 koduyla yeni bir uluslararası meslek standartları sınıflandırılması yapıldığına dikkat çekilmektedir (ILO, 2012: 25). ISCO-08 sınıflandırmasında BİT'i yapılan işin temel bir bileşeni olarak kullanan meslekler de BİT sektörü kapsamında değerlendirilmektedir. BİT'in yapılan işte temel bir bileşen olarak görüldüğü meslekler ISCO-08'de şu şekilde belirtilmektedir: 3211 Tıbbi Görüntüleme ve Terapötik Ekipman Teknisyenleri (*3211 Medical Imaging and Therapeutic Equipment Technicians*), 4222 Bağlantı Merkezi Bilişim Çalışanları (*4222 Contact Centre Information Clerks*) ve 5244 Bağlantı Merkezi Satış Personeli (*5244 Contact Centre Salespersons*).

Tablo 4.5: ISCO-08'e Göre BİT Sektörü Sınıflandırması

25 Bilişim ve İletişim Teknolojileri Profesyonelleri
251 Yazılım ve Uygulama Geliştiricileri ve Çözümleyicileri 2511 Sistem Çözümleyicileri 2512 Yazılım Geliştiricileri 2513 Ağ ve Çoklu Ortam Geliştiricileri 2514 Uygulama Programcıları 2519 Başka Bir Yerde Sınıflandırılmayan Yazılım ve Uygulama Geliştiricileri ile Çözümleyiciler
252 Veritabanı ve Ağ Profesyonelleri 2521 Veritabanı Tasarımcıları ve Yöneticileri 2522 Sistem Yöneticileri 2523 Bilgisayar Ağ Profesyonelleri 2529 Başka Bir Yerde Sınıflandırılmayan Veritabanı ve Ağ Profesyonelleri
35 Bilişim ve İletişim Teknisyenleri
351 Bilişim ve İletişim Teknolojileri Etkinlikleri ve Kullanıcı Destek Teknisyenleri 3511 Bilişim ve İletişim Teknolojileri Etkinlikleri Teknisyenleri 3512 Bilişim ve İletişim Teknolojileri Kullanıcı Destek Teknisyenleri 3513 Bilgisayar Ağ ve Sistem Teknisyenleri 3522 Ağ Teknisyenleri
352 Telekomünikasyon ve Yayıncılık Teknisyenleri 3521 Yayıncılık ve Görsel-ışitsel (<i>Audiovisual</i>) Teknisyenler 3522 Telekomünikasyon Mühendisliği Teknisyenleri

Kaynak: ILO, 2012

Uluslararası düzeydeki sınıflandırmalar içindeki mesleki çeşitlenme ve bu mesleklerin tasnifi, BİT alanındaki yeniliklerle paralel bir şekilde değişim geçirmektedir. ISCO-88'de farklı başlık altında sınıflandırılmış bir meslek, ISCO-08'de daha farklı bir başlık altında sınıflandırılmaktadır. Sınıflandırmalara ilişkin ayırt edici bir özellik, teknik ve teknolojik gelişmelerin, göreceli artı değer üretimini artıracak yeni üretim etkinliklerinin geliştirilmesine olanak sağlamasıyla beraber, sınıflandırmalar da değişim geçirmesidir.

Bilişim ve iletişim teknolojileri, kapitalist üretim tarzına farklı şekillerde dahil olarak emekçilerin de farklı meslek gruplarına göre içsel bir ayrışma

yaşamasında rol oynamaktadır. Bilişim ve iletişim teknolojilerinin üretimini ve doğrudan kullanımında yetkin bir konumda olup, kapitalist üretim tarzının devamlılığına bu şekilde katkı sağlayan emekçilerin yanı sıra bilişim ve iletişim teknolojilerini günlük işinin bir parçası olarak kullanmak zorunda olan, bilişim ve iletişim teknolojilerini kullanmadan maddi veya gayri-maddi üretim süreçlerini devam ettiremeyecek emekçi kitlelerin varlığı da söz konusudur. Örneğin, bir otomobil fabrikası temel alındığında, otomasyona dayalı üretim yapan bir üretim bandının kapitalist anlamda değer üretir hale gelmesinde bilişim ve iletişim teknolojilerini farklı niteliklerde kullanan her emekçinin özel bir katkısı bulunmaktadır. Otomasyonda kullanılan robotun tasarımı ve bu robotu işlevsel hale getirecek yazılımın hazırlanmasında –bilişim ve iletişim teknolojilerini geliştiren ve uzmanlık düzeyinde kullanan- gayri-maddi emekçinin yanı sıra, robotun montajında rol alan emekçi, montaj işleminde yine bilişim ve iletişim teknolojileri temelli bileşenleri kullanmaktadır. Bu durum dolaylı bir şekilde meta üretiminde bilişim ve iletişim teknolojilerinin kullanılması anlamına gelmektedir. Tasarlanıp montaj hattında üretildikten sonra ilgili yazılımın kurulması sonucunda kullanıma hazır hale getirilen robotun, otomobil üretim sürecinde sorunsuz bir şekilde çalışmasından sorumlu olan emekçi de, bilişim ve iletişim teknolojilerini dolaylı bir şekilde kullanmaktadır. Kısacası günümüz ekonomik etkinliklerinin sürdürülebilmesinin ana dayanaklarından biri bilişim ve iletişim teknolojilerinin üretim süreçlerine dahil edilmesidir.

OECD (2012: 14) bilişim ve iletişim teknolojilerini uzmanlık düzeyinde kullananlar, bilişim ve iletişim teknolojilerini üst düzeyde kullananlar ve bilişim ve

iletişim teknolojilerini yaptığı işin gerekliliklerden dolayı kullananlar şeklinde bir gruplandırma yapmaktadır.

şekil 4.2. BİT Uzmanları ve BİT Kullanıcılarının Tanımlanması

BİT'e ilişkin yeterlilikler üç kategoride incelenmektedir.

1. **BİT uzmanları:** BİT sistemlerinin geliştirilmesi, kullanılması ve sürdürülmesi becerisine sahip olanlar. BİT bu kişilerin mesleğinin ana bölümünü oluşturmaktadır.
2. **Üst düzey kullanıcılar:** Üst düzey ve özellikle işkolu/sektör temelli yazılımları kullanma becerisine sahip olanlar. BİT bu kişilerin mesleğinin bir bölümü değildir. BİT bu kişiler tarafından bir araç olarak kullanılmaktadır.
3. **Temel kullanıcılar:** Bilgi toplumunun, e-devlet uygulamalarının ve çalışma yaşamının gereksinim duyduğu temel araçları (örneğin ofis yazılımları ve tarayıcı ve elektronik posta hizmetleri gibi internet bağlantılı araçları) kullanma becerisine sahip olanlar. Burada da BİT, mesleğin bir bölümü olarak değil, mesleği destekleyici bir araç olarak kullanılmaktadır.

Birinci kategori BİT araçlarının (donanım ve yazılım) tedarikini (*supply*), ikinci ve üçüncü kategoriler ise bunları kullananları kapsamaktadır. Birinci kategori BİT temelli becerilere bağlı istihdamı dar bir çerçevede ele alırken, diğer iki kategoriyle beraber üç kategorinin toplamı geniş anlamda BİT temelli becerilere bağlı istihdam anlamına gelmektedir.

BİT uzmanlarından, içerisinde “işletmecilik” becerilerinin de yer aldığı ek becerilere sahip olmaları beklentisi her geçen gün artmaktadır. Benzer şekilde, BİT'le bağlantılı olmayan mesleklerin de en azından temel BİT kullanıcı niteliklerine sahip olması beklenmektedir. OECD (2004).

Kaynak: OECD, 2012

OECD tarafından gerçekteştirilen sınıflandırmada, bilişim ve iletişim teknolojileriyle bağlantılı maddi ve gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçiler, söz konusu teknolojileri kullanım amaçlarına göre ele alınmaktadır. Bu çalışmanın genelinde vurgulanan gayri-maddi üretim süreçlerinin, bilişim sektörü temelinde bir ayrıma tabi tutulması sonucunda ortaya bilişim ve iletişim teknolojilerini piyasaya sunan/tedarik eden, yani asıl işi yaratıcı etkinliklerde bulunarak donanım ve yazılım üretiminin altyapısını oluşturmak olan gayri-maddi

emekçiler ile bunları yaptıkları mesleklerde kullanan maddi ve gayri-maddi emekçilerden oluşan gruplar ortaya çıkmaktadır. Burada, bilişim ve iletişim teknolojileri temelli üretim etkinliklerinin maddi ve gayri-maddi süreçleri bir arada barındırdığı hatırlatılmalı, BİT sektöründeki gayri-maddi etkinliklerin, maddi üretim etkinlikleriyle üst düzey bağlantısına dikkat çekilmelidir.

OECD'nin sınıflandırması temelinde, BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin mesleki ve teknik yeterlilikleri eksenindeki coğrafi dağılımına bakıldığında, OECD verilerine göre profesyonel düzeyde bilişim ve iletişim teknolojileri kapsamına giren emekçi kategorilerinin ağırlıklı olarak ileri kapitalist ülkelerde kümелendiği görülmektedir (OECD, 2012: 15). Genel ekonomik etkinlikler içinde BİT uzmanlarını istihdam eden önde gelen beş ülke –yaklaşık oransal bir dağılımla- aşağıdaki gibidir (OECD, 2012: 15):

- 1- İsveç (yüzde 5,2),
- 2- İsviçre (yüzde 5,05),
- 3- Çek Cumhuriyeti (yüzde 4,8),
- 4- Norveç (yüzde 4,78)
- 5- Finlandiya'nın (yüzde 4,5).

OECD 2010 verilerine göre Türkiye'nin toplam ekonomik etkinlikler içinde BİT uzmanları istihdam etme oranı ise yüzde 1,7 civarındadır. BİT'in gayri-maddi emekle ilişkisini oluşturan boyutu, BİT uzmanları ve BİT'i üst düzeyde kullanabilenlerle bağlantılıdır. Gayri-maddi emeğin yaratıcı ve süreç yönlendirici niteliği göz önünde tutulduğunda ve bunun BİT düzeyindeki yansımına bakıldığında, BİT uzmanları ve BİT üst düzey kullanıcılarının gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesiyle uyumlu etkinliklerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu

uyumlulaşma, gayri-maddi emeğin, hizmet üreten emekle birebir aynı anlama gelmediğine yönelik savı desteklemektedir. Gayri-maddi emekle, hizmet üreten emeğin birebir aynı anlama gelmesi halinde, BİT temel kullanıcılarının da gayri-maddi emekçi olarak değeriendirilmesi söz konusu olabilirdi. Böyle bir durumda, temel büro yazılımları kullananların da BİT temelli bir gayri-maddi üretim etkinliğinde bulunduğu varsayılabilirdi. Gerçekte ise, yukarıdaki örnekte söz edilen büro/ofis yazılımlarını tasarlayanlar ve bunları geliştirip ilgili alt sektörlerin kullanımına sunanların gayri-maddi bir üretimde bulunması söz konusudur.

Çalışmanın bu bölümü, BİT içindeki gayri-maddi emekçilere odaklanmış olsa dahi, BİT temelli üretimin, maddi ve gayri-maddi üretim etkinliklerinin bir bileşimi olduğu göz önünde tutularak, sektörel değeriendirme bütünlüklü bir şekilde yapılmaktadır. OECD verilerinde yararlanılarak ulaşılabacak bir başka bilgi kategorisi ise toplumsal cinsiyet ve BİT sektörü ilişkisidir. BİT sektörünün geneline ve BİT uzmanlarının **toplumsal cinsiyet temelli** dağılımına bakıldığında, kadınların oranının erkeklerin oldukça gerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan, sektörün genelinde çalışan kadınların ve kadın uzman oranlarının da artış gösterdiği vurgulanmaktadır (OECD, 2012: 16).

2010'da seçilmiş ölkelerde BİT uzmanı olarak istihdam edilen kadınların oranı yüzde 18'in altındadır. Bu oran neredeyse BİT sektöründe istihdam edilen kadınların üçte ikisidir (yüzde 30'undan fazlası). Estonya ve Macaristan yüzde 40'ın üzerindeki BİT sektöründe istihdam edilen kadın oranıyla, açık bir şekilde OECD ortalamasının üstündedir. BİT uzmanlığı gerektiren meslekler açısından ise görünüm biraz farklıdır; BİT uzmanı olarak çalışan kadınların oranının en yüksek olduğu yer neredeyse yüzde 25'le ABD'dir. ABD'yi, İzlanda, Finlandiya ve yüzde 18'le Macaristan takip etmektedir. Bunun aksine OECD ölkeleri arasında BİT uzmanı olarak istihdam edilen kadın oranının en düşük olduğu ölkeler ise sırasıyla Türkiye, Lüksemburg ve Avusturya'dır (OECD, 2012: 16).

OECD verileri, dünyanın hangi ölkesinin hangi sektörler aracılığıyla kapitalizmin uluslararası işbölümüne hem sektörel hem de toplumsal cinsiyet açısından ne gibi örüntülerle dahil olduğunu ortaya koymaktadır. Türkiye'nin genel

ekonomik etkinlikleri içinde istihdam ettiği BİT uzmanlarının oranı ve bu BİT uzmanları arasında kadınların yerine bakıldığında, Türkiye'nin BİT temelli gayri-maddi üretim süreçlerinde oldukça sınırlı bir kapasitesinin olduğu görülmektedir. BİT temelli ekonomik etkinliklerin genel ekonomik etkinlikler içindeki payının BİT uzmanlık etkinlikleriyle bağlantılı bir şekilde yüksek olması, ilgili ülkenin/coğrafyanın, BİT temelli gayri-maddi emekçilerinin sosyo-ekonomik koşullarını geliştirmektedir. Diğer bir ifadeyle, bilişim ve iletişim teknolojilerinin özgün bir biçimde tasarımı, tasarımın ilgili sektörlerde kullanılması için müşterilere yönelik özelleştirilmesi (*customisation*) gibi etkinlikleri yürüten ve bu etkinliklerin bilgisine sahip olan emekçilerin yoğunlaştığı ülkeler, BİT temelli gayri-maddi üretimin de yoğunlaştığı ülkelerdir.

BİT özelindeki küresel düzeydeki işbölümü, kapitalist üretim tarzının genel niteliklerine aykırı bir görünüm sergilememektedir. BİT'in kullanıldığı elektrikli ve elektronik meta üretiminde istihdam edilen emek gücünün dünya genelindeki coğrafi dağılımında da, üretimde olduğu gibi yine Çin'in önemli bir yeri bulunmaktadır. Çin elektrikli ve elektronik meta üretiminde, dünya genelinde istihdam edilen emek gücünün yüzde 35'ini oluşturmaktadır. Diğer yandan, elektrikli ve elektronik ürünlerin üretiminde istihdam edilen dünya genelindeki emek gücü, söz konusu ürünlerin tasarımında ve işlevselleştirilmesinde etkin bir yeri olan ABD, İngiltere, Almanya, Fransa, Japonya gibi ülkelerde daha sınırlı bir düzeydedir. Diğer yandan, ILO verileri (2007: 8) ışığında, kapitalizmin çevre ülkelerinde, BİT merkezli maddi ve gayri-maddi üretim etkinliklerinde istihdam edilenlerin -söz konusu çevre ülkenin genel ekonomik etkinlikleri içindeki payı temel alındığında- sayısı ve oranının ihmal edilebilir bir düzeyde olduğu söylenebilir. Yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye, BİT

sektörünün hem maddi hem de gayri-maddi bileşenlerinde sınırlı bir kapasiteye sahiptir. 2002 ILO verilerine göre -ISIC Revizyon 3 temel alındığında- Türkiye'de elektrikli ve elektronik meta üretimde istihdam edilen emekçi sayısı 70 bindir. Bu etkinlik alanında istihdam edilen dünya genelindeki emekçi sayısı ise 14 milyon 30 bin 7 yüzdür (ILO, 2007: 8). Söz konusu veriler, Türkiye'nin kapitalizmin küresel ilişkilerine dahil oluşunda, BİT sektörünün maddi üretim süreçleri boyutundaki sınırlı rolünü gözler önüne sergilemektedir. ILO verileri Türkiye'nin, BİT sektörünün farklı boyutlarında da etkisiz bir durumda olduğunu ortaya koymaktadır.

BİT temelli donanımların üretiminin sürekli değişen gereksinimlere yanıt verebilen esnek ve küresel ağ yapılanmaları aracılığıyla sürdürüldüğü ILO çalışmasında ifade edilmektedir (ILO, 2007). Şirketlerin düşük maliyetli coğrafyalar aramalarının arkasındaki temel gerekçenin de sürekli değişen gereksinimlere yanıt verebilme kapasitesinin artırımıyla ilişkili olduğuna dikkat çekilirken; bunların bir bileşeni olarak uluslararası işbölümünün düşük maliyet-yüksek karlılık hattında sürekli yeniden yapılandığı vurgulanmaktadır. BİT temelli üretim süreçlerine dahil olan emekçiler, emperyalizmin uluslararası düzeyde birleşik tekilleşmiş bir görünümü olan küresel düzeydeki işbölümünün teknik, coğrafi ve sosyal bileşenleri aracılığıyla, işlerini kaybetme riski ve sömürü koşullarıyla karşı karşıya kalmaktadır. BİT temelli uluslararası işbölümünde geçiş ülkesi olarak adlandırılan -Eski Doğu Bloğu Ülkeleri olan- Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin yanı sıra, gelişmiş kapitalist ülkeler ve azgelişmiş kapitalist ülkeler arasındaki ilişkilerin de rolü bulunmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi BİT temelli etkinliklerin coğrafi dağılımı gelişmiş kapitalist ülkeden azgelişmiş kapitalist ülkeye doğru biçimlenmektedir (ILO, 2007).

Bu dağılımda etkin coğrafyalar etken gücünü korumaya devam ederken edilgen coğrafyaların bir bölümü etkenleşme girişimlerinde belirli bir derecede yol almıştır.

4.3.2.1. BİT Temelli Üretim Süreçlerinin Teknik-Coğrafi Nitelikleri ve Gayri-Maddi Emegın Bu Süreçlerdeki Konumu

Kapitalizmin küresel ilişkileri ekseninde sürdürülen BİT temelli üretim süreçlerine yönelik kuramsal bir yaklaşım olarak Dieter Ernst'in Küresel Amiral Ağlar/KAA (*Global Flagship Networks/GFN*) kavramsallaştırması dikkat çekicidir. Ernst (2005: 99), KAA yaklaşımının üç temel niteliğı olduğunu belirtmektedir: "(1) *Kapsam*: KAA yalnızca üretimi değil, değer zincirinin tüm aşamalarını kapsamaktadır; (2) *Asimetri*: Amiraller (*yn. sektördeki öncü şirketler*) ağ kaynakları üzerindeki kontrolü ve karar alma mekanizmalarını egemenlik altına almaktadır; ve (3) *Bilgi yayılımı*: Bilginin paylaşımı, bu ağların büyümesini sürdüreceğ gerekli bir zamktır/birleştircidir (*glue*)".

Ernst, KAA yaklaşımının diğer ağ kuramlarından ayrıldığını, diğer kuramların küresel meta zincirleri konusuna odaklanmasından dolayı bir takım bütünlüklü değerlendirmeleri gözden kaçırdığını, küresel düzeyde işlediğini belirttiğı sektörlerin çözümlenmesinde yerele odaklanmanın, diğer ağ kuramlarının temel yanlışlarından birisi olduğunu vurgulamaktadır:

Ulusal sınırlar arasında, şirket örgütlenmesinin genişlemesi aracılığıyla bilginin yayılımına odaklanma, benim KAA kuramımı, yerelleşmiş, çoğunlukla da kişiler arası ilişkilere odaklanan sosyologlar, ekonomist coğrafyacılar ve buluş kuramcıları tarafından geliştirilmiş ağ kuramlarından ayırmaktadır. Bu kuramların temel sorunu, sanayi kollarının günümüzde yerel kurallardan çok küresele göre işleresidir (Ernst ve diğerleri 2001). Bu kuramlarda küresel meta zincirlerine-KMZ (*Global Commodity Chains-GCC*) ağırlık verilmiş olmasına karşın önemli bütünleyicilikler bulunmaktadır. KMZ yazınının temel sorunu bir sektörde (örneğin tekstilde), kaç farklı değer zinciri aşaması bulunduğuna, değer zincirlerinin sınırlar arasındaki dağılımına ve KMZ'nin ekonomik rantta erişim aracılığıyla belirli bir yerin ekonomik gelişimi üzerinde nasıl bir konuma sahip olduğuna odaklanmasıdır (örneğin, Gereffi ve Kaplinsky 2001; Hedreson ve diğerleri 2001). İlk olarak daha uzun dönemli ağ düzenlemelerini, sonraları ise daha kısa dönemli olanları temsil eden "genişletilmiş

girişim" (*extended enterprise*) veya "sanal girişim" (*virtual enterprise*) ifadelerini sıkça kullanan bilgisayar temelli esnek bilişim altyapılarına yönelik araştırmaların da güçlü bütünleyicilikleri bulunmaktadır (örneğin, Pedersen 1999; Jørgensen ve Krostie 200; ve elektronik derginin birtakım sayıları www.virtual-organization.net) (Ernst, 2005: 99-100).

Ernst (2005: 91) KAA'ların, dağınık durumda bulunan üretim, müşteri ve bilgi temelli olmak üzere BİT sektörünün öncü şirketlerini bir araya getirdiğini belirtmektedir. KAA'ların hem şirket içi hem de şirketler arası işlemleri (*transactions*) ve eşgüdüm biçimlerini kapsadığına, ağın öncü şirketlerin kendi ortaklarını, üyelerini ve de kendi taşeronları, tedarikçileri, hizmet sağlayıcıları ile müşterek girişimlerinin yanı sıra stratejik ortaklıktaki iş ortaklarını da birbirine bağladığına Ernst tarafından vurgu yapılmaktadır (2005: 91). Ernst (2005), KAA'ların Sayısal Bilişim Sistemleri/SBS (*Digital Information Systems/DIS*) desteğiyle geliştiğine dikkat çekmektedir. SBS'lerin iletişimi eş zamanlı (*synchronous*) hale getirdiği, düşük maliyetli görsel-işitsel bilgi sunumuna, uzaktan kontrole, çoklu ağ katılımcıları arasında bilgi mübadelesine ve uzmanlaşmış bilgi hizmetlerinin taşeronlaştırılmasına olanak sağlayarak bilginin yayılımı sürecinde KAA'lara destek olduğu vurgulanmaktadır (Ernst, 2005: 91). Yönetimsel bir araç olarak SBS kullanımının, uzak mesafelerde konuşlanmış çoklu ağ katılımcıları arasındaki bilgi paylaşımının kapsamını genişletebileceğine dikkat çeken Ernst (2005: 92), bu değişimlerin yalnızca aşamalı bir şekilde uzun dönemde, tekrarlamalı öğrenim sürecinde, araştırma ve deneyimleme temelinde gerçekleşebileceğinin altını çizmektedir.

Bilginin sayısallaşmasının (*the digitization of knowledge*), bir hizmet olarak ulaştırılabileceği ve açık standartlar ekseninde inşa edilebileceği anlamına geldiğini belirten Ernst (2005: 92), sayısallaşmanın, bilgi yaratımındaki uzmanlaşmayı, - donanım üretimindeki önceden gerçekleşmiş modülerleşmeye oldukça benzer bir

şekilde- modülerleşme sürecinin yükselişine olanak tanıyarak desteklediğini ifade etmektedir.

Ersnt'in sözünü ettiği KAA'ların, SBS'lerin desteğiyle gelişmesine yönelik gerçekleştirdiği değerlendirme, günümüzde BİT sektöründe öncü konumda bulunan, yenilikçi üretim yapabilme kapasitesi bulunan şirketlerin niteliklerini anlaşılması açısından da yol göstericidir. Sektörün öncü şirketlerinin gelişimi ve dünya geneline yayılmasında, SBS'lerin sağladığı olanaklar, farklı coğrafyalarda konuşlanmış şirket birimleri arasındaki zorunlu eşgüdümü kolaylaştırarak KAA'ların oluşumunu desteklemektedir. Ernst'in dikkat çektiği KAA'ların temellerinin, BİT sektörünün günümüzdeki konumuna erişmesine öncülük eden belirli şirketlere dayandığı belirtilebilir.

BİT sektöründeki maddi üretim süreçlerinin evrimsel gelişiminde, orijinal ekipman/donanım üreticisi-OEÜ (*Original Equipment Manufacturer-OEM*) olan şirketlerin, araştırma ve geliştirme etkinlikleri ile pazarlama ve satış stratejilerinin belirlenmesi gibi etkinlikleri bünyesinde barındırmak üzere, üretim etkinliklerinin önemli bir bölümünü orijinal tasarım üreticisi-OTÜ (*Original Design Manufacturer-ODM*) olan şirketlere devretmesinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Daha açık bir ifadeyle OEÜ şirketleri üretimin gayri-maddi boyutuyla doğrudan ilgilenirken üretimin maddi boyutunu OTÜ şirketlerine aktarmaktadır. Bunun yanı sıra elektronik üretim hizmetleri-EÜH (*Electronic Manufactruing Services-EMS*) veren şirketler de BİT sektöründe OTÜ şirketlerinin karşısına, OEÜ şirketlerine dünya genelinde (küresel düzeyde) iş yapan -ağırlıklı olarak Kuzey Amerika kökenli- yapılanmalar olarak çıkmaktadır. OTÜ şirketlerinin ise ağırlıklı olarak Doğu Asya (Tayvan)

kökenli niteliği dikkat çekmektedir. Bu noktada, KAA'ların temellerini OEÜ şirketlerinin oluşturduğu ifade edilebilir.

BİT temelli maddi üretim süreçleri içerisinde gerçekleşen coğrafi işbölümü genel olarak, OEÜ şirketlerinin üretim süreçlerini, EÜH ve/veya OTÜ şirketleri aracılığıyla Asya, Meksika ve de Orta ve Doğu Avrupa'daki düşük maliyetli üretim alanlarına kaydırması şeklinde gelişmektedir (Bormann ve Plank, 2010: 3).

Günümüzde büyük şirketler istihdam açısından küçülmeyi (*dowsizing*) tercih etmektedir. Yeme içme, temizlik, çevre bakımı ve güvenlik hizmetlerinin sağlanmasında başka şirketlere güvenmektedir. Birçoğu personel yönetimini taşeronla devretmiştir. Bilişim teknolojileri hizmetleri, lojistik ve nakliye gibi işler başka şirketlere yaptırılmaktadır. Her yerde şirketler kendi "çekirdek/temel" (*core*) etkinliklerine odaklanmaktadır. Üretim etkinlikleri uzun bir süre boyunca şirketlerin temel bir etkinliği olarak görülmüştür. Birçok endüstriyel alanda bu hala geçerlidir. Fakat giysi, otomobil veya havacılık gibi üst düzeyde standartlaşmış üretim süreçlerine sahip olan ve de emek-sermaye yoğun düzleminde vasıflara bağlı olarak ayrışmanın olduğu sektörlerde üretim etkinliklerinin taşeronlaştırılması günümüzde yaygın bir uygulamadır. Üretimin daha emek yoğun niteliğe sahip aşamaları genel olarak taşeronlaştırılmaktadır. Marka adını taşıyan şirketler en iyi bildikleri işe yoğunlaşmak istemektedir: Yaratma/oluşturma (*creating*) ve pazarlamanın üretimi. Marka adını taşıyan şirketler riskleri dağıtıp maliyetleri düşürmek amacıyla taşeron anlaşma yapmaktadır. Taşeronlaşma söz konusu şirketlere, işletme sermayesi gereksinimini düşürerek ve genel üretim maliyetlerinin yükünü taşeron şirketlere devrederek, üretim seviyelerini daha esnek bir şekilde düzenlemelerine olanak sağlamaktadır (ILO, 2007: 48).

Kendi marka adını taşıyan şirketlerin en iyi bildikleri etkinliklere odaklanma eğilimi nedeniyle, BİT temelli uzmanlık gerektiren gayri-maddi etkinlikler genel olarak, yukarıda sözü edilen marka adını taşıyan şirketlerin bulunduğu coğrafyalarda yoğunlaşmaktadır. BİT sektöründeki marka adı taşıyan şirketlerin yaratma ve pazarlama etkinliklerinde bulunabilmeleri için gayri-maddi emeğin farklı bileşenleri olarak BİT uzmanları, endüstriyel tasarımcılar, reklamcılar, veri ve süreç çözümleyicileri ile pazarlama stratejistleri gibi farklı meslek gruplarında konumlanmış olana emekçilere gereksinimi vardır. Bu çalışmanın önceki bölümlerinde de tartışıldığı gibi gayri-maddi emeğin, sermayeyle olan yoğun ilişkisinin bir örneği olarak BİT sektöründeki öncü şirketlerin, şirketin

merkezdeki/"ana karargâhındaki" etkinliklerini yaratım/tasarım/oluşturma ve pazarlamanın yönetimiyle sınırlama eğiliminde olması, dünya genelindeki gayri-maddi emekçilerin ağırlıklı olarak kapitalizmin etkin coğrafyalarında yoğunlaştığı iddiasını güçlendirmektedir. Bu durum OECD tarafından gerçekleştirilen BİT uzmanları gruplandırmasının ilk iki sırasında yer alan BİT uzmanları ve üst düzey kullanıcıları da ileri kapitalist ülkelerde yoğunlaştığına yönelik -yukarıda da yapılan- değerlendirmeleri desteklemektedir.

Diğer yandan BİT sektöründeki gayri-maddi emekçiler, bu sektörde yaşamsal bir öneme sahip EÜH şirketlerinde de istihdam edilmektedir. EÜH şirketleri marka adı taşıyan şirketlerin ana üreticisi konumunda olup BİT sektörüne hızlı ve esnek piyasa koşullarına göre ürün üretebilmeleriyle dikkat çekmektedir. EÜH şirketleri, BİT sektörünün dünya genelindeki üretiminin temel uygulamalarından biri olan fason üretim aracılığıyla BİT sektöründe piyasayı oligopolistik bir şekilde kontrol altına alan ileri kapitalist ülke kökenli şirketlerin dışsal bir parçası haline gelmektedir. BİT sektöründe öncü konumdaki fason üreticiler olarak tanımlanan EÜH şirketlerinin, marka adı taşıyan şirketlerle yapmış oldukları anlaşmalar sayesinde üretim ve satış hacimlerini kayda değer bir şekilde artırarak, istihdam ettiği kişi sayısını genişlettiğine ve sunduğu hizmetleri aşamalı bir şekilde geliştirdiğine dikkat çekilmektedir (ILO, 2007: 50).

BİT sektöründeki üretim süreçleri⁶⁶ -bir kez daha vurgulanacak olursa-, emek ve sermaye yoğun üretim süreçlerini bir araya getirmekte, bu süreçleri post-fordist

⁶⁶ Bormann ve Plank (2010:5-6) BİT sektöründeki –maddi- üretim sürecini, coğrafi ve teknik ve toplumsal işbölümü çerçevesinde aşağıdaki gibi değerlendirmektedir:

BİT sektörü kişisel bilgisayar (PC), dizüstü bilgisayar, dokunmatik ekranlar, ofis ekipmanları gibi çeşitli ürünleri üretmektedir. Bu ürünlerin çoğu dünya genelinde iyi bilinen ve müşterilerce tanınmış olan BİT marka adını taşıyan şirketlerce üretilmemektedir. Tahminlere göre BİT sektöründe üretilen ürünlerin yüzde 70-75'i fason üreticilere taşeron edilmiştir. Fason üreticiler EÜH şirketleri olarak da

yönetim stratejileriyle kontrol altına almaktadır. Diğer bir ifadeyle, BİT sektöründeki üretim süreçleri, sektörü kontrol altında tutan ileri kapitalist ülke kökenli şirketlerin ekonomik ve politik çıkarları merkeze alınarak tüm dünyaya -bir ağ görünümünde- yayılmış haldedir. Söz konusu yaygınlık, gayri-maddi emekçilerin salt marka adı taşıyan şirketle değil, aynı zamanda EÜH ve OTÜ şirketleriyle de ilişkisini ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle, BİT sektöründeki gayri-maddi emekçiler yukarıda belirtildiği gibi ağırlıklı olarak marka adını taşıyan şirketlerle ilişkilendirilmesine karşın, EÜH ve OTÜ şirketlerinin bünyesinde de gayri-maddi emekçilerin istihdam edilmeleri söz konusudur.

Örneğin yukarıda ABD kökenli tüketici elektroniği şirketi olan Apple'ye üretim yapan Çin kökenli Foxconn'a dikkat çekilmiştir. Bir EÜH şirketi olarak

anılmaktadır. Fason üreticilerin EÜH şirketleri olarak anılmasının gerekçesi üretimin örgütlenmesinin her geçen gün artan bir şekilde hizmetler sektöründeki örgütlenme biçimine benzemesidir. EÜH şirketleri tasarım, test, üretim, dağıtım ve geri alma (*distrubute and provide return*), bakım onarım hizmetlerinin yanı sıra, Nokia veya Hewlett-Packard (HP) gibi orijinal marka üreticileri (*Orijiginal Brand Manufacturer-OBM-OMÜ*) olarak da bilinen marka adını taşıyan şirketlerin tüm ürünlerinin montajını da gerçekleştirmektedir. EÜH tedarikçileri (*EMS providers*) kamuoyunda çok iyi bilinmemelerine karşın bunlar hızlı birer ekonomik büyüme ivmesi yakalamış çokuluslu şirketlerdir. Flextronics veya Foxconn gibi öncü EÜH şirketleri binlerce işçi istihdam etmektedir. OMÜ'lerin gelişmekte olan ülkelerde yerleşik bağlı yabancı şirketlere taşeron iş vermesi 1960'larda başlamıştır. Üretimin düşük maliyetli alanlara yönelmesi 1980'lerde belirginleşmiş, 1990'lar boyunca da hızlanmıştır. Üretimin yeniden konumlanışındaki bu artış EÜH şirketlerinin yükselişiyle güçlü bir şekilde bağlantılıdır. EÜH şirketlerinin özellikleri yüksek seviyeli standartlaşma ve düşük maliyetli üretim alanları arayışıdır. Flextronics kendisinden "*düşük maliyetli üretim yetilerinde (capabilities) küresel bir endüstri lideri*" şeklinde övgüyle söz etmektedir. EÜH şirketleri özellikle göçmenler ve etnik azınlıklardan seçtiği genç kadın işçileri tercih etmektedir. Uluslararası düzeyde üretimin tarihsel açıdan önemli coğrafyaları olan Japonya ve ABD gibi ülkelerden Malezya, Singapur, Güney Kore, Tayvan, Tayland ve Filipinler'e kayması söz konusudur. Diğer yandan Meksika ile Orta ve Doğu Avrupa'nın da 1990'ların ortasından itibaren EÜH şirketleri açısından önemli bir yer edindiği görülmektedir. 1997 Doğu Asya Krizi'nin ardından 2001'de Çin ciddi bir büyüme çizgisi elde etmiştir. Bugün Çin, tüm dünyadaki bilişim teknolojileri üretim tesislerinin en üst seviyede yoğunlaştığı yerdir. Düşük maliyetli yer arayışında ihracat işlem bölgeleri (*Export Processing Zones-EPZ*) çevre ülkeler de hükümetlerin desteğiyle kurulmuştur. Dünyada var olan 3500 ihracat işlem bölgesinde sendikalaşma ciddi anlamda sınırlandırılmış ve hatta yasaklanmıştır. Bu durum iş kanunlarının ciddi bir biçimde çiğnenmesine neden olmaktadır. İhracat işlem bölgelerinde giyim sektöründen sonra en önemli sektör elektronik sektördür.

BİT ürünlerinin üretim sürecinde düzinelerce küçük şirket rol alsada dahi güç, marka adını taşıyan şirketler ile EÜH şirketleri çevresinde yoğunlaşmaktadır. En büyük beş şirket (HP, Dell, Acer, Toshiba ve Lenovo) bilgisayara endüstrisindeki satışların yüzde 55'ini (IDC 2009) gerçekleştirirken telefon endüstrisindeki satışların yüzde 75 ise Motorola, SonyEricsson, Nokia, Samsung, Research in Motion ve LG'ye aittir (Gartner 2010). EÜH endüstrisinde de Foxconn, Flextronics, Celestica, Sanmina-SCI ve Jabil gibi beş büyük EÜH şirketiyle kayda değer bir pazar yoğunlaşması vardır.

Foxconn'un yalnızca montaj işlemlerini değil aynı zamanda çokuluslu şirket yapısıyla araştırma ve geliştirme etkinliklerini de yürüttüğü bilinmektedir (<http://www.fihmb.com>,2014). Araştırma ve geliştirme süreçleri, ana marka adı taşıyan şirketlerde olduğu gibi gayri-maddi emekçiler tarafından yürütülmektedir. Fakat bir EÜH şirketi olarak Foxconn'un temel rolü, -gayri-maddi bir etkinlik olarak- tasarlanıp üretimine karar verilen ürünü, maddi/somut bir meta haline getirme olarak belirlenmiştir. Bu çalışmanın önceki bölümlerinde de vurgulandığı gibi, Apple'nin tasarlanıp kitlesel bir şekilde üretildikten sonra dünya pazarına sunulması, yalnızca ekonomik çıkar elde etmeyi hedeflemenin bir sonucu değildir. Söz konusu ürünler, üzerindeki gayri-maddi niteliklerle, Apple'nin ve Apple'nin köken ülkesi olan ABD'nin politik çıkarlarına hizmet eden bir araç konumundadır. Maddi emeğin ağırlıklı olarak metaların ekonomik değerine katkı sağlaması söz konusu iken, gayri-maddi emeğin metalara hem ekonomik hem de ideolojik-politik değer katmasından söz edilebilir.

BİT temelli maddi üretim süreçlerinin coğrafi ve teknik dağılımı konusuna dönülecek olursa, diğer bir EÜH şirketi olarak ABD kökenli Flextronics'in Tayvan kökenli Foxconn'a göre daha farklı nitelikleri olduğu söylenebilir. Farklı nitelikler göz önünde tutulmakla beraber, Flextronics de EÜH şirketlerinin uluslararası düzeyde üstlenmiş olduğu teknik ve coğrafi işbölümünün bir parçasıdır. 1969'da ABD'de Silikon Vadisi'nde küçük bir şirket olarak başlayan Flextronics'in, yerel şirketlerin taleplerinin tepe noktasına ulaştığı dönemlerde, söz konusu şirketlerin gereksinim duydukları devre kartı montajı üretimini üstlendiği belirtilmektedir. Flextronics'e, müşterisi olan şirketler tarafından baskılı devre kartı⁶⁷ (*printed circuit*

⁶⁷ Baskılı devre kartı bilgisayar ve elektronik teknolojilerinde kullanılan mikro işlemciler, grafik okuyucular ve benzeri parçaların altyapısını oluşturan ve üzerinde çeşitli iletken yollar bulunan plaka

board-PCB) üretimi için gerekli olan hammaddenin tedarik edildiği de vurgulanmaktadır. 1981'de Flextronics'in Singapur'da bir tesis açtığı, günümüzde ise dünyadaki en büyük EÜH şirketlerinden biri haline geldiğine dikkat çekilmektedir (ILO, 2007: 58-59). Günümüzde Flextronics'in 30'dan fazla ülkede etkinlikte bulunan ve 200 binden fazla kişiyi istihdam eden, uç uca⁶⁸ (*end to end*) çözümler üreten ve de esnek, yalın üretim ve yönetim stratejilerini uygulayan bir şirket olduğu, şirketin kendi internet sayfasında vurgulanmaktadır (<http://www.flextronics.com>, 2014).

Flextronics'in 2005 yılı verilerine göre başlıca müşterileri olarak şu şirketler örnek gösterilmektedir (ILO, 2007: 60):

Cep telefonları ve aksesuarları ile telekomünikasyon altyapısı alanında Alcatel, Motorola, Siemens ve Sony Ericson; masaüstü bilgisayar üretiminde Dell, baskı makinelerinde HP; tüketici elektroniğinde Casio; telekomünikasyon altyapısında Nortel ve Ericsson; bilgisayar çevresel birimleri ve elektronik oyun üretiminde Microsoft; ofis donanımları ve bileşenlerinde Xerox.

olarak tanımlanabilir. Örneğin bir bilgisayarın grafik işlemcisi, bu işlemcinin teknik niteliklerine uygun baskılı devre kartı üzerine diğer çeşitli teknik bileşenlerle birlikte yerleştirilerek günlük dilde "ekran kartı" olarak anılan bir bilgisayar parçası haline gelir.

⁶⁸ Uç uca çözüm üretimi, bilgisayara yönelik donanım ve yazılımın, müşteri isteklerine yönelik hazırlanması ve üretim süreci ve de bu sürecin aşamalarında başka tedarikçilerden yararlanılmadığı bir uygulamadır. Uç uca çözüm hizmetlerinin EÜH şirketleri tarafından sunulması söz konusudur (Schipper ve de Haan, 2005; ILO, 2007; Bormann ve Plank, 2010).

Uç uca hizmetlerin kapsamına şunlar girmektedir:

-İçerisinde öncül geliştirme, ayrıntılı tasarım, üretim öncesi hizmetlerin ve üretim tasarımının da yer aldığı ürün tasarımı ve mühendisliği;

-Tüm sistemlerin, bileşenlerin ve alt grupların birim üretimi (*volume manufacturing*);

-Son sistemlerin montajı ve test edilmesi;

-Doğrudan yerine getirme ve lojistik hizmetleri;

-Satış sonrası hizmet ve destek (Schipper ve de Haan, 2005: 32).

Şekil 4.3: EÜH (EMS) Şirketleri Nedir?

EÜH (EMS) şirketleri tümleşik elektronik üretim hizmetleri veren şirketlerdir. EÜH şirketleri bu hizmetleri asıl olarak iletişim, kişisel ve kurumsal bilgisayar hizmetleri (*personel and business computing*), işletmelere yönelik bilgisayar ve veri depolama hizmetleri, çoklu ortam (*multimedia*), endüstriyel ve yarıiletken sermaye ekipmanları, savunma ve havacılık, tıp ve otomotiv endüstrisindeki orijinal ekipman üreticilerine-OEÜ'lere sağlarlar. EÜH şirketleri, OEÜ şirketlerinin özelleşmiş elektronik gereksinimlerinin maliyet etkin bir yöntemle karşılanmasına odaklanırlar (Schipper and de Haan, 2005: 32).

EÜH şirketlerinin yanı sıra, yukarıda bahsedilen marka adını taşıyan şirketlerin yeni uluslararası işbölümünde beraber çalıştığı diğer yapılanmalar OTÜ şirketleridir. OTÜ şirketleri marka adına sahip şirketlere tasarım ve üretim boyutuyla hizmet vermektedir. BİT sektöründe üretilen donanımların önemli bir bölümü günümüzde OTÜ şirketlerince üretilmekte fakat marka adını taşıyan şirketlerin etiketiyle satışa sunulmaktadır. Bu durum -yukarıdaki bilgi dip notunda da belirtildiği gibi- marka adını taşıyan şirketlerin emek, hammadde, üretim gibi maliyet artıcı alanlardan kaçınması anlamına gelmektedir. OTÜ şirketleri kimi durumlarda marka adını taşıyan/orijinal ekipman üreticisi-OEÜ şirketlere kendi tasarımları olan ürünleri tedarik etmektedir. Bu tedarik işleminin karşılığında OTÜ şirketlerinin ürünleri OEÜ şirketlerinin markası altında satışa çıkmaktadır. Tayvanlı şirketlerin ABD kökenli HP ve Dell gibi OEÜ şirketlere gerçekleştirdiği tedarik işleminin tipik bir OEÜ-OTÜ şirket ilişkisi olduğuna dikkat çekilmektedir (Schipper ve de Haan, 2005: 36). Schipper ve de Haan (2005: 36), OTÜ endüstrisinin, *Hon Hai, Inventec, Compal, Delta Eelectronics Industrialve Gigabyte* gibi şirketlerin yerleşik olduğu Tayvan'da ana-kart⁶⁹ (*mainboard*) üretimiyle geliştiğine dikkat çekmektedir.

⁶⁹Anakart bilgisayar donanımlarının omurgasını oluşturan en temel parça olarak nitelenebilir. Anakartsız bir bilgisayarın olması -günümüz teknik ve teknolojik gelişmişlik düzeyi itibarıyla - söz konusu değildir. Bilgisayar donanımının diğer elektronik bileşenlerinin taşıyıcısı olan anakart

Bu şirketler daha sonra ana-kart üretiminden bilgisayar sistemlerine geçiş yapmıştır. Günümüzde dizüstü bilgisayarların önemli bir bölümü OTÜ şirketlerce yapılmaktadır. OTÜ şirketleri dizüstü bilgisayarın yanı sıra, kişisel bilgisayarlar (PC), masaüstü bilgisayarlar ve hizmet sağlayıcılar (*servers*), telekomünikasyon ve telefon aygıtlarının (*handsets*) yanı sıra bilgisayar çevresel birimlerini de üretmektedir. OTÜ şirketleri, küresel pazara yönelik BİT donanım üretiminin kayda değer bir kısmını ellerinde bulundurmaktadır. Tasarımdaki uzmanlıkları OTÜ şirketlerinin rekabetçi üstünlüğüdür. OEÜ şirketleri, OTÜ şirketlerini bu teknik yapabilme yetisi nedeniyle (*technical know-how*) kullanmaktadır. OEÜ şirketleri, OTÜ şirketlerinin bir ürününü kendi bünyesine katmasının yanı sıra, maliyeti asgariye indirme isteğinden dolayı da OTÜ şirketlerinden yararlanacaktır (Schipper ve de Haan, 2005: 36).

EÜH ve OTÜ şirketleri arasında ciddi bir rekabet olduğu, kimi durumlarda EÜH ve OTÜ şirketlerinin aynı iş üzerinden bir biriyle rekabete girdiği vurgulanmaktadır. EÜH ve OTÜ şirketlerinin, OEÜ şirketlerine sundukları hizmette, ürün ve müşteri kapsamına, dünya üzerinde konumlandıkları coğrafyaya kadar bir birinden farklı özellikler barındırmalarına karşın bir rekabetin oluştuğuna dikkat çekilmektedir.

OTÜ şirketlerinin, BİT sektöründeki rollerinin zaman içinde değiştiğine vurgu yapılmakta; OEÜ şirketlerine kendi tasarımı ve üretimi olan ürünleri tedarik eden OTÜ şirketlerinin, BİT donanım pazarında kendi markalarıyla satış yapma yolunu seçmeye başladığı belirtilmektedir (Schipper ve de Haan, 2005: 38). OTÜ şirketlerinin, OEÜ şirketleri karşısına kendi markalarıyla satış yapma amacıyla çıkmaları sonucu ortaya yeni bir yapılanma olarak kendi marka adıyla üretim yapan-KMÜ (*Own Brand Manufacturer-OBM*) şirketlerin oluştuğu vurgulanmakta; KMÜ şirketlerinin, "kendi markalarıyla (uluslararası piyasalarda) kendi pazarlama becerileriyle dağıtım yapmayı hedefleyen OTÜ şirketleri" şeklinde tanımlandığına dikkat çekilmektedir (Schipper ve de Haan, 2005: 38). OTÜ'den KMÜ'ye dönüşen

yukarıda da bahsedilen baskılı devre kartıdır. Anakart üzerinde -ekran kartı, rastgele erişimli hafıza (*random access memory-RAM*) vb diğer bilgisayar parçalarının yerleştirileceği kart yuvaları (*slot*) bulunmaktadır.

bir şirketin, telif hakkı gibi sorunlarla karşılaşma riski olduğuna da vurgu yapılmaktadır (ILO, 2007: 63).

EÜH'ler ve OTÜ'lerin özellikleri aşağıdaki tabloda daha anlaşılır bir şekilde gruplandırılmaktadır:

Tablo 4.6: EÜH ve OTÜ Şirketlerinin Nitelikleri

EÜH=Elektronik Üretim Hizmetleri Veren Şirketler	OTÜ=Orijinal Tasarım Üretimi Yapan Şirketler
Genellikle ABD'li büyük şirketlerdir	Genellikle Tayvanlı büyük şirketlerdir
Hizmet şirketleridir	Üretim şirketleridir
'Uç uca' hizmet sunarlar. Bu hizmetin kapsamına parça (<i>component</i>) üretimi, tasarım hizmetleri, yüksek birimli üretim, montaj hizmetleri, doğrudan yerine getirme ve lojistik hizmetlerinin yanı sıra satış sonrası hizmet ve destek de girmektedir.	Fikri mülkiyetini elinde bulunduran şirketler için bütün bir ürünün üretimi gerçekleştirirler. Orijinal ekipman üreticilerine daha az yatırımla yeni ürünleri piyasaya sürme (<i>launch</i>) ve ürün geliştirme döngüsünü kısaltma olanağı tanırılar.
Küresel düzeyde var olurlar ve 'Küresel izdüşümleri' (<i>Global footprint</i>) bulunmaktadır. Bu, aynı uç uca hizmeti, büyük bölgesel pazarlara yakın olan düşük maliyet alanlarından sunabilme anlamına gelmektedir.	Çin'de devasa tesislere (kimi fabrikaların 10 binden fazla işçisi vardır) sahip olmalarının yanı sıra Doğu Avrupa'daki varlıkları da her geçen gün artmaktadır.
BİT, elektronik ürünlerdeki son pazarlarından birisidir. Diğerleri çoklu ortam (ses/televizyonlar), savunma ve havacılık, tıp ve otomotiv endüstrisidir.	Asıl olarak BİT'de, özellikle notebooklarda ve mobil telefonlarda güçlü bir konumda bulunmaktadır.
Güçleri, üretilen birim miktarı, kurum içi kapasite artırımına gitmeden sağlayan üretimde esneklik sunabilmelerinden gelmektedir.	Güçleri, OEÜ'lere yeni ürünü daha düşük yatırımla piyasaya sürmelerine destek vermelerinden OEÜ'lerin maliyetlerini paylaşmalarından gelmektedir.
Güçleri, ciddi bir şekilde parça tedarik edebilme ve temel parçaların tedarik edilmesini garantileyebilme yetisinden gelmektedir.	Güçleri, ürün geliştirme döngüsünü kısaltabilmelerinden gelmektedir.

Kaynak: Schipper ve de Haan, 2005

Yukarıda sıkça adı anılan Çin'in, BİT sektöründeki maddi/somut meta üretiminde hem EÜH hem de OTÜ şirketleri aracılığıyla önemli bir yer edindiği bir kez daha vurgulanabilir. BİT sektöründe 20 yılı aşkın bir süredir Kuzey Amerikalı IBM ve Hewlett-Packard (HP) gibi şirketlerin üretim etkinliklerini hem yurt içindeki hem de Brezilya, Çin, Hindistan, Endonezya, Malezya, Meksika ve İngiltere gibi ülkelerdeki şirketlere devrettiğine dikkat çekilmektedir. Cisco Systems, Apple gibi diğer üreticilerin de bu yöntemi takip ettiği, Ericsson, Nokia, ABB gibi Kuzey Avrupalı şirketlerin de Philips ve Siemens'in yaptığı gibi üretim süreçlerini dünyanın farklı coğrafyalarına kaydırduğu vurgulanmaktadır. Bu tür bir taşeronlaşmanın, marka adını taşıyan şirketlerin kendi bünyesindeki üretim tesislerinde çalışan emekçi sayısında ciddi bir düşüşe yol açtığı belirtilirken, bir telekomünikasyon şirketi olan Alcatel'de istihdam edilenlerin sayısında dört yıl içinde (2000'den 2004'e) yarı yarıya bir gerileme olduğundan söz edilmektedir (ILO, 2007: 47).

EÜH ve OTÜ şirketleri aracılığıyla azgelişmiş kapitalist ülkelerde yerleşik emek gücünün gerçekleştirmiş olduğu üretim, ağırlıklı bir şekilde maddi meta üretimidir. OTÜ şirketlerinde yürütülen ürün geliştirme, tasarım gibi etkinlikler OTÜ'lerin yerleşik olduğu ülkelerde BİT sektörüne ilişkin gayri-maddi etkinlikleri tanımlamaktadır. Söz konusu ülkelerdeki gayri-maddi emekçiler ülke içi emek piyasasındaki diğer emekçiler karşısında görece daha yüksek ücret elde etmektedir. Aslında BİT sektörüne ilişkin gayri-maddi etkinlikleri yürüten emekçilerin emek piyasasındaki diğer emekçilere göre daha yüksek ücret alması, OEÜ şirketlerin yerleşik olduğu gelişmiş kapitalist ülkeler için de geçerlidir. Böyle bir farkın oluşmasının gerekçelerinin neler olduğuna ise bu çalışmanın önceki bölümlerinde değinilmiştir. Genel anlamda gayri-maddi emekçilerin görece olumlu koşullarının

sermaye değerklenme ve görelı artı değerk üretim sürecıne yaptıkları katkıyla bağlantılı olduğu, söz konusu süreçlerdeki rollerının ortadan kalkmasıyla birlikte görelı olumlu koşullarını kaybedeceklerine vurgu yapılmıştır. Fuchs da (2013) BİT sektöründeki gelişmiş kapitalist ölkelerde yerleşık gayri-maddi emekçilerin görelı olumlu durumları ve bu durumlarının gerekçelerini, ABD'deki Santa Clara Vadisi'nde konumlanmış olan Silikon Vadisi'nde çalışan yazılım mühendisleri üzerinden örneklendirmektedir. ABD Çalışma İstatistikleri Bürosu (*US Bureau of Labor Statistics*) 2011 yılı istihdam ve ücret araştırması verilerine göre özellikle bilgisayarla ilgili hizmetlerde çalışan yazılım mühendislerinin elde ettiği gelirin, ABD'de genelinde elde edilen gelirden ortalama olarak iki kat daha fazla olduğuna, Silikon Vadisi'nde yürütölen internet yayıncılığı ve ağ geçitleri (*web portals*) gibi alanlarda elde edilen gelirin ise ABD'de genelinde elde edilen gelirden 5,6 kat daha fazla olduğuna dikkat çekilmektedir (Fuchs, 2013: 17).

BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin görece olumlu koşullarının altında yatan gerekçeleri Marx'a atıfla Fuchs (2013) mutlak ve görelı artı değerk üretimi arasındaki fark üzerinden ayrıntılandırılmaktadır. Google adlı ABD'li şirketin, çalışanlarının mutlak artı değerk üretim kapasitesini artırmaları için, eğlence kültürü ve "oynayarak çalışma" (*playbour*) gibi stratejiler aracılığıyla, çalışanları üzerinde ideolojik ve toplumsal bir baskı oluşturduğu belirtilmektedir (Fuchs, 2013: 18). Mutlak artık değerk üretiminin artık emek zamanının uzatılarak artırılması söz konusu olduğundan dolayı, artık emek zamanının çalışma dışı gibi bir süreymiş gibi tasarlanması sömürüyü daha örtölü bir hale getirmektedir. Diğer yandan Fuchs'un ifade ettiği "oynayarak çalışma" görelı artık değerk üretimi üzerinde de artırıcı bir etki yaratma olasılığına sahiptir. Çalışma ve dinlenmenin iç içe geçmiş görünümü

verimlilik artırıcı bir strateji olarak işlevselleşebilir ve zaten belirli vasıflara sahip olan emek gücü açısından, gerekli emek zamanında bir azalmayı beraberinde getirerek görece artık değer üretimini artırabilir.

Mutlak ve görece emek zamanının günümüz yönetsel stratejileri aracılığıyla artırılmasına yönelik girişimler, BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin kendilerini üretim sürecinin birer öznesi gibi görerek derinlikli bir yabancılaşma yaşamalarına ve olası toplumsal bir mücadele hattına dahil olma olasılıklarının azalmasına neden olabilir. Diğer bir ifadeyle sömürüldüğüne ilişkin herhangi bir fikri olmayan veya sömürünün nasıl gerçekleştiğini anlayamayan kitlelerin -buradaki inceleme nesnesi olarak BİT sektörü özelindeki gayri-maddi emekçilerin- buna karşı da herhangi bir tepki gösterme olasılığı bulunmamaktadır. BİT sektörünün, maddi ve gayri-maddi üretimi, derinlikli bir şekilde birbirine bağlayan yapısının, işçi sınıfının yaşadığı içsel ayrıışmalara zemin oluşturma durumu, yukarıda sözü edilen BİT sektörünün ayrıcalıklı -ve genel anlamda gayri-maddi üretim gerçekleştirenlerin bir alt grubu olan- yazılım mühendisleri ve benzeri yüksek ücret alan emekçiler üzerinden örneklendirilmektedir. BİT sektörünün gayri-maddi üretim etkinliklerini gelişmiş kapitalist ülkelerde gerçekleştiren emekçilerin bir bölümünün üretilen artı değer "oldukça küçük bir parçasından" aldıkları payla bu konumlarına eriştiklerine vurgu yapılmakta; BİT sektörünün maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin ise -genel olarak- düşük ücret, uzun çalışma saatleri, yüksek düzeyli işten çıkarılma, iş yaşam dengesinin zayıf olması, şirket dışında herhangi bir toplumsal yaşama sahip olamama gibi sorunlarla karşı karşıya kaldığına dikkat çekilmektedir (Fuchs, 2013: 19).

BİT sektöründeki maddi üretim etkinliklerinin asıl üstlenicisi konumundaki yapılanmalara yeniden odaklanılacak olursa, OTÜ şirketlerinin yanı sıra EÜH şirketleri de yukarıda vurgulandığı gibi, dünya genelindeki BİT sektörüne yönelik üretime hem maddi hem de gayri-maddi bileşenler aracılığıyla katkı sağladığı söylenebilir. EÜH şirketlerinin, OTÜ şirketlerine göre gayri-maddi üretim etkinlikleriyle bağlantısı daha derinliklidir. OTÜ şirketleri, BİT donanım üretimi alanında yoğunlaşmışken, EÜH şirketleri donanımın ötesinde, BİT'in dahil olduğu tüm sektörlere maddi ve gayri-maddi üretim yapmaktadır. EÜH şirketlerinin, OTÜ şirketlerine göre daha derinlikli bir gayri-maddi üretim kapasitesinin olmasında, doğrudan BİT'in merkezinde yer almadığı halde, BİT olmadan süreçleri kontrol edemeyecek hizmetleri sunmalarının bir rolü vardır. Gelişmiş kapitalist ülke kökenli şirketler olarak EÜH'ler, maliyet azaltma stratejilerini, üretimi etkinliklerini, maddi veya gayri-maddi şeklinde bir ayrıma tabi tutmadan bütünlüklü bir şekilde düşünmektedir. Bu nedenle de işbölümünü ve üretim süreçlerini maliyet asgarileştirme önkoşulu ile olabildiğince “maliyet avantajı” sağlayan bölgelere kaydırmaktadır.

Flextronics'in bileşenlerinden biri olan Flextronics Global Services'in ve Foxconn'un Türkiye'de açtığı tesisler⁷⁰, EÜH'lerin üretim alanı seçimine verilebilecek birer örnektir. BİT sektöründe gerçekleştirilen üretimin hızlı bir şekilde bölgesel bir pazar olarak Avrupa Kıtasına, -kamusal teşviklerin de sayesinde- görece daha düşük işçilik maliyetleriyle aktarılması açısından üretim yeri olarak Türkiye'nin seçilmesi stratejik bir tercihtir. Bireysel haklardan toplu haklara kadar, çalışma

⁷⁰ Flextronics Global Services, Tekirdağ Çorlu'da bulunan Avrupa Serbest Bölgesi'nde, HP marka bilgisayarların montajına yönelik 13 Ekim 2011'de bir fabrika açmıştır. Bu fabrika açılışına ilişkin basın bültenine aşağıdaki adresten ulaşılabilir:

<http://www.sahinlerholding.com.tr/assets/Uploads/TEKNOLOJ-ASBYE-DEMR-ATTI.pdf>

yaşamının emekçiler açısından zorlayıcı koşullar barındırdığı coğrafyalardan biri olarak Türkiye, EÜH şirketlerinin coğrafi tercihleri arasında yer almaktadır. Serbest Üretim Bölgeleri'nde BİT temelli üretimin maddi boyutu, teknoloji geliştirme bölgeleri olarak TEKNOKENT ve/veya TEKNOPARKLAR'da ise BİT temelli üretimin gayri-maddi boyutunu gerçekleştirilmektedir. Her iki üretim alanı BİT sektörünün içsel işleyişini hem de BİT sektörünün diğer sektörlerle etkileşimini olanaklı kılmaktadır.

4.3.2.2. BİT Sektörünün Genel İşleyişi İçinde Gayri-Maddi Emekçilerin Rolü

Bağımlı kapitalist coğrafyalarda BİT temelli maddi meta üretimi, ağırlıklı olarak, çalışma yaşamını düzenleyen mevzuatların (iş kanunu, sendikalar, toplu iş sözleşmesi, grev ve lokavt kanunları gibi) işlevselliğinin sınırlı olduğu ve dışarıya kapalı olan, yalıtılmış bölgelerde gerçekleştirilmektedir. Fröbel, Heinrichs ve Kyre (1982: 108-109) bağımlı kapitalist coğrafyalarda kurulan serbest bölgelerin temel belirleyicisinin ucuz işgücü kullanımı olduğuna dikkat çekmektedir.⁷¹:

⁷¹*Ucuz işgücü* terimi aslında ekonomi basınının kullandığı dilden yapılmış bir alıntıdır ve geri-kalmış ülkelerde işgücü piyasasının bir kısmındaki koşulları yanlış anlamaya fırsat vermeyecek bir kesinlikle gözler önüne serer. Geri kalmış bir ülkedeki işgücü, yüzyıllar süren eşitsiz kapitalist gelişme sonucunda, kendini, geleneksel sanayi ülkelerindeki işgücünden çok daha düşük fiyata satmak ya da aç kalmak zorunda kaldığı için ucuzdur. İşgücünü yeniden-üretmenin maliyeti geri kalmış ülkelerde çok daha düşüktür diye varsaysak bile (ki bu varsayım çok tartışma götürür) ücretler bu yeniden-üretimi sağlamaya yine de yetmemektedir çoğu kez. Pratikte kendini sınırsız denecek bir bollukla piyasaya sunan ucuz işgücünün kullanılması serbest üretim bölgelerinde dünya pazarı için yapılan üretimin ana nedeni ve başlıca zorlayıcısıdır. Daha somut bir deyişle, bu kullanım; üretimin, sanayi ülkelerinin pazarları uğrunda sanayi ülkelerindeki üretim merkezlerinden serbest bölgelere kaydırılmasının, yani geri kalmış ülkelerde bu pazarlar için üretmek amacıyla yeni üretim merkezlerine taşınmasının ana nedenidir. Üretimin böylesine kaydırılmasındaki amaçlar ve zorlayıcı nedenlerin karakterleri aşağıda sıralayacağımız gibi ne kadar açık ve seçikse, bu karakterlerin ampirik yollarla belgelenmesi de öylesine zordur. Amaçlar ve zorlayıcı nedenlerin karakterleri şunlardır:

- Dünya pazarının koşullarından dolayı sistemli biçimde yönlendirilmişlerdir,
- Bölgelerdeki özgül koşullarda öngörülebilir ve saptanabilirler,
- Bölgelerdeki her yatırımcı için çıplak bir gerçek ve bölgede çalışan her kişi için yaşanmakta olan bir süreçtir.
- Uluslararası ekonomiyi izleyen her gözlemci tarafından izlenmektedirler Fröbel, Heinrichs ve Kyre (1982: 108-109).

Maddi üretimin yanı sıra, kapitalizmin edilgen coğrafyalarındaki BİT temelli gayri-maddi üretimin de -maddi üretim süreçlerindeki kadar açık bir şekilde olmasa da- belirli bölgelerde kümelenmesi söz konusudur. Bu kümelenme genel olarak ilgili edilgen coğrafyanın/ülkenin sosyo-ekonomik açıdan kapitalizmle en ileri düzeyde etkileşime girmiş kentlerinde ortaya çıkmaktadır. Bu durum Türkiye üzerinden somutlaştırılacak olursa, İstanbul, Ankara ve İzmir'in Türkiye'deki BİT sektörünün gayri-maddi üretim süreçlerini barındıran kentler olduğu ifade edilebilir. Bu kentlerin yanı sıra, kapitalistleşme düzeyi -Anadolu'nun geneline göre- görece daha gelişmiş kentlerdeki üniversitelerin yerleşkelerinde de teknoloji geliştirme bölgelerinin varlığından söz edilebilir. Bu durum, BİT sektörünün gayri-maddi etkinliklerinin (gayri-maddi emeğin genel kavramsal çerçevesinin ele alındığı bölümde vurgulandığı gibi) belirli bir düzeyde sağlanmış olan sermaye birikiminin varlığının yanı sıra mesleki vasıfları kazanmış emek gücüne ve de bu emek gücünün, sermaye birikim sürecinde işlevsel bir şekilde dahil edilip bu sürecin devamlılığının sağlanmasına bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Yine Türkiye'de sınırlı bir gelişmişlik düzeyine sahip olan BİT sektörüne odaklanıldığında, Türkiye'nin sermaye birikiminin yanı sıra bu birikime, günümüz koşullarında teknik ve mesleki bilgi birikimiyle katkı yapıp sermaye değerlenmesini sürdürebilecek emek gücünün yukarıda sözü edilen üç kentte ağırlıklı olarak toplandığı söylenebilir. Bu nedenle Türkiye'de bilişim ve iletişim teknolojileriyle bağlantılı gayri-maddi üretim süreçleri ve gayri-maddi emekçiler, kümeleşmiş etkinlik bölgelerinde yoğunlaşmaktadır.

Sözü edilen yoğunlaşmanın diğer bir boyutu da yaşam tarzı ve algıları üreten bir etkinlik kategorisi olarak gayri-maddi üretimi ortaya koyan emekçilerin, kendileri için öngördükleri yaşamı sürdürebilecekleri coğrafya/kent/sem/mahalleleri

aramalarıdır. Diğer bir ifadeyle, kapitalist üretim tarzının hem ekonomik hem de kültürel ilişkilerini yeniden üreten emekçi kitleleri, söz konusu ilişkiler sonucunda üretilen ürünlerin kendileri tarafından da rahatlıkla tüketilebileceği yerleşim yerlerinde yaşama eğilimi göstermektedir.

Günümüzde sermaye birikiminin üretildiği coğrafyalardan çok, bu zenginliği kontrol eden coğrafyalar kapitalist anlamda gelişmiştir. Bu nedenle dünya genelindeki göç eğilimleri ortalama bir şekilde, sermaye birikim süreçlerini kontrol eden ülkelere doğru olmaktadır. Uluslararası sermaye birikim sürecine yerleşik olduğu azgelişmiş kapitalist ülkeden katkı yapabilecek gayri-maddi emekçilere sunulan ekonomik, sosyo-kültürel olanaklar, ortalama olarak maddi üretim sürecinde yer alan bir emekçinin elde edebileceğinden açık bir şekilde farklılaşmaktadır. Gayri-maddi emekçilere sunulan bu olanaklar, gayri-maddi emekçilerin, maddi üretim yapan emekçilerden farklılaşarak zihinlerinde, sömürüye maruz kalmadıkları yanılsamasını beraberinde getirmektedir.

BİT sektöründeki gayri-maddi emekçiler bir yandan çalışma sürelerinin tüm yaşam alanına yayılması nedeniyle mutlak artı değer sürecinde diğer yandan da sürekli mesleki ve teknik yenilenme baskısıyla karşı karşıya olmalarından görece artı değer üretim sürecinde sermayeye daha derinlikli bir şekilde tabii hale gelmektedir. BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin verimlilikleri ile mesleki bilgi ve becerilerinin artışı, BİT sektöründeki hem maddi hem de gayri-maddi üretim süreçlerinin sermayedar açısından daha olumlu bir yöne doğru dönüşümü sağlarken, söz konusu gelişmeler BİT sektöründeki –hem maddi hem de gayri-maddi üretim yapanlar bir arada olmak üzere- tüm emekçileri ağırlıklı olarak olumsuz yönde etkilemektedir. BİT sektörünün maddi üretim aşamalarında rol alan emekçilerin

çalışma koşulları, tipik bir üretim bandındaki üretim sürecinden farklı olmamakla birlikte, Foxconn örneğinde değinilen intihar olayları gibi daha vahim sonuçları da beraberinde getirmektedir. BİT sektöründeki gayri-maddi üretim yapan emekçiler ise, diğer tüm emekçilere göre ortalama olarak –tüketim, boş zaman değerlendirme, kişisel ve toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi ekseninde- daha olumlu koşullara sahiptir.

BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin çalışma saatleri güncel koşullar göz önünde tutulduğunda azaltılıyormuş gibi görünse bile özünde çalışma, diğer bir ifadeyle, gayri-maddi emekçinin yaşamını sürdürmesi için elde ettiği ücreti kazanmak amacıyla yaptığı iş emekçinin tüm yaşam alanına yayılmaktadır. Ücretli iş ilişkisinin tüm yaşam alanına yayılması, daha açık bir şekilde ifade edilecek olursa, BİT sektörünün gayri-maddi etkinliklerinde çalışan bir emekçinin çalışma süresinin, maddi üretim gerçekleştiren bir emekçinin üretim sahasını/alanını terk ettiği andaki gibi sonlanmadığı anlamına gelmektedir. Marx (2012a: 251)⁷², vardiyalı çalışmanın, maddi üretim yapan emekçinin, sermayedar tarafından yirmi dört saat çalıştırılma arzusunun, fiziki olanaksızlıklar nedeniyle gerçeğe dönüştürülememesinden dolayı ortaya çıktığını ifade etmektedir. Günümüzde, BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin yirmi dört saat üzerinden çalışmalarını engelleyecek teknik ve fizyolojik

⁷²Marx vardiyalı çalışma ve üretim sürecinin tüm güne yayılması eğilimini, değerlendirme sürecinin mutlaklaştırılmasıyla ilişkili bir şekilde aşağıdaki gibi açıklamaktadır:

"Değerlenme süreci açısından bakıldığında, değişmez sermaye yani, üretim araçları, yalnızca emeği ve emeğin her zerresi ile birlikte onunla orantılı bir artık emeği yutmak için vardır. Değişmez sermaye bu işi yapmadığı sürece, sadece var olması bile kapitalist için negatif bir kayıptır; çünkü atıl kaldığı zaman boyunca yararsız bir sermaye yatırımı temsil eder; bunun yanında, işe verilen ara, işe yeniden başlanması için ek bir harcamayı gerekli kılar kılmaz, bu kayıp pozitif bir kayıp haline gelir. İş gününün, doğal gündüz sınırlarını aşıp geceye doğru uzatılması, yalnızca geçici bir etkide bulunur ve canlı emeğe duyulan vampir susuzluğunu pek az giderir. Bundan dolayı, günün 24 saatinde emeğe el koymak, kapitalist üretimin temel dürtüsüdür. Ama bu fiziksel bakımdan imkânsız olduğundan, yani aynı emek gücü gece ve gündüz devamlı olarak yutulamayacağından, bu fiziksel engeli aşmak için, gündüz kullanılan emek gücü ile gece kullanılan emek gücü değişimli olarak kullanmak gerekir" (Marx, 2012a: 251-252).

zorluklar aşılmış gibi görünmektedir. BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin önemli bir bölümünce dile getirilen "çalışma saatlerimiz rahat, esnek, işimizi biz planlıyoruz" şeklindeki görüş, BİT sektöründeki gayri-maddi etkinliklerinin aslında yaşamın her anına yayıldığına bir kanıttır.⁷³ BİT sektöründeki yirmi dört saatlik çalışma süresi, sektördeki gayri-maddi emekçiler tarafından, "çalışma süresinin çalışanın iradesine bırakıldığı"na ilişkin iddianın kabullenilmesi ve gayri-maddi emekçilerin entelektüel birikim ile teknolojik donanım kullanabilme becerilerini üretim sürecine dahil etmeleri sonucunda uygulanır hale gelmektedir. Maddi üretim sürecinde canlı emeğe duyulan daimi gereksinimden farklı olarak BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin, özellikle telekomünikasyon etkinlikleriyle ilgilenen alt grubu, sürekli işler durumunda kalması gereken iletişim ağlarında yaşanabilecek herhangi bir soruna karşı mekansal bir zorunluluk olmadan, bilgisayar ve internet aracılığıyla uzaktan duruma müdahale etmeye hazır bir kıta gibi beklemektedir.

Saha çalışması bulgularının değerlendirileceği bir sonraki bölümde daha ayrıntılı bir şekilde inceleneceği gibi BİT sektöründeki gayri-maddi emekçiler açısından net bir şekilde birbirinden farklılaşan bir işgünü veya dinlenme zamanı ayrımı bulunmamaktadır. BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin gerçekleştirdikleri üretimin toplumsal olarak gerekli emek zamanı, gayri-maddi emekçilerin mesleki ve teknik bilgi birikimleri ve verimliliği artıran teknolojik

⁷³BİT sektörünün çalışma süreleri ve çalışma biçimlerine ilişkin duruma öncül bir tepki Fransa'daki sendikalarından gelmiştir. 2014 Nisan itibarıyla sendikalar yürüttükleri müzakereler sonucunda BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin çalışma saatlerinin daha belirgin bir hale getirilmesine yönelik bir kazanım elde etmiştir. Söz konusu gelişmeye ilişkin haber şu şekildedir: "Fransa'da teknoloji ve mühendislik endüstrisi sendikaları, çalışanların mesai saatleri dışında "iletişim araçlarına bağlanmama hakkını" aldı. Buna göre çalışanlar mesai bitiminden sonra e-posta ya da akıllı telefonlar aracılığıyla rahatsız edilmeyecek. Syntec ve Cinov firmaları, altı ay süren pazarlıkların ardından çalışanlarının yüzde 56'sını oluşturan iki sendikayla anlaşma yaptı. Fransa'da 1999'da kabul edilen bir sözleşmeyle bir kişi resmi olarak haftada en fazla 35 saat çalıştırılabilir. Sendikalar bu kuraldan yola çıkarak, Fransa ve Avrupa'daki yönetmeliklere göre çalışanların minimum dinlenme süresini garanti altına almak için bu adımı attıklarını söyledi." (<http://bianet.org/>, 2014)

donanımlar aracılığıyla azaltılırken, BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin çalışmaya ayırdıkları zaman tüm yaşam alanına yayılmaktadır. BİT sektöründeki gayri-maddi üretim sürecindeki toplumsal olarak gerekli emek zamanının azalması BİT sektörünün maddi üretim sürecindeki toplumsal olarak gerekli emek zamanının da azalmasına katkı sağlarken bu durum genel anlamıyla BİT sektöründeki –hem maddi hem de gayri-maddi üretim yapan- emekçilerin çalışma sürelerinde bir azalmaya yol açmamakla birlikte –yukarıda da örneklerle açıklanmaya çalışıldığı gibi- sektörün genelindeki çalışma sürelerini de uzatmaktadır.

BİT sektörünün, günlük yaşamın her anına nüfuz eden farklı bileşenlerinden dolayı özellikle hem kamusal anlamda hem de özel mülkiyet anlamında yaşamsal öneme sahip etkinliklerin devamlılığına ilişkin zorunluluk, BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin de çalışmaya hazır olma zorunluluğunu beraberinde getirmektedir.

Bilişim ve iletişim teknolojileri temelli üretim süreçlerinin kendi içindeki ve dünya genelindeki diğer üretim süreçleriyle etkileşiminde ortaya çıkan niteliklerinin, maddi ve gayri-maddi üretim etkinlikleri ekseninde değerlendirilmeye çalışıldığı bu bölüm sonlandırılırken bir takım tespitlerin yapılması yararlı olacaktır.

BİT sektörü, dünya geneline iki alt üretim sürecine bağlı olarak yayılmaktadır. Yazılım ve donanım, BİT temelli üretimin iki ana üretim alanıdır. Birbirlerine bağlı olan bu alanlar, maddi ve gayri-maddi üretim süreçlerinin iç içe geçmişliğinin bir kanıtı olarak da nitelenebilir. Donanım üretimi, BİT temelli üretim etkinlikleri açısından, yazılım üretimi olmadan bir anlam ifade etmemektedir. Yazılım da aynı şekilde ilgili donanım olmadan herhangi bir işlevi olmayan gayri-

maddi üretim haline gelecektir. Bu nedenle BİT sektörü incelenirken donanım üretimi ve yazılım üretiminin tümleşik ilişkisi göz önünde tutulmalıdır.

BİT sektörü sermaye birikim sürecinin malileşmesine de önemli bir yere sahiptir. BİT aracılığıyla oluşturulan altyapı, türev olarak adlandırılan borsa araçlarının kullanımı ile dövizin uluslararası etkinlik alanını genişletmiş ve hızlandırmıştır. Çevrimiçi teknolojilerin gelişimi, mali araçlarla kazanç sağlamak isteyenlere, şirket hisselerinin veya hazine bonolarının alım satım işlemlerini, şirketlerin veya ülkelerin istikrarına ve de politik veya ekonomik gelişmelerin durumuna göre, anlık kararlarla belirleme olanağı sunmaktadır. BİT sektörünün öncü şirketlerinin borsada işlem gören hisseleri, söz konusu şirketlerin, BİT sektörüne bir altyapı sunmanın ötesinde, mali sermaye hareketlerinin bir bileşeni olduğunu ortaya koymaktadır.

BİT sektöründe ne gibi üretim süreçlerinin –kuramsal boyutları göz önünde tutularak- gayri-maddi etkinlik olacağı dikkatli bir şekilde sınıflandırılmalıdır. Bu açıdan BİT sektöründeki yazılım etkinliklerine ilişkin iki alt gruba dikkat çekilmelidir. BİT sektöründe yeni yazılım üretimini gerçekleştiren uzmanlar ve sektör gerekliliklerine göre ilgili yazılımı üst düzeyde kullanan uzmanlar BİT sektöründeki gayri-maddi üretimde bulunan iki ana grup olarak kabul edilmelidir. Bunun yanı sıra BİT sektörünün egemen marka adına sahip şirketlerinin pazarlama tanıtım, pazar geliştirme vb etkinliklerini yürütenlerin de –doğrudan BİT’le bağlantılı olmasa bile- ortaya gayri-maddi bir etkinlik koydukları iddia edilebilir.

Teknolojik ve teknik bilgi birikimini elinde tutan merkez kapitalist ülke -veya bu çalışmada kullanıldığı haliyle etkin kapitalist coğrafya- temelli işletmeler üretim süreçlerini başta işçilik maliyetlerini azaltma, hedef piyasaya coğrafi anlamda

yakınlaşma ve araştırma-geliştirme etkinliklerine asıl olarak yoğunlaşabilmek için üretim, montaj işlemlerini çevre ülkeye -veya bu çalışmada kullanıldığı haliyle edilgen kapitalist coğrafyaya- aktarmaktadır.

Yazılım geliştirilmesi, donanım tasarımı, donanımın teknik niteliklerine ilişkin etkinlikler, hangi ürünün ilgili piyasaya ne kadar süreliğine piyasadaki hangi tüketici grubuna arz edileceği ve arz işlemine yönelik tanıtım, halkla ilişkiler, reklam vb sermaye birikimini geliştirici stratejilerin belirlenmesi gibi etkinlikler ağırlıklı olarak merkez ülkelerde sürdürülmektedir. Çevre ülkelerde ise -ağırlıklı olarak- önceden teknik nitelikleri belirlenmiş BİT temelli donanımların üretimi, montajı gerçekleştirilmektedir. BİT sektöründeki üretim etkinliklerinin dünya genelindeki bu dağılımı, istisnai bir biçimde de olsa kimi farklılıklar göstermektedir. OTÜ'lerin kendi marka adını üreten şirketler halini aldıkları -teknik ve ekonomik anlamdaki- evrimsel gelişim, söz konusu farklılıklara verilebilecek bir örnektir. Kendi marka adını üreten şirketlerin gelişimi, çevre ülkelerin, merkez ülkelere BİT temelli etkinlikler aracılığıyla birer rakip olma girişimidir. Bu nedenle merkez kapitalist ülke kökenli orijinal marka sahibi şirketler söz konusu rekabeti engellemek için uluslararası ticarete telif hakları uygulanması gibi kuralların yerleştirilmesi için baskı oluşturmaktadır.

BİT temelli maddi üretim süreçlerinin, yani donanımların üretiminin örgütlenmesi, kapitalist üretim tarzındaki üretim örgütlenmesinin özünü oluşturan fabrika örgütlenmesine göre belirgin farklılıklar göstermemektedir. Donanım üretiminin ana üstlenicisi durumdaki orijinal tasarım üreticisi şirketlerin -yukarıda da değinildiği gibi- devasa alanlarda gerçekleştirdiği kitlesel üretim, fordist iş örgütlenmesine paralel bir nitelik taşımaktadır. Bu, yirmi birinci yüzyılda da maddi

meta üretimine ilişkin genel usul ve esasların yerini koruduğunun bir kanıtıdır. Değişen en önemli şey tekniğin ve teknolojinin, üretim sürecinin hem yaratıcısı hem de yaratılanı konumuna erişmesidir. Bu durum, ne kapitalist üretim tarzı içindeki sömürüyü ortadan kaldırmaktadır ne de sömürüyü gerçekleştiren merkezlerin çıkarları doğrultusunda biçimlenen toplumsal yaşamın genel niteliklerini dönüştürmektedir. Dönüşüm olmamakla birlikte, sömürü ilişkileri ve bunun ekseninde şekillenen yaşamın emekçi kitleler açısından doğurduğu sonuçlar, yine teknik ve teknolojinin getirdiği olanaklardan da yararlanılarak daha katlanılabilir bir görünüme -algıların, beğenilerin, arzuların denetim ve yönetimi aracılığıyla- kavuşturulmaktadır. Bu durum, gerçekliğin yirmi birinci yüzyıldaki karanlık odası/*camera obscurası*dır.

BİT genel olarak üretim süreçlerine teknolojik bir altyapı sağlamasının yanı sıra sektör olarak da kapitalizmin küresel ilişkileri açısından önemli bir yere sahiptir. BİT sektörü güncel kapitalizmin gelişiminde hem özne hem de nesne konumunda yer almaktadır.

BİT temelli üretim, maddi, gayri-maddi üretim ekseninde yapılan ayrımın kimi noktalarda işlevsizleştiğini ortaya koymaktadır. Donanım olmadan yazılımın işlevsizleşmesi, yazılımsız donanımın çalışmaması ve bunun sonucunda BİT temelli üretimin kapitalist açıdan anlamını yitirecek olması, BİT sektörü temel alındığında maddi ve gayri-maddi üretimin zorunlu birlikteliğinin kanıtıdır. Diğer yandan BİT sektöründeki maddi ve gayri-maddi üretim süreci mekânsal, toplumsal ve teknolojik açıdan birbirinden farklılaşmaktadır. BİT temelli metaların –örneğin akıllı telefonların- ürün künyesinde sıklıkla görülebilen “...da tasarlandı”, “...da üretildi” şeklindeki ifadeler yukarıda belirtilen mekânsal, toplumsal ve teknolojik ayrışmanın

bir kanıttır. Üretim sürecindeki ayrışma BİT sektöründeki nihai ürün elde edim aşamasında birleşmektedir. Bu birleşme olmadan yukarıda sözü edildiği gibi, ortaya çıkan maddi (donanım) ve gayri-maddi (yazılım vb) ürünlerin kapitalist açıdan bir anlamı olmamaktadır.

Konuya ilişkin yazın, BİT temelli etkinliklerin gayri-maddi üretim süreçlerinde istihdam edilen kadın oranının, sektör içi karşılaştırma yapıldığında – ortalama olarak- erkeklerin dörtte veya beşte birine karşılık geldiğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, BİT temelli etkinliklerin gayri-maddi süreçlerinde (yazılım tasarımı, yazılım geliştirilmesi, yazılımın ilgili kullanıcının taleplerine uygun bir hale getirilmesi vb) istihdam edilen kadın oranının diğer sektörlerle göre daha yüksek olduğu da vurgulanmaktadır. BİT temelli maddi üretim süreçlerindeki (donanım üretimi, montajı, montajı gerçekleştirilen ürünün test edilmesi ilgili yazılımla bir araya getirilerek kullanıma hazır hale getirilmesi vb etkinlikler) toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin duruma odaklanıldığında ise, gayri-maddi üretim süreçlerine göre kadın istihdamının daha yüksek bir orana sahip olduğu, ilgili yazının incelenmesi sonucu anlaşılmaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitliğinin, BİT sektörünün maddi üretim süreçlerinde daha dengeli bir görünüm sergilediği coğrafyalar olarak özellikle Çin ve Tayvan’a dikkat çekilmektedir.

İhracat işlem bölgeleri⁷⁴ BİT sektörünün maddi üretim süreçlerinin gerçekleştiği alanlar olarak özellikle azgelişmiş kapitalist ülkelerde

⁷⁴ Özügürlü (2005: 97) ihracat işlem bölgelerine yönelik aşağıdaki değerlendirmelerde bulunmaktadır: “(…), ‘dünya pazarı fabrikasından’ söz edebilmek için, bir üretim faaliyetinin ‘ihracat işlemleri bölgesi’, ‘serbest ticaret bölgesi’ gibi adlandırmalarla yaygınlık kazanan üretim mekânları içinde gerçekleşmesi gerekmez; önemli olan ihracat yönelimli bir üretim örgütlenmesi ve istihdam stratejisinin var olup olmadığıdır. Bununla birlikte, serbest üretim bölgelerinin yaşam alanlarından izole bir biçimdeki mimari-toplumsal özelliği, uygulanan mevzuatın emek aleyhtarı niteliği ve daha önemlisi mevcut yatırımların çoğunlukla yabancı sermaye patentli olması gibi özellikler, Fröbel ve arkadaşları tarafından ihmal edilmemiş, irdelenmiştir; ancak gerek mekânın gerekse üretimin örgütlenmesinde bunların hiçbirinin belirleyici olmadığı vurgulanmıştır. Uluslararası yeni iş

kümelenmektedir. Teknoloji geliştirme bölgeleri olarak adlandırılan alanlarda ise BİT sektörünün gayri-maddi üretim süreçleri şekillenmektedir. Bu bölgelerde başlangıç düzeyinde (*startup*) ve gelişmiş düzeyde BİT temelli etkinlikleri yürüten şirketler yerleşik konumdadır. Ağırlıklı olarak teknoloji geliştirme bölgelerinde yerleşik bulunan şirketlerde istihdam edilen BİT sektörünün gayri-maddi emekçilerinin çalışma koşulları, –önceden de sözü edildiği gibi- sömürü ilişkilerinin emekçiler üzerinden yarattığı tahribatı minimize edecek şekilde tasarlanmaktadır. Bu tasarım emekçi dostu bir güdüyle değil, üretim sürecinde ortaya çıkacak olumsuzlukları asgariye indirme amacıyla gerçekleştirilmektedir.

Sömürünün gizlenmesi, BİT sektöründeki gayri-maddi emeğin nesneleşmediği ve böylece emekçinin kendi emeğinden koparılmayarak bir yabancılaşma süreciyle karşı karşıya kalmadığı yanılgısının emekçinin algı dünyasında yaratılması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Marx’tan ödünç alınacak ifadelerle, BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin yalnız çalışmadıkları zaman değil çalıştıkları zaman da kendilerini evlerinde gibi hissetmelerini sağlayacak koşullar oluşturulmakta ve emekçilerin çalışmadan bir “veba gibi kaçmaları” engellenmeye çalışılmaktadır (Marx, 2013b). Bu girişimlerin temel gerekçesi yabancılaşmanın, BİT sektörünün gayri-maddi emekçileri üzerinde yaratacağı verimlilik düşüşünü engellemek ve işçi sınıfının diğer bölümleriyle kuracağı ortak bir mücadele ittifakının önü kesmektir.

İşçi sınıfı bölümlerinin toplumsal olaylara ne tepki vereceği, ilgili bölümlerin durağan değil, dinamik konumlanışıyla anlaşılabilir. Diğer yandan sınıf bölümlerinin durağan anlarda, üretim ilişkilerine eklemlenişleri, bu eklemlenişin sermaye

bölümüne uygun bir mekan ve üretim örgütlenmesinin iki temel özelliğinden ilki sınai istihdamının dünya pazarları için üretim amacıyla yapılması, ikincisi ise üretim yapısının sınai işgücünün ucuz niteliğini temel alıyor olmasıdır.”

açısından ifade ettiği anlam, ilgili işçi sınıfı bölümünün diğeri işçi sınıfı bölümleriyle ekonomik, kültürel, toplumsal açıdan etkileşimi, ilgili sınıf bölümündeki bireylerin kendilerini bireysel ve grupsal olarak nerede ve ne şekilde konumlandıkları, olası sınıf mücadelesi sürecinde alacakları tavra ilişkin ipuçlarını barındırmaktadır. Söz konusu ipuçları, ilgili sınıf bölümüne yönelik “sınıf mücadelesinin yükseldiği dönemde şu şekilde konumlanacaktır” şeklinde mutlak bir öngöründe bulanabilmeyi ise mümkün kılmamaktadır. İlgili sınıf bölümlerinin sınıflar mücadelesinin –tarihsel açıdan- önceki evrelerinde takınmış oldukları tavır, ilgili sınıf bölümünün tarihin o anındaki koşullarıyla ilişkilendirilmelidir. Daha açık bir ifadeyle işçi sınıfı içi bölümlerin nesnel ve öznel koşullarının ne derece baskılandığı ve ilgili bölüm üyelerinin yaşamlarının ne derece olumsuz yönde bir dönüşüm geçirdiği, sınıflar mücadelesine dahil olup olmama yönündeki eğilimler üzerinde etkilidir. BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin olası bir sınıflar mücadelesi hattına öncü olarak yapabileceği katkının olanakları ve sınırlılıkları yukarıda vurgulandığı gibi tartışmalıdır. Bir sonraki bölümde, BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin sınıflar mücadelesinin öznesi olabilme kapasitesinin olanakları, yani bu çalışmanın ana sorunsalının yanıtı Türkiye özelinde aranacaktır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BİLİŞİM VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ ÖRNEĞİNDE TÜRKİYE’DE GAYRİ-MADDİ EMEĞİN SOSYOLOJİSİ

Tezin ilk üç bölümünde yürütülen kuramsal tartışmalarda, gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesi, üretim ilişkileri temelli bir çözümlemeye tabi tutulmaya çalışılmış, gayri-maddi emeğin hem üretken, üretken-olmayan emek tartışması ekseninde hem de sınıf oluşumuna yönelik kuramsal yaklaşımlar çerçevesinde değerlendirilmesi gerçekleştirilmiştir.

Bir önceki bölümünde ise bilişim ve iletişim teknolojileri (BİT) temelli etkinliklerin tarihsel geçmişine odaklanılarak, bu etkinliklerin genel niteliklerinin neler olduğu anlaşılmaya çalışılmış, ardından BİT’in kapitalizmin küresel ilişkileri açısından anlam ve önemi tartışılmıştır. Bu tartışma, BİT temelli etkinliklerin maddi ve gayri-maddi üretim süreçlerini bir arada barındıran ve çoğu yerde donanım-yazılım birlikteliğini zorunlu kılan karmaşık altyapısına dikkat çekerek ayrıntılandırılmıştır. BİT temelli etkinliklerin kapsamına, donanım üretiminden, yazılım tasarımına, elektronik ev aletlerinden, iletişim/telekomünikasyon altyapısının oluşturulmasına kadar farklı üretim ve emek süreçlerini barındıran çok sayıda etkinliğin girdiği vurgulanmış, söz konusu etkinliklerin hem BİT’le doğrudan hem de diğer üretim alanlarıyla dolaylı bir şekilde kurulan ilişkisine dikkat çekilmiştir. Dünya genelindeki coğrafi, teknik ve toplumsal dağılımı göz önünde tutularak yapılan değerlendirmelerde, Kuzey Amerika, Avrupa, Doğu Asya gibi bölgelerin, BİT temelli etkinliklerin üretim ve yönetiminde öncü konumda bulunduğu ifade edilmiştir. Sözü edilen etkinliklerde kazanılan öncü konumun kapitalist gelişmişlik düzeyiyle ilişkisine dikkat çekilmiş; bunun yanı sıra BİT temelli etkinliklerde

yetkinleşen coğrafyaların⁷⁵ kapitalist anlamda bir gelişim ivmesi yakaladıkları da vurgulanmıştır. BİT temelli etkinliklerde yetkinleşip kapitalist anlamda bir gelişim ivmesi yakalayan coğrafyalarda yerleşik bulunan şirketlerin BİT üzerinden sürdürülen dünya geneline yayılmış sermaye birikim sürecinde etkin bir rol almaya çalıştığı ifade edilmiş, fakat bu çabanın kapitalist üretim tarzının kontrolünü elinde bulunduran merkezlerce belirli ölçüde sınırlandırıldığı dile getirilmiştir. BİT temelli etkinliklerde Türkiye'nin rolüne ve payına ilişkin giriş niteliğinde kısa değerlendirmelerin de yapıldığı bir önceki bölümde, Türkiye'nin, dünya kapitalizminin bağımlı coğrafyalarından biri olarak, kapitalizmin küresel ilişkilerine ileri teknoloji ve teknik bilgi gerektiren BİT'ten ziyade –ağırlıklı olarak- tekstil ve benzeri sektörler aracılığıyla dahil olduğu belirtilmiştir. Bunun yanı sıra, Türkiye'deki serbest bölgelerde, sınırlı da olsa, BİT temelli maddi üretim süreçlerinin varlığına da değinilmiş İstanbul, Ankara ve de İzmir'de konumlanmış olan ve teknoloji geliştirme bölgeleri olarak anılan “TEKNOKENT “ve “TEKNOPARKLARDA” BİT temelli gayri-maddi üretimin belirli bir düzeyde gerçekleştirildiği de vurgulanmıştır.

Çalışmanın bu bölümü ise, Hardt ve Negri başta olmak üzere, diğer otonomcu yazar ve düşünürlerce, BİT temelli etkinliklerde rol alan gayri-maddi emekçilere atfedilen –kapitalist üretim tarzının devamlılığını sürdürecektel temel bilgi ve becerileri ellerinde tuttıkları iddiasından yola çıkarak öne sürdükleri- olası bir sınıf mücadelesi anında devrimci özne rolünü üstlenebilme kapasitesine sahip olabilmeleri savını, Türkiye'deki BİT temelli üretim süreçlerinde yer alan gayri-maddi emekçiler

⁷⁵ BİT temelli etkinliklerde yetkinleşme ölçütü, yeni bir ürününün, yazılımın ve/veya amaca yönelik bir sistem altyapısının tasarlanmasıdır. Yeni ürünün tasarımı ve bu tasarımın teknolojik altyapısını, maddi metaya dönüştürebilecek teknik ve teknolojik bilgiye sahip olmak, BİT etkinliklerindeki yetkinliğin sınırlarını belirlemektedir. Tasarlanmış ve teknik altyapısı hazırlanmış ürünlerin montajında rol almak ise BİT'te bir yetkinlik ölçütü olarak değerlendirilmemelidir.

üzerinden inceleyecektir. Söz konusu inceleme gerçekleştirilmeden önce, BİT temelli etkinliklerin Türkiye’deki yeri ve Türkiye’nin BİT açısından ne gibi olanaklara ve kısıtlara sahip olduğu ele alınacaktır. Ardından BİT’in gayri-maddi etkinliklerinde çalışan emekçilerin toplumsal mücadeleler alanında öncü bir rol üstelenip üstelenemeyeceğine ilişkin kuramsal tartışmalar temel alınarak birtakım çözümlemelerde bulunulacaktır. Son olarak da, Türkiye’deki BİT temelli gayri-maddi etkinliklerde rol alan emekçilerle gerçekleştirilen görüşmeler üzerinden saha çalışması bulgularının çözümlenmesi gerçekleştirilecektir.

5.1. TÜRKİYE’NİN “KÜRESEL KAPİTALİZME” EKLEMLENMESİNDE BİT SEKTÖRÜNÜN ROLÜ

Türkiye’de sürdürülen BİT temelli etkinlikler ele alınırken, Türkiye’nin, kapitalizmin küresel ilişkileri içindeki konumu ile kapitalist üretim tarzının Türkiye’deki gelişmişlik düzeyi ve nitelikleri göz önünde tutulmalıdır. Bir önceki bölümde de vurgulandığı gibi, kapitalist üretim tarzının dünya genelinde egemen olma eğilimi esas olmakla birlikte, söz konusu üretim tarzı yerel (bölgesel ve ulusal) düzeyde farklı nitelikler barındırmaktadır. Üretim, dolaşım ve bölüşüm ilişkilerinin yerel düzeydeki yansımalarına odaklanılması, ilgili bölgenin/ülkenin, kapitalist üretim tarzı açısından ifade ettiği anlamı da anlaşılır kılmaktadır. Bu nedenle, BİT’in Türkiye özelinde yürütülen etkinlikleri ele alındığında, “Kapitalizmin küresel ilişkileri açısından BİT etkinlikleri ne ifade etmektedir?” ve “Türkiye’de yürütülen veya yürütülecek olan BİT etkinliklerinin, ülke ve dünya ölçeğinde kapitalist üretim tarzı açısından önemi nedir?” soruları önem kazanmaktadır. Bu çalışmanın bir

önceki bölümünde ilk sorunun yanıtı aranmıştır. Burada yanıtı aranacak olan ikinci sorudur.

Genel geçer bir bilginin tekrarı olmasına karşın 1980’li yıllar, dünya kapitalizminin işleyişinde yaşanan sorunlardan arındırılması ve piyasa ekonomisinin tam anlamıyla işlevselleştirilmesi amacıyla ortaya konulan plan ve programların en yoğun şekilde deneyimlendiği restorasyon süreci olarak ifade edilebilir. Türkiye de, söz konusu restorasyon sürecinden hem ekonominin, hem de toplumsal yaşamın dönüşümü açısından en fazla etkilenen ülkelerden biridir. Üretim alanındaki değişiminden mali para hareketlerinin serbestleştirilmesine, döviz kurları üzerindeki devlet kontrolünün yeniden yapılandırılmasından kamusal üretim tesislerinin özelleştirilmesine kadar birçok adım, genel anlamda kapitalist üretim tarzının “sorunlu bir şekilde uygulandığı” düşünülen coğrafyalara tam anlamıyla nüfuz edebilmesi amacıyla atılmıştır.

Kuzey Amerika ve Batı Avrupa öncülüğünde ve de IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü ve OECD gibi örgütlerin teknokratik-ideolojik desteğiyle başlatılan yeniden yapılandırma sürecinde; Türkiye, Arjantin, Şili ve Brezilya gibi ülkeler, kapitalist üretim tarzının dünya genelinde sürdürülen etkinlikleriyle – ekonomik, politik ve toplumsal anlamda- uyumlu bir hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalar yalnızca uluslararası aktörlerle değil, aynı zamanda söz konusu uluslararası aktörlerin işini kolaylaştıracak yerel unsurların desteğinin alınmasıyla da yürütülmüştür. Söz konusu yerel unsurlar –daimi bir şekilde yukarıda vurgulanan uluslararası aktörlere bağlı olmak kaydıyla- kimi zaman askeri darbe yönetimi, kimi zaman seçimle gelmiş bir siyasal iktidar şeklinde somutlaşmıştır. Bu iktidarlar, kapitalist üretim tarzının merkez ülkelerin çıkarlarına göre yeniden

yapılandırılmasında doğrudan rol almıştır. Türkiye özelinde düşünüldüğünde, 24 Ocak 1980 Kararlarından, 12 Eylül 1980'e, 11 Ağustos 1989'daki 32 sayılı Kararnameden, özelleştirmelere kadar yerel düzeyde yaşama geçirilen her türlü politika, kapitalist üretim tarzının, dünya genelindeki varlığını güçlendirerek sürdürmesi için uygulamaya konulmuştur. Kapitalist üretim tarzının dünya geneline yayılmış daimi yeniden üretiminde –özellikle bağımlı konumdaki- ülkeler ve bölgeler düzeyinde gerçekleşmiş işbölümünün farklı nitelikleri bulunmaktadır. BİT temelli etkinlikler göz önünde tutulduğunda, örneğin Çin'in maddi meta üretimi aracılığıyla kapitalist üretim tarzının dünya genelindeki daimi yeniden üretimine katkı yaptığı ifade edilebilir. Maddi meta üretim kapasitesi belirli sektörlerle sınırlı, ileri teknoloji ve vasıflı emek gücünün yetersiz olduğu ülke ve bölgelerde ise doğal kaynakların, maddi meta üretimine hammadde sağlayacak bir biçimde etkinleştirilmesi yoluna gidilmektedir. Üçüncü bir seçenek ise çevre ülkelerin, spekülative para hareketleri aracılığıyla “kapitalist dünya ekonomisine” dahil edilmesidir. Spekülative para hareketleri sayesinde ilgili ülke hem iç piyasasına döviz aktarımı aracılığıyla belirli bir ticaret hacmi yaratabilmekte hem de iç piyasada bireysel tüketimi -yoğun borçlanmayla da olsa- azamileştirerek, tüketim-haz-borçluluk-boyun eğme dörtlüsü üzerinden olası toplumsal huzursuzlukların/başkaldırıların önünü kesmeye çalışmaktadır.

Türkiye kapitalizmi, hem küresel meta üretimi ve dolaşımında öncü sektörler hem de bu sektörlerde istihdam edilecek emek gücü açısından önemli eksiklikleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu eksiklikler Türkiye'nin, kapitalizmin küresel ilişkilerindeki bağımlı konumunun gerekçelerinden birini oluşturmaktadır (Yeldan,

2014a) .⁷⁶ Türkiye'nin dünya kapitalizmi içindeki konumunun gerekçeleri, Osmanlı döneminde sermaye birikimi sağlamayı olanaksız hale getiren toplumsal ve kültürel yapıdan, Cumhuriyet dönemi sonrasında ulusal ve uluslararası sosyo-ekonomik çıkar ilişkilerinin belirleyici rolüne kadar -bu çalışmanın sınırlarını aşan- bir çok niteliğe sahiptir. Fakat güncel kapitalizmin dönüm noktası olan 1980'ler temel alınır, Türkiye kapitalizminin genel niteliklerine ilişkin Yeldan'ın (2013: 26) aşağıdaki değerlendirmeleri dikkat çekicidir:

(...) 1980'li yılların yurtiçi alım gücünün kısılarak, yoğun bir teşvik politikası altında yurtdışı pazarlara ihraç edilmesine dayalı bir "klasik" birikim şeması verdiği görülmektedir. 1980'lerin ilk yarısında özel sermaye, ihracat teşvikleri ve düşük ücret maliyetlerinin getirdiği avantajları kısa dönem karlar içinde değerlendirirken, sektörün mark-up oranları (kar marjları) yükselmiş ve ücretli emeğin sektörel katma değer içindeki payı düşmüştür. Dolayısıyla, 1980 sonrası dönem boyunca, dış ticarete açık olan sektörlerin piyasa yapılarında bir değişiklik ortaya çıkmamış ve imalat sanayinin oligopol/tekelci niteliği korunurken ulusal ekonomi -bütün resmi söylemin ve beklentilerin aksine- ihracata yönelik olarak "sanayileşememiştir" (...)

Yeldan'ın değerlendirmelerinden yola çıkılarak, Türkiye kapitalizminin, dünya kapitalizmine eklemlenme sürecinin her zaman sancılı olduğu ve Türkiye'nin kapitalist anlamda merkez bir ülke konumuna yükselme girişimlerinin ağırlıklı bir şekilde başarısızlıkla sonuçlandığı öne sürülebilir. Türkiye'nin meta üretimi aracılığıyla dünya kapitalizmine eklemlenme çabalarının yeterli sonucu vermemesi, ülke içi ve çökuluslu sermayenin siyasal iktidar(lar)la kurduğu ilişkilerin nitelikleri, Türkiye kapitalizminin ticaret, rantıye ve spekülatif para hareketleri üzerinden gelişimine neden olmuştur. Türkiye kapitalizminin bir önceki cümlede belirtilen etkinliklerden olan ticaret üzerinden gelişimi, son yıllarda yoğunlaşan -özellikle BİT temelli maddi üretim süreçlerinin en önemli çıktıları olan kişisel bilgisayar, tüketici elektroniği (dijital müzik oynatıcılar, oyun konsolları, LCD, "akıllı" televizyon, BLU-RAY, harici bellek gibi dijital ortam oynatıcıları) ürünleri gibi- ithal edilmiş

⁷⁶ Türkiye kapitalizminin işleyişindeki yapısal sorunların OECD raporları bağlamındaki analizi için bkz. E. Yeldan (2014).

metaların tüketimi, barınma gereksinimini karşılayanın ötesinde tasarlanmış bir yaşam tarzının sembolü haline gelen konut inşaatlarının hemen hemen her kentteki varlığının sıradanlaşmasıyla somutlaşmaktadır. Önceden de vurgulandığı gibi tüketim, haz, borçluluk, boyun eğme temeline dayanan ilişki ağı, Türkiye kapitalizminin varlığını sürdürmesi bakımından önemlidir.

Günümüzde, ana-akım medyada yer alan ekonomi haberlerinin neredeyse tamamını, borsa veya meta üretimi dışı etkinlikler aracılığıyla elde edilen gelirlerin nasıl en-çoklaştırılacağı konusu işgal etmektedir. Bu durum mali sermaye hareketleri üzerinden elde edilen kazancın, Türkiye kapitalizmi açısından önemini ortaya koymaktadır. 1980 sonrasında Türkiye mali sisteminin, uluslararası mali sermaye hareketlerine olanak tanır bir şekilde düzenlenmiş olması, Türkiye'yi hızlı ve maliyetsiz kazanç sağlamak isteyen yabancı sermaye grupları açısından "değerli" bir ülke haline getirmiştir. Kısacası, Türkiye'nin, kapitalist üretim tarzının küresel ilişkilerine dahil olmasında, spekülasyon para hareketlerine olanak tanıyan mali sisteminin ve uluslararası mali yatırımcılara sunmuş olduğu yüksek kazanç olanaklarının önemli bir yeri bulunmaktadır. Türkiye'nin, kapitalizmin küresel ilişkilerine dahil edilmesindeki temel adımlardan biri olan mali serbestleşmenin tamamlanmasının 1990'larda gerçekleştiğine dikkat çekilmektedir (Yeldan, 2013: 26).

1990'lar, finansal serbestleştirmenin tamamlandığı dönemi göstermektedir. Bu dönemde ücretli emek gelirlerinin daraltılmasına dayalı "klasik" birikim sürecinin gerek iktisadi, gerekse politik olarak sınırlarına gelinmiş, bunun yerine yeni tür kaynak aktarımı ve rant transferi mekanizmaları devreye sokulmuştur. Finansal serbestleştirmenin getirdiği yeni tür mali araçlar bu mekanizmaların yürütülmesinde en önemli unsurları oluşturmuş, devlet bir yanda toplumsal gelir dağılımının düzenlenmesi işlevini yerine getirirken, bir yanda da kamu sektörü mali dengeleri bu sürecin tüm maliyetini üstlenmiştir.

Sönmez ise yabancıların Türkiye'den elde ettiği faiz kazancının 2003'ten beri ciddi bir artış gösterdiğini ortaya koymaktadır. Sönmez, yabancıların 1984-2003

arasında Türkiye'den 80 milyar ABD Doları kazanç transfer ettiğini, 2003-2013 arasında ise bu transferin 128 milyar ABD Doları olduğunu belirtmektedir (<http://mustafasonmez.net>). Sönmez, Türkiye'de, portföy yatırımı ya da borsadan elde edilen kazançlarında 2003 öncesi döneme göre ciddi bir artış gösterdiğini ifade etmektedir. 2003 öncesi portföy yatırımı ya da borsadan elde edilen kazancın 12 milyar ABD Doları olduğu, 2003-2013 arasından ise bu kazancın 36 milyar ABD Dolarına yükseldiği vurgulanmaktadır (<http://mustafasonmez.net>). Bu değerlendirmeler Türkiye ekonomisinde spekülasyon para hareketleriyle elde edilen kazancın boyutları hakkında da fikir vermektedir.

Yeldan'ın OECD Raporu'na göndermede bulunarak değerlendirdiği Türkiye'de üretim yapan şirketlerin büyüklüklerine göre istihdam kapasitesi, maddi meta üretiminde Türkiye'nin sınırlılıklarını da ortaya koymaktadır. TÜİK 2015 Hane Halkı İşgücü İstatistikleri, istihdamın sektörel yapısı ve Türkiye kapitalizminin genel niteliklerine ilişkin bir fikir vermektedir. Bu istatistiklere göre 2015 sonu itibarıyla Türkiye'de kayıtlı istihdam edilen toplam kişi sayısı 26 milyon 621 bindir. Bu sayının yarısından fazlası -13 milyon 896 bin 162- hizmetler sektöründedir. Sanayi ve tarımda istihdam edilenlerin toplamı ise hizmetlerde istihdam edilenleri zor geçmektedir. Türkiye'de istihdamın hizmet etkinliklerinde yoğunlaşmasının gerekçeleri merkez kapitalist ülkelerden daha farklı temellere dayanmaktadır. İleri bir kapitalist ülkede hizmetlerin istihdam içindeki payının artışının gerekçelerine bu çalışmanın önceki bölümlerinde değinilmiştir. Türkiye'de istihdamın hizmetsektöründe yoğunlaşması ise sabit sermaye yatırımları açısından var olan sorunlardan eksik istihdama kadar bir çok gerekçeyi içinde barındırmaktadır.

İstihdamın hizmet sektöründe yoğunlaşması Türkiye kapitalizminin sorunlu yanlarından birini ortaya koymaktadır.

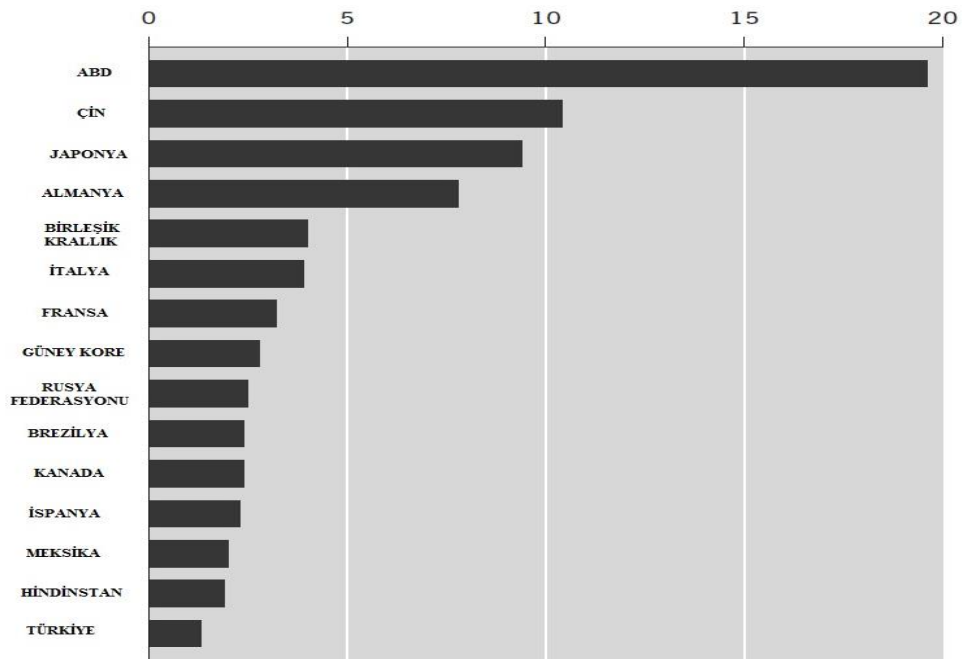
Maddi üretim süreçleriyle dünya kapitalizmine eklemlenme, Türkiye açısından tali bir alan olarak gözükmemektedir. Bu tali alan içinde ise BİT temelli üretim genel anlamda sınırlı bir rol almaktadır. BİT'in gayri-maddi etkinlikleri özelinde düşünüldüğünde de, söz konusu alanın mikro düzeyde kaldığı ifade edilebilir. Burada yapılan vurgu, Türkiye'nin, kapitalizmin küresel ilişkileri içinde kendisine biçilen rolle bağlantılıdır. Türkiye'de gerçekleştirilen meta üretiminin dünya kapitalizmi açısından belirli sektörler özelinde bir anlam ifade ettiği mutlaklıdır. Fakat söz konusu sektörlerin yenilikçi ve teknolojik gelişim sağlayıp Türkiye kapitalizmini, kapitalizmin küresel düzeydeki ilişkileri içinde merkez ülke konumuna taşıyıcı bir niteliği olduğu söylenemez. Dokumacılık, deri sanayi gibi tekstil ve giyime ilişkin etkinlikler ile –önceden de sözü edildiği gibi- sermaye gruplarına önemli kamusal desteklerin ve belirli muafiyetlerin sağlandığı İhracat İşlem Bölgeleri veya Serbest Üretim Bölgelerinde konumlanmış – dünya genelinde etkinlik alanına sahip- EÜH ve OTÜ şirketlerinin yerel ve bölgesel gereksinimlerine göre üretim yapan şirketler, Türkiye'nin dünyanın geri kalanıyla kurduğu kapitalist ilişkiler ağında meta üretimi temelinde düşünüldüğünde etkin bir yere sahiptir.

BİT temelli etkinlikler, donanım, yazılım ve iletişim olarak üç alt kategoride değerlendirildiğinde, Türkiye'de söz konusu üç alt kategorinin doğrudan üretimini oluşturacak eksiklikler⁷⁷ ve Türkiye'ye, kapitalizmin küresel ilişkileri içinde biçilen rol, yukarıda açıklanmaya çalışan sorunların temelini oluşturmaktadır. Örneğin 2009 OECD verileri, Türkiye'yi, üretim hacmi en büyük on beşinci ülke olarak

⁷⁷Donanım, yazılım ve iletişimin altyapısını yurtdışına bağımlı olmadan üretebilecek sermaye birikimi, ham madde ve üretim gerçekleştirecek yüksek nitelikli emek gücüne ilişkin eksiklikler.

tanımlamaktadır (Dicken, 2011: 36). Listenin başında bulunan ABD dünya geneline yapılan üretimin yüzde yirmisini tek başına karşılarken Türkiye, dünya genelindeki üretim yaklaşık yüzde ikisini tek başına karşılayarak on altıncı sırada yer almaktadır. Bu sıralamada toplam olarak gerçekleştirilen meta üretimi esas alınmaktadır. Diğer bir ifadeyle, üretilen metanın niteliksel değil niceliksel bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Bu durum da, Türkiye'nin kapitalizmin küresel ilişkilerine eklemlenmesine hangi sektörler aracılığıyla gerçekleştiğine ilişkin değerlendirmelerle herhangi bir çelişki oluşturmamaktadır.

Şekil 5.1: Dünya Bankası (2009) Verilerine Göre Dünya Genelindeki Üretim (İmalat) Hacimleri (Yüzde Olarak)

Kaynak: Dicken, 2011:36

Peter Dicken'in (2011: 36) değerlendirmelerinden yola çıkılarak, dünya genelinde maddi meta üretiminde belirli ülkelerin daimi bir öncü rolü olduğu sonucuna ulaşılabilir. Diğer ülkelerin ise maddi üretim süreçlerinde öncü ülkeleri takip/taklit

eden bir konumda bulunduğu ifade edilebilir. Aslında bu durum, önceden de sözü edildiği gibi yalnız maddi meta üretimi için değil, aynı zamanda hizmet üretimi ve gayri-maddi üretim süreçleri açısından da geçerlidir. Kapitalist üretim tarzının belirli bir aşamasını yakalayamayan coğrafyalarda, meta üretiminden, hizmetlere, genel anlamda gayri maddi etkinliklerden, akademik etkinliklere kadar, insan yaşamını üreten birçok alanda kapitalizmin merkez/öncü ülkelerini takip ve taklit kaçınılmaz hale gelmektedir. Meta üretim etkinlikleri düşünöldüğünde Türkiye'nin, dünya kapitalizminin teknolojisi önceden tasarlanmış ve entelektüel üretim süreci sonlanmış etkinliklerini nihai ürün haline getirme noktasında ağırlıklı bir rol üstlendiği söylenebilir. Türkiye'de belirli bir düzeyde yenilikçi araştırma geliştirme çalışmaları olmasına karşın, dünya geneliyle karşılaştırıldığında, bunun ihmal edilebilir bir boyutta kaldığı görölmektedir. Zira, dünya çapındaki BİT temelli etkinlikleri içinde, Türkiye merkezli tasarlanmış bir donanım, yazılım veya iletişim altyapısının belirleyici düzeyde etkin rol oynamadığı bilinmektedir.

Türkiye'nin, kapitalizmin küresel ilişkilerine, üretim etkinlikleri aracılığıyla eklemlenme girişimlerinde yaşanan sorunların, ülke içindeki yetersiz değişmez sermaye birikimiyle bağlantılı olduğu ifade edilebilir (Yeldan, 2013).

Söz konusu değişmez sermaye birikim eksikliği, Türkiye'deki kapitalist gelişim sürecinin yapısal sorunlarıyla ilgilidir. Sanayi üretiminde, ileri kapitalist ülkelerin yakaladığı gelişim sürecini yakalayamama, yenilikçi meta üretiminden çok hali hazırda üretilmiş yarı mamullerin, bitmiş mamule dönüştürölmesindeki montaj işlemlerinde rol alma, Türkiye kapitalizminin bir önceki cümlede vurgulanan yapısal sorunlarının bileşeneleri olarak belirtilebilir. Eksik olduğu öne sürölen değişmez sermaye birikiminin, Türkiye'deki BİT altyapısının oluşturulması sürecinde yaşanan

sorunlara gerekçe oluşturduğu öne sürülebilir. Diğer yandan sektör açısından gerekli vasıflı emek gücünü oluşturacak eğitimsel altyapı eksikliğini de unutmamak gerekir. Takip eden altbölümde ayrıntılı bir biçimde çözümlenecek olan ve Türkiye’de BİT sektörünün durumunu ele alan sektörel araştırma raporlarında, 2000’lerin başından itibaren gerçekleştirilen –özellikle internete yönelik- altyapı yatırımlarının niteliklerine dikkat çekilmektedir. Örneğin internet altyapısının oluşturulmasındaki önemli payın –özelleştirilmesine karşın öncesinde kamu mülkiyetinde bulunan bir şirket olan- Türk Telekom’a ait olması, özel sektörün maliyetli etkinliklerinden kaçınmasına yönelik bir örnek olarak verilebilir. BİT’in kendi içindeki parçalı yapısı göz önünde tutulduğunda donanım, yazılım ve iletişim/telekomünikasyon arasında, Türkiye’de en fazla internet ve mobil iletişim/GSM altyapısının geliştirilmesine yönelik harcamaların yapıldığı belirtilebilir. Kapitalist üretim tarzının yerel düzeydeki, yani Türkiye özelindeki gelişim nitelikleri göz önünde tutulduğunda, ülke içindeki birçok sermaye grubunun, zahmetli ve maliyetli altyapı yatırımlarından kaçınarak, sermaye birikim sürecini daha kolay yöntemler aracılığıyla daimi kılmaya çalıştıkları öne sürülebilir. Kapitalizm açısından genel bir eğilim olan bu durumun, Türkiye açısından da farklı olmadığı ifade edilebilir.

Sabit sermaye yatırımlarının 1980-sonrası dönemde kamu ve özel kesimler arasındaki dağılımına daha yakından bakıldığında kendiliğinden oluşan bir işbölümü karşımıza çıkmaktadır: Özel yatırımlar giderek konut sektörüne yönelirken, kamu yatırımları ise daha çok enerji ve ulaşım sektörlerine yoğunlaşmıştır. Bu işbölümü altında, kamu ve özel sektör yatırımlarının birbirini dışlayan kalabalıklaştırma (crowding-out) etkisinden ziyade, birbirini tamamlayan içe kalabalıklaştıran (crowding-in) etkisini izlemekteyiz (Yeldan, 2013: 47).

BİT gibi –kapitalist anlamda önemli bir gelişmişlik düzeyine gereksinim duyan- sektörlerle yönelik Türkiye'deki yatırımların ağırlıklı olarak yabancı sermaye gruplarınca gerçekleştirildiği –bilinen bir gerçek olmasına karşın- burada bir kez daha vurgulanabilir. Türkiye’ye yönelik BİT sektörel değerlendirme raporlarında,

yabancı sermaye gruplarının Türkiye'ye yatırım yapabileceğine, Türkiye'nin genel anlamda BİT etkinlikleri açısından önemli bir ekonomik kazanç kapasitesi vaat eden niteliğe sahip olduğuna dikkat çekilmektedir. Kapitalizmin Türkiye özelinde ve dünya genelindeki güncel gereksinimleri göz önünde tutulduğunda, BİT temelli – hem maddi hem de gayri-maddi boyutları bir arada olmak üzere- etkinliklerin sürdürülmesi ve geliştirilmesi birer zorunluluktur. Bu nedenle, Türkiye'nin kapitalist bir doğrultuda gelişimi için çalışan kurum ve kuruluşlar ile Türkiye'nin dünya kapitalizmine azami yarar sağlayacak nitelikleri barındırır bir şekilde eklemlenmesini hedefleyen uluslararası yapılanmalar, BİT temelli etkilerin ülke içindeki etkinlik alanının artırılması için çaba göstermektedir. Bu çaba, olanaklar ve sınırlılıklar göz önünde tutularak, donanım ve yazılım tasarımı, üretimine, iletişim altyapısının oluşturulmasından, BİT temelli hizmetlerin müşteri gereksinimlerine göre özelleştirilmesine kadar Türkiye'nin, BİT'in tüm alt bileşenlerinde, kapitalist sermaye birikiminin dünya genelindeki çıkarlarıyla uyumlu bir hale getirilmesine yöneliktir. Aşağıdaki altbölümde BİT temelli etkinliklerin Türkiye'deki genel görünümüne ilişkin değerlendirmelerde bulunulacak ve özellikle BİT temelli gayri-maddi etkinliklerin Türkiye'deki kapasitesi üzerine yoğunlaşılacaktır.

5.2. TÜRKİYE'DE BİT SEKTÖRÜ VE GAYRİ-MADDİ EMEK

Türkiye'de sürdürülen BİT etkinliklerine ilişkin sektörel değerlendirme raporları incelendiğinde, belirli noktalara odaklanıldığı görülmektedir. Bu noktaların, Türkiye'de bilgisayar, internet, mobil telefon, tüketici elektroniği kullanım oranları ve sayıları, Türkiye'deki BİT temelli etkinliklerin pazar payının yıllar içindeki değişiminin sayısal ve oransal bir biçimde değerlendirilmesi olduğu ifade edilebilir.

Türkiye'nin BİT açısından uluslararası yatırımcılara yönelik çeşitli olanaklar sunduğuna dikkat çekilen raporlarda, donanım üretimi açısından serbest bölgelerin ve ihracat işlem bölgelerinin, yazılım geliştirilmesi açısından ise “4691 sayılı Teknoloji Geliştirme Bölgeleri Kanunu” temelinde kurulan teknoloji geliştirme bölgelerinin (TEKNOKENTLER, TEKNOPARKLAR), Türkiye’de BİT temelli etkinliklerin yoğunlaştırılarak dünya geneliyle uyumlu bir hale getirilmesine yönelik önemli birer kapasiteye sahip olduğu vurgulanmaktadır (Türkoğlu, 2010; İGEME, 2010; YASED, 2012).

Türkiye'nin özellikle 2000 yılından itibaren BİT temelli alanlarda gelişme kaydettiği raporlarda vurgulanmakta, her geçen gün Türkiye’de bilgisayar kullanımının arttığı, bununla birlikte geniş bant internet erişimine sahip olan bireysel kullanıcı sayısının da aynı şekilde yoğunlaştığı ifade edilmektedir. Bunların yanı sıra Türkiye'nin mobil iletişim pazarı açısından da yatırımcılara çeşitli olanaklar sunduğu, ülke içinde kullanılan veya kullanılması olası gözüken “akıllı telefon” ve “tabletlerin” kayda değer büyüklükte ekonomik değer taşıdığı belirtilmektedir. Türkiye'nin BİT temelli dış ticaret verilerinin de incelendiği sektör değerlendirme raporunda, 2006’dan 2009’a kadar geçen üç yıllık zaman dilimi içerisinde, BİT temelli ithalatın, BİT temelli ihracattan üç katı kadar daha fazla olduğu ortaya konulmaktadır (İGEME, 2010). Söz konusu veriler, Türkiye’de BİT temelli üretimden çok bir tüketim eğiliminin egemen olduğunu yorumunu olanaklı kılmaktadır. Bu eğilim, önceden de sözü edildiği gibi, kapitalizmin gelişmişlik düzeyi ve kapitalist küresel ilişkilerde Türkiye’ye biçilen rollerle ilgilidir. Sektör raporlarında dikkat çeken diğer bir nokta ise, Türkiye’de BİT temelli donanım, yazılım ve hizmetlerin tüketilme kapasitesi ve bu kapasitenin yabancı sermayeye ne

gibi olanaklar sağlayabileceğine yönelik yapılan vurgunun, Türkiye’de BİT temelli üretim yapabilme olanaklarına yapılan vurgudan daha yoğun olmasıdır. Daha açık bir ifadeyle, söz konusu raporlarda, BİT temelli etkinliklerde bulunan yabancı sermaye gruplarına “burada ürünlerinizi ve hizmetlerinizi satıp pazarlayabileceğiniz önemli bir alan var, gelin bu fırsatı iyi değerlendirin” mesajı verilmektedir. Türkiye’nin genç ve dinamik nüfusa sahip bir ülke olarak BİT temelli üretim alanlarına yönelik belirli bir umut vaat etmesine karşın, çeşitli eksikliklerinden dolayı söz konusu nüfusun kullanımına yönelik aksaklıkların yaşandığına da değinilmektedir (YASED, 2012).

Raporlarda, Türkiye’de BİT temelli değerlendirmelerde özellikle, BİT’in bir alt sektörü olan donanım, yani bilgisayar, elektrikli ve elektronik ev aletleri, büro/ofis araç gereçleri, işitsel-görsel araçlar (*audio-visual devices*) ile telekomünikasyon gereçlerine yapılan harcamalara dikkat çekilmektedir (İGEME, 2014: 18). Türkiye’nin BİT üç ana alt sektörü olan donanım, yazılım ve iletişiminden en zayıf olduğu alanın yazılım olduğuna vurgu yapılmakta, iletişim alanı değerlendirme dışı tutulduğunda, Türkiye’de hem sermayedarların hem de bireysel tüketicilerin en fazla harcama yaptığı BİT alt sektörünün donanım olduğu ifade edilmektedir (İGEME, 2014: 18).

5.2.1. Türkiye'de BİT Sektörünün Genel Görünümü

İlk olarak Türkiye’de BİT temelli gelişmelere uyum sağlanması amacıyla 2000'lerin başından beri kamusal nitelikli kurum ve kuruluşların çeşitli araştırmalar yaptığı, bu araştırmalar sonucunda çeşitli belgeler ve raporlar hazırlandığı belirtilmelidir.⁷⁸ Bu belge ve raporlarda, BİT merkezli bir dönüşümün kamu

⁷⁸ Yapılan basit bir internet taraması sonucunda, konuya ilişkin hazırlanan ilk belgenin 2004 Kasım ayında yayınlanan "Ulusal Bilim ve Teknoloji Politikaları 2003-2023 Strateji Belgesi" olduğu

kurumlarından, bireysel kullanıcılara kadar Türkiye'de ne şekilde gerçekleştirilmesi gerektiğine ilişkin değerlendirmeler yer almaktadır. Örneğin "Bilgi Toplumu Stratejisi" başlıklı belgenin önsözünde "21. yüzyılın başlangıcında ülkelerin verimlilik artışı yoluyla rekabet avantajı yakalamak için bilgi ve iletişim teknolojilerinden etkin faydalanmalarının bir gereklilik olduğunun geniş kabul görmesiyle birlikte Türkiye'de de bilgi toplumuna geçiş çalışmaları hızlanmıştır" ifadelerine yer verilmektedir (Peppers & Rogers Group, 2006: 4). Bu ifadeler, Türkiye'nin BİT merkezli bir dönüşümü başlatmadaki temel hassasiyetinin, kapitalizmin küresel ilişkileri içinde, BİT etkinlikleri aracılığıyla merkez bir ülke konumuna yükselme hedefiyle ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu hedef, "e-Dönüşüm Türkiye İcra Kurulu tarafından hazırlanan "Bilgi Toplumu Dönüşüm Politika Belgesi"nde dolaylı bir biçimde "bilim ve teknoloji üretiminde odak noktası haline gelmiş, bilgi ve teknolojiyi etkin bir araç olarak kullanan, bilgiye dayalı karar alma süreçleriyle daha fazla değer üreten, küresel rekabette başarılı ve refah düzeyi yüksek bir ülke olmak" ifadeleriyle açıklanmaktadır. Kamu kurum ve kuruluşları tarafından BİT'e yüklenen anlam, öncelikle Türkiye kapitalizminin BİT'in sağladığı olanaklar sayesinde elde edeceği birikimle yakından ilişkilidir. Bir başka ifadeyle, kapitalist üretimi benimsemiş her ülkede olduğu gibi Türkiye'de de ekonomik ve toplumsal yeniden yapılanma süreçleri, sermaye gruplarının çıkarlarıyla uyumlu bir şekilde yaşama geçirilmektedir. Bu nedenle verimlilik artışı aracılığıyla rekabet üstünlüğünün sağlanması gibi bir hedefe ulaşmak amacıyla bilişim ve iletişim teknolojilerinin önemine dikkat çekilmektedir. Örneğin "2014-2018 Bilgi Toplumu

anlaşılmıştır. Bu belge dışında "Bilgi Toplumu Stratejisi (2006-2010)", "Bilgi Toplumu Eylem Planı (2006-2010)", "Bilgi Toplumu Stratejisi 'Strateji Belgesi'" ve "2014-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı-Taslak" başlıklı belgelerde de Türkiye'nin, BİT temelli etkinlikleri ne şekilde ve hangi amaçla kullanması gerektiğine yönelik değerlendirmeler bulunmaktadır.

Stratejisi Eylem Planı" taslak metninde, bilişim teknolojileri ekseninde temel amaç şöyle ifade edilmektedir:

"...rekabetçi piyasa yapısı içerisinde gelişen güçlü bir BT pazarının oluşması ve sektörün ekonomiye sağladığı doğrudan ve dolaylı katkının artırılmasıdır. Bu amaçla, başta KOBİ'lerde olmak üzere BT kullanımının yaygınlaştırması sağlanacak, BT sektörünün yerli katma değeri ve ihracatı artırılacak ve BT politikalarının etkin şekilde yönetilmesine yönelik tedbirler alınacaktır" (Kalkınma Bakanlığı, 2014: 67, <http://akgul.bilkent.edu.tr>).

BİT temelli maddi ve gayri-maddi üretim süreçleri aracılığıyla Türkiye'nin dünya kapitalizmine eklenilebilmesine yönelik çaba sarf edilmesi gerektiği şeklinde bir yorum, söz konusu raporların incelenmesi sonucunda yapılabilir.

5.2.2. Sektör Raporları Ekseninde Türkiye'deki BİT Temelli Etkinliklerin Genel Nitelikleri

BİT'e ilişkin hazırlanan sektörel değerlendirme raporlarında, Türkiye'nin – yukarıda da belirtildiği gibi- ağırlıklı olarak BİT temelli ürün ve hizmetlerin ithalatçısı konumunda yer aldığı ifade edilmektedir. BİT sektörüne yönelik Türkiye tarafından gerçekleştirilecek yatırımların hem sektörel büyümeyi garanti altına alacağına hem de BİT genelinde ve alt sektörlerinde, Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı - sektöre ilişkin- cari açığın azaltılması noktasında işlevsel olacağına dikkat çekilmektedir (YASED, 2012: 4). Sözü edilen raporda BİT'in, Türkiye ekonomisindeki yerinin 2023'e kadar 160 milyar ABD dolarına ulaşması beklendiği vurgulanmakta; bu beklentinin gerçeğe dönüşmesi için –raporun kaleme alındığı 2012 yılı göz önünde tutulduğunda- önümüzdeki on yıl içinde sektörel büyüme oranının hali hazırdaki sektörel yıllık büyüme oranının üç katına, yani yıllık yüzde 15'e çıkması gerektiğinin altı çizilmektedir (YASED, 2012:5). Türkiye, BİT sektörü

açısından dünyanın en hızlı büyüme eğilimine sahip ülkelerinden biri olarak gösterilmekte ve nüfusunun yarısının 30 yaş altında olması nedeniyle BİT hizmetleri ve ürünleri açısından önemli olarak nitelenmektedir (US COMMERCIAL SERVICE, 2012: 1). Sektör raporlarında yapılan değerlendirmelerde çeşitli farklılıklar dikkat çekmektedir. Bazı raporlar (İGEME, 2010; İGEME 2014) Türkiye'nin BİT sektörü açısından mutlak olumlu bir gelecek vaat ettiğini öne sürmektedir. Kimi raporlar ise (YASED, 2012; US COMMERCIAL SERVICE, 2012), Türkiye'nin BİT sektörüne ilişkin niteliklerini daha nesnel bir bakış açısıyla ele almaktadır.

Türkiye'nin BİT temelinde, neden yabancı yatırımcılar açısından cezp edici olduğu dört temel gerekçeyle İGEME (2014: 8) sektör raporunda ele alınmaktadır. İlk temel gerekçe olarak Türkiye'nin, BİT sektörü açısından bölgesel bir bağlantı noktası olma olasılığı taşıyan büyüyen bir ekonomi olduğu savı öne sürülmektedir. Bu temel gerekçenin kapsamına, Türkiye'nin oldukça büyük bir içsel BİT pazarına sahip olduğu vurgusu da dahil edilmektedir. Diğer yandan dünya genelinde etkinlik alanına sahip şirketlerin, büyüyen pazarlardaki işlerini yönetmek ve denetlemek için Türkiye'yi bölgesel merkez olarak seçtikleri belirtilmektedir. Yabancı BİT yatırımcılarını ikna etmeye yönelik ikinci temel gerekçe ise Türkiye'nin, BİT sektörü açısından, hükümet desteğinin sağlandığı yatırım dostu bir ortama sahip olduğu savıdır. Bu temel gerekçenin ayrıntılarına bakıldığında ise, Türkiye'nin, BİT sektörüne yatırım açısından hem avantajlı hem de kolay olanaklar sunduğu; hükümetin, kamu kurum ve kuruluşlarının ve de STK'lerin BİT sektörüne yapılan yatırımları çeşitli şekillerde desteklediği vurgusu dikkat çekmektedir. Diğer bir temel gerekçe ise "Türkiye, BİT sektörü açısından yüksek nitelikli iş yapabilme kaynağı ve

altyapı sunmaktadır” şeklinde ifade edilmektedir. İş yapabilme kaynağı ve altyapı olanakları ilişkin ayrıntılar ise şu şekildedir:

Türkiye’deki üniversitelerde bulunan seçkin mühendislik fakülteleri, ayrıcalıklı akademik araştırma yapma olanağı sunmaktadır. Bu durum mühendislik ve ilgili alanlarda olağanüstü akademik programların oluşturulmasını sağlamaktadır. Türkiye’de akademik camia, teknoloji geliştirme bölgelerinde yeni buluşların üretimine katılmaktadır. Türkiye, son yıllarda artan yatırımlara tanıklık etmiş olan modern bir altyapıya sahiptir İGEME (2014: 8).

Son gerekçe ise Türkiye’nin BİT’in çeşitli alt sektörlerinde rekabet üstünlüğünü elinde bulundurduğuyla ilişkilidir. Türkiye’nin iletişim, BT (bilişim teknolojileri) ve e-ticaret (*e-business*), yazılım ve donanım pazarı açısından rekabet üstünlüğüne sahip olduğu vurgulanmaktadır (İGEME, 2014: 8). BİT sektörüne yönelik yabancı yatırımcıları Türkiye’de yatırım yapmaya yönelik ortaya konulan gerekçeler yalnızca BİT sektörü için değil, genel anlamda tüm sektörlerde yatırım yapma olasılığı bulunan yabancı yatırımcıları ikna etmeye yöneliktir.

Türkiye’nin yabancı yatırımcı açısından avantajlı ve kolay olduğuna ilişkin değerlendirmeler, “TC Başbakanlık Yatırım ve Destek Tanım Ajansı”nın internet adresinde “Türkiye’de Yatırım Yapmak İçin 10 Neden” başlığı altında da yer almaktadır. Sektörlerden bağımsız düşünüldüğünde, ülke içine yabancı sermaye girişi sağlamak için sürdürülen tanıtımların benzer nitelikler taşıdığı söylenebilir. Çokuluslu sermayenin ülke içine çekilmesine ilişkin çabalar, BİT sektörü özelinde düşünüldüğünde ise, söz konusu çabaların, çokuluslu sermaye tarafından ülke içinde mutlak anlamda bir üretim tesisi kurulması veya istihdam olanağının yaratılması amacıyla sarf edilmediği sonucuna varılabilir. Çokuluslu sermayenin ülke içinde yarattığı ticaret hacmiyle bağlantılı olarak bireysel tüketimin desteklenmesi –örneğin maddi ve gayri-maddi açıdan hiçbir üretimi Türkiye’de gerçekleşmeyen ABD ve Güney Kore kökenli kimi ürünlerin Türkiye iç pazarında yoğun bir şekilde alıcı

bulması- sayesinde Türkiye’de –BİT sektörü özelinde oluşturulan- sermaye döngüsünün/devresinin üçüncü aşamasının, yani meta sermaye devresinin gerçekleştiği öne sürülebilir. Ülke içinde satılan ürünler aracılığıyla, meta sermaye devresinin bir bölümünü tamamlayan söz konusu şirketler açısından Türkiye, üretim alanı olmaktan çok bir ticaret alanı olarak anlam kazanmaktadır. Son yıllarda, ülke içinde satış miktarları hızlı bir şekilde yükselen mobil telefon, LCD televizyon vb teknolojiye sahip diğer tüketici elektroniği ürünlerinin önemli bir bölümü, çokuluslu BİT şirketlerine ait markalar olup, ağırlıklı bir şekilde Çin, Tayland, Tayvan gibi ülkelerde üretilmektedir.

İGEME (2014: 18) sektör raporuna göre Türkiye’de teknoloji harcamaları - yukarıda da belirtildiği gibi- yoğun olarak BİT temelli donanımlara yöneliktir. Donanım harcamalarının içsel dağılımına bakıldığında ise ağırlığın mobil telefon ve diğer iletişim araçlarında olduğu görülmektedir. Mobil telefon ve diğer iletişim araçlarından sonra ise LCD ve diğer işitsel-görsel araçlar ve telekomünikasyon bileşenleri gelmektedir. Bilgisayarlar, çevresel birimler ve diğer büro/ofis malzemeleri, televizyonlar, CD/DVD oynatıcılar, dijital kameralar ve diğer tüketici elektroniği ürünlerinin Türkiye’deki tüketiminin yukarıda sözü edilen donanımlara göre -2009-2017 arasında- daha sınırlı bir artış gösterme olasılığına sahip olduğu, ilgili raporda ifade edilmektedir (İGEME, 2014: 18). GPS yön bulma ve diğer ölçüm aygıtları ile veri işlemeye, telekomünikasyona yönelik aygıtlar ve de diğer iletken kablolarla yönelik Türkiye’de yapılacak harcamalara ilişkin öngörüler ise bu donanımlarayapılacak harcamaların, 2009-2017 döneminde neredeyse hiç artmayacağını ortaya koymaktadır. Üzerine yapılacak harcamalarınsınırlı kalacağı belirtilenBİT temelli donanımların önemli bir bölümü ağırlıklı olarak bireysel

tüketicilerden çok BİT etkinlikleri için gerekli teknik altyapının kuruluşuna yöneliktir. Söz konusu donanımlara yönelik Türkiye içinde yapılacak harcamaların, diğer donanımlara yapılacak harcamalara göre daha sınırlı kalacağına ilişkin tahminler, Türkiye'de BİT temelli altyapı yatırımları ve üretim etkinliklerinin sınırlı kalabileceği yorumuna olanak vermektedir. 2011 verileriyle Türkiye'deki bilişim teknolojilerinin pazar payının 9 milyar ABD Dolarına ulaştığı; donanım alt sektörünün, yüzde 75'ten daha büyük bir oranla hala pazardaki payını yükseltme eğiliminde olduğu belirtilmektedir (YASED, 2012: 23). Yazılım sektörünün 850 milyon ABD Dolarıyla bilişim teknolojilerinde en düşük paya sahip olduğu, bilişim teknolojileri alanındaki hizmetlerin ise -2011 verileriyle- 1,3 milyar ABD Dolarına ulaştığı ifade edilmektedir (YASED, 2012: 23).

Türkiye'de BİT temelli donanımların tüketimine yönelik tahminler -bir önceki ve bu bölümde ele alınan- kapitalist üretim tarzının dünya geneline yayılmış coğrafi teknik ve toplumsal işbölümünün genel nitelikleriyle örtüşmektedir. Türkiye'nin, çokuluslu BİT şirketleri açısından, entelektüel kapasite veya montaj olanağı sağlayan bir maddi veya gayri-maddi üretim alanı olmaktan çok bir ticaret alanı⁷⁹ olarak görülmesi, sermaye devrelerinin, para sermaye, üretken sermaye ve meta sermaye şeklindeki üç devresinin, dünya geneline ne şekilde dağıldığına ilişkin duruma verilebilecek bir örnektir. Sermaye devresinin bir bütün olarak düşünülüp -BİT etkinlikleri özelinde- dünya geneline yayılmış görünümüne göz atılması halinde, para sermaye devresinin genel bir biçimde Kuzey Amerika ve Batı Avrupa gibi bölgelerde yoğunlaşarak, üretken sermaye devresine hazırlandığı ifade edilebilir. Üretken

⁷⁹ Ellen Meiksins Wood, *Sermaye İmparatorluğu* (2014) başlıklı çalışmasında ticaretin kapitalist üretim tarzının gelişmesinden önceki dönemde, dünyanın farklı coğrafyalarında nasıl bir gelişim sergilediğini incelemektedir. Ortalama beş yüz yıllık bir geçmişe sahip olan çağdaş anlamdaki ticari etkinlikler, kapitalist üretim tarzının, dünya üzerindeki egemenliğini mutlaklaştırmasının ardından farklı bir boyuta ulaşmıştır.

sermaye devresinin ise ağırlıklı olarak –yukarıda da bahsedilen- Çin, Tayland, Tayvan gibi coğrafyalarda asıl olarak yoğunlaşması söz konusudur. Meta sermaye devresi aşaması ise dünya geneline yayılmıştır. Türkiye’nin de asıl olarak, para sermaye veya üretken sermayeden çok meta sermaye devresine katkı sağladığı öne sürülebilir. Öne sürülen bu görüş, Türkiye’nin, kapitalizmin küresel ilişkilerine spekülative para hareketlerinin yanı sıra önemli bir pazar olarak ticari etkinlikler aracılığıyla da eklemlendiği görüşünü destekler niteliktedir.

İGEME (2014: 15) sektör raporu yukarıdaki değerlendirmeleri destekleyici bulgular barındırmaktadır. Söz konusu raporda Türkiye’de BİT’e yönelik yapılan harcamaların, umut vaat edici bir iç pazarın varlığının işareti olduğu belirtilmektedir. Raporda, BİT harcamalarının kapsamına BİT donanım, paket yazılım ve BİT hizmetlerinin dahil edildiği, iletişim harcamalarının ise değerlendirme dışı bırakıldığı vurgulanmaktadır. Yapılan değerlendirmede, Türkiye’deki BİT harcamalarındaki artışın dünya ortalamasından daha yüksek olması beklendiği ifade edilmekte; Türkiye’nin BİT sektörü açısından ciddi bir iç pazar kapasitesine sahip olduğuna dikkat çekilmektedir. Raporda altı çizilen diğer bir nokta ise Türkiye’deki tüketicilerin, mobil telefon ve kişisel bilgisayar tüketimi konusunda, dünya genelindeki tüketim eğilimleriyle benzer nitelik taşıdığıdır. Gelecek yıllarda Türkiye’deki BİT harcamalarının kişisel bilgisayarlardan mobil telefon ve tabletlere kayması beklendiği, bu durumun pazardaki büyümenin devamlılığı açısından daha olumlu bir nitelik barındıracağı ilgili raporda ifade edilmektedir (İGEME, 2014: 15). Türkiye’de, 2012-2017 arasında BİT sektörüne ilişkin YBBO⁸⁰’nun yüzde 7,4 olmasının beklendiği ifade edilmektedir.⁸¹

⁸⁰ YBBO-Yıllık bileşik büyüme oranı (*Compound Annual Growth Rate-CAGR*) işletme ve yatırım etkinliklerine özgü bir kavram olarak, yapılan yatırımın, belirli bir zaman aralığındaki sabit getiri

BİT sektörünün Türkiye'deki görünümüne ilişkin değerlendirmelere geri dönecek olursa, önceden de vurgulanan BİT etkinliklerinin belirli kentler özelinde kümeleşmesine ilişkin durumla karşı karşıya kalınmaktadır. İlgili sektör raporlarında, Türkiye'nin genç bir nüfusa sahip olmasına karşın BİT sektöründe çalışabilecek nitelikli emek gücünün Ankara, İstanbul ve İzmir'de kümelenmiş olmasının, BİT sektörüne yönelik üretim etkinlikleri temelinde yatırım yapacak çokuluslu sermaye gruplarının en fazla şikayet ettiği konulardan biri olduğu belirtilmektedir (YASED, 2014: 7; İGEME, 2010). Diğer yandan kamu kurumlarınca hazırlatılan raporlarda (İGEME, 2014), "Türkiye'deki üniversitelerin seçkin mühendislik fakültelerinde BİT sektörüne yönelik ayrıcalıklı akademik araştırma yapma olanaklarının bulunduğu" savına karşın, Türkiye'deki mühendislik fakültelerinin, BİT sektörünün hâlihazırdaki gereksinimini karşılayacak nitelikli yazılım geliştiricileri ve teknikerleri yetiştirme konusunda başarısızlığa uğradığına dikkat çekilmektedir (YASED, 2012: 7). Bu değerlendirme Türkiye'de sürdürülen BİT temelli etkinlikler içinde gayri-maddi emeğin nicel ve nitel kapasitesine ilişkin de ipucu vermektedir. BİT etkinliklerinde yetkinleşmenin ve BİT etkinliklerini doğrudan kontrol edebilmenin temel

oranını bulmaya yarayan bir geometrik gelişim oranı şeklinde tanımlanmaktadır. "YBBO gerçek bir kazancı ifade etmemektedir YBBO, bir yatırımın istikrarlı bir şekilde büyümesi halinde söz konusu yatırımın ne derece büyüebileceğini açıklayan tahmini bir rakamdır" (<http://www.investopedia.com>). "Yıllık Bileşik Büyüme Oranı hesaplama (CAGR), farklı periyotlardaki büyümeleri farklı olan yatırımın yıllık büyüme oranını kolay bir şekilde belirlemeye yarayan bir hesaplama"dır.

(...) Yıllık Bileşik Büyüme Oranı (CAGR), yatırımların getirisinin ne kadar olumlu olduğunu göstermek amacıyla, genel büyüme eğilimi hakkında fikir sahibi olmak için girişimciler ve yatırımcılar tarafından kullanılır. Genel olarak yıllık bileşik büyüme oranı 5 yıllık periyotlar için hesaplanır. Bu dönem olağan inişler ve çıkışların yatırımın getirisinde dengelenmesini sağlamak için yeterli süre olarak kabul edilir" (<http://hesaplabakalim.com>).

⁸¹ İlgili raporda, BİT sektörüne yönelik yapılan harcamalara ilişkin 2012-2017 arası YBBO tahminlerinin araştırma kapsamına alınan ülkelere göre -azalan sırayla- dağılımı şu şekildedir:

Çin: Yüzde 11,6; Çek Cumhuriyeti: Yüzde 7,6; Meksika: Yüzde 7,5; **Türkiye: Yüzde 7,4**; Polonya: Yüzde 6,8; Rusya: Yüzde 6; Singapur: Yüzde 5,5; Finlandiya: Yüzde 3,1; Güney Kore: Yüzde 3; İngiltere: Yüzde 2,8; İspanya: Yüzde 0,1.

belirleyenlerinden biri olan BİT uzmanlık becerilerindeki⁸² eksiklikler Türkiye'nin dünya genelinde sürdürülen BİT etkinliklerine ve de kapitalizmin küresel ilişkilerine eklemlenme biçiminin gerekçelerinden biridir. "BİT sektörü içinde yazılım ve BİT hizmetlerinin, Türkiye'de sürdürülen tüm BİT etkinliklerinin 1/4'üne ulaşma olasılığı neredeyse olanaksızdır. Küresel pazara bakıldığında ise bu iki alt sektörün BİT içindeki toplam oranı yüzde 70'e ulaşmaktadır" (YASED, 2012: 23). Bu değerlendirmeler, Türkiye'nin, hem BİT temelli üretim etkinliklerinde hem de BİT temelli üretim etkinlikleri içinde, gayri-maddi üretim süreçlerinde ne derece düşük bir kapasiteye sahip olduğunu da ortaya koymaktadır.

BİT sistemlerinin geliştirilmesi, kullanılması veya ilgili etkinlik alanı ve gereksinimlere göre özelleştirilmesine yönelik mesleki bilgi ve beceri eksikliği, BİT temelli gayri-maddi etkinlikleri sınırlarken söz konusu becerilerini yetkinleştirmiş emek gücü açısından ise –Türkiye emek piyasasının genel ortalamasına göre- daha olumlu çalışma koşullarına ulaşmada kimi olanaklar yaratmaktadır. Bu durum yalnızca Türkiye için değil, dünya genelinde BİT'in gayri-maddi etkinliklerinde çalışan hemen hemen tüm emekçiler için geçerlidir. Bir önceki bölümde de sözü edildiği gibi, BİT'in gayri-maddi etkinliklerinde çalışan emekçiler, yaşadıkları ülkenin diğer sektörlerinde çalışan emekçilere göre daha yüksek ücret almakta ve kişisel eğilimlerine göre mal ve hizmet tüketimini görece daha rahat gerçekleştirebilmektedir. BİT'in gayri-maddi etkinliklerinden çalışan emekçilerin kazançlarındaki görece yükseklik, çokuluslu BİT şirketlerinin –merkez kapitalist ülkelerdeki meslektaşlarıyla benzer mesleki ve teknik niteliklere sahip fakat daha düşük ücrete çalışabilecek emekçilerin yer aldığı- bağımlı kapitalist ülkelere

⁸² BİT uzmanlık becerileri ve BİT kullanıcılarının genel niteliklerine bir önceki bölümde OECD (2012) raporu ekseninde değinilmiştir.

yönelmesindeki en önemli gerekçelerden biridir. Söz konusu gerekçe kapitalizmin küresel ilişkilerinin de şekillenmesindeki bileşenlerinden biridir.

BİT sektörü açısından Türkiye'nin bölgesel bir bağlantı noktası olma kapasitesine ilişkin kimi engellerin bulunduğu dikkat çekilmektedir. Bu engellerin başında, BİT uzmanı olarak istihdam edilme olasılığı bulunan emek gücünün İngilizce dil becerileri açısından yetersiz kalmasına vurgu yapılmaktadır. BİT etkinliklerinde uzmanlaşmanın sağlanması ve mesleğe ilişkin yetkinliklerin artırılması için sektör temsilcileri ile üniversitelerin işbirliğinde bir eğitim planının hazırlanmasının yararlı olacağı ifade edilmektedir. Teknik eğitimin yanı sıra, yabancı BİT uzmanları ve sektör yöneticilerinin Türkiye'de çalışma izinlerine yönelik düzenlemelerin de kolaylaştırılmasının, Türkiye'de uzmanlık düzeyinde yürütülecek BİT etkinlikleri açısından önemli olduğu vurgulanmaktadır (YASED, 2012: 7).

Yabancı BİT uzmanlarının Türkiye'de çalışma izinlerinin kolaylaştırılmasına yönelik sektörel talebin iki boyutu olduğu ifade edilebilir. Bu talep ilk olarak yerli BİT uzmanlarından daha düşük maliyetli olacağı düşülen -nitelikli fakat daha düşük ücrete çalışabilecek olan- yabancı BİT uzmanlarının Türkiye'ye getirilmesine yönelik bir plan olarak değerlendirilebilir. İkinci boyut ise, Türkiye'de etkinlik gösteren yabancı BİT şirketlerinin, Türkiye'deki BİT uzmanlık alanlarındaki sorunlar-yetersizlikler nedeniyle üretim süreçlerinde daha yetkin olduklarını düşündüğü kendi uzmanlarını üretim süreçlerine dahil etme niyetidir. TÜİK verileri temel alınarak yapılan hesaplama göre 2003'ten 2006'ya kadar geçen zaman dilimi içerisinde, Türkiye'de BİT sektöründe istihdam edilenlerin toplam istihdam içindeki oranının yüzde 2,2'den yüzde 1,7'ye düştüğü ve bu oranın 2009 kadar yapılan değerlendirmelerde herhangi bir değişim göstermeyerek yüzde 1,7'de sabit kaldığı

belirtilmektedir (YASED, 2012: 22). 2009 yılına yönelik yapılan bir karşılaştırma, araştırmaya dahil edilen ülkeler arasında, toplam istihdam içinde en düşük BİT istihdam oranına sahip ülkenin Türkiye olduğunu ortaya koymaktadır. Karşılaştırma yapılan ülkelerde, toplam istihdam içindeki BİT istihdam oranı artan sırayla şu şekildedir: Macaristan: Yüzde 2,8; Polonya: Yüzde 2,8; Fransa: 3,0; AB: Yüzde 3,2; İngiltere: Yüzde 3,3; Almanya: Yüzde 3,3; ABD: Yüzde 3,9; Kanada: Yüzde 4,3; Çek Cumhuriyeti: Yüzde 4,7.

Yukarıda da sözü edildiği gibi, BİT temelli etkinliklerde ilerleme kaydetmede, üretim alanına yapılacak altyapı yatırımları ve üretim sürecinin vasıflı emek gücü yaşamsal önem taşımaktadır. Sektördeki vasıflı emek gücünün, yenilikçi teknik ve teknolojik bileşenleri üretim sürecine dahil etmek amacıyla sürdüreceği araştırma geliştirme çalışmaları, BİT temelli etkinliklerin omurgasını oluşturmaktadır. BİT sektöründe donanım, yazılım ve telekomünikasyon altyapısındaki daimi ve hızlı bir şekilde gerçekleşen dönüşümün temelinde, dünya kapitalizminin merkez coğrafyalarının, araştırma ve geliştirme etkinliklerini⁸³,

⁸³ Araştırma geliştirme etkinliklerinin, önümüzdeki elli yıllık dönemde istihdamın ana gövdesini oluşturacağına ve bu durumun toplumsal eşitsizlikleri daha da derinleştireceğine dikkat çeken Yeldan (2014b), bu değerlendirmelerin, OECD tarafından hazırlanan 2060 yılında kapitalizmin genel durumunun ne olacağına ilişkin raporda yer aldığını belirtmektedir.

"OECD'nin 2060 raporu son derece kötümser öngörüler ile betimlenmiş: Öncelikle küresel ekonominin ortalama büyüme hızı 2014-2030 arasında yüzde 3,6'dan, 2030-2060 arasında yüzde 2,7'ye gerileyecek; söz konusu dönemde endüstriyel proseslerden ve katı yakıtların yakılmasından kaynaklanan sera gazı salınımları iki misli yükselecek ve yıllık 48.700 milyon tondan, 2060'ta 99.500 milyon tona ulaşacak. Bu birikim sonucu yaşanacak olumsuz iklim değişikliği koşullarının etkileri tarımsal üretkenliğin düşmesi, deniz seviyesinin yükselmesi ve yeni tür bakterilerin üremesi olarak görülecek. İklim değişikliği sorunları, OECD öngörülerine göre küresel ekonomide yüzde 1,5 ile yüzde 5 (Asya ve Uzak Asya) arasında üretim ve gelir kayıplarına neden olacak. OECD'nin "gelişmiş" ekonomilerinde ise büyüme hızı 2014-2030 döneminde yüzde 2,4'ten, 2060'a gelindiğinde yüzde 0,5'e gerilemiş olacak. Dahası, büyümenin kaynakları giderek fiziksel sermaye birikiminden evrilerek bilgi ve araştırma geliştirme (Ar-Ge) kaynaklı teknolojilere dayanacak. "Beceri" ve "bilgi ile donatılmış", "vasıflı" işgücü ile sadece kol emeğine dayalı, görece "vasıfsız" nitelikli işgücü arasındaki farklar artacak, giderek uçurumlara dönüşecek. OECD yazarlarına göre 2014-2060 dönemi küresel anlamda eşitsizliğin derinleştiği ve eşitsizliğin yol açtığı sosyal sorunların şiddetleneyeceği bir dönem olacak. Tahminlere göre OECD ekonomilerinde gelir eşitsizliği yüzde 30 oranında kötüleşecek ve günümüzde ABD'de gözlenen (Ortaçağ Avrupa'sını andırır) eşitsizlik oranlarını yakalayacak. Dünya ticareti gelişmeye devam edecek, ancak bir önceki yüzyılın oranlarının gerisinde kalacak. Bunun ötesinde

rekabet edebilirlik gücünü sağlayan temel bileşen olarak görmeleri yatmaktadır. Bu nedenle neredeyse yılın her ayı veya yılın her çeyreğinde bir mobil telefon modeli piyasaya sürülmekte, buna uygun ek donanım ve yazılımlar ilgili piyasada, ilgili şirketin hakimiyetini sağlamak amacıyla birer "destek kuvveti" işlevi görmektedir. Bu durum kişisel bilgisayarlarda tüketici elektroniği ürünlerine kadar bilişim teknolojilerinin temas ettiği her etkinlik alanı için geçerlidir. Araştırma ve geliştirme etkinlikleri BİT sektörü açısından bu derece önemliyken, Türkiye'de toplam istihdam içinde, BİT sektöründe istihdam edilenler arasında, araştırma ve geliştirme etkinliklerinde çalışanların oranına bakıldığında, durumun Türkiye açısından umut vaat edici olduğu söylenemez. YASED'in (2012: 22) sektör raporunda, 2003, 2008 arasında toplam istihdam içerisinde, BİT sektöründe istihdam edilip, araştırma geliştirme temelli etkinliklerde çalışanların oranının yüzde 5,5'i geçmediği belirtilmektedir. Bu oran 2003'te yüzde 1,7, 2004'te yüzde 1,9, 2005'te yüzde 2,7, 2006'da yüzde 5,2, 2007'de yüzde 4, 2008'de ise yüzde 5,5 olarak tespit edilmiştir. Söz konusu veriler temel alındığında, 2003-2008 arasında BİT araştırma geliştirme etkinliklerinde istihdam edilenlerin oranının, sınırlı da olsa istikrarlı sayılabilecek bir artış gösterdiği; fakat bu oranın, toplam istihdam içindeki BİT istihdam oranıyla beraber düşünüldüğünde, Türkiye'ye BİT temelli üretim etkinliklerinde ileri doğru bir atılım sağlayacak olanağı sağlamaktan uzak olduğu ifade edilebilir.

Türkiye'de BİT araştırma geliştirme etkinliklerinde çalışanların istihdamına ilişkin mevcut ve tahmini verilerin, söz konusu alandaki istihdam açısından ülke içinde sınırlı bir kapasitenin varlığına işaret etmesine karşın, incelenen sektör

dünya ticaretinde OECD üyesi olmayan ülkelerin payı yüzde 35'ten yüzde 56'ya yükselecek. Çin ve diğer uzak Asya ekonomileri özellikle elektronik imalat sanayiinde liderliklerini sürdürürken, OECD üretim deseninde imalat sanayinin payı giderek azalacak ve önemini yitirecek" (Yeldan, 2014b, <http://www.cumhuriyet.com.tr>).

raporlarının genelinde "Türkiye'nin, BİT temelli araştırma geliştirme etkinlikleri açısından oldukça umut vaat edici bir niteliği sahip olduğu öne sürülmektedir. Bu savın öne sürülmesinde ise, Türkiye'nin önümüzdeki dönemde BİT'e yönelik eğitimi okul öncesi eğitim ile ilkökul ve orta öğretim seviyesine yayarak, BİT temelli bileşenlerin erken yaşlarda etkin ve nitelikli bir şekilde kullanımını sağlayacak adımlar atacağı savının payı vardır. "Fatih Projesi"⁸⁴ olarak adlandırılan ve Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) tarafından 2013 sonu itibaren uygulanmaya başlanan proje aracılığıyla bir önceki cümlede sözü edilen planının yaşama geçirileceği sektör raporlarında ifade edilmektedir (YASED, 2012; İGEME, 2014). Diğer yandan söz konusu projenin, çeşitli aksaklıkların varlığına karşın, uygulanmaya çalışıldığına dikkat çekilmektedir. Aksaklıklara karşın projenin yürütülmesi eleştirilere neden olmaktadır.⁸⁵

⁸⁴ Projenin amacı ve niteliklerinin neler olduğu, projeye ilişkin MEB tarafından hazırlanan internet adresinde aşağıdaki gibi açıklanmaktadır:

"Eğitimde FATİH Projesi, eğitim ve öğretimde fırsat eşitliğini sağlamak ve okullarımızdaki teknolojiyi iyileştirmek amacıyla Bilişim Teknolojileri araçlarının öğrenme-öğretme sürecinde daha fazla duyu organına hitap edilecek şekilde, derslerde etkin kullanımı için; okulöncesi, ilköğretim ile ortaöğretim düzeyindeki tüm okullarımızın 570.000 dersliğine LCD Panel Etkileşimli Tahta ve internet ağ altyapısı sağlanacaktır. Aynı zamanda her öğretmenimize ve her öğrencimize tablet bilgisayar verilecektir. Dersliklere kurulan BT donanımının öğrenme-öğretme sürecinde etkin kullanımını sağlamak amacıyla öğretmenlere hizmetiçi eğitimler verilecektir. Bu süreçte öğretim programları BT destekli öğretime uyumlu hale getirilerek eğitsel e-İçerikler oluşturulacaktır. Bu kapsamda Eğitimde FATİH projesi beş ana bileşenden oluşmaktadır.

Bunlar:

1. Donanım ve Yazılım Altyapısının Sağlanması
2. Eğitsel e-İçeriğin Sağlanması ve Yönetilmesi
3. Öğretim Programlarında Etkin BT Kullanımı
4. Öğretmenlerin Hizmetiçi Eğitimi
5. Bilinçli, Güvenli, Yönetilebilir ve Ölçülebilir BT Kullanımının sağlanmasıdır.

Eğitimde Fatih Projesi Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yürütülmekte olup, Ulaştırma Bakanlığı tarafından desteklenen bir projedir. 5 yılda tamamlanması planlanmıştır. birinci yıl ortaöğretim okulları, ikinci yıl ilköğretim ikinci kademe, üçüncü yıl ise ilköğretim birinci kademe ve okul öncesi kurumlarının BT donanım ve yazılım altyapısı, e-İçerik ihtiyacı, öğretmen kılavuz kitaplarının güncellenmesi, öğretmenler için hizmetiçi eğitimler ve bilinçli, güvenli, yönetilebilir BT ve internet kullanımı ihtiyaçlarının tamamlanması hedeflenmektedir" (fatihprojesi.meb.gov.tr).

⁸⁵ Örneğin "Fatih Projesi Çöktü" başlıklı ve 30 Temmuz 2014 tarihli haber şu şekildedir (2014, <http://www.odatv.com>): "Bilişim Teknolojileri Öğretmenleri hazırladıkları raporla "Fatih Projesi"ndeki aksaklıkları gündeme taşıdı.

"FATİH Projesini yöneten YEGİTEK biriminde Genel Müdür ve Grup Başkanlarından hiç birinin kişisel internet sitesi olmaması ilginç değil midir?" diye soran öğretmenler, "Yöneticilerin hiçbirinin

BİT sektörünün gayri safi yurtiçi hasılaya-GSYİH'ye oranı üzerinden yapılan bir çözümleme, Türkiye'nin -karşılaştırma yapılan ülkeler arasında- en düşük orana sahip olan ülke olduğunu ortaya koymaktadır. 2010 verileriyle BİT sektörünün Türkiye GSYİH'sine oranı yüzde 3,5'dir. BİT sektörünün GSYİH'ye oranı en yüksek olan ise yüzde 7,9'la (Güney) Kore'dir⁸⁶ (YASED, 2012: 19). BİT sektörü harcamalarının, Türkiye GSYİH'sinin yalnızca yüzde 0,8'ini oluşturduğuna dikkat çekilirken bu oranların ABD'de yüzde 4, Almanya, Fransa ve İrlanda'da ise yüzde 3 olduğu belirtilmektedir (YASED, 2012: 24). Türkiye'de BİT sektörünün, GSYİH içindeki payı değerlendirilirken makroekonomi kuramında, GSYİH hesaplamada kullanılan üç yaklaşımdan harcama yaklaşımının temel alındığı anlaşılmaktadır. "Belirli bir zaman aralığında bir ülke içinde yeni üretilmiş nihai mal ve hizmetlerin ölçüsü" olarak da tanımlanan GSYİH hesaplanırken harcama, gelir ve üretim olmak⁸⁷

eğitimde teknolojiye yönelik bilimsel bir çalışması dahi yoktur. Neden bakanlıkta bu projenin yönetilmesinde Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Bölümünden bir akademisyen bulunmamaktadır?" dediler.

Bilişim Teknolojileri Öğretmenleri'nin açıklamaları şöyle:

"Fatih Projesinin, Uluslararası Eğitim Teknolojileri Standartlarına göre değerlendirildiği Bilişim Teknolojileri Öğretmenleri tarafından hazırlanan rapor kamuoyuna sunuldu.

Bilişim Teknolojileri Öğretmenleri olarak Fatih Projesindeki önemimize dikkat çekerek sürekli kamuoyunu bilgilendirici çalışmalar yapmaya çalıştık. Fatih Projesinin bir ihale projesi değil eğitim projesi olması için daima çaba gösterdik. 100 Saatlik BTR kurslarının kapatılmasını istedik çünkü biz 4 yıl (3024 saat) boşuna okumamıştık. (...) Uluslararası Eğitim Teknolojileri Standartları tüm Avrupa ülkelerinde kabul görmüşken, Milli Eğitim Bakanlığı ise bu 5 standardı yok sayıp adeta bilime aykırı davranmaktadır. Bilimsel yöntemler uygulamada yok sayılarak uzmanların uyarıları projenin işleyişinde bu zamana kadar hiç dikkate alınmamıştır. (...) Bilişim Teknolojileri Öğretmenleri olarak Milli Eğitim Bakanlığı'na tekrar uyarıda bulunuyoruz. FATİH Projesini yöneten YEĞİTEK biriminde Genel Müdür ve Grup Başkanlarından hiç birinin kişisel internet sitesi olmaması ilginç değil midir? Yöneticilerin hiçbirinin eğitimde teknolojiye yönelik bilimsel bir çalışması dahi yoktur. Neden bakanlıkta bu projenin yönetilmesinde Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Bölümünden bir akademisyen bulunmamaktadır? (...) Tekrar herkes gibi yeniden söylüyoruz: FATİH Projesinin Bilişim Teknolojileri Öğretmenleri olmadan başarıya ulaşması imkansızdır.

Saygılar.

Bilişim Teknolojileri Öğretmenleri"

⁸⁶ Karşılaştırmada yer alan diğer ülkelerdeki BİT sektörünün GSYİH'ye oranı ise azalan sırayla şu şekildedir: ABD: Yüzde 7.3; Çin: Yüzde 6.5; Japonya: Yüzde 6.5; Kanada: Yüzde 6.3; Polonya: Yüzde 6; Almanya: Yüzde 6; İrlanda: Yüzde 6; Fransa: Yüzde 5.7; İsrail: Yüzde 4.9; Hindistan: Yüzde 4.8; Brezilya: Yüzde 4.8; Meksika: Yüzde 4.6; Şili: Yüzde 4.5; Rusya: Yüzde 3.8.

⁸⁷ Harcama yaklaşımının bileşenleri: Tüketim, Yatırım, Hükümet Harcamaları ve Net İhracattır. Makroekonomi yazınında $Y = C$ (Consumption-Tüketim) + I (Investment-Yatırım) + G (Government Purchases-Kamu Harcamaları) + X (Net Export-Net İhracat) şeklinde bir

üzere üç yaklaşım kullanılmaktadır (Taylor, 1998: 533, 535). BİT sektörünün Türkiye'deki durumuna ilişkin değerlendirmelerde, BİT etkinlikleri aracılığıyla elde edilen yurtiçindeki ekonomik değerinin ölçülmesinde harcama yaklaşımıyla GSYİH hesaplanmasının alt bileşenlerine ağırlık verildiği görülmüştür. Sektör raporlarında, Türkiye'de BİT temelli meta tüketim kapasitesinin, Türkiye'ye yatırımı hedefleyen şirketler açısından önemli olanaklar sağladığına vurgu yapılmıştır. Bu durum Türkiye GSYİH'sinin ölçümünde asıl olarak harcama yaklaşımının temel alındığını ortaya koymaktadır.⁸⁸ BİT sektör raporları özelinde düşünüldüğünde, tüketim kapasitesine ve yabancı sermayeye yönelik yatırım çağrısına yapılan dikkat çekici vurgu, bir önceki cümledeki yorumu olanaklı kılmaktadır.

Sektör raporlarında, Türkiye'deki BİT etkinliklerine ilişkin en az yer ayrılan konu ise, sektördeki emekçilerin çalışma ve yaşam koşullarıdır. Yabancı sermayenin

denkleme sahiptir. İkinci GSYİH hesaplama yaklaşımı ise gelir yaklaşımıdır. Gelir yaklaşımının bileşenleri: Emek gelirleri (yevmiye, maaş, sosyal ödemeler); sermaye gelirleri (kar, faiz, rant); amortisman; dolaylı ticari vergiler; yabancıların net gelirleri ve de net hata ve noksandan (*statistical discrepancy*) oluşmaktadır. Üçüncü GSYİH hesaplama yaklaşımı da üretim yaklaşımıdır (Taylor, 1998: 535-541).

⁸⁸ TÜİK'in veritabanı (<http://tuikapp.tuik.gov.tr/ulusalhesapapp/ulusalhesap.zul?tur=4>) üzerinden yapılan taramada, gelir yaklaşımı ile GSYİH hesaplamasına yönelik verilerin güncel olmadığı anlaşılmıştır. Gelir yaklaşımı ile GSYİH hesaplamasına ilişkin TÜİK veritabanındaki en güncel veri 2006 tarihlidir. Bu durum, TÜİK'in, ülke içinde artan gelir dağılımı bozukluğu nedeniyle 2006'dan beri gelir yaklaşımı ile GSYİH hesaplamasına ilişkin verileri kamuoyuyla paylaşmadığını düşüncesini akla getirmektedir. Sönmez, gelir yaklaşımı ile GSYİH hesaplamasına ilişkin verilerin, yıllık olarak bölüşülen ulusal gelirin emek-sermaye arasında ne oranda paylaşıldığını göstermesi açısından özel öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır (Sönmez, 2009b, <http://www.sendika.org>). Bunun yanı sıra Sönmez 2006 sonrasında TÜİK tarafından açıklanmayan gelir yaklaşımı ile GSYİH hesaplamasına ilişkin verilerin, gelir dağılımındaki eşitsizliği gerçekçi bir biçimde ortaya koyduğunu ifade etmektedir (Sönmez, 2009a, <http://www.sendika.org>).

"Gelire göre GSMH serilerine göre, gelirin işgücü-tarım ve tarım dışı işveren kesimi arasındaki bölüşümü, yıllara göre, nüfustaki payının artışına karşılık, işgücünün gelirdeki payının artmadığını, buna karşılık, kar-rant-faiz, gelirlerinin, özellikle de 2000'li yıllarda azalmadığını, hatta 2001 sonrasında arttığını ortaya koyuyor.

Gelire göre GSMH serileri, 2002-2008 döneminde ortalama yüzde 6'nın üzerinde gerçekleşen büyümenin, emek ve tarım kesimine yansımadığını ortaya koyuyor. 2006'ya kadar var olan veriler, tarıma giden gelirin 2000'de yüzde 14,4 iken 2006'da yüzde 9,5'e gerilediğini ortaya koyuyor. Bu, köylülükteki hızlı çözülmenin bir başka göstergesi. Aynı seri, kamu çalışanlarının gelir pastasından aldıkları payın da 2000-2006 arasında 1 puan kadar azaldığını, özel sektörde artan ücretli sayısına rağmen bu kesimin payının artmadığını ve 2000'deki düzeyinin 1 puan gerisine düştüğünü ortaya koyuyor. Aynı kaynağa göre, kar-rant-faiz gelirlerinden oluşan tarım dışı kesim sermaye gelirleri 2000'de yüzde 49 iken 2006 yılında yüzde 56'ya ulaşarak dengeyi iyice kendi lehine çevirmiş bulunmaktadır" (Sönmez, 2009b, <http://www.sendika.org>)

düşük maliyetli ve nitelikli emek gücü ile vergi muafiyeti veya yatırım kolaylığı anlamına gelecek kamusal destek ve teşvikler nedeniyle Türkiye'yi seçeceği düşünüldükçe hazırlanan sektör raporlarında emekçilerin -bir takım eksiklikleri bulunmasına karşın- "genç, dinamik ve yenilikçi öğrenme süreçlerine açık" olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bu ifadeler BİT temelli etkinliklerin özellikle gayri-maddi süreçlerinde yer alan emekçileri nitelemek için kullanılmaktadır. Örneğin İGEME (2014: 28) sektör raporunda, yabancı sermayeyi etkilemek için Türkiye'de birim emek maliyetinin 2008'de yüzde 14 iken 2012'de yüzde 12,3'e düştüğüne dikkat çekilmektedir. Söz konusu raporda, ABD kökenli ekonomi dergisi *The Economist*'in istihbarat birimi tarafından yapılan araştırmaya atıfta bulunularak, Türkiye'deki birim emek maliyetinin 2017 itibarıyla yüzde 6,1'e düşeceği belirtilmekte; birim emek maliyetindeki bu düşüşün ise rekabet edebilirliğin güçlü bir göstergesi olduğuna vurgu yapılmaktadır. Saatlik emek maliyetinde ise 2008'de 2012'ye 4,3 TL'den 5,6 TL'ye bir artış gösterdiği belirtilmekte; birim emek maliyeti azalırken emek maliyetinin artışının etkinlikte bir ilerleme anlamına geldiği ifade edilmektedir (İGEME, 2014: 28).

BİT'in alt sektörlerinden yazılım alanında en zayıf görünüme sahip olan Türkiye bu açığını, iç pazarda donanım ve iletişim de olduğu gibi yazılımda da gelecek vaat eden potansiyel bulunduğuna ve de yazılım geliştirilmesi açısından, nitelikli emek gücü ve üniversitelerin bir arada çalışarak önemli fırsatlar sunduğuna vurgu yaparak kapatmaya çalışmaktadır. Her bir milyon kişideki araştırma geliştirme teknisyenlerinin sayısının güçlü bir artış gösterdiği; bu artışın 2008-2009 arasında yüzde 14, 2009-2010 arasında ise yüzde 16,4 olduğu ifade edilmektedir. Söz konusu artışın, Türkiye'deki araştırma geliştirme çalışmalarına artan bir odaklanmanın

olduğu anlamına geldiği de vurgulanmaktadır (İGEME, 2014: 28). Türkiye'de BİT pazarının büyümesinin BİT'in alt sektörlerindeki istihdama da yansması olduğu belirtilmektedir. 2011'den 2012'ye özellikle yüzde 61'lik bir artışla bilişim teknolojisi sektöründeki istihdamın 22 bin 790'dan 36 bin 683 kişiye çıktığı ifade edilmektedir. Savunma sanayi ve hizmetleri sektöründeki istihdam artışının da 2011'den 2012'ye yüzde 54 oranında gerçekleştiği; savunma sanayi yazılımı ve hizmetleri sektöründe 2011'de 1560 kişi çalışırken, 2012'de bu sektörde çalışan kişi sayısının 2401 kişiye yükseldiği belirtilmektedir (İGEME, 2014: 29). İlgili raporda yer alan verilere göre 2012'de alt sektörleriyle beraber BİT temelli etkinlikler kapsamında istihdam edilen toplam emekçi sayısı 153 bin 849'dur.⁸⁹ Aynı yılın TÜİK verileri ise Türkiye'deki toplam istihdamın 24 milyon 821 bin kişi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum neredeyse her bin çalışandan yalnızca altısının BİT temelli etkinliklerde istihdam edildiğini ortaya koymaktadır. Burada dikkat çekilmesi gereken bir nokta, ilgili sektör raporlarında, BİT temelli etkinliklerin alt sektörlerinin sınıflandırılmasında karşılaşılan farklılıklarıdır. YASED (2012: 22) raporunda, 2009 verileriyle Türkiye'de toplam istihdam içinde BİT sektöründe istihdam edilenlerin oranının yüzde 1,7 olduğu ifade edilmektedir. İGEME (2014) raporu ve TÜİK verileri temel alındığında ise 2012 itibarıyla BİT sektörünün toplam istihdam içindeki payının

⁸⁹ İGEME (2014: 29) sektör raporuna göre -2012 verileriyle- BİT temelli etkinliklerdeki toplam 153 bin 849 kişilik istihdamın BİT alt sektörlerine dağılımı şu şekildedir:

Bilişim teknolojisi sektörü: 2011'de 22 bin 790 kişinin istihdam edildiği bu alt sektördeki istihdam 2012'de yüzde 61'lik bir artışla 36 bin 683'e ulaşmıştır.

Elektronik haberleşme sektörü: Bu alt sektörde istihdam edilen emekçi sayısı 2011'de 36 bin 565'ken yüzde 1'lik bir artışla 2012'de 36 bin 865'e yükselmiştir.

Savunma sanayii yazılımı ve hizmetleri sektörü: Türkiye'deki BİT temelli etkinliklerde istihdam kapasitesi en sınırlı alt sektör görünümü sergileyen savunma sanayii yazılımı ve hizmetleri sektöründe 2011'de 1560 emekçi istihdam edilirken bu sayı 2012'de yüzde 54'lük bir artışla 2401'e ulaşmıştır.

Teknoloji perakende sektörü: Bu alt sektörün kapsamına yukarıda da vurgulanan BİT temelli üretilen metaların satış ve pazarlama işleri girmektedir. Bu alt sektörde 2011'de 9 bin 982 kişinin istihdam edildiği, bu sayının yüzde 9'luk bir artışla 2012'de 10 bin 900'e çıktığı ilgili raporda belirtilmektedir.

Türkiye'deki BİT etkinliklerinde en fazla istihdam kapasitesine sahip alt sektör ise çağrı merkezi sektörüdür. 2011'de bu alt sektörde 55 bin emekçi istihdam edilirken, 2012'de bu sayı yüzde 22'lik bir artışla 67 bine ulaşmıştır.

yüzde 0,6 veya binde altı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. 2009'dan 2012'ye BİT sektöründeki istihdamın gelişimi açısından -söz konusu iki rapor incelendiğinde- bir ilerlemeden çok gerileme yaşandığı öne sürülebilir. Raporlardaki farka ilişkin ikinci bir olasılık ise, yapılan hesaplamalarda, BİT'in alt sektörlerinin sınıflandırılmasında farklılıkların olmasıdır. İGEME (2014) sektör raporu, BİT sektöründeki istihdamı sınıflandırırken BİT temelli gayri-maddi üretim süreçlerini veya hizmet etkinliklerini kapsama almıştır.⁹⁰ BİT temelli maddi üretim etkinlikleri ekseninde Türkiye'deki istihdamın durumunun ne olduğuna ilişkin bir bilgi ilgili sektör raporlarında yer almamaktadır. BİT temelli maddi üretim etkinliklerinin durumuna ilişkin 2007'den 2009'a kadar olan süre içinde ciddi bir gerileme yaşandığı, 2009'da Türkiye'deki doğrudan yabancı yatırım (DYY) niteliğindeki BİT temelli maddi üretim etkinliklerinin dip yaptığı anlaşılmaktadır (İGEME, 2014: 93). 2009'dan sonra ise EHÜ şirketi Foxconn'un bir alt birimi olan Foxconn Global'in⁹¹, Tekirdağ Çorlu'daki Avrupa Serbest Bölgesi'nde bilgisayar montajı için açtığı fabrika ile, Türkiye'de, DYY'ler tarafından gerçekleştirilen BİT temelli maddi üretim etkinliklerinin fabrikanın açıldığı yıl olan 2011'de tepe noktasına ulaştığı; fakat Foxconn'un yarattığı etkinin hızlı bir şekilde ortadan kalmasıyla birlikte, DYY'ler aracılığıyla sağlanan Türkiye'deki BİT temelli maddi üretim etkinliklerinin tekrar bir gerileme evresine girdiği belirtilmektedir (İGEME, 2014: 93). Bu durum önce den de tartışılan yabancı

⁹⁰Bu çalışmada BİT temelli etkinliklerin, üç kategoride incelenmesi gerektiği önerilmektedir.. Bunlar BİT temelli maddi üretim, BİT temelli gayri-maddi üretim ve BİT temelli hizmet etkinlikleridir. Gayri-maddi emeğin kuramsal çerçevesi ve gayri-maddi emeğin kapitalist anlamda üretken bir emek kategorisi olarak kabul edilip edilemeyeceğinin tartışıldığı kuramsal bölümlerde ele alınmış olunmasına karşın, bu çalışmanın yazarı maddi üretim dışında kalan her etkinliğin bir gayri-maddi üretim sürecini ifade etmediğini burada bir kez daha vurgulamaktadır. Bu bağlamda, İGEME'in (2014) değerlendirmesinde yer alan teknoloji perakende sektörü ve çağrı merkezi sektörünün BİT sektörü kapsamında yer alan hizmet etkinlikleri kapsamına girdiğini belirtmek gerekmektedir.

⁹¹ Foxconn Yönetim Kurulu Başkan Yardımcısı Jim Chang'ın, "Türkiye'nin güçlü bir yetenek havuzu, stratejik bir konumu ve üretilen ürünlerin hızlı ve rekabetçi bir şekilde teslimatını gerçekleştirmeye olanak tanınması nedeniyle Türkiye'yi ideal bir konum haline getiren kamu desteğine sahip olduğu" şeklindeki ifadelerine de İGEME raporunda yer verilmektedir.

sermaye gruplarının BİT temelli etkinliklerde, Türkiye'yi bir üretim alanından çok bir ticaret alanı olarak gördüğü savıyla örtüşür niteliktedir.

Maddi, gayri-maddi üretim veya hizmet etkinlikleri çerçevesinde, Türkiye'de BİT sektöründe istihdam edilen emekçi sayısının, istihdamın geneli içinde oldukça ihmal edilebilir yeri olduğu açıktır. Türkiye'de BİT'in gayri-maddi üretim süreçlerinde istihdam edilenlerin sayısı ise -yukarıda da vurgulandığı gibi- Türkiye'yi BİT temelli maddi ve gayri-maddi üretim süreçleri aracılığıyla merkez bir kapitalist ülke haline getirme kapasitesinden oldukça uzaktır.

Türkiye'de BİT sektörünün genel niteliklerinin incelenmeye çalışıldığı bu alt bölüm sonlandırılırken bir takım değerlendirmeler yapılabilir:

BİT'in doğrudan veya dolaylı bir şekilde kullanılması aracılığıyla devamlılığı sağlanan kapitalizmin küresel ilişkileri içinde Türkiye, söz konusu ilişkilere eklenme amacıyla çeşitli yasal düzenlemelerde bulunmuş ve yeniden yapılanma deneyimleri yaşamıştır. Yasal düzenlemeler ve yeniden yapılanma deneyimleri, ekonomiden, sağlığa, mali sistemden, gündelik yaşam tarzlarına kadar, toplumsal etkileşimin olduğu her ana nüfuz etmiştir. Türkiye, gelişmiş kapitalist ülke olma yolunda attığı adımlarda, tam anlamıyla kapitalistleşememiş olmasının getirdiği içsel sorunlarla veya kapitalist üretim tarzının gelişmiş coğrafyalarının (bu coğrafyalardaki politik güç odaklarını kontrol eden sermaye gruplarının) müdahaleleriyle karşılaşmıştır. Bu durum, Türkiye'nin eğitimden, istihdamdaki sektörel dağılımına kadar birçok politikası üzerinde belirleyici bir etki yaratmıştır. Türkiye'de yürütülen her türlü BİT temelli etkinliğin niteliği ele alınırken Türkiye'nin, dünya kapitalizmi açısından konumuna, Türkiye'nin BİT temelli etkinliklerde yetkinleşebilme kapasitesinin olup olmadığına ve de dünya

kapitalizminin Türkiye özelinde yürütülecek BİT temelli etkinliklerden ne tür bir kazanç elde edeceğine odaklanılmalıdır. Söz konusu parametreler göz önünde tutulursa, Türkiye'nin, dünya kapitalizmi açısından, - bu çalışmanın hazırlandığı dönemin güncel koşulları göz önünde tutulduğunda- yüksek borsa ve portföy gelirleri sağlama kapasitesinin yanı sıra faiz geliri de sağlayan, maddi veya gayri-maddi üretim süreçlerinden çok, ülke içindeki ekonomik etkinlikleri yoğun bir taşeron ağına sahip inşaat, yapı ve ticaret etkinlikleri üzerinden sürdüren ve de borçluluk sarmalı içinde olsa bile, nüfusu talep edebilme kapasitesine sahip, fakat sosyo-politik kırılganlıkları nedeniyle uzun vadeli ve yüksek teknoloji gerektiren üretim süreçlerinin yatırımı açısından risk teşkil eden bir ülke görünümü sergilediği ifade edilebilir.

Türkiye'de BİT temelli etkinliklerin alt sektörlerine dağılımına bakıldığında, dünya kapitalizminin Türkiye'yi bir önceki cümlede ifade edilmeye çalışılan bakış açısıyla değerlendirdiği daha belirgin hale gelmektedir. Bu nedenle, BİT temelli gayri-maddi ve maddi üretim süreçleri ile BİT temelli hizmet etkinlikleri, hem yatırım hem de istihdam yaratma açısından oldukça sınırlı bir kapasiteye sahipken, ticari etkinlikler, Türkiye'de yürütülen BİT temelli etkinliklerin ana gövdesini oluşturmaktadır. Yukarıda incelenen sektör raporlarında da, BİT sektöründeki yabancı sermaye gruplarına yönelik, Türkiye'de BİT özelindeki üretim kapasitesinden çok ticaret pazar kapasitesinin tanıtımı yapılmakta; üretim etkinlikleri açısından önümüzdeki dönemde Türkiye'de daha fazla olanaklar yaratılacağı öne sürülmektedir.

Bu çalışmanın inceleme nesnesi olan Türkiye'de BİT temelli etkinlikler içinde, gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçiler, nicel açıdan oldukça

sınırlı bir görünüm sergilemektedirler. Diğer yandan, söz konusu emek grubunun Türkiye ve dünya kapitalizmine yapmış oldukları katkının niteliği, bu meslek grubunu kilit bir noktaya taşımaktadır. Bu çalışma, daha önce de belirtildiği gibi, BİT temelli etkinliklerde gayri-maddi üretim gerçekleştiren emekçileri sınıf kapasiteleri bakımından kavramayı amaç edinmiştir. İzleyen alt bölümde söz konusu emekçilerin; sınıf konumları, işçi sınıfının birleşik hattının oluşumunda ya da aynı anlama gelecek şekilde işçi sınıfı oluşumundaki yerleri ve dolayısıyla da sınıf kapasiteleri eksenindeki ampirik soruşturmanın sunumu ve çözümlemesi yer almaktadır. Gayri-maddi emek kategorisini, sınıf kapasitesi, dolayısıyla da devrimci özne sorunsalı ile irdelemek, kuramsal bakımdan son derece çetrefilli ve kapsamlı bir hesaplaşmayı da baştan göğüslemek anlamına gelecektir. Lakin burada saha çalışması analizine geçmeden önce, sadece post –Marksizm’in argümanlarını merkeze alan bir tartışma ile yetinilecektir.

5.3. İŞÇİ SINIFI MI YOKSA “DİĞERLERİ” Mİ?

BİT temelli etkinlikler içinde yer alan gayri-maddi emekçilerin işçi sınıfının birleşik hattının kuruluşundaki yerlerini sorgulamak, işçi sınıfının sözü edilen bölümünde devrimci özne sorunsalı ile tartışmayı gerektirir. Burada öncelikle, devrimci özne/kurtuluş öznesi tartışmalarına genel hatlarıyla değinilecektir. Devrimci özneye ilişkin kuramsal tartışmaların ortaklaştığı ve ayrıştığı noktaların genel nitelikleri bilinmeden saha çalışmasına ilişkin yapılacak çözümlemenin eksik kalacağı düşünüldüğü için böyle bir alt bölümün hazırlanmasına karar verilmiştir. Devrimci özne veya kurtuluş öznesi olarak anılan tartışmalar, genelde Marksistkuramın türevleri çevresinde yoğunlaşmasına karşın, Weber’gil çizgideki

ana-akım sosyoloji disiplini de, "işçi sınıfı-orta sınıf" eksenindeki kavramsallaştırmalarla tartışmalara katkı sağlamaktadır.

Marksistkuram ve türevlerinin gelişimi kısaca şu şekilde özetlenebilir: Marx ve Engesls'in geliştirdiği klasik Marksizm, Lenin, Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht, Karl Korsch gibi kuramcı ve politikacıların öncülüğünde, özündeki devrimci niteliğe tam anlamıyla kavuşmaktadır. György Lukács, Antonio Gramsci gibi düşünürlerin öncülüğünde geliştirilen Batı Marksizm'i ise 20'nci yüzyılda politik ve entelektüel alanda önemli yankıları olan bir yaklaşım haline gelmiştir. Eleştirel kuram olarak da bilinen Frankfurt Okulu çevresi, estetik, kültür, cinsellik gibi üstyapısal bileşenleri, toplumsal yapının çözümlemesi sürecine yoğunluklu bir şekilde dahil etmiş ve sosyo-ekonomik olayların değerlendirilmesini farklı bir boyuta taşımıştır. 1960'lardan itibaren ise İtalya merkezli otonomcu Marksistyaklaşım yükselişe geçmiş ve özellikle merkez kapitalist coğrafyaların sol politik çevrelerinde belirli derecede yankı bulmuştur. Ernest Laclau ve Chantal Mouffe ise post-Marksizmolarak anılan ve işçi sınıfının merkezi bir özne konumunda olduğu toplumsal mücadele stratejilerinin güncel politik alanda azami düzeyde dışlanmasına neden olan yaklaşımın ilk temsilcileri/kurucuları olarak ifade edilebilir.

Devrimci özne tartışmasının Marksistkuramın türevleri içindeki tartışmalarının tarihsel gelişimi ve dönüşümüne bakıldığında, işçi sınıfının mutlak bir devrimci özne olabilme niteliğinin ön plana çıktığı tartışmalardan, işçi sınıfının tek başına devrimci bir özne olamayacağı, kapitalist üretim tarzının ortaya çıkardığı sorunlardan etkilenen diğer toplumsal grupların da mücadele sürecinde yer alması gerektiğine vurgu yapan tartışmalara doğru düşünsel bir evrimin varlığından söz edilebilir. Klasik Marksizm'den, post-Marksizm'e doğru bir rota izleyen entelektüel

tartışmaların, ilgili zaman kesitinin nesnel ve -entelektüel tartışmalar anlamındaki- öznel koşullarıyla doğrudan etkileşim içinde olduğu da belirtilmelidir.

Toplumsal mücadeleler alanında, merkezi ve öncü niteliği taşıyan örgütlenmelerin yerine, Laclau ve Mouffe gibi düşünürler başta olmak üzere, içinde bulunduğumuz yeni binyılın başlangıcından itibaren, Hardt ve Negri'nin de çözümlemeleriyle genişleyip, farklılıkların ortak mücadelesinin devrimci nitelikteki bir işçi sınıfı mücadelesinden, daha mümkün ve işlevsel olduğunu öne süren görüşler, kayda değer bir takipçi kitlesi yaratmada başarılı olmuştur. Söz konusu görüşlerin kitlesel bir etki yaratmasının kuramsal arka planını ise genel itibariyle post yaklaşımlar⁹² oluşturmaktadır. Örneğin, Türkiye'de bu çalışmanın hazırlanmış olduğu dönemdeki güncel politik gelişmeler ekseninde çokça adı geçen ve Laclau ve Mouffe'un kavramsallaştırması olan, "Radikal Demokrasi", entelektüel düzeyde önemli, fakat politik düzeyde -hali hazırdaki emperyalist güç ve çıkar ilişkilerinin ötesine geçip, kapitalizm karşıtı bir boyuta erişemediği için- işlevsiz bir yaklaşımdır.

⁹² Post kuramlara ilişkin bu çalışmanın yazarının bakış açısı, önceki bölümlerde de açıklanmaya çalışılmıştır. Bir kez daha vurgulanacak olursa, bu satırların yazarı, post düşünürlerce, entelektüel açıdan ortaya konulan değerlendirmelerden haberdar olmayı önemli bulmakta, fakat bu değerlendirmelerin, politik mücadeleler alanında işlevsiz olduğunu, aşağıda yürüttüğü tartışmalar ekseninde öne sürmektedir. Post kuramların temeli olarak postmodernizme ilişkin West (1998: 259) şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

"Postmodernizmle birlikte, sanki modern aklın aynasının içinden geçiyor gibi oluruz. Bunu yaparken de, görünüşte güvenilir olan kavramsal ayrımlar bütünüyle tersyüz olur veya geçersiz hale gelir ve önceden en sağlam olan şeyler 'havaya karışır'. Postmodernizm, Aydınlanma sonrası düşüncesinin tüm temel akımlarından radikal bir kopuşa teşebbüs eder. Postmodernistler için, hem Ortodoks Aydınlanmanın ilerleme ve özgürleşme 'üst-anlatısı' ve hem de Hegelcilikle Marksizmin 'spekülatif' anlatısı, cazibesini kaybetmiştir. Fenomenoloji ve varoluşçuluk, hümanizm çeşitleri veya özneye ilişkin nostaljik felsefeler diye mahkum edilir. Derrida'nın metafiziğin sınırları konusundaki cambazca manevraları bile ikna edici olmaktan uzaktır. Postmodernizmin basit ve doğrudan bir tanımını yapmanın imkansız olması, bundan dolayı, her halde şaşırtıcı değildir. Yalnızca, postmodernizmin ne olduğu konusunda çatışan görüşler bulunmakla kalmaz, fakat bir disipliner zeminler çeşitliliği içinde de, postmodernist konumlar benimsenir. Modernite ve postmodernitenin her şeye rağmen ilişkili olan söylemlerinin geniş bir bağlamlar dizisi bulunmaktadır. Bunlar, edebiyat ve edebiyat eleştirisini olduğu kadar, tarih ve sosyolojiyi, felsefe, sanat ve sanat teorisini kapsar. Bunun da bir sonucu olarak, 'postmodern', 'postmodernite' ve 'postmodernizm' her zaman doğrudan doğruya aynı kökten gelen terimler değildir. Bu terimlerin, söz konusu olanın tarihsel bir dönem, bir toplum biçimi, felsefi bir tutum ya da bir sanat hareketi olmasına bağlı olarak, farklı yananamları vardır. Başka bir deyişle, postmodernizm katıksız bir biçimde felsefi bir gelişme olarak görülemez. O, bir yandan da, Batı'nın felaket getiren tarihine karşı bir tepkidir."

Filc ve Ram (2014: 304), Laclau ve Mouffe'un 1985 tarihli *Hegemony and Socialist Strategy* başlıklı çalışmalarında, "ön belirlenimli bir özne olarak sınıf düşüncesini reddettiklerini" vurgulamaktadır. "Laclau ve Mouffe öncelikle her politik öznenin (doğrudan) bir sınıf öznesi olması gerektiğine ilişkin görüşü bir kenara bırakmaktadır. İkinci olarak, Laclau ve Mouffe, sınıfların önceden var olan (*pre-exist*) (kendi içlerinde, nesnel bir şekilde ve benzeri şekillerde) bir sosyal alan (üretim alanı) olduğuna ilişkin düşüncenin aksini öne sürmektedir. Laclau ve Mouffe açısından herhangi bir toplumsal özne (sınıfların yanı sıra toplumsal cinsiyet temelli örgütlenmeler veya etnik gruplar da) yalnızca (ve her zaman olduğu gibi) politik eylemin bir sonucu şeklinde var olabilir" (Filc ve Ram, 2014: 304).

Ne bireyler ne de gruplar kendilerini öncül politik belirlenim (*pre-political determination*) temelinde özne olarak tanımlayamaz. Hepimiz, politik –hegemonik– mücadelenin sonucunda, hiyerarşik bir biçimde örgütlenmiş 'özne konumlarının' çoğulluğundan oluşmaktayız. Hegemonya aslında, bir bakıma, bir kısma ayrıcalık tanınan veya vurgu yapılan farklı özne konumlarının kısmi bir dengelenişidir. Etrafta kolektif öznelerin oluşturduğu belirli (bir veya az sayıda) uzlaşmazlıklar (*antagonism*) yer almaktadır (Laclau ve Mouffe, 1985; Aktaran: Filc ve Ram, 2014: 304).

Kapitalist üretim ilişkileriyle bağlantılı çıkar çatışmalarını toplumsal sorunların merkezinden uzaklaştıran, sınıflı toplum yapısının ortaya çıkardığı sorunları tali konular olarak görüp, merkeze üretim ilişkileri vurgusu sınırlı veya hiç olmayan toplumsal kategorileri yerleştiren mücadele stratejileri ve bakış açıları, günümüzün toplumsal sorunlarına, reformist bir biçimde dahi çözüm bulma kapasiteleri sınırlıdır. Toplumsal mücadelelerde merkezi bir öznenin var olup olamayacağına ilişkin tartışmanın yanı sıra, eğer özneleşme olanaklıysa bunun nelere bağlı olduğu da tartışılmalıdır. Kapitalist toplumsal ilişkilerin maddi karakterini, yapılandırıcı etkilerini, dolayısıyla da siyasal süreçler üzerindeki sınır koyucu, şekillendirici belirlenimini, tümüyle paranteze alarak, siyasal düzleme kendinde

açıklayıcılık atfetmenin, kuramsal olduğu kadar politik sorunlarının da olduğu belirtilmelidir.

5.4. DEVRİMCİ ÖZNETARTIŞMASI

Marx ve Engels, kapitalist üretim tarzının ortaya çıkardığı toplumsal kategorilerin, söz konusu üretim tarzından ne şekilde etkilendiği ve konumlandığına değinmekte, burjuvazi tarafından yoğun bir sömürü ve baskıya maruz kalan işçi sınıfının kurtuluşunun ancak kapitalist üretim tarzını sonlandıracak bir devrimle gerçekleşebileceğine dikkat çekmektedir (Marx ve Engels, 1998). Söz konusu devrimi gerçekleştirecek olanın da işçi sınıfının kendisi olduğuna dikkat çeken Marx ve Engels, verilecek devrimci bir mücadelenin sonunda, işçi sınıfının kaybedecek bir şeyi olmadığını, fakat kazanacağı bir dünyanın bulunduğunu ifade etmektedir (Marx ve Engels, 1998).

Marx'ın Fransa'da yürütülen cumhuriyetçi mücadelelere ilişkin yaptığı değerlendirmeler, toplumsal mücadeleler alanında, sınıfsal çıkarları farklı olan gruplar arasında belirli düzeyde bir ittifak kurulabileceği yorumuna olanak vermektedir. Egemen toplumsal sınıfa karşı yürütülecek olan mücadelenin tek bir karşıt özne olarak işçi sınıfı üzerinden mi, yoksa egemen toplumsal sınıfın politika ve uygulamaları karşısında baskıya maruz kalan farklı toplumsal grupların bir araya gelişi sayesinde mi kurulabileceği sorusu, toplumsal mücadeleler, siyaset bilimi, sosyoloji yazını ve diğer birçok alanda tartışılan önemli bir sorudur. Devrimci özne tartışması yürütülürken kapitalist üretim tarzının, insanlık karşısına çıkarmış olduğu asıl sorunların neler olduğunun anlaşılması, devrimci öznenin hangi toplumsal

kategori içinden filizleneceğinin anlaşılması ve kurulabilecek olası bir politik mücadele hattının ne şekilde inşa edileceği açısından da aydınlatıcı olacaktır.

Devrimci öznenin hangi toplumsal kategori içinden ortaya çıkabileceğine ilişkin Marx ve Bakunin arasında yürütülen tartışmalara değinen Esteban (www.stateofnature.org), Bakunin'in bu rolü alt proletaryaya (lumpen proletarya), Marx'ın ise proletaryaya atfettiğini belirtmektedir. Marx'ın değerlendirmelerine göre bir toplumsal grubun devrimci özne niteliğine kavuşabilmesi için "optimal seviyede" baskıya maruz kalması gerekmektedir (Esteban: www.stateofnature.org). Marx, alt proletaryanın, toplumun en alt tabakası olarak devrimden çok karşı devrime daha yatkın olduğunu belirtmektedir (Esteban: www.stateofnature.org). Marx bu görüşünü, Fransa'da yaşanan mücadelelere yönelik gerçekleştirdiği değerlendirmelerle desteklemektedir:

...Bonaparte, sürekli olarak 10 Aralık derneğine bağlı kişilerle birlikteydi. Bu dernek, 1849'da kurulmuştu. Bir yardımsever dernek kurmak bahanesi ile Paris alt-proletaryası gizli kollar halinde örgütlenmişti, derneğin kendisi bonapartist bir general tarafından yönetilmek üzere her bir kolun başına bonapartist ajanlar konulmuştu. Nasıl yaşadıkları ve hatta nereden geldikleri belirsiz, yıkıma uğramış "kibar düşkünler" yanında, burjuvazinin kokuşmuş serüvencileri ve döküntüleri yanında, bu dernekte, başıboş serseriler, yol verilmiş askerler, zindandan çıkmış forsalar, sürgün kaçkını kürek mahkumları, hırsızlar, şarlatanlar, lazzaroniler, yankesiciler, gözden sürmeyi çeken hokkabazlar, kumarbazlar, pezevenkler, genelev patronları, hamallar, işsiz yazarlar, örgütcüler, paçavracılar, bileyciler, kalaycılar, dilenciler, kısacası, Fransızların "*bohème*" dedikleri bu ne olduğu belirsiz, çürümüş, kararsız tüm yığın vardı. İşte Bonaparte, kendisine yakın olan bu unsurlarla 10 Aralık derneğinin gövdesini oluşturmuştu (Marx, 2002: 72) .

Marx'ın yukarıdaki değerlendirmeleri, işçi sınıfının yaşadığı baskıdan dahi daha yoğun bir baskıya maruz bırakılan kitlelerin, burjuvazi veya diğer egemen sınıf bölümlerince yönlendirilme ve egemen sınıfı bölümlerinin çıkarları doğrultusunda hareketlendirilme riski barındırdığı yorumunu olanaklı kılmaktadır. Marx'ın bu doğrultudaki değerlendirmelerinin büyük oranda günümüzde de geçerli olduğu ifade edilebilir. Yoğun bir yoksulluk, yoksunluk ve sömürü baskısı altında kalan toplumsal

gruplar, devrimci özne niteliğine kavuşmak için mücadele eden bir sınıf hareketinin olmadığı veya zayıf olduğu tarihsel anlarda ve de coğrafyalarda, karşı devrimci saflara sürüklenme riski taşımaktadır. Bu durum, üzerinde azami düzeyde baskı kurulan toplumsal kategorilerin, ancak devrimci özne potansiyeli bulunan –Marx’ın ifadeleriyle- ve üzerinde optimal düzeyde baskı olan toplumsal kategorilerle etkileşime girmesi halinde kapitalizm karşıtı bir mücadele hattında yer alabileceği şekline bir değerlendirme yapılmasına olanak vermektedir. Marx, yaşadığı dönemde, kapitalist üretim tarzının gelişmişlik düzeyini temel alarak, yalnızca sanayi işçilerinin örgütlü ve bilinçli bir sınıf oluşumu için uygun bir konum işgal ettiğine dikkat çekmektedir (Esteban: www.stateofnature.org).

Bakunin ise devrimci özne konusunda Marx’tan daha farklı bir konum alarak, toplumda en fazla baskıya maruz kalan tabakaları arasından devrimci bir özne oluşumunun mümkün olduğu görüşünü savunmakta; alt proletarya ve köylülerin, burjuva medeniyetinden en az etkilenmiş toplumsal kesimler olarak, isyancı bir içgüdüyle her zaman taşıyabileceklerini öne sürmektedir (Esteban: www.stateofnature.org).

Devrimci özne tartışmasına ilişkin Esteban’ın, Marx ve Bakunin arasında yaptığı karşılaştırmalardan ve söz konusu düşünürlerin konuya yönelik değerlendirmelerinden yola çıkılarak, bir toplumsal kategorinin devrimci bir özne konumuna erişmesi sürecinde ortaya çıkabilecek iki sorun olduğu ifade edilebilir. Birinci sorun, Bakunin’in öne sürdüğü, toplumun en fazla ezilen kesimlerinden devrimci bir özne oluşumunun olanaklı olacağına ilişkin görüşle bağlantılıdır. Toplumun en fazla ezilen kesimlerinin bilinçsiz ve örgütsüz bir eylemlilik sürecine girmesi, bir toplumsal mücadeleyi, diğer toplum kesimleriyle buluşmadan

sonlandırma riskini beraberinde getirmektedir. Diğer yandan, toplumun en fazla ezilen kesimlerinin, kendi çıkarlarıyla uyuşmayan politik yönelimlerin baskısı altına girmesi, olası toplumsal mücadele sürecinin başlamadan bitmesi anlamına da gelebilir. Toplumun en fazla ezilen kesimlerinin entelektüel açıdan da baskılandığı gerçeği göz önünde tutulursa, toplumdaki egemen sınıfların büyük bir oranda toplumun en fazla ezilen kesimleri üzerinde ideolojik ve entelektüel bir boyunduruk kurduğu gerçeğine dikkat çekilebilir. Bu durum, "azami baskıya maruz kalma, her zaman azami tepkinin ortaya çıkışını beraberinde getirecek bilincin oluşumuna öncülük etmez" şeklinde de yorumlanabilir.

Bir toplumsal kategorinin devrimci özne olma sürecinde ortaya çıkabilecek ikinci sorun ise doğrudan olmasa bile dolaylı bir şekilde Marx'ın yukarıdaki satırlarda değinilen görüşüyle bağlantılıdır. Günümüz koşulları göz önünde tutularak değerlendirildiğinde, kapitalist üretim tarzı altında "optimal düzeyde" baskı altında kalan grupların, ağırlıklı olarak kafa emeğini üretim sürecine dahil eden emekçiler olduğu ifade edilebilir. Belirli bir farkındalık düzeyine sahip olup çalıştığı ve yaşadığı koşulların kısmen veya tam anlamıyla farkında olan kitlelerin, günümüz koşullarında çoğunlukla, kafa emeğinin ağırlıklı olarak üretim sürecinde kullanıldığı işlerde çalışan emekçi kitlelerin arasından çıktığı belirtilebilir. Diğer yandan sözü edilen, farkındalık durumu, mutlak bir şekilde ilgili emekçi kitlelerinin, "sömürülüyorum-eziliyorum, o zaman neden diğer ezilen ve sömürülenlerle beraber hareket etmiyorum" düşüncesini içselleştireceğinin ve de kapitalizm karşıtı örgütlü bir mücadeleye gireceğinin kanıtı da değildir. Bu çalışmanın yazarı, saha çalışması bulgularının ele alınacağı takip eden altbölümde de değerlendirilmeye çalışılacağı gibi, gayri-maddi etkinliklerde istihdam edildiği ifade edilen emekçilerin, olası bir

devrimci mücadeleye dahil olmaları noktasında birtakım şüpheler taşımaktadır. BİT temelli gayri-maddi etkinliklerde bulunan emekçilerin, toplumsal sorunları çözümleme ve bunlara çözüm üretebilecek entelektüel kapasitelerinin bulunma olasılığı, söz konusu emekçi grubunun, doğrudan bir mücadele içine yer alacağı anlamına gelmemektedir. Bir başka ifadeyle, toplumsal sorunları anlayabilmek, her zaman söz konusu toplumsal sorunlara karşı politik mücadele içinde yer alma anlamına gelmemektedir. Devrimci özne oluşumunda, toplumun baskıya maruz kalan tüm kesimlerinin, üretim ilişkileri merkezli sorunları öne çıkaran bir politik mücadele hattı kurmasının yaşamsal önemi bulunmaktadır. Bu çalışmanın araştırma öznesiolan BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin de ancak, BİT sektöründeki maddi üretim etkinliklerini gerçekleştiren emekçi kitleleriyle ve de işçi sınıfının diğer bölümleriyle kurulabilecek bir ittifak aracılığıyla devrimci bir özne olma olasılığının ortaya çıkabileceğinden söz edilebilir.

Klasik Marksistkuramda işçi sınıfının devrimci özne konumuna ilişkin kavrayışta, Marx ve Engels'den sonra özellikle Lenin'in katkıları önemlidir (Filc ve Ram, 2014). Devrimci özne konusunun sınıf bilinci boyutuna ve sınıf bilincinin mücadele içinde şekilleneceği şeklindeki kritik vurgu ise Luckás'dan gelmiştir. Marx ve Engels devrimci özne rolünün, doğrudan işçi sınıfında olduğunu belirtilirken, klasik Marksizm'in takipçileri, devrimci öznenin yine asıl olarak işçi sınıfında olduğunu, fakat çeşitli destekleyici bileşenlerin, işçi sınıfının devrimci özne konumuna erişmesi bakımından kritik önemlerinin bulunduğuna vurgu yapmışlardır. Örneğin Lenin işçi sınıfının, kapitalizm karşıtı bir mücadelede özne niteliğine erişebilmesi için “öncülere” (*vanguards*) gereksinim duyduğunu vurgulamakta ve işçi sınıfının yaşam koşullarının baskılanmasından dolayı kendi başına bir kapitalizm

karşıtı mücadeleye dahil olamayacağına dikkat çekmektedir (Lenin, 1998). Öncü parti vurgusunun, Lenin'in düşüncesinde, işçi sınıfının devrimci nitelikte bir özne haline gelmesi açısından önemli bir yeri bulunmaktadır (Filc ve Ram, 2014: 300). Gramsci'nin, işçi sınıfının devrimci özne haline gelebilmesine ilişkin düşünceleri ise, "burjuvazinin, işçi sınıfına karşı oluşturduğu tarihsel blok ve onun organik aydınlarının rıza üreten hegemonik sisteme karşı, işçi sınıfının, içinde kendi organik aydınlarını⁹³ da barındıracak bir şekilde karşı hegemonya stratejisi benimsenmesi sayesinde devrimcileşebilir" şeklinde özetlenebilir (Ficl ve Ram, 2014; Crehan, 2006).

1970'lerden başlayarak –Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki nesnel koşulların dönüşümü ve bu bölgelerdeki entelektüellerin, söz konusu dönüşüme ilişkin çözümlemelerinin de etkisiyle- kapitalizm karşıtı bir mücadelede, işçi sınıfının öncü bir devrimci özne olabileceğine ilişkin yaklaşımların belirli bir oranda itibar kaybetmesi söz konusu olmuştur. Bu itibar kaybının ortaya çıkmasında özellikle belirli entelektüel çevrelerin, 'Karl Marx'ın sözünü ettiği devrimin, neredeyse 20'nci yüzyılın son çeyreğine gelinmiş olmasına karşın hala gerçekleşmemiş olması ve devrimci özne olacağı öne sürülen işçi sınıfının hızlı bir şekilde çözüldüğü' savlarını

⁹³ Crehan (2006: 199), Gramsci'nin geleneksel ve organik aydın arasında yaptığı ayrımı, Gramsci'nin en bilinen eseri olan 'Hapishane Defterleri'ne atıfla aşağıdaki gibi değerlendirmektedir. Alıntıdaki vurgular Gramsci'ye aittir:

"Gramsci organik kavramını ikincil ve eğreti olmaktan çok işlevsel ve yapısal diye gördüğü her ilişkiyi anlatmak için kullanır. Gramsci'ye göre organik aydınlar belirli bir sınıfla köklü ve yapısal ilişkileri olan aydınlardır. Sınıf daha bilinçlendikçe, kendiliğinden sınıftan kendisi için sınıf olma yolunda ilerledikçe kendi aydınlarını yaratmaya başlar. Organik aydınlar kategorisinde; *Her yeni sınıfın kendisiyle beraber ve kendi gelişimi süresince kendi aydınlarını yarattığı görülebilir. Yeni sosyal sınıfa bağlı bu organik aydınların çoğunlukla ilkel (primitive) eylemlerinin çeşitli yönlerinde uzmanlaştıkları görülecektir. (SPN: 6)*. Ancak ekonomik oluşumlar olarak sınıflar ve aydınların arasındaki bu ilişki, dolaylı bir ilişkidir. *Aydınlar ve üretim dünyası arasındaki ilişki, temel toplumsal gruplar arasındaki ilişkiler gibi doğrudan değildir. Ancak bu ilişki aydınların tam anlamıyla işlevsel kılındıkları tüm toplumsal dokusu ve üstyapı öğelerince farklı ölçülerde dolayımlanır. Çeşitli entelektüel grupların hem organiklik özelliğinin derecesini (**organicità**) hem de temel toplumsal gruplar aralarındaki bağlantı derecesini ölçmek, böylece aşağıdan yukarıya (yapının temelinden yukarıya doğru) işlevlerive üstyapılar içindeki konumlarını derecelendirmek mümkündür. (SPN: 12)*"

benimsemesinin etkisi olmuştur. Bu düşüncelere yönelmede ise II. Dünya Savaşı sonrası refah devleti oluşumu ve bununla beraber işçi sınıfının, “zincirlerinden de başka kaybedecek şeyleri olan” insanlar topluluğu görünümüne erişmesinin yanı sıra, 1968 Öğrenci Hareketlerinin Batı Avrupa’dan başlayarak dünya geneline yayılmasının önemli bir yere sahip olduğu ifade edilebilir. İtibar kaybına yol açan diğer iki gerekçeden ilki, SSCB’nin ulusal ve uluslararası politikalarının kimi entelektüel çevrelerce yayılmacı nitelik taşıdığıyla itham edilmesidir; ikinci ise Çin’de Mao Zedung liderliğinde yoksul köylülerin devrimci özne olarak yer aldığı devrim hareketinin, kültürel boyutta kimi noktalarda anti-entelektüel nitelikler sergileyen uygulamalarıdır.

Herbert Marcuse’ün, işçi sınıfının devrimci özne niteliğine ilişkin şüpheleri bulunmaktadır (Arslantunalı, 2007; Kalik, 2013). İşçi sınıfının zamanla burjuvazi ile bir uzlaşma yolunu seçtiğini ifade eden Marcuse, işçi sınıfı ve burjuvazinin, tarihin etken özneleri olma niteliğinin gerilediğini, işçi sınıfı ve burjuvazi arasındaki uzlaşının, egemen sistemin yeniden üretimine katkı sağladığını belirtmektedir (Marcuse, 2010). Marcuse sanayi toplumunun 19’uncu yüzyıldan 20’nci yüzyıla kadar geçirdiği dönüşüm ile işçi sınıfı ve burjuvazinin, toplumsal dönüşüm alanındaki rollerinde ne gibi bir farklılaşmanın yaşandığını aşağıdaki gibi değerlendirmektedir.

İşleyim toplumu⁹⁴ kuramının oluşma evresi ile şimdiki durumu arasında kısa bir karşılaştırma eleştirinin temelini nasıl değişmiş olduğunu göstermeye yardım edebilir. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısındaki başlangıçlarında, almasıların ilk kavramlarını geliştirmekteyken, işleyim toplumunun eleştirisi kuram ve kılğı, değerler ve olgular, gereksinimler ve hedefler arasındaki tarihsel bir dolaylılık somutluk kazanıyordu. Bu tarihsel dolaylılık toplumda karşı karşıya gelen iki büyük sınıfın bilinçlerinde ve politik eylemlerinde yer alıyordu: burjuvazi ve proletarya. Kapitalist dünyada bunlar yine temel sınıflardır. Bununla birlikte, anamalcı gelişim bu iki sınıfın yapı ve işlevlerini öyle bir yolda değiştirmiştir ki, bundan böyle tarihsel dönüşümün etkenleri olarak görülmezler. Kuramsal statükonun korunma ve

⁹⁴ Sanayi toplumu (yn.)

geliştirilmesinde öncelik taşıyan bir çıkar, eski karşıtları çağdaş toplumun en ileri alanlarında birleştirmektedir. Ve teknik ilerlemenin ortaklaşacı toplumun büyümesini ve kohezyonunu güvence altına almakta olduğu düzeye dek, nitel değişim düşüncesinin kendi patlayıcı-olmayan bir evrim konusundaki gerçekçi düşünceler önünde gerilemektedir. Toplumsal değişimin tanıtlanabilir etken itici güçlerinin yokluğunda, eleştiri böylece geriye yüksek bir soyutlama düzeyine atılır (Marcuse, 2010: 11-12).

Kalik (2013: 168), Herbert Marcuse'ün, Marx tarafından devrimci özne niteliği taşıyacağına ilişkin bir vurgu yapılamayan grupların aslında devrimci birer potansiyel taşıdığına ilişkin görüşüne dikkat çekmektedir. Söz konusu gruplar içinde “öğrenciler, baskılanmış etnik gruplar, azınlıklar, kadınlar ve sivil girişimler” yer alır. Bu katmanlar “maddi üretim ilişkilerinin dışında kalsa dahi, kapitalist toplumsal ilişkilerin ürettiği baskının yeniden üretilmesine dahil olarak, işçi sınıfının kapitalizm karşıtı devrimci mücadelesine destek olabilme potansiyeli barındırırlar” (Kalik, 2013: 168). Bunun yanı sıra Marcuse'ün işçi sınıfı dışında kalan diğer toplumsal grupların devrimci potansiyel taşıdığına ilişkin değerlendirmeleri, başlarda işçi sınıfının merkezi rolünün yadsınması anlamına gelmemekteydi (Kalik, 2013: 168). Ne var ki devrimci özne tartışmasına ilişkin Marcuse'ün, düşüncelerinin son aşamalarında, işçi sınıfının öncü bir devrimci özne olabileceğine ilişkin düşünceden tamamen uzaklaştığı ; “işçi sınıfının bir fetiş haline getirilmesi” yerine, sosyalizme geçişin öncü gücü olabilmesi için öz değişim gerçekleştirmek zorunda olduğu görüşünü savunduğu bilinmektedir (Kalik, 2013: 172). Diğer yandan Arslantunalı (2007, www.bianet.org), Marcuse'ün, işçi sınıfının, refah toplumu koşulları altında burjuvaziyle uzlaş sağladığı ve devrimci olabilme niteliğini yitirerek orta sınıflaştığı yönündeki görüşlerini eleştirmektedir. Marcuse'ün, işçi sınıfının devrimci özne olabilme kapasitesinden uzaklaştığına ilişkin eleştirilerinin, Friedrich von Hayek ve Daniel Bell gibi ana-akım düşünsel ve politik çizgiye yakın düşünürlerin görüşleriyle ters bir biçimde de olsa paralellik gösterdiğini ifade eden Arslantunalı; Marcuse'ün

öne sürdüğü gibi 1968 Öğrenci Hareketi'nin⁹⁵ yalnızca öğrencileri değil, kendi çıkarları ekseninde örgütlenen kitleleri de mücadele içine dahil ettiğini vurgulamaktadır (Arslantunalı, 2007, www.bianet.org).

Post-modernist yaklaşımın konuya ilişkin değerlendirmeleri 'köktenci bir reddiye' şeklindeki adlandırılmayı fazlasıyla hak eder gibidir. Bu yaklaşıma göre toplumsal sınıfların toplumsallığın açıklanmasındaki kritik rolü, sanayi temelli

⁹⁵1968 Öğrenci Hareketi'nin toplumsal mücadeleler alanında ortaya çıkardığı sonuçlara ilişkin akademi içi ve akademi dışı yazında birçok farklı görüş ve tartışma yer almaktadır. Söz konusu tartışmaların iki eksenenden sürdürüldüğü ifade edilebilir. Bunlardan ilki 1968 Öğrenci Hareketi'nin küçük burjuva niteliği barındırdığı ve toplumsal mücadeleler alanında geçici bir etki yarattığı görüşüdür. İkincisi ise, kapitalizm karşıtı bir mücadelenin işçi sınıfından çok öğrenciler gibi sokakta dinamik bir mücadele çizgisini yükseltebilen gruplarca yürütülebileceğidir. 1968 Öğrenci Hareketi'nin özgürlükçü bir hareket olduğu en başta kabul edilmelidir. Diğer yandan hareketin kapitalist gelişmişlik düzeyine bağlı olarak ülkeler özelinde farklı gelişim ve sonuçlanma evreleri olduğu da göz önünde tutulmalıdır. Örneğin kapitalizmin gelişmiş coğrafyalarında 1968'in öne çıkardığı talepler toplumcu bir tepkiyle başlasa dahi devam eden süreçte, aslında zaman içinde kapitalist üretim tarzı açısından herhangi bir tehlike yaratmayacak bir şekilde evrim geçiren, bireysel hak ve özgürlükler temelinde yoğunlaşmıştır. Söz konusu evrim, kapitalizm karşıtı mücadeleyi kayda değer bir biçimde örgütleyecek bir sürecin de zayıf kalmasına neden olmuştur. Nükleer silahlanmaya karşı mücadeleden, cinsel özgürleşmeye, kadın haklarından, çevresel sorunlara duyarlılığa kadar toplumsal ilişkiler ağının kapsamında kalan birçok konunun dönüşüm geçirmesinde 1968 önemli bir rol oynamıştır. Üretim ilişkileri ve sermaye birikim sürecinin bir parçası olarak çözümlendiğinde, toplumsal alanın dönüşümünde etkili olacak olan (bir önceki cümlede sözü edilen) konular zaman içerisinde kapitalizm karşıtı niteliklerinden –özellikle gelişmiş kapitalist coğrafyalarda- arındırılarak 'uysallaştırılmıştır'. Bu uysallaştırma sürecinde, özellikle Avrupa'daki gelişmiş kapitalist coğrafyalarda, sosyal demokratik bir gelişim gözlemlenmiş olmakla birlikte, bu gelişim hiçbir zaman kapitalizm karşıtı bir boyuta ulaşmamıştır. Kapitalizmin bağımlı coğrafyalarında ise 1968'in daha 'keskin' sonuçları olduğu ifade edilebilir. Örneğin Türkiye'de 1968, hem işçi sınıfı temelli bir mücadelenin (örneğin 15-16 Haziran 1970) yükselişini hem de öğrenci hareketlerinin radikalleşmesini beraberinde getirmiştir. 1968'in Türkiye'deki öğrenci hareketi çevresinde yarattığı etkinin, devrimci dönüşümü birinci plana alan bir niteliği bulunmaktadır. Devrimci dönüşüm için işçi-köylü ittifakı kurulması çabalarından, öğrencilerin, işçi sınıfının öncü aydınları haline gelmeye çalışma girişimlerine kadar birçok adım atılmıştır. Öğrenci hareketlerindeki radikalleşme, Almanya ve İtalya gibi gelişmiş kapitalist coğrafyalarda da -Almanya'da Parlamento Dışı Muhalefet (*Außerparlamentarische Opposition*) gibi yapılanmaların öncülük etmesiyle, İtalya'da Otonomi Hareketi'nin başlamasıyla- yaşanmış olmakla beraber, 1968'in gelişmiş kapitalist coğrafyalardaki sonuçları ağırlıklı olarak yukarıda vurgulandığı gibi olmuştur. 1968 Öğrenci Hareketi, devrimci özne tartışmasına ilişkin yeni boyutların ortaya çıkmasını sağlamakla beraber, öğrenci kitlelerinin tek başına öncü bir devrimci güç olamayacağı, 1968 Öğrenci Hareketi'nin üzerinden geçen 50 yıla yaklaşan zaman dilimi içerisinde daha anlaşılır bir hale gelmiştir. Almanya'da, Parlamento Dışı Muhalefetin, temellerinin, "Yıkıcı Eylem" (*Subversiven Aktion*) fikrini benimsemiş, -I. Dünya Savaşı yıllarında başlamış olan ve sanat aracılığıyla yerleşik düzenin protestosu olarak da yorumlanabilecek Dadaizm akımının temsilcileri olan (yn.)- Dadaistleri takip eden sınırlı bir çevre tarafından atıldığı vurgulanmaktadır (Mackenthun, 2009: 2). Söz konusu çevrenin, Federal Almanya refah devletinin, ekonomik hülyalara (*Wirtschaftswundertraeumen*) dalmış küçük burjuvalarını, bu rüyadan uyandırmayı denedikleri belirtilmekte; Adorno, Horkheimer ve Marcuse'ün önceden yapmış olduğu gibi, bu çevrenin de nasyonal sosyalizmin propagandasını eleştiri temelinde, reklamlara ve meta ekonomisine (*Warenwirtschaft*) karşı bir eleştiri getirdiğine dikkat çekilmektedir (Mackenthun, 2009: 3).

üretimin ekonomik ve toplumsal gelişmenin itici gücü olduğu modern döneme ait ve o dönemle sınırlıdır (Şaylan, 2006). Toplumsal sınıflar toplumsalın açıklanması bakımından önemsizleştikleri gibi, toplumsal değişimdeki rolleri de etkisizleşmişlerdir. Ernest Laclau ve Chantal Mouffe'un 'Hegemonya ve Sosyalist Strateji' başlıklı çalışmasında ilk sistemli ifadesine kavuştuğu gibi “sınıflar mücadelesinin” açıklayıcılığı ve işçi sınıfının devrimci bir özne olarak kavranmasının reddi, Marksizm’den kopuşun da kuramsal köşe taşlarını oluşturmuştur. Post-Marksistler, kapitalizm karşıtı mücadelenin kapitalizmin olumsuz yanlarından en fazla etkilenen toplum kesimleri tarafınca kurulacak/kurulan bir mücadele hattı ile yürütülmesi gerektiği görüşündedirler; buna göre herhangi bir özne tarih ve toplum dışı “aşkın” bir rol atfetmek yerine toplumsal mücadele dinamiklerinin “olumsallığına” (contingency) öncelik vermek daha anlamlı olacaktır. Açıklayıcı nedensellikler başta olmak üzere, toplumsal değişime yönelik strateji ve özne formülasyonlarını güçlü bir şekilde “olumsallık” zeminine çağıran post-Marksistçizgi içinde, “çokluk”, “prekarya” ve “alt-sınıf” gibi işçi sınıfına rakip devrimci özne arayışları da yok değildir.

Otonomcu Marksistlerin, toplumsal mücadeleler alanına yönelik değerlendirmelerinde, sınıf dışı toplumsal mücadele öznelere, işçi sınıfıyla eşitlenmesi şeklinde bir yaklaşımı benimsedikleri ifade edilebilir. Örneğin Hardt, emek-sermaye çelişkisinin hala temel politik çelişki olduğunu ifade etmesine karşın, toplumsal ilişkilerin diğer çelişkili alanlarına da dikkat çeker;

Emek-sermaye çelişkisi temel bir çelişki olarak olduğu gibi duruyor, fakat eşit ölçüde öneme sahip çok sayıda diğer çelişki de mevcut. Cinsiyet çelişkileri, ırk çelişkileri var. Son yirmi, otuz yılda diğerlerinin üzerinde hüküm süren, kabul gören bir tek çelişki olduğunu düşünmüyorum. Fakat aynı ölçüde etkili çelişkileri bir arada gösterebileceğimiz araçları bulmamız gerekiyor. Bir çelişkinin diğerlerini üstlenmesi söz konusu olamaz (Hardt, 2014, <http://meseledergisi.com>).

Otonomcu düşünürlerin, çelişkileri eşitlemeye yönelik bu değerlendirmelerinin son otuz yıllık yansımasına bakıldığında, sınıf dışı alanların kimi zaman işçi sınıfının temel sorunlarıyla bağlantılı bir mücadele hattına girmesine karşın, ağırlıklı olarak kendi “tekilliklerini”⁹⁶ ön plana koyan bir çizgi benimsedikleri ifade edilebilir. İşçi sınıfı dışı kategoriler, geçmişteki deneyimlere bakıldığında, kendi tekilliklerini merkeze alarak, kapitalizmin sınırlarını aşan mücadele stratejilerini bir kenara bırakmış, kurtuluşu, demokratikleşmede, bireysel, kültürel-yerel hakların tanınmasında aramışlardır.

John Holloway (2002, <https://libcom.org>), "İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek (*Change the World without Taking Power*)" başlıklı çalışmasında,

⁹⁶ Bu çalışmanın birinci bölümünde ele alınmasına karşın, burada Çokluk'un ne olduğunun bir kez daha tekrar edilmesinde yarar vardır. Negri (2003, <http://vimeo.com/6890234>), çokluk kavramını, tekillikler olarak ifade ettiği kavramla karşılaştırmaktadır. Negri çokluğun, “sömürülmüş tekilliklerin çokluğu” olduğunu belirtirken; tekillikleri, “tekillik emeğin tekilliğidir; farklı biçimlerde çalışan tüm emekçilerdir, tekillik sömürülen emekçinin tekilliğidir” şeklinde tanımlamaktadır. Tekillikler, toplumsal mücadeleler alanındaki her bir kategorinin kendi temel sorunları ve tavırlarıyla, özerk (otonom) bir şekilde konumlanması, fakat mücadele sürecinde, diğer kategorilerle bir ortaklık kurmaması olarak ifade edilebilir. Çokluk ise, her bir toplumsal kategorinin (tekilliğin) kendi sorununu, kendi tavrını ortaya koyarak ve diğer toplumsal kategorilerle (tekilliklerle) eş düzeyde bir ortaklaşmaya vararak çözebileceğini savunan bir anlama karşılık gelmektedir.

Virno (2013) ise çokluğun karşıtı olarak halk kavramına göndermede bulunmakta ve bu iki kavram arasındaki tartışmaların asıl olarak 17'inci yüzyılda Thomas Hobbes ve Baruch (Benedict) Spinoza'nın düşünceleri ekseninde yürütüldüğüne dikkat çekmektedir:

“Unutulmamalıdır ki, “halk” ve “çokluk” kavramları arasındaki seçim, on yedinci yüzyıldaki pratik çekişmelerin (merkezi modern devletin kuruluşu, dini savaşlar vb.) ve teorik-felsefi tartışmaların merkezinde yer alıyordu. Yoğun çarpışmaların ateşinde şekillenen bu iki kavram, modern çağın politik-toplumsal kategorilerinin tanımlanmasında başat rol oynadı. Üstünlük sağlayan kavram “halk” kavramıydı. “Çokluk” ise yenilgiye uğramış olan kavram, kaybeden terim oldu. Birleştirici hayat biçimlerinin ve yakın zamanda kurulmuş büyük devletlerin tanımlanmasında, çokluk yerine artık halktan söz ediliyordu. Fakat bugün, uzun bir dönemin sonunda, eski tartışmanın bir kez daha açılıp açılmadığını, artık modern çağın politika teorisi radikal bir krize doğru ilerlediği için, bugün, daha önceleri mağlup olmuş bu kavramın sıra dışı bir canlılık gösterip göstermediği, böylelikle etkileyici intikamını alıp olmadığını sormamız gerekir.

Bu iki kutupluluğun, halkın ve çokluğun, herkesçe kabul edilen babaları Hobbes ve Spinoza'dır. Spinoza'ya göre *multitudo* (çokluk) tam anlamıyla *kamu sahnesinde*, kolektif eylemlerde, komünal ilişkilerin idaresinde, merkezci bir hareket etme biçimi içinde buharlaşmadan, Bir'le bir bütün oluşturmadan *varlığını sürdüren bir çoğulluğa* işaret eder. Çokluk, çok olarak görülen çok'un toplumsal ve politik varoluş biçimidir: süresiz ya da yarık içinde kalmış değil, kalıcı bir biçim. Spinoza'ya göre, *multitudo* medeni özgürlüklerin üzerinde yükseldiği zeminin kendisidir (*Tractatus Politicus*). Hobbes çokluktan –ve ben burada, gereken özeni gösterdikten sonra, pek de bilimsel olmayan tutkulu bir sözcüğü kullanıyorum- *nefret eder*; ona öfke duyar. Tam da çok olarak görünen çok'un politik ve toplumsal varoluşunda, sentetik bir birlikte birleşmeyen çoğullukta, “yüce imparatorluğun”, başka bir deyişle, devlet olarak beliren *politik karar alma* tekelinin en büyük tehlikesini görür” (Virno, 2013: 25-26).

"sınıfın oluşumunun, sermaye tarafından her gün vahşi bir şekilde tekrar eden öznenin ve nesnenin birbirinden ayrılmasından, her gün üretilen ürünün-yaratılan nesnenin, özne yaratıcısından-üreticisinden koparılmasından kaynaklandığını; günlük el koyma işleminin yalnız yapanın yaptığı şeye değil, aynı zamanda yapma eylemine, yaratıcılığına, öznelliğine ve insanlığına karşı da gerçekleştiğini" ifade etmektedir. Holloway, (2002, <https://libcom.org>), "sınıf mücadelesinin, sınıflandırmaya veya sınıflandırılmış olana ve oluşturulmuş sınıflara karşı" verilmesi gerektiğini, "sınıf mücadelesine ilişkin daha katı tartışmaların, işçi sınıfını ön tanımlı bir biçimde kabul ederek sosyal ilişkilerin fetiş bir nitelik kazandırılmasına" neden olduğunu öne sürmektedir. Holloway (2002, <https://libcom.org>), Marx'ın çözümlediği emeğin nesneleşmesi, emekçinin ürettiği üründen koparılması süreçlerinin, kapitalizmin herhangi bir aşamasına özgü olmadığını, kapitalizmin geçirmiş olduğu dönüşümlere karşın, bu eğilimin kapitalizmin içkin bir niteliği olduğunu vurgular. Holloway'a göre (2002, <https://libcom.org>), işçiler tarafından "ister algılsın, ister algılanmasın, sınıf mücadelesi, günlük çatışkı (*antagonism*) içinde yabancılaşmayla, yabancılaşmaya karşı direniş, tanımlama ile tanımlamaya karşı direniş ve de fetişleştirme ile fetişleştirmeye karşı direniş arasında, aralıksız bir şekilde" sürmektedir.

1970'lerden itibaren yaşanan kapitalizm içi sektörel çeşitlenme ve genişleme ile ideolojilerin sonunun geldiğini ifade eden Daniel Bell başta olmak üzere, SSCB'nin çözülmesiyle birlikte tarihin sonlandığını öne süren Francis Fukuyama gibi düşünür ve akademisyenler, ana-akım sosyoloji, endüstri ilişkileri ve de politika yazınında önemli bir etki yaratmıştır. İşçi sınıfının kuramsal bakımdan "değersizleşmesi" ile sınıf kapasitesi itibarıyla etkisizleşmiş olması arasında –

nedensellik olmasa bile- güçlü bir korelasyonun varlığı vurgulanmalıdır. 1960’lardan sonra kapitalist üretimin teknolojik tabanı ve örgütlenmesi ile firma-içi ve dışı işgücü piyasalarının düzenlenmesindeki değişimler, devrimci özne tartışmalarında da eksen kaymasına gerekçeler sunmuştur. Sınıflar mücadelesini sınai üretimin bir etkisine indirgeyen ana akım yaklaşım “sanayi sonrası” ön ekinin getirildiği bir çok toplum tiplemesi tanımladı: ağ, bilgi, malumat, tüketim, risk.. gibi farklı boyutları öne çeken farklı toplum kavramsallaştırmaları ortak bir sava sahipti; buna göre sınai sonrası toplumlarda işçiler bir sınıf olarak çözülmüşlerdir ve bir daha sınıf olarak tarih sahnesine çıkmaları mümkün görünmemektedir.

İleri/merkez kapitalist coğrafyalarda yaşanan içsel dönüşümün, adeta kapitalist üretim tarzından devrimci bir kopuş şeklindeki köklü bir değişimmiş gibi algılanması, toplumsal mücadeleler alanındaki devrimci özne-kurtuluş öznesi tartışmalarında gerçekleşen eksen kaymalarına yol açmıştır. Önceki bölümlerde de vurgulandığı gibi, ABD kökenli ve Weberci çizgideki sosyoloji disiplini, Marksistsınıf kuramının karşısına kitlelerin tüketebilme kapasitesi ve tüketim tarzını merkeze alan bir sınıf analizi koyabilmiştir. Engin (1990: 20), sınıfları belirleyen temel ölçütün toplumsal üretim sisteminde tuttukları yer olduğunu belirtmektedir. "Üretim araçlarıyla ilişki, emeğin toplumsal örgütlenmesindeki rol ile toplumsal zenginlikten kullanılan pay ve payı elde etme biçiminin, sınıfların toplumsal üretim sisteminde tuttukları yerin belirlenmesindeki üç ölçüt" olduğunu ifade eden Engin (1990: 20), söz konusu ölçütlerin kapitalist üretim tarzı ekseninde şu şekilde özetlenebileceğini dile getirmektedir: Üretim aracına sahip olup olunmadığı; emeğin burjuva örgütlenmesinin ücretli emek olduğu; sömürücü konumda mı, sömürülen konumda mı olunduğu ve toplumsal zenginlikten, hangi konumdan ne

kadar pay alındığı. Engin'in ifadelerinden anlaşılabileceği ve bu çalışmanın genelinde de vurgulandığı gibi üretim ilişkilerine ve üretim araçlarının mülkiyetine ilişkin bir çözümleme yapılmadan yalnız tüketebilme üzerin odaklanan bakış açısı, işçi sınıfını yokluk ve yoksunlukla eş anlamlı bir konuma indirgerken, talep edebilme ve tüketebilme kapasitesine sınırlı bir ölçüde de erişebilen toplum kesimlerinin dahi "orta sınıf" olarak nitelenmesine yol açabilecek sorunlu çözümlmeleri de beraberinde getirme riski taşımaktadır. Sınırlı bile olsa tüketebilme kapasitesi temel alınarak yapılan bir değerlendirme, işçi sınıfının git gide küçülerek yerini "orta sınıf"a bırakması gibi tartışmalı bir savı da beraberinde getirmektedir. Aslen Kuzey Amerika kökenli bu bakış açısı, özellikle İngiltere'de de işçi sınıfının niteliğinin çözümlemesine ilişkin yaklaşımları da etkilemiştir.⁹⁷ Kıta Avrupa'sında da işçi sınıfının niteliğine ilişkin çözümlemelerin, Kuzey Amerika merkezli çözümlemelere benzeşmesi söz konusu olsa dahi, bakış açısının kısmen daha farklı olduğu ifade edilebilir. Therborn (2012: 17), "Kuzey Atlantik'in gelişmiş ülkeleri, geçmişte orta sınıfla taçlandırılmış (*dubbed*) –Amerikan kavramı olan orta sınıf, Avrupa'da hiçbir zaman tam anlamıyla rağbet görmemiştir" şeklindeki ifadeleriyle orta sınıfın bir çeşit "Amerikan Rüyası" olduğunu dile getirmektedir. Orta sınıf kavramının özünün "sınırsız bir tüketim ütopyası" anlamına geldiğini vurgulayan Therborn (2012: 17), söz konusu sınırsız tüketim ütopyasının, orta sınıfın "arabalardan, evlere, ucu bucağı olmayan çeşitlilikteki elektronik araçlardan, endüstriyel bir nitelik kazanmış küresel düzeydeki turistik seyahatlere kadar geniş bir alanda yapabileceği tüketimle" ilişkili olduğuna dikkat çekmektedir. Therborn (2012: 18), orta sınıfın genişlediğine ilişkin

⁹⁷2013 Nisan ayında yayımlanan "The Great British Class Survey" başlıklı çalışmanın bulguları yukarıdaki değerlendirmenin yapılmasını olanaklı kılmıştır. Sözü edilen araştırma bulgularına ilişkin değerlendirme ve çözümlemelere bu çalışmanın üçüncü bölümünde yer verilmiştir. Araştırma bulgularının orijinaline bu bağlantıdan ulaşılabilir: <http://www.bbc.co.uk/science/0/21970879>

varsayımların, liberal/ana-akım medya tarafından öncü bir demokratik reform şeklinde yorumlandığını da belirtmektedir.

Aslında "orta sınıf"ın genişlediğine ilişkin bakış açısı, kapitalizm karşıtı bir mücadeleyi aşamalı bir şekilde edilgenleştirme amacını da taşımaktadır. Devrimci öznenin işçi sınıfının birleşik politik hattı içinde filizlenebileceğine ilişkin çözümlemeler yapan Marksistkuramın yanıldığı, toplumsal sorunların işçi sınıfından, 'orta sınıflara' doğru yaşanan bir evrimsel dönüşümle aşılabileceği, dünya üzerindeki sorunların temelinde üretim ilişkilerinden çok tüketebilme yoksunluğunun yattığı, ABD kökenli sosyolojik yaklaşım ekseninde öne sürülmektedir. Toplumsal sorunların, "orta sınıfın genişlemesiyle", üretim ilişkilerinden kaynaklanmadığını kanıtlamaya çalışan bu yaklaşım, sorunların, gelir getirici işlere ulaşamama⁹⁸ ile kültürel farklılıklara, dinsel inançlara, etnik kökene, cinsel kimlik ve cinsel yönelimlere yönelik kurulan baskıdan kaynaklandığını, hem akademik alana hem de toplumsal mücadeleler alanına güçlü bir şekilde benimsetmeye çalışmaktadır. Entelektüel alanda yürütülen bu çalışmalar, zaman içinde sonuç vermiş, hem akademik yazının hem de toplumsal mücadelelerde öne alınan sorunların, yoğun bir şekilde üretim ilişkileri ve sınıfsal çelişkilerden sınıf dışı sorunları merkeze alan bir noktaya gelmesine neden olmuştur.

Burada vurgulanması gereken nokta, üretim ilişkileri ve sınıfsal çelişkiler dışında kalan sorunların, bu çalışmanın yazarı tarafından değersizleştirilmediği veya önemsizleştirilmediğidir. Bu çalışmanın yazarı, önemli olan konunun, işçi sınıfı

⁹⁸Amartya Sen (2000), "Sosyal Dışlanma"nın kavramsal çerçevesini incelediği çalışmasında, yoksulluğun temel kaynağını "yapabilirlik/kapasite yoksunluğu" (*capability deprivation*) kavramıyla ilişkilendirerek ele almaktadır. Yaşam koşullarından yoksulluğun yoksulluğu doğurduğuna dikkat çeken Sen, istihdam olanağı bulamama, yoksullaşmaya yol açacak şekilde banka kredisi kullanmanın yapabilirlik yoksunluğuna temel oluşturduğunu vurgulamaktadır.

dışında kalan toplumsal mücadele alanlarının, ne şekilde kapitalizm karşıtı bir çizgiye çekilebileceği olduğunu düşünmektedir.

Günümüzde kapitalizmin küresel düzeydeki ilişkilerinin sürdürülüp geliştirilmesinde, hem maddi hem de gayri-maddi üretim süreçleri bir arada düşünüldüğünde, BİT sektörünün yadsınamaz bir öncülüğü bulunmaktadır. BİT sektörünün bir önceki bölümde incelenen dünya genelindeki teknik, toplumsal ve coğrafi dağılımı göz önünde tutulursa, kapitalist üretim tarzının varlığının önemli bir bölümünün, hem altyapısal hem de üstyapısal boyutlarıyla, BİT sektörüne bağlı olduğu anlaşılabacaktır. Kapitalist üretim tarzının dönemsel olarak belirli sektörler üzerinden gerçekleşen yükselişinin, 19'uncu yüzyılda ağır sanayi, 20'nci yüzyılda otomotiv sektörlerine bağlı bir şekilde gerçekleştiği, bu çalışmanın hazırlandığı 21'inci yüzyılın ilk çeyreği içinde ise BİT temelli etkinlikler ekseninde sürdürüldüğü belirtilebilir. BİT temelli etkinlikleri yürüten, bu etkinlikleri kapitalist üretim tarzı açısından değerli kılan sınıf bölümlerini öne çıkarmayan toplumsal mücadele stratejilerinin, kapitalist üretim tarzının yarattığı sorunlara karşı mutlak çözüm bulma şansı, bu çalışmanın yazarı tarafından olanaksız olarak görülmektedir. BİT temelli etkinlikleri yürüten işçi sınıfı bölümünün, devrimci özne niteliğine kavuşmasına, yani öznel koşullarının gelişmesine olanak tanıyacak kuramsal ve eylemsel değerlendirmeler, toplumsal mücadeleler alanında, dünya genelinde hakim hale gelen toplumsal mücadeleler alanında, uzun zamandır süregelen çözümsüzlüğün de aşılmasına önemli bir katkıda bulunacaktır.

Toplumsal mücadeleler alanına, "işçi sınıfı yok, kültür var; işçi sınıfı yok, cinsiyet var; işçi sınıfı yok, din var" veya "ırka, etnisiteye bağlı sorunlar emek-sermaye çelişkisiyle eş düzeyde önemlidir" şeklinde bir söylem veya düşünceyle

yaklaşan bakış açılarının, işçi sınıfı veya emek-sermaye çelişkisi yerine koydukları sorunlarını -zorlu aşamaların olduğu çeşitli süreçleri atlatmak kaydıyla- kapitalist üretim tarzının egemenliği altında çözme şansı bulunmaktadır. Bulunan bu çözümler, Çin'deki fabrikalarda, dünyanın önde gelen EÜH ve OTÜ şirketlerine üretim yaparken, karşı karşıya kaldığı sorunlardan dolayı intiharın eşiğine gelen BİT temelli maddi üretim yapan emekçinin veya Silikon Vadisi'nde dünya genelinde ücret ortalamasının oldukça üzerinde bir gelirle çalışıp, sermayeyle kurduğu ilişkide kendisinin, üretim sürecinin bir öznesi durumuna eriştiği yanılgısına kapılan BİT uzmanının durumda değişiklik yapacak yada, Türkiye çalışma yaşamının temel sorunlarından biri haline gelen iş kazalarını engelleyecek güce sahip değildir. BİT sektörü emekçilerinin -maddi veya gayri-maddi üretim ayrımı olmaksızın- işçi sınıfının diğer bölümleriylebirliktelik oluşturacak bir şekilde bilinçlenme sürecine dahil olmaları, kapitalist üretim tarzı merkezli sorunların çözülmesi açısından işlevsel bir temel adım olacaktır. Bilinçlenme süreci ise kapitalizm karşıtı bir mücadele hattının oluşturulmasındaki kritik eşiklerden biridir. Takip eden altbölümde, Türkiye'de yürütülen BİT etkinliklerinin gayri-maddi süreçlerindeki emekçilerin, kapitalizmin güncel varlığı açısından temel sektör niteliği taşıyan BİT içinden, devrimci bir özne oluşumuna öncülük edebilme kapasitesinin ne derece olanaklı olduğu, saha çalışması bulgularının çözümlenmesi ışığında tartışılacaktır.

5.5. GAYRİ-MADDİ ÜRETİM BOYUTUYLA TÜRKİYE'DE BİT SEKTÖRÜ VE SINIF OLUŞUMUNUN TEMELLERİ

Bu başlık altında gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin bir alt bölümüolarak, Türkiye'deki BİT sektöründe, gayri-maddi üretim süreçlerini yürüten

emekçilerin çalışma, yaşam koşulları, dünyayı algılama biçimlerini keşfetme hedefiyle gerçekleştirilen nitel saha çalışması bulguları çözümlenmeye çalışılacaktır. Çalışmanın bu altbölümüne kadar ele alınan kuramsal tartışmalar ve sektörün/işkolunun niteliğine ilişkin toplanan veriler, saha çalışması bulgularının çözümlenmesinde işlevsel bir rol üstelenecektir. Kuramın bulgularla somutlandığı, bulguların da kuramsal tartışmalarla temellendirildiği diyalektik bir nitelik taşıyacak olan saha çalışmasının çözümlenmesiyle birlikte şimdiye kadar yürütülen tartışmalar bir sonuca bağlanmaya çalışılacaktır.

5.5.1. Saha Çalışmasının Yapılma Gerekçeleri ve Genel İçeriği

Bu çalışmanın yazarı, önceki bölümlerde ele alınan kuramsal tartışmaların da desteğiyle, Türkiye’de yürütülen bilişim ve iletişim teknolojileri temelli ekonomik etkinliklerde yer alan, bu etkinliklerin donanım üretiminden çok donanımını altyapısını oluşturanlar üzerine odaklanmaktadır. Bir başka ifadeyle, donanıma can veren yazılımların hazırlanması, yani tasarlanması, kodlanması, özelleştirilmesi ve özelleştirme sonrası gerekli teknik desteğin verilmesi gibi ileri düzeyde mesleki ve teknik bilginin yanı sıra yaratıcı zihinsel kapasiteyi kullanan ve bu kullanımdan dolayı emek gücünü bir işverene satarak yaşamını sürdürenler, bu çalışmada, BİT sektöründe gayri-maddi üretim yapan emekçiler olarak kabul etmektedir. Donanımın montajına kadar geçen aşamalarda, yani baskılı devre kartının ilk olarak tasarlanmasından üzerindeki kondansatör, transistör veya işlemcilerin tasarımını gerçekleştiren, baskılı devre kartlarının tarihsel gelişimi içinde -boyut olarak küçülüp işlem kapasitesi açısından büyümesi gibi teknik niteliklerin artışında- rol oynayan

emekçiler de bu çalışmanın yazarı tarafından BİT'in gayri-maddi süreçlerini yürüten emekçiler kapsamında değerlendirilmektedir.

Hardt (2011), *Marx Reloaded*⁹⁹adlı belgesel filmde, kapitalist ekonominin ne şekilde değişim geçirdiğini değerlendirirken “sanırım kapitalist ekonomi merkezine açık bir biçimde ölçülemez (*immeasurable*), gayri-maddi malları (*immaterial*) olarak, artık sayılabilir (*countable*) nitelikte olan arabaların, buzdolaplarının, tost makinelerinin yerine, fikirlerin, toplumsal ilişkilerin, hizmetlerin üretiminin, çeşitli - fakat gerçek olmayan- elle tutulamaz/gayri-maddi varlıkların (*intangible assets*) merkezde konumlandığı bir noktaya ilerliyor” diyerek, gayri-maddi üretim süreçlerini kapitalizmin merkezine yerleştirmektedir.

Türkiye'deki BİT sektöründe, gayri-maddi üretim süreçlerini yürüten emekçilerin işçi sınıfı içindeki konumlanışları ve düşünsel pozisyon alışlarına yönelik bir saha çalışması yapılmasının gerekçesi, özellikle Hardt ve Negri'nin çalışmalarında öne sürülen, “çalışma yaşamı ve üretim ilişkileri hızlı bir şekilde gayri-maddileşirken, gayri-maddi üretimde bulunan emekçiler de, kapitalizm karşıtı mücadele alanlarında hızla önem kazanıyor” düşüncesinin ne derece gerçekleştirilebilir olduğunu bulgular ekseninde çözümleyebilmektir.

Bu bağlamda, saha çalışmasında kullanılan ve amaca yönelik hazırlanan görüşme soruları¹⁰⁰, üç noktaya odaklanmaktadır. İlk olarak, sektörde çalışan ve gayri-maddi üretim sürecinde yer alan emekçilerin sosyo-ekonomik geçmişi ve güncel sınıfsal konumunun anlaşılması hedeflenmiştir. İkinci olarak, BİT sektörünün, kapitalizmin küresel ilişkilerinin çağdaş itici güçlerinden biri olduğu varsayımıyla sektörün, kapitalizmin işleyişi açısından önemini, sektörün merkezinde

⁹⁹*Marx Reloaded*<http://www.youtube.com/watch?v=cHgvxjMWiH0>

¹⁰⁰İlgili soru formuna Ek 1'de yer verilmiştir.

bulunan emekçilerin bakış açısıyla kavrayabilmektir. Bu hedef, aynı zamanda, sektördeki emekçilerin, kendilerini, sektör açısından ne derece önemli bulduklarını ve de sektörün, emekçilere neler sunduğunu da kavrama çabasıyla örtüşmektedir. Saha çalışmasının gövdesi olarak da ifade edilebilecek bu bölümde, yanıtlayıcılara yöneltilen sorular, geçmiş ve güncel emekçilik deneyimlerine yönelik kapsamlı bir bilgiye ulaşma amacını taşımaktadır. Son hedef ise sektördeki emekçilerin örgütlü bir mücadele sürecine girebilme kapasitesini anlayabilmektir. Daha özlü bir şekilde ifade edilecek olursa, saha çalışmasına yönelik hazırlanan soru formu görüşme örnekleme aracılığıyla, BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin nesnel sınıf konumları ile öznel sınıf pozisyonlarının güncel niteliklerini ve olası bir toplumsal mücadeleler alanına ne derece dahil olabileceklerini -BİT sektörünün kapitalist üretim tarzı içindeki konumunu da göz önünde tutarak- keşfetmeyi hedeflemektedir.

Görüşme örnekleminin sınıfsal konumunun keşfinde toplumsal kökene odaklanılmış, ebeveynlerin işgücü piyasası deneyimlerinin sonraki kuşakların _Raymon Williams’ın terimi ile- “sınıfsal güzergahlar”da kat ettikleri deneyimler üzerinde etkileyici rolü olduğu kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra alınan eğitimin, sınıfsal konumlanıştaki belirleyici etkisi de göz önünde tutulmuş, emekçinin işçi sınıfının hangi bölümünde konumlandığının/konumlanacağına, bilinçlenme ve toplumsal mücadeleler alanına dahil olma süreçleri üzerinde yaratacağı etki bir arada düşünülerek, örneklemin eğitim geçmişinin bilinmesi önemsenmiştir.

Nitekim eğitim, BİT temelli üretim süreçlerinin gayri-maddi boyutu açısından, diğer işkollarına göre daha yüksek derecede bir öneme sahiptir. Temeli, bilginin teknolojiyle ve teknik altyapının desteğiyle işlenerek bir üretim sürecine

aktarılması olan BİT uzmanlık alanları, asgari lisans düzeyinde bir eğitim gerekliliğini veya belirli sertifika yükümlülüklerini yerine getirmiş olmayı zorunlu kılmaktadır. Kuramsal tartışmalar temel alındığında, gayri-maddi emekçilerin belirli bir mesleki ve teknik bilgi düzeyine sahip olması beklenmektedir. Bunun yanı sıra mesleki ve teknik bilgi düzeyinin türdeş bir görünüm sergileme zorunluluğu da bulunmamaktadır. Diğer yandan, BİT temelli üretim süreçlerindeki gayri-maddi etkinlikleri yürüten emekçiler arasında eğitimsel açıdan bir türdeşleşmenin daha yüksek bir olasılık taşıdığı, hem ilgili yazın hem de –aşağıda değerlendirilecek olan- saha çalışması bulgularının ışığında öne sürülebilir. Eğitim sınıfsal konumlanışta doğrudan bir belirleyen değildir. Sermaye birikimini elinde tutanlara ile bu birikimden yoksun olanların karşılıklı ve zorunlu ilişkisi toplumsal sınıfların asıl belirleyenisidir. “Eğitilmişler burjuvadır”, “eğitimsizler işçidir”, “eğitimsizler halk kitlelerini oluşturur”, “eğitilmişler halktan kopuktur” şeklinde hiçbir bilimselliği olmayan genellemelerin toplumsal sınıflara ilişkin çözümlemeler açısından bir anlamı da yoktur. Bir işverene bağımlı şekilde ücretli iş ilişkisine dahil olarak yaşamını sürdürmek zorunda olanlar açısından eğitim, işçi sınıfı içindeki konumlanış açısından önemlidir. İşçi sınıfı açısından eğitim, profesyonel mesleklerin öğrenilmesi ve işçi sınıfı içindeki bölümlerarası, işçi sınıfı içi hareketlilikle bağlantılıdır. Alınan eğitimin, kimi noktalarda “ileri doğru toplumsal hareketlilik” ya da –halk diliyle- “sınıf atlama” bakımından da işlevsel olduğu söylenebilir.

Geçmiş ve güncel işçilik deneyimleri ve sektör içinde üstlenilen görev, çalışma arkadaşları ile kurulan etkileşim aracılığıyla toplumsallaşma, emekçilerin sınıf konumu kadar, çalışma yaşamının geneline ve özeline¹⁰¹ yönelik düşünsel

¹⁰¹ “Çalışma yaşamının geneli”, yukarıda, ücretli iş ilişkisinin özünü sorgulayan bir ifade olarak kullanılmaktadır. Bireyin neden bir ücret karşılığı çalışmak zorunda olduğu, çalışmanın bireysel ve

pozisyon alışlarını da etkilemektedir. Bilinç oluşum süreci olarak da nitelenebilecek düşünsel pozisyon alışın, toplumsallaşmanın gerçekleştiği koşullarla bağlılığı göz önünde tutularak, emekçilerin çalışma ortamı ile etkileşiminin ve diğer meslektaşlarıyla kurduğu ilişkilerin niteliğini anlamayı kolaylaştıracak sorular görüşme örneklemine yöneltilmiştir. Düşünsel pozisyon alışın şekillenmesindeki diğer önemli etken ise, çalışma dışı zamanda deneyimlenen toplumsallaşma süreçleridir. Çalışma dışı zamanda kalan toplumsallaşma süreçlerinin nitelikleri de, güncel politik gelişmelerin değerlendirilmesi sırasında, seçilen sözcüklerden, söz konusu gelişmeyi değerlendirirken öne sürülen gerekçelere kadar, hem kişinin entelektüel birikimi hem de bu entelektüel birikimin (veya birikimsizliğin) yansıtılmasına olanak veren toplumsal çevreye bağlıdır. BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin, devrimci kapasite taşıyan işçi sınıfı bölümü haline gelme olasılığının, dünyaya yönelik bilinç geliştirme süreciyle olan bağlantısı göz önünde tutularak, soru formunun son bölümlerinde, belirli kavramların nasıl yorumlandığından, boş zamanlarını değerlendirme tarzlarına kadar, kapitalist üretim tarzının örneklem üzerindeki etkisini bütünlüklü bir şekilde çözümleme olanağı sağlayan sorulara da yer verilmiştir.

5.5.2. Gayri-Maddi Emeği Sahada Kavramak: Araştırmanın Deseni

Örneklem sayısı, yüz yüze gerçekleştirilen nitel araştırmalar için öngörülen sınırlar içerisinde. Yıldırım ve Şimşek (2011: 114) hem nicel hem de nitel

toplumsal düzeyde ne anlam ifade ettiği, geçmiş, bugün ve gelecekte çalışma deneyimlerinin nasıl olduğu ve/veya olacağının sorgulanması çalışma yaşamının genelini değerlendirilmesi kapsamına girmektedir. “Çalışma yaşamının özeli” ise, emekçinin, çalışma yaşamında karşılaştığı –ve doğrudan kendisiyle ilgili olduğunu düşündüğü- sorunların ortaya çıkış gerekçelerinin içselleştirilmesi (yaşanan sorunların ağırlıklı olarak kişisel gerekçelerden kaynaklandığına inanılması) veya dışsallaştırılması (sorunların daha çok yapısal gerekçelerle açıklanılması) sürecini tanımlamaktadır.

araştırma yöntemlerine yönelik sık sorulan sorulardan birinin örneklem büyüklüğüyle ilgili olduğunu belirtmekte, nitel araştırma yöntemlerinde örneklem büyüklüğüne ilişkin dikkat alınması üç ölçüt olduğunu, bunların araştırmanın odağı, veri miktarı ve kuramsal örnekleme şeklinde adlandırıldığını ifade etmektedir. Araştırmanın kimi zaman bir veya birden fazla durum veya belirli nitelikleri taşıyan bir grup üzerine odaklanabileceği belirtilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 114). Araştırma odağının ne olduğuna yönelik Yıldırım ve Şimşek'in değerlendirmesinden yola çıkılarak, Türkiye'de BİT temelli gayri-maddi etkinliklerde çalışan emekçilere yönelik seçimin, "belirli özellikleri taşıyan bir grubun tek başına çalışması" olduğu ifade edilebilir. Veri miktarına yönelik Yıldırım ve Şimşek (2011: 115) görüşme örnekleminde yer alan birey sayısı ile toplanması hedeflenen verinin derinliği ve genişliği arasında ters bir orantı olduğunu, ne kadar ayrıntılı ve derinlikli veri toplanmak isteniyorsa, genellikle görüşülen kişi sayısının azaldığını belirtmektedir. Bu çalışmanın yazarınca yürütülen saha çalışmasına yönelik, araştırmaya başlamadan önce görüşülecek kişi sayısına ilişkin nicel bir sınır çizilmiştir. Görüşülen kişi sayısı arttıkça ve yöneltilen sorulara verilen yanıtların belirli bir düzeyde benzeşmeye başladığı görüşmeci tarafından fark edildiğinde, görüşülen kişi sayısı önceden planlanan nicel sınırın altına çekilmiştir. Görüşülecek kişi sayısı, saha çalışmasına başlamadan önce 40 kişi olarak planlanmıştır. Çalışma başladıktan sonra, örneklem kapsamındaki yanıtların benzeşme eğilimi göstermesiyle 29 kişiye çekilmiştir. Görüşmelerin biri hariç tamamı ses kayıt cihazı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. 29 yanıtlayıcıdan 9'u kadındır. Görüşme örneklemindeki kadın sayısı, bu çalışmanın dördüncü bölümünde, BİT sektöründeki istihdamın toplumsal cinsiyet temelli dağılımına ilişkin OECD (2012: 16) verileriyle uyumlu bir görünüm

sergilemektedir. Görüşme örnekleminde yer alan yanıtlayıcıların gerçek isimleri burada kullanılmamış, görüşmeci tarafından verilen takma isimlerle anılmışlardır. Yanıtlayıcıların cinsiyet, eğitim, meslek ve kendileriyle gerçekleştirilen görüşmelerin arşivlenme biçimlerini özetleyen tabloya, tezin sonundaki Ek 2’de yer verilmiştir. Görüşülen kişilerin verdiği yanıtların benzeşmesi, araştırmanın belirli bir doygunluğa ulaştığının göstergesi olarak da yorumlanabilir. Araştırmanın doygunluğa ulaşması Yıldırım ve Şimşek (2011) tarafından kuramsal örnekleme başlığı altında ele alınmaktadır.

Kuram oluşturma stratejisi ile yapılan araştırmalarda (...) "kuramsal örnekleme" yaklaşımı kullanılabilir. Glaser ve Strauss'un 1967 ortaya attıkları bu kavram, araştırma sorusunun yanıtı olabilecek kavramların ve süreçlerin tekrar etmeye başladığı aşamaya (doyum noktası) kadar veri toplamaya devam edilmesini gerektiren bir örnekleme yaklaşımına işaret eder. Araştırmacı veri toplarken örnekleminin ne kadar büyük olacağından emin değildir. Ancak araştırmacı, ortaya çıkan kavramlar ve süreçler birbirini tekrar etmeye başladığı zaman yeterli sayıda veri kaynağına (örneğin bireyler) ulaştığına karar verebilir. Bu tür örnekleme genellikle önceden belirli sınırlarla örnekleme oluşturmaya olanak verebilecek güçlü bir kuramsal çerçevenin zayıf olduğu durumlarda uygun olabilir. bunlar da genellikle az araştırılmış ya da hiç çalışılmamış olgu, olay ve durumlara işaret eder (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 115).

Saha çalışmasının örnekleme, amaca yönelik olarak seçilmiş olan Türkiye’de BİT temelli gayri-maddi etkinliklerde çalışan emekçileri kapsamaktadır. Örnekleme kapsamında, “yazılım uzmanı”, “süreç çözümleyicisi”, “görsel tasarımcı”, “veri çözümleyicisi”, “grafik tasarımcı” gibi unvanlar taşıyan BİT sektörü emekçileri yer almaktadır. Ek 2’deki tabloda da görülebileceği gibi görüşme örnekleminde yer alan emekçilerin büyük bir bölümü bilgisayar mühendisliği alanında lisans diplomasına sahiptir. Örneklemin içinde görüşmelerin gerçekleştirildiği sırada lisans ve yüksek lisans eğitimine devam etmekte olanlar da bulunmaktadır. Yanıtlayıcıların tamamının belirli bir eğitim düzeyine sahip olması, görüşmenin yürütülmesindeki birçok zorluğun aşılması açısından kolaylık sağlamıştır. Söz konusu kolaylıklardan ilk akla geleni, görüşmeci ve yanıtlayıcı arasında ortaya çıkabilecek iletişim kurma

zorluklarını asgariye indirgenmesidir. Yanıtlayıcıların eğitim seviyelerindeki türdeşleşme, araştırmanın amacına yönelik seçilmiş örneklemin niteliğiyle bağlantılıdır.

BİT sektörünün gayri-maddi etkinliklerindeki uzmanlaşma, yeni bir yazılımın yaratıcı bir şekilde tasarlanıp, amaca yönelik kullanılır hale getirilmesi ile, sektörü doğrudan BİT olmamakla birlikte, BİT'in zorunlu bir biçimde kullanıldığı işkollarındaki -örneğin otomotiv sektörü gibi- yazılım ve donanımların, sektör gereksinimlerine göre özelleştirilmesini/uyarlanmasını kapsamaktadır. Çalışmanın dördüncü bölümünde, BİT temelli etkinlikler üzerinde uzmanlaşmaya yönelik gerçekleştirilen değerlendirmeler anımsandığında, saha çalışması örneklemini oluşturan emekçilerin, neden yukarıda sözü edilen etkinlikleri yerine getirenler arasından seçildiği daha anlaşılır hale gelecektir.

Saha çalışması 2013'ün Eylül ve Kasım ayları arasında, Ankara'da gerçekleştirilmiştir. Türkiye'de yürütülen BİT temelli gayri-maddi etkinliklerin İstanbul, Ankara ve İzmir'de yoğunlaşmasından ve Ankara'nın amaca yönelik örneklem açısından yeterli olanağı sağlayacağını düşünülmesinden dolayı, örneklem Ankara'da yerleşik olan sektör emekçileri arasından seçilmiştir. İstanbul, kapitalist üretim ilişkilerinin Türkiye'deki merkez üssü olarak, BİT temelli gayri-maddi etkinlikler açısından da kapsamlı bir araştırma örneklemini sunacak niteliğe sahiptir. Özellikle, mali sermaye etkinlikleri ile görsel ve işitsel (sinema, müzik eserlerinin yapımı ve dağıtımı ile (özellikle mobil) iletişim sektörü) etkinliklerinin, BİT'e yaşamsal derecede bağlı olduğu güncel koşullarda, İstanbul merkezli gayri-maddi BİT etkinlikleri, Türkiye'nin, kapitalizmin küresel ilişkilerine eklemlenmesinde önemli rol üstlenmektedir. Diğer yandan Ankara da, BİT'in gayri-

maddi etkinlikleri temelinde düşünöldüğünde hem emek gücü hem de yatırımlar açısından (BİT temelli gayri-maddi etkinliklerin Türkiye'deki ekonomik ve ticari hacmi göz önünde tutulduğunda) kayda değer bir kapasiteye sahiptir. ANKARA ÜNİVERSİTESİ, BİLKENT, ODTÜ, HACETTEPE gibi Türkiye ortalamasına göre eğitim niteliği yüksek olan üniversitelerin bulunduğu Ankara, BİT temelli gayri-maddi etkinliklerde çalışabilecek nitelikli emek gücü açısından sektöre çeşitli olanaklar sunmaktadır. Hem kamu hem de özel olmak üzere, etkinlik alanı doğrudan BİT olan şirketlerce, alana yönelik mesleki eğitimi olanlar (bilgisayar mühendisi, yazılım mühendisi, bilişim ve iletişim teknolojileri uzmanı ve benzeri mühendislik dallarından mezun olanlar) başta olmak üzere, sektördeki uzmanlaşma düzeyine göre, emekçiler açısından Ankara'da da istihdam olanakları yaratılmaktadır.

Türkiye'deki BİT sektörünün genel niteliklerinin değerlendirildiği bu bölümün başında da belirtildiği gibi, teknoloji geliştirme bölgeleri, sektördeki gayri-maddi etkinlikleri ortaya koyan emekçilerin yoğunluklu olarak kümeleştii yerlerdir. Söz konusu kümeleşmeye paralel şekilde yürütölmüş olan saha çalışması kapsamındaki örneklemin önemli bir bölümünü, Ankara'daki teknoloji geliştirme bölgelerinin konuşlandığı, ODTÜ, BİLKENT ve HACETTEPE yerleşkelerindeki şirketlerde çalışan emekçiler oluşturmaktadır. Bunların dışında, Ankara'da çeşitli özel şirketlerde ve kamu kuruluşlarında çalışan emekçiler de örneklem kapsamında yer almaktadır. Türkiye'de, kapitalist üretim tarzının en gelişmiş olduğu İstanbul, Ankara ve İzmir dışında kalan kentlerdeki üniversite yerleşkelerinde teknoloji geliştirme bölgeleri kurulmuş olmasına karşın, buralarda yürütölen etkinliklerin önemli bir bölümü BİT temelli gayri-maddi üretim kapsamı dışında kalmaktadır. Bu yargıya varılmasında Anadolu'daki üniversitelerin yerleşkelerinde yaygın bir şekilde

konuslanmış olan çağrı merkezlerinin etkisi bulunmaktadır. Daha önce de (birinci bölümde) ifade edildiği gibi, bu çalışmanın yazarının, çağrı merkezlerini, gayri-maddi etkinliklerden çok, emek sürecinde ve denetiminde teknolojinin ağırlıklı olduğu bir hizmet üretim süreci olarak değerlendirdiği bir kez daha hatırlatılmalıdır. Bu konuya, gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesinin ele alındığı bölümde ayrıntılı bir şekilde değinilmiştir. BİT temelli gayri-maddi etkinlikler, çağrı merkezlerinde sürdürülen etkinliklerle karşılaştırılamayacak düzeyde mesleki ve teknik farklara sahip olduğundan ve kapitalizmin küresel ilişkileri içinde çağrı merkezleri, sermaye değerlenme sürecinde dolaylı bir nitelik taşıdığından, Türkiye'deki üniversite yerleşkeleri içinde konuşlanmış olan her teknoloji geliştirme bölgesinde BİT temelli gayri-maddi etkinlik yürütüldüğünü söylemek olanaklı değildir. Bu, her bilgisayar kullanımına dayanan ve maddi/fiziki meta üretiminde bulunmayan etkinliğin, BİT temelli gayri-maddi üretim alanına girmediği anlamına da gelmektedir.

Diğer yandan, söz konusu etkinlikleri yerine getiren emekçilerin kapitalist piyasa gereklerinden dolayı karşı karşıya kaldığı sorunların, işçi sınıfının yaşadığı sorunların bir parçası olduğu da göz ardı edilmemektedir. İşçi sınıfının farklı bölümlerinin sermaye ile etkileşime girme biçimleri ve sermaye açısından ifade ettiği anlamlar farklılaşsa dahi, işçi sınıfı farklı bölümleri içinde barındıran yekpare bir yapı olarak düşünüldüğünde, sorunların ortaklaştığı belirtilebilir. İşçi sınıfı içindeki bölümlerin birer bileşeni olarak çağrı merkezlerinde çalışan emekçiler ile gayri-maddi üretim sürecinde yer alan BİT emekçileri arasındaki farklılaşma, üretken emek, üretken-olmayan emek tartışması ekseninde anlamlı hale gelebilir. Bunun yanı sıra, sermayenin söz konusu işçi sınıfı bileşenlerine yüklediği anlam ve bu bileşenler

içinde yer alan emekçilerin kendilerini, işçi sınıfının diğer bölümlerine sermaye karşısında nasıl konumlandıklarıyla da ilişkilendirilebilir.

Bu tezde veriler, saha çalışması yöntemi kapsamında derinlemesine mülakat tekniği ile derlenmiştir. Amaca dönük yada yargısal örneklem tekniği ile belirlenen yanıtlayıcılarla yüz yüze gerçekleştirilen görüşmeler, ses kayıt cihazı kullanılarak arşivlenmiş ve arşivlenen dijital veriler 2013 Aralık-2014 Ocak aylarını kapsayan zaman diliminde profesyonel bir ekip tarafından çözülmüştür/deşifre edilmiştir. Hazırlanan soru formu bir yol gösterici olarak görüşme sırasında, görüşmeci tarafından gerekli durumlarda kullanılmıştır. Yürütülen görüşmelerde soru formuna sıkı sıkıya bir bağlılık söz konusu olmadığı gibi soru formundan tamamen kopuş da olmamıştır. Sohbet şeklinde gerçekleştirilen görüşmeler sırasında soru formu, görüşmeciye kılavuzluk etmiştir.

Derinlemesine mülakat tekniğinin olumlu yanları arasında gösterilen, görüşmeciye esnek soru sorma şansı tanıyan niteliğinden, bu çalışmada en üst düzeyde yararlanılmaya çalışılmıştır. Tamamına yakını açık uçlu sorulardan oluşan görüşme formunda, yanıtlayıcıyı yer yer “evet”, “hayır” şeklinde yanıtlar vermeye yönelten kapalı uçlu sorular da bulunmaktadır. Bu durum, hazırlanmış olan soru formunun eksik veya sınırlayıcı yanları olarak da ifade edilebilir.¹⁰² Kapalı uçlu soruların yaratacağı sorunlar göz önünde tutularak görüşme örnekleme – görüşmenin akışına göre- ek sorular ilave edilmiştir. Derinlemesine görüşme tekniği teriminin, açık-uçlu etnografik görüşme tekniğinin günümüzde yaygınlaşan kısaltılmış adı olduğunu belirten Özuğurlu (2006: 25), bu teknikle, "(amaç) olgunun

¹⁰² Görüşme sorularının açık uçlu olmasının önemi Yıldırım ve Şimşek (2011: 131) tarafından şu şekilde açıklanmaktadır: Görüşme soruları, önceden kestirilebilir ve kısa yanıtlara neden olabilecek soru türlerinden oluşmamalıdır. Örneğin "evet" yada "hayır" türü yanıtlara götüren sorulardan kaçınılmalı, açıklama yapmayı ve ayrıntılı konuşmayı teşvik eden "nasıl", "neden" ve "ne" türü sorular sorulmalıdır.

anlaşılması ve yorumlanması olduğu için yanıtlayıcı ile karşılıklı anlayış temelinde geliştirilmiş bir ilişki" kurulmasının beklendiğini ifade etmektedir. "Derinlemesine görüşmenin sağlıklı yürütülebilmesi bakımından araştırmacı-yanıtlayıcı ilişkisinde açıklığın" bir şart olduğunu vurgulayan Özügür (2006: 25), bu şartın yerine getirilmesi durumunda derinlemesine görüşmede elde edilebilecek olanakların şu şekilde olacağını belirtmektedir: "-Görüşülen kimsenin konuyu anlayıp anlamadığı sınırlanabilecek; -Görüşülen kişi, bütün öznel perspektif ve algılamalarını yansıtabilecek; -Görüşülen kişi, görüşme esnasında ilişkileri ve daha önemli bilişsel yapıları oluşturabilecek; -Görüşme durumunun somut koşulları konu edilebilecektir" Punch (2005: 167, 169) derinlemesine görüşmenin, kapsamında, klinik görüşmeler, grup görüşmeleri sözlü görüşmeler yada yaşam öyküsü görüşmelerinin de yer aldığı, yapılandırılmamış görüşmeler şemsiyesi altında sınıflandırıldığını belirtmekte, yapılandırılmamış görüşmelerin geniş bir uygulama alanına sahip olduğunu ifade etmektedir.

Görüşmeler sırasında, ses kaydıyla veri toplanmasının yanı sıra, görüşme süresince görüşülen kişilerin davranışları, soruları yanıtlarken gösterdiği tepkiler, sesin kullanımı ile beden dilinin ifade ettiği anlamlar da gözlemlenmiş ve saha notları marifetiyle kayıt altına alınmıştır.

Saha çalışmasına yönelik ilk olarak pilot görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmeler, yanıtlayıcıların işyerlerinin eklentisi niteliği taşıyan kafe ortamlarında sınırlı bir zaman aralığında (görüşülen kişilerin bir şekilde çalışma saatleri içinde izin alarak görüşme yapabilecekleri süre yaratmaları kaydıyla) gerçekleştirilmiştir. Bu sorunun, hem görüşmecinin deneyimsizliğinden hem de saha çalışmasının başlarında, amaca yönelik örnekleme ulaşmada karşılaşılan zorluklardan

kaynaklandığı itiraf edilebilir. Sınırlı zaman aralığında, soru formunun işlevliğini anlamaya dönük gerçekleştirilen bu görüşmelerden alınan yanıtların nitel ve nicel zenginliği, zaman baskısının olmadığı ortamlarda gerçekleştirilen sonraki görüşmelere göre daha dar olduğu belirtilmelidir. Pilot sonrası görüşmelerde ise, görüşülen kişilerle çalışma saatleri dışında olacak ve bir gün içinde en fazla iki görüşme gerçekleştirilecek şekilde görüşme planları yapılmıştır. İşyeri ve çalışma saatleri dışında gerçekleştirilen görüşmeler sırasında, görüşülen kişilerin soruları yanıtlarken daha rahat oldukları ve kendilerine yöneltilen anlık, fiili sorulara¹⁰³ yönelik verdikleri yanıtların kimi noktalarda, görüşmecinin beklentilerinin ötesine geçtiği söylenmelidir. Böyle bir sonucun alınmasında, gerçekleştirecek görüşmenin bir soru cevap süreci veya bir çeşit sorgulama¹⁰⁴ süreci olmadığı, kimi yerlerde teknik yanı kimi yerlerde ise sosyo-politik yanı ağır basan bir sohbet olduğu, yönündeki yaklaşımın yanıtlayıcılarla paylaşılmış olmasının katkısı olabilir. Ayrıca, görüşmecinin, kendisini rahat hissettiği bir ortamda görüşmelerin gerçekleştirilmiş olmasının da alınan yanıtlar üzerinde etkili olduğu belirtilmelidir. Görüşmelerin büyük büyük bir bölümü Ankara, Kızılaya'da bulunan bir kafade gerçekleştirilmiştir. Bunun dışında, yanıtlayıcının evinde veya Ankara'nın çeşitli

¹⁰³ Özügürlü (2006: 26), anlık, fiili (*ad-hoc*) sorulara yönelik "görüşme esnasında her zaman, daha önce kılavuzda gösterilmemiş yeni durum ve göstergelerle karşılaşır. Bunlar konuya veya söyleşi için değer taşıyorsa, araştırmacı o anda bu ad-hoc soruları formüle eder" demektedir.

¹⁰⁴ Yıldırım ve Şimşek (2011: 141), görüşme sırasında soruların nasıl sorulması gerektiğine yönelik "görüşme süreci sorgulama süreci değildir" diyerek aşağıdaki değerlendirmeye gerçekleştirmektedir: Görüşme süreci sorgulama süreci değildir. Aksine görüşmeci ile görüşülen birey arasında veri toplamak amacıyla yapılan bir iletişimdir. Görüşme süreci her iki taraf için de tatmin edici bir süreç olmalıdır. Sorulan sorular sorgulayıcı bir tutumla değil, bilgi vermeye "davet edici" bir konuşma tarzında sorulmalıdır. Örneğin, "lütfen katıldığınız hizmet-içi eğitim programı hakkındaki düşüncelerinizi açıklayınız" türündeki bir soru, oldukça formel bir dille ifade edilmiştir ve bu tür sorular görüşülen bireyi yanıt verirken formel olmaya zorlayabilir. Oysa, "Bu hizmet-içi eğitim programı hakkında neler düşündüğümüzü merak ediyorum. Bu programla ilgili düşüncelerinizden biraz söz eder misiniz?" sorusu, günlük iletişime daha yakın bir sorudur ve görüşülen bireyler genellikle konuşma tarzında ifade edilmiş bu tür sorulara daha rahat yanıt verirler. Görüşme sorularının görüşme formundan okunması yerine, göz teması sağlanarak günlük dilde ifade edilmesi, görüşmenin daha rahat geçmesine ve görüşmecinin görüşülen birey ile daha etkili bir iletişim kurmasına yardımcı olacaktır.

yerlerindeki alışveriş merkezlerinin yemek alanlarında da gerçekleştirilen görüşmeler vardır.

Bulguların değerlendirilmesine başlanmadan önce, saha çalışmasının neden nitel araştırma yöntemleri kullanılarak yapıldığına ilişkin birkaç noktaya değinilebilir. Sosyal bilimlerdeki tartışmalarda –yukarıda sıkça sözü edildiği gibi- etkisini hissettiren post kuramların, yöntembilim alanında da benzer bir etki yarattığı ifade edilebilir. Nicel araştırma yöntemlerinin görüşülen kişiyi edilgenleştirdiği/nesneleştirdiğine, nitel yöntemlerle gerçekleştirilen araştırmaların ise görüşülen kişiyi, görüşmenin merkezine aldığı ve görüşülen kişiyi araştırmanın öznesi haline getirdiğine ilişkin, sosyal bilimlerde yaygın bir kanı olduğu belirtilmektedir (Punch, 2005; Özuğurlu, 2006; Yıldırım ve Şimşek, 2011). Nesnelci, somut, kanıtlanabilir bir bilim anlayışından, değerlendirmelere, dünya algısına ve bireyselleştirilen “minimalist” bir bilim anlayışının sonucu olan pozitivistten post-pozitivistme ve post-modernizme yöneliş, sosyal bilimlerde, sayısal anlamdaki doğrulanabilirliği ikinci plana itmiş, yerine algıyı, bakış açısını ve yorumlamayı birinci plana almıştır (Özuğurlu, 2006; Yıldırım ve Şimşek, 2011). Punch (2005: 132), nitel araştırma yöntemlerinin, karmaşık, değişken, tartışmalı ve birçok alanı kapsayan bir alan olduğundan söz etmektedir. "Nitel araştırma", dolayısıyla tek bir varlık değil, devasa bir çeşitliliği kapsayan şemsiye bir terimdir" (Punch, 2005: 132). Punch (2005: 139), nitel araştırma ile post-modernizm arasındaki ilişkiyi incelerken, sosyal bilimlerde araştırma gerçekleştirenin rolüne dikkat çekmektedir. Punch (2005: 139-140), post-modernizmde, araştırmacının merkezde yer alan rolünü kaybettiğini ifade etmekte, araştırmacının araştırmanın dışında duran nesnel, politik olarak tarafsız ve araştırmanın öznesi şeklindeki görünümünün ortadan kalktığına

dikkat çekmektedir. Özüğurlu (2006: 4), nitel araştırmanın, nesnel, rasyonel ve evrensel bilgi arayışının eleştirisinden beslendiğinin söylenebileceğini; bu nedenle de nitel araştırmanın, "araştırma konusunu nesneleştirmeyen/şeyleştirmeyen, araştırma bağlamından bağımsız bir rasyonel çözümleme çerçevesini dışlayan ve yasa-benzeri genellemelerden ve büyük anlatılardan sakınan bir bilgi üretme tavrı" bulunduğunu ifade etmektedir. Özüğurlu (2006: 10) nitel araştırmanın özelliklerinden söz ederken, araştırma nesnesinin doğasına, biçimine, "ne, nasıl ve niçin" soruları aracılığıyla yoğunlaşıldığını vurgulamakta; nüfus içindeki farklılıkların anlaşılması için, amaca yönelik örneklem belirlenmesi aracılığıyla sınırlı bir örneklem kümesiyle çalışıldığını dikkat çekmektedir.

Bu çalışma özelinde belirtilecek olursa, BİT sektöründeki gayri-maddi etkinlikleri yürüten emekçilerin, kapitalizm karşıtı bir mücadeleye dahil olup olamama kapasitesini anlamak için, görüşme örneklemenin dünya algısı, yaşam tarzı, içinde bulunduğu toplumsal çevre ve bu toplumsal çevre ile etkileşiminin kavranmasının önem taşıdığı ifade edilebilir. Bu, saha çalışmasında nitel yöntemin diğer bir seçilme gerekçesidir. İçinde bulunulan koşulların farkına varma ve bu farkındalık ekseninde harekete geçme süreci olan bilinç oluşumunun anlaşılmasında görüşülen kişilerin yapacağı öznel değerlendirmeler, yürütülen araştırmanın nitelikleriyle uyumlu olduğundan dolayı da nitel yöntem bu saha çalışmasında tercih edilmiştir. Saha çalışmasının bulguları aşağıdaki başlıklar altında değerlendirilmektedir.

5.6. GAYRİ-MADDİ EMEKÇİLERİN SOSYAL KÖKLERİ

Görüşme örnekleminin ailevi sosyo-ekonomik geçmişi, Türkiye’de BİT sektörünün gayri-maddi süreçlerini yürüten emekçilerin ağırlıklı olarak, işçi sınıfının profesyonel mesleklere sahip katlamalarında konumlanmış olan aileler içinden geldiği yorumunu olanaklı kılmaktadır. Bunun yanı sıra, işçi sınıfının vasıf düzeyi düşük veya vasıfsız emekçilerini barından bölümlerindengelen BİT sektör emekçileri de görüşme örneklemini kapsamında yer almaktadır. Erken toplumsallaşma deneyimlerini, işçi sınıfının farklı bölümlerindengelen aile ve çevrelerde yaşamış sektör emekçilerinin, bilinç geliştirme süreçlerinin nasıl etkilendiğine ilişkin çözümlemelere aşağıda yer verilecektir.

5.6.1. BİT Sektöründe Meslek Seçimi: Olanaklar ve Sınırlılıklar

Ailenin sosyo-ekonomik olanakları, sonraki kuşakların (çocukların) işçi sınıfının hangi bölümünde konumlanacağı üzerinde belirleyicidir. Türkiye gibi az gelişmiş kapitalist coğrafyalarda işçi sınıfı bölümleri arasındaki yatay hareketlilik eğilimi bile hayli düşüktür. Örneğin vasıf düzeyi düşük bir mesleğe sahip emekçi ailesine doğan bireyin “bir başarı hikayesi” şeklinde yakalayacağı, işçi sınıfının profesyonel mesleklerini yürüten bölümlerinde doğru gerçekleştireceği hareketlilik, nadir görülen bir durumdur.¹⁰⁵ Kapitalist gelişmenin eşitsiz ve bileşik niteliğinin Türkiye özelindeki yansımalarından birisi de her geçen gün işçi sınıfı bölümleri arasındaki hareketliliğin daha da olanaksızlaşmasıdır. Bu durum,

¹⁰⁵ Dikey yönlü hareketliliğin sağlanamayacağı savı normal koşullar altında ileri sürülmektedir. Normal koşullar ise, eğitim veya mesleki nitelikler temelinde girilecek ücretli iş ilişkisini tanımlamaktadır. “Makus talihini kırma” niyetinde olan “akıllı, uyanık” bireylerin ve grupların yasadışı etkinlikler aracılığıyla bu niyeti gerçekleştirme olasılığı ise ayrı bir konudur.

Anadolu'da yaygın bir şekilde söylenen "garibanın çocuğu da gariban olur" sözünün ne denli isabetli olduğunun kanıtı gibidir.

BİT sektörüne yönelik gerçekleştirilen saha çalışması da söz konusu kanının somut temellerini ortaya koymaktadır. Görüşme örnekleminde yer alan BİT sektöründe gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin önemli bir bölümü, ebeveynlerinin mesleklerini, “babam öğretmen”, “babam mühendis”, “annem eczacı”, “annem öğretmen” ifadeleriyle görüşmeciye aktarmıştır. Görüşme örnekleminde yer alan bir kişi¹⁰⁶ "babam büyük bir şirkette üst düzey yönetici" demiştir. Ebeveynlerin aldığı profesyonel mesleki ve teknik eğitimle bağlantılı olarak ulaşabildiği gelir ve istihdam olanakları, yanıtlayıcının-çocukluk ve gençlik dönemlerindeki- yaşam koşullarını “fena değildi” şeklinde tanımlamasını da olanaklı hale getirmiştir. Burada, gündelik yaşam koşullarının “iyi” olarak değerlendirilmesinin, nitelikli gelir getirici bir işle doğrudan bağlantısı olduğu görülmektedir. Bu tür bir değerlendirme, ilgili yanıtlayıcının, dünyayı sınıfsal temelden çok statü ilişkileri temelinde algıladığını ortaya koymaktadır.

Diğer yandan, gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda, ebeveynleri profesyonel bir mesleğe sahip olmayan sektör emekçilerinin de –sınırlı da olsa- BİT sektörünün gayri-maddi etkinliklerinde yer aldığı anlaşılmıştır. Ücretli bir iş ilişkisi içinde olmaktan başka bir seçenek bulunmadığı ve mesleki yetkinleşme sürecinden

¹⁰⁶ Saha çalışması örnekleminde söz edilirken genellikle “emekçiler” ifadesi kullanılmaktadır. Tonak (2013: 24-25), kapitalist anlamda emekçi, işçi ve proleter ifadelerinin üretim araçlarının mülkiyetinden koparılmış kitleleri tanımlamada kullanıldığına dikkat çekmektedir. Örneklem kapsamındaki yanıtlayıcılar, aldıkları eğitim ve bilgi birikimleri ne olursa olsun, emek güçlerini, üretim araçlarının mülkiyetine sahip kapitalistlere satmak durumundadırlar. Kısacası “emekçiler” ifadesi burada Tonak’ın dikkat çektiği (2013: 24-25) üretim ve dolaşım alanlarında çalışanlara yönelik değil, kapitalizm özelinde yapılmaya çalışılan bir çözümleme ekseninde işçi ve proleter terimleriyle eş anlamlı bir şekilde kullanılmaya çalışılmıştır. Örneklemde söz edilirken kullanılan bir diğer ifade ise “birey(ler)”dir. Böyle bir kullanımın tercih edilmesi ise, yanıtlayıcıların her birinin öznel bakış açılarının saha çalışması çözümlemesine katkı sağlaması ve yanıtlayıcıların öznelliklerinin göz ardı edilmemesi düşüncesidir.

geçilmediği zaman, ebeveynlerin düşük vasıflı veya vasıfsız emekçilik deneyimleri yoğunlaşmaktadır. Ebeveynlerin deneyimlediği düşük vasıflı/vasıfsız emekçilik ve başka gelir olanaklarından yoksunluk, kendilerinin yaşadığı yoksulluğun sonraki kuşaklara da aktarılması riskini artırmaktadır. İçinden çıkılmaz bir hale gelme tehlikesi taşıyan yoksulluk döngüsünü, nitelikli eğitim alıp, yüksek gelir getirici bir işte istihdam edilme aracılığıyla kırmaya çalışan emekçi çocuklarının da bilişim ve iletişim teknolojileri sektörüne yöneldiğine ilişkin bulgulara, gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda ulaşılmıştır. Deneyimlenenler tarafından, yoksulluğu aşabilmenin en erdemli yolunun, okumak ve iyi bir meslek sahibi olmaktan geçtiği kabulündeki Anadolu coğrafyasında, mühendislik, doktorluk ve –eski itibarını yitirmiş olsa dahi- öğretmenlik, hem ebeveynler hem de çocukları açısından birer kurtuluş yoludur.¹⁰⁷ Toplum huzurunda temiz ve itibarlı işler olarak değerlendirilen bilgisayar ve bilgisayar teknolojileri temelli gayri-maddi etkinlikler, hem ücret hem de statü açısından, kapitalizm güncel koşulları altında -diğer birçok işe göre- daha iyi yaşam koşullarına ulaşmanın bir aracı olarak da görülmektedir. Bilgisayar mühendisliği bölümlerinin taban puanlarının yüksek oluşu, bir önceki cümlede açıklanmaya çalışılan durumla bağlantılı olarak değerlendirilebilir.

BİT temelli gayri-maddi etkinlikler –önceden de belirtildiği gibi- özelleşmiş teknik ve mesleki bilgi gerektirdiği için en azından lisans düzeyinde eğitim veya alana yönelik teknik ve mesleki eğitim alındığının belgelenmesi zorunluluktur. BİT

¹⁰⁷Türkiye’de eğitim olanaklarına ulaşmak ve nitelikli eğitim alabilmek, işçi sınıfının farklı bölümleri arasında konumlanmanın temel belirleyenlerinden biridir. Eğitim olanaklarına ulaşmadaki eşitsizlikler özellikle Anadolu’nun önemli bir bölümünde yıllarca etkisini göstermiştir ve bu eşitsizlikler günümüzde yoğunlaşarak devam etmektedir. Anadolu’da ebeveynlerin önemli bir bölümü yoksunluk ve yoksulluğu tüm yaşamları boyunca deneyimledikleri için, çocuklarına, okumanın kendilerini kurtarmalarını sağlayacak tek yol olduğu şeklinde telkinde bulunmuştur. Türkiye kapitalizminin az gelişmişlik seviyesiyle de bağlantılı olarak, uzun yıllar boyunca lisans düzeyinde bir üniversite eğitimi almış olmak, iş bulma ve istihdam içinde yer alma olanakları açısından önemli bir fark yaratmıştır. Kapitalist üretim tarzının küresel ilişkilerinin 1980’lerden itibaren egemen hale gelmesi, Türkiye’de de üniversite mezuniyetini tek başına “iyi bir iş” bulma açısından yetersiz hale getirmiştir.

temelli gayri-maddi etkinlikleri yerine getirebilmek için sayısal verileri işleme yeteneğinin yanı sıra, soyut sanatsal becerilere sahip olma ve analitik düşünebilme kapasitesinin geliştirilmiş olması da, sektörde yer almak isteyen emekçiler açısından birer kazanımdır. Bu bağlamda, yanıtlayıcıların almış olduğu mesleki ve teknik eğitim düzeyinin, Türkiye’de sürdürülen BİT temelli gayri-maddi etkinlikleri yerine getirebilecek asgari nitelikleri karşıladığı, hatta bunun üzerine çıktığı ifade edilebilir.

Kuramsal tartışmanın sürdürüldüğü bölümlerde de değerlendirildiği gibi, gayri-maddi etkinlikler ister BİT temelinde ister BİT dışındaki alanlarda olsun, sürekli bilgi ve beceri yenileme işlemlerini emekçilere dayatmaktadır. Kapitalist üretim tarzının, bilginin hızlı bir şekilde üretilip tüketildiği güncel koşulları altında gereksinim duyduğu emek gücünde aradığı nitelik, bilgiyi hızlı bir şekilde sermaye birikim süreci açısından işlevsel hale getirip onu kullanabilme becerisidir. Saha çalışması bulguları, görüşme örnekleminde yer alan gayri-maddi emekçilerin, bilgiyi hızlı bir şekilde işleyip sermaye birikimi açısından işlevsel hale getirebilme becerisine sahip oldukları yorumunu olanaklı kılmaktadır. Türkiye’de BİT’in ve BİT içindeki gayri-maddi etkinliklerin, genel ekonomik işleyişteki sınırlı kapasitesi anımsandığında, teknik ve mesleki bilgi seviyesini geliştiren emekçilerin öne çıktığı belirtilebilir.

5.6.2. Gayri-Maddi Emeğin Toplumsallaşması

İşçilerin sınıf konumu ve sınıfsal pozisyon alışlarının anlaşılması bakımından, toplumsallaşma süreçleri ve işçileşme örüntülerinin irdelenmesi önemlidir. Aile dışındaki çevreyle etkileşime geçmenin ilk aşamaları, toplumsallaşmanın da ilk aşamalarıdır. Köy, ilçe, şehir, büyükşehir, mahalle, site, lojman gibi yerleşim yerleri

ile kreş, anaokulu, ilköğretim-ortaöğretim okulu gibi, akranlarla toplumsal etkileşim ve eğitim-öğretim sürecinin bir arada yaşandığı ortamlardaki etkileşimler, ileriki dönemlerde bilgi ve çözümleme yeteneğiyle birleşerek, dünyaya yönelik geliştirilecek temel düşünsel kapasite olarak bilinç oluşumunda¹⁰⁸ belirleyici bir role sahip olabilir. Bu erken toplumsallaşma deneyimleri, işçi sınıfının bir parçası olmaya ilişkin bilinçlenme sürecini de etkileyebilmektedir. Bu durum, tersi için de geçerlidir. Sınıf bilinci gelişiminin yerine, yaşanan deneyimlere ve öğrenmeye bağlı olarak işçi sınıfı dışında kalan toplumsal kategorilerle ilişkili bir biçimde bilinç gelişimi de olasıdır.

İçine doğulan yaşam alanının nitelikleri, erken dönem toplumsallaşma deneyimlerinin farklılaşmasındaki temel belirleyenler arasında yer almaktadır. Örneğin mahalle ortamında deneyimlenen erken toplumsallaşma süreçleri ile, toplumsal etkileşimi belirli zümre içinde sınırlayan site, lojman ve benzeri şekildeki yerleşim bölgelerinde deneyimlenen erken toplumsallaşma süreçleri arasında farklı nitelikler bulunmaktadır. Mahalle ortamında, işçi sınıfının farklı bölümlerinden gelenlerin sağlayacağı etkileşimin yoğunluğunun daha yüksek olma

¹⁰⁸ Şeptulin (2013) bilinç oluşumunda, insanlığın geçirdiği gelişim aşamalarında, organizmanın gösterdiği evrime dikkat çekerek, organizma ve bilinç arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Şeptulin (2013), bilinç oluşumunu yalnızca organizmanın gelişimiyle değil, organizmanın yani insanın toplumsallaşma süreciyle de bağlantılı olduğunu vurgulamıştır.

Şeptuli'nin konuya ilişkin değerlendirmeleri şu şekilde alıntılanabilir: Bilincin ortaya çıkışı sinir sisteminin, beyin gelişimiyle koşullanmıştır. Ne var ki bu, bilincin ortaya çıkabilmesi için yeterli olmaktan uzaktır. Bilincin ortaya çıkması, yüksek derecede gelişmiş sinirsel etkinliğin fizyolojisi dışındaki dış etkenlere bağlıdır. Yüksek derecede organlaşmış maddenin özelliği olarak bilinç, aynı zamanda insan emeğinin ürünüdür, toplumsal gelişmenin sonucudur. Yüksek derecede gelişmiş bir sinir sistemi, ancak bilincin ortaya çıkışının somut olanaklılığını yaratır; yalnız bu olanağın gerçekliğe dönüşmesi emeğe bağlıdır. İnsanın hayvan atalarına özgü olan yansıtmasının ruhsal biçimi giderek bilince, gerçekliğin bilinçli yansıtılmasına dönüşmüştür. Bu sürecin çıkış noktası, maymunların yüksek bir türünün, organizmalarının herhangi bir gereksinimini gidermek için doğadaki nesnelerden yararlanmaya koyulduğu noktadır (Şeptulin, 2013: 104). Bilinç, toplumsal etkileşimlerin bir sonucu, bir ürünü, bir özelliğidir; madde deviniminin toplumsal bir biçimidir; devinimin bütün öteki biçimlerini, özellikle fiziksel, kimyasal ve biyolojik biçimlerini aşmış bir biçimde içinde barındırır. Bütün bunları göz önüne aldığımızda, bilincin beyindeki fizyolojik süreçlerle değil, insan beyninin kendisiyle bağlantısından söz etmek doru görünmektedir; çünkü düşünme organı olan beyin ve onun işlevi olarak bilincin, madde deviniminin biyolojik biçiminden daha yüksek bir biçimini gösterdikleri düşüncesi belli bir ölçüde burada dile gelir (Şeptulin, 2013: 107).

olasılığı bulunmaktadır. Çocukluk ve gençlik dönemini Mamak'ta geçiren Gülşen, hala aynı mahallede yaşamaktadır ve mahallenin genel özelliklerini “geçim sıkıntısı olan insanların yaşadığı bir mahalleydi” sözleriyle betimlemektedir. Gülşen'in yaşadığı deneyimler, işçi sınıfının düşük vasıflı bölümlerini yaşadığı bir mahalle olarak Mamak'ta, işçi sınıfı içi ayrımların nelere bağlı olarak keskinleştiğini ortaya koymaktadır.

Ben Mamak'ta yaşadım. Çocukluğum, gençliğim, hâlâ annem orada yaşıyor. Bizim yaşadığımız alan gerici bir alandır. Mamak'ın ilerici bölgeleri de olmakla birlikte benim yaşadığım mahalle gerici bir mahalleydi ve temel problemleri geçim sıkıntısı olan insanların yaşadığı bir mahalleydi. İşte kadınları gündelik hayatlarında kendi çıkmazları içinde, kendi evleri içinde yaşarken, erkekler de işte akşama kadar çalışıp, akşamın 8'inde geldiği kendi evlerine kapandığı bir mahalle kültürüydü. Mahalle kültürü vardı, ama çıkıp işte top oynadığımız, ip oynadığımız, ama mesela benim mahalleimde, benim arkadaşlarımın hepsi 19-20 yaşlarında evlendiler. Bir süre sonra aslında ben çok kendime döndüm. Okulum, kitaplarım, böyle bir mahalleydi (Gülşen).

Türkiye'de din temelli ve kimi noktalarda dejenere olmuş folklorik değer yargılarının, özellikle işçi sınıfının düşük vasıflı bölümleri arasında, gündelik yaşam deneyimlerini doğrudan belirleyici etkisi bulunmaktadır. Gülşen'in yukarıda ifade ettiği "gerici-ilerici mahalle" ayrımı bu bağlamda düşünülmelidir.

Üretim ilişkilerinde ücretli iş ilişkisi, üretim araçlarının mülkiyeti gibi belirleyici bileşenler ekseninde, aynı veya benzer konumda bulunan bireylerin veya grupların, işçi sınıfının bir parçası olduğu ve kapitalist üretim tarzının kendilerini farklı düzeylerde de olsa boyunduruk altına aldığı düşüncesi çerçevesinde, düşünsel ve eylemsel ortaklaşmanın yaşanması beklenebilir. Fakat bunun önüne engel olarak, bireysel hedefler, kaygılar ve korkular çıkmaktadır. Aslında bu durum da doğrudan kapitalist ilişkilerin emekçi kitleler üzerinde yarattığı etkiyle ilgilidir. Bireysel hedefler, kaygılar ve korkular, yaşam koşullarının ilerleyen dönemlerde –bireye veya gruba- ne getireceğine ilişkin belirsizlikle bağlantılı bir şekilde biçimlenmektedir. Bu belirsizliği yaratan ise, kapitalist üretim tarzının doğasıdır. Dünya üzerindeki her

türlü şeyin¹⁰⁹, kapitalist üretim tarzının varlığının sürekli yeniden üretimine bağımlı kılındığı güncel koşullar altında, bireylerin ve grupların despotik-hegemonik bir biçimde kontrol altında tutulması daha da yoğunlaşmıştır (Yücesan-Özdemir, 2014).¹¹⁰ Yoğunlaşan bu kontrol altında tutma girişimleri, bireysel ve grupsal düzeydeki bilinç oluşumunun niteliklerini belirlemektedir. Yaşamak için düzenli bir gelire doğrudan bağımlı olan emekçiler, bu bağımlılığın üzerlerinde yarattığı baskı ve kontrol mekanizması nedeniyle, toplumsal mücadeleler alanına dahil olup olmama konusunda -eğer çocukluk ve gençlik döneminden itibaren aile içinde veya erken toplumsallaşma döneminde kendilerini toplumsal mücadeleler alanında pozisyon alacak nitelikte bir etkileşime dahi etmediyse - tereddütlü davranmaktadır. Bu durum aşağıda da değerlendirileceği gibi, gelire ve yaşam tarzına bağlı bir şekilde kendisini, görüşme örnekleminde yer alan BİT sektörü gayri-maddi emekçileri özelinde daha belirgin kılan ve de bireyselleşmeyle (ve yakın çevreyi koruma ve kollama düşüncesiyle) yoğunlaşan nitelikler barındırmaktadır.

Kendisine, toplumsal mücadeleler alanının ve politikanın neler ifade ettiğini keşfetme amacıyla yöneltilen sorulara verdiği yanıtlardan Osman'ın hem düşünsel hem de eylemsel düzeyde bir dizi tedirginliği bulunduğu anlaşılmaktadır. İşçi sınıfının bir üyesi olarak Osman'ın sınıfsal konumu ile sınıfsal pozisyon alışı arasındaki farkın, kapitalist üretim tarzı ile içinde bulunduğu ekonomik ve düşünsel

¹⁰⁹ “Şey” burada bir nesneyi değil, yaşamın tamamını nitelemektedir. Maddi üretimden, ideolojiye, eğlenceden, sağlığa, güvenlikten, eğitime, politikadan, felsefeye kadar insana ilişkin tüm bileşenlerin kapitalist üretim tarzının varlığını olumsuz yönde etkilemeyecek şekilde tasarlanması ve belirlenmesi, 21'inci yüzyılın ilk çeyreğinin temel niteliklerindendir.

¹¹⁰ Yücesan-Özdemir'in (2014) dikkat çektiği ve Burawoy tarafından kavramsallaştırılan fabrika rejimleri, despotik, hegemonik ve de despotik-hegemonik fabrika rejimleri olarak sınıflandırmaktadır. Fabrika rejimi sınıflandırması, kapitalizmin toplumsal denetim mekanizmalarının tarihsel evrimini de açıklamaktadır. Kapitalist üretim tarzının güncel koşulları altında üretimin tüm yaşam alanına yayılması, bireyler ve gruplar üzerinde, sistem dışında kalma tedirginliği yaratmakta, bununla bağlantılı olarak “sistem dışı kalırsam mahvolurum” düşüncesinin yarattığı baskı, düşünsel ve eylemsel yönelimleri de belirlemektedir.

bağımlılık ilişkisinden kaynaklandığı öne sürülebilir. Osman, güncel bir toplumsal mücadele deneyimi olarak Gezi Parkı sürecini örnek olarak vermekte, bunun yanı sıra kendisinin sokak gösterilerine katılmadığına vurgu yaparak, katılmama gerekçesini, birtakım öz çelişkilerini dile getirerek açıklamaktadır.

Toplumsal mücadele şu ara dediğiniz zaman Gezi Parkı uyanıyor bende. *Gezi Parkı sürecindeki sokak gösterilerine katılmadığını belirterek gerekçelerini açıklıyor*¹¹¹: Onun da gerekçesi aslında çok basit bir gerekçe; ama bence ciddi bir gerekçe. Yine almam gereken, alabildiğim ya da alamadığım risklere giriyor burada iş. Gösterilere katılmayı çok istedim mesela. Gösteri derken yani tabii ki şiddete varmayan. Hani niye böyle oluyor demek istedim orada... hani çok politik oldu, ama hükümetin vesairenin verdiği kararlar vesaireyi hayatıma müdahale olarak gördüğüm için, orada dediğim gibi çok fazla riske giremeyeceğim için orada olası bir gözaltına alma durumu vesaire falan olduğu zaman, benim çalıştığım kurumdaki durumumu etkileyeceği için, o yüzden tabii böyle bir şeye giremedik yani. Siyaset yaşamımda benim hiç yer işgal etmez. Ben işime bakarım, ama tabii ki ister istemez insan düşünüyor ya da arkadaş sohbetlerinde bunlar açılıyor, o zaman konuşurum. Ama onun haricinde çok fazla yer işgal etmez yani (Osman).

Yerleşim yerleri ile erken toplumsallaşma deneyimleri arasındaki ilişkiye dönülecekse olursa site, lojman ve benzer şeklindeki yerleşim yerlerinde, işçi sınıfı içi bölümlerarası etkileşimin daha sınırlı kaldığı ifade edilebilir. Örneğin lojmanda yaşamının sınırlayıcı olduğuna dikkat çeken Ünal, toplumsallaşma süreçlerinin bu tür yerleşim yerlerinde daha dar kalıplar içinde gerçekleştiğine yönelik savı doğrulayacak değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Babam TEAŞ'ta çalıştığı için, hem Keban'da, Keban'da kaldığımızda da oradaki Keban Barajı'nın lojmanlarıydı. Hani o lojmandaki arkadaşlar ve mahalleden arkadaşlar hani hep birlikteydik. Daha sonra Sincan'a geldiğimizde ise, Sincan'da da aynı. Keza lojmanda kaldık. Lojman tamamen Organize Sanayi Bölgesinin dış tarafından, kentten uzak, yani yerleşim bölgeleri her şeyi, her şey sosyal hayat her şey sıfır oldu. Bir yer sadece o lojmanda kalan arkadaşlarla birlikte bir arkadaşlık kurduk hani. Bizim arkadaşlığımız o kadardı. Daha bize okulda sadece tanıyabildiğim arkadaşlar vardı da, ama tamamen hani oradaki arkadaşlarla bir şey yapabilecek bir zaman, vaktimiz yoktu (Ünal).

Aslında deneyimlenen erken toplumsallaşma süreçleri, şehirden, ilçeye, köyden, kasabaya kadar yerleşim birimlerinin çok yönlü özellikleri yakından ilgilidir. Çocukluk döneminin bir bölümünü köyde geçirmiş olan Serkan, köyün kentten temel

¹¹¹ İtalikler yazarın notudur.

ayırt edici yanının, yaşamak amacıyla temel ürünlerin bizzat üretilmesi olduğunu vurgulamaktadır.

Ankara doğumluyum. Fakat çocukluğum yedi yaşına kadar İzmir/Ödemiş'te köyde geçti. İlkokula başlamadan kısa süre önce Ankara'ya geldim. Gençlik olarak da yani ortaokuldan sonraki dönemim, ortaokul ikiye kadar Natoyolu'nda çocukluğum geçti. Natoyolu, bildiğiniz gibi ağırlıklı olarak işçi sınıfının yapılandığı bir yerdi. Orada büyüdük, onun dışında ortaokul ikide Batıkent'e taşındık. Batıkent yeni yapılanmaya başlıyordu. Öğretmenler Sitesi diye bir sitede, Batıkent de yapı gereği biliyorsunuz daha çok çalışan kesimin, yani orta kesimin. Köydeki yaşam daha çok tabii ki üretime dayalı; çiftçi üretimine dayalı bir yaşam. Ama hepimizin bildiği gibi üretime dayalı, sonuna kadar üretimin olduğu, hem insanların kendi yaşamlarını sürdürebilmeleri için üretim olması gerekiyor; hem de para kazanmaları için bir üretimin olması gerektiği yönünde yaşamdık. Ama tabii ki orada kimse hak ettiği kazancı hâlâ da sağlayamıyor, öyle bir durum vardı. Natoyolu'nda yaşam zordu, tabii ki zordu. Gecekondulaşmış bölgeydi benim yaşadığım dönemde. Şu anda evlerin 300-400 milyara satıldığı bir bölge olmuş Natoyolu (Serkan).

Köyden şehire gelindiğinde genel olarak işçi sınıfının vasıfsız veya yarı vasıflı bölümlerinin yoğunlaştığı bölgelere yerleşme/bu bölgelere taşınma, gelir durumuyla bağlantılı olarak sıkça karşılaşılan bir gerçektir.¹¹² Sosyo-ekonomik olanakların sınırlı olduğu köylerden, ilçelere, şehre veya büyükşehirde geliş ve büyükşehirde edinilen toplumsallaşma deneyimleri ile büyükşehirde doğup kazanılan toplumsallaşma deneyimleri arasında fark bulunmaktadır. Bu fark yanıtlayıcıların yanıtlarında da doğrulanmaktadır. Örneğin Ankara'da doğup büyüyen Mete'nin

¹¹² Boratav (2004: 21) temel toplumsal sınıflara yönelik çözümlemelerin tamamlayıcısı veya sınavıcısı mahiyetinde ara tabakalara da referansta bulunur. Boratav (2004: 21-22) "İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri" başlıklı çalışması kapsamında yürüttüğü toplumsal sınıflara yönelik saha çalışmasında, kent ve köy için alternatif değişkenler olarak nitelediği ölçütlerin şehre ilişkin olanlarını şu şekilde açıklamaktadır: "Kent nüfusu için alternatif açıklayıcı değişkenler olarak şunlar kullanıldı: Yaş, farklı kentleşme derecelerine göre (metropol, diğer il merkezi, kasaba, köy) gruplanmış doğum yeri, babanın sınıfsal konumu ve ücretli gruplar için işyerine ilişkin özellikler (işkolu, çalışan sayısı, kamusal/özel işletme ayrımı). Eğitim düzeyinin de diğer bir açıklayıcı değişken olarak görülmesi mümkündür; ancak bu çalışmada eğitim önemli bir refah göstergesi olarak, yani açıklanan bir değişken olarak ele alındığı için bu yola gidilmedi. Esasen eğitim düzeyi, ücretliler grubu içindeki alt gruplaşmayı kısmen belirleyen bir özellik olarak da kullanılmıştır. Kısaca eğitim düzeyi, çalışmamızda esas olarak endojen bir değişken olarak ele alınmakla birlikte çalışmanın başlangıç tablolarından itibaren kentsel grupların eğitim düzeyleri üzerinde bilgi sunuluyor; politik ve ideolojik davranış ve tavırların çözümlendiği bölümde de, eğitim açıklayıcı değişkenlerden biri olarak kullanılıyor."

Bu çalışmanın yazarı, Boratav tarafından alternatif değişkenler olarak nitelenen değişkenleri, BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin hem sınıfsal konumlanışını hem de pozisyon alışı açıklamada kullanmaktadır. Saha çalışması Ankara şehir merkezinde yürütüldüğünden ve görüşme örnekleminin tamamı sektörün gerekliliklerinden dolayı belirli bir mesleki teknik bilgi seviyesine sahip olduğundan, eğitim bu çalışmada, işçi sınıfı içindeki konumlanış ve pozisyon alış üzerindeki temel değişkenlerden biri olarak kabul edilmiştir.

erken toplumsallaşma deneyimleri şeklinde nitelenebilecek olan gençlik ve çocukluk dönemi ile Kahramanmaraş'ın Pazarcık ilçesinde doğup çocukluk ve gençlik dönemlerini çeşitli dış ve iç göç hareketleriyle geçiren Mehmet'in erken toplumsallaşma deneyimleri birbirinden farklılaşmaktadır. Mete "anne ve babanızın eğitim ve çalışma yaşamı geçmişine ilişkin neler söyleyebilirsiniz?", "çocukluk ve gençlik döneminize ilişkin neler söyleyebilirsiniz?" ve "çocukluk ve gençlik döneminizi nasıl bir çevrede geçirdiğinizi kısaca açıklayabilir misiniz?" şeklindeki sorulara, çocukluğunun, sorunsuz ve huzurlu bir şekilde, herhangi bir maddi sıkıntı yaşamadan, Ankara'da geçtiğini vurgulayarak, bunun da gerekçelerini –dolaylı bir şekilde- anne ve babasının meslekleriyle bağlantılı olduğunu dile getirerek yanıt vermiştir.

(...) babam yine ODTÜ İnşaat mezunu. ODTÜ İnşaat mezunu olduktan sonra, bir yedi sene askeriyede inşaatta çalışıyor, inşaat mühendisi olarak. Bittikten sonra da yine özel sektörde o zamandan bu zamana devam ediyor. Son yedi sekiz, dokuz senedir de işletme olarak inşaat mühendisi değil de, işletmecisi olarak çalışıyor. Annem de TRT'de yönetmelik yaptı, yönetmen olarak emekli oldu, haber yönetmeni. Çocukluk ve gençlik dönemim rahat büyüdüm diyebilirim. Hani iyi bir aileyle, parasal anlamda çok fazla sıkıntı çekmedik. Zengin de değildik, ama normal bir hayat yaşadık. Yine ODTÜ ilköğretim ve ortaokulunda okudum. Lisedeyken de Yüce Fen'e gitmiştim, oradan da Arı'ya geçip, Arı'dan mezun oldum. Herhangi bir sıkıntı geçmemişti. Güzel, hani aile ve çevrem, arkadaş ortamı da güzeldi (Mete).

Mehmet'in aynı sorulara verdiği yanıtlar ise, ebeveynlerin sosyo-ekonomik koşullarının sınırlı ve yaşanan çevrenin zorlu olmasıyla bağlantılı bir şekilde, çocukların deneyimlediği erken toplumsallaşma süreçlerinin kesintiye uğradığını veya farklılaştığını ortaya koymaktadır. Yaşam öyküsünü doğrudan Mehmet'ten öğrenmek daha anlamlı olacaktır:

Ben 1986 Kahramanmaraş/Pazarcık doğumluyum. İlk üç yılı Pazarcık'ta geçirdikten sonra, yaklaşık sekiz yıllığına Almanya'ya ailemle birlikte gitmiştim. İlköğretime orada başladım. Daha sonra tekrardan Pazarcık'a dönerek, orada tamamladım. İlköğretim ve ortaöğretime. Babam ilköğretim beşten terk. Yani ilköğretili de bitirmemiş, annem hiçbir şekilde okula gitmemiş, daha sonraları tam olarak yaşını bilmiyorum; ama daha sonra gece okuluyla bir senede ilköğretim diplomasını almış. İkisi de hani annemin pek bir şeyi yok. Daha önceleri şey söyler hani, el becerileriyle ne bileyim kilim, halı dokuyarak bir şeyler yaptığını. Babam başlangıçta yani, iş hayatına

çobanlıkla başlıyor. Daha çok işte davarlar güderek falan. Daha sonrasında tabii belli bir yaşa gelince de şirketlere gitmeye başlıyor. Şirket dediğimiz, genelde bizim orada şirket olarak geçer. Dediğimiz inşaat işleri, hani aynı ilin içerisinde olabilir, başka illere giderek de daha çok başta kalıpcılık dediğimiz, daha sonra işte inşaatların elektrik, başka ne vardı, demir bükme tarzında o işlerde çalışmış. Ağırlıklı olarak zaten hatta ben doğduğum zamanda bile babam orada değilmiş, başka bir yerde çalışıyormuş.

Bizim aslında aile Kürt kökenli. Haliyle Almanya'da yaşadığım süre içerisinde, kendi arasında, yani Türkçede de konuşuyorlardı, Kürtçe de konuşuyorlardı. Etrafındaki insanların birçoğunun Alman olması nedeniyle bende şöyle bir sorun oldu. Yani Türkçeye çok aşina değildim. Hani özellikle de Türkçe yazma, okuma hiçbir şekilde aşinalığım yoktu. Ama daha sonra şöyle bir şey oldu. Yani geldiğim zaman Türkçeyi çok halen sıkıntım var. Sıkıntım olmasına rağmen derslerde herhangi bir sorun yaşamadım hani. Hocanın, yani daha çok derslere adapte konusunda bir sıkıntım yoktu, ama Türkçe adapte konusunda, özellikle okuma konusunda sıkıntıları vardı.

Çocukluk gençlik, yani çocukluğumun başladığı yer biraz daha özgürdü, biraz daha yani istediğim zaman, istediğim yere gidebiliyordum. Çünkü, herkes şu şekilde bakıyordu. Burası daha rahat, güvenli, ama daha sonrasında bu bahsettiğim Almanya tarafı. Ama daha sonra Pazarcık'a döndüğümde, yani nedenini bilmiyorum, tanıdığımız bir ortam. Daha çok tanıdıklarımız var; ama nedenini bilmiyorum. Ailem dışarı çıkmama daha az izin veriyordu. Onu pek hiçbir zaman anlayamadım. Daha sonrasında tabii, liseye başladığımdan sonra biraz daha rahat oldum. Çünkü, ailem hiçbir şekilde karışmamaya başladı. Daha çok arkadaşlarımla zaman harcayarak geçirdim (Mehmet).

Erken toplumsallaşma deneyimlerine ilişkin yukarıdaki ayrıntılar, BİT sektöründe benzer teknik ve mesleki eğitim geçmişi olan ve de gayri-maddi üretim süreçleri içinde konumlanan emekçilere aittir. Sınıfsal konumlanış ve pozisyon alışın, öz emekçilik deneyiminin gerçekleşmesinden önceki dönemle bağlantısı keşfedilmek istendiğinde, ailenin ve çalışma yaşamı öncesi içinde bulunulan toplumsal çevrenin nitelikleri göz önünde tutulmalıdır. Sınıfsal pozisyon alış üzerinde, öz emekçilik deneyiminin başlamasından önceki dönemin etkisi Adnan tarafından aşağıdaki gibi değerlendirilmektedir:

Özellikle üniversitedeyken biraz daha tabii ki genel olarak dünyaya bakışımın daha bir şekillendiği, şu ankiye daha yakın bir hale geldi. Aslında hani sınıflandırma yaparsam, ilköğretimden sonra liseye geçtiğimde, liseyi yatılı okudum. Onun için biraz daha böyle bir büyüklüğümü fark ettim gibi. Şöyle ki, yatılı okuyunca, hani bazı zorluklarla karşılaşıyorsunuz, nasıl diyeyim zorluklarla nasıl başa çıkacağınızı öğreniyorsunuz. Hayatta yalnız kaldığımda ne olacağının bir provasını gibi bir şey oldu yatılı okulda (Adnan).

İşçi sınıfının düşük vasıflara sahip bölümlerindengelen ebeveynlere sahip bireyler, kişisel çaba, burs ve/veya entelektüel bir destek olmadığı sürece, ailenin

maruz kaldığı zorlu koşulları kendi yetişkinlik döneminde de deneyimleme riskiyle karşı karşıya kalmaktadır. Örneğin yukarıda ailesinin zorlu sosyo-ekonomik koşullarından bahseden Mehmet, Hacettepe Üniversitesi'nde bilgisayar mühendisliği eğitimi almasında, eğitim bursu veren bir kuruluşun önemli rolünün olduğunu belirtmektedir. Mehmet, istisnai bir şekilde gerçekleşen ve her geçen gün gerçekleşmesi daha da zorlaşan bir başarı elde ederek, işçi sınıfının geniş yelpazeli iç farklılaşmasında alt basamaklardan çıkıp işçi sınıfının yüksek vasıflı bölümlerindeyer alabileceği teknik ve mesleki eğitime ulaşabilmiştir. Mehmet'in yanı sıra, aşağıda kendisinden söz edilecek Ünal da –Mehmet'ten daha iyi olmakla beraber görüşme örnekleme ortalamasına göre- zorlu bir çocukluk ve gençlik dönemi geçirmiştir.

Görüşme örnekleminde, zorlu sosyo-ekonomik geçmişe sahip yanıtlayıcılardan alınan bilgiler daha ayrıntılı ve daha kapsamlı olmuştur. Söz konusu koşulları deneyimleyenler, güncel konumlarına erişmek bakımından hiç de kolay aşamalardan geçmediklerini vurgulamak için, yaşadıkları zorlulukları anlatma konusunda çekimser davranmamıştır. Diğer yandan sorunsuz bir çocukluk ve gençlik dönemi geçiren yanıtlayıcılar ise yaşam öykülerine ilişkin daha sınırlı bilgi vermişlerdir. Görüşmelerde ses tonlaması ve vücut dili kullanımıyla ilgili dikkat çekici hususlar da söz konusu olmuştur. Örneğin öz yaşam öykülerini anlatırken, zorlu koşulları deneyimlemiş yanıtlayıcılar daha vurgulu bir ses tonuyla konuşmuşlardır;benzer deneyime sahip olmayanlar ise tonlama konusuna daha az dikkat etmişlerdir. Örneğin babası hala özel bir şirkette üst düzey yönetici, annesi ise bir tekstil şirketinde teknik ressam olarak çalıştıktan sonra emekli olan Melis, kendisinden ve ailesinden bahsederken görüşme örnekleminin geneline göre, mevcut

yaşam koşullarından dolayı daha mutlu olduğu izlenimini uyandıracak bir görüntü sergilemiştir. Melis, kendisine yöneltilen " çocukluk ve gençlik döneminize ilişkinhatırladığınız neler var?" şeklindeki soruya "eğlenceli geçtiğini söyleyebilirim, yani böyle maddi manevi herhangi bir sıkıntı çektiğimi hatırlamıyorum, güzel bir çocukluk geçirdim diyebilirim. Hiçbir zaman, her iki açıdan da bir sıkıntı yaşamadım." yanıtını vermiştir.

Benzer biçimdeki sorulara Ünal'ın verdiği yanıtlar ise daha ayrıntılıdır. Görüşmede ayrıntı vermekten kaçınmayan Ünal, çocukluk ve gençlik döneminde yaşadığı ve olumsuz olarak değerlendirdiği durumlara da dikkat çekmiştir::

Dediğim gibi doğum yerim Elazığ, yedi yaşına kadar Keban'da kaldım. Keban'da biraz mahalle hayatının olduğu bir yerde büyüdüm. Daha sonra Sincan'a taşındık. Tabii, dolayısıyla biraz etnik kökenimizin farklı olması ya da şeyle ilgili zorluklar ister istemez oldu (...) dil problemiyle ilgiliydi, daha çok beni anlamıyorlardı zaten. Uzun süre öyleydi ve benim yabancı olduğumu düşünüyorlardı ve konuşamıyorduk, anlaşılamıyorduk hiçbir şekilde. Bu bir süre böyle devam etti. Daha sonra yavaş yavaş hani hem ben onlara alıştım, hem onlar bana alıştı, çünkü ben hem iki dili de biliyordum, hem Kürtçe, hem de Türkçeyi biliyordum, ama onlar benim ne Türkçemi anlayabiliyorlardı, ne de ben onları tam şey, ama zamanla uyum sağladım. İlk birkaç sene, hatta ilkokulda hocamın bizim anne babamı çağırıp, "ailenizde bir problem mi var, bu çocuk neden böyle davranıyor?" derecesine kadar ilerledi. Ama ondan sonra bir sıkıntı yaşamadım. Hani biraz benim aile kökenim, hani biz Alevi olduğumuz için, hani oradaki insanlar daha çok Sünni insanlardı ve o tarz bir uyuşmazlıklar falan vardı; ama daha sonra yavaş yavaş karşılıklı bir anlaşma süreci oldu ve hani ondan sonra bir sıkıntı yaşamadım (Ünal).

Yukarıda sınıfsal konumlanış üzerinde, çocukluk ve gençlik döneminin deneyimlendiği koşulların önemine dikkat çekilmiştir. Ebeveynlerin içinde bulunduğu sınıf bölümünün, sonraki kuşakların da hangi sınıf bölümüçinde bulunacağına ilişkin önemli ipuçları verdiği ifade edilmiş, çocukların alacağı eğitimden, erken toplumsallaşma süreçlerine kadar birçok bileşenin, ailenin sınıfsal konumlanışı ve sınıfsal pozisyon alışıyla bağlantısına dikkat çekilmiştir. Sınıfsal konumlanış ve pozisyon alış üzerinde ana etkiyi yaratan üretim ilişkilerine dahil olma süreçleri, kapitalist üretim tarzı açısından emekçinin yaptığı işin anlamı ve

önemi ile üretim ilişkileri içinde emekçinin kendisini konumlandığı yere ilişkin değerlendirmelere başlamadan önce, görüşme örnekleminin medeni durumlarıyla bağlantılı olarak belirli noktalara dikkat çekilmelidir.

Örneklemin önemli bir bölümü bekarıdır. Gerçekleştirilen görüşmelerde bekar olduğunu belirten yanıtlayıcılar çoğunlukla –kadın veya erkek yanıtlayıcılar arasında belirgin bir fark olmamak kaydıyla- “evlenmeyi düşünmüyorum”, “henüz evlenmeyi düşünmüyorum” şekilde ifadeler kullanmışlardır. Sınırlı sayıdaki evli yanıtlayıcıların önemli bir bölümü ise eşlerinin de kendileri gibi BİT sektöründe çalıştığını ifade etmiştir. Eş durumuna ilişkin diğer bir dikkat çekici nokta ise, eşi BİT sektöründe çalışmayan yanıtlayıcıların verdiği cevaplardır. Eşi aynı sektörde çalışmasa dahi, BİT sektöründe çalışan yanıtlayıcıyla benzer mesleki ve teknik eğitim düzeyine sahiptir. Bu noktada genel toplumsal bir duruma dikkat çekilmelidir. İşçi sınıfının hangi bölümünde konumlanıldığı, erken toplumsallaşma süreçlerinden, alınan eğitime, meslek seçiminden, özel yaşamını şekillendirmesine (örneğin eş seçimi) kadar bireyin tüm yaşamını etkileyen değişkenler üzerinde etkili olmaktadır. Evli olan yanıtlayıcıların eşleri ve eşlerinin ebeveynlerinin sosyo-ekonomik geçmişinin, kendi (ve ebeveynlerinin de) sosyo-ekonomik geçmişleriyle benzerlik barındırması söz konusudur. Evli yanıtlayıcılardan Başak’ın eşi ve eşinin ailesinin (ebeveynlerinin) sosyo-ekonomik durumuna ilişkin açıklamaları, “sınıfsal konum, yaşamın en özel alanı üzerinde dahi etkili olmaktadır” yorumunu olanaklı kılmaktadır. Kendisinin bilgisayar mühendisi olduğunu belirten Başak, eşinin de BİT sektöründe çalışan bir elektrik-elektronik mühendisi olduğunu söylemektedir.

Eşim de elektrik, elektronik mühendisi, o da yazılım sektöründe. Hacettepe mezunu. Benle aynı sene mezun olmuş, uzatmış sadece birkaç yıl. Normalde 99 girişli, 2006 çıkışlı. Ben 2002 girişli, 2006 çıkışlıyım, hazırlık okumadım. O da yani aynı sektördeyiz, aynı yerlerde çalışıyoruz; (eşinin ebeveynlerini kast ederek) onlar da

ikisi öğretmen, ikisi de üniversite mezunu, emekliler, ikisi de emekli öğretmen (Başak).

Benzer bir şekilde yüksek lisans eğitimini tamamlamış bilgisayar mühendisi olarak BİT sektöründeki bir şirkette danışmanlık yapan Serkan, eşinin jeoloji yüksek mühendisi olduğunu ifade etmektedir.

Eşim yüksek jeoloji mühendisi. Kardeşi, ablası var. O da jeofizik mühendisi. Eşim de uzun yıllar mesleği dışında restoran işletmeciliği, İzmir, Aydın, Didim’de restoran işletmeciliği, İzmir’de en son işletmeciliği yaptı. Evlendikten sonra devretti, benim yanıma geldi. Şu anda iş güvenliği uzmanlığı için sınav hazırlığı içinde. Babası işçi emeklisi, Zonguldak madenlerinden, annesi lise mezunu, şu anda Didim’de yaşıyorlar (Serkan).

Yukarıdaki örnekler, yaşamın her anının kapitalist toplumsal üretim ilişkileri tarafından biçimlendirildiğini, kapitalist üretim sürecindeki konumlanışların yalnızca ekonomik ilişkiler düzeyiyle sınırlı kalmadığını, ekonomik ilişkiler merkezde olmak kaydıyla, bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde, bireylerin yaşamlarını inşa ederlerken verdikleri kararlar üzerinde de doğrudan etkili olduğunu kanıtlamaktadır. Evli olan BİT sektörü emekçilerinin eşleri ile benzer mesleki ve teknik eğitim seviyesine sahip olması, çiftlerin ebeveynleri (hem kendi hem de eşin ebeveynleri göz önünde tutulduğunda) arasındaki mesleki ve teknik eğitim seviyesi arasındaki farkla karşılaştırıldığında ayırt edici bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹³ Evli olan yanıtlayıcıların eşleri, aldıkları mesleki ve teknik eğitimle uyumlu bir şekilde emek piyasasında yer almaktadır. Bu durum, evli yanıtlayıcıların ve eşlerinin ebeveynleri açısından daha farklıdır. Ebeveynler arasında emek piyasasında hiç yer almamış (özellikle anneler) olanlar ve almış olduğu mesleki ve teknik eğitimle uyumsuz çalışma deneyimleri bulunanlar sonraki kuşaklara göre daha fazladır. Bu durum hem emek piyasasının dönüşümü hem de gelire/nakde olan bağımlılığın artışıyla

¹¹³ Yanıtlayıcıların anne ve babaları arasında alınan eğitim açısından dikkat çekici farkların bulunduğu söylenebilir. Diğer yandan evli çiftlerin ebeveynleri (dönürler) arasında da alınan eğitim açısından farkların bulunduğu belirtilebilir.

açıklanabilir. Gelire/nakde olan bağımlılık, kapitalizm güncel koşulları altında, önceki dönemlere göre daha da yoğunlaştığından dolayı, en üst düzeyde mesleki ve teknik bilgi birikimine sahip olanlar, yaşamlarını istedikleri gibi sürdürmelerine yetecek bir gelir elde edecek koşullarda çalışmanın yollarını aramaktadır. Görüşme örnekleminde yer alan ve evli olan gayri-maddi üretim süreçlerini yerine getiren emekçiler ile aynı sektörde çalışan eşleri, hane gelirinin azamileştirilmesine katkı yaparken, güncel kapitalizmin taşıyıcı/kilit sektörü olan BİT içinde yer almalarından dolayı da, kapitalist ilişkilerin yeniden üretimi bakımından da merkezi bir konumda bulunmaktadır. Bu durum, yanıtlayıcıların ve eşlerinin ortaya koyduğu emeğin kendilerinden koparılmadığı yanılgısını da beraberinde getirirken bir önceki bölümde dikkat çekilen öz yabancılaşma deneyimlerinin yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Kısacası evli olan yanıtlayıcıların ifadeleri, eşlerin de BİT sektöründe çalışması durumunda sermaye ile kurulan –düşünsel/ideolojik- etkileşimin, -ailevi düzeyde düşünüldüğünde- diğer evli çiftlere göre daha ileri seviyede olduğu yorumunu olanaklı kılmaktadır.

Aşağıda, kapitalist üretim tarzı ile bireysel ve toplumsal düzeydeki ilişkinin en yoğun olarak kurulduğu alan olarak, üretim ilişkilerinin BİT sektöründeki gayri-maddi emekçileri işçi sınıfı içerisinde ne şekilde konumlandığı ve onların düşünsel süreçlerini nasıl etkilediği çözümlenecektir.

5.7. SINIF DENEYİMİNİN MERKEZİ OLARAK İŞGÜCÜ PİYASASI

Sınıf oluşumuna yönelik çözümleme sektör temelinde incelendiğinde, odaklanılması gereken nokta, sektörün kapitalist üretim tarzı içindeki önemi ve bu

sektördeki emekçilerin kapitalist üretim ve yeniden üretim süreçleri bakımından ifade ettikleri anlamdır. Sektörün kapitalist üretim bakımından ifade ettiği anlam, "kapitalist sermaye birikimini dinamik bir şekilde geliştirme kapasitesine mi sahip olduğu? yoksa, edilgen/bağımlı bir sektör olarak diğer dinamik sektörler aracılığıyla mı mevcudiyetini sürdürdüğü?" sorularının yanıtlarıyla ilişkili bir biçimde çözümlenebilir. BİT sektörü özelinde düşünüldüğünde, kapitalizmin güncel nitelikleri, söz konusu sektörün, temel bir sektör niteliği taşıdığı değerlendirilmesini olanaklı kılmaktadır. Bir başka ifadeyle BİT temelli üretim süreçleri kapitalist sistemin günümüzdeki omurgasını oluşturmaktadır. Sayısal (dijital) verilerin elektronik ortamda işlenmesi, gereksinimlere göre özelleştirilmesi ve de depolanması gibi –gayri-maddi olarak nitelenebilecek olan- süreçler ve bu süreçlerle doğrudan bağlantılı donanım -yani maddi- üretim süreçlerini de kapsayan BİT temelli etkinliklerin ortadan kalkması, güncel kapitalizmin işleyişi açısından sorun yaratacaktır. Sağlık hizmetlerinden, ulaşım planlamasına, otomasyon temelli meta üretiminden, üretilen metaların pazarlanmasına kadar, kapitalist anlamda yaşamı/anı üreten her şey dünya genelinde veya yerelde BİT'in sunduğu olanaklar ve sınırlılıklar ekseninde şekillenmektedir. BİT'in, kapitalist üretim tarzı açısından bu derece önem kazanmasında ise sektörde yer alan emekçilerin merkezi bir önemi bulunmaktadır.

Sektörün gayri-maddi üretim süreçlerinde yer almasına karşın, maddi üretim süreçlerine de yaşamsal katkı sağladığı bilinmektedir. Nitekim yanıtlayıcıların BİT sektörde yaptıkları işin teknik niteliklerinin, üretim sürecinin geneli açısından ne denli önemi olduğunu ortaya koymaktadır. Yanıtlayıcıların üretim sürecinde somut bir meta mı yoksa bir hizmet mi ürettikleri, sorusu, saha çalışmasının ana eksenlerinden birini teşkil etmiştir. Diğer yandan yanıtlayıcılara yöneltilen ve hem

sektörün niteliklerinin hem de sektör emekçilerinin sınıfsal konumlarının çözümlenmesine olanak tanıyacak yanıtlar almayı amaçlayan soruların kapsamında, kapitalizmin küresel ilişkileri açısından sektörün anlamı, sektörün birden bire ortadan kalkması halinde kapitalist üretim tarzının işleyişinin ne şekilde etkileneceği, yapılan işin insanlık açısından önemi ve de sektör emekçilerinin çalışma süreleri ve çalışma koşullarının anlaşılması da amaç edinilmiştir. Üretim ilişkilerine dahil olun, sınıfsal konumlanış üzerinde merkezi rolü olduğu gerçeğinden hareketle, Türkiye’deki BİT sektöründe gayri-maddi üretim süreçlerini yürüten emekçilerin, işçi sınıfı içerisindeki konumunun keşfinin devrimci sınıf kapasitesinin oluşumunda ne gibi bir etkisinin olduğu yürütülmüş olan saha çalışması aracılığıyla kavranmaya çalışılmıştır.

5.7.1. BİT Sektörünün Genel Görünümü ve Emekçilerin Çalışma Yaşamı Deneyimleri

BİT sektörüne dahil oluş, üniversite dönemindeki staj deneyimleri veya yarı zamanlı işlerle başlayıp, mezuniyet sonrasında uzun süreli bir işsizlik dönemi geçirmeden çalışma yaşamına başlama şeklinde bir yol izlemektedir. Bu çalışmada kavranan yanıtlayıcılar, Türkiye’deki BİT sektöründe –gayri-maddi etkinlikleri yürütebilecek olan uzmanlaşmış emek gücü¹¹⁴ için başta olmak üzere- istihdam

¹¹⁴ Uzmanlaşmış emek gücünün burada BİT temelli gayri-maddi üretim sürecinde yer alanları kapsadığı bir kez daha hatırlatılmalıdır. Kodların yazılmasından, yazılımın tasarlanmasına ve amaca yönelik özelleştirilmesine kadar olan ve de BİT gayri-maddi etkinliklerinin mutfağı olarak adlandırılan etkinlikleri yerine getirenler, bu çalışmanın yazarı tarafından BİT sektöründe uzmanlaşmış emek gücü olarak değerlendirilmektedir. Yazılımın hazırlanması ve amaca yönelik özelleştirilmesi süreçlerinde yer almayan emekçiler ise bu çalışmanın yazarınca BİT sektöründeki uzmanlaşmış emek gücünün kapsamı dışında tutulmaktadır. Örneğin önceden hazırlanmış bir yazılım ve bu yazılımın altyapısını oluşturduğu sistemin yalnızca yürütülmesinden sorumlu olan bir sektör emekçisiyle, söz konusu yazılımın hazırlanması ve özelleştirilmesinde yer alan emekçinin arasında fark bulunmaktadır. BİT sektöründeki gayri-maddi üretim süreçlerini yürütenlerin, sektörün varlığını sağlayanlar olduğu ifade edilmelidir. Bu ayrım bir giysinin tasarlanması ve atölyede üretilmesi ile

olanaklarının diğer sektörlere göre daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Yanıtlayıcıların üniversite mezuniyeti sonrasındaki iki üç ay içinde hızlı bir şekilde emek piyasasına dahil olması veya iş değiştirme sırasında geçen sürenin birkaç haftayla sınırlı kalması ve sarsıcı bir işsizlik deneyimi yaşamamış olması, hem sektörün uzmanlaşmış emek gücüne duyduğu gereksinimi hem de uzmanlaşmanın sektörde istihdam edilebilme açısından önemli bir kazanım olduğunu ortaya koymaktadır. Yanıtlayıcıların tamamı BİT sektöründe yaptığı işe yönelik olarak mesleki ve teknik eğitim sahibidir. BİT sektörünün gayri-maddi etkinlikleri, vasıflı emek gücünün üretim süreçleri içinde konumlanmasıyla sürdürülmektedir.

BİT'in sürekli değişim geçiren nitelikleri, sektörde çalışan emekçilerin istihdam sürelerine ve biçimlerine, çalışma zamanı içinde yaptıklarından, boş zamanı nasıl değerlendirdiklerine kadar tüm yaşam alanlarına yansımaktadır. 2000'lerin başından itibaren çalışma zamanı-boş zaman ayrımının, BİT'in getirdiği olanaklarla iç içe geçmesinin sonuçları, BİT sektöründeki gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçiler üzerinden gözlemlenebilir. Bilgisayar ve internet erişiminin var olduğu her an çalışabileceğini, tatilde plajda dahi rapor alması gerektiğinde bunu yaptığını belirten Melike'nin veya küçük bir şirkette çalıştığı için satışa yönelik tüm işlerin kendi üzerinde olduğunu ve bu nedenle tatildeyken arayan müşterilerin telefonlarını açmak durumunda kaldığını ifade eden Ela'nın deneyimleri, BİT sektöründeki gayri-maddi etkinliklerin mutlak bir şekilde işyerinin fiziki varlığına gereksinim duymadığını ortaya koymaktadır. Örneklemin büyük bir bölümü, günün

ilgili giysinin satılması aşamasında yer alan emekçiler arasındaki ayrıma benzer niteliktedir. Tasarım ve üretim tekstil sektörü aracılığıyla gerçekleştirilen sermaye değerlendirme sürecinde merkezi bir konumdayken satış etkinliği talihi bir konumda kalmaktadır. BİT sektörünün gayri-maddi etkinliği kapsamındaki tasarım ve yazılımın hazırlanması ve de özelleştirilmesi, BİT sektörü aracılığıyla sermaye değerlenmesine yapılan katkının merkezinde bulunmaktadır. Önceden de ifade edildiği gibi, BİT sektörü kapsamında yürütülen ve donanım üretimi dışında kalan her tür yazılıma yönelik etkinliğin sektördeki gayri-maddi etkinlikler kapsamında değerlendirilmesi olanaklı değildir.

belirli saatleri arasında sınırlanmış ve her gün gidip gelinen belirli bir işyerinde üretim ilişkilerine dahil olurken, küçük bir şirketin işlerini evden yürüttüğünü belirten Aytek veya kimi zaman bir şirketin siparişi olarak yaptığı tasarımları, kimi zaman da ücretli bir iş ilişkisi kurarak istihdam içinde yer alma aracılığıyla mesleğini sürdürdüğünü ifade eden Alpercan ile İstanbul merkezli bir şirketin Ankara'daki satış sonrası teknik destek hizmetlerini veren Adnan'ın, sürekli farklı müşterilere gitmesinden dolayı sabit bir işyerinin olmadığını ifade etmesi, BİT sektöründeki gayri-maddi etkinliklerin standartlaştırılmış bir işyeri ve işgünü tanımı dışında da sürdürülebildiğine verilebilecek örneklerdir.

Bu noktada, saha çalışması bulgularının çözümlenmesine kısa bir ara verilerek BİT sektöründeki gayri-maddi emekçilerin deneyimledikleri emek süreçlerine odaklanması gerekmektedir. Marx (2012a: 188) emek sürecinin, emek gücünün kapitalist tarafından tüketilmesi biçiminde gerçekleştiğini ve bu sürecin iki belirgin özelliği olduğunu belirtmektedir. Söz özelliklerinden ilkinin, işçinin, kapitalistin denetimi altında çalışması olduğu vurgulanmaktadır. Bunun yanı sıra emekçinin, kapitalistin iş örgütlenmesine uygun bir şekilde, üretim araçlarının aşınma payını asgari düzeyde tutucak ve de ham madde israfını engelleyecek biçimde çalışması gerektiği de Marx (2012a: 188) tarafından belirtilmektedir. Emek sürecinin ikinci özelliği ise yine Marx (2012a: 188) tarafından, işçi tarafından üretilen malın kendisine değil, kapitaliste ait olması olarak ifade edilmektedir.

Görüşme örnekleme kapsamındaki emekçilerin vermiş olduğu yanıtlardan yola çıkılarak, sektörde deneyimlenen emek süreçlerinin, Marx'ın emek süreci anlatısındaki özelliklerle uyumlu olduğu ifade edilebilir. Diğer bir ifadeyle, görüşme örneklemindeki BİT sektörü gayri-maddi emekçileri, bir kapitaliste bağlı olarak,

kapitalist belirlediği iş örgütlenmesinin kuralları çerçevesinde ve gerçekleştirdikleri üretim kapitalistin olması ekseninde bir ilişkisi kurmaktadırlar. Yukarıda belirtilen Melike, Ela, Alpercan ve Adnan'ın çalışma biçimleri; yani tatilde, plajda, herhangi bir işyerinde sabitlenmeden çalışma deneyimleri, kapitalist emek sürecinin genel özellikleri açısından bir fark sergilememektedir. Diğer yandan şöyle bir farktan söz edilebilir. Görüşme örnekleminde yer alan emekçilerden hiçbiri, bant sistemindeki standardize edilmiş bir emek sürecini deneyimlememektedir. BİT sektörünün gayri-maddi süreçlerinin doğal bir özelliği olarak, fabrika sistemindeki emek sürecinden farklılaşma söz konusudur. Fabrika sisteminde emek süreci içinde, bir emekçinin, fabrikadaki diğer emekçilerle toplumsal bir etkileşime girme olasılığı daha yüksekken, çalışma ortamının ofis veya ofis dışı, internet erişiminin bulunduğu her yer olarak tanımlanabileceği BİT sektöründeki gayri-maddi üretim süreçlerinde, sektördeki emekçinin, akranlarıyla toplumsal bir etkileşime girme olasılığı daha düşüktür. Bu durum olası sınıfsal pozisyon alış etkileşimlerinin de sınırlanması olarak yorumlanabilir.

Saha çalışması bulgularının çözümlemesine dönülecek olursa, BİT sektöründe hala bir iş sözleşmesiyle bir işverene bağımlı olarak çalışmanın ağırlıklı olduğu ifade edilebilir. Herhangi bir işverene bağımlı olmadan, farklı projeler olarak bireysel bir şekilde veya ekip halinde serbest çalışan (*freelance*) uzmanlaşmış emek gücü de sektörde yer almaktadır. BİT sektörü, uzmanlaşmış vasıf düzeyiyle bağlantılı bir şekilde, emekçinin ücret talep edebilme noktasında, diğer sektörlerde çalışan emekçilere göre daha cesur davranabileceği olanaklar sunsa bile, görüşme örnekleminde yer alan sektör çalışanları, ağırlıklı olarak bağımlı bir şekilde, belirsiz süreli iş sözleşmeleriyle çalışmayı tercih etmektedir. Bu tercihin gerekçesi,

Türkiye'nin ekonomik yapısının kırılgan ve kısa vadede ani değişimler göstermesi nedeniyle, bağımlı çalışmanın, piyasaya serbest şekilde proje yapmaktan daha güvenceli bir görünüm sergilemesidir. Canlandırma (animasyon) grafik tasarım ve çizgi film projelerine *freelance* olarak iş yapan Alpercan, bağımlı çalışmadığı için sosyal güvenlik sistemine dahil olabilmesi için sigorta primini kendisinin yatırdığını ifade etmektedir. Bağımlı çalışma dışında kalan çalışma biçimlerinin varlığı, BİT sektörünün gayri-maddi boyutuyla ilgilidir. Maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçiler açısından bağımlı çalışma hala esastır.

BİT sektöründe yürütülen gayri-maddi etkinliklerin tamamı neredeyse özel sektörün elindedir. Kamu kurum ve kuruluşlarında istihdam edilen BİT uzmanları bulunmaktadır. BİT sektörünün, sermaye birikimi açısından önemi nedeniyle özel sektörün BİT temelli üretim süreçlerinde daha etkin olduğu ifade edilebilir. Örnekleme yer alan yanıtlayıcıların tamamına yakınının özel sektörde çalışıyor olması da, BİT temelli üretim süreçlerinin bir özel sektör etkinlik alanı olduğunu ortaya koymaktadır. Kamu sektörünün BİT temelli gereksinimlerini taşeron sözleşmeler aracılığıyla, alanında uzmanlaşan BİT şirketlerinden satın alması yaygın bir uygulamadır. Bu, özellikle askeri amaçlı yazılımlara gereksinim duyan kamu kurum ve kuruluşlarca tercih edilmektedir. İlgili kuruluş ana etkinlik alanı dışında kalan ve özel nitelikli boyutu olan yazılıma gereksinim duyulması halinde, piyasada söz konusu özel amaçlı yazılımlar üzerine uzmanlaşmış emek gücünü bünyesinde istihdam eden özel sektördeki BİT şirketlerinden alınan hizmet sayesinde yazılım gereksinimi karşılanmaktadır. Kamu kurum ve kuruluşlarının gereksinim duyduğu özel amaçlı -gayri-maddi- BİT ürünlerinin yalnızca savunma sanayi ile sınırlı kalması söz konusu değildir. BİT'in her alana nüfuz etmesinden dolayı tüm kamu

kurum ve kuruluşları, BİT temelli özel gereksinimlerini şirketler aracılığıyla karşılayabilmektedir. Alpercan, TRT'nin son dönemde açılan kanallarından TRT Çocuk'ta yayınlanan çizgi filmlerin, TRT bünyesinde istihdam edilen animatörlerce (canlandırma uzmanlarınca) değil, TRT'ye çizgi filmler yapan şirketlerde istihdam edilen animatörlerce yapıldığına dikkat çekmekte; bunun bir tür taşeron uygulaması olduğunu belirtmektedir. Diğer yandan Alpercan'ın dikkat çektiği nokta söz konusu etkinliklerin, yani TRT Çocuk kanalına çizgi film hazırlayabilmek için, şirketlerin ihale yönteminden çok kendi projeleriyle başvuruda bulunduklarına vurgu yapmakta, projenin kabul edilip edilmesi noktasında ilgili BİT şirketinin yetkinliğinden çok, bürokratik ve politik bağlantılarının bir avantaj sağladığını ifade etmektedir.

Türkiye çalışma yaşamının geneli düşünüldüğünde birçok sektörde haftalık izin konusu emekçiler açısından önemli bir sorundur. Görüşme örneklemedeki yanıtlayıcıların arasında, işyerine giderek gayri-maddi üretim süreçlerine dahil olanların tamamına yakını cumartesi ve pazar günleri izinli olduğunu ifade etmiştir. Belirli vade tarihleri bulunan proje temelli işlerin bitirilme dönemlerinde istisnai bir durum olarak da fazla çalışmanın deneyimlendiği ifade edilmektedir. Yukarıda da vurgulandığı gibi, BİT'in gayri-maddi etkinliklerinin mutlak şekilde mekansal bağımlılık gerektirmeyen doğası, zorunlu durumlarda hafta sonu izinli olan emekçilerin üretim süreçlerine, bulundukları yerden dahil olmalarına olanak tanımaktadır. Bu nitelik, gayri-maddi üretim sürecinin gerekli görülmesi halinde kesintiye uğramamasının önünü açarken, hafta sonu izinlerinin kullanılabilmesi, emekçilerin çalıştıkları şirketle aralarında kuracakları aidiyet bağına güçlendirici bir unsur olarak kendini göstermektedir. İşyeriyle kurulan aidiyet bağı, işverenlere ve genel anlamda kapitalizme yönelik alınan tavrın niteliğini de ortaya koymaktadır.

İşyeri aidiyeti, mekansal bir anlam taşımamakta, emekçilerin şirkete olan bağlılığını nitelemektedir.

Örneklemindeki emekçiler arasında, çokuluslu BİT şirketlerinin yerel birimlerinde çalışanların, işyeri aidiyetinin daha belirgin olduğu ifade edilebilir. İşyeriyle kurulan yoğun aidiyet bağı, ilgili işyeri dışında kalan emekçilerle olan etkileşimi sınırlandıran etkenlerden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Hem aynı bölümde hem de işçi sınıfının diğer bölümlerinde konumlanmış olan emekçilerle kurulan etkileşimi sınırlandıran bir etken olarak güçlü işyeri aidiyet bağı, işçi sınıfı bölümleri arasında kurulabilecek olası bir ortak pozisyon alışı da engelleme riski taşımaktadır. İşyeri aidiyet bağını artırmaya yönelik yönetsel stratejilerin, insan kaynakları yönetimi (İKY), toplam kalite yönetimi (TKY) ve kalite kontrol çemberleri (KKÇ) gibi, Japon Yönetim Stratejilerinin birer bileşeni olarak, işletmeler tarafından uygulandığı göz önünde tutulursa, yukarıda yapılan açıklamalar daha anlaşılır hale gelecektir. İşyeri veya çalışma barışı söylemi merkezinde, emekçilerin çeşitli sosyo-ekonomik taleplerde bulunacakları olası mücadele alanlarını sınırlama konusunda işverenlere taktiksel olanaklar sunan stratejilerin dikkat çekici niteliği, emekçilerin mücadele alanlarından uzaklaştırılması ve işçi sınıfının diğer bölümleriyle ortak pozisyon alma olasılığının engellenmesinde, hegemonik yöntemleri olanaklı kılmasıdır. Çalışma ortamının geleneksel işyeri görünümüne aykırı bir nitelik göstermesi, çalışma saatlerinin emekçiler tarafından belirleniyormuş düşüncesinin emekçilere özümsetilmesi, emekçilerin kendi işverenlerini, bir işverenden çok bir iş arkadaşı gibi görmesi, sözü edilen hegemonik yöntemlerin somut birer yansımasıdır. Görüşme örneklemindeki BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin, hegemonik yönetsel stratejiler sonucunda kendi algı dünyalarında

inşa ettikleri rıza aracılığıyla işçi sınıfının diğer bölümleriyle düşünsel bir etkileşime girme eğiliminden uzak durdukları öne sürülebilir. BİT sektörünün gayri-maddi etkinlikleri üzerinden elde edilen gelir ve söz konusu gelire tam bağımlı olarak biçimlenen yaşam tarzı, BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin, diğer işçi sınıfı bölümleriyle etkileşimlerini kendi rızalarıyla sınırlamalarının gerekçelerinden birdir.

5.7.2. Teknik ve Mesleki Yenilenme Zorunluluğu ve Emek Süreci Denetimi

BİT sektörüne odaklanıldığında, gayri-maddi üretim süreçlerinde rol alan emek gücünün, görece artı değer üretebilme kapasitesinin, günümüz koşullarında sektörler arası bir karşılaştırma yapıldığında daha yüksek olduğu öne sürülebilir. Bu da söz konusu emek gücünün mesleki vasıflarının, hizmet ve meta üretim süreçlerinde yer alan ve Taylorist yönetim ilkeleriyle vasıfsızlaştırılan emek gücünden farklı biçimde, sürekli geliştirilmesini, sermaye açısından zorunlu kılmaktadır. Bu nokta, BİT sektörü gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emek gücünün, sektörün maddi üretim süreçlerinde yer alan emek gücünden farklı olarak, metalarda nesneleşmemesiyle ilgilidir. BİT sektörünün gayri-maddi ve maddi üretim süreçleri ayrı ayrı ele alınarak değerlendirilirse, sektördeki gayri-maddi emekçilerin vasıfsızlaşma aracılığıyla değil, sürekli vasıf geliştirme baskısı aracılığıyla sermaye tarafından denetim altına alınmaya çalışıldığı ifade edilebilir. Sürekli mesleki ve teknik beceri gelişimi konusunda Ömer şunları söylemektedir:

Bu sadece bilişim alanına özgü bir şey değil. Bu tamamıyla üretim ilişkileriyle alakalı bir şey. Yani üretim ilişkileri artık kol emeğinin yerine, kafa emeğine ikame ettiği için, ister istemez bu alanda çok ciddi bir artı değer yaratılma ihtiyacı var. Bu artı değer yaratılması için de sürekli bir yeniliğe ihtiyaç var. Bu yeniliği geliştirmek için de teknolojinin sürekli kendini yenileme ihtiyacı var ve sizin de bu alanda çalışan birisi olarak, bu değişime ayak uydurmanız gerekir. Yani eminim, şahit olmadım, ama sanayi devrimi olduğu zaman da buharlı makinelerin nasıl çalışması gerektiğine dair, o alanda çalışmak isteyenler geceli gündüzlü çalışmışlardır.

Bizimki de biraz açıkçası üstünden 150-200 yıl geçmesine rağmen biraz buna benzeyen bir şey. Yani bir kere şu tespiti de bir yanıyla yapmamız lazım. Biz Türkiye özelinde söylüyorum, İstanbul'u da katarak söylüyorum. O ayrımı biraz sonra yapacağım. Ama Türkiye özelinde bir teknoloji üreten konumda değiliz, bilişim alanı için söylüyorum. Biz mevcut teknolojiyi takip eden, onu okuyan bir nitelikli işgücüyüz. Dolayısıyla, bizim aslında yoğunluğumuzun büyük bir kısmını işgal eden bölüm bu araştırma üstüne geçiyor. Geliştirme kısmında değiliz. Geliştirme daha çok yurtdışından, Amerika, Avrupa Birliği üyesi ülkeler, Japonya, Çin vesaire gibi bu konuda yetişmiş, daha fazla yetişmiş işgücüne sahip olan ülkelerdeki teknolojileri takip etmek, oradaki yayınları okumak, oradaki makaleleri okumak, oradaki gelişen teknolojileri anlayabilmekle geçiyor. O yüzden, tek bilişim sektörüne sıkıştırmak çok doğru değil. Yarın bir gün atıyorum uzay teknolojileri üstüne bir üretim ilişkilerinin değişmesi söz konusu olursa, bu sefer uzay teknolojileri üstüne çalışanlar yoğun bir zaman geçiriyor.

Kafa emeğinin üretim süreçlerinde yoğun olarak kullanıldığı meslekler arasında standartlaştırılmış iş tanımları nedeniyle vasıfsızlaşma sürecinin gerçekleşmesi kabul edilmekle birlikte, BİT sektörü gayri-maddi üretim etkinliklerinin, yukarıdaki paragrafta ele alınmaya çalışılan niteliklerinden dolayı, ilgili emek gücünün vasıfsızlaştırılması halinde, sermaye açısından bu girişimin olumlu sonuçlar doğurmayacağı öne sürülebilir. Braverman'ın, vasıfsızlaşma aracılığıyla kurulacağını belirttiği emek süreci üzerindeki denetim günümüzde, BİT sektöründeki gayri-maddi üretim yapan emekçiler açısından nitelik-vasıf kazanımı üzerinden gerçekleşmektedir. Hem genel anlamda hem de BİT sektörü özelinde gayri-maddi maddi üretimde bulunan emekçilerin mesleki vasıflarını sürekli yenileme zorunluluğu ile söz konusu emekçilerin ortaya koydukları üretimin son aşamasına kadar, emeklerinden koparılmadıklarını düşünmelerine yol açan örüntülerin, gayri-maddi üretim süreçleri açısından daha belirgin olması –dördüncü bölümde de sözü edildiği gibi- emekçilerin yabancılaşmayı daha yoğun bir şekilde deneyimlemelerine yol açmaktadır. Yanıtlayıcılar, BİT sektörünün gayri-maddi etkinliklerinde çalışabilmek için mesleki ve teknik bilgi yenilmesine sürekli gereksinim duyduklarını vurgulamaktadırlar. Mesleğe yönelik bilgi ve becerilerin sürekli yenilenmesi, BİT sektörünün sermayeye sunduğu olanaklarla birleşince,

emek sürecinin denetimi, vasıfların artırılması aracılığıyla kendini var etmektedir. Bant sisteminin uygulandığı bir fabrika için vasıfsızlaşma üzerinden emek süreci denetiminin sağlanması olanaklı görünürken, yazılımların hazırlanması, donanımların tasarlanması gibi görevler üstlenen BİT sektörü gayri-maddi emekçileri açısından bunun olanaklı olmadığı öne sürülebilir.

5.7.3. Farklı Meslekler Aracılığıyla Ortak Amaca Hizmet: Kapitalizmin Devamlılığı

Sektör içinde farklı teknik ve mesleki eğitime sahip olup farklı amaçlara ve farklı teknik süreçlere yönelik etkinliklerde rol alan gayri-maddi emekçiler bulunsa dahi, bu emekçilerin ortaklaştıkları nokta, BİT sektörü aracılığıyla kapitalist ilişkilerin devamlılığına katkı yapmalarıdır. Sektörde istihdam edilen emekçilerin istihdam süreleri ve iş değiştirme oranları diğer sektörlerle göre daha farklı nitelikler taşımaktadır. Sektörde yaşanan işçi devri ağırlıklı olarak şirketlerin işçi çıkarması şeklinde değil, işçilerin ücret, çalışma koşulları ve mesleki kariyer açısından daha olumlu koşullara ulaşma isteğiyle iradi bir şekilde gerçekleşmektedir. Görüşme örnekleminde üç yılı aşan süredir aynı işte çalışandan, bir yıl içinde dört iş değiştirene kadar farklı istihdam ve çalışma sürelerini deneyimlemiş yanıtlayıcılar bulunmaktadır. BİT sektörüyle emekçilerin tanışması üniversite yıllarında gerçekleşmektedir. Yanıtlayıcıların önemli bir bölümü halihazırda çalıştığı iş veya geçmiş iş deneyimlerinden önce, üniversite yıllarında meslekle tanıştığını ifade etmiştir. Staj, öğrencilik döneminden itibaren, ileriki dönemlerde içine girilecek üretim ilişkilerinde emekçi olarak alınacak konumlanışın bir provasıdır. BİT sektörünün doğası, istihdam açısından sürekli bir dinamizm içermektedir. Refah

toplumu döneminin istihdam edilme niteliği olarak görülen, bir işte, belirsiz süreli iş sözleşmesiyle, toplu iş sözleşmesi bağtlamış ve bu sayede ücretin yanı sıra -aynı ve nakdi yardımlar da dahil olmak üzere- kayda değer sosyal hak kazanımlar elde etmiş sendikaların üyesi olarak çalışmanın, güncel koşullar altında hızla aşınması ve BİT'in de sürekli dönüşüm geçiren bir niteliğe sahip olması, sektör emekçilerinin birden fazla işyerinde çalışma deneyimi yaşamış olmasının iki temel gerekçesidir. Yani BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin iş değiştirmeleri ve bunun niteliği kapitalist üretim tarzının yapısal dönüşümüyle bağlantılıdır.

Örneklemdaki sektör emekçilerinin -görüşmelerin gerçekleştirildiği dönem temel alındığında- yaş ortalamamasının yirmi yedi-yirmi sekiz olduğu ifade edilebilir. Sektöre özgü bir ayırım noktası, kırklı yaşlara gelindiğinde sektörde ücretli emekçi konumundan, küçük ölçekli şirketler aracılığıyla olsa dahi “kendi işinin patronu” olma konumuna yükselme eğiliminin görüşme örneklemin önemli bir bölümünde yer almasıdır. Bu, ilgili emekçi kitlesinin küçük burjuvalaşma ve burjuvalaşma beklentisi olarak da nitelenebilir. Türkiye ve görüşme örneklemini özelinde düşünüldüğünde, BİT sektöründeki şirketlerin sermaye yapısı ve etkinlik alanlarına yönelik bir takım değerlendirmeler yapılabilir.

Türkiye’de etkinlik gösteren BİT sektörü şirketlerinin bir bölümü, kapitalizmin küresel ilişkileri çerçevesinde dünya genelinde etkinlik kapasitesi bulunan şirketlerin yerel birimleri görünümüne sahiptir. Mete, asıl etkinlik alanı dayanıklı ev aletleri üretimi olan ve günümüzde BİT sektöründe de etkinlikleri bulunan köklü bir çokuluslu şirketin Türkiye biriminde çalıştığını ifade etmiş ve halihazırda çalıştığı işe başladığı dönemde, doğrudan söz konusu çokuluslu şirketin bir çalışanı konumunda bulunduğunu, yerelleşmenin ardından ise ilgili yerel şirketin

çalışanı konumunda istihdam edilmeye devam ettiğini vurgulamıştır. Mete benzer şekilde, bilgisayar mühendisi olan eşinin de BİT sektöründe, yazılım üretimi konusunda dünyadaki öncülerinden biri olan çokuluslu şirketin yerel (Türkiye) biriminde teknik müşteri danışmanlığı görevini üstlendiğini, daha öncesinde ise yine aynı şirketin yerel birinde kıdemli yazılım mühendisi olarak çalıştığını, bunun yanı sıra ABD merkezli bir şirketin Türkiye biriminde de bir süre danışmanlık yaptığını ifade etmiştir. Bu bölümün başında da dikkat çekildiği gibi, Türkiye’de BİT sektörü temelli üretim etkinliklerinde ister maddi ister gayri-maddi boyutta olsun, sektörün çokuluslu öncü şirketlerinin ağırlığı bulunmaktadır. Sermaye birikimi ve teknolojik altyapıyı elinde tutan merkez kapitalist coğrafyalar, teknik ve mesleki becerilere sahip, bağımlı kapitalist coğrafyalar kökenli emek gücünü bulundukları bölgelerde tutmaya çalışmaktadır. Bu durum, bağımlı kapitalist coğrafyalarda, BİT sektörü açısından işlevsel rol üstlenebilecek emek gücünün daha düşük maliyete çalıştırılmasına da olanak vermektedir. Söz konusu (bağımlı) coğrafyaların içinde yer aldığı söylenebilecek Türkiye’nin de sözü edilen gerekçelerle çokuluslu BİT şirketlerince bir yatırım alanı olarak tercih edildiği belirtilebilir. Sermaye birikimi, teknolojik altyapı ve sınırlı olan vasıflı emek gücü ve kapitalizmin küresel ilişkilerinde kendisine biçilen rol gereği Türkiye’de, yenilikçi BİT sektörü etkinlikleri sınırlı kalmakta bu da Türkiye’nin dünya kapitalizmine bağımlılık ve eklemlenme biçimlerinin niteliğini belirlemektedir. Çokuluslu bir BİT şirketinin Türkiye biriminde, yazılım hazırlanması ve danışmanlık olarak ifade ettiği görev tanımlarına sahip Tahsin, söz konusu şirketin neden Türkiye’de etkinlik yürüttüğünü değerlendirirken, dünya geneline yayılmış teknik, coğrafi ve toplumsal işbölümüne dikkat çekmiş, bu işbölümünün yalnızca maliyet azaltma amacıyla

gerçekleştirilmediğini, Almanya dışında kalan Avrupa ülkeleriyle karşılaştırıldığında Türkiye’deki yazılım uzmanlarının nitelik seviyesinin daha ileri olduğundan dolayı çokuluslu şirketler tarafından tercih edildiğini ileri sürmüştür:

Vallahi zaten onlar sadece bizle çalışmıyorlar. Yani Çek Cumhuriyeti’nde, Macaristan’da, çeşitli yerlerde yazılımcıları var. Hindistan’da da var, bir yıl önce Hindistan’la da büyük bir firmayla anlaşıldı, orada da devam ediyor. Yurtdışındaki büyük bir firma olduğu için, dünyanın çeşitli yerlerinde departmanlarını dağıtmış durumdalar. Yani finansa mesela Finlandiya bakarken, insan kaynakları Yunanistan’a bağlı.

Biz hâlâ anlaşmalarımız devam ettiği için oradan örnek vermeye devam ediyorum. Biraz tabii işin rengi değişiyor. Biraz da Türkiye bazlı bir şirket oluyoruz, ama hani uluslararası işlem yaptığımız için onlar o gözle bakıyorlar. Sadece bizim ucuz olduğumuz, saat ücretimizin düşük olması mutlaka bir etken olabilir. Yani bu düşük ücret karşısında daha kaliteli bir ürün çıktığını kesinlikle söyleyebilirim. Diğer Avrupa ülkelerindeki yazılımcılara bakarak; ama Almanya’yı dışında tutuyorum bunun (Tahsin).

Diğer yandan Türkiye’de etkinlikte bulunan BİT şirketleri arasında –özellikle teknoloji geliştirme bölgelerinde yerleşik olanlar ağırlıklı olmak üzere- küçük ölçekli şirketlerin yoğunlaştığı ifade edilebilir. Yirmi beş otuz kişilik proje ekiplerinin yer aldığı yapılanmalara sahip şirketlerin yanı sıra, Kurthan’ın “üç beş arkadaşın mesela bir araya gelip, bir fikir üzerine kurduğu başlangıç şirketi” olarak Türkçeleştirdiği "startup" şirketler de bulunmaktadır. Gerçekleştirilen görüşmeler, Türkiye’de BİT sektörünün sınırlı bir kapasiteye sahip olduğuna yönelik savı destekler nitelikte bulgular barındırmaktadır.

İletişim ve veri depolama gibi etkinlikler başta olmak üzere, veri güvenliğinden, oyun yazılımına kadar BİT’in çeşitli alt sektörlerine yönelik gayrimaddi üretim etkinliğinde bulunan emekçilerin ortak noktası, BİT sektörü özelinde kapitalist üretim tarzının sürekli yeniden üretimini sağlamaktır. Önceden de vurgulandığı gibi bu yeniden üretim yalnız ekonomik değil aynı zamanda kültürel ve politik niteliklere de sahiptir. BİT’in alt sektörleri kendi içinde karmaşık görev dağılımı ve teknik niteliklere sahip olmakla birlikte, standartlaştırılmış ve tek boyutlu bir üretim sürecinden uzak bir görünüm sergilemektedir. Görüşme örnekleme de bu

çeşitliliği doğrular nitelikte, BİT'in çeşitli alt sektörleri için gayri-maddi üretim sürecine dahil olan emekçileri içermektedir. Görüşme örneklemini kapsamında internet protokol aracılığıyla ses gönderimi (*Voice Over IP-VOIP*) üzerinde çalışan BİT uzmanından, veri depolama hizmetleri için satış sonrası destek etkinliklerini yürüten bilgisayar mühendisine kadar farklı görevler üstlenmiş emekçiler yer almaktadır. BİT'teki iç sektörel bölümlenme, diğer sektörlerin gereksinimleri ve BİT'i üretim süreçlerinde ne derece kullandıklarıyla da bağlantılı bir şekilde gerçekleşmektedir. İç sektörel bölümlenme, önceden de ifade edildiği gibi tüm sektörlerin BİT'e duyduğu gereksinimi ve BİT'in kilit sektör olma niteliğini bir kez daha ortaya koymaktadır. BİT sektörünün diğer sektörlerle iç içe geçmişi, kapitalist üretim tarzının kendini sürekli yenileyen ve bu yenilenme ile devamlılığını sağlayan bir üretim tarzı olduğunu da gözler önüne sergilemektedir. Durağan bir yapının zaman içinde tükeneyeceği, devrimin ise yapının gelişimi ve devamlılığı açısından yaşamsal olduğu savı, kapitalist üretim tarzının evrimsel gelişiminin aşamaları göz önünde tutulduğunda somutlanmaktadır.¹¹⁵

¹¹⁵ BİT sektörü hem tek başına hem de diğer sektörlerle etkileşim halinde kapitalist üretim tarzı açısından optimum düzeyde işlevselleşmektedir. Optimum düzeyde işlevselleşme, hem ekonomik hem de ideolojik üretim aracılığıyla kapitalizmin sürekli varlığını yenilemesine yönelik etkinlikleri nitelendirmektedir. Kimi durumlarda BİT sektörünün diğer sektörlerle girdiği etkileşim, BİT sektörünün, ilgili sektörün devamlılığındaki payının, ilgili sektör dinamiklerinden daha önemli olduğunu ortaya koymaktadır. 1980'lerden önce eğlence anlayışı daha toplumsal bir nitelik taşıırken, 1980'lerden itibaren, özellikle BİT'teki gelişimin hızlanmasıyla beraber "Atari" ve sonraki dönemlerde dijital teknolojilerin gelişimiyle daha karmaşık işlemleri yerine getirebilme kapasitesine erişen oyun konsolları, eğlence anlayışının değişimine ve aşamalı bir şekilde eğlencenin toplumsal temelden bireysel temel kaymasına da öncülük etmiştir. Günümüzde geline nokta ev temelli eğlence ve boş zaman geçirme kültüründe dijital oyun konsollarının ve bilgisayar oyunlarının -özellikle otuz beş yaş ve altındaki kişiler açısından- önemli bir yeri bulunmaktadır. BİT sektörünün merkezi bir öneme sahip olduğu dijital oyun sektörü bir yandan kapitalizm açısından ekonomik bir değer üretirken diğer yandan hem bireyselleşme hem de oyun içeriklerinin örtük veya açık bir pro-kapitalist/pro-empyrist bir nitelik taşımasından dolayı aynı zamanda ideolojik açıdan da kapitalizmin yeniden üretiminde sektörler arası etkileşimle optimum düzeyde işlevsellik sağlamaktadır. BİT, kapitalist üretim tarzının gücünü elinde tutanlara dünya genelinde bir denetim mekanizması kurma olanağını da tanımaktadır. Dünya genelindeki denetimin sürmesi BİT sektörünün veya BİT altyapısının varlığını korumasıyla yakından bağlantılıdır. Günümüz koşullarında BİT altyapısının çökmesi, kapitalist üretim tarzının mutlak bir çöküşü anlamına gelmese bile, önemli bir oranda dünya kapitalist sisteminin olumsuz yönde etkilenmesi anlamına gelecektir. Dünya metaa üretim ve ticareti açısından bu etki daha

BİT sektörü kapsayıcı bir şemsiye olarak düşünüldüğünde, alt sektörlerdeki emekçilik deneyimleri, bu deneyimlere bağlı olarak da dünyayı deneyimleme biçimlerinin farklılaştığı belirtilebilir. Türkiye'de, savunma sanayisinde piyasaya hakim olan birkaç ana şirket ve bunlarla taşeron iş ilişkisi kurarak, söz konusu ana şirketlerden ihale alan ve BİT temelli savunma sanayisi yazılımları üzerinde uzmanlaşan çeşitli şirketler bulunmaktadır. BİT temelli gayri-maddi üretimde bulunan bir emekçi olarak, savunma sanayinin içinde dahi, piyasayı kontrol eden şirket çalışanı ve taşeron şirket çalışanı olmak arasında farkların bulunduğu yürütülen saha çalışması verileriyle rahatlıkla ileri sürülebilir. Savunma sanayindeki bir ana şirket çalışanı olan istatistik mezunu Osman'ın istihdam ve iş ilişkileri ile taşeron şirket çalışanı olan bilgisayar mühendisi Esra ve elektrik ve elektronik mühendisi Ömer'in istihdam ve iş ilişkileri arasında kimi farklılıklar bulunduğu gözlemlenmiştir. Osman'ın istihdam ve çalışma koşulları daha güvenceli bir nitelik sergilerken Esra ve Ömer'in istihdam ve çalışma koşulları, Osman'a göre kısmi güvencesiz bir nitelik sergilemektedir. Esra üniversiteden mezun olduğu 2011'den beri teknoloji geliştirme bölgelerindeki (ODTÜ TEKNOKENT, BİLKENT CYBERPARK gibi) savunma sanayine yönelik şirketlerde çalıştığını, görüşmenin gerçekleştirildiği 2013 Ekim ayı sonuna kadar dört iş değiştirdiğini ifade etmiştir. 2005'ten beri çalışma yaşamında olduğunu belirten Ömer ise başlarda çeşitli meslek örgütlerinin bilgi işlem sorumlusu olarak çalıştığını görüşmenin gerçekleştiği tarihten itibaren geriye dönük üç yıldan beri de bir savunma sanayi şirketinde çalıştığını ifade etmiştir. İstihdam koşullarından çalışma sürelerine kadar Osman ile Esra ve Ömer'in istihdam koşullarına yönelik görüşmeciler tarafından elde edilen izlenim "piyasaya

sınırlı olacakken asıl çöküntü mali sermaye hareketlerinin sağlanması ve denetimi açısından yaşanacaktır. Diğer bir etkilenecek olan da toplum üzerinde-denetim ve gözetim boyunduruğunu oluşturan sistemlerdir.

egemen olan şirket, bu egemenlik ruhunu çalışanlarına da aşıyor" şeklinde ifade edilebilir. Bir önceki cümledeki ifadelerle açıklanan izlenimin elde edilmesinde Osman yanıt ve tavırları belirleyici bir rol oynamıştır. Verdiği yanıtlar, benzer işleri yapsalar dahi Osman'ın gelir ve maddi olanaklar açısından, Esra ve Ömer'den daha rahat bir konumda olduğu kanısına ulaşılmamasını sağlamıştır. Bu durum, aynı sınıf bölümü içinde, benzer mesleki yeterliliklere sahip benzer görevler üstlenmiş emekçiler arasındaki bölümiçi farkları da ortaya koymaktadır.

Savunma sanayiden, grafik-görsel tasarıma, bir kurumun personel bilgilerini içeren veri tabanından, hastane sevk zincirini düzenleyen yazılıma kadar asıl etkinlik alanı BİT olmayan her sektör doğrudan BİT'e bağımlıdır. Bu bağımlılıktan dolayı farklı sektörlerde çalışanlar da yapılan işin sürdürülmesini sağlayacak düzeyde BİT temelli yazılım ve donanım bilgisine sahip olmak zorundadır. Söz konusu yazılımın ve donanım altyapısının (tasarımının ve donanımla uyumlu çalışacak yazılımın/işletim sisteminin) hazırlanması ve ilgili sektör gerekliliklerine uygun hale getirilmesi ise BİT sektöründeki gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin sorumluluğundadır. Görüşme örnekleme bu sorumluluğa sahip BİT sektörü emekçilerini kapsamaktadır.

BİT sektörünün, savunma sanayi, finans bankacılık, eğlence (elektronik/dijital oyun yazılım ve donanımları) sektörü gibi farklı sektörlerle olan etkileşimi, çeşitlendirilmiş ve çok boyutlu proje üretim süreçlerinin temel gerekçesidir. Dijital oyun yazılımı hazırlayan bir şirkette çalışan Kurthan, hazırlanan oyunun internet üzerinden dağıtıldığını, belirli seviyeye kadar oyunun ücretsiz oynanabildiğini fakat daha ileri seviyelere geçebilmek için oyuncunun oyun başında

uzun bir zaman geçirmesi gerektiğini, eğer bunu istemiyorsa belirli bir miktar para ödemesinin zorunlu olduğunu belirtmektedir.

Oyunda eğer birinci olmak istiyorsanız tabii ki de para harcamanız gerekiyor. Çünkü, para harcayan insanların yanında siz geride kalmış oluyorsunuz. Ama hiç para harcamadan da oyun oynayabilirsiniz. O insanlarla rekabet etmek istiyorsanız şunu yapmanız gerekiyor. Günde 12 saat oyunu oynayıp, kaynak üretmeniz lazım. Oyuncu girecek, oynayacak, bir noktada kendini mecbur hissedecek, oyuna para harcayacak ki, mecbur hissediyor. İki şansınız var, birisi zaman harcayabilirsiniz oyunda, çünkü oyuna girip oynadığınız sürece kaynak kazanmaya devam ediyorsunuz. Oyunu günde 12 saat oynarsanız, hiç başından kalkmadan, kaynak sıkıntısı çekmezsiniz ya da günde bir saat oynarsınız, ama kalan süreyi parayla karşılayabilirsiniz mesela (Kurthan).

Kurthan, yukarıdaki alıntıda dikkat çekilen kapitalist üretim mantığının eğlencesektörüyle yakından ilişkisine yönelik değerlendirmeleri destekleyici ifadeler kullanmaktadır. Kurthan'ın anlattıkları bireysel veya toplumsal her türlü etkinlikte, kapitalizme bağımlı olmanın en üst seviyeye çıkarılmasında BİT sektörünün kilit rolüne ilişkin birer kanıt niteliğindedir.

5.7.4. Yapılan İş ve Sahip Olunan Mesleğe Yönelik Farkındalık Düzeyi

Saha çalışmasına katılan yanıtlayıcılardan, yaptıkları işin "kime yararı olduğunu" açıklamaları veya "insanlık açısından ne gibi olumlu olumsuz sonuçlar doğurduğu"na ilişkin değerlendirmelerde bulunmaları talep edilmiştir. Yanıtlayıcıların verdikleri cevaplar, "insanlık açısından olumlu olumsuz sonuçların" ne olduğunu nasıl algıladıklarına göre değişmektedir. Kimi yanıtlayıcılar olumlu ve olumsuz yanları değerlendirirken makro bir bakış açısıyla, yani kapitalist üretim ilişkileri bağlamında soruyu ele alıp "insanlığa bir faydası yok yaptığımız işin, şirketlerin çıkarına çalışıyoruz" (Tahsin) şeklinde yanıtlar verirken, kimi yanıtlayıcılar da "BİT sektörü insanların yaşamını kolaylaştırıyor, arşivleme, verilere ulaşma gibi süreçleri hızlandırıp, maliyeti düşürüyor" (Ali Mehmet) şeklindeki mikro bakış açılarıyla yanıt vermiştir. BİT sektörünün, insanlık açısından tamamen olumlu veya tamamen olumsuz şeklinde değerlendirilebilecek yanlarının olmadığı, duruma

göre her ikisinin de deneyimlenebileceği¹¹⁶ görüşme örnekleminin verdiği cevaplar aracılığıyla anlaşılmıştır.

BİT sektöründe yürütülen gayri-maddi etkinliklerin insanlık açısından ne gibi getirileri olduğu, tek başına sektörle bağlantılı değildir. Gayri-maddi BİT etkinliğinin kapitalist üretim bakımından ne derece işlevsel bir nitelik taşıdığı üzerinden yapılacak değerlendirmeler sonucunda, "yapılan iş insanlık açısından olumludur veya olumsuzdur" şeklinde bir çıkarımda bulunulabilir. Aksi yöndeki bir değerlendirme "teknoloji geldi, insanlar işsiz kaldı veya insanların işsiz kalması robotik teknolojisinin gelişimiyle ilgilidir" şeklindeki dar çerçeveli bakış açılarıyla aynı yanlışa düşülmesine neden olabilir. Bilimsel ve teknik ilerleme tek başına insanlık açısından mutlak olumlu veya olumsuz sonuçlar doğurmamaktadır. Bu ilerlemenin ne amaçla kullanıldığı, "insanlık açısından olumludur" veya "olumsuzdur" şeklindeki değerlendirmeleri anlamlı kılar. BİT sektörü açısından düşünüldüğünde ise BİT'in tıp alanındaki -nanoteknolojinin gelişimiyle- cerrahi süreçleri kolaylaştırarak insan yaşamı açısından önemli kazanımlar sağladığı ifade edilebilir. Bunun yanı sıra, füze teknolojilerinin, radar sistemlerinin geliştirilmesinde BİT'in sağladığı katkılar, sektörün insanlığa getirdiği olumsuzluklar şeklinde değerlendirilebilir. Görüşme örneklemindeki yanıtlayıcılar da, geçmiş ve halihazırdaki çalışma deneyimleri ekseninde BİT sektörünün insanlık açısından ne gibi olumlu ve olumsuz getirileri

¹¹⁶ Notabene Yayinevi, kapitalizmle bilişim ve iletişim teknolojileri temelli etkinliklerin bağlantısını ele aldığı bilişim dizisi kitaplarının diğer bir adı da Janus Çehresi'dir. Janus, Roma mitolojisinde bir yüzü sola bir yüzü sağa bakan tanrı tasviridir. Yayinevi, bilişim ve iletişim teknolojileri temelli etkinlikleri Janus'a benzetmekte, bilişim ve iletişim teknolojilerinin bir yanıyla kapitalizm açısından sunduğu olanaklara, bir yanıyla da kapitalizm karşıtı bir nitelik barındıracağına vurgu yapmaktadır. Notabene Yayinevi, bilişim ve iletişim teknolojileriyle kapitalizm arasındaki ilişkiyi şu şekilde değerlendirmektedir: Bir yüzü sermayenin ve iktidarın güdümünde daha çok kar, metalaşma alanları, özgürlüklerin kısıtlanması, yeni panoptikonlar demek; öteki yüzü ise kendisine mücadelelerde karşılık buluyor: Çeperler hackerle kırılırken, sermaye odakları özgür yazılımlarla sarsılıyor, sosyal medya toplumsal hareketlerin bir aracı haline geliyor... Sadece bunlar da değil; iletişimi, ona katmış olduğu muazzam hızla bambaşka bir şeye dönüştürürken zamanı yeniden-üretiyor.

olduğunu değerlendirmiştir. Yanıtlayıcıların bir bölümü kendi mesleki deneyimleri ekseninde değerlendirmelerde bulunurken bir bölümü ise sektörün genelini göz önünde tutarak açıklamalarda bulunmuştur.

Yönetim ve bilişim sistemleri üzerine eğitim almış olan ve görüşmenin yapıldığı dönemde çokuluslu bir şirketin Türkiye biriminde bilgi işlem uzmanı olarak çalıştığını ifade eden Zeren, yaptığı işin herhangi bir toplumsal yararı olmadığını vurgulamaktadır.

Yaptığımız işin aslında sosyal bir faydası yok, onu söyleyeyim. Sosyal fayda dediğimiz zaman işte bir doktor olursunuz, işte bir insanın hayatını bağışlırsınız. Ne bileyim, bir veteriner olursunuz, bir hayvan ya da bir iş yaparsınız, çok güzel, orası çok güzel bir mimariye sahip olur; çok güzel bir insana yaşam alanı sunarsınız ya da ne bileyim bir vakfınız olur vesaire vesaire. Ama bizim yaptığımız iş sadece özel bir şirketin ürün satmasına yarayan bir şey. Ben orada körlerin görmesi için bir program tasarlamıyorum ya da o programı sunmuyorum. Ben sadece hani var olan bir şeyin daha çok para kazanması için bir onun kullandığı ekranı güncelliyorum. Dolayısıyla, benim dünyaya şu anlamda sosyal açıdan hiçbir katkı olduğunu düşünmüyorum açıkçası. Ama teknoloji anlamında, bilgi anlamında tabii ki vardır (Zeren).

Zeren'le benzer koşullarda çalışan Emir de, ortaya koyduğu üretimin, yaptığı işin toplumsal faydası olup olmadığını belirtirken "Topluma katkısından ziyade, aslında onun düşünüldüğünü zannetmiyorum. Sonuçta ben savunma sanayinde çalışıyor olabilirdim. O da topluma katkısı tartışılabilir." ifadelerini kullanmıştır. Yukarıdaki iki yanıtlayıcı yaptıkları işlerin toplumsal açıdan bir yararı olup olmadığını değerlendirirken, yaşamın kolaylaştırılması ve insanlığın iyiliği konularına odaklanmıştır. Zeren'in değerlendirmelerine dikkat edildiğinde, bir şirkete para kazandırmak amacıyla çalışmanın toplumsal açıdan yararlı bir şey olmadığına dikkat çektiği ifade edilebilir. Burada, toplumsal yararın yanıtlayıcının zihninde, tüm insanlığın yararına olan bir etkinlik olarak kodlandığı anlaşılmaktadır. Üretken emek, üretken-olmayan emek sınıflandırması yönündeki tartışmalarda, emeğin sermaye açısından anlamlı/üretken olması noktasında, insanlığın yararına veya zararına olacak etkinlikleri yürütüyor olmasının bir fark yaratmadığına dikkat çekildiği

anımsatılmalıdır (Marx, 2013a; Tonak ve Shaikh, 2012; Turan, 2013). Bu, BİT sektörü emekçisinin, insanlık adına gerçekleştireceği her türlü üretimin, kapitalist anlamda üretken olmadığı sürece, sermaye ve sermayedarlar tarafından anlamlı bulunmayacağı şeklinde ifade edilebilir.

ODTÜ TEKNOKENT'te yerleşik, iletişim teknolojileri üzerine etkinliklerde bulunan bir şirkette çalışan Evren, yaptığı işin insanlık açısından olumlu olumsuz yönlerine değinirken, BİT'in bir yandan insan yaşamı açısından tıp alanında getirdiği yeniliklerle yaşamı kolaylaştırdığına dikkat çekmekte, diğer yandan iletişim teknolojilerinin, toplumsal ilişkileri zayıflattığına dikkat çekmekte, bunun insanlık açısından olumsuz bir gelişme olduğuna vurgu yapmaktadır.

Tıp alanında çok büyük şeyler yapılıyor. Yani işte çeşitli istatistiklerle işte bir hücrenin kanser hücresi olup olmadığı, yani bu istatistik, sadece istatistikten de değil de ya da mesela şöyle bir örnek vereyim. Röntgen çekilen ya da işte iki boyutlu bir görüntüyü üçboyutlu şeye çeviren yazılımlar var. Bir tümör gibi bir şey gözüküyor, ama onun ne kadar büyük olduğunu görmek için, üçboyutluya çeviren yazılımlar var. Tıp alanında çok olumlu etkileri var. Olumsuz etkileri yani işte bu akıllı cep telefonları çıktıktan sonra, işte belki insanlar devamlı telefonlarına gömülüyor. Yani birazcık daha etraflarına bakmayı unutuyorlar. Sosyalleşmek artık internet üstünden oluyor. İnterneti oluşturan şey de bu yazılımlar zaten. O yüzden, yani onu aslında birazcık daha sosyolog gibi bir değerlendirme lazım (Evren).

Evren'in yorumları, iletişim teknolojilerindeki gelişmeden çok, gelişen iletişim teknolojilerinin kapitalist üretim tarzı açısından ekonomik ve politik bir denetim alanı olarak kullanılmasıyla insanların toplumsallaşma süreçlerinin etkilenmesi olarak yorumlanabilir. İletişim teknolojileri kullanılarak, insanlar arasındaki gerçek ilişkilerin bilinçli bir şekilde zayıflatılması ve toplumsallaşma adı altında sunulan sanal olanakların artan bireyselleşmeye öncülük etmesi, pek alemlimkindür.

Çalıştığı sektörün gündelik ilişkileri kolaylaştıran, önceki dönemlerde çok uzun sürede yapılan işlerin, BİT aracılığıyla saniyeler içinde tamamlanabildiğini belirten Ünal, BİT sektörüne ilk girdiğinde, savunma sanayisinde öncü olan

şirketlerde çalışma olanağı bulunmasına karşın, bunu bilinçli bir şekilde istemediğini vurgulamakta, çünkü savunma sanayisinin aslında bir saldırı sanayisi olduğunu ifade ederek şu ayrıntıları vermektedir.

(...) hani teknolojinin ya da bilimin ben bu alanda kullanılmasını tasvip etmiyorum. Genelde girişimimi de bu yönde geliştirmiş, ilk networklar, ilk şeylere baktığınız zaman, askeri networklardır, hani bilişim ağlarıdır. Hep askeriye'nin şeyiyle bu bilişim bir noktaya gelmiştir. O bu noktadan sonra kırılmasını, bilişimin askeri tabandan ilerlemesini istemiyorum. Benim vizyon bakış açım bu. En azından o sektöre, o yönde yönelik bir katkı olmayacaktır. Hani daha çok insanlığa yönelik, insanlara hizmet edebilecek bir yazılım yapmayı, hani onun vizyon edilmiş bir durumdayım. Hani gidip de savunma sanayi, adı üstünde, "savunma sanayi"ne yazılım yapmak istemem yani. Bu yönüyle bakarsanız, savunma sanayi bence insanlığa zararlı bir yönde yani. Uzaya fırlatılan uydular da yapılan füzeler de yapılan, korumalar da hepsi de, bunların hepsi yazılım, bunların hepsi de insanlığa faydalı şeyler değil (Ünal).

Ünal'ın değerlendirmeleri, BİT'in olumlu veya olumsuz getirilerinin hangi amaçla kullanıldığına göre farklılaşacağı yönündedir. Savunma sanayine yönelik bir BİT şirketinde çalışan Esra da, Ünal'ın yaptığı değerlendirmeye benzer doğrultuda, savunma sanayinin, askeri kuruluşlara hizmet ettiğini, dolayısıyla savunma sanayinin gerçekte savaş sanayi olarak da adlandırılabilirliğini belirtmektedir.

Genel adıyla sonuçta şirketin adının altında yazan şeyse, uzay teknolojileri, savunma sanayi ve eğitim alanında aynı zamanda iş yapan firma. Ama iş aldığı yerlere genel anlamda baktığınızda, askeriye'ye işte, jandarma, ne bileyim işte Kara Kuvvetleri, o tür yerler olduğu için. Çoğunlukla işler savunma sanayi, savaş sanayi mi ne dersiniz, ona iş yapıyoruz. Benim şu anda yaptığım iş BYBS diye bakım yönetim ve bilgilendirme sistemi (Esra).

Sektör emekçilerinin, yaptıkları iş ve sahip oldukları mesleklere ilişkin farkındalık düzeyleri ile işin ve sahip oldukları mesleğin insanlığa getirilerine yönelik değerlendirmelerdeki farklılaşmalar, yanıtlayıcıların toplumsallaşma deneyimleri ve de sahip oldukları dünya görüşü ile ilgili olduğu belirtilebilir. Zeren, Emir, Ünal ve Esra, yaptıkları işin, olumlu olumsuz toplumsal çıktılarını değerlendirirken, makro ölçekli bir bakış açısıyla konuyu ele almıştır. Makro ölçekli bakış açısı, içinde bulunulan koşulları farklı boyutlarıyla neden-sonuç ilişkisiyle çözümleyebilme anlamına gelmektedir. Bu bakış açısı ilgili yanıtlayıcıların diğer

sorulara verdikleri yanıtlarda da kendi göstermiştir. Olguları değerlendirmede kullanılan kavram ve terimler, yanıtlayıcıların dünyayı nasıl algıladıklarını ortaya koymaktadır.

Dünya algısı, sınıfsal pozisyon alışa yönelik bir kapasite olup olmadığının da ipuçlarını vermektedir. Dünya algısının gelişimi, toplumsallaşma deneyimleri ve entelektüel birikimin nitelikleriyle bağlantılıdır. Ali Mehmet'le yürütülen görüşmede, sorulara verdiği yanıtlar ve kullandığı kavramlar, bireylerin toplumsallaşma deneyimleri ve entelektüel birikimiyle beraber kavramları algılayışları ve olayları değerlendirme biçimlerinin nasıl farklılaşabileceğine ilişkin bir örnek oluşturmaktadır. Ali Mehmet'in görüşme süresince sorulara verdiği yanıtlardan, olayları ve durumları, mikro ölçekli bir bakış açısıyla değerlendirdiği anlaşılmıştır. Mikro ölçekli bakış açısı, kişinin şimdiye kadar elde ettiği yaşam deneyimlerinin belirli sınırlar içinde kaldığının göstergesi olarak da yorumlanabilir. Yalnız Ali Mehmet değil, görüşme örnekleminde yer alan diğer yanıtlayıcılar arasında da, kavramlara ve durumlara yönelik gerçekleştirdikleri değerlendirmeler, mikro ölçekli düzeyde bulunanlar vardır. Ali Mehmet'in yaptığı iş-sahip olduğu mesleğin insanlık açısından olumlu olumsuz yönlerinin neler olduğuna ilişkin değerlendirmeleri aşağıdaki gibidir:

Şöyle, mesleğimiz bilişimin artması, insanların bilgiye daha çabuk erişmesini kolaylaştırdı. Bu nedenle insanlar daha çok emek sarf etmeden, doğru bilgiye daha hızlı bir şekilde ulaşmaya çalıştı. Artı rekabet koşulları arttı. İnsanlar her zaman daha uygun bir ürün alacakları zaman, daha hangi ürün nerede daha uygun diye onu almalarını sağladı. Hem insanlara çok büyük faydası oldu, hem insanların paraları ceplerinde kaldı. Hem rekabet piyasası arttı. Bütün firmalar daha hızlı, daha büyük bir pazara rekabet etme olanağı buldular. İnsanların dediğim gibi hayatı kolaylaştı. İnsanların para ceplerinde kaldı, insanların zamanları kendilerine kaldılar. Olumlu yanları, bir de olumsuz yanları var. Bir de olumsuz yanları bilişimin artması insanları doğru bilgiye çok çabuk erişim oldu, ama doğru bilgi olup olmaması bilgi kirliliğine yol açtı. İnsanlar doğru bilgiye şu anda yani yüzde yüz ulaşamıyor. Eskiden çok zaman harcarlardı, emek verirlerdi, çok zor ulaşırlardı; ama şu anda ulaştıkları bilginin yüzde yüz doğruluğu kesin değil. İşte mesela sosyal medya olsun, bazen mesela birisi yalan, haksız bir şey söylüyor, yayılıyor, insanlar arasında bir dedikodu oluyor veya işte mesela bilişim sektörünün artması dolandırıcılığı artırdı.

Mesela bilişim dolandırıcılığı diye ayrı bir alan oluştu. Normalde eskiden böyle bir alan yoktu, bu dezavantajlarından birisidir. Böyle diyebilirim, aklıma gelmiyor başka.

Belirli kavramların ve olguların bireyler tarafından değerlendirilebilmesi için, kişinin ilgili kavram ve olgulara yönelik yeterli bilgi ve deneyiminin olması gerekmektedir. Yeterli bilgi ve deneyim olmadan kavram ve olguların, bireyin zihninde anlamlandırılması ve sözlü/yazılı bir biçimde ifade edilmesi olanaksızdır. Bilgi ve deneyimin, kavram ve olguların değerlendirilmesinde daha makro düzeyli bir bakış açısı sağladığı, bazı yanıtlayıcıların, özgür yazılımın niteliklerine ilişkin yaptıkları değerlendirmeler aracılığıyla anlaşılmıştır. BİT'in sektörel olarak tamamen kapitalist birikim gereklerine hizmet etmeyeceği, kimi alternatif durumlarda, sektörün kapitalizm karşıtı nitelik taşıyan bileşenleri de bünyesinde taşıdığı yönündeki değerlendirmeler de mevcuttur.

5.7.5. Özgür Yazılım ve Sınıfsal Pozisyon Alışın Göstergeleri

BİT sektörünün kapitalizmin itici güç olma niteliğinin yanı sıra, kimi zaman kapitalizmin işleyişini sekteye uğratacak nitelikler barındırdığı da ifade edilebilir. BİT sektörünün kapitalist üretim tarzının gelişimi ve egemenlik alanını genişletmesi üzerindeki yoğun etkisinin, özgür yazılım aracılığıyla tersine döndürülebileceğine ilişkin olanaklar bulunduğu, yanıtlayıcıların bir bölümünün öne sürdüğü savdır.

BİT temelli gayri-maddi üretim süreçlerinin ana ürünü olan yazılımların, geliştirilmesi, dağıtımı ve kullanımının, yazılımlar üzerinden devasa karlar elde eden şirketlerin çıkarları çerçevesinde, ulusal ve uluslararası düzenlemeler aracılığıyla kontrol altına alınması, “emek hırsızlığına ortak olunmaması” gibi erdemli

söylemlerle kamuoyu nezdinde meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır.¹¹⁷ Telif haklarına yönelik düzenlemeler, yazılımların üretilmesinde yer alan emekçilerin haklarının korunmasından çok, ilgili piyasada öncü konumunda bulunan az sayıdaki KMÜ şirketinin kısmi tekелci/oligopolcü eğilimlerini korunmasına hizmet etmektedir (Lüthje ve diğerleri, 2013).

Özgür yazılımların, hem kaynak kodlarının geliştirilmesi üzerinde herhangi bir sınırlama olmaması hem de kullanımı ve güncellemelerinin ücretsiz olması nedeniyle, yazılım piyasasının egemen şirketlerine yönelik bir alternatif olabilme kapasitesi bulunmaktadır. Alternatif olabilme kapasitesinin nitelikleri görüşme örneklemindeki yanıtlayıcılar tarafından da dile getirilmektedir. Açık kaynak kodu olarak anılan ve yazılımın geliştirilmesinde belirli bir şirketin veya zümrenin sınırlayıcı etkisinin bulunmadığı, kullanımında lisans ücreti ödenmesinin zorunlu olmadığı yazılımlar olan özgür yazılımlarla, kapalı kaynak kodlu diğer bir ifadeyle lisans ücreti ödenen yazılımlar arasındaki farkları Melike şu şekilde ayrıntılandırmaktadır:

¹¹⁷ Telif haklarına ilişkin düzenlemeler aslen gayri-maddi üretimin kapitalist açıdan anlamlı hale geldiği, gayri-maddi emeğin kapitalist anlamdaki üretken niteliğinin gittikçe yoğunlaştığı günümüz koşullarında yoğunluk kazanmıştır. Yalnızca BİT sektörü temelli gayri-maddi üretim sonucu elde edilen metalar açısından değil, gayri-maddi üretimin diğer alt bileşenleri açısından telif hakları düzenlemeleri söz konusudur. Yazılımların, geliştirilmesi, kullanım ve dağıtımının/kopyalanmasının yasalarla belirlenmiş koşullara bağlayan telif hakları düzenlemelerine karşı, yazılımların geliştirilmesi, kullanımının ve dağıtımının serbest olmasını savunan bir oluşum olarak İngilizcede -telif hakkı/ebedi mülkiyet hakkı ifadesine karşılık gelen *copyright*'ın karşıtı olarak- *copyleft* dikkat çekmektedir. *Copyleft* şu şekilde tanımlanmaktadır: "*Copyleft* insanlara, diğer insanların da aynı haklardan mahrum bırakmamak şartıyla, bir yazılımı özgür bir biçimde kopyalamasına, değiştirilmesine (*modify*) ve yeniden dağıtımına olanak veren bir lisanstır. Aslında *Copyleft* yazılımı satabilirsiniz..., fakat talepte bulunanlara yönelik bir kaynağı özgür bir şekilde bir ürünün kopyalama/taşıma maliyeti olmadan da sunmanız gerekmektedir" (<http://c2.com/cgi/wiki?CopyLeft>).

Copyleft kavramının tarihçesi 1984'te MIT'de (Massachusetts Institute of Technology-Massachusetts Teknoloji Enstitüsü) araştırmacı olarak çalışan Richard Stallman tarafından kurulan Özgür Yazılım Vakfına kadar uzanmaktadır (Weber, 2005: 187). Stallman, Özgür Yazılım Vakfı aracılığıyla, yazılımların özgür bir biçimde geliştirilip dağıtımını öngören Genel Kamu Lisansı (*General Public License-GPL*) veya *copyleft* olarak anılan bir projeyi yaşama geçirmeyi hedeflemiştir (Weber, 2005: 187). GKL'nin temel düşüncesinin, ortak bir şekilde geliştirilmiş yazılımın tamamının veya bir bölümünün, mülkiyet şeklindeki yazılıma dönüştürülmesini engellemek olduğu; bu sayede kullanıcılara, programı çalıştırma, kopyalama, kaynak kodu aracılığıyla programı değiştirme ve bu değiştirilmiş sürümü diğer kullanıcılara dağıtım hakkı tanındığı vurgulanmaktadır (Weber, 2005: 187).

Ücretli lisanslı yazılımlar, kapalı kaynak kodlu yazılımlar bir lisans ücreti talep eder firmalar. Yani ürünü kim yaptıysa o bir lisans ücreti talep eder ve bunu sınırlar. Yani bir senelik kullanım bu kadar, atıyorum. Aynı zamanda, siz kapalı kaynak kodlu bir yazılımın içine bakamazsınız, daha doğrusu kapalı olduğu için, kaynak kodları¹¹⁸. Açıp inceleyemezsiniz, değiştiremezsiniz. İşte lisans bedelini ödemedi kullanamazsınız. Ama açık kaynak kodlu yazılımlarda bu tam tersine işler. Siz istediğiniz gibi kullanırsınız, hatta alıp satabilirsiniz de başka birisinin yaptığı bir ürünü geliştirebilir, değiştirebilirsiniz. Bizim yaptığımız iş de, yani şirkette yaptığımız iş de bununla çok bağlantılı. Biz de açık kaynak kodlu ürünler de kullanıyoruz şirkette. Bu ürünleri kurumlari kurup, desteğini ve bakımını yapabiliyoruz ya da onlar için özelleştirebiliyoruz. Bu şekilde işliyor bizde süreç. Burada aslında veri gizliliği de söz konusu. Daha doğrusu kişisel bilgilerin korunması olayı da var. Şöyle, kapalı kaynak kodlu bir yazılımda arka tarafta ne çalıştığını görmediğimiz için, kişisel bilgilerimiz bir taraflara gönderiliyor olabilir. Ama açık kaynak kodlu yazılımlarda kaynağı gördüğünüz için, nereye ne gidiyor, inceleme şansınız var.

Açık kaynak kodlu yazılımların arkasında, yani çoğunun arkasında belli bir şirket yoktur. Bireyler vardır, bireyler birlikte bir değer üretir. Daha sonra onlar kullanıcıya sunulur ve para kazanmak için de, ürettiğiniz bu açık kaynak kodlu yazılımlardan lisans bedeli almadığınız için, ya bunun eğitimini vererek para kazanırsınız; ya özelleştirirsiniz, yani belli kurumlari özelleştirmek için para alırsınız ya da işte kurulum yaparsınız ondan para alırsınız ya da insanlar size bağış yapar. Böyle bir özgür yazılım dünyasında çok farklı vakıflar var, bir sürü vakıf var Bu vakıflara bağışta bulunabilirsiniz, yani bu şekilde işliyor (Melike).

¹¹⁸Burada bir noktaya dikkat çekmek gereklidir. Yanıtlayıcı değerlendirmelerinin aksine, açık kaynak kodlarına ilişkin kuramsal tartışmalarda, söz konusu yazılımların anlaşılmasına ilişkin yaygın bir yanlış anlaşılmanın olduğu belirtilmektedir (Weber, 2005). Açık kaynak kodlu yazılımların sistem karşısı bir anlamı olmadığını ileri süren Weber'in (2005:179) konuya ilişkin değerlendirmeleri şöyledir:

"Açık kaynak kodunun başarısı sonuç olarak politik bir öyküdür. Açık kaynak kodlu yazılım süreci herkesin eşit şekilde gücünün ve etkisinin olduğu, herkes için serbestlik anlamına gelmemektedir. Ve açık kaynak kodlu yazılım oluşumu kesinlikle, uzlaşının hükmettiği ve anlaşmanın kolay olduğu aynı kafadaki arkadaşların (*like-minded firends*) huzurlu (*idyllic*) bir topluluğu değildir."

Weber (2005: 179), özgür yazılım konusunun yeni bir şey olmadığını, geçmişinin 1960 ve 1970'lere, kaynak kodlarının serbestçe ulaşılabilir olmasının standart bir araştırma uygulaması olduğu döneme dayandığını dikkat çekmektedir. Bu uygulamanın söz konusu zaman diliminde, MIT ve UC Berkley'deki gibi başat bilgisayar bilimleri bölümlerince (*computer science departments*) ve şirketlerin araştırma tesislerinde (özellikle Bell Labs ve Xerox PARC gib) kabul görmüş olduğu vurgulanmaktadır (Weber, 2005: 179).

Günümüzde ise yazılım üretiminin önemli bir bölümünün standart bir fikri mülkiyet/telif hakları sistemi tarafından dayatılan ekonomik mantık ekseninde örgütlendiğine dikkat çekilmektedir (Weber, 2005: 179).

"Patentler, ebedi mülkiyet hakları (*copyright*), lisans planları (*lisancing scemes*), bilgisayar yazılımını "korumanın" diğer araçları, kullanıcıların, başkaları tarafından geliştirilmiş yazılımlar üzerinde farklı bir düzenleme (*reverse-engineer*) yapmalarını, yazılımı değiştirmelerini (*modify*) veya kodları satmalarını engellemektedir. Kaynak kodu biçimleri üzerindeki kontrolün idamesi, bu modeldeki karlılığın mihenk taşıdır. Aslında kaynak kodu, Microsoft gibi bir şirketin en kıymetli varlığıdır" (Weber, 2005: 179).

Weber'in özgür yazılım ve açık kaynak kodlu yazılım konularına ilişkin değerlendirmeleri göz önünde tutulmak kaydıyla, burada, görüşme örnekleminde yer alan bireylerin yanıtları esas alınarak bir çözümleme yapılmaktadır. Kamuoyunda açık kaynak kodlu yazılımlara ilişkin oluşan genel kanı, açık kaynak kodlu yazılımların, sektörde oligopol ve tekel niteliği taşıyan şirketlerin karşısında bir alternatif olacağı yönündedir.

Özgür, açık kaynak kodlu yazılımların, üretilen değerin ortak bir şekilde paylaşılması anlamına geldiğini, kapalı kaynak kodlu yazılımların ise üretilen değerin kişisel veya grupsal bir şekilde kontrol altına alınarak özelleştirildiğini belirtmektedir. Açık kaynak kodlu yazılım, ortak yapılan bir üretimin, kişisel veya grupsal çıkar gözetmeden toplumsal çıkarlara hizmet edecek niteliğe kavuşması olarak da ifade edilebilir. Kapalı kaynak kodlu yazılımlar ise özel mülkiyet olarak, bu mülkiyeti elinde bulunduran kişi veya grupların çıkarına hizmet edecek bir şekilde üretim ve dolaşım sürecine dahil edilmektedir.

Özgür yazılım konusuna dikkat çeken yanıtlayıcıların, bu konuya değinmeyen yanıtlayıcılara göre dünyadaki gelişmelere, politikaya ve toplumsal sorunlara yönelik bilgilerinin görece daha yoğun olduğu ifade edilebilir. Özgür yazılımlar üzerine değerlendirmelerde bulunan yanıtlayıcıların, diğer konulara yönelik değerlendirmeleri de yine, diğerlerine göre daha açık ve ayrıntılı olmuştur. Bu durum bir tür politik bilinçlenme sürecinin de göstergesi olarak yorumlanabilir. Saha çalışması sırasında ortalama 1.5-2 saatlik görüşmelerle gerçekleşen etkileşim neticesinde politik bilinç konusunun ne denli önemli bir değişken olduğu gözlemlenmiştir. Saha çalışmasının bir sonucu olarak, politik bilinçlenmenin bireyin üretim ilişkileri içindeki pozisyon alışı, bireyin üretim ilişkileri içindeki konumlanışının da politik bilinçlenmeyi şekillendirdiği rahatlıkla söylenebilir. Özgür yazılım üzerine çalıştığını belirten yanıtlayıcılar, bu tercihlerinin belirli gerekçelere dayandığına ilişkin ipuçlarını, diğer sorulara verdikleri yanıtlar aracılığıyla da ortaya koymaktadır.

Kapitalist üretim tarzının güncel koşulları altında, kişinin tercihlerine uygun bir iş bulması bir yana, gelire ulaşma aracı olarak herhangi bir işin bulunması dahi

zorlu aşamalardan geçmeye bağılyken, politik tercihler ekseninde bir işte çalışmayı talep edip bu talebe erişebilmek ek bir çaba gerektirmektedir. Günümüzde çalışılacak işi tercih edebilme bireyin mesleki ve teknik birikiminin ne derece sermayenin çıkarlarına hizmet edebileceğı ve de bireyin kendisini emek piyasasında var edebilecek birikiminin ne derece yeterli olduğıyla ilişkilidir. Bu açıdan düşünüldüğünde BİT temelli etkinlikleri yürütebilme kapasitesi olan emekçilerin, iş bulma olanaklarının neden bir ziraat mühendisi veya bir işletme mezununa göre daha yüksek olduğı anlaşılabılır.

Mesleki yetkinlik ve becerilerin geliştirilmesi emekçilere görece iş seçebilme özgürlüğü tanımaktadır.¹¹⁹ İş seçebilme özgürlüğü kapitalist üretim ilişkilerinden tam bir kurtuluş anlamına gelmemekle birlikte emekçinin, çalışma yaşamında kendini daha az baskılanmış ve daha az kontrol altına alınmış olarak hissetmesine olanak tanımaktadır. Politik tercihin, kişinin yaşamında merkezi bir yer işgal ettiğı durumlarda ise iş seçebilme, kişinin çalışma yaşamına tutunabilmesi açısından daha anlamlı bir hale gelmektedir. Özgür yazılım üzerine çalışmak, belirli bir politik tercihle örtüşmektedir. Telif haklarıyla sınırlandırılan bilginin, ortaklaşa üretimi, geliştirilmesi ve dağıtımını savunan bir yaklaşımın ürünü olan özgür yazılım alanı bir tür kapitalizm karşıtı seçenek sunmaktadır.

Özgür yazılım üzerine çalıştığını belirten yanıtlayıcıların, mesleki ve teknik becerileri kendilerine, savundukları değerlerle aynı doğrultuda bir iş yapabilmelerini sağlayacak olanaklara erişmelerini kolaylaştırmaktadır. Özgür yazılımlar üzerinden üretim sürecinde bulunan emekçilerin, bu alanda ortaya koydukları çabaların, yazılımları meta dışı bir alana çekme girişimi olduğı öne sürülebilir. Yazılımların

¹¹⁹Slavoj Žižek (2011), günümüz koşullarında insanların, kendilerini normal bir şekilde sömürtecekleri bir iş bulma konusunda dahi sorunlar yaşadığını belirtmektedir.

meta dışı alana çekilmesi girişimi, kapitalizme karşıtı bir alternatifi, makine kırılcılığı gibi üretim süreçlerini engelleyip, kapitalist üretim tarzından kaynaklanan sorunları teknolojik gelişime indirgemekten çok, teknolojinin sermaye birikim sürecine hizmet etmesini engelleyecek seçenekler sayesinde gerçekleştirmeye çalışmaktır. Tekniğin ve dijital teknolojilerin, sermaye birikim sürecine hizmet etmeyecek bir şekilde üretim süreçlerine dahil edilmesinde, özgür yazılım üzerinden bir alternatif yaratmaya çalışmak, aynı zamanda bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde kapitalizm karşıtı politik tavır alma olarak da yorumlanabilir.

Adnan, özgür yazılımların politik içeriği olduğuna dikkat çekerek, BİT sektörü üzerinden, özgür yazılımlar aracılığıyla kapitalizm karşıtı mücadelenin inşa edilme olasılıklarına dikkat çekmektedir:

(...) özgür yazılım diye bahsettiğimiz şey aslında yazılım üretimi sürecinin biraz daha ticari olmayan, ama sadece tek kaygısı o değil. Ticari kaygılarla da yapılabilir. Daha toplumsal amaçlarla, kamu yararı güdülerek yapılması diyebilirim aslında biraz daha tanımlarsak. (*Özgür yazılımın-yn.*) Antikapitalist nitelik kazanma durumu vardır ve bunu söylemek iddialı olmaz. İddialı bir şey söylemek istersek, özgür yazılımın nasıl diyeyim, üretim sürecinden tutun da, işte dağıtım sürecine kadar işte sosyalist bir sistemin bir tahayyülü olduğunu söyleyebiliriz. Bu direkt şu anda benim de uydurduğum bir şey değil; incelenen, iddia edilen genel olarak var olan bir algıdır. Çünkü özgür yazılım dediğiniz şey de üretim süreci ortak bir şekilde yapılır. İşin bir maddi karşılığı olabilir; emeğin bir karşılığı olabilir. Fakat orada gözetilen şey, üretilen malın dağıtımı ve paylaşımıdır. Herkesin üretilen meta üzerinde ortak hakka sahip olması. Yani üretilen bir yazılım, bir özgür yazılım olarak üretiliyse, bu bütün toplumun malıdır. Bunu sağlayan şey o yazılımın lisansıdır. Biraz teknik detaya giriyorum, ama önemli sanırım, bunu da belirtmek gerekli. Dünya üzerinde şu an mevcut bulunan özgür yazılımın sahibi herhangi bir şirket ya da bir kişi değil, bütün toplumdur. Bir özgür yazılımın sahibi bütün toplumdur. Hem benim, hem sizin bir birey olarak (...) onun üzerinde aynı derecede hakkınız vardır. Yani üretilen yazılımın sahibi toplumdur; mülkiyeti topluma aittir. Özgür yazılımı herhangi bir kişi veya zümre iktisadi kâr amacıyla kullanabilir özel mülkiyetine geçiremez. Mülkiyeti topluma aittir o yazılımın. Dolayısıyla, herkes üzerinde aynı derecede hak iddia edebilir. Bu aslında genel olarak, az önce hani çok iddialı olabilir belki diyerek, daha sosyalist bir sistemi tahayyül eder dedim ya, bu aslında şudur: Sosyalist bir sistemde temel şey nedir kapitalist bir sistemden. Üretim araçlarının hani mülkiyetinin kamuya ait olması. Burada da yazılım sektörüne de baktığımızda, aslında yazılımın kendisi bir açıdan bir üretim aracıdır. Hem bir maldır, hem de bir üretim aracıdır. Çünkü bir yazılımı üretirken de, başka bir yazılımı kullanırsınız. Özgür yazılım olarak üretilen ve aynı zamanda üretim aracı olarak kullanılan yazılımların mülkiyeti kamuya ait olduğu için, ben bunun bir sosyalist bir sistem tahayyülü olduğunu söyledim. Yani siz aynı yazılımları kullanarak, özgür yazılımları bir üretim aracı olarak kullanarak, başka yazılımlar üretebilirsiniz ve bunda da sizi kısıtlayan herhangi bir şey yoktur. (Adnan).

Gayri-maddi BİT etkinlikleri arasında farklılık yaratma olanağına sahip kapasite vaat etmesine karşın, özgür yazılımlar üzerinden kurulabilecek olan BİT merkezli kapitalizm karşıtı dönüşümün, pazara egemen olan donanım ve yazılım üreticileri tarafından sınırlandırılma riski de bulunmaktadır. Donanım-yazılım birlikteliği, belirli donanımların belirli yazılımlar dışındaki yazılımlarla kullanılması dışında optimum bir performans noktasında sorunlar yaratmaktadır. Bunun yanı sıra özel amaçlı yazılımların, belirli işletim sistemleri ve o işletim sistemlerinin belirli sürümleri olmadan çalışmasının engellenmesi, yazılım ve donanım pazarına egemen olan şirketlerin bu egemen konumlarını korumak için uyguladıkları bir stratejidir.¹²⁰

¹²⁰ İşletim sistemleri alanında piyasaya dünya çapında egemen olan Microsoft, Windows sürümlerini, belirli niteliklerdeki donanımlarla uyumlu bir biçimde çalışacak şekilde piyasaya sürmektedir. Piyasaya sürülen işletim sistemi yazılımlarının optimum performansla kullanılabilmesi için belirli bir düzeyde veri işleme kapasitesi olan donanımların bir gereklilik haline getirilmesi BİT sektörünün hem maddi hem de gayri-maddi boyutuyla şirketlerce denetim altına alınmasına verilebilecek bir örnektir. Bunun yanı sıra, Microsoft düşük performansla dahi olsa Windows'un eski sürümlerinin kullanımını, ilgili sürüme verdiği desteği keserek engellemeye çalışmakta, kurumsal veya bireysel kullanıcıları, işletim sisteminin yeni sürümünü almaya zorlamaktadır. Microsoft'un bu tutumuna yönelik -bu çalışmanın hazırlandığı tarihte- güncel olan bir haberde Windows'un hali hazırda ağırlıklı bir şekilde kullanılan sürümüne ilişkin çevrimiçi desteğin kesilerek, kullanıcıların bir üst sürümü satın almaya zorlanacaklarından söz edilmektedir. "Windows 7 Kullananlara Çok Kötü Haber" başlığını taşıyan 26 Eylül 2014 tarihli haber şu şekildedir:

"Yeni bilgisayarınızın Windows 7'yle yüklü gelmesini istiyorsanız, hızlı davranmanız gerekebilir. Çünkü Microsoft, 31 Ekim'den itibaren işletim sisteminin belirli sürümlerini desteklemeyeceğini duyurdu. Microsoft, 31 Ekim'den sonra Windows 7 Home Basic, Home Premium ve Ultimate kopyalarını PC üreticilerine göndermeyi durduracak. Windows 7 Pro'nun kesintiye uğrayacağı tarih ise daha sonra açıklanacak. Microsoft'un kullanıcıları Windows 8'i kullanmaya zorlayacak bu hamlesini "yumuşak" olarak değerlendirmek zor. Windows 8'in 2012'deki çıkışından bu yana patlama yapmadığı biliniyor. Net Market Share'in rakamlarına göre Windows 8 ve 8.1, dünya çapında PC'lerin yüzde 13.4'ünde kullanılıyor. Windows 7 ise PC'lerin yüzde 51.2'sine girmeyi başarmış durumda. Microsoft, 2014'ün başlarında Windows 7 için genel (ücretsiz) desteği 21 Ocak 2015'te sonlandıracağını duyurmuştu. İşletim sistemi, bu tarihten itibaren 2020'ye kadar sürecek olan Uzatılmış Destek kapsamına girecek. Bu arada Microsoft'un önümüzdeki hafta San Francisco'da düzenleyeceği etkinlikte Windows 9'u göstermeye hazırlandığını hatırlatalım" (<http://www.hurriyet.com.tr>). Microsoft, 2015 yılı yaz aylarından itibaren Windows 10 adlı yeni nesil işletim sistemini ücretsiz olarak Windows 7, Windows 8 ve Windows 8.1 kullanıcılarına ücretsiz olarak internet üzerinden dağıtmaya başlamıştır. Fakat 29 Temmuz 2016 tarihinden itibaren söz konusu yazılımın da ücretli hale getirileceğine yönelik haberlerle bu çalışmanın hazırlanması sırasında karşılaşmıştır. "Windows 10 Artık Ücretli Olacak" başlıklı 1 Haziran 2016 tarihli haber aşağıdaki gibidir:

"Windows 10 artık ücretli olacak. Windows tarafından yapılan duyuruda, 29 Temmuz 2016 tarihi itibarı ile Windows 10'un ücretsiz olacağı açıklandı. Ücretsiz geçiş için son tarihlere yaklaşıldığını açıklayan Windows, 29 Temmuz'dan sonra bütün sürümlerin ücretli olacağını açıklıyor. Hatırladığımız gibi, Windows 10 yayımlandığı günden itibaren, bir sene süresi ile ücretsiz

Özgür yazılım alanında çalışmak veya özgür yazılım konusunda duyarlı olmak, toplumsal bir duyarlılığa da sahip olmanın göstergesi olarak yorumlanabilir. Kapitalizm karşıtı politik tavır alma, diğer bir ifadeyle sınıfsal pozisyon alış, yalnızca çalışma ortamı ve bu ortamda elde edilen deneyimlerle sınırlı değildir. Yaşamın tamamını etkileyen bir sistem olarak kapitalist üretim tarzı altında kurulan toplumsal ilişkiler, söz konusu toplumsal ilişkilerin kurulduğu birey veya grupların nitelikleri, sınıfsal pozisyon alışın şekillenmesi üzerinde önemli bir yere sahiptir. Kurulan toplumsal ilişkilerin nitelikleri, bireylerin dünya algısının şekillenmesini ve entelektüel kapasitesinin gelişimini etkilemektedir. Örneğin yaşamsal gereksinimlerin karşılanması için yapılan alışverişin nitelikleri, boş zamanların geçirildiği mekanlar ve benzeri her türlü etkileşimde kapitalist üretim tarzının belirleyiciliği, sınıfsal pozisyon alış üzerinde etkilidir.

Bir süreç olan sınıfsal pozisyon alışın şekillenmesinde, içinden geçilen öğrenme ve özümseme aşamaları ve bu aşamaların deneyimleniş biçimleri, işçi sınıfı içi bölümlerine derece kapitalizm karşıtı bir alternatif oluşturabileceğine ilişkin bir fikir vermektedir. Yukarıda da söz edildiği gibi günümüzde, işçi sınıfının yüksek vasıflı bölümlerinin sınıfsal pozisyon alış konusunda, işçi sınıfının düşük vasıflı bölümlerine göre daha büyük bir olasılık taşıdığı ifade edilebilir. Bu savın öne sürülmesine, ilk olarak günümüzde işçi sınıfının düşük vasıflı bölümlerinin, sınıf dışı kategorilere eklenme eğiliminin ağırlıklı bir nitelik taşıması neden olmuştur.

Diğer bir gerekçe ise işçi sınıfının düşük vasıflı bölümlerinin-özellikle kapitalizmin

indirilebileceği ve yükseltilebileceği kararı verilmişti ve pek çok Windows 7, Windows 8 ve Windows 8.1 kullanıcısının işletim sistemini ücretsiz yükseltebileceği söylenmişti. Ardından kendini her zaman geliştirdiğini belirten Microsoft'un Windows 10 işletim sistemini kullanan ciddi sayıda insan olmuştur. Bu durum ardından ücretli versiyonların satışa sunulacağı tarih süresine yaklaştıkça, Microsoft uyarı yapmaya başladı. Herkesin yükseltebilme fırsatı olduğunu duyuran Microsoft, Windows ile çalışmalarına tüm hızı ile devam ediyor. 29 Temmuz'dan sonra Windows 10 satış fiyatı 119 dolar olacak. Yeni alınan bilgisayarlarda da Windows 10 bulunacağı için, yeni bir bilgisayar almak da alternatifler arasında yer alıyor.”

bağımlı coğrafyaları¹²¹ göz önünde tutulduğunda- iktidarı elinde bulunduran ve sermaye gruplarının çıkarlarıyla uyumlu bir yönetim anlayışı benimseyen politik yapılanmaların söylemsel ve eylemsel egemenliği altına kolayca girebilmesidir.

5.7.6. BİT Sektörünün Güncel Kapitalizm Açısından Anlamının Öznel Yansımaları

Yanıtlayıcılara, bilişim ve iletişim teknolojileri temelli etkinliklerin tüm boyutlarıyla ortadan kalkmasının ne gibi etkiler yaratacağına yönelik değerlendirmelerde bulunmaları amacıyla, “yaptığınız işin veya mesleğin ve bu işi veya mesleği yapan işgücünün birden bire ortadan kalktığını varsayalım, neler olurdu?” şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Bu sorunun yöneltilmesindeki amaç, BİT’in kapitalist üretim bakımından öneminin neler olduğunu doğrudan sektör emekçilerinin bakış açılarıyla anlamaktır.

Sektör, kapitalist üretime iki ana kanaldan katkı sağlamaktadır. Sektöre özgü ürünlerin varlığı, BİT'in kapitalist üretim tarzına doğrudan yapmış olduğu katkıdır. En basit anlatımıyla bilgisayar ve bilgisayarla tümleşik çalışan tüm donanım ve yazılımlar BİT sektörünün, kapitalist üretim tarzına yapmış olduğu doğrudan katkıdır. Örneğin akıllı telefonların üretilmesi, sektörün kapitalist üretim tarzının gelişimine sunduğu doğrudan bir katkıdır. Söz konusu ürün, BİT sektörünün gelişimiyle olanaklı bir şekilde üretilebilmiştir. Diğer yandan, tıbbi görüntüleme cihazlarının, 20'nci yüzyıla karşılaştırıldığında, zaman tasarrufu ve teknik üstünlük

¹²¹ Kapitalizmin gelişmiş coğrafyalarında, özellikle 2008 mali krizi sonrasında ortaya çıkan tepkilerin büyük bir bölümü kemer sıkma önlemlerine yönelik protestoları içermektedir. Refah devleti uygulamalarından geriye gidiş olan ve de ekonomik ve mali istikrarın sağlanmasına yönelik olduğu öne sürülen tasarruf önlemlerine karşı Yunanistan başta olmak üzere İspanya, Portekiz gibi Güney Avrupa ülkelerinde grevler ve sokak eylemleri yaşanmıştır. Bu eylemler tam anlamıyla kapitalizm karşıtı bir nitelik taşımaktan çok, kapitalizmin ilgili coğrafyalarında yaşayan emekçilerin yaşam koşullarının gerilemesine yönelik bir tepki noktasında yoğunlaşmıştır.

açısından daha gelişmiş bir durumda olması, BİT sektörünün diğer sektörlerin altyapısını oluşturduğuna yönelik bir örnektir. Dolaylı katkı ise BİT sektörünün, diğer tüm sektörlerin işleyişi ve gelişimi açısından bir teknik altyapı sunmasıyla ilgilidir. Tıbbi görüntüleme tekniklerinin BİT sayesinde gelişmesi ise, tıbbi görüntüleme cihazlarının üretimi, satış ve pazarlaması başlı başına sektörel bir etkinlik olarak ele alınırsa, BİT sektörünün diğer sektörlerle sağladığı katkıya bir örnek verilebilir.

Yanıtlayıcıların, sektörün ortadan kalması halinde neler yaşanabileceğine ilişkin değerlendirmeleri de, BİT sektörünün hem özgün bir sektör olarak tek başına hem de diğer sektörlerle teknolojik taban oluşturduğu için, tam anlamıyla güncel kapitalizmin taşıyıcısı durumunda olduğuna yönelik savı desteklemektedir. Sektörde kıdemli yazılım mühendis olarak çalışan Evren, BİT temelli etkinliklerin ve bu etkinlikleri yürüten emek gücünün aniden ortadan kalkmasını, doğrudan mesleğiyle bağlantılı bir şekilde değerlendirmekte, bu durumun hem günlük yaşamı hem de ekonomiyi etkileyeceğine dikkat çekmektedir:

(...) yazılım artık bütün her yere girmiş durumda. İşte bankalarda, müşteri defterleri yerine, işte bankalarda veritabanları tutuluyor. Bir bilgiye ulaşmak daha kolay oluyor, daha kısa zamanda ulaşabiliyor insanlar ya da işte iletişim konusunda da daha ucuza konuşabiliyor falan. Bu tarz şeyler var. Yani ilk başta herhalde ekonomiyi çökertecektir diye düşünüyorum. Çünkü işte borsa ya da işte her şey, bütün her şey altüst olurmuş gibime geliyor. İletişim ağı da işte internetin de, internette de artık yazılım yapılmayacak diye bir şey diyorsak. İnternette de insanlar haber ekleyemeyecektir, bir haber sitesi var tabii ki öncesinde, ama yeni bir haber sitesi yapılamayacaktır falan filan. İster istemez ekonomiyi de etkiler; günlük yaşantıyı da etkiler (Evren).

Evren'in yanıtı, günlük yaşamın tam anlamıyla kapitalist işleyişe tabi olduğunu ortaya koymaktadır. Evren'in günlük yaşamı kolaylaştırdığını belirttiği BİT sektörü, asli olarak kapitalist üretim tarzının işleyişini kolaylaştırmaktadır. Evren BİT sektörünün ortadan kalkmasıyla borsanın altüst olacağına dikkat çekmektedir. Geçmiş merkantilist döneme kadar giden borsanın, BİT sektörünün ortadan

kalkmasıyla altüst olacağına ilişkin değerlendirmeden yola çıkılarak, "BİT'in günümüz kapitalizminin temellerine kadar nüfuz etmiştir, BİT olmadan kapitalizmin en köklü yapıları dahi varlığını sürdürme noktasında zorlanacaktır" şeklinde bir yorumda bulunulabilir.

Sarp da Evren gibi, olası durumu mali para hareketleri, bankacılık işlemleri ve borsa ekseninde ele almakta, bu etkinliklerin neredeyse tamamının çevrimiçi yürütülmesinden dolayı ekonominin çökme riskiyle karşı karşıya kalacağını ifade etmektedir.

Bugün bütün para aslında dünyayı ayakta tutan bütün para on-line olarak dönüyor aslında. İnternet üzerinden dönüyor ya da bilişim çalışanlarıyla aslında. Bugün bankalarda çalışanlar da, borsada çalışanlar da, devletin aslında bütün işleri de internet üzerinden yürüyor ve hepsi bilişim çalışanı diyebiliriz burada çalışan bütün insanlara ve şöyle bir şey düşünün. Mesela Türkiye'de İMKB'nin ismi değişti sanırım, ama borsanın kapalı olduğunu düşünün, bankaların işlem yapamadığını düşünün. Şu anda bütün sistemler on-line artık. Hani dosyada kimse bir şey, bir bilgi tutmuyor. Bankaya gittiniz, para çekeceksiniz, çekemiyorsunuz, çünkü bilişim çalışanları atıyorum grevde. Çalışmıyorlar, bunun kaydı tutulamayacak. Paranın kaydı tutulmadığı zaman, para dönmüyor olacak. Yani aslında bilişim sektörü paraya çeviren sektör bence. Para on-line olarak döndüğü için, sana o para buradan dönüyor (Sarp).

Esra, sektörün olası ortadan kalkışını, sektörde çalışan emekçiler açısından değerlendirmekte, bunun tam anlamıyla bir çökmeye yol açacağını savunmaktadır.

Çok büyük bir çökme olur. Çünkü dünya genelinde bu alanda çalışan hangi yönüyle bakarsanız bakın, yazılım olsun, donanım olsun veya onun alt alanları olsun, üretim işte onu fiziksel anlamda üretmek olsun birçok alanı, alt alanı barındıran bir alan. Bilişim dediğimiz sadece bilgisayar mühendislerini veya elektrik, elektronikçileri değil, işte az önce de saydığınız gibi, bir fizik mühendisi, fizik veya bölümünden mezun bir insanı istatistikçiye, şuna buna, yani birçok insanı kapsayan bir şey. Yani bir işin üretim süreci var, bir analiz süreci var. Hepsi bilişimin alt alanlarına giriyor. Dolayısıyla, bunun çökmesi demek, onun akabinde zincirleme olarak birçok alandaki bir çökmeyi de getirebilir diye düşünüyorum (Esra).

Esra, BİT sektörünün farklı alt sektörleri olduğuna vurgu yaparak sektörün iç bölümlenmesinedikkat çekmektedir. Esra'nın dikkat çektiği iç bölümlenmeBİT sektörünün diğer sektörlerle etkileşimine yönelik yukarıda yapılan vurguyu da desteklemektedir. BİT'in, diğer sektörlerin varlığını sürdürmesi açısından üretim, lojistik, dağıtım, değerlendirme gibi bir çok birimde kullanılıyor olması ve bu

birimlere yönelik altyapının oluşturulmasında, farklı mesleki ve eğitimsel formasyona sahip olsalar dahi, BİT'in ilgili sektöre uyarlanması konusunda uzmanlaşmış emek gücünün ortadan kalkmasının, bütüncül bir şekilde olumsuz sonuçlar doğuracağı görüşü de, Esra'nın değerlendirmeleriyle örtüşmektedir. Sektörün ortadan kalkmasının içsel bir tepkiye yol açarak farklı boyutlarda bir etki yaratacağı ama bu etkinin, sektör içindeki tüm alt sektörlerde hissedileceğini belirten Esra, halihazırda BİT sektörünün ortadan kalkma olasılığının olanaksız olduğuna ilişkin görüşlerini "bu sektörün ortadan kalkması gibi bir durum şu an için hiç aklıma gelmiyor" şeklinde ifade etmektedir.

Başak, BİT sektörünün, diğer tüm sektörleri kesen niteliğine yönelik durumu, çalıştığı şirketin müşterilerinin her sektörden olduğunu vurgulayarak dile getirmektedir. "Bizim yaptığımız iş yazılım" diyen Başak, yazılımlar her türlü üretim sürecinin parçası haline geldiğine dikkat çekmekte; yazılımla donanımın tümleşik doğasına göndermede bulunmaktadır.

Tüm dünyada müşterilerimiz olduğu için bizim. Atıyorum, Audi de bizim müşterimiz. Yani tamamen başka yazılım firmaları da bizim müşterimiz. Almanya'da ya da Amerika'da ya da birçok farklı ülkede o yüzden biz sadece paket olarak veriyoruz. Bu da çalıştığım firmanın yazılımlarını lisanslama projesi bu. Lisans zaten hangi, yani her yazılımın bir lisansı olur, donanımların da lisansları oluyor. Biz donanım da satıyoruz, yazılım da satıyoruz globalde. O yüzden çok farklı alanlarda, çok farklı müşterilere hitap ediyor. Ama bizim yaptığımız aslında yazılım işi yani (Başak).

Korkut da Başak gibi günümüzdeki üretim süreçlerinin yazılımlarla bağlantısına dikkat çekmekte ve sektörün birden bire ortadan kalkmasının, genel ekonomik işleyiş üzerinde olumsuz yönde bir etki yapacağını vurgulamaktadır:

Ciddi bir etkisinin olacağı aşikâr. Çünkü birçok şey aslında yazılım mühendisliği, yazılımların üzerinden yürümeye başladı. Bu dönemlerde bir arabaya binseniz bile artık otomobilin büyük bir kısmı yazılımdan oluşuyor ya da yani birçok sektörde aslında yazılım temel duruma gelmiş durumda. Olumsuz etkisi bu yüzden tabii ki de olacak. Ama olumlu bir etkisi de olur mu, bilmiyorum, aklıma gelmiyor (Korkut).

Ömer ise sorunu hem kapitalizm işleyişi hem de emekçilerin gelire ulaşma olanakları açısından iki boyutuyla ele almaktadır. Mali sermaye, borsanın işleyişi ve bu işleyişte BİT'in yerine değine Ömer, borsa ile BİT'in birbirinden ayrı düşünölemeyeceğini vurgulamakta, kapitalizmin küresel etkinliklerinin merkezini borsanın oluşturduğunu ifade ederek, borsanın bu merkezi rolünün gelişiminde de BİT alanındaki gelişmelere dikkat çekmektedir. Ömer sektörün ortadan kalkışının, bu sektör çalışanları ve bu sektörde çalışacak mesleki ve teknik formasyonu bulunanlar açısından işsizlik anlamına geleceğini belirtmektedir.

Şöyle ayırayım, bir kapitalizm etkisinden bahsedeyim. Geçen gün aldığım bir rakamdı. Twitterin hisseleri şu anda Amerikan borsasında açılıyor. 70 dolar civarında bir şeymiş galiba hisselerinin tanesi. Buradan Twitter'in değerini çıkartılar 11 milyar dolar. Facebook'un hisseleri çıkmıştı 14 milyar Dolar. Şu an kapitalizmin temel omurgası aslında bu bilişim alanı üstüne kurulmuştur. Dolayısıyla, borsa dediğimiz şey de bilişimden çok bağımsız bir şey değil. Çünkü borsa dediğimiz hani o inip çıkan ve soyut olarak görünen rakamlar bugün kapitalizmin ve küresel kapitalizmin temel işleyişini teorize eden ya da somutlaştıran bir şey. Dolayısıyla hani bilişim alanının ortadan kalkması demek, bir kere bütün bu rakamların, bütün bu bilginin ve bütün bu üretim ilişkilerinin ortadan kalması demek. İkincisi; bu alanda çalışanlara dair etkisi. Bizim Odanın, Elektrik Mühendisleri Odasının yaptığı bir çalışma vardı. Elektrik elektronik mühendisliği alanına dair. ÖSYM 2012 yılının rakamıdır. Kılavuzda on bin elektrik elektronik mühendisi öğrencisi alınıyor bir yılda. Bunların mezun olduğunu düşünün, yıllık on bin tane mezunun işsiz kalması demektir. Dolayısıyla, o kol emeğinin göreceli olarak daha da geriye çekildiği, mevcut üretim ilişkilerindeki değişim dönüşümden kaynaklı olarak geriye çekildiği bir dönemde. Çok yoğun, ciddi bir işsizlik ortamının yaşanacağını ve kapitalizmin temel omurgasının sarsılacağını söylemek mümkün (Ömer).

Ali Mehmet ise BİT sektörünün ortadan kalkmasının istihdamın niteliğini kayıtlı ve kayıt dışı istihdam ekseninde değiştireceğini vurgulamaktadır. BİT sektörünün hem emek gücü kullanımı hem de zaman bakımından önemli bir tasarruf olanağı sağladığını belirten Ali Mehmet, tüm ticari etkinliklerin, sektörün yaygınlaşmasından önceki dönemin koşullarına döneceğini ifade etmektedir.

Ekonomi bir defa şöyle bir şey var. Ekonomiyi biraz daha geniş bir şey. Temelden gitmek lazım. İnsanlığın bir defa hayat standardı düşer. İnsanların hayat standardı düşerse, zaman kaybı insanların artar. İnsanların ekonomik refah seviyesi düşer. Niye çünkü, artık her şey fiziki yolla olur, insan gücüyle olur birçok şey. Mesela birçok şeyi bir yere gideceğimiz zaman bilet alma, gideceğiz mesela zamanımız kaybolur, paramız daha çok gider. Mesela şimdi internetten alabiliyoruz, işte ya da mesela bir hastaneye gideceğiz, gideriz sıra bekleriz, hem zamanımız gider, hem kargaşa olur. Yani hayat standardını düşürür bu insanların. Böylece kayıtdışı

ekonominin de daha büyük bir akımı sağlar. Ülkemizde biliyorsunuz kayıt içine almaya çalışıyor, kayıtdışı ekonomiyi yok etmeye çalışıyor devletimiz. Bu kayıtdışı ekonominin şu anda gün geçtikçe daha da küçülmesini en büyük sebeplerinden birisi bilişimcilerdir. Kredi kartları arttı, böylece ne oldu? Devletin gelirleri arttı. Daha çok bilişimcilerin yok olması dediğim gibi, ekonominin büyümesi, devletin büyümesinin en büyük nedenlerinden birisi bilişimcilerdir. Bilişimcilerin olması Türkiye'deki bütün işlerin kayıt altına alınmasını, belgelenmesini sağladı. Bu da dediğim gibi devletin gelirlerini artırdı. Çünkü kredi kartları olsun, diğer sistemler olsun, böylece insanların yaptığı cirolarını falan ortaya çıkarmaya başladı. Böylece kişilerin bireysel olarak zenginleşmemesini, devletin gelirlerinin artmasını, kişilerin vergi kaçırmasını engelledi. Devlet açısından bu (Ali Mehmet).

İlgili soruya farklı bir yanıt ise Melike'den gelmiştir. Melike sektörün ortadan kalkmasının ilk başta ciddi bir istihdam artışına yol açabileceğini ifade etmekte, bu savını, otomasyon ve bilgisayarlara devredilmiş birçok işin, sektörün ortadan kalmasıyla beraber, yeniden insanlarca yapılmaya başlanacağı şeklindeki açıklamasıyla temellendirmeye çalışmaktadır.

Alınan yanıtlar "bu sektör ve sektör çalışanları olmazsa, halihazırda yürütülen tüm ekonomik etkinlikler ve buna bağlı olarak da günlük yaşam durma noktasına gelir" şeklinde özetlenebilir. Bu noktada BİT sektörünün genel anlamıyla güncel kapitalizmin omurgasını oluşturduğu, sektörün ortadan kalkmasının kapitalist üretim tarzını öldürmese bile tedavisi olmayan bir felce uğratacağı ifade edilebilir. Bedenin felç geçirmesi sonucu, mutlak şekilde ölümle karşı karşıya kalınmasa da, yaşam koşullarının geri dönülmeyecek şekilde nasıl kötüleşmesi söz konusu ise, BİT sektörünün ve sektör emekçilerinin birden bire ortadan kalkması gibi bir durum, kapitalist üretim tarzı üzerinde benzer etkiyi yaratacaktır. Kapitalist üretim tarzı mutlak bir şekilde ortadan kalkmasa bile, işleyişi büyük bir darbe alacaktır.

Emekçilerin çalıştıkları işin, sahip oldukları mesleğin ve sektörün ekonomik işleyişe -yani kapitalist üretim tarzının devamlılığına- ve de toplumsal alana ne gibi yansımaları olduğuna yönelik bir fikirlerinin olması, kapitalist üretim ilişkilerindeki konumlanışlarına yönelik öz farkındalık düzeylerini belirlemektedir. Bir sınıf

bölümündekonumlanmayı takiben, bu bölümünkapitalist üretim tarzı açısından anlamının, bu bölümdekonumlanmış emekçilerin zihninde anlaşılır hale gelmesinde, "ben kim için çalışıyorum, ne işe yarıyorum" gibi sorulara ilişkin yanıtların, emekçilerin öz etkileşim (kendi kendilerine) ve içinde bulundukları çevreyle girdikleri etkileşim sonucunda verilmesi, sınıfsal pozisyon alış sürecinin bir aşaması olarak yorumlanabilir.

Genel olarak düşünüldüğünde, insanın bir duruma ilişkin yapacağı değerlendirmede, ilk olarak içinde bulunduğu durumun ne olduğunu fark etmesi, arkasından bu durumun niteliklerini anlaması, ardından da, durumun değiştirilmesi mi veya aynı kalması mı gerektiğine yönelik bir çözümlemede bulunması gerekmektedir. Sözü edilen tüm aşamalarda bilginin insan zihninde işlenmiş bir veri haline getirilebilmesi, farkındalıkla başlayıp değişime yönelmeye doğru evrilen aşamaları olanaklı kılmaktadır.

5.7.7. Örgütlenme Deneyimleri

Örgütlenme ve örgütlenmeye ilişkin bakış açısı, yanıtlayıcıların, düşünce ve eylem bakımından bir araya gelebilme olasılıkları hakkında fikir vermektedir. Hali hazırda bir dernek, sendika, meslek kuruluşu veya benzeri bir yapının üyesi olup, ilgili yapı tarafından yürütülen etkinliklere katılmak, işçilerin kolektif mücadele kapasitelerinin önemli bir gösteresidir.Kolektifmücadele kapasitesinin sınıfsal mı yoksa başka bir duyarlılık ekseninde mi geliştiği iseüye olunan yapılanmanın niteliklerine bakılarak anlaşılabilir. Örneğin büyükşehirdeki bir köy/ilçe derneğine üye olmak, bir yandan toplumsal köklerle olan bağı koparmama diğer yandan da

hemşerilerle bir arada kalarak, şehirde karşılaşılabilir yalnılaşma riskini azaltma düşüncesiyle bağlantılı olabilir.

BİT sektöründe gayri-maddi etkinlikleri yürüten emekçilerin örgütlenme deneyimleri ağırlıklı olarak meslek kuruluşları ekseninde şekillenmektedir. Mühendislik eğitimi aldığını belirten yanıtlayıcıların iki meslek kuruluşunda örgütlü olduğu gözlemlenmektedir. Bunlar Elektrik Mühendisleri Odası ve Bilgisayar Mühendisleri Odası'dır. Elektrik-elektronik ve bilgisayara mühendisliği dışında, diğer alanlarda (kimya gibi) mühendislik formasyonuna sahip yanıtlayıcıların ise meslek kuruluşu üyelikleri bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra amaca yönelik bir dernek olarak, özgür yazılım alanında çalışan ve özgür yazılım alanına ilgi duyan yanıtlayıcılar da Linux Kullanıcıları Derneği üyesidir. İşçi sınıfının düşük vasıflı bölümlerindekonumlanmış toplumsal kökene sahip yanıtlayıcılardan, eğitimi destekleyen vakıf üyelikleri olanlar vardır.

Saha çalışmasında kavranan yanıtlayıcıların sendika üyeliği bulunmamaktadır.¹²² Sendika üyeliğinin bulunmamasının gerekçeleri, yanıtlayıcılar tarafından “örgütlenebileceğimiz bir sendika yok”, “sendikaya üye olacak bir durumda hissetmiyorum kendimi”, “sendikal üyeliğim yok, bu eksikliğini yaşadığım bir şey aslında” şeklindeki ifadelerle açıklanmıştır. Yürürlükte olan işkolları yönetmeliğine de eleştiriler yöneltten yanıtlayıcılar, meslek temelli bir örgütlenmenin yasal düzenleme aracılığıyla tanınıyor olmamasının, BİT sektöründe gayri-maddi üretim yapan emekçilerin sendikal örgütlenmelerini engelleyen bir durum olduğunu dile getirmişlerdir.

¹²² Yanıtlayıcılardan yalnızca bir kişi sendika üyesi olduğunu belirtmiş, fakat üyelik sürecinde herhangi bir çaba sarf etmediğini; çalıştığı kamu kurumunda işe başlarken kendisine doldurması için sendika üyelik formunun da verildiğini ifade etmiştir.

Görüşmelerden elde edilen yanıtlardan yola çıkarak, sektörün örgütlenme konusuna mutlak bir şekilde olumlu veya olumsuz baktığını söylemek olanaklı değildir. Konuya ilişkin bakış açısı, bireyden bireye değişmekle birlikte, örgütlenmenin gerekli durumlarda bir çözüm yolu olabileceğine yönelik kanının, hiçbir yapı altında örgütlenmemiş yanıtlayıcılar arasında ortaklaştığı görülmektedir. Gerekli durumlar ise, herhangi bir hak ihlaline uğrama anı ve emekçinin tek başına üstesinden gelemeyeceğine inandığı sorunun çözümü için güç arayışı şeklinde açıklanmaktadır.

Yanıtlayıcıların büyük bir bölümü işyerinde yaşadığı sorunların çözümünde ilk olarak sorun yaşadığı yöneticiyi veya çalışma arkadaşını muhatap almaktadır. Örgütlü çözüm arayışı, yani çalışma ortamında, işyerinde bulunan ve benzer sorunları yaşayan/yaşamış diğer emekçilerle dayanışma halinde hareket etme, yanıtlayıcıların daha nadir tercih ettikleri işyeri uyuşmazlık çözüm yöntemidir. Görüşme örneklemindeki emekçilerin verdiği yanıtlar sonucunda, "sektörde gayrimaddi üretim sürecinde yer alan emekçiler ile işverenler arasında üretim sürecini etkileyecek veya emekçinin işten ayrılmasına yol açabilecek çatışma durumları yaşanmamaktadır" şeklinde bir çıkarımda bulunulabilir. Bu tür çatışmalı durumların yaşanmaması ise, önceden tartışılan bölümlerde de ele alınan sektörün ve sektörde uzman niteliğine sahip emekçilerin sermayedar açısından değer üretme noktasındaki önemi ve de emekçilerin emek piyasası içindeki ayrıcalıklı sosyo-ekonomik durumlarını olabildiğince koruma düşüncesidir.

Halihazırda örgütlü bir yapılanmanın içinde yer alma, toplumsal etkileşimi, örgütsüz olanlarla karşılaştırıldığında, daha üst seviyeye taşımaktadır. BİT sektörü açısından düşünüldüğünde, meslek odalarında örgütlenme sektör içi bir etkileşim

değil, meslek düzeyinde sınırlı bir etkileşim kurulabilmesine olanak tanımakta; sektördeki bilgisayar, elektrik-elektronik mühendislerinin sorunları oda çevrelerinde gündeme alınırken, bu mühendislik formasyonuna sahip olmamasına karşın sektörde uzmanlaşmış emekçilerin sorunları değerlendirme dışı kalmaktadır. BİT sektöründeki örgütlenme kapasitesinin, mesleki formasyon düzeyinden sektör çalışanları düzeyine çıkarılması; sektör düzeyinde çıkarılması aşamasında da sektör içi bölümlerinöz sorunlarına dikkat çekecek alt birimlerinin de oluşturulması örgütlenme kapasitesinin artırılması açısından atılacak önemli bir adım olacaktır. Bu adımların atılması bir yandan sektör emekçilerinin kendi konumlarının bilincine erişmesi aşamasına katkı sağlayacak, bir yanda da kendi konumunun bilincine erişmiş emekçiler ile henüz bu aşamada olmayan emekçilerin etkileşimini güçlendirerek örgütlü yapının geliştirilmesine katkı sağlayacaktır. Örneğin, Gülşen, Zeren, Ela, Esra, Melike, Özgür, Adnan, Ömer, Serkan, Sarp, Ünal, Alpercan gibi yanıtlayıcıların tüm yaşamları boyunca elde ettikleri deneyim ve şimdiye kadar oluşturdukları entelektüel birikim nedeniyle toplumsal mücadeleler alanına olan ilgileri ve bu alana yönelik kendilerine yöneltilen sorulara verdikleri yanıtlar daha çarpıcı olmuştur. Diğer yandan, Melis, Başak, Didem, Yeşim, Ali Mehmet, Orkun, Osman gibi yanıtlayıcılardan alınan değerlendirmeler ise "işçi sınıfının yüksek vasıflı bölümlerindekonumlanmak,kolektif mücadele kapasitesini geliştirmek bakımından yeterli olmamaktır" yorumunu olanaklı kılmaktadır.

BİT sektörünün gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin toplumsal mücadeleler alanına yönelik bakış açılarını keşfetmek amacıyla yöneltilen sorular, bu emekçilerin hem öz-sınıfsal konumlarını nasıl değerlendirdiklerini hem de belirli kavramların kendilerine neler çağrıştırdığını anlamayı amaçlamaktadır.

Sınıfsal konumun emekçi tarafından nasıl değerlendirildiği, bu çalışmanın yazarınca emekçinin öz farkındalığı olarak nitelenmektedir. Emekçinin çalışma yaşamında işgal ettiği konumu değerlendirmesi sırasında kullandığı kavramlar, genel olarak toplumsal mücadeleler alanına ilişkin kavramları değerlendirişini ve de bu alana yönelik ilgisinin boyutlarını da ortaya koymaktadır.

5.8. SINIFSAK ÖZ FARKINDALIK VE TOPLUMSAK MÜCADELELER ALANI

Yaşamını emek gücünü satarak sürdürenlerin önemli bir bölümü, çalışma yaşamında kendilerini tanımlarken aldıkları eğitim veya sahip oldukları mesleki unvanları kullanmayı tercih etmektedir. Alınan eğitim ve sahip olunan meslek, statüye dayalı bir sınıflandırma, özellikle mesleki ve teknik uzmanlaşma gerektiren sektörlerde istihdam edilen emekçiler tarafından kullanılmaktadır. Emekçinin kendisini meslek ve aldığı eğitim üzerinden sınıflandırması, işçi sınıfı içi bölümlenmeninve de bu bölümleriçinde elde edilen konumların, emekçilere kazandırdığı itibarla da ilişkilendirilebilir.

Bu çalışmanın önceki bölümlerinde ele alınmasına karşın, tekrar edilecek olursa, işçi kavramı, yaygın bir şekilde toplumun önemli bir bölümünün algı dünyasında, yalnızca ağır sanayide, kol emeğine dayalı fiziki açıdan zorlayıcı işlerde çalışanlarla özdeşleştirilmektedir. Belirli bir eğitim sürecinden geçmiş ve mesleki becerilerini geliştirmiş olanlar, kendilerine işçi denilmesinden hoşlanmamaktadır. Kapitalizmin kafa ve kol emeği arasında oluşturduğu ayırım ve kapitalizmin kafa emeğini her zaman kendisini ileri taşıyacak bir güç olarak görmesinden dolayı, kol emeğinden daha ayrıcalıklı bir konum tanınmasının yansımaları olarak üretim

süreçlerinde kafa emeğini ağırlıklı olarak kullananlar da, kendilerini işçi sınıfının dışında konumlanmış ayrı bir toplumsal kategori olarak görme eğilimindedir.

BİT sektörü de özünde kafa emeğinin üretim süreçlerinde görece daha fazla kullanıldığı bir alan olarak, kendisini mesleği ve yaptığı iş üzerinden tanımlama eğiliminde olan uzmanlaşmış emek gücünü bünyesinde barındırmaktadır. Yanıtlayıcıların önemli bir bölümü, "çalışma yaşamında siz kendinizi nasıl tanımlarsınız, siz nesiniz diye bir soruyla karşılaştığınız, siz nesinizdir?" şeklinde sorulan sorulara ağırlıklı olarak mesleki ve teknik niteliklerinden söz ederek başlamış ve sonuç olarak kendisini hali hazırda yapmakta olduğu iş ve mesleği üzerinden tanımlamayı tercih etmiştir.

Didem kendisini bilgisayar mühendisi olarak gördüğünü, çaba göstermesi halinde daha üst seviyelere çıkacağını belirtmekte; proje yöneticiliğinin bilgisayar mühendisliğinden daha üst bir seviye olduğunu vurgulamaktadır. Kendisini bilgisayar mühendisi olarak tanımlamasının gerekçesini de Didem bilgisayar mühendisliği bölümünden mezun olmasıyla ilişkilendirmektedir. Ali Mehmet de benzer bir biçimde kendisini bilgisayar mühendisi olarak gördüğünü ifade etmekte ve bunu gerekçesiyle aşağıdaki gibi açıklamaktadır:

Ben bilgisayar mühendisi olarak tanınıyorum. Gerekçesi şu anda zaten biz yeniyiz, genciz. Şu amirdir, şudur budur, bir şeyimiz yok. Daha genciz, ilerisinde ülkemize faydamız olacaksa inşallah olur. Olmayacaksa zaten ben istemem, yani yükselmek için daha iyi insanlar gelsin, ülkemize hizmet edecek insanlar gelsin. Dediğim gibi kendimi bilgisayar mühendisi, mühendis olarak tanımlarım. Ben bir mühendisim (Ali Mehmet).

Yeşim ise kendi konumunu tanımlarken, sosyal güvenlik sistemi içerisindeki yerine dikkat çekmekte, SGK'ye kayıtlı olarak çalıştığı için kendisinin bir işçi olduğunu ifade etmekte, fakat mesleği nedeniyle kendisini grafik tasarımcı olarak gördüğünü belirtmektedir. Orkun işçiliğin çok büyük bir kümeyi temsil ettiğini,

örneğin bir e-posta gönderdiğinde kendisinin uzman veya mühendis unvanını kullanacağını, o e-postanın altına, e-postayı alan tarafın kendisini tanıması için bir unvan yazmak durumunda olduğunu, bu nedenle de kendisini en açık şekilde, uzman veya bilgisayar mühendisi olarak gördüğünü vurgulamaktadır. Melis aldığı eğitim, yaptığı iş ve sahip olduğu mesleğin bir bileşimi olarak kendisini mühendis olarak gördüğünü, fakat mühendislik etkinliği olmayan başka bir işte çalışmış olsaydı kendisini mühendis olarak görmeyeceğini ifade etmektedir.

Yanıtlayıcılardan seçilen yukarıdaki yanıtlar, çalışma yaşamında emekçinin kendi konumunu ne olarak gördüğünü anlatırken ağırlıklı olarak yerleşik düzenin kendisine sunduğu düşünce sistematüğını kullandığını ortaya koymaktadır. Kapitalist üretim tarzı altında, eğitim ve mesleğe bağı unvanların değışkenlik gösterebileceğı, esas olanın üretim araçları mülkiyeti temelindeki işçilik veya işverenlik olduğu, tüm sektörlerdeki emekçilerin önemli bir bölümü tarafından fark edilmemektedir. Alınan mesleki ve teknik eğitimin kişilere çalışma yaşamında her zaman daha üst konumlara çıkabilme şansı tanıdığı veya mesleki ve teknik eğitilmişlerin yönetsel konumları hak ettiğı gibi bir düşünce "eğitimli emek gücü" arasında yaygın bir kanı olarak ortaya çıkmaktadır. Proje yöneticiliğinin bilgisayar mühendisliğinden daha üst bir konum olduğunu belirten, çaba göstermesi halinde bu konuma erişebileceğini ifade eden Didem'in bu beklentisi, -önceden de ifade edildiğı gibi- işçi sınıfının, küçük burjuvallaşma veya burjuvallaşma eğilimi olarak da yorumlanabilir. Bu eğilim ilk bakışta yalnızca, profesyonel yönetici olma eğilimi gibi gözükse de, özünde belirli bir üretim aracının mülkiyetine erişme istediğı olarak değerlendirilmelidir. Küçük burjuvazi, bir üretim aracının sahibi olmasına ve yanında işçi çalıştırmasına karşın kendisi de emeğini üretim sürecine dahil etmektedir (Tonak, 2013: 28). Bir proje

yöneticisi olma beklentisi, BİT gayri-maddi etkinliklerinde istihdam edilen çoğu emekçinin -sektörde tutunabilmelerinin- en işlevsel yolu olarak gözükmektedir. Bu küçük burjuvalaşma eğilimi ise emekçinin halihazırdaki sınıfsal öz farkındalık derecesi üzerinde etki yaratmaktadır. Küçük burjuvazinin nesnel konumu nedeniyle işçi sınıfı ve burjuvazi arasında yürütülen mücadelelerde dalgalı bir tavır sergilediğini ifade eden Lukács'ın (2006: 126-127) değerlendirmelerinin, BİT sektörünün gayri-maddi etkinliklerinde çalışan emekçiler açısından da yorumlanma olasılığı bulunmaktadır.

Bilinç sorunu, örneğin küçük burjuva çerçevesinde bir çeşit amaçlama (tercihleme-Y.Ö.) ve davranma sorunu şeklinde ortaya çıkabilir. Çünkü küçük burjuvazi hiç değilse birtakım kesimleri kapitalizmin büyük kentlerinde yaşamakta, tüm yaşam belirtileriyle kapitalizmin etkilerine doğrudan boyun eğmekte, burjuvazi ile proletarya arasındaki sınıf mücadelesi olgusuna gözlerini kapayıp geçip gitmesi olanaksızlaşmaktadır. Ama "iki sınıfın çıkarlarının aynı zamanda körleşip gevşediği bir ara ve geçiş sınıfı olarak kendini sınıf karşılaştırmasının tamamıyla üstünde hissedebilir." Bu durumda küçük burjuvazi, "sermaye ve ücretli emek gibi iki aşırı ucun ikisini birden ortadan kaldırmanın değil, tersine olarak bu karşıtlığı yumuşatmanın ve uyumlu hale getirmenin" yollarını arayacaktır. Kısacası küçük burjuvazi, toplumun kaderini ilgilendiren bütün kararlara karşı ilgisiz davranacak ve sınıf mücadelesinde kimi zaman o yanda kimi zaman bu yanda, ama daima *bilinçsiz* olarak çarpışmak zorunda kalacaktır.

Yüksek vasıflı bir işçi sınıfı bölümününbileşeni olarak BİT sektörünün gayri-maddi etkinliklerinde çalışan emekçilerin, kendilerine küçük burjuvalaşma olanakları sunan sektörün nitelikleriyle bağlantılı olarak, toplumsal mücadeleler alanında alacakları tavrın değişkenlik arz edeceği vurgulanabilir. Didem'in anlattıklarına benzer şekilde Ali Mehmet de kendisini mühendis olarak tanımladığını belirtirken "yeniyiz, genciz; şu amirdir, şudur budur, bir şeyimiz yok" diyerek, zaman içinde mesleki olarak bir kariyer beklentisi içinde olduğunu ortaya koyan ifadeler kullanmaktadır. İşçi sınıfının yüksek vasıflı bölümlerindekonumlanma olanağı bulan birçok emekçi, düşünsel açıdan ve yaşam tarzı olarak kendilerini burjuvaziye daha yakın hissederek, yaşamları boyunca burjuvaziyle aynı konuma erişmek için çabalamaktadır. Böyle bir çabanın BİT sektöründeki gayri-maddi üretim yapan

emekçiler açısından da geçerli olduğu, saha çalışması örneklemindeki yanıtlayıcıların "kırk yaşından sonra bu sektörde insanların kendi şirketini kurma, kendi işinin patronu olma eğilimindedir" şeklinde özetlenebilecek değerlendirmeleri tarafından doğrulanabilir. Bunun yanı sıra yukarıda alıntılanan Didem, Ali Mehmet gibi yanıtlayıcıların söyledikleri de BİT gayri-maddi etkinliklerinde çalışan emekçilerin bireysel olarak da yönetsel konumlar elde etme beklentisi içinde olduklarını ortaya koymaktadır. Sektörün niteliklerinden kaynaklanan bir şekilde, halihazırda emekçi konumunda bulunan yüksek vasıflı bireylerin, ilerleyen dönemlerde yönetici olabilecekleri şirketleri kurma eğiliminde olduğu söylenebilir. Bu eğilim, emekçilerin kendilerini çalışma yaşamı içinde tanımlarken sahip oldukları meslekler ve yaptıkları işleri ağırlıklı olarak kullanmalarına temel oluşturmaktadır. Halihazırda emekçi, nesnel olarak işçi sınıfı içinde konumlanmış olsa dahi, BİT sektörünün kendisine sermayedar olma olanaklarını tanıdığını düşündüğü için kendisini doğrudan emekçilikle özdeşleştirmemektedir. Diğer bir ifadeyle görüşme örnekleminde yer alan BİT sektörünün gayri-maddi emekçilerin sınıfsal öz farkındalığı ile halihazırda işgal ettikleri sınıfsal konumlarının örtüşmediği ifade edilebilir.

Diğer yandan görüşme örnekleminde, aldığı eğitim ve mesleki becerilerine karşın kendisinin aslen işçi olduğunu belirtenler de bulunmaktadır. Aldığı eğitim ve mesleki niteliklerine karşın aslen kendisinin bir emekçi olduğunu belirtenlerin sınıfsal konumuyla sınıfsal öz farkındalığı birbiriyle örtüştüğü ifade edilebilir. Sınıfsal konumuyla sınıfsal öz farkındalığı örtüşenlerin öz yaşam öyküleri, sınıfsal pozisyon alabilmelerini olanaklı kılacak yaşam deneyimlerini edindiklerini ve

entelektüel açıdan da uzun süreli bir zaman dilim içerisinde düşünsel bir birikime sahip olduklarını ortaya koymaktadır.

Bilgisayar mühendisliği eğitim almış ve bir meslek örgütünün bilgi işlem sorumlusu olan Gülşen, kendisini çalışma yaşamında mühendis olarak tanımladığını, fakat mesleki unvanlara dayalı tanımlamaların işkollarının bölünmesiyle ilgili olduğunu düşündüğünü ifade etmekte; kendisinin bir üretim aracına sahip olamadığı için aslen işçi olduğunu vurgulamaktadır. Yine bilgisayar mühendisi olan Özgür'ün kendi konumuna yönelik değerlendirmeleri dikkat çekicidir.

Bilişim sektöründe ücretli çalışıyorum. Neticede ben bir emek üretiyorum, bu emeğimi kendi salt olarak değerlendirme imkanım yok ve bunu bir şekilde kendimi ürettiğim emek üzerinden bir kazanç sağlamam imkansız, en azından hayatımı devam ettirebilecek imkansız. Ürettiğim değer birilerine bir sermaye hizmetine sunmalıyım ki, onlar benim üzerimden bir değer üretsinler ve bana da bir pay versinler. Ben o yüzden de ücretli bir çalışıyorum. Yani kendi kendime şey yapmıyorum. Yani kendi ürettiğim değeri kendim değerlendirmiyorum. Ürettiğim değeri birileri değerlendirip, bana da kendilerince layık gördükleri bir ücreti veriyorlar ve bu yüzden de ücretli çalışıyorum (Özgür).

Adnan ise mühendis unvanını sadece mühendislik bölümünden mezun olduğu için kullandığını, çalışma ilişkileri açısından bakıldığında kendisini işçi olarak gördüğünü vurgulamaktadır. Mühendislik eğitimi almış bir başka yanıtlayıcı olan Esra da kendisinin bir beyaz yakalı olduğunu vurgulayarak sözlerine şu şekilde devam etmektedir:

İşçi sınıfındayım. Çünkü emek üretiyorum, hizmet üretiyorum. Bunun karşılığında da ücret alıyorum; emeğimin karşılığında ücret alıyorum. O işverenin kurallarına uymak zorundayım. Kendime göre kurallarımı yaratamayacağım bir alan. Dolayısıyla, onlar istiyor, ben yapıyorum, öyle bir işçi sınıfındayım yani (Esra).

Kendisini bilişim işçisi olarak tanımlayan Melike, bunun gerekçesini "şöyle söyleyeyim, fikir üreten genelde bizler olmuyoruz. Biz ortaya konulmuş fikrin uygulayıcıları oluyoruz genelde. İşin amelelik kısmını yapan bilişim camiasında bizler oluyoruz, o yüzden de bilişim işçisi diyorum" ifadeleriyle açıklamaktadır.

Yukarıda alıntılanan ifadeleri kullanan yanıtlayıcılar, toplumsallaşma deneyimleri ve entelektüel birikimleri, Yanıtlayıcıların geneline göre daha farklı bir noktada olanlardır. Bu nedenle de çalışma yaşamı içinde kendilerini tanımlama biçimleri farklılaşmaktadır.

Günümüzde kurulan toplumsal ilişkilerde unvanlar karşılıklı etkileşimin niteliğini belirlemede önemli bir role sahiptir. Yerleşik düzeninin para eşittir unvan, unvan eşittir itibar, itibar eşittir iyi yaşam olarak insanların zihnine işlediği ideal yaşam kodları, emekçileri kendi gerçekliklerini algılayıp çözümleyebilme noktasında baskı altına almaktadır. Bu baskıyı belirli bir şekilde kırabilmiş emekçilerin öz farkındalığını kazandığı ifade edilebilir. Sınıfsal öz farkındalıklarını kazanamamış ve kazanmış olanlar arasında da toplumsal mücadeleler alanına yönelik değerlendirmeler noktasında farklılıklar bulunmaktadır.

5.8.1. Toplumsal Mücadeleler Alanına Yönelik Kavramların Algılanışı

BİT sektörünün gayri-maddi etkinliklerini yürüten emekçilerin toplumsal mücadeleler alanına¹²³ bir sınıf pozisyonu belirleyip ne ölçüde dahil olabileceklerini tam anlamıyla kavrayabilmek amacıyla, emekçilerin gelmiş olduğu sosyo-ekonomik köken ve çalışma yaşamı deneyimlerinin yanı sıra, toplumsal mücadeleler alanına yönelik birtakım kavramları yorumlamalarının da belirleyici olacağı düşüncesiyle görüşme örneğine bazı kavramlar söylenmiş, kendilerinden bu kavrama ilişkin akıllarına ilk ne geldiğini açıklamaları talep edilmiştir. BİT sektöründe istihdam edilen yüksek vasıflı emek gücünün, mesleki ve teknik bilgi dışında kalan ve

¹²³ Bu çalışmada “toplumsal mücadeleler” ifadesi “işçi sınıfı mücadelesi” ile eş anlamlı bir şekilde kullanılmaktadır. Ancak işçi sınıfını merkezi bir özne olarak temel alan mücadele deneyimlerinin gerçek toplumsal bir nitelik kazanabileceği düşüncesinde olan bu çalışmanın yazarı, sınıf dışı vurgusu olan mücadele alanlarını küçümsememekle birlikte, sorun edindikleri noktaların çoğu zaman kapitalist üretim tarzını aşacak bir bakış açısına sahip olmadığını savunmaktadır.

sosyoloji ve ekonomi disiplini kökenli kavramlarla tanışıklığının, bu emek gücünün toplumsal mücadeleler alanıyla ne derece ilgili olduğunu ortaya koyacağı düşüncesinde olan bu çalışmanın yazarı, sınıfsal bir pozisyon alış açısından mücadele sürecine dahil olmanın belirli bir zihinsel netlik sayesinde gerçekleşebileceğini öngörmektedir. Zihinsel netlik olmadan da bir mücadele sürecine dahil olmanın önünde herhangi bir engel bulunmamasına karşın, mücadelenin daha da geliştirilebilmesi için zihinsel netlik belirleyici bir önem taşımaktadır.

Görüşme örneğine “sınıf, işçi sınıfı, orta sınıf, sermaye sınıfı/burjuvazi sizce ne anlam ifade ediyor, bu ifadeler zihninizde neyi çağrıştırıyor?” şeklinde sorular yöneltilmiştir. Alınacak yanıtların akademik veya kapsamlı bir tanımlamayı içermesi beklenmemekle birlikte, kavramların kişinin zihninde nasıl kodlanmış olduğuna odaklanılmıştır. Yanıtlayıcıların gerçekleştirdiği değerlendirmeler, BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin, toplumsal mücadeleler alanına yönelik kavramlarla belirli bir düzey tanışıklığı olduğunu, fakat kavramları ele alırken ağırlıklı olarak yerleşik olan düşünce sistematiğine bağlı kaldıkları yorumunu olanaklı kılmaktadır. Gelire ulaşabilme seviyelerine göre yapılan tanımlamalar, sınıfın varıllık veya yoksullukla ilişkili olduğunu öne süren ana-akım sosyoloji disipliniyle benzer niteliktedir.

Sınıf, işçi sınıfı, orta sınıf, burjuvazi gibi kavramların, yoksulluk ve varıllık uç noktalarında kurulan bir hat ve bu hat üzerinde gelir elde edebilme derecelerine göre tanımlanması, -yukarıda ele alındığı gibi- sektör emekçilerinin sınıfsal öz farkındalıklarını kavramları noktasında da kendisini göstermektedir. Gelirin yanı sıra eğitilmiş olup olmama da görüşme örneğince söz konusu kavramlara yönelik yapılan tanımlamalarda bir ölçüt olarak kullanılmıştır. İşçi sınıfının görüşme

örnekleme tarafından ağırlıklı olarak hem gelir hem de eğitime ulaşma olanakları açısından yoksunluk ve yoksullukla özdeşleştirilmesi, kendilerini elde ettikleri gelir, eğitim seviyesi ve de yaşam tarzıyla bağlantılı olarak işçi sınıfı içinde görmemelerinin de temelini oluşturmaktadır. Bu durum yine kapitalist üretim tarzının yaratmış olduğu kafa ve kol emeği arasındaki ayrımla bağlantılıdır.

Orta sınıf kavramının hem günlük yaşamda hem de akademide gelişi güzel kullanılmasının, sektör emekçilerinin algı dünyalarında nasıl bir yansıması olduğunu anlamak için, bu çalışmanın yazarınca bilinçli bir şekilde seçilmiştir. Boratav (2013: 15) orta sınıfın¹²⁴ bir kavram dahi olarak ele alınmasına karşı gelmekte, bunun bir kavram dahi olamayacağını vurgulayarak orta sınıfların kavram mertebesini dahi hak etmeyen iki sözcükten ibaret bir terim olduğunu belirtmektedir.

Gelire ulaşım ve yaşam tarzı, toplumsal sınıfların tanımlanmasında önemli fakat mutlak belirleyici etkenler değildir. Üretim araçlarının mülkiyeti, bağımlı çalışma, emek gücünü satmak dışında gelir elde etme olanaklarından yoksun kalma gibi ölçütler toplumsal sınıfların tanımlanmasında belirleyiciliği daha ileri düzeyde olan ölçütlerdir. Tonak (2013: 24) sınıf tanımlamasının üretim ve yeniden üretim alanı içinde yapılıyor olmasının, üretimin dışında kalan dolaşım, bölüşüm ve tüketim etkinliklerini tanımlamayı zorunlu hale getirdiğini belirtmektedir.

Üretim, dolaşım, bölüşüm ve tüketim faaliyetlerinden ilk ikisinin emek harcanan faaliyetler, bölüşüm ve tüketim faaliyetlerinin ise emek harcanmayan faaliyetler olduğu açık. Dolayısıyla, en genel anlamı ile emekçi terimi, sadece üretim ve dolaşım (ticaret ve finans alanlarında çalışanlar için kullanılabilir. Kapitalizm özelinde ise emekçi, işçi ve proleter kategorilerini eş anlamlı bir biçimde kullandığımızda üretim araçları mülkiyeti ayrıca önem kazanır. Zaten, bizatihi kapitalizmin ortaya çıkışı ilkin köylülerin, daha sonra zanaatkarların üretim

¹²⁴Boratav (2013: 17) *bağımsız profesyonel gruplar* olarak tanımladığı hekim, avukat, danışman, mimar, mühendis, mali müşavir gibi eğitim yoluyla edinilmiş becerilerini işverenlerden çok "müşterilere" satarak geçimlerini sağladığını vurguladığı mesleklerin, "orta sınıflar" blokunun içine tıktırıldığını vurgulamaktadır. Boratav küçük burjuvaziye ise üretim araçlarının (toprağın, atölyenin, alet/edevatın ve mesleğin gereğince belirlenen iş araçlarının) sahibi olan ve geçimini esas olarak kendi (ve ailesinin) emeğiyle kazanan köylü, zanaatkar ve profesyonel katmanların oluşturduğuna dikkat çekmektedir.

araçlarından koparılmasını, bu anlamda mülksüzleştirilmelerini tarihi bir ön koşul olarak dayatmıştır. Kapitalist üretim tarzının iki ana sınıfının, burjuvazi ile proletaryanın birbirleri ile ilişkiliği içinde tanımlanabilmeleri bu sözünü ettiğimiz mülksüzleştirme sürecinin nihai sonucudur. Artık, üretim araçlarından "özgürleştirilmiş" emekçiler, üretim araçlarının özel mülkiyetine, dolayısıyla kontrolüne sahip kapitalistler için çalışmak zorundadır. Çalışmazlarsa, emek güçlerini satmazlarsa hayatlarını sürdüremeyecek bu mülksüzler ordusu işçi sınıfının, proletaryanın kendisidir (Tonak, 2013: 24-25).

Gelire ulaşım seviyesi, eğitim ve yaşam tarzı işçi sınıfı içi bölümlenmenin tanımlanmasında belirleyici bir ölçüt olarak kullanılabilir.

Örneğin Ali Mehmet, kendisine sınıf denildiğinde eşitsizliğin aklına geldiğini ifade etmekte ve yoksulluğun insanlara bir saflık ve masumiyet kazandırdığını vurgulayarak işçi sınıfını tanımlamaktadır.

İşçi sınıfı diyince ekmek parasını kazanmak için çalışan saf temiz, Anadolu insanı aklıma geliyor. Çoluğunu çocuğunu okutmaya çalışan, bir amacı çoluğunu çocuğunu okutmak. Ailesinin geliri öyle yani. Saf temiz, Anadolu insanı aklıma geliyor (Ali Mehmet).

Melis, işçi sınıfı ve orta sınıf karşılaştırması şeklinde yaptığı açıklamada, işçi sınıfının zaten ezilmişliğini kabul ettiğini, fakat eğitilmiş olduğunu belirttiği orta sınıfın ise, almış olduğu eğitimin karşılığı olan ücrete ulaşamadığı için işçi sınıfına göre daha ciddi sorunlar yaşadığını belirtmektedir.

İşçi sınıfı, yani biraz maddi olarak zorluk çeken, ondan sonra direnen, uğraşan kesim geliyor benim aklıma. Orta sınıf da daha, bana kalırsa orta sınıf daha çok zorluk çekiyor... Benim fikrim, çünkü onlar belli bir eğitim alan kesim oluyorlar. Çünkü, kendilerine bir yatırım yapmış kişiler oluyorlar. Ama maddi gelirleri daha az oluyor; yani daha zor kabulleniyorlar bu durumu (...) bence o daha böyle eziliyor, işçi sınıfı da onu artık kabullenmiş oluyor. Zaten hani benim görüşüm, zaten hani okuyamadık gibi, okusaydık böyle olmazdık diyor yani birçoğu. Hani en başından bir eksiği kabul etmiş oluyor. Ama orta sınıf benim gözlemimi kabul edemez. Zaten o kendine bir yatırım yapmış, öğrenmiş, bilgili, kültürlü, ama onun karşılığını alamayıp, hani sürekli bir şeyler didinen, uğraşan, bir gelir için çabalayan, daha çok yıpranan kesim olarak ben düşünüyorum. Zihinsel olarak, fiziken değil de (Melis).

Tahsin, işçi sınıfını yeterince gelire ulaşamamayla ilişkilendirmekte, işçi sınıfının kapsamına asgari ücretlilerin ve asgari ücretin bir buçuk katına kadar gelir elde edenlerin girdiğini ifade etmekte; kültürel birikime göre de bir sınıf tanımı yapılabileceği belirterek, orta sınıfı ve burjuvaziye yönelik şu değerlendirmelerde bulunmaktadır:

İşçi sınıfı dediğimiz zaman düşük gelirli ya da orta düşük diyeyim.
Asgari ücretten başlayıp, 1,5 katına çıkan bir şey dersek, belki biraz daha...
Sınıf dediğimiz zaman, sınıf dediğimiz gelir seviyesine göre insanların, burada kültürü koymuyorum, sadece gelir seviyesi diyeyim.
(...) kültüre göre sınıflar bence farklılaşıyor.
Zengin bir sosyal kültürel geçmişten gelmiş, ama çok fazla kazanamayan, kazanamayan diyeyim. Belki bir tercih sebebidir o, bilemiyorum, o öyle tercih etmiş olabilir.
(Orta sınıfı kast ederek-yn.)Memur, tam olarak memur kavramı geliyor.
Orta sınıf lafı Tansu Çiller ve Süleyman Demirel zamanında çok kullanılan bir tanımdır. Ne çok zengin, ne çok fakir.
Hayatı boyunca başkasına mahkûm kalmadan, ama hiçbir şey yapmadan da oturamayan, yani hep çalışması gereken...
Burada sermaye dediğimiz şu anda karar veren, yön veren mekanizmaların holding diye bahsettiğimiz. İşte en büyük birkaç tane holding yada grubun yönetim kurulları, basın yayın organlarının sahipleri, CEO'ları ve bunun gibi birtakım çevresel, konjonktürel değişikliklerden ekmeğe yiyebilen, bunları bir fırsat olarak gören; inşaat sektörleri, ilaç sektörleri gibi.
Değişen koşulların, değişen ekonomik ya da ne bileyim sağlık ya da savaş hallerinde kendilerine pay çıkarma ve bunları sadece bu gözle nasıl daha değişik bir iş alanı açılır gözüyle bakan kısımları sermaye grupları demekle bir sakınca görmedim (Tahsin).

Görüşmeciler arasında ilgili kavramları daha derli toplu açıklayıp, bu kavramları kendi yaşamları üzerinden örneklerle somutlaştıran yanıtlayıcılar da bulunmakla birlikte, görüşme örneklemindeki BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin kavramları değerlendirmede gösterdikleri genel eğilimin yukarıda açıklandığı gibi olduğu belirtilmelidir.

Örneğin Serkan, ilgili kavramalara yönelik yaptığı tanımlamaları ayrıntılandırırken kendi yaşamından örnekler vermekte, aldığı her türlü eğitim, yaşam tarzı ve yaşadığı semtten soyutlanmış bir şekilde, kendisini işçi sınıfının bir bileşeni olarak gördüğünü ifade etmektedir. Serkan, sınıfsal pozisyon alış noktasında zihinsel netliğin ve bilinçliliğin önemine dikkat çekmekte, bunlar olduğu sürece ortak sınıfsal bir pozisyon alışı olabileceğinin altını çizmektedir.

Fikir olarak çok önemli. Şimdi ben mühendisim, yüksek mühendisim, ama kendimi işçi sınıfının içinde konumlandırabiliyorum. Tamam burjuvazinin göbeğinde yaşıyor olabilirim, hani kapitalizme hizmet ediyor olabilirim. Ama bir hak arandığı zaman ya da bir şeyler konuşulacağı zaman, ben işçi sınıfının yanında olmak zorundayım, öyle hissediyorum kendimi. Çünkü ortada bir emek vardır. Bir emek harcanması, işçi çok ciddi emek harcar ve karşılığında, emeğin karşılığında alınmaması gibi bir durum söz konusu. Kime sorarsanız sorun, emek kısıtlaması var, hak kısıtlaması var. Bunun üzerine çok konuşuldu, haklarınızı alamıyorsunuz, kimse hakkınızı alamıyor. Çünkü ortada dönen bir kâr payı var ve bu kâr payından birilerinin mutlaka

nemalanması gerekiyor. Bu nemalanacak para illa ki birilerinin emeğinden çalınması gerekiyor. Çalındıkça, birileri hakkını herkes alacak. Şimdi, ben mühendisim, satışçılar var, her sektörde olduğu gibi. Üreten benim bu teknolojiyi, üretenler mühendisler, satanlar var, satanlar bizden daha çok para kazanıyor. Şimdi, ben hakkımı alabilsem, satışçı olarak para kazanamayacağım.

Özgür, işçi sınıfının kavramsal olarak kendisine ne ifade ettiğini vurgularken, işçi sınıfını, yalnızca kol emeği ve zor koşullarla özdeşleştiren bakış açısını eleştirmekte, statü ve sektör farkı gözetilmeksizin tüm emekçilerin işçi sınıfı kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

İşçi sınıfı hangi alanda olursa olsun, emek üreterek, değerini satarak, değerini pazarlayarak, ne kadar çirkin kelimeler olsa dahi, bunları bir şekilde sunarak, para kazanma, hayatını devam ettiren insanları, bütün insanlara verilen bir sınıftır. Bence hani şöyle bir algı vardır günümüzde. İşçi sınıfı deyince işte fabrikada çalışan insanlar olarak düşünülür. Ama bence işçi sınıfı günümüz dünyasında artık sadece fabrikada mavi yakalılar değil de, bu masa başında çalışan, bilişim sektöründe de çalışanların dahil olmak üzere de, memurlar da dahil olmak üzere, herkes işçi sınıfına girer (Özgür).

Sınıfsal pozisyon alış, içinde birçok bileşeni barındıran bir süreç olduğundan dolayı, emekçilerin işçi sınıfı içinde hangi bölümde konumlandıkları ve üretim sürecinde sermayeyle kurduğu ilişkinin niteliğinin yanı sıra kendi konumlarını nasıl değerlendirdikleri ve bu değerlendirmede hangi kavramları ne anlamlar yükleyerek kullandıkları önemlidir. Görüşme örneklemindeki BİT sektörünün gayri-maddi emekçileri açısından sınıfsal öz farkındalık derecesi noktasında bulunan yetersizlikler ve çelişkiler, toplumsal mücadeleler alanına yönelik kavramların kavranışı ve anlamlandırışı noktasında da söz konusudur. İlgili kavramların kavranış ve anlamlandırılışının doğru bir biçimde yapılabilmesi için, bu kavramlara yönelik okuma ve çözümlemeyle edinilen entelektüel bir birikim ve kavramların gündelik yaşam deneyimleri aracılığıyla buluşturulabileceği somut deneyimlerin elde edilmesi gerekmektedir. Bunun yanı sıra edilen somut deneyimlerin yorumlanması da, kavramları anlamlandırma noktasındaki eksikliklerle çakışarak sorunlu bir şekilde gerçekleşebilir.

5.8.2. BİT Sektörü Emekçileri Açısından Somut Bir Toplumsal Mücadele Deneyimi: Gezi Parkı Süreci

Şimdiye kadar edinilen toplumsal mücadele deneyimlerinin toplamından yola çıkılarak, bireylerin önümüzdeki dönemde olası toplumsal mücadele pratiklerine dahil olup olmayacağına ilişkin bir fikir edinilebilir. Toplumsal mücadele deneyimleri yalnızca, kitleselliği sınırlı yada geniş olan sokak gösterileri veya protestolardan oluşmamaktadır. Toplumsal mücadeleye dahil olmak, yalnızca kitle gösterilerinde yer alma anlamına da gelmemektedir. Merkezinde işçi hak ve özgürlüklerinin genişletilmesi bulunan ve sınıflı toplum yapısından kaynaklı sorunları çözmeyi hedefleyen çabalar ve çabaları yürütenler, bu çalışmanın yazarınca birer toplumsal mücadele bileşeni olarak kabul edilmektedir. Bu noktadan bakıldığında, bir kanun metni içine emekçilerin haklarını genişletecek şekilde hükümler konulmasına katkı sağlayan sendika çalışanı veya üniversitede emekten yana bir tavırla akademik çalışmalarını yürüten araştırmacının çabası, birer toplumsal mücadele bileşeni olarak görülmelidir.

Toplumsal mücadeleyi yukarıda açıklanan bağlamda ele alan bu çalışmada, yanıtlayıcılara “toplumsal mücadeleler ifadesi sizin için ne anlam ifade ediyor, şimdiye kadar herhangi bir mücadeleye fiili olarak katıldınız mı; katılma veya katılmama gerekçelerini açıklar mısınız?” şeklinde birbiriyle bağlantılı üç soru yöneltilmiştir. Toplumsal mücadelelerden ne anlaşıldığına ilişkin yapılan açıklamaların arasında kapsamı dar ve geniş anlatımlar bir arada bulunmaktadır. Kapsamı geniş anlatımlardan birinin sahibi olarak, 1960'lı ve 70'li yıllarda Türkiye'de yükselen işçi sınıfı hareketine değinen Gülşen, bu hareketin Türkiye toplumsal mücadeleler tarihinde önemli bir yeri olduğunu vurgulamakta; toplumsal

m¼cadelelerin s¼rekli değişken kendini yenileyen bir niteliği olduğunu, daha önce toplumsal m¼cadeleler kapsamında olmayan -kıdem tazminatının fona aktarılması girişimlerine karşı duruş gibi- konuların günümüzde toplumsal m¼cadelelerin bir bileşeni olduğunu ifade etmektedir.

Diğer yandan toplumsal m¼cadelelerin, yanıtlayıcıların büyük bir bölüm¼ tarafından kitlesel sokak gösterileriyle özdeşleştirildiği de anlaşılmaktadır. Yanıtlayıcıların tamamına yakını, toplumsal m¼cadele denildiğinde aklına Gezi Parkı sürecinin geldiğini belirtmektedir. Belirli aşamaları bulunduğu ve bu aşamalarda sürekli başkalaşım geçirerek gelişmesi nedeniyle süreç ifadesi, Gezi Parkı ve bağlantılı eylem deneyimlerini betimlemek için bu çalışmanın yazarınca kullanılmaktadır.

29 Mayıs 2013 tarihinde İstanbul Gezi Parkı'nda çevre duyarlılığını merkeze alan sınırlı bir grubun öncülüğünde başlayıp, 1-2 Haziran 2013 günlerinde ¼lke geneline yayılarak, aynı yılın yaz ayları boyunca devam eden ve dönemin on bir yıllık siyasal iktidarı olan Adalet ve Kalkınma Partisi'ne (AKP) karşı bir tepkiye dönüşen kitlesel sokak eylemleri, görüşme örneklemi açısından en güncel ve bilindik toplumsal m¼cadele deneyimidir. Gezi Parkı süreci, yanıtlayıcıların bulunduğu yaş aralığı itibariyle, ilk defa karşılaştıkları bir deneyimdir. Görüşme örneklemindeki yanıtlayıcıların tamamına yakını Gezi Parkı sürecine katıldığını ifade etmiştir. Katılmayanlar ise bireysel kaygı ve korkularına göndermede bulunmuşlardır. Melis, Gezi Parkı sürecindeki eylemlere katılmadığını fakat oradaki düş¼nceyi desteklediğini belirtmiştir. Didem ise "Bu konuda konuşmak istemiyorum desem. Açıldıkça açılırım" şeklinde yanıt vermiştir. Gezi Parkı sürecine katılmayan Ali Mehmet'in sürece yönelik değerlendirmeleri şöyledir:

Gezi eylemlerinde insanların düşüncelerine saygı duyuyorum. Yani insanların mesela herkesin dediğim gibi görüşü farklı. Mesela bazı şeyler yapılabilir, olabilir, düşünülebilir; ama Gezi eylemlerinde Kızılay’a ben çıkıyordum, her yeri kırmışlar, dökmüşler, o kadar üzüldüm ki, 75 milyonun hakkı var. Bunları kırmak, dökmek, mesela Kızılay’da yolu kapatıyorlar. Mesela metroya biniyorum gaz, astımhastaları var, oradaki o gaz insanları rahatsız ediyor. Kimsenin kimseyi rahatsız etmeye hakkı yok. Tabii ki, haksızlık olursa insanlar hangi parti şu bu dediğim gibi herkes yanlış yapabilir, yanlışlık olabilir, kimse dört dörtlük değildi. Kimse peygamber değil ki, peygamberler bile dört dörtlük değil. Sıkıntınız olursa bu dile getirilir, ama hukuki bir şekilde. Kırmadan, dökmeden, güzel bir şekilde. Çünkü hepimiz insanız, hepimiz kardeşiz. Dediğim gibi, Gezi eylemlerinde insanların eylemine ben saygı duyuyorum, ama kimse kimsenin özgürlüğünü kısıtlama değil, özgürlükler başkalarının özgürlüğünü kısıtladığı zaman biter.

Kızılay’da mesela yolu kapatma. Biliyorsunuz Kızılay olarak düşünün, mesela İstanbul’da da Taksim’de yani. Dediğim gibi insanların sesini getirmesi. Ben koyun gibi olmayı insanları sevmiyorum, insanlar koyun olmasın. Yani yanlış hakaret gibi oluyor da, yani hiçbir şeye ses çıkarmayan, beni insanlar götürsünler, yönetmezseniz, yönetilirsiniz. Her zaman aktif olmaktan, çalışmaktan, doğruluktan, daha güzel şeyler olsun diye onlardan yanayım. Bir ülkede muhalefet de olmalı (Ali Mehmet).

Gezi Parkı sürecine katıldığını belirten yanıtlayıcılar, ağırlıklı olarak dönemin siyasal iktidarının, aşamalı bir şekilde insanların günlük yaşantılarına müdahale eder hale gelmesine, yaşam tarzının baskı altına almasına tepki göstermek için protesto gösterilerine katıldığını belirtmişlerdir. Çevre duyarlılığından kaynaklanan tepkinin, kitlesel sokak gösterileriyle başlayıp mahalle, semt forumlarına dönüşerek gelişen sürecin ilk günlerinin gerekçesi olduğunu vurgulayan yanıtlayıcılar, sürecin ilk aşaması olan kitlesel sokak gösterilerinin yoğunlaşmasına temel oluşturan asıl gerekçeyi, dönemin siyasal iktidarının baskıcı nitelik taşıdığını vurguladıkları politika ve uygulamalarıyla ilişkilendirmektedir. Sokak gösterilerinin, ilk günlerdeki niteliğinin değişime uğradığını söyleyerek, sonraki dönemde gösterilere katılmadığını belirten yanıtlayıcılar ise, bu nitelik değişimini “protestoların politik bir hal alması” şeklinde ifade etmişlerdir. Örneğin Başak, sokak gösterilerinin ilk günlerinde yer aldığını, fakat sürecin sonraki aşamalarına katılmadığını dile getirmektedir.

İlk insanların orada Gezi Parkı’nda üzerlerine gaz sıkıldıkları ilk gün çok haklı olduklarını düşünüyordum. Orada gerçekten çok doğru bir amaç için bulunuyorlardı ve çok yanlış bir şekilde müdahale edildi. Orada o ağaçları korumak içindi. Aslında

siz ne yaparsanız yapın, ben o ağaçları keseceğim düşüncesine karşı çıkmak için bulunuyorlardı. Ben de bu düşünceye karşıydım. Hiç kimse bize zorla hiçbir şey yaptıramaz. Eğer sitem ediyorsan bunu söylemek zorundasın. Bir şekilde toplumsal olabilir, topluluk olabilir. Hayır ben bunu kesmek istemiyorum, sen de o zaman bunu kesemezsin, bunu savunmaktı. Ama ondan sonra olayların çok fazla siyasi olduğunu düşündüğüm için, olaylardan sonra da, yani olayların kesinlikle amacından saptığını düşünüyorum (...) bundan bütün siyasi partiler, sol partiler, sağ partiler çıkar elde etmeye çalıştıklarını düşündüğüm için; olayın siyasallaştığını düşündüğüm için kendimi geri çektim. Ama ilk başta hani “zorla sen bana hiçbir şey yaptıramazsın”a karşı olarak oraya gittim. (Başak).

Başak’ın, sürecin politikleştiği gerekçesiyle kendisini geri çekme tavrı ile politikaya olan ilgi derecesi arasında bir tutarlılık bulunmaktadır. Politikadan hep uzak durmaya çalıştığını vurgulayan Başak, karşılaştığı sorunları bireysel veya toplumsal bir şekilde çözme noktasında çekimser olmadığını da dile getirmektedir.

Genelde siyasete çok fazla bulaşmak istemiyorum. Siyaset benim için çirkin bir şey. Kesinlikle yalan bir şey, kirli bir şey olduğunu düşünüyorum siyasetin. Ama kendi dediğim gibi, kendi doğrularımı her zaman savunurum. Hiçbir zaman haksızlığa gelemem. Eskiden beri bu benim kişisel bir huyum. Haksızlığa her zaman karşı çıkarım. Toplumsal olsun, bireysel olsun mutlaka eğer orada bir yanlış görüyorsam sesimi çıkartırım (Başak).

Politikleşme nedeniyle sokak gösterilerinden ve genel olarak süreçten uzaklaştığını belirten yanıtlayıcılar, BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin, -işçi sınıfının yüksek vasıflı bölümlerininolası refleksini göstererek-sermayeyle kurdukları ayrıcalıklı ilişki ve bu ilişkiyle bağlantılı olarak elde ettikleri konumu kaybetmeme düşüncesiyle uyumlu bir tavır göstermektedir. Benzer şekilde, farklı gerekçelerle Gezi Parkı süreci içinde yer almadığını belirten Didem (*siyasetle ilgilenmeyi sevmiyorum, ilgi alanım değil desem*), Melis (*apolitik diyebilirim kendim için*) ve Osman da (*benim babam atıyorum çok aşırı bir solcu olsaydı, belki ben de ondan gördüğüm kadarıyla öyle olacaktım ya da çok aşırı bir sağcı olsaydı, belki öyle olacaktım. Çünkü hani ikisinin de belirli bir yaşam tarzı var kendine özgü. Onların içinde yetişiyor olsaydım öyle olacaktım. Ama bizde öyle bir şey yoktu. Babam da işine bakardı, annem de işine bakardı, o yüzden ben de işime bakıyorum yani.*)politikanın yaşamlarında çok önemli bir yere sahip olmadığını ifade etmektedir.

Bu örnekler, düşünsel ve/veya eylemsel düzeyde toplumsal mücadeleler alanına dahil olmayla politikaya olan ilginin doğru orantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Politikleşme sınıfsal pozisyon alış açısından anlamlı bir belirleyendir. BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin politikadan uzak durma eğilimleri, toplumsal mücadeleler alanını tanımlayışları ve toplumsal mücadele alanına yönelik kavramların zihinlerinde uyandırdıkları birbiriyle örtüşmektedir. Gezi Parkı süreci gibi nadir olarak görülen kitlesel gösterilerin yükselişi anında, öncesinde –örgütlü veya örgütsüz- bir politik geçmişi bulunmayan veya politik açıdan entelektüel birikimi sınırlı olan bireyler, konumlanmış oldukları sınıf bölümününkendilerine vaat ettiği olanaklar ekseninde toplumsal mücadele alanlarından çekilebilmektedir.

Boratav'ın (2013) Gezi Parkı sürecinde yer alan kitlenin sınıfsal bileşimine yönelik gerçekleştirdiği değerlendirmelerden yola çıkıldığında, BİT sektörünün gayri-maddi emekçilerinin, toplumsal mücadele süreçlerine dahil olma konusunda çelişkili ve değişken bir tutum sergilediği açık bir biçimde anlaşılmaktadır. Bu çelişkili ve değişken tutuma yönelik aşağıdaki satırlar dikkat çekicidir:

Bağımsız profesyoneller içinde, örneğin hekimlerden, avukatlardan direnme eylemlerine küçümsenmeyecek katılımların olduğunu biliyoruz; öğreniyoruz. Meslek gruplarını temsil derecesi bir yana, eylemci profesyonellerle nitelikli işçilerin politik tavırlarının paralel seyretmiş olduğu görünmektedir. Ancak, toplumsal işbölümü ve emek süreci içindeki farklılaşmaları olası ayrışmalara da yol açabilecektir. Örneğin ikinci grupta istikrar arayışları, dolayısıyla uzlaşmacı tavırlar daha erken öne çıkabilir. En geniş özgürlük alanı ise öğrencilere ve işsizlere aittir (Boratav, 2013: 18).

Boratav (2013: 15), Gezi Parkı sürecinde, işçi sınıfının yer almadığı yönündeki eleştirilerin gerçeği yansıtmadığını belirterek, "işçi sınıfının örgütleriyle, programıyla direnişe katılmadığı doğrudur; ama kastedilen işçi sınıfı mensuplarının da yokluğu ise bu iddianın nesnel geçerliliğinin ciddiyetle düşünüldüğünü sanmıyorum" diyerek konuya ilişkin değerlendirmesine aşağıdaki gibi devam etmektedir:

Yokluğu ileri sürülenler kimlerdir? Varoş sakinleri mi? Sanayi sektörünün mavi yakalı işçileri mi? Üniversite diploması olmayan beyaz/mavi yakalı ücretliler mi? Aile kökenlerinin yukarıda sayılan gruplardan biri olan öğrencileri mi?

"Evet, bu gruplar katılmıyor!" iddiasında ısrar edenler varsa, tam aksi bir yaklaşım izleyerek, Ankara'da polis kurşunuyla öldürülen Ethem Sarısülük'ün bir OSTİM işçisi olmasından başlayıp diğer direnme kurbanlarının sosyal profilleri veya en etkili direnecilerin başında yer alan "tarafar grupları"nın sınıfsal bileşimi üzerinde tartışmaya başlayabiliriz; ama fazla yararlı olacağını sanmıyorum. Geleneksel işçi sınıfının içinde yer alan ilerici, laik, solcu, demokrat insanların Taksim direnişiyile başlayan kalkışmalara katılmamaları mümkün olabilir mi (Boratav, 2013: 15-16).

Gezi Parkı süreci tam anlamıyla bir işçi sınıfı mücadelesi olmamakla birlikte, işçi sınıfının çeşitli bileşenlerini de barındıran bir halk hareketi olarak nitelenebilir. Özügurlu (2013: 53), Gezi Olayı olarak nitelediği eylem sürecinin "gerici-piyasacı sermaye programına karşı muazzam bir ahlaki öfke patlaması eşliğinde gerçekleşen bir direniş" olduğunu belirlemekte ve aşağıdaki değerlendirmelerde bulunmaktadır:

Bu direnişin en dikkat çekici yanı kurucu bir muhteva taşıyor olmasıdır. Kurucu direniş, toplumsal devrimlerin karakteristiğidir. Gezi Olayını dünya çapında bir olgu kılan husus, bununla ilişkilidir. Son dört asır içindeki gerçek toplumsal devrimlerin, devrim momentumuyla sınırlı da kalsa, tümünde mevcut olan bu özellik, üçüncü bin yıla Anadolu topraklarındaki bir toplumsal kalkışma ile taşınmıştır. Özgürlük ve eşitliğin ayrıksı doğallara sahip olduğu şeklindeki liberal tez, bu büyük halk ayaklanmasıyla güçlü bir şekilde yadsınmıştır. Halkın öfke patlamasını eşlik eden estetik ve sanat patlaması ise bize insanlığın devrimlere ne denli hasret kaldığını göstermektedir (Özügurlu, 2013: 53).

Gezi Parkı sürecine ilişkin görüşmecilerin verdiği yanıtlara dönülecek olursa, politikleşme nedeniyle Gezi Parkı sürecinin dışında kalan sektör emekçilerinin yanı sıra, toplumsal mücadele deneyiminin Gezi Parkı protestolarıyla başlamadığını söyleyen Özgür, politikaya olan ilgisini özellikle vurgulamakta ve yaşamın genelinin bir politika alanı olduğunu dile getirmektedir. Özgür, Gezi Parkı sürecinin toplumun farklı kesimleri üzerinde birleştirici bir etki yarattığından dolayı ayrıcalıklı bir yere sahip olduğunu, yaşamında ilk defa uğradığı bir haksızlığa veya yaşadığı baskıya tepki göstermek için sokağa çıkanlarla, önceden mücadele deneyimi olanların karşılıklı etkileşiminin, ortak bir amaç için mücadele edebilme kapasitesini artırdığını vurgulamaktadır.

Aslında bence şöyleydi, ben kendimi öyle tanımlıyorum. Biz daha öncesinde de zaten sokaklardaydık. Bir şeyler anlatmaya, bu mücadeleyi sürdürmeye çalıştık, ama Gezi eylemleri hakikaten bütün insanların indiği ve bizim de sokakta olduğumuz süreçte onların da bize katkı sunduğu bir şey oldu. Yani bunu üstten bakarak söylemiyorum. Biz hep buradaydık, sonradan geldiğimiz değil. Bu zaten toplumsal mücadele hep birlikte olduğu zaman bir anlam kazanan bir şey. Bunun çabasını gayesini veriyorduk. Hani herkesin gelebileceği, gösterebileceği, ses çıkartabileceği bir mücadeleden bahsediyorduk. Haziran bunun için, bizim için bir fırsattı. Yani toplum bize bunu sundu, hakikaten de güzel bir şeydi. En azından buna uzunca sürelerdir emek veren insanlar olarak söylüyorum bunu. Yani o noktada zaten biz içerisindeydik, zaten hep bunun mücadelesini veriyorduk. Ama hazıranda daha güçlü hissettik ve çok da şey öğrendik. Evlerinden inenlerden çok da fazla şeyler öğrendik (Özgür).

Sarp da, Özgür gibi Gezi parkı protestolarının nitelik ve nicelik olarak yaşamış olduğu önceki toplumsal mücadele deneyimlerinden farklı olduğunu, mahalle forumlarının bu açıdan dikkat çekici bir işlev üstlendiğini ve genel olarak Gezi Parkı sürecinin toplumu ileri götürdüğünü belirtmektedir.

Gezi direnişine katılmadan önce de zaten eylemlere katılıyordum. Gezi direnişine katıldığım ilk gaz yediğim eylem değil, ilk kez polis şiddetiyle tanıştığım eylem değil. Ama daha büyük bir hareketti, daha kitlesel bir hareketti. Şöyle düşünüyorum, Türkiye toplumunu bir adım öteye götüren bir hareketti. Çünkü daha kalabalık bir hareketti, şöyle bir şey. Biz 1 Mayıs'ta atıyorum 10-20 bin kişiyle burada eylem yaparken, Gezi direnişinde belki o kadar insanla Yüzüncü Yıl'da yürüdük sadece. 3-5 bin insanla Yüzüncü Yıl'da yürüdük. O kadar insanla orada forum yaptık, o kadar insanla orada konuştuk ve ben düşüncelerimi ilk kez o kadar kalabalık insan arasında, benden farklı düşünen insan arasında konuşabildim. Onların düşüncelerine bir miktar biliyordum, zaten ama onlar aslında biraz daha marjinal düşüncelerle tanışmış oldular diyebiliriz (Sarp).

Gezi Parkı sürecine dahil olan kitlenin sınıfsal bileşimine ilişkin Yıldızoğlu (2013) "gençler" veya "orta sınıf" gibi tanımlamaları eleştirmekte ve gayri-maddi üretim etkinliklerinde yer alan emekçilerin Gezi Parkı sürecinde önemli bir yeri olduğunu belirtmektedir.

...Tahrir'den Porto Del Sol'a kadar birçok meydandakileri olduğu gibi, "Gezi Olayı"nın kitlesini de gençler ve "orta sınıf" olarak tanımlayanlar, bu kesimlerin öncelikle sosyal medyayı kullanma becerilerine, kültürel özelliklerine, olaylara bu araçlarla tepki verme eğilimlerine vurgu yapıyorlar. Kısacası bu "orta sınıfın" **varlığı ve tepkisi** açıklanırken, **demografik özelliği (gençler) yanı sıra tüketim alışkanlıklarıyla, tüketim tarzları** temel alınıyor.

Halbuki, "Gezi Olayı" kitlesi dikkatle izlendiğinde, karşımıza, toplumun **işgücünü satarak yaşayan** bir kesimi, **bunun işsiz parçası**, iş bulduğunda **bu kesime katılmayı bekleyen bir genç kuşak** çıkıyor.

Biraz daha dikkat ettiğimizde, bilgisayar ve benzeri iş araçlarına sahip olan, kendi işletmesi olmakla birlikte esas olarak **sermaye devlerine, bilişim ağlarına bağlı** olarak çalışmaya mahkum bir "mülk sahibi" ama sermaye açısından tümüyle, "kullan at" kategorisinde, güvenlikten yoksun bir çalışanlar kesiminin de olayın

içinde olduğunu görebiliyoruz. "**Gayri-maddi emek**" kategorisini de kullanmaya başlarsak, eğitim, sağlık, medya, hatta reklamcılık sektörü çalışanlarını da bu kesimlere ekleyebiliriz.

Karşımızdaki kitleyi, gelir düzeyine, tüketim tarzına bağlı kalarak değil, bu ikisini de **içeren ve belirleyen** özelliğine, ekonominin içinde, **maddi ve simgesel üretim süreçlerindeki yerine** göre tanımlarsak, karşımıza bir **sınıf** çıkar. Bu sınıfın ortaya çıkışını kapitalizmin krizine ve kriz içindeki gelişmelere bağlayarak açıklamak da olanaklıdır (Yıldızoğlu, 2013: 59-60).

Gezi Parkı süreci, farklı duyarlılıkları bulunan toplum kesimlerinin, baskı ve zora karşı birleşebilme olasılığına yönelik öncül bir deneyimdir. Bu birleşmenin işçi sınıfının farklı bölümlerini, belirli bir süreliğine de olsa bir araya getirmiş olması, sınıfsal pozisyon alışların şekillenmesinde, mücadele dönemlerinin yükseldiği anların önemini bir kez daha hatırlatmaktadır. Kitlesele eylemliliklerin yükseliş anı, işçi sınıfı bölümleri arasındaki etkileşimi artırmakta ve önceden kitlesele eylemlilik deneyimi bulunmayan sınıf bileşenlerini de sürece dahil etme olasılığı taşımaktadır. Gezi Parkı sürecinin, işçi sınıfının vasıflı ve yarı vasıflı bölümlerinin bir araya getirme kapasitesinin, Türkiye toplumsal mücadeleler tarihi açısından bir ilki başardığı ifade edilebilir. İşçi sınıfının, yarı vasıflı ve vasıflı bölümlerinin bir araya gelişi, ancak toplumsal mücadele deneyiminin ivmelendiği bir dönemde mümkün olmuş, Gezi Parkı sürecinin, 2013 Sonbaharından itibaren sönümlenmesiyle birlikte, söz konusu bir araya gelişinin de eski haline döndüğü gözlemlenmiştir. Tüm bu gelişmeler, bütünlüklü olarak işçi sınıfının üretim ilişkileri içindeki varlığının statik halinin, politik etki yaratma açısından herhangi bir belirleyiciliğinin olmadığını, işçi sınıfının ancak dinamik bir hal alarak varlığını/toplumsal bir güç olduğunu hissettirebileceğini ortaya koymaktadır.

Gezi Parkı süreci, yaşam tarzı itibariyle, önemli bir bölümü toplumsal mücadele pratiklerine uzak bir kitlenin (BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin) ilk deneyimidir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, -politikleşme deneyimleri bulunanlar hariç- görüşülen kişilerden Gezi Parkı sürecine katıldığını belirtenlerin

önemli bir bölümünün, sürece dahil olma gerekçesini herhangi bir politik nedenle açıklamamış olmasıdır. Bu durum, politikleşmenin uzun soluklu bir öğrenme ve deneyimleme süreci olduğuna ilişkin savı desteklemektedir.

Gezi Parkı sürecinden, politik yanı ağır basmaya başladığı gerekçesiyle geri çekilenler de, tam anlamıyla toplumsal mücadeleler alanına dahil oluşun anlık bir deneyimden çok, süreç içindeki bilinç gelişimiyle bağlantılı olduğunu kanıtlamaktadır. Yanıtlayıcıların Gezi Parkı sürecine dahil oluş ve olmayış gerekçeleri ile biçimleri, genel olarak toplumsal mücadeleler alanına yönelik pozisyon alışlarının da bir göstergesidir. Toplumsal duyarlılıkları, tüm yaşam boyu öğrendikleri ve deneyimledikleriyle bağlantılı bir şekilde yoğunlaşmış olanların, düşünsel ve eylemsel düzeyde toplumsal mücadeleler alanına dahil oluş gerekçelerinin ve biçimlerinin daha güçlü dayanakları bulunduğu ifade edilebilir.

5.8.3. Günlük Gelişmelere Olan İlgi ve Sosyal Medyanın Kullanımı

Dünya ve ülke gündemine yönelik ilgi düzeyini anlamak maksadıyla yöneltilen sorulara verilen yanıtlar, görüşme örnekleminde bulunan BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin dünya ve ülke gündemini belirli ölçülerde takip ettikleri değerlendirmesine olanak vermektedir. Bunun birlikte Melis gibi ilgili soruya "mümkün olduğunca, yani bu ara çok edemiyorum, biraz takip edemiyorum" diyenler de vardır. Aynı şekilde Didem "şu sıralar takip etmiyorum. Artık kötü haberler almaktan gına geldi diyebilirim" şeklinde yanıt vermiştir. Aytek ise "boş zamanlarım olduğunda, genellikle çok ayrıntısına girmesem de, takip etmeye çalışıyorum. Hani elimden geldiğince takip etmeye çalışıyorum" demiştir. Gündem takibi, dünyada olup bitenlere karşı kayıtsız kalınıp kalınmadığının bir göstergesidir.

Gündemin takip edilmemesi, toplumsal mücadele deneyimlerinin en azından bilgisinin dışında kalmayı artıcı bir etki yaratmaktadır. Bilgi ve deneyimin birleşiminden oluştuğu bu çalışmada sıkça vurgulanan bilinçlenme sürecine, dünya ve ülke gündemine ilişkin gelişmelerin takip edilip edilmemesi etki etmektedir.

Gündem takip ettiğini belirten yanıtlayıcılar ağırlıklı olarak interneti tercih etmektedirler. Gündemi takip eden yanıtlayıcıların önemli bir kısmı, basılı gazete okuma alışkanlıkları olmadığını ve televizyon izlemediklerini belirtmişlerdir. Gazete okuyanlar ise gazetelerin internet adreslerini takip ettiklerini belirtmektedirler. Gündem takibinde sosyal medya araçlarının önemli bir yeri bulunmaktadır. Yanıtlayıcılar, dünya ve ülke gündemini takip etmede, en fazla Twitter'i kullanmaktadırlar.

Facebook ve Twitter gibi sosyal medya araçları, karşılıklı etkileşime (interaktiviteye) olanak tanıdığı için kullanıcının hem etken hem de edilgen durumda olması söz konusudur. Etkenlik, bilginin ortama (sosyal medya aracına) sunumu, önceden hazırlanmış bilginin dağıtımı veya o bilgiye ilişkin yorum, öneri veya değerlendirmelerde bulunma olarak nitelenebilir. Edilgen kullanım ise sosyal medyada üretilen, dağıtılan, değerlendirilip yorumlanan bilgi akışının hiçbir sürecinde görünür olmadan yalnızca izleyici konumunda kalma olarak açıklanabilir. Bu bağlamda düşünüldüğünde, sosyal medya üzerinden gündemi takip ettiğini belirten yanıtlayıcıların büyükbölümünün edilgen bir kullanıcı olduğu ifade edilebilir.

Sosyal medya aracılığıyla dünya ve ülke gündeminin takibi dışında, mesleki amaçla da kullanılması söz konusudur. Örneğin Alpercan sosyal medyayı kullanım amacını " hem kendimi tanıtmak, kendi işlerimi tanıtmak için kullanıyorum; hem de

işte normal diğer herkes gibi insanları, yani o sosyal ilişkilerimi internet üzerinden devam ettiriyorum" ifadeleriyle açıklamaktadır. Benzer şekilde Korkut da sosyal medyayı profesyonel amaçlı kullandığını belirtmektedir. Başak ise sosyal medyayı büyük bir oranda boş zaman değerlendirme bir dinlence etkinliği olarak kullandığını ifade etmektedir.

Çok kullanıyorum sosyal medyayı. Benim bir hayatımın, hepimizin olduğu gibi aslında hayatımızın bir parçası. Sürekli her boşluğumuzda Twitter, Facebook mutlaka bakıyoruz. Gereksiz belki, ama biz bir şekilde bir sosyalleşme oldu bu insanlar için. Biz zaten sosyal insanlardık, biz 80 kuşağı olduğumuz için zaten hani böyle bir şeye ihtiyacımız yoktu, ama belki yeni nesil için sosyalleşme aracı. Bizim için de bir değişiklik. Giriyoruz, bakıyoruz resim falan. Bir kafa boşaltma gibi denilebilir. Nasıl bir televizyon izlemek gibi bir şey (Başak).

Sosyal medya kullanımının yaygınlığı, BİT sektörünün doğası gereği üretim sürecinin ve üretimin dağıtımı için normal bir durumdur. Sektör emekçilerinin, sosyal medya kullanımına verdiği yanıtlar, sosyal medya kullanımının, günlük işlerinin, hatta yaşam rutinlerinin bir parçası haline geldiğini ortaya koymaktadır. Sosyal medya kullanımının şekli ne olursa olsun, bir düzeyde toplumsallaşma olanağı sağlamaktadır. Diğer yandan, sanal bir toplumsallaşma sürecinin, gerçeğe dönüşmediği sürece hem kişi hem de sanal bir şekilde etkileşime girdiği diğer kişiler açısından belirgin bir anlamı bulunmadığı öne sürülebilir. Bu, BİT'in çift taraflı niteliğini ortaya koymaktadır. Bir yandan sosyal medya aracılığıyla sanal düzeyde yaygın bir toplumsallaşma deneyimi yaşanırken diğer yanda toplumsallaşma deneyimlerinin sosyal medya sınırlarının ötesine geçememe riski ortaya çıkmaktadır.¹²⁵ Bu nedenle sosyal medya üzerinden yürütülen toplumsallaşma

¹²⁵ New York (Wall Street), Frankfurt (Avrupa Merkez Bankası önü), Kahire (Tahrir) ve İstanbul (Taksim-Gezi) deneyimlerinde, sosyal medya üzerinden sağlanan bilgi akışının, toplumsal dinamikleri harekete geçirmesindeki merkezi bir rolü inkar edilmemekle birlikte, sosyal medya üzerinden gelen bilgi akışının kimi noktalarda dezenformasyon haline dönüşmesinin mücadele deneyimlerini sekteye uğratabilecek sonuçlar doğurmasıyla da karşılaşılabılır. Bu çalışmanın yazarının, sosyal medyayı bir örgütlenme platformundan çok -bilginin kimi noktalarda damıtılmadan yayıldığı- bir haberleşme ağı olarak gördüğü, Facebook veya Twitter üzerinden, bilgi ve haber paylaşımı-haber yayılımı dışında gerçek anlamda örgütlenme açısından işlevsel bulmadığı belirtilmelidir.

girişimlerinin, gerçek düzeyde sağlanmadığı sürece işlevsiz bir uğraşı haline geleceği bu çalışmanın yazarı tarafından savunulmaktadır.

5.8.4. Politik Yönelim

Yanıtlayıcılara, politikayla ilgilenip ilgilenmedikleri ve kendilerini herhangi bir politik görüş ekseninde tanımlayıp tanımlamadıkları da sorulmuştur. Bu soruların yöneltilme amacı, politikayla ilgilenme ve belirli bir politik yönetime sahip olmasının, sınıfsal pozisyon alış açısından önemli olmasıdır. İçeriği tam doldurulamasa ve nesnel anlamıyla yanıtlayıcının zihnindeki anlamı farklılaşsa bile, bireylerin politik olarak kendilerini tanımlamaları ve politikayla ilgilenmeleri, dünyaya yönelik belirli bir farkındalık düzeyinin göstergesi olarak yorumlanabilir.

Soruya verilen yanıtlardan, BİT sektörünün gayri-maddi etkinliklerinde yer alan emekçiler arasında türdeşleşen bir politik yönelim ve politikayla ilgilenme yoğunluğu olduğunu söylemek güçtür. Fakat politikanıyaşamlarında işgal ettiği yerin fazla olduğunu belirtenlerin, kendilerini politik açıdan tanımlama noktasında daha fazla çaba harcadıkları söylenebilir. Politikaya ilgi düzeyi düşük olan veya politikayla hiç ilgilenmediğini belirten yanıtlayıcıların, kendilerini politik yelpazenin herhangi bir yerinde konumlandırmadıkları, konumlandırırsalar bile genel geçer kavramları kullanmayı seçtikleri anlaşılmıştır. Korkut, politikanın yaşamında hiç yer kapsamadığını belirttikten sonra, politik açıdan kendisini genel geçer ifadelerle açıklamıştır:

(...) hiç kimsenin sınırlarına girmeden, sonuna kadar özgür olmaktan yanayım neticede. Tabii yani, kimsenin özgürlüğünü kısıtlamadan diyebiliriz yani. Ben kimseye karışmam, kimse de bana karışmasın (Korkut).

Benzer şekilde, Aytek'in de politikaya ve günlük gelişmelere yönelik düşük ilgi düzeyi, politik açıdan kendini konumlandırışı noktasında belirginleşmektedir. Günlük gelişmelerin takip edip etmediğine ilişkin soruya "boş zamanlarımda elimden geldiğince" yanıtını veren Aytek, hem politikayla ilgilenmediğini hem de kendisini herhangi politik görüş içinde konumlandırmak istemediğini belirtmiştir. Yanıtlayıcılar arasında apolitik olduğunu vurgulayanların yanı sıra, kendilerini "özgürlükçüyüm", "hümanistim", "demokratım", "sosyal demokratım", "sosyalistim", "komünistim", "siyaset üstü bir insanım; ben yerine göre demokrat da olurum, yerine göre muhafazakâr da olurum; yerine göre sosyalist de olurum", ifadeleriyle politik yelpazenin farklı noktalarında konumlandırıanlar bulunmaktadır. Bazı yanıtlayıcılar, kendilerini konumlandıkları politik görüşün felsefi içeriğini tam bilmeseler bile, kendilerini o görüşe yakın hissettikleri için ilgili yanıt verdiklerini vurgulamaktadırlar. Örneğin Ünal politik konumlanışına ilişkin şu değerlendirmelerde bulunmaktadır:

Kendimi sosyalist olarak addediyorum. Bir devrimci değilim, çünkü hani devrimci kelimesi hani farklı bir anlam taşıdığını, farklı bir emek istediğini, farklı bir çaba gerektirdiğini düşünüyorum. Sadece vizyon olarak sosyalist bir insanım. Hani yaşamımı buna göre şekillendiriyorum, insanlarla ilişkilerimi onun üzerine kuruyorum. Hayat felsefesine ne kadar yansıtıyorum, onu bilemiyorum ama en azından uymaya çalışıyorum. Yapamadığım yerde özeleştirelim veriyorum. Hani kendi yaşamımı ona göre biçimlendiriyorum (Ünal).

Benzer şekilde Kurthan ve Serkan da kendi politik konumunu, felsefi içerikle değil fakat kendilerini bu görüşe yakın "hissetmekle" açıklamaktadır.

Kavramların nasıl desem, böyle sözlü karşılığını ezbere bilmediğim için, acaba bu ben miyim diyemiyorum. Ama solcuyum genel olarak, solculuk ne demek bilmediğim için, bunu anlatamayacağım şimdi (Kurthan).

En tabanda sol görüşlü insanım. Sosyal demokrat altına inerseniz, altında sosyal demokratlık yatar belki, ama demokrasiye körü körüne inanan bir insan değilim. Solcu bir insanım, sosyalist olarak kendimi tanımlamak isterim, ama şöyle bir şey var, şuna inanıyorum ve sosyalizm bir bilim gibi geliyor bana. Sosyalistim demek için birazcık daha sanırım ekmek yemem gerekiyor (Serkan).

Yanıtlayıcıların "hissettiğim için bu görüşü savunuyorum" vurgusu aslında, belirli bir öğrenim ve deneyimleme sürecinin ardından içselleştirmiş bir düşüncenin

ifadesi olarak yorumlanabilir. Ünal'ın, Kurthan'ın ve Serkan'ın erken toplumsallaşma deneyimleri ve içinden geldikleri sosyo-ekonomik çevre, belirli düşünceleri içselleştirmelerine de olanak vermektedir. Örneğin işçi mahallesinde doğup büyüdüğünü, buradaki gündelik sorunlardan, kendisini kısmen kitaplar ve eğitim aracılığıyla kurtardığını belirten, diğer arkadaşları henüz 18-19 yaşında evlenirken kendisinin üniversite eğitimine yöneldiğini vurgulayan Gülşen, politik olarak kendisini kararlı bir ses tonu ve hızlı şekilde "komünistim" yanıtıyla tanımlamıştır. Politikanın yaşamın merkezinde bulunduğunu vurgulayan Özgür, politikaya olan yoğun ilgisini ve bununun gerekçelerini ve kendisini konumlandığı politik görüşe ilişkin ayrıntıları aşağıdaki gibi değerlendirmektedir:

Hayat bir şekilde siyasettir, hayat bir şekilde politikadır. Yani neticede yani en azından sadece toplayıcı bir toplum olsaydık, yani toplum olsaydık belki onun da bir politika vardır. Yani işte birlikte yönetileceği, insanlar birlikte yaşar. Ama ne zaman ki birlikte yaşamak aslında politikayı gerektirir. Bir şekilde de politikayı gerektirmiştir bize, dayatmıştır. Bu noktada da ister istemez politikadan kopmak, işte apolitik insanlardan bahsediyoruz. Onlar da aslında politikanın içinde politikayı görmemek, duymamak anlamına geliyor, yani bir şekilde.

Politikanın içinde araçları, bunu politikayı yönlendiren insanlar, ama sadece dışarıdan etkisiz eleman olarak görüyorlar. Ama neticede onların etkisiz eleman oluyor olması, başkalarının politikayı, politikliği daha etkin halde kullanıyor, daha kendi araçları halinde kullanıyor anlamına geliyor, yani bu. Bence apolitik olmak da böyle bir şey.

Kimi zaman kendimi solda bulurum, kimi zaman anarşist olarak bulurum. Öyle bir noktada gerekçelerimi söyleyeyim.

Anarşizm hiçbir şekilde örgütsüzlük demektir. Yani herhangi bir şekilde siyasi yelpazenin, hani örgütsüzlüğü örgütlemek olduğunu düşünürsek, yani herhangi bir siyasi yelpazenin içinde bulunamamak. O da şunda gelir, bence, bence kendi yolum şudur. İşte denilir ki, herhangi bir siyasi yelpazenin içinde, herhangi bir fikir grubu bir şekilde o gücü, o siyasi fikri, o şeyi bir şekilde insanlara aktarma veya bunu yönetim gücüne dönüştürdüğü an, o aklındaki siyasi iradeyi yönetime dönüştürdüğü an, bunun da bir noktada çirkinleşeceği düşüncesi vardır. Yine başkaları hükmedici ve başkalarının yok sayacağı noktaya geleceği. Benim kendi aklımda öyle bir fikir vardı. Anarşizm de aslında biraz daha buralarda bağımsız, biraz da uzak durmak. Aslında biraz böyle herhangi bir siyasi gücün yönetimi ele alamama şekli olarak (Özgür).

Diğer yandan, yaşamında politikanın çok yer tutmadığını belirten Orkun'un, bunun oluşmasında ailesinin rolü bulunduğunu vurgulamakta, bu değerlendirmeye de paralel bir şekilde kendisini politik olarak herhangi bir görüşle tanımlamadığını ifade etmektedir.

Çok fazla böyle siyasi anlamda etiyle sütlüye karışan bir aile değiliz. Hatta bahsetmiş olduğum gibi çok çok temel şeyleri bile lisedeki arkadaşlarımdan öğrendiğim çok böyle temel şeyler oldu aslında. Dolayısıyla, o yaşantıdan gelince de biraz kendinizi geliştirmekle alakalı belki, bilmiyorum belki sıyrılabilirdim, ama seçmedim o yolu. Çok fazla böyle siyasi kişiliğim çok ön planda olan bir insan değilimdir. Zaten belki de siyaseti belki çok fazla ilgi duyamamamın sebeplerinden birisi budur. Bir kalıba sığamıyorum. Çünkü bazı durumlarda dediğinde, evet bu da aslında şurada mantıklı söylüyor gibi durumlar da olabiliyor. Belki de Türkiye'den kaynaklı bir sıkıntı var. Türkiye'de böyle bazı şeylere çok körü körüne inanma söz konusu olabiliyor. Çok eskilerden gelen bir şey. Yani böyle bir şey var. Dolayısıyla, hani böyle olacağıma, bir görüşüm olmasın diye bunları seçtim (Orkun).

Osman, Melis, Didem ve Başak gibi yanıtlayıcılar da genel olarak politikayla ilgilenmediklerini ve politik bir görüşü olmadıklarını vurgulamaktadır. Politik alarak bireyin kendini konumlandırması, bilinç geliştirme sürecinin temel bileşenlerinden biridir.

Politik yönelime ilişkin verilen yanıtların mutlak bir şekilde toplumsallaşma süreçleriyle bağlantısı bulunmaktadır. Çocukluk ve gençlik döneminin geçirildiği çevrenin yanı sıra, bireylerin entelektüel uğraşları da, politik yönelimin şekillenmesinde etkili olmaktadır. Politikayla ilgilenme ve belirli politik bir yönelime sahip olma, yaşam tarzının şekillenmesinde de belirleyicidir. Politikayla ilgilenme veya ilgilenememeye bireylerin olaylara bakış açıları, olayları değerlendirme yetileri değişkenlik göstermektedir. Politikleşme ve politik bir yönelime sahip olma durumunun, Katznelson'un (2012), Thompson'dan yaptığı alıntıyla “toplumsal yapıyla bilincin kesişimi” noktasında tanımladığı sınıf oluşumu açısından, Türkiye'deki BİT sektörü gayri-maddi emekçileri özelinde bir benzeşim veya türdeşleşme göstermediği, sorulara verilen yanıtlardan anlaşılmaktadır. Sektör emekçileri açısından, politik bir benzeşim veya türdeşleşme olmaması, sınıfsal pozisyon alış olanaklarının da halihazırdaki koşullar altında sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. Sosyo-ekonomik geçmişlerinde politik yönelimi güçlü aile üyeleri bulunmayan, politikanın önemsendiği çevrelerle etkileşim sağlamamış, yanıtlayıcılar bakımından, politika genel itibarıyla ‘rahatsız edici’, ‘günlük yaşam akışını bozucu

ve huzurkaçırıcı' bir uğraş olarak görülmektedir. Osman'ın "siyaset yaşamımda benim hiç yer işgal etmez; ben işime bakarım" ifadesi, bir önceki cümledeki değerlendirmeye örtüşmektedir.

Bu çalışmanın, önceki bölümlerinde de vurgulandığı gibi, BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin hem dünya hem de Türkiye'de, diğer sektörler karşısında ekonomik ve sosyal haklar açısından görece ayrıcalıklı durumu, sektör emekçilerinin, bu durumlarını bozacak faktörlerden uzak durma refleksi geliştirmelerine temel oluşturmaktır (Fuchs, 2013). Diğer yandan böyle ayrıcalıklı bir durumu olmayan işçi sınıfı bileşenlerinin mutlak bir şekilde politik bir yönelime sahip olacağı, politikaya ilgi duyacağı da ileri sürülemez. Sahadan derlenen yanıtlardan yola çıkılarak, görüşme örneklemindeki BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin ağırlıklı olarak, politikayla ilgilenmelerinin yaşamlarını olumsuz etkileyeceği ve herhangi bir getirisi olmayacağı, düşüncesine sahip oldukları belirtilebilir.

Politikaya yönelik mesafeli duruş, yanıtlayıcıların sınıfsal pozisyon alış olanaklarının da sınırlı olduğunu ortaya koyan göstergelerden biri olarak yorumlanabilir. Sınıfsal pozisyon alış olanaklarının değerlendirilmesine yönelik son ölçüt olarak bireylerin boş zaman değerlendirme biçimleri ve boş zamanlarını geçirdikleri toplumsal çevre üzerinde durulacaktır.

5.8.5. Boş Zaman Değerlendirme Biçimleri

Fulcher ve Scott (1999: 507), günlük yaşamda; çalışma zamanı ve boş zamanın yaygın bir biçimde birbirinden ayrılarak değerlendirildiğini belirtmekte; çalışmanın yabancılaştırıcı bir süreç olarak görüldüğüne, boş zamanın ise bireysel özgürlük, kendini ifade etme özgürlüğü ve yaratıcılığı geliştirme olanağı tanıyan

zaman olarak kabul edildiğine vurgu yapmaktadır. Boş zaman, kapitalist üretim tarzı için emekçilerin kendilerini yenileyerek tekrar üretim sürecine dahil edecekleri fizyolojik ve psikolojik gücü kazandıkları zaman dilimi olarak da nitelenebilir. Kapitalist ilişkilerin yeniden üretimi bakımından emekçilerin de kendilerini yeniden üretmesi zorunludur. Spor yapma, oyun oynama, sohbet etme veya resim yapma gibi etkinliklerin (*recreational and creative activities*) tarihin bilinen en erken dönemlerinde dinlenme amacıyla gerçekleştirildiğini ifade eden Fulcher ve Scott (1999: 523), kapitalizm koşullarında dinlemenin yalnızca yeniden üretim ve üretim etkinlikleri olarak düşünülmemesi gerektiğine dikkat çekmektedir. 19'uncu yüzyıldaki erken dönemlerinden günümüze kadar geçen zaman diliminde, dinlenme/boş zaman etkinliklerinin de anlamının değişim gösterdiği, "kapitalist toplumda boş zamanın gereksiniminin artışının, kar edinimi açısından yeni olanakları beraberinde getirdiği ve eğlence endüstrisinin (*leisure industry*) ortaya çıkışına da öncülük ettiği" vurgulanmaktadır (Fulcher ve Scott, 1999: 525). 20'nci yüzyılın son çeyreğine kadar, kitlesel üretim süreçlerinin ortaya çıkardığı yabancılaşmanın, üretim süreçlerini olumsuz etkilememesi için boş zaman etkinliklerinin yaşamın en önemli parçası haline getirildiği, böylece kitle iletişim araçlarıyla boş zamanın ticarileştirildiği belirtilmektedir (Fulcher ve Scott: 543,544). 1970'lerden itibaren ise boş zaman değerlendirme biçimlerinin, bireysel tercihlere yönelik bir üretim alanı haline geldiğine vurgu yapan Fulcher ve Scott (1999: 544); televizyon kanallarının, radyo istasyonlarının, haftalık dergilerin kitlesel bir pazardan çok niş pazara¹²⁶ yoğunlaştığını ifade etmektedirler.

¹²⁶ Niş pazar (*niche market*) belirli/özellikleri bulunan bir pazara yönelme anlamında kullanılan işletme yazını terimidir. Niş pazarda belirli bir alıcı kitlesinin tercihleri ve gereksinimlerine yönelik üretim ve satış etkinlikleri gerçekleştirilmektedir. Kimi şirketlerin "çok özel müşterilerimize yönelik ürünlerimiz" şeklinde tanıtımını yaptığı metaların hitap ettiği kitlenin niş pazar olduğu söylenebilir.

Günümüze bakıldığında, Fulcher ve Scott'ın vurguladığı gibi, boş zaman etkinliklerinin daha yoğun bir şekilde, bireyleri özel ve ev temelli hale getirilmeye çalıştığı ifade edilebilir. Bu çabanın, ekonomik amacın ötesinde politik bir amaca da hizmet ettiği öne sürülebilir. Emekçilerin boş zaman etkinliklerinin ev temelli bir hale getirilmesi, bireylerin toplumsal etkileşime girme yoğunluklarını düşürmektedir. Özellikle BİT'in, ev temelli boş zaman etkinlikleri açısından getirdikleri (başta bilgisayarlar olmak üzere, oyun konsolları, akıllı televizyonlar, ev sinema sistemleri vb elektronik cihazlar) çalışma dışında kalan zamanda, emekçilerin ev içinde kalma tercihleri üzerinde etkili olmaktadır. Bu tercihlerin bireysel iradeden çok, sistemli bir yönlendirmeyle belirlendiği öne sürülebilir. Bu durumun, kapitalist üretim tarzının ekonomik ve politik egemenliğinin yeniden üretilmesine katkı sağladığı da ifade edilmelidir.

BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin, boş zaman değerlendirme biçimleri, sektör emekçilerinin toplumsallaşmayı ne derece tercih edip etmedikleri hakkında bir fikir vermektedir. Boş zamanda toplumsallaşmayı tercih edip etmeme ve tercih edilen toplumsallaşmanın nitelikleri, sektör emekçileri arasında düşünsel bir yaklaşmanın olup olamayacağına yönelik değerlendirmelerde bulunma şansı tanımaktadır. Çünkü sınıfsal pozisyon alış, toplumsal etkileşim süreçlerinin bir bileşeni olarak, bireylerin bilinçlerinde yaşanan düşünsel dönüşüm sayesinde olanaklı hale gelmektedir.

Yanıtlayıcıların boş zaman değerlendirme alışkanlıklarına yönelik verdiği yanıtlardan yola çıkılarak "sektör emekçileri, boş zaman bulduklarında BİT temelli donanım ve etkinliklerden uzak durmaya çalışmaktadır" şeklinde bir gözlem formüle edilebilir. Görüşme örnekleminde alınan yanıtlar doğrultusunda, örneklem

kapsamındaki sektör emekçilerinin, çalışmaya dışında kalan zamanlarında BİT temelli donanımlarla veya yazılımlarla ilgilenmeme eğilimi sergiledikleri sonucuna ulaşıldığı belirtilebilir. Bunun yanı sıra boş zamanını internet başında geçirdiğini (Kurthan), evde kalmayı ve insanlarla internet üzerinden iletişime geçmeyi tercih ettiğini (Alpercan) belirten yanıtlayıcılar da bulunmaktadır.

Yanıtlayıcılar arasında, boş zamanlarını evde geçirmeyi tercih etmediklerini belirtenler ağırlıklıdır. Evli ve bekar yanıtlayıcılar arasında bir ayrım yapılacak olursa, evli olanların boş zamanlarının büyük bir bölümünü eşleriyle planladıkları ortak etkinliklerle geçirirken, bekar olanların arkadaşlarla buluşmayı tercih ettikleri söylenebilir.

Esra, Adnan gibi kimi yanıtlayıcılar ise boş zamanın kendileri açısından tarif edilemeyeceğine vurgu yapmakta ve bunun bireyin kendisine ayırdığı zaman olarak mı yoksa hiçbir şey yapmayarak geçirdiği zaman olarak mı sınıflandırılması gerektiğine yönelik şüpheleri bulunduğunu vurgulamaktadır. Ela ise boş zamanın zihninde uyandırdığı anlama yönelik değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Boş zaman aslında bir zamanı tariflemek mümkün değil. Çünkü eğer hani bunu normal profesyonel yaşamınızın dışında kalan zaman olarak tarifliyorsak, bunu kendime ayırdığım zaman olarak tarifliyorum ve bunu yani her zaman istediğiniz gibi yönlendiremediğiniz zaman olarak tarifliyorum. Bazen zorunluluklarda, aileniz, özel yaşamınız, yani bir şekilde onların da etkisiyle şekillenen, ama gelip eğer onlardan da geriye kalan zamansa, sadece kendim için harcadığım zamandan bahsediyorsak da, işte keyif aldığım, beni deşarj eden, enerji toplamamı sağlayan, mutlu eden, keyif veren zaman diye düşünüyorum (Esra).

Mesela arkadaşlarla buluşup, bir zaman geçirme de hani belki bu sorunun kapsamına girebilecek bir yanıt olabilir. Fakat ben arkadaşlarla geçirilen zamanları da boş zaman olarak değerlendirmiyorum. Çünkü o da bir toplumsal ilişkileri, birlikte... (Adnan).

Boş zaman şöyle, boş zaman deyince rahatlıkla kitap okuyabileceğim, yığılı kitaplarımı bitirebileceğim. Bunun dışında, arkadaşlarıma zaman ayırabileceğim ya da hani çeşitli hobiler edinebileceğim ya da mevcut hobilerime zaman ayırabileceğim süreç geliyor aklıma (Ela).

Ömer de, Ela gibi boş zamanın anlamına yönelik değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Tembellik hakkı, yine hani dönüp dolaşıp oraya geliyor. Ne bileyim soluk alabildiğim alan diye tarifleyebilirim. Boş zaman derken buna odada uğraştığım alan, zamanı da kastediyorum. Yani televizyon karşısına yayılmak da bir tembellik hakkıdır, ne bileyim odada bir şeylerle uğraşmak da sonuçta benim için bir boş zaman (Ömer).

Spor yapma, sohbet etme gibi Fulcher ve Scott (1999) tarafından dikkat çekilen etkinliklerin, görüşme örneklemindeki yanıtlayıcılar tarafından boş zaman değerlendirme etkinlikleri olarak tercih edildiği görülmektedir.

Genelde hafta içleri artık hani son yine, daha böyle sokaklardan biraz daha böyle evde, daha sakin bir noktaya gittiğimi söyleyebilirim. Onun dışında çıktığımız zaman, havanın sıcak olduğu, işte bir mayıs ekim arası genelde ODTÜ'nün çimlerinde, sonra statta, ağaçların altında bir yerde. Mümkünse doğayla iç içe olabilmek arzumuz. Sıcak olduğu sürece. Onun dışında hafta sonları, Tunalı, Bestekar öyle (Mete).

Spor yapıyorum, boş gerçekten vakit bulduğum zaman mutlaka spor yapmaya çalışıyorum. İşte yoga, müthiş bir şey boş zaman değerlendirmek için veya açık havada herhangi bir şey. Ama oksijeni olan herhangi bir yerde, herhangi bir şey benim için kış yaz fark etmez, bol bol oksijen almak lazım. Alamıyoruz, zaten hayatımızın minimum 9 saati işyerinde geçiyor. Oksijen benim için boş zaman (Başak).

Boş zaman etkinliği olarak arkadaşlarla buluşmak, bir toplumsallaşma göstergesi olarak, örnekleme yer alan BİT sektörü gayri-maddi emekçileri açısından önemlidir. Çalışma zamanı dışında kalan zaman dilimi içerisinde bireylerin kendilerini mutlak şekilde eve kapatmaması, günümüz koşullarında, örnekleme yer alan BİT sektörü emekçilerinin bir kazanımı şeklinde değerlendirilebilir. Fakat toplumsallaşmanın içeriği, arkadaşlarla buluşup eğlenmenin ötesine geçmediği sürece, bireylerin sınıfsal pozisyon alma kapasitelerinin gelişimi bakımından bir anlam taşımamaktadır. Burada boş zaman etkinliklerinin sınıfsal pozisyon alma kapasitesi üzerinde yaratacağı etki gözetildiğinden dolayı böyle bir değerlendirmede bulunmaktadır. Boş zaman etkinliklerinin, mutlak bir şekilde BİT sektörü gayri-maddi emekçileri arasında sınıf temelli düşünsel bir yakınlaşmanın sağlanacağı zaman dilimi olarak görülmediği de vurgulanmalıdır.

Sonuç olarak boş zaman, günümüzde her zamankinden daha kapsamlı bir biçimde, metalaşarak, kapitalist sermaye birikiminin dolaysızhakimiyet alanı haline gelmiştir. Her türlü boş zaman eğlencesi, kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden üretimine hizmet etmektedir. Salonlarda yapılan spordan, sinemalarda izlenen filmlere, oyun konsollarında oynanan oyunlardan, restoranlarda yenen yemeğe kadar, yaşamın her anının kapitalizme bağımlı kılındığı günümüz koşullarında, BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin de, metalaşan boş zaman etkinliklerinden kendilerini soyutlamaları kolay değildir. Bireysel ve toplumsal yeniden üretim ve üretim etkinliklerini, meta dışı alana taşıma şansı olan BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin, sınıfsal bir pozisyon alma kapasitesi geliştirme şansının ortaya çıkacağı öne sürülebilir. Bu durum yalnızca BİT sektörü emekçileri açısından değil, işçi sınıfının tüm bileşenleri açısından geçerlidir.

SONUÇ

Bu çalışma, gayri-maddi emek kavramı ekseninde, yazılım tasarımı, yazılım mimarisi, yazılım geliştirme, grafik tasarım, yazılım özelleştirme, canlandırma (animasyon) ve çizgi film yapımı gibi görevleri üstlenen ve yaşamını, bir işverenle/proje sahibiyle kuracağı ücretli iş ilişkisi olmadan sürdürme şansı bulunmayan, işçi sınıfının yüksek vasıflı bölümünün bir bileşeni olarak, BİT sektörü emekçilerinin, gayri-maddi emek yazınında dikkat çekilen "devrimci özne-kurtuluş öznesi" olabilme kapasitesinin olanaklarını kuramsal ve olgusal boyutlarıyla incelemiştir. Bu inceleme, kapsamlı bir kuramsal tartışma çerçevesini de gerekli kılmıştır. Bu çerçevede gayri-maddi emek tartışması, tarihsel kapitalizmin çağdaş özellikleri ile ilişkisi bağlamında ele alınmıştır.

Yeni-liberal politikaların, Berlin Duvarı'nın yıkılışı ve SSCB'nin çözülmesi gibi nesnel gelişmelerden destek alarak etki alanını yaygınlaştırmasının yanı sıra, post-modern yaklaşımların, toplumsal sorunlara yönelik çözümlemelerde dayanak noktası olarak kullanılma yoğunluğunun artması, kapitalist üretim tarzını merkeze alan çözümlemeleri, akademik zeminlerde itibar kaybına uğratmıştır. Bu tez, yeni-liberal politikaların ve post-modern yaklaşımların etkisinden sıyrılarak, gayri-maddi emek tartışmasını, kapitalist toplumsal üretim ilişkilerinin yapısal eleştirisi bağlamında ele alan yaklaşımlar ekseninde değerlendirmeye çalışmıştır. Söz konusu çaba ekseninde, gayri-maddi emek tartışması, kapitalizmin işleyiş ilkelerini ortaya koyan klasik ve çağdaş Marksist yazının kavram setlerine müracaat edilmiştir. Dolayısıyla bu tez çalışması kavramsal bakımdan gayri-maddi emeğin post-modern kavranışına karşı bir pozisyona sahiptir. Hardt ve Negri (2011) gayri-maddi emeğin

Çokluk'un bir bileşeni olduğunu ifade etmekte ve genel anlamda işçi sınıfını, post-modern kimlik temelli mücadele bileşenleriyle eşitlemektedir. Bu tez ise işçi sınıfının kimlik temelli mücadele bileşenleriyle eşitlemenin ortaya çıkardığı sorunlara dikkat çekmeye çalışmıştır. Gayri maddi emek olgusu, bu tezde yapılmaya çalışıldığı şekliyle, sınıflar mücadelesinin analitik önceliği kavrayışını esas alan bir sınıf çözümlemesinin konusu edildiği ölçüde, tarihsel kapitalizmin güncel niteliklerini anlamakve kapitalizm ötesi bir tasavvuru geliştirebilmek bakımından da işlevselleşebilecektir.

Post-modern kavramlar ve bu kavramların politik mücadeleler alanında yarattığı etki, işçi sınıfı içi bileşenleri arasında bir yakınsamaya yol açmamış, tersine işçi sınıfı içi farklılıkları parçalanma noktasına taşımıştır. Örneğin, Hardt ve Negri (2011) ırkın veya cinsel kimliklerin birer sınıf olduğunu öne sürmektedir. Söz konusu sava karşı bir duruş ortaya koyma niyetinde olan bu tez çalışması, kimlikler politikasının birer bileşeni olan ırk, toplumsal cinsiyet ve etnisite temelli mücadelelerin kapitalizmkarşıtı pozisyon geliştirmesinin hayli zor olduğunu savunmuştur.

Kuramsal tartışmaların yürütüldüğü bölümlerde ifade edildiği gibi, bu tez çalışması, gayri-maddi emeğin barındırdığı kavramsal tutarsızlıkların farkındadır. Bu tutarsızlıklar göz önünde tutulmak kaydıyla, güncel emek sosyolojisi yazınıni işgal eden önemli bir tartışma olarak gayri-maddi emek bu çalışmanın merkezinde yer almış, gayri-maddi emek kapsamındaki BİT sektörü emekçileri, bu tezin inceleme öznesiolarak seçilmiştir. Böyle bir seçim yapılmasında hem BİT sektörünün kapitalizm bakımından taşıdığı önemi anlama merakı hem de gayri-maddi emek yazınında Hardt ve Negri tarafından vurgulanan, BİT sektöründe uzmanlaşmış emek

gücü içinden devrimci özne çıkabileceği savı etkili olmuştur. Hardt ve Negri'nin bu savı eleştirel bir bakış açısıyla ele alınmaya çalışılmıştır.

Lazzarato (1996) başta olmak üzere, Dowling, Nunes ve Trott (2007), Fortunati (2007), Trott (2007) ile Hardt ve Negri'nin (2011) gayri-maddi emeğin tanımına ilişkin, "metaların bilgisel ve kültürel içeriğini üreten emek" vurgusu da bu gayri-maddi emek tartışmasına duyulan ilgiyi arttırmıştır. Metaların bilgisel ve kültürel içeriğinde tasarım ve zihinsel üretim önemli bir yere sahip olup, bu üretimi yerine getirenlerin gayri-maddi bir ürün ortaya koyduğu değerlendirmesine ilgili yazında yaygın olarak rastlanmaktadır. Tasarım ve zihinsel üretim, yalnızca kapitalist üretim tarzı altındaki üretim süreçlerine değil, her canlı etkinliğine özgüdür. Bu nedenle Marx (2012a), arının petek yaparken ortaya koyduğu tasarımın, bir mimarı kısıktırabilecek nitelikte olabileceğini vurgulamaktadır.

Gayri-maddi emeğin tanımında yer alan, "metaların bilgisel ve kültürel içeriğini oluşturan emek" vurgusu, bu tez çalışması bakımından önemli bulunmaktadır; ne var ki aynı önem, gayri-maddi emeğin bileşeni olduğu belirtilen (Hardt 1999; Hardt ve Negri, 2008; Hardt ve Negri, 2011) duygulanımsal emek tartışmalarına verilmiş değildir. Çünkü duygulanımsal emek, gayri-maddi emek tartışması kapsamında değerlendirilen yüksek vasıflı etkinliklerde (BİT gibi) yer alan emek gücünü, bu tür etkinliklerde yer alma olanağı bulunmayan emek gücüyle (örneğin hastabakıcılık, hızlı yemek restoranlarında garsonluk vb.) aynı bağlamda değerlendirmekte ve kimi noktalarda da BİT sektöründe yürütülen etkinliklerin de hizmetlerin birer bileşeni olduğu izlenimini uyandıracak kafa karışıklıklarına temel hazırlamaktadır.

Gayri-maddi emeğin şemsiye kavram olarak altında barındırdığı birbirinden farklı etkinliklere yönelik bütüncül bir yaklaşım geliştirmek olanaklı değildir. Bu nedenle gayri-maddi emek kapsamında olduğu vurgulanan etkinliklerin çözümlenme girişiminde, her bir etkinliğin sermaye açısından niteliğine ve her bir etkinliği yerine getiren emek gücünün, sermayeyle kurduğu ilişkiye ayrı ayrı odaklanması gereklidir. Gayri-maddi emeğin anlaşılmasındaki zorluklar, kapitalist üretim tarzı açısından taşıdığı anlamla ilişkilendirilerek kolaylaştırılabilir. Bu tür bir yaklaşım, gayri-maddi emek kapsamında olan bir etkinliğin artı değer üretimi açısından önemini veya önemsizliğini ve de bu etkinliği yerine getiren emek gücünün, işçi sınıfının mı yoksa küçük burjuvazi veya burjuvazinin mi birer bileşeni olduğunu ortaya koyacaktır. Gayri-maddi emek yazınındaki savlardan yola çıkılarak, bir bilgisayar mühendisinin gayri-maddi maddi üretim süreçlerinde rol aldığı ifade edilebilir. Fakat böyle bir üretim sürecinde yer alması, bilgisayar mühendisinin doğrudan işçi sınıfı veya işçi sınıfı dışı bir konumda olduğuna yönelik çözümleme yapabilmeyi olanaklı kılmamaktadır. Bu nedenle, bilgisayar mühendisinin üretim ilişkilerindeki konumuna odaklanılmalıdır. Bunun neden gerekli olduğu tüm çalışma boyunca tartışılmıştır.

Gayri-maddi emek, hem sermaye birikim sürecine katkı yapan hem de kapitalist üretim tarzının düşünsel egemenliğini üreten/yenidenüreten etkinlikleri kapsayan bir kavram olarak önemsenmelidir. Buradan yola çıkarak, "reklamcılar kapitalist anlamda üretken olmasalar bile, kapitalizmin ideolojik yeniden üretimi gözetildiğinde, sistem bakımından üretken emek kadar önem taşımaktadır" şeklinde bir yorumda bulunulabilir. Günümüzde, bireylerin beğenileri, yaşam tarzları, artı değer üretim sürecinin en üst düzeye çıkarılması amacıyla yönlendirilmektedir. Bu

noktada gayri-maddi emeğin, hem metaların beğenilere hitap eden içeriğini üretenleri (örneğin doğa sporlarında kullanılan ayakkabıların, su geçirmez niteliğinin nasıl sağlanacağını düşünen ve ayakkabının diğer teknik niteliklerini tasarlayanlar), hem de bu içeriğin talep edilmesini sağlayacak propagandayı yürütenleri (söz konusu ürünün tanıtımı ve ürüne yönelik reklamın içeriğini hazırlayanlar) kapsamına aldığı söylenebilir. Bu durum gayri-maddi emeğin farklı bileşenleriyle, kapitalist anlamda üretken ve üretken olmayan emek etkinliklerini kapsadığını ortaya koymaktadır.

Gayri-maddi emeğin, üretken emek, üretken-olmayan emek tartışmasıyla bağlantısı bu çalışmada, gayri-maddi emek kapsamına giren etkinliklerin birbirinden bağımsız şekilde ele alınması aracılığıyla kurulmaya çalışılmıştır. İlgili yazında, gayri-maddi emek kapsamına girdiği belirtilen her etkinliğin kesin bir biçimde üretken emek veya üretken-olmayan emek altında sınıflandırıldığı öne sürülmemiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi, gayri-maddi emek kapsamında sınıflandırılabilen olan bilgisayar mühendisliğinin, üretken veya üreten-olmayan emek kapsamında değerlendirilmesi, yalnızca mesleğe odaklanılarak mümkün olmayabilir. Bilgisayar mühendisinin, elde ettiği ücretin karşılığında sermaye birikimine katkı sağlayıp sağlamadığı, bilgisayar mühendisinin emeğinden faydalanan gerçek veya tüzel kişinin, bilgisayar mühendisinin emeğini, gerçekleştireceği başka bir üretimin bileşeni olarak kullanıp kullanmadığı, bilgisayar mühendisi tarafından harcanan emeğin kar amacı güdülmeyen kamusal bir amaca hizmet edip etmediği gibi birçok değişkene odaklanılmalıdır. Kısacası gayri-maddi emeğin, kapitalist anlamda üretken olup olmadığının durumsallık gösterdiğine bu çalışmada vurgu yapılmıştır.

Gayri-maddi emek tartışması yürütülürken, maddi üretiminin önemini yitirdiği veya yaşam alanının her geçen gün daha da gayri-maddi bir nitelik

kazandığı gibi bir sav öne sürülmemiştir. Maddi üretim hala kapitalist üretim tarzı için zorunludur ve önümüzdeki dönemde de bu böyle olmaya devam edecektir. Maddi üretim olmaksızın, kapitalist üretim tarzının varlığı bir yana, insan yaşamının sürdürülmesi dahi tartışmalı hale gelecektir. Gayri-maddi üretim altında sınıflandırılan etkinliklerin, kapitalist ilişkilerin devamlılığına dolaylı/dolaysız katkı sağlama noktasında işlevselleştiği belirtilebilir. Bu sava ilişkin ayrıntılar kuramsal tartışmanın yürütüldüğü bölümlerde ele alınmıştır.

1970'lerden itibaren hizmetler sektörünün gelişimi, profesyonel mesleklerdeki artış, işçi sınıfının kapsamına yönelik tartışmaları da etkilemiştir. Profesyonellerin ayrı bir sınıf olduğundan (Ehrenreich ve Ehrenreich, 1979), yalnızca kapitalist anlamda üretken olan emeğin işçi sınıfına dahil edilmesi (Poulantzas, 1975) gerektiğine, sınıfların çelişkili konumları barındırdığından (Wright, 1980), kültürel, sosyal ve ekonomik sermayeye göre (Bourdieu, 1986) sınıfların belirlenmesine kadar, son kırk yılda yoğunlaşan tartışmalar sonucunda, toplumsal sınıflara yönelik yazın, okuyucuların ve araştırmacıların işini zorlaştıracak şekilde genişleyip çeşitlenmiştir. Toplumsal sınıflar yazınına yönelik bir tanışıklık yoksa, sınıfların yalnızca elde edilen gelir, statü veya yaşam tarzıyla bağlantılı bir çerçeveye sahip olduğu yanılgısına rahatlıkla düşülebilir. Bu tür bir yanılgıya düşülmesinin önüne, maddi üretim ilişkileri merkezli bir bakış açısı geliştirilmesi suretiyle geçilebilir. Bu çalışmadaki tüm çözümleme girişimlerinde üretim ilişkileri merkezli bir bakış açısıyla hareket edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada, sınıfsal konumlanışla sınıfsal pozisyon alışı arasında bir fark olduğu vurgulanmıştır. Bireylerin üretim ilişkileri içinde aldıkları konum, üretim araçlarının mülkiyeti üzerinde sahipliklerinin olup olmadığı, ücretli iş ilişkisi dışında

yaşamlarını sürdürmek için gelir elde edecekleri farklı olanaklarının bulunup bulunmadığı gibi ölçütlerle ilgilidir ve nesnellik arz eder. Sınıfsal pozisyon alışın ise bütünlüklü bir toplumsallaşma sürecinin sonucunda, işçi sınıfı bileşenlerinin edineceği bilinçle olanaklı hale geleceği vurgulanmıştır. Sınıfsal pozisyon alış, sınıf mücadelesinde devrimci özne olabilme kapasitesi taşımanın temellerini de oluşturmaktadır. Sınıf oluşumu bu çalışmada, işçi sınıfının nesnel varlığının ötesinde, politik ve toplumsal bir güç olabilme kapasitesinin sınırlarını belirleyen süreci niteleyen bir kavram olarak kullanılmıştır. İşçi sınıfının farklı bölümlerinde yer alan bileşenlerin, toplumsal ve politik bir güç olabilme kapasitesini ortaya çıkaracak düşünsel ve eylemsel ortaklaşma zemininin yaratılması, sınıf oluşum süreci açısından belirleyicidir. Fakat günümüzde, işçi sınıfı içinde bir kesit olarak belirli vasıflara sahip grup veya grupların sınırlı düzeyde ortaklaşma olanağı bulabilmesi dahi kolay gözükmemektedir.

Bu çalışmada işçi sınıfı bileşenlerinin elde ettikleri ücret geliri, etkileşim içine girdikleri toplumsal çevreler, benimsemiş oldukları yaşam tarzları gibi değişkenler nedeniyle, sınıfsal bir pozisyon alma olanaklarının sınırlandığı da öne sürülmüştür. İşçi sınıfı bileşenlerinin sınıfsal pozisyon alış yada kolektif mücadele sergileyiş olanaklarının sınırlı olması, sınıfsal konumlarının çözümlenmesi bakımından herhangi bir belirleyicilik taşımaz. İşçi sınıfının politik ve toplumsal bir güç görünümü taşınamaması, "işçi sınıfı yoktur", "işçi sınıfı tarihe karışmıştır" şeklindeki değerlendirmelerin doğru olduğu anlamına gelmemektedir. Kapitalist üretim tarzının varlığı aynı zamanda işçi sınıfının da varlığının kanıtıdır. Burada önemsenen, işçi sınıfı içindeki farklı bileşenler arasında sağlanacak ortaklaşmanın, işçi sınıfını birleşik politik ve toplumsal bir güç haline getirebilmesidir.

BİT sektörü hem başlı başına bir sektör hem de diğer sektörlerle birçok kesişim noktası olan teknolojik taban görevi görmektedir. Bu sav, çalışmanın dördüncü bölümünde, BİT sektörünün dünya genelindeki görünümüne yönelik gerçekleştirilen değerlendirmelerle desteklenmeye çalışılmıştır. BİT sektöründe üretim süreçleri, diğer sektörlerde olduğu gibi kapitalizmin küresel ilişkileri ekseninde sürdürülmektedir. Sektörde belirleyiciliği olan şirketlerin köken ülkesi ağırlıklı olarak ABD, AB, Japonya, Güney Kore ve Tayvan'dır. Bu ülkeler, BİT temelli donanım üretimi açısından öncü konumda bulunmaktadır. BİT'te yazılım ve donanım birlikteliğinin esas olduğu anımsanırsa, söz konusu coğrafyaların, yazılım üretiminde de öncü bir rol üstlendiği söylenebilir. Türkiye açısından ise BİT sektörü sınırlı ekonomik kapasiteye ve istihdam olanaklarına sahiptir. Bu sonuca sektör raporlarının, TÜİK verilerinin, Türkiye ve Dünya ekonomisinin güncel niteliklerine yönelik yazının incelenmesi sonucu ulaşılmıştır. Türkiye'nin, kapitalizmin küresel ilişkileri içinde kendisine biçilen rol ve Türkiye kapitalizminin yapısal sorunları, Türkiye'nin BİT alanında hem donanım hem de yazılım üretimi aracılığıyla belirleyici bir ülke konumuna yükselmesi önünde engel oluşturmaktadır. Sektöre dönük emek gücünün yetiştirilmesine yönelik kapasite yetersizliği ve sektörde istihdam edilecek emek gücünün teknik konularda uluslararası gelişmeleri takip edebilecek düzeyde yabancı dil bilgisinden mahrum olması da, BİT sektörünün ülke içindeki sınırlı kapasitesine gerekçe oluşturmaktadır. Türkiye'de BİT sektörü varlığı ağırlıklı olarak, mobil iletişim ve internet altyapısına yönelik yatırımlar ile çokuluslu şirketlerce üretilen BİT donanımlarının (akıllı telefon, akıllı televizyon, tablet, bilgisayar bileşenleri vb.) ülke içi pazarda satışı üzerinden görünür hale gelmektedir. Türkiye'de BİT donanım üretimi açısından sınırlı bir kapasiteye sahiptir. Bunun

yazılım üretimi açısından da geçerli olduğu ifade edilebilir. Türkiye'de, BİT sektörü gayri-maddi üretiminin önemli bir bölümü İstanbul, Ankara ve İzmir'deki Teknoloji Geliştirme Bölgelerinde gerçekleştirilmektedir. Türkiye'nin söz konusu sınırlı kapasitesine karşın, dünya genelinde olduğu gibi, bu sektör kapitalist birikim açısından belirleyicidir. Tam da bu nedenle sektör emekçilerinin çalışma ve yaşam koşulları, işçi sınıfının diğer bileşenlerine göre -şirket büyüklüğü, kıdem, vasıf ve yapılan işin nitelikleri göz önünde tutulmak kaydıyla- daha olumlu bir görünüm sergilemektedir.

Bu çalışmanın kavramsal tartışma ekseninin merkezini kapitalist üretim tarzının güncel nitelikleri ve toplumsal sınıflar oluşturmuştur. Bu çalışma bağlamında gerçekleştirilen saha çalışmasının inceleme öznesi Türkiye özelinde, BİT sektörü gayri-maddi emekçileridir. Bu çalışma, işçi sınıfı bileşeni olarak kavranması gereken BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin, sınıfsal pozisyon alışı olanaklarını keşfetmenin peşinden koşmuştur. Saha çalışması örneklemini Ankara'da yerleşik olan ve BİT sektörünün gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçiler arasından amaca dönük olarak seçilmiştir. Tamamı belirli bir mesleki ve teknik eğitim sürecinden geçmiş yanıtlayıcılara yöneltilen sorular aracılığıyla, sektör emekçilerinin, sınıfsal pozisyon alma olanaklarının sınırları keşfedilmeye çalışılmıştır.

Sosyo-ekonomik köken olarak, tamamına yakını işçi sınıfının farklı bölümlerinde konumlanmış ailelerden gelen sektör emekçilerinin toplumsallaşma deneyimleri ve düşünsel gelişim süreçleri, kimi noktalarda birbirinden oldukça farklı bir görünüm sergilemektedir.

Aynı sektörün farklı alt sektörlerinde çalışıp, benzer mesleki teknik eğitim süreçlerinden geçmiş ve sermayeyle kurduğu ilişki örüntüleri benzeşen emekçiler arasında, düşünsel anlamda kayda değer farklılaşmaların olduğu da bir saha çalışması bulgusu olarak vurgulanmalıdır. Bu durum, bireylerin sınıfsal pozisyon alabilmeleri için önemli bir bilinçlenme sürecinden geçmelerinin zorunlu olduğunu ortaya koymaktadır. İşçi sınıfının yüksek vasıflı bölümünün bir bileşeni olarak BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin toplumsal mücadeleler alanında öncü bir rol üstlenebilme kapasitesi, halihazırda işgal ettikleri konumun ötesinde bir anlam taşımaktadır. Sektör emekçilerinin toplumsallaşma deneyimlerinden, emek piyasasında girdikleri etkileşime, işçi sınıfının diğer bölümleriyle kurduğu düşünsel ve eylemsel temastan, dünyayı algılayış biçimine kadar farklı bileşenler, bu kesimin toplumsal mücadeleler alanında öncü bir rol üstlenip üstlenemeyeceğine ilişkin fikir vermektedir. Aynı sınıf bölümünde bulunmak, düşünsel anlamda da bir yaklaşma anlamına gelmemektedir.

Saha çalışması bulguları, Türkiye'deki BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin, henüz işçi sınıfına öncülük edebilecek devrimci bir özne kapasitesi taşımadıklarını ortaya koymuştur. Saha çalışması bulgusu olarak söz etmek gerekirse, BİT sektörü içinde sınıfsal öz farkındalık derecesi ve toplumsal mücadele deneyimi yüksek emekçiler bulunmakla birlikte, devrimci özne niteliği taşıyacak sınıfsal pozisyon alabilme olanaklarının bulunmadığı söylenebilir. Bu çalışmada, parçadan bütüne gidilmiş; yani toplumsal ilişkilerin bütünlüklü bir süreci olan sınıf oluşumu ve devrimci özne olabilme kapasitesi, bireylerin kurduğu veya kuracağı toplumsal ilişkilerin nitelikleri ile onların üretim ilişkileri içindeki yerlerine odaklanılarak çözümlenmeye çalışılmıştır.

Türkiye'deki BİT sektörü gayri-maddi emekçileri halihazırda sosyo-ekonomik açıdan işçi sınıfının diğer bölümleri içindeki ayrıcalıklı konumlarını korumaya devam etmektedir. Bu da, sektör emekçilerinin kolektif mücadele kapasitesi geliştirmesi önündeki engellerden biri olarak durmaktadır. Elde edilen gelirin görece yüksek olması, emekçiler üzerinde yanıltıcı bir etki yaratarak, her türlü toplumsallaşma sürecinden kendilerini dışlama eğilimi sergilemelerine neden olmaktadır. Bu eğilimin, sektör emekçileri tarafından bir tür korunma refleksiyle yapıldığı söylenebilir. Sektör emekçilerinin şimdiye kadar edindikleri toplumsallaşma deneyimleri, politikayla ve toplumsal mücadeleler alanındaki kavramlarla olan zayıf bağı da sınıfsal pozisyon geliştirebilmeleri önündeki diğer bir engeldir.

Sınıf dışı toplumsallaşma deneyimleri, ağırlıklı olarak işçi sınıfının düşük vasıflı bölümlerini etkilemektedir. Yüksek vasıflı bölümleride, BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinde görüldüğü gibi sınıf merkezli toplumsallaşma deneyimlerine karşı mesafeli bir duruş sergilemektedir. BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin halihazırdaki sosyo-ekonomik koşullarının geçireceği aşağı yönlü bir dönüşüm, bireyselleşme deneyimlerinin sınıf merkezli bir toplumsallaşmaya doğru dönüşümüne öncülük edebilir. Böyle bir olasılık işçi sınıfının düşük vasıflı bölümlerinin sınıf dışı toplumsallaşma deneyimlerinin egemenliğinden çıkışını da destekleyip, işçi sınıfı bölümleri arasında bir ortaklık kurulmasını olanaklı hale getirebilir. Sınıfsal pozisyon almadan, işçi sınıfının belirli bir bölümünü oluşturan bileşenlerin devrimci özne konumuna erişmesi olanaksızdır. Sonuç olarak hem sınıfsal pozisyon alabilme hem de devrimci özne niteliğine kavuşabilme birey ve toplum arasındaki karşılıklı ve yoğun bir etkileşimi zorunlu kılmaktadır.

Gayri-maddi emek kavramı ekseninde yürütülen tartışmalar entelektüel anlamda ufuk açıcıdır. Entelektüel tartışma bağlamında düşünüldüğünde, 1970'lerden beri yürütülen tüm post tartışmalar kıymetlidir ve dikkate değerdir. Fakat burada, önemli olan, kapitalist birikim dinamiklerinin emekçi kitleler üzerinde yarattığı baskıyı vesömürüyü ortadan kaldıracak politik ve toplumsal mücadeleler alanı için; sınıf mücadelesi için fikir üretmektir. *Post* tartışmalar, böylesi bir fikir üretiminde zayıf kalmıştır, hatta *post-* tartışmaların kapitalist üretim tarzından kaynaklı sorunları kendisine dert edinme gibi bir kaygısı da bulunmamıştır. Üstelik gayri-maddi emek tartışması, ileri kapitalist coğrafyalar bağlamında daha anlamlı bir tartışma çerçevesi sunmaktadır. Türkiye gibi, çalışma yaşamı ciddi sorunlarla dolu coğrafyalarda gayri-maddi emek tartışması sınırlı bir emekçi kitlesini kapsamına almaktadır. Alman siyaset bilimci Henfried Münkler (2011) "*Modern çağdaş dünyamızda, Batı'nın hizmet üreten toplumlarında veya ileri derecede sanayileşmiş Kuzey ülkelerinde yaşanan sömürüden çok, Üçüncü Dünya olarak anılan ülkelerdeki sömürüye odaklanmamız gerekir. İnsanların, asgari ücret için günde on iki saatten fazla bir süreyle, sefalet içinde çalıştığı toplumlardaki sömürüye bakmadan, bizim toplumumuzdaki sömürüye odaklanmayı yakışsız bulduğumu açıkça belirtmek istiyorum*" diyerek kapitalist üretim tarzına yönelik tartışmaların ve araştırmaların daha kitlesel ve kapsayıcı olması gerektiğine dikkat çekmektedir.

Gayri-maddi emek ekseninde yürütülen tartışmaların, araştırmacıların entelektüel birikimine yapacağı katkı şüphesizdir. Emek sosyolojisi yazınına gayri-maddi emek ekseninde yürütülen tartışmalar aracılığıyla katkı yapmak isteyen araştırmacıların, gayri-maddi emeğin post-modern büyüüne kapılmamaları

önemlidir. Bu tezdetüm post modern önermelere karşın, entelektüel çözümlemesinin ve politik mücadelesinin merkezine işçi sınıfınıalan bir yaklaşımın izi sürülmüştür.

Saha çalışmasına dayalı olarak ulaşılan sonuçlar hakkında da şu saptamaların yapılması mümkündür: Türkiye'nin, kapitalizmin küresel ilişkilerine eklemlenme örüntüleriyle bağlantılı bir biçimde BİT sektörünün ülke içindeki nitelikleri ele alınmış; BİT sektörünün, Türkiye kapitalizmi açısından sınırlı bir kapasiteye sahip olduğu, incelenen sektör raporları ve Türkiye ekonomisinin genel görünümüne yönelik yazının taranması sonucu anlaşılmıştır. BİT temelli gayri-maddi üretimin, Türkiye sınırları içinde yürütülen BİT temelli etkinliklerin tamamı içindeki en sınırlı paya sahip bileşen olduğu öğrenilmiştir. BİT sektörü içinde, Türkiye kapitalizmi açısından en önemli olan bileşenin ise ticari etkinlikler olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bilişim ve iletişim olarak ikiye ayrıldığında, BİT sektörü açısından, Türkiye'de iletişim altyapısına, bilişim altyapısından daha fazla önem gösterildiği, sektör raporlarının incelenmesi sonucunda kavranmıştır.

Türkiye'nin çokuluslu BİT şirketleri açısından "gelecek vaat eden bir pazar olduğu" savıyla ele alınan sektör raporlarında, Türkiye'de BİT temelli ticaret kapasitesine, Türkiye'nin BİT temelli üretim süreçlerinde bir aktör olabilme şansından daha fazla vurgu yapıldığı görülmektedir. Bu vurgu, Türkiye kapitalizminin güncel koşullar altındaki işleyiş ilkelerinin de anlaşılmasını sağlamaktadır. İç piyasada -borçluluğa bağımlı olsa bile- talebin canlı tutulması, yabancı sermaye girişinin devlet tahvilleri aracılığıyla sağlanması, yapı etkinliklerinin (inşaat sektörü) sanayi üretiminden daha merkezi bir büyüme bileşeni olarak görülmesi, teknolojik altyapı ve sermaye birikimi gerektiren BİT gibi

sektörlerden çok, tekstil gibi sektörlerde ağırlık verilmesi, Türkiye kapitalizminin güncel niteliklerini oluşturmaktadır.

BİT'in hem maddi hem de gayri-maddi üretim süreçleri açısından, kapitalizmin merkez coğrafyalarıyla karşılaştırıldığında, Türkiye'nin daha geride olduğu anlaşılmaktadır. Bu geri kalışın temel gerekçeleri şöyle listelenebilir: Teknik altyapı ve sermaye birikimi yetersizliği, sektörün gereksinim duyduğu vasıflardaki emek gücünün yetiştirilmemesi, üniversite düzeyindeki eğitimin yetersiz olması ve emek gücünün yabancı dil bilgisi açısından zayıf kalması.

BİT sektörünün maddi üretim süreçleri (bilgisayar donanımları, akıllı televizyonlar, akıllı telefonlar vb) ve gayri-maddi üretim süreçleri (donanımları çalıştıracak genel amaçlı işletim sistemleri, amaca yönelik üretilmiş yazılımlar ile yazılımların değiştirilmesi ve geliştirilmesi gibi) açısından ayrı ayrı değerlendirildiğinde, maddi üretim süreçleri bakımından Türkiye'nin donanım üreticisinden çok donanım montajcısı konumunda bulunduğu söylenebilir. Teknolojisi çokuluslu EHÜ, OTÜ veya OMÜ şirketlerince geliştirilen donanımların montajı açısından Türkiye'nin, devletin sağladığı teşvikler (serbest üretim bölgeleri ve veya ihracat işlem bölgeleri özelinde düşünüldüğünde) ve Avrupa pazarına yakın oluşu nedeniyle tercih edildiği söylenebilir.

BİT sektörü gayri-maddi etkinlikleri açısından düşünüldüğünde ise, Türkiye'nin bu alanda dünyanın oldukça gerisinde kaldığı, sektör raporlarında gerçekleştirilen değerlendirmeler sayesinde anlaşılmaktadır (YASED 2012, YASED 2014). Türkiye'de sürdürülen BİT temelli etkinliklerin toplamı içinde -gayri-maddi BİT etkinliği olarak- yazılım üretimiyle, hizmet üretiminin dörtte bir oranında kaldığı, dünya genelinde yürütülen BİT temelli etkinliklerin toplamı içinde sözü edilen

iki etkinliğin payının yüzde 70'e ulaştığı vurgusu, BİT sektörü gayri-maddi etkinliklerinin Türkiye'deki sınırlı kapasitesinin de bir göstergesidir.

Türkiye'deki BİT sektörü gayri-maddi üretim süreçlerinin önemli bir bölümü 4691 sayılı Teknoloji Geliştirme Bölgeleri Kanunu çerçevesinde, üniversite yerleşkelerinde kurulmuş olan şirketlerde gerçekleştirilmektedir. TEKNOKENT, CYBERPARK veya TEKNOPARK adlarıyla anılan teknoloji geliştirme bölgeleri dışında bulunan şirketlerde de, BİT sektörünün Türkiye kapitalizmi içinde sınırlı kapasitesi bulunan gayri-maddi üretim etkinliklerinin yürütüldüğü belirtilmelidir. İster teknoloji geliştirme bölgeleri kapsamında ister dışında yer alsın, Türkiye'deki BİT sektörüne gayri-maddi üretim yapan şirketlerin büyük bir bölümü, kendilerine ihale edilmiş olan projelerin tamamlanması esasına göre üretim gerçekleştirmektedir. Belirli vade tarihi bulunan, yazılım geliştirme veya yazılım uyumlulaştırma projeleri, sektöre yönelik gayri-maddi üretim etkinliklerinin önemli kısmını oluşturmaktadır.

Saha çalışması örnekleme, nitelikleri yukarıdaki paragraflarda genel hatlarıyla açıklanan BİT sektörünün, gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçiler arasından amaca dönük olarak seçilmiştir. Hardt ve Negri'nin, BİT sektöründeki gayri-maddi üretim süreçlerini yürüten ve kontrol eden emek gücünün, kapitalist üretim tarzına karşı devrimci bir kapasite taşıyabileceği savının, Türkiye özelinde ne derece geçerli olup olamayacağını keşfetmek amacıyla yola çıkan bu çalışma, ilgili sektörün bağımlı ve azgelişmiş yapısı çerçevesinde, emekçilerin Hardt ve Negri'nin atfettiği gibi bir kapasiteyi (henüz) barındırmadıkları gibi bir ampirik gözlem sonucuna ulaşmıştır.

Bu çalışmada, saha bulgularının çözümlenmesinden önce, BİT sektörü gayri-maddi emekçilerine yüklenecek devrimci özne rolünün kavramsal içeriği

incelenmiştir. Kavrama yönelik kuramsal tartışmalar genel hatalarıyla ele alınmıştır. Klasik Marksizm, post-Marksizmekseninde yürütülen devrimci özne-kurtuluş öznesi tartışmalarına yoğunlaşmıştır. İşçi sınıfını, işçi sınıfı dışı toplumsal kategorilerle eşitleyen veya işçi sınıfından çok, Radikal Demokrasi veya Çokluk tartışmaları ekseninde, toplumsal mücadele süreçlerinin inşa edilmesini savunan yaklaşımlara yönelik değerlendirme ve eleştirilerde bulunulmuştur. Radikal Demokrasi ve Çokluk tartışmaları ekseninde yürütülen mücadele deneyimlerinin, mutlak bir şekilde kapitalizm karşıtı nitelik taşımak zorunda olmadığı çeşitli örnekler aracılığıyla değerlendirilmiştir. Kapitalizm karşıtı niteliği ancak, işçi sınıfı merkezli bir mücadele sürecinin barındırabileceği savunulmuştur.

Saha çalışması bulgularının çözümlemesine, yanıtlayıcıların sosyo-ekonomik geçmişi ile erken toplumsallaşma deneyimlerine yoğunlaşarak başlamıştır. Ailenin sosyo-ekonomik koşullarından, erken toplumsallaşma dönemi olarak nitelenen çocukluk ve ilk gençlik yıllarının geçtiği toplumsal çevreye kadar, farklı toplumsal etkileşim biçimlerinin, bireylerin emekçilik deneyimleri öncesinde edindikleri bilincin üzerinde etkisi olduğu savunulmuştur. Eğitim ve öğrenme süreçleri de bilincin gelişiminde etkili diğer bileşendir. Eğitim ve öğretim yalnızca çalışma yaşamı öncesi mesleki yetkinliğin elde edilmesi için emek harcanan zaman dilimini nitelememektedir. Eğitim ve öğretim, entelektüel kapasitenin her zaman genişletilmesinde etkin olan uğraşların bütünüdür. Günümüzde, deneyim ve entelektüel düzeyin yetersizliği veya farklı şekillerde yönlendirilmesi nedeniyle, sınıf dışı mücadele deneyimleriyle yakınlaşma içinde olan işçi sınıfı bileşenlerinin bu durumlarının sürekli aynı kalmayacağı ifade edilebilir.

Bireylerin düşünme, algılama ve davranma biçimlerinin şekillenmesindeki en büyük etkinintoplumsallaşma süreçleriyle bağlantılı olduğunu savunan bu çalışmanın yazarı, bireylerin girmiş olduğu ücretli iş ilişkisinin niteliklerine göre edindikleri deneyim ile öğrendiklerini, sınıfsal pozisyon alabilme olanaklarını etkileyen merkezi bir parametre olarak görmektedir. Bireyin ücretli iş ilişkisine başlaması (işçi sınıfı bölümleri içindeki konumlanışı), gelire ulaşma olanakları, işverenle kurduğu ilişkinin niteliği, emek süreci üzerindeki denetim kapasitesi, çalışma arkadaşlarıyla etkileşimi, emekçilerin yaşamalarının merkezinde yer alan ücretli iş ilişkisinin bilinç üzerinde yaratacağı etkinin birer göstergesidir.

BİT sektörünün gayri-maddi etkinliklerinde rol alan emekçileri bir bütün olarak ele alındığında, ücretli iş ilişkisinin nesnel görünümü açısından bir benzeşme olduğu söylenebilir. Bu benzeşme, alınan ücretten, çalışma koşullarına, çalışma arkadaşlarıyla etkileşimden, çalışma ortamına uyuma kadar birçok noktada kendini göstermektedir. Böyle bir benzeşmenin BİT sektörünün, oldukça özelleşmiş bir kesitine (yazılım geliştirilmesi, yazılımların diğer yazılım ve donanımlarla uyumlulaştırılması etkinliklerini yürüten emek gücüne) odaklanılmasından kaynaklandığı belirtilmelidir. BİT sektörünün birbirinden farklı çalışma deneyimlerini barındıran birçok alt etkinlik alanı olduğu göz önünde tutulduğunda, BİT sektöründe çalışan emekçilerin çalışma ve yaşam koşullarının standart bir nitelik taşımadığı açıktır.

Diğer yandan, ücretli iş ilişkisinin nesnel koşulları açısından aralarında benzeşme bulunan BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin, sosyo-ekonomik kökenleri ve erken toplumsallaşma deneyimleri arasında önemli farkların bulunması, ilgili emekçi grubuna yönelik -sınıfsal pozisyon alabilmenin göstergeleri açısından-

genel bir değerlendirme yapılmasını engellemektedir. Sınıfsal pozisyon alabilmenin, yaşam deneyimi ve düşünsel kapasite aracılığıyla, toplumsal duyarlılıkların geliştirilmesi, bireysel çıkar, hedef ve çekincelerin geri plana itilebilmesiyle olanaklı hale geleceği ifade edilebilir. Yanıtlar bireysel düzeyde ele alındığında, bazı yanıtlayıcıların, hem aile ve toplumsallaştığı çevre hem de bunların etkisiyle daha da belirleyici bir rol kazanan entelektüel merak nedeniyle, çalışma yaşamına ve kapitalist üretim tarzının genel işleyişine yönelik bir takım fikirler edindiği ve belirli düzeyde toplumsal mücadeleler alanına yönelik değerlendirmelerde bulunabildiği tespit edilmiştir. Bu durum, "bireysel düzeyde ilgi, kişilerin sınıfsal pozisyon alabilme kapasitesinin gelişimine katkı sağlamaktadır" şeklinde bir yorumu olanaklı kılmaktadır. Diğer yandan, yanıtlayıcıların önemli bir bölümünün, çalışma yaşamı ve kapitalist üretim tarzının işleyişine yönelik sınırlı bilgisi olduğu veya hiç olmadığı anlaşılmıştır. Söz konusu sorunun, toplumsal mücadelelerin dinamizm kazanacağı anlarda yaşanacak toplumsal etkileşimle aşılabileceği öne sürülebilir. Bu noktada ise yanıtlayıcıların, toplumsal mücadeleler alanına yönelik, içselleştirmiş oldukları kimi yargıların birer engel oluşturacağı ifade edilebilir. Örneğin Başak'ın, politik yönelimini açıklarken söylediği sözler, belirli kavramların ve olguların, zihinlerde önceden edinilmiş bilgiler aracılığıyla nasıl sınıflandırıldığına iyi bir örnektir:

Gezi olaylarından önce sorsaydınız, sol tarafta derdim. Gezi olaylarından sonra tamamen apolitik diyorum. Çünkü herkesin nemalanmaya çalışması, acayip çok sınırlarımı bozdu o olayda. Yani gelip parti bayraklarıyla ortamı tamamen çirkinleştirdiklerini düşünüyorum. Oradaki amacı saptırdılar. Bu yüzden haklıyken, haksız duruma düştü. Oradaki insanlar haklı bir şey için bağırıırken, haksız duruma düştüler. Siyasetin her girdiği yeri kirlettiğini düşünüyorum. Oy yüzden apolitikim tamamen. Şu an seçim olsa kime oy verirsin deseler, kesinlikle düşünürüm yani. Oy vermek zorundayım, ama oy vereceğim partiye gerçekten isteyerek vermeyebilirim şu anda (Başak).

BİT sektörünün, sektörde çalışan gayri-maddi emekçilere sunduğu ve halihazırda devam eden görece olumlu yaşam koşulları, sektör emekçilerinin

“avantajlı konumlarını” koruma düşüncesiyle hareket etmelerine temel oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, sektör emekçilerinin sahip oldukları meslekler ve edindikleri mesleki ve teknik bilgi ile çalışma yaşamının ilerleyen dönemlerinde, kendilerine küçük burjuvazi veya burjuvazi içinde yer bulacaklarını düşünmeleri de kolektif mücadele kapasitesi bakımından sınırlayıcı bir etki yaratmaktadır. Politik bir yönelime sahip olup olmama da aynı bağlamda düşünülmelidir. Politik yönelimi olduğunu söyleyen yanıtlayıcıların önemli bir bölümünün görüşmeler sırasında ifade ettiği, "politik görüşüm ...dır, ama bu görüşün gerektirdiği gibi bir yaşam sürdürüyor muyum? O konuda pek emin değilim" şeklindeki sözlerinden yola çıkarak, "BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin örgütlü politikayla güçlü bağları bulunmamakta, politikaya ilgileri çoğunlukla düşünsel düzeyde kalmaktadır" denilebilir. Bu durum sektörel farktan kaynaklanmamaktadır. Türkiye’de, toplumun önemli bir bölümünde, örgütlülük konusuna yönelik mesafeli duruş, BİT sektörü emekçileri arasında da mevcuttur. BİT sektörü açısından fark yaratan, diğer birçok sektöre göre BİT sektöründe yüksek gelir elde etmenin yanı sıra, mülk sahibi sınıflar cephesine geçiş olanaklarının daha fazla olmasıdır. BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin, sınıfsal konum değişimi (işçi sınıfından küçük burjuvaziye, küçük burjuvaziden burjuvaziye) elde edebilecekleri yönündeki beklenti, tüm yanıtlayıcılar tarafından dile getirilmemiştir. Saha çalışması neticesinde BİT sektörünün gayri-maddi üretim süreçlerinde çalışan ve mesleki eğitimden geçmiş olan emekçilerin, böyle bir düşünceyi içselleştirmiş oldukları, rahatlıkla ileri sürülebilir. Bu durum emekçilerin, yaşamın geneline yönelik alacakları tavrın ve atacakları adımların üzerinde etkili olmaktadır.

Sınıfsal pozisyon alış, belirli düzeydeki politik ve entelektüel bilginin yanı sıra somut deneyimi de barındıran öğrenme ve özümseme sürecidir. Bireylerin (ailevi) sosyo-ekonomik geçmişinin yanı sıra, işçi sınıfı bileşeni olarak üretim ilişkileri içindeki konumlarının, sınıfsal pozisyon alabilme kapasiteleri üzerindeki belirleyiciliği mutlaklıdır. Nesnel koşulların yanı sıra düşünsel kapasitenin gelişim doğrultusu da, bireylerin sınıfsal pozisyon alabilme olanakları üzerinde etkilidir. Sınıfsal pozisyon alabilme kapasitesinin yüksek veya düşük profil sergilemesine göre, işçi sınıfını oluşturan emekçi bireylerin, kapitalizm karşıtı sınıfsal bilinç ve refleks gösterme olasılıkları da değişim göstermektedir. Bu değerlendirmelerin, günümüzde Türkiye'deki BİT sektörü içindeki gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçiler açısından geçerli olduğu ifade edilebilir. Hem maddi hem de gayri-maddi boyutlarıyla ele alındığında, Türkiye kapitalizmi içinde BİT sektörünün ve sektör emekçilerinin nicelik açısından oldukça sınırlı bir yerinin bulunması, çözümlemenin genelleştirilmesi açısından sınırlayıcı bir durumdur. BİT sektörü gayri-maddi emekçilerinin çalışma ve yaşam koşulları ile yaşam tarzı açısından, işçi sınıfının diğer bölümlerinden farklı bir görünüm sergilemesi ile kendilerine yükledikleri öznel anlam, önümüzdeki dönemde, yükselişe geçebilecek bir toplumsal mücadele sürecinde işçi sınıfı bileşenleri arasında merkezi bir özne rolünü üstlenip üstlenemeyecekleri hakkında da fikir verecektir.

Bu ölçütlerin ve sınıf mücadelelerinin, hem ülke hem de dünya genelinde sergilemiş olduğu durağan görünüm bir arada değerlendirildiğinde, Hardt ve Negri'nin başta *İmparatorluk* ve *Çokluk* olmak üzere, son on beş yılda yayımlanan eserlerinde dikkat çektikleri, gayri-maddi üretim süreçlerinin yaygınlaşmasına hem teknolojik taban oluşturarak hem de tek başına bir sektör niteliği taşıyarak katkıda

bulunan BİT sektöründe çalışan/istihdam edilen ve de "metaların bilgisel ve de kültürel içeriğini ürettiği" vurgulanan gayri-maddi emekçilerin, Türkiye özelinde işçi sınıfı içindeki diğer bileşenlere de öncülük edecek şekilde, sınıf mücadelelerini yönlendirecek devrimci bir özne kapasitesi henüz taşımadığı sonucuna, yürütülen kuramsal tartışmaların özümzenmesi ve gerçekleştirilen saha çalışması bulgularının çözümlenmesi aracılığıyla ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Akalın, A., (2007), "Duygulanımsal Emek Üzerine Notlar", **Birikim Dergisi**, Sayı 217, ss. 114-121
- Altıok, M., (2011), "Üretken ve Üretken Olmayan Emek Ayırımı Üzerine Bir Değerlendirme: Adam Smith'in "'Emeği' mi? Karl Marx'ın 'Değeri' mi?", **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 12, Sayı 1, s. 107-127
- Arslantunalı, M., (2007), "68 ve Devrimci Bir Özne Arayışı", <http://bianet.org/bianet/toplum/99262-68-ve-devrimci-bir-ozne-arayisi> (14.07.2014)
- Baran, P., Sweezy, .P., (1968), **Monopoly Capital An Essay on the Economic and Social Order**, First Edition, Pelican Books, Great Britain
- Barbrook, R., (2006), **The Class of the New**, www.theclassofthenew.net, (Erişim: 19.06.2011)
- Baudrillard, J., (2012), **Tüketim Toplumu Söylenceleri/Yapıları**, Çev. Hazal Deliceçaylı ve Ferda Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul
- Belek, İ., (2007), **Marksizm ve Sınıf Bilinci**, Dipnot Yayınları, Ankara
- Blunden, A., (2004), "Bourdieu on Status, Class and Structure", <http://home.mira.net/~andy/works/bourdieu-review.htm>, (Erişim: 03.03.2013)
- Boratav, K., (2004), **İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri**, 2. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara
- Boratav, K., (2005), **1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, 2. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara
- Boratav, K., (2013), "Olgunlaşmış Bir Sınıfsal Başkaldırı: Gezi Direnişi", **Gezi Direnişi Üzerine Düşünceler**, ss. 15-20, 1. Baskı, Derleyen: Özay Göztepe, NotaBene Yayınları, Ankara
- Bormann, S., Plank, L., (2010), "Under Pressure: Working Conditions and Economic Development in ICT Production in Central and Eastern Europe", **WEED-World Economy, Ecology and Development**, Berlin, http://www.pcglobal.org/files/under-pressure_final_version.pdf, (Erişim: 20.02.2014)

- Bourdieu, P., (1986), "Forms of Capital",
<https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/bourdieu-forms-capital.htm> (Erişim: 21.03.2013)
- Bourdieu, P., Wacquant, L., (2012), **Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar**, İletişim Yayınları, İstanbul
- Bourdeiu, P., (2015), **Ayrım Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi**, Heretik Yayınları, Ankara
- Bruschi, V., et. al, (2012), "PolyluxMarx Bildungs Material Zur Kapital-Lektüre Erster Band" 2. Auflage, Karl Dietz Verlag, Berlin,
http://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/sonst_publicationen/PolyluxMarx.pdf, (Erişim: 10.04.2014)
- Burris, V., (1986), "The Discovery of the New Middle Classes", **Theory and Society**, vol. 15, pp. 317-49, <http://pages.uoregon.edu/vburris/discovery.pdf>, (Erişim: 01.04.2013)
- Camfield, D., (2014), "Çokluk ve Kanguru", **Marksizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri**, Hazırlayanlar: Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak, ss. 91-119, Yordam Kitap, İstanbul
- ..., "Circuits of Capital", <http://www.marxists.org/glossary/terms/c/i.htm>, (Erişim: 06.10.2012)
- Chang, H-J., (2013), **Sanayileşmenin Gizli Tarihi**, 4. Baskı, Çev. Emin Akçaoğlu, Epos Yayınları, Ankara
- Coffey, W., J., (1996), "The 'Newer' International Division of Labour", **The Global Economy in Transition**, Edited by Peter W. Daniels , Longman Publishing Group, London
- ..., "Compound Annual Growth Rate-CAGR",
<http://www.investopedia.com/terms/c/cagr.asp> (Erişim: 29.07.2014)
- ..., "Copy Left", <http://c2.com/cgi/wiki?CopyLeft>, (Erişim: 10.10.2014)
- Coté, M., and Pybus, J., (2007), "Learning to Immaterial Labour 2.0: MySpace and Social Networks", **Ephemera**, Volume 7(1): 88-106, <http://www.ephemeraweb.org/journal/7-1/7-1cote-pybus.pdf>, (Erişim: 22.06.2010)
- Crehan, K., (2006), **Gramsci Kültür ve Antropoloji**, 1. Baskı, Çeviren: Ümit Aydoğmuş, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul
- Çelik, A., (2010), **Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)**, İletişim Yayınları, İstanbul

- Dicken, P., (2007), **Global ShiftMapping The Changing Contours Of The World Economy**, 5th Edition, SAGE Publications, London
- Dicken, P., (2011), **Global ShiftMapping The Changing Contours Of The World Economy**, 6th Edition, The Guilford Press, New York
- Dobi, S., Bugár, L., (2008), "Japanese Management Strategies", 6th International Conference on Management, Enterprise and Benchmarking, pp. 201-216, http://kgk.uni-obuda.hu/sites/default/files/17_Dobi.pdf, (Erişim: 01.03.2014)
- Dowling, E., (2007), "Producing the Dining Experience: Measure, Subjectivity and the Affective Worker", **Ephemera**, Volume 7(1), pp. 117-132, <http://www.ephemerajournal.org/sites/default/files/7-1dowling.pdf>, (Erişim: 23.04.2012)
- Dowling, E., Nunes, R., and Trott, B., (2007), "Immaterial and Affective Labour: Explored", **Ephemera**, Volume(7): 1-7, <http://www.ephemeraweb.org/journal/7-1/7-1editorial.pdf>, (Erişim: 22.06.2011)
- DPT, (2006), "Bilgi Toplumu Stratejisi 2006-2010", http://www.sgb.adalet.gov.tr/bilgibankasi/pdf/Strateji_Belgesi.pdf, (Erişim: 01.08.2014)
- Dworkin, D., (2012), **Sınıf Mücadeleleri**, Çev. Utku Özmakas, İletişim Yayınları, İstanbul
- Ehrenreich, B., and Ehrenreich, J., (1979), "The Professional-Managerial Class", **Between Labor and Capital**, pp. 5-45 South End Press, Boston
- Emirgil, B., F., (2010), "Yeni Kapitalizmde Emeği Sorunsallaştırmak: Emeğin Maddi-Olmayan Görünümleri, **Çalışma ve Toplum**, 2010/1 s. 221-238
- Engin, E., (1990), **Marksizm'de İşçi Sınıfının Kapsamı ve Türkiye**, 1. Basım, Alev Yayınları, İstanbul
- Erdoğdu, S., (2006), **Küreselleşme Sürecinde Uluslararası Sendikacılık**, 1. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara
- Ernst, D.,(2005), "The New Mobility of Knowledge: Digital Information Systems and Digital Flagship Networks", **Digital Formations IT and New Architectures in the Global Realm**, Edited by Robert Latham and Saskia Sassen, pp. 91-114, Princeton University Press, New Jersey
- Eroğlu, B., (2012), "Meta Toplumsal Bir Üretim İlişkisidir", **Diylektik Sınıftır Komünalist Otonomi II**, Editör: Baysoy, A., C., ve diğerleri, ss. 43-53 Otonom Yayıncılık, İstanbul

- Esteban, M., A., "French Suburbs and Revolutionary Subject",
<http://www.stateofnature.org/frenchSuburbs.html> 28.09.2011
- Eurostat, (2008), "NACE Rev. 2, Statistical Classification of Economic Activities in the European Community",http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-RA-07-015/EN/KS-RA-07-015-EN.PDF, (Erişim: 26.10.2014)
- ..., (2014), "Fatih Projesi Çöktü", <http://www.odatv.com/n.php?n=fatih-projesi-coktu-3007141200>, (Erişim: 09.12.2014)
- Ferguson, N., (2006), **The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World**, Basic Books, New York
- ..., (2014), FIH about us, <http://www.fihmb.com/about/default.aspx>, (Erişim: 01.11.2014)
- Filc, D., and Ram, U., (2014), "Marxism after postmodernism: Rethinking the emancipatory political subject", **Current Sociology**, Vol. 62(3), pp. 295-313, Sagepublications, <http://csi.sagepub.com/content/62/3/295.short>, (Erişim: 18.04.2014)
- Fine, B., Saad-Filho, A., (2010), **Marx'ın Kapitali**, Çev. Nail Satlıgan, Yordam Kitap, İstanbul
- ..., Flextronics Company Profile, http://www.flextronics.com/about_us/default.aspx, (Erişim: 04.04.2014)
- Fröbel, F., Heinrichs, J., Kreye, O., (1982), **Uluslararası Yeni İşbölümü ve Serbest Bölgeler**, Birinci Baskı, Çeviren: Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul
- Fortunati, L., (2007), "Immaterial Labor and Its Machinazation", **Ephemera**, Volume 7(1), pp 139-157, <http://www.ephemerajournal.org/sites/default/files/7-1fortunati.pdf>, (Erişim: 08.02.2012)
- Fuchs, C., (2013), "Theorising and analysing digital labour: From global value chains to modes of production", *The Political Economy of Communication*, Vol 1, No 2, pp. 3-27, <http://polecom.org/index.php/polecom/article/view/19/175> (Erişim: 20.02.2014)
- Fuchs, C., (2002), "Software Engineering and the Production of Surplus Value", **Cultural Logic**,<http://clogic.eserver.org/2002/fuchs.html>, (Erişim: 01.11.2012)
- Fulcher J., Scott, J., (1999), **Sociology**, 1st Edition, Oxford, Oxford University Press

- Gill, R., Pratt, A., (2008), "Precarity and Cultural Work In the Social Factory? Immaterial Labour, Precariousness and Cultural Work", **Theory, Culture & Society**, Volume 25, pp. 1-30, http://orgnets.cn/wp-content/uploads/2009/02/257_8-pratt-gill.pdf (22.06.2010)
- Gorz, A., (2011), **Maddesiz (Bilgi Değer ve Sermaye)**, Çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul
- ..., (2014), "Halk Tüketemiyor, Dışarıdan Para Gelmiyor: Üçüncü Çeyrekte Yüzde 1,7 Büyüme", <http://www.sendika.org/2014/12/halk-tuketemiyor-disaridan-para-gelmiyor-ucuncu-ceyrekte-yuzde-17-buyume/>, (Erişim: 10.12.2014)
- ..., (2016), "Windows 10 Artık Ücretli Olacak", <http://www.habercisiz.com/teknoloji/windows-10-artik-ucretli-olacak-h22130.html>, (Erişim: 24.06.2016)
- Hardt, M., (1999), "Affective Labor", **Boundary 2**, Vol. 26, No. 2, pp 89-100, <http://www.sv.uio.no/sai/english/research/projects/anthropos-and-the-material/Intranet/economic-practices/reading-group/texts/hardt-affective-labor.pdf>, (Erişim: 18.03.2012)
- Hardt, M., (2011), "Marx Reloaded" <http://www.youtube.com/watch?v=cHgvxjMwiH0>, (Erişim: 04.09.2014)
- Hardt, M., and Negri, A., (2000), **Empire**, Harvard College
- Hardt, M., ve Negri, A., (2008), **İmparatorluk**, Çeviren: Abdullah Yılmaz, Altıncı Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul
- Hardt, M., Negri, A., (2011), **Çokluk İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi**, Çev. Barış Yıldırım, Ayrıntı Yayınları İstanbul
- Hardt, M., (2014), "Çokluk Örgütlenmek Zorunda", **Mesele Dergisi**, <http://meseledergisi.com/2014/06/michael-hardt-cokluk-orgutlenmek-zorunda/>, (Erişim: 05.09.2014)
- Harvie, D., (2005), "All Labour Produces Value For Capital And We All Struggle Against Value", **The Commoner**, No. 10, Spring/Summer 2005, s. 132-172, <http://www.commoner.org.uk/10harvie.pdf> (Erişim: 03.10.2012)
- Hesmondhalgh, D., and Baker, S., (2008), "Creative Work and Emotional Labour in Television Industry", **Theory, Culture & Society**, Vol. 25(7-8), pp. 97-118, <http://tcs.sagepub.com/content/25/7-8/97>, (02.06.2011)
- Holloway, J., (2011), "Chapter 8-The Critical-Revolutionary Subject", <https://libcom.org/library/chapter-8-critical-revolutionary-subject>, (Erişim: 28.09.2011)

- Huws, U., (2001), "The Making of a Cybertariat", **Socialist Register**,
<https://jps.library.utoronto.ca/index.php/srv/article/viewFile/5753/2649>,
 (Erişim: 20.10.2014)
- ..., (2009), ICT sector definition based on NACE rev. 2 classification
[http://www.czso.cz/eng/redakce.nsf/i/ict_sector_list_of_principal_economic_activities_nace_rev_1_1_and_nace_rev_2/\\$File/01_ict_sector_list_of_principal_economic_activities.pdf](http://www.czso.cz/eng/redakce.nsf/i/ict_sector_list_of_principal_economic_activities_nace_rev_1_1_and_nace_rev_2/$File/01_ict_sector_list_of_principal_economic_activities.pdf), (Erişim: 26.10.2014)
- İGEME, (2010), "Information and Communication Technologies (ICT) Sector in Turkey", <http://blog.tcp.gov.tr/index.php/2011/02/information-and-communication-technologies-ict-sector-in-turkey/>, (Erişim: 06.04.2014)
- İGEME, (2014), "Information and Communication Technology", <http://www.invest.gov.tr/en-US/infocenter/publications/Documents/ICT.INDUSTRY.pdf>, (Erişim: 17.06.2014)
- Illas, E., (2011), "Sketches of Contemporary Labor", **Discourse**, Vol. 33.1, Winter 2011, s. 55-74,
<http://muse.jhu.edu/login?auth=0&type=summary&url=/journals/discourse/v033/33.1.illas.html> (Erişim: 29.04.2012)
- ILO, (2007), "The production of electronic components for the IT industries: Changing labour force requirements in a global economy", International Labour Office, Geneva, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---sector/documents/meetingdocument/wcms_161665.pdf, (Erişim: 20.02.2014)
- ILO, (2012), "International Standard Classification of Occupations: ISCO-08", First Edition, Geneva, Switzerland, <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/B30EE525-22DB-4C1B-B8D5-6D12934AF00A/0/isco08.pdf>, (Erişim: 29.10.2014)
- Izquierdo, S., C., (2006), "A Value -Oriented Distinction Between Productive and Unproductive Labour", **Capital and Class**, No. 90, s. 37-62
- Jeffries, S., (2012), "Why Marxism is on the rise again?",
<http://www.theguardian.com/world/2012/jul/04/the-return-of-marxism>,
 (Erişim: 13.12.2014)
- Kalik, M., (2013), "The Concept of Revolutionary Subject in Marcuse's Thought",
<http://www.wseas.us/e-library/conferences/2013/Chania/AEBDb/AEBDb-26.pdf>, (Erişim: 14.07.2014)

- Kalkınma Bakanlığı, (2014), "2014-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı (Taslak)",
http://akgul.bilkent.edu.tr/btstrateji/20142018_bilgi_toplumu_stratejisi_ve_eylem_plani_taslagi.pdf, (Erişim: 01.08.2014)
- Karahanoğulları, Y., (2008), "Marx'ta Üretken Emek Kategorisi ve 1988-2006 Dönemi Türkiye Ekonomisi İçin Ampirik Bulgular", **SBF Dergisi**, Cilt 63, Sayı 2, s. 118-141
- Karahanoğulları, Y., Tonak, A., (2009), "Türkiye'de Üretken Olmayan İşçiler Sömürülmüyorlar mı?", **Toplum ve Hekim**, Mart-Nisan, 1 Cilt, Sayı 2
- Katznelson, I., (2012), "İşçi Sınıfı Oluşumu: Vakaları ve Karşılaştırmaları Kurgulamak", **İşçi Sınıfı Oluşumu**, Editörler: Ira Katznelson ve Aristide R. Zolberg, Çeviren: Reşide Adal Dünder ve diğerleri, ss. 13-49, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara
- Kennedy, P., (2010), "The Knowledge Economy and Labour Power in Late Capitalism", **Critical Sociology**, No. 36(6), pp. 821-836,
<http://crs.sagepub.com/content/36/6/821> (Erişim: 25.09.2012)
- Lazzarato, M., (1996), "Immaterial Labour",
<http://www.generationonline.org/c/fcimmateriallabour3.htm>, (Erişim: 07.06.2010)
- Leadbeater, D., (1985), "The Consistency of Marx's Categories of Productive and Unproductive Labour", **History of Political Economy**, Vol. 17, No. 4, s. 591-617, <http://hope.dukejournals.org/content/17/4/591.full.pdf+html>, (Erişim: 30.10.2012)
- Lemke, T., (2013), **Biyopolitika**, Çeviren: Utku Özmakas, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul
- Lenin, V.I., (1998), **Ne Yapmalı?**, Beşinci Baskı, Çeviren: Muzaffer Erdost, Sol Yayınları, Ankara
- Lukács, G., (2006), **Tarih ve Sınıf Bilinci**, 1. Baskı, Çeviri: Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul
- Luke, T., W., (2006), "Material Concerns about Immaterial and Democracy in Multitude", **Political Theory**, pp. 365-371,
<http://ptx.sagepub.com/content/34/3/365.citation>, (Erişim: 02.06.2011)
- Lüthje, B., et. al., (2013), **From Silicon Valley To Shenzhen**, Rowman & Littlefield, Lanham, Maryland
- Mackenthun, G., (2009), "Vor 40 Jahren wurde der Student Benno Ohnesorg in Berlin erschossen", <http://psychondo.de/lect/apozeit.pdf>, (Erişim: 09.12.2014)

- Mandel, E., (2011), **Marksizme Giriş**, Çeviren: Ohna Dilber ve diğerleri, Yazın Yayıncılık, 5. Baskı, İstanbul
- Mandel, E., (2013), **Geç Kapitalizm**, Çeviri: Candan Badem, 2. Baskı, Versus Kitap, İstanbul
- Marcuse, H., (2010), **Tek Boyutlu İnsan İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler**, Dördüncü Basım, Çeviren: Aziz Yardımlı, İdea Yayın Evi, İstanbul
- Marx, K., Engels, F., (1996), **Seçme Yazışmalar 2**, Çev. Yurdakul Fincancı, Ankara
- Marx, K., Engels, F., (1998), **Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri**, 4. Baskı, Çeviren: Muzaffer Erdost, Sol Yayınları, Ankara
- Marx, K., Engels, F., (1999), **Alman İdeolojisi [Feuerbach]**, 4. Baskı, Sol Yayınları, Ankara
- Marx, K., (2000a), **Kapital I. Cilt**, Çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, Ankara
- Marx, K., (2000b), **Yabancılaşma**, Çeviren: Kenan Somer ve diğerleri, Derleyen: Barışta Erdost, Sol Yayınları, Ankara
- Marx, K., Engels, F., (2002), **Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i**, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara
- Marx, K. (2003), **Kapital II. Cilt**, Çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, Ankara
- Marx, K., (2012a), **Kapital I. Cilt**, 3. Baskı, Çeviren: Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Kitap, Ankara
- Marx, K., (2012b), **Kapital II. Cilt**, 1. Baskı, Çeviren: Mehmet Selik, Yordam Kitap, İstanbul
- Marx, K., (2012c), **Grundrisse Ekonomi Politiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma**, 2. Baskı, Çeviren: Sevan Nişanyan, Birikim Yayınları, İstanbul
- Marx, K., (2013a), **Artı-Değer Teorileri Birinci Kitap**, Çeviren: Yurdakul Fincancı, İkinci Baskı, Sol Yayınları, Ankara
- Marx, K., (2013b), **1844 El Yazmaları**, Çeviren: Murat Belge, Birikim Yayınları, İstanbul
- Marx, K., (1861-3), **Theories of Surplus Value, Addenda**, <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1863/theories-surplus-value/add1.htm#s12h> (Erişim: 21.11.2012)

- MEB, (2012), "Fatih Projesi", <http://fatihprojesi.meb.gov.tr/tr/icerikincele.php?id=6>, (Erişim: 02.08.2014)
- Meiksins, P., (1981), "Productive and Unproductive Labor and Marx's Theory of Class", **Review of Radical Political Economics**, October 1981, Vol. 13, No. 3, s. 32-42, <http://rrp.sagepub.com/content/13/3/32.full.pdf+html>, (Erişim: 26.09.2012)
- ..., (2010), "Merakla Beklenen Savaş Oyunu Call of Duty: Black Ops Tartışmalarla Birlikte Çıktı", <http://www.haberler.com/call-of-duty-de-castro-ya-suikast-2363527-haberi/>, (Erişim: 01.04.2012)
- ..., (2014), "Mesai Dışı E-Posta Yasak", <http://bianet.org/bianet/insan-haklari/154844-mesai-disi-e-posta-yasak>, (Erişim: 27.04.2014)
- Mikkelsen, F., (1996), "Working Class Formation in Europe in Search of a Synthesis", <http://www.iisg.nl/publications/mikkelse.pdf>, (Erişim: 22.06.2010)
- Münkler, H., (2011), "Marx Reloaded" <http://www.youtube.com/watch?v=g4f90mK26ys>, (Erişim: 19.12.2014)
- Negri, A., (2003a), "Multitude or Working Class", <https://libcom.org/library/multitude-or-working-class-antonio-negri>, (Erişim: 20.10.2014)
- Negri, A., (2003b), "Toni Negri speaks. Multitude or Working Class?", <http://vimeo.com/6890234>, (Erişim: 05.09.2014)
- Negri, A., (2008), "The Labor of the Multitude and the Fabric of Biopolitics", http://www.mediationsjournal.org/toc/23_2, (Erişim: 20.10.2014)
- Negri, A., (2014), "Çokluğun Emeği ve Biyopolitikanın Dokusu", **Bilişsel Kapitalizm Eğitim ve Dijital Emek**, Editör: Mark Coté, Çeviri: Onur Kartal ss. 11-30, NotaBene Yayınları, Ankara
- Nichols, T., Suğur, N., (2005), **Global İşletme, Yerel Emek Türkiye'de İşçiler ve Modern Fabrika**, 1. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul
- OECD, (2012), "ICT Skills and Employment New Competences And Jobs For A Greener And Smarter Economoy", OECD Digital Economy Papers No.198, http://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/ict-skills-and-employment_5k994f3prlr5-en (Erişim: 10.01.2014)
- Ollman, B., (2006), **Diyaletiğin Dansı Marx'ın Yönteminde Adımlar**, Çeviren: Cenk Saraçoğlu, Birinci Basım, Yordam Kitap, İstanbul

- Özalp, E., (2012), **Teorisyeniniz Devrimciydi 21. Yüzyılda Marksizm ve Sosyalizm**, Birinci Basım, Yordam Kitap, İstanbul
- Özgün, A., (2007), "Kılçıksız Emek Yağsız Sermaye: Gayri- Maddi Emek Tartışması", **Birikim**, Sayı 217, ss. 31-45
- Özuğurlu, M., (2005), **Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi**, Halkevleri Bilimsel Yayınlar, İstanbul
- Özuğurlu, M., (2006), "Nitel Araştırma Ders Notları", A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara
- Özuğurlu, M., (2013), "Gezi Parkı Olayı'nın Politik Bağlamı", **Gezi Direnişi Üzerine Düşünceler**, Editör: Özay Göztepe, ss. 45-54, 1. Baskı, NotaBene Yayınları, Ankara
- Parthasarathy, B., (1994), "Marxist Theory of Development, the New International Division of Labor, and the Thirld World", Berkeley Planning Journal 9, pp. 109-124, <http://escholarship.org/uc/item/6d4039j5>, (Erişim: 03.03.2014)
- Peppers & Rogers Group, (2006), "Devlet Planlama Teşkilatı Bilgi Toplumu Stratejisi "Strateji Belgesi" ", <http://akgul.bilkent.edu.tr/btstrateji/BTS%20-%20Strateji%20Belgesi%20-%20Nihai.pdf>, (Erişim: 01.08.2014)
- Punch, K., F., (2005), **Sosyal Araştırmalara Giriş Nicel ve Nitel Yaklaşımlar**, Çeviren: Dursun Bayrak, H. Bader Arslan, Zeynep Akyüz, 1. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara
- Ravasi, D., ve Rindova, V., (2004), **Creating Symbolic Value: A Cultural Perspective on Production and Exchange**, <http://ssrn.com/abstract=1265021> (Erişim: 07.11.2012)
- Read, J., (2003), **The Micro-Politics of Capital Marx and the Prehistory of the Present**, State University of New York, Albany
- Saad-Filho, (2006), **Marx'ın Değeri Çağdaş Kapitalizm İçin Ekonomi Politik**, Çev. Ertan Günçiner, Yordam Kitap, İstanbul
- Sato, T., (?), **Marx's Concept of Service and the Criticism of Say's Law: The Japanese Controversy Regarding Productive and Unproductive Labour**, www.valuethory.org/files/00sato.rtf, (Erişim: 30.10.2012)
- Savran, S., Tonak, E., A., (1999), "Productive and Unproductive Labour: An Attempt at Clarification and Classification", **Capital and Class**, No. 68, s. 113-152, <http://cnc.sagepub.com/content/23/2/113> (Erişim: 08.10.2012)
- Savran, S., (2011), **Kod Adı Küreselleşme 21. Yüzyılda Emperyalizm**, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul

- Savran, S., ve E., A., Tonak (2012), "Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Açıklığa Kavuşturma ve Sınıflandırma Denemesi", **Kapital'in İzinde**, Derleyen: Nail Satlıgan, Sungur Savran, E. Ahmet Tonak, ss. 238-271
- Savran, S., (2014), "Sınıfları Haritalamak", **Marksizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri**, Birinci Basım, ss. 25-67, Yordam Kitap, İstanbul
- Schipper, I., Esther d. H., (2005), "CSR Issues in the ICT Hardware Manufacturing Sector", SOMO ICT Sector Report, Amsterdam, http://www.somo.nl/html/paginas/pdf/ICT_Sector_Report_2005_EN.pdf, (Erişim: 20.02.2014)
- Schoenberger, E., (1988), "Multinational Corporations and the New International Division of Labor: A Critical Appraisal", International Regional Science Review, Vol. 11, No. 2, pp. 105-119, <http://irx.sagepub.com/content/11/2/105.full.pdf+html> (Erişim: 20.02.2014)
- Sen, A., (2000), "Social Exclusion: Concept, Application and, Scurtyny", Asian Development Bank, Manila, Philippines
- Shaikh, A., Tonak, E., A., (2012), **Milletlerin Zenginliğinin Ölçülmesi Ulusal Hesapların Ekonomi Politikası**, Çev. Hakan Arslan, Yordam Kitap, İstanbul
- Sohn-Rethel, A., (2011), **Zihin Emegi Kol Emegi Epistemoloji Eleştirisi**, Çev. Ayşe Deniz Temiz, Metis Yayınları, İstanbul
- Sönmez, M., (2009a), "TÜİK Bölüşüm Verilerini Neden Açıklamıyor (1)", <http://www.sendika.org/2009/09/tuik-bolusum-verilerini-neden-aciklamiyor-1-mustafa-sonmez-cumhuriyet/> (Erişim: 02.08.2014)
- Sönmez, M., (2009b), "TÜİK Bölüşüm Verilerini Neden Açıklamıyor (2)", <http://www.sendika.org/2009/09/tuik-bolusum-verilerini-neden-aciklamiyor-2-mustafa-sonmez-cumhuriyet/>, (Erişim: 02.08.2014)
- Sönmez, M., (2014), "Ali Babacan'ı Kim Sevmez?", <http://mustafasonmez.net/?p=4508> (Erişim: 02.08.2014)
- Şaylan, G., (2006), **Postmodernizm**, 3. Baskı, İmge Kitabevi yayınları, Ankara
- Şeptulin, A., (2013), **Diyalektiğin Kategorileri ve Yasaları**, Çeviren: Yakup Şahan, Birinci Basım, Yordam Kitap, İstanbul
- Tanyılmaz, K., (2014), "Dünyada İşçi Sınıfı", **Marksizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri**, Birinci Basım, ss. 71-90, Yordam Kitap, İstanbul

- Taylor, J., B., (1998), **Economics**, Second Edition, Houghton Mifflin Company, Boston, New York
- ..., (2013), "The Great British Class Survey Results",
<http://www.bbc.co.uk/science/0/21970879> (Erişim: 05.04.2013)
- Therborn, G., (2012), "Class in the 21st Century", **New Left Review**78, pp. 5-29,
<http://newleftreview.org/II/78/goran-therborn-class-in-the-21st-century>,
(Erişim: 03.04.2014)
- Tonak, E., A., (2013), "İsyanın Sınıfları", **Gezi Direnişi Üzerine Düşünceler**, ss. 21-28, 1. Baskı, Derleyen: Özay Göztepe, NotaBene Yayınları, Ankara
- Tonak, E., A., (2014a), "iPhone 6'daki Sömürü Oranı",
<http://www.sendika.org/2014/11/iphone-6daki-somuru-orani-e-ahmet-tonak/>,
(Erişim: 04.12.2014)
- Tonak, E., A., (2014b), "Yahu Bu Orta Sınıf Kaç Kişi?",
<http://www.sendika.org/2014/11/yahu-bu-orta-sinif-kac-kisi-e-ahmet-tonak/>,
(Erişim: 26.11.2014)
- ..., "Top Ten Telecom Companies Of The World 2013",
<http://www.mbaskool.com/fun-corner/top-brand-lists/7573-top-10-telecom-companies-of-the-world-2013.html>, (Erişim: 19.03.2014)
- ..., "Top Ten Video Game Companies Of All Time",
<http://www.thetoptens.com/top-video-game-companies/>, (Erişim: 19.03.2014)
- Toscano, A., (2011), "Marx Reloaded"
<http://www.youtube.com/watch?v=cHgVxjMWiH0>, (Erişim: 03.07.2016)
- Trott, B., (2007), "Immaterial Labour and World Order: An Evaluation of a Thesis",
<http://www.ephemeraweb.org/journal/7-1/7-1trott.pdf>, (Erişim: 22.06.2010)
- Turan, İ., M., (2013), **Büyümüş Marksizm**, Ütopya Yayınevi, Ankara
- Turchetto, M., (2014), "'Kitlel İşçi'den 'İmparatorluk'a: İtalyan *Operaismo*'sunun Şaşırtıcı Yörüngesi", **Çağdaş Marksizm İçin Eleştirel Klavuz**, Hazırlayanlar: Jacques Bidet ve Stathis Kouvelakis, Çeviren: Şükrü Alpagut, ss.274-295, Yordam Kitap, İstanbul
- TÜBİTAK, (2004), "Ulusal Bilim ve Teknoloji Politikaları 2003-2023 Strateji Belgesi",
http://www.tubitak.gov.tr/tubitak_content_files/vizyon2023/Vizyon2023_Strateji_Belgesi.pdf, (Erişim: 01.08.2014)

- TÜİK, "Gelir Yöntemi ile GSYH",
<http://tuikapp.tuik.gov.tr/ulusalhesapapp/ulusalhesap.zul?tur=4>, (Erişim: 02.08.2014)
- Türkoğlu, Y., (2010), "ICT Sector in Turkey",
<http://www.economy.gov.tr/upload/sectoralreports/ICT%20Sector.pdf>,
(Erişim: 06.04.2014)
- Tsianos, V., Papadopoulos, D., (2006), "Precarity: A Savage Journey to the Heart of Embodied Capitalism",
<http://eipcp.net/transversal/1106/tsianospapadopoulos/en>, (Erişim: 21.03.2013)
- United Nations, (2008), "International Standard Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC), Revision 4", Statistical Papers Series No. 4, United Nations Publication, New York,
http://unstats.un.org/unsd/publication/seriesM/seriesm_4rev4e.pdf (Erişim: 15.03.2014)
- UNIDO, (2013), "Industrial Development Report 2013 Sustaining Employment Growth: The Role of Manufacturing and Structural Change", United Nations Industrial Development Organization,
http://www.unido.org/fileadmin/user_media/Research_and_Statistics/UNIDO_IDR_2013_main_report.pdf, (Erişim: 19.02.2014)
- US Commercial Services (2012), "ICT Market in Turkey 2012: Opportunities for US Exporters",
http://export.gov/italy/static/ICT%20Market%20In%20Turkey%202012_Latest_eg_it_052547.pdf, (Erişim: 06.04.2014)
- Virno, P., (2013), **Çokluğun Grameri**, 1. Basım, Çeviren: Volkan Kocagül, Münevver Çelik, Otonom, İstanbul
- Wainwright, J., "Critique of Hardt and Negri Commonwealth"
<http://geography.osu.edu/faculty/jwainwright/publications/Wainwright%202011%20critique%20of%20Hardt%20&%20Negri%20Commonwealth.pdf>,
(Erişim: 25.04.2012)
- Weber, S., (2005), "The Political Economy of Open Source Software and Why It Matters", **Digital Formations IT and New Architectures in the Global Realm**, Edited by Robert Latham and Saskia Sassen, pp. 178-211, Princeton University Press, New Jersey
- Weeks, K., "Life Within Against Work: Affective Labor, Feminist Critique, and Post-Fordist Politics",
<http://www.english.ufl.edu/mrg/readings/Weeks,%20Life%20Within%20and%20Against%20Work.pdf>, (Erişim: 20.10.2014)

West, D., (1998), **Kıta Avrupası Felsefesine Giriş** Rousseau, Kant, Hegel'den Foucault ve Derrida'ya, Birinci Basım, Çeviren: Ahmet Cevizci, Paradigma Yayınları, İstanbul

..., (2014), "Windows 7 Kullananlara Kötü Haber"<http://www.hurriyet.com.tr/teknoloji/27278506.asp>, (Erişim: 29.09.2014)

Witthof, N., D., (2004), **Siber Marx Yüksek Teknoloji Çağında Sınıf Mücadelesi**, Çeviren: Ali Çakıroğlu, Aykırı Yayıncılık, İstanbul

Wright, O., E., (1980), "Class and Occupation", **Theory and Society**, vol. 9, No. 1, Special Issue on Work and the Working Class, <http://www.jstor.org/stable/656826>, (Erişim: 02.02.2013)

Wood, E., M., (2014), **Sermaye İmparatorluğu**, Birinci Basım, Yordam Kitap, İstanbul

Wright, O., E., (2003), "Social Class", <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/Social%20Class%20--%20Sage.pdf> (Erişim: 02.10.2011)

Wright, S., (2005), "Reality Check: Are We Living In An Immaterial World?" <http://www.metamute.org/en/node/5594>, (Erişim: 02.07.2011)

YASED, (2012), "Information and Communication Technologies on the Road to 2023", http://research.sabanciuniv.edu/23989/1/YASED_Deloitte_2023_ict_on_the_road_to_2023_targets.pdf, (Erişim: 06.04.2014)

Yeldan, E., (2013), **Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi Bölüşüm, Birikim ve Büyüme**, 13. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul

Yeldan, E., (2014a), "OECD'nin Türkiye Ekonomisi İçin 2014 Değerlendirmeleri", http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/97791/OECD_nin_Turkiye_Ekonomisi_icin_2014_Degerlendirmeleri.html# (Erişim: 25.07.2014)

Yeldan, E., (2014b), "Küresel Ekonomi: 50 Yıl Sonra", http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/99939/Kuresel_Ekonomi_50_Yil_Sonra.html, (Erişim: 30.07.2014)

Yıldırım, A., Şimşek, H., (2011), **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, 8. Basım, Seçkin Yayıncılık, Ankara

Yıldızolu, E., (2007), "Nisan Eylemleri ve "Orta Sınıfın" Yeni Halleri", <http://www.sendika.org/2007/05/nisan-eylemleri-ve-orta-sinifin-yeni-halleri-ergin-yildizoglu-cumhuriyet/>, (Erişim: 14.12.2014)

Yıldızoğlu, E., (2011), “ '(Yeni) Orta Sınıf Proletarya' Kavramı Üzerine Kimi Düşünceler”, **Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri I**, Editörler: Bürkev, Y., Elgür, E., V., Özdek, Y., Özügürlü, M., Nota Bene Yayınları, I. Baskı, Ankara

Yıldızoğlu, E., (2013), "Gezi "Olayı"nın Sınıfı", **Gezi Direnişi Üzerine Düşünceler**, ss. 55-66, 1. Baskı, Derleyen: Özey Göztepe, NotaBene Yayınları, Ankara

Yurtsever, H., (2011), **Kapitalizmin Sınırları ve Toplumsal Proletarya**, Yordam Kitap, İstanbul

..., "Yıllık Bileşik Büyüme Oranı (CAGR) Hesaplama",
<http://hesaplabakalim.com/yillik-bilesik-buyume-orani-cagr-hesaplama>,
(Erişim: 29.07.2014)

Yücesan-Özdemir (2014), **İnatçı Köstebek Çağrı Merkezlerinde Gençlik, Sınıf ve Direniş**, 1. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul

Žižek, S., (2011), "Marx Reloaded"
<http://www.youtube.com/watch?v=cHgVxjMWiH0>, (Erişim: 10.10.2014)

ÖZET

Bu çalışma, gayri-maddi emek tartışması ekseninde BİT sektöründe gayri-maddi üretim süreçlerinde konumlanmış emekçilerin toplumsal mücadeleler alanında öncü bir rol üstlenebilme kapasitesini keşfetmeyi hedeflemektedir. Bunun için gayri-maddi emek kavramının niteliklerinin anlaşılması önemsenerek, ilgili yazın taranmıştır. İlgili yazının taranması ve çözümlemeler gayri-maddi emek tartışması ve kapitalist üretim tarzı merkeze alınarak gerçekleştirilmiştir. Kuramsal tartışmaları takiben dünya ve Türkiye'de BİT sektörünün kapitalist üretim tarzı açısından taşıdığı anlama odaklanılmıştır. Türkiye'deki BİT sektörü içinde gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerle Ankara'da yürütülen görüşmelerin ekseninde, gayri-maddi emeğin, işçi sınıfı içindeki konumuna ve toplumsal mücadeleler alanında rol üstlenebilmesi için sınıfsal pozisyon alışının olanaklarına değinilmiştir. Anahtar Kelimeler: Gayri-Maddi Emek, Kapitalist Üretim Tarzı, Bilişim ve İletişim Teknolojileri

ABSTRACT

This study aims to understand to what extent the labourers who are located in the immaterial production processes of the ICT sector, can hold an emancipatory subject role in social struggles. To this end the related literature was reviewed to comprehend the concept of immaterial labour. The literature reviews and the analyses revolve around the concepts, immaterial labour and capitalist mode of production. Following the theoretical debates, the writer focused on the meaning of the ICT sector with respect to the capitalist mode of production both in the world and in Turkey. Within the scope of the present case study conducted with the labourers in the immaterial production processes of the ICT sector in Ankara, the location of immaterial labour and the class position's possibilities of holding an emancipatory subject role were the subjects of inquiry, as well.

Key Words: Immaterial Labour, Capitalist Mode of Production, Information and Communication Technologies

EKLER

Ek 1: Saha Çalışması Soru Formu

Aşağıdaki sorular, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabildim Dalında yürütülmekte olan “Maddi, Gayri-Maddi Emek Bağlamında Türkiye’de İşçi Sınıfının Oluşumu: Bilişim Sektörü Örneği” başlıklı doktora tezi kapsamında bilimsel bir amaçla hazırlanmıştır.

Çalışmada kimliğiniz asla ifşa edilmeyecektir. Sizi tanımlamak amacıyla, “Görüşülen Kişi A”, “Görüşülen Kişi B” şeklinde ifadeler veya takma isimler kullanılacaktır. Vereceğiniz yanıtlar hiçbir şekilde bilimsel amaç dışında kullanılmayacak, yapılacak ses kaydı üçüncü şahıslarla paylaşılmayacaktır.

Vereceğiniz yanıtların deşifre edilmiş (metne dökülmüş) halinden söz konusu bilimsel çalışmaya katkı sağlayacak bir şekilde yararlanılacaktır. Size yöneltilen soruların içinde, yanıtlamak istemediğiniz bir soruyla karşılaşmanız halinde, bu soruya yanıt vermek istemediğinizi belirtmeniz yeterlidir. Diğer yandan, karşılaşacağınız herhangi bir soruya daha ayrıntılı yanıtlar vermek istediğinizde de, bu isteğinizi belirtip açıklamanızı zenginleştirebilirsiniz.

Görüşmeye başlamadan önce soruların neler olduğu hakkında fikir edinmeniz, sorulara nasıl yanıt vereceğinizi düşünmeniz ve görüşmeciye sormak istedikleriniz için belirli bir süreniz olacaktır. Kendinizi hazır hissettiğinizde sorular sırasıyla size yöneltilmeye başlanacaktır.

Vereceğiniz yanıtlar doğrultusunda, soru formunda olmayan soruların size yöneltilme olasılığı veya soru formunda yer alan soruların sorulmama olasılığı da bulunmaktadır.

Hazırsanız görüşmeye başlayabiliriz.

Toplumsal Köken/Toplumsallaşma

- 1) Kendinizden bahseder misiniz?
- 2) Çocukluk ve gençlik döneminize ilişkin neler söyleyebilirsiniz?
- 3) Çocukluk ve gençlik döneminizi nasıl bir çevrede geçirdiğinizi kısaca açıklayabilir misiniz?
- 4) Bu çevrenin bireyci veya toplumcu olup olmadığına ilişkin neler söyleyebilirsiniz?
- 5) Anne ve babanızın eğitim ve çalışma yaşamı geçmişine ilişkin neler söyleyebilirsiniz?

Medeni Durum ve Çalışma Yaşamı İlişkisi

- 6) Eğer evliyseniz eşinizin eğitim ve çalışma yaşamı geçmişinden söz eder misiniz?
- 7) Eşinizin ailesinin eğitim ve çalışma yaşamı geçmişine ilişkin bir şeyler söyleyebilirsiniz?

(Geçmiş) İşçilik/Çalışma Deneyimleri ve Eğitim-İşçilik İlişkisi

- 8) Geçmişten günümüze çalışma deneyimlerinizden söz eder misiniz?

- 9) Yaptığınız bir iş karşılığı kazandığınız ilk gelir ne zamandı ve o an neler hissettiniz kısaca açıklayabilir misiniz?
- 10) Almış olduğunuz mesleki ve teknik eğitimle uyumsuz işçilik deneyimleriniz olup olmadığından ve bu durumun ayrıntılarından söz eder misiniz?
- 11) Sizce aldığınız eğitimle uyumsuz çalışma deneyimleri yaşamamanızın gerekçeleri nelerdir, kısaca bunlardan bahseder misiniz?
- 12) Hiç işsiz kaldınız mı? Eğer kaldıysanız bu zaman diliminde yaşadıklarınızı ve hissettiklerinizi kısaca açıklar mısınız?
- 13) İşsiz dönemde yaşamınızı nasıl sürdürdünüz?

Güncel İşçilik/Çalışma Deneyimi

- 14) Şu an çalıştığınız işin çalışma süresi, görev tanımı, işin ne amaçla yapıldığı gibi genel niteliklerinden bahseder misiniz?
- 15) Şu anda çalıştığınız işyerinde yaptığınız işin teknik niteliklerinden ve işyerinde yürütülen diğer işlerle etkileşiminden söz eder misiniz? Ürettiğiniz mal veya hizmeti kim için hangi amaçla üretiyorsunuz?
- 16) Yaptığınız işin ekonomik işleyiş açısından önemine kısaca değinir misiniz?
- 17) Genel olarak mesleğiniz, özel olarak şu anda çalıştığınız işin yurtdışı ve yurtiçi ile bağlantısına ilişkin neler söyleyebilirsiniz?
- 18) Yaptığınız işin ve bu işi yapan işgücünün birden bire ortadan kalktığını varsayalım. Bu durum ekonomi üzerinde ne gibi etkiler doğurur?
- 19) Mesleğinize yönelik iş olanakları kamu sektörü veya özel sektörden hangisinde daha fazla, gerekçeleriyle açıklayabilir misiniz?
- 20) Sizce yaptığınız işin veya sahip olduğunuz mesleğin topluma/insanlığa ne gibi olumlu veya olumsuz getirileri bulunmakta, kısaca değerlendirir misiniz?
- 21) Şu an yaptığınız iş karşılığı elde ettiğiniz gelir sizin ve sizin gelirinize gereksinim duyan yakınlarınızın yaşamını sürdürmesinde ne derece yeterli? Buna ilişkin görüşlerinizi açıklayabilir misiniz?
- 22) Şu anda çalıştığınız işte, sorumluluğunuz dışında kalan işlerle ilgilenmek zorunda kalıyor musunuz? Eğer kalıyorsanız bu duruma ilişkin görüşlerinizden söz eder misiniz?
- 23) Fazla çalışma durumunuz nedir, ayrıntılarından söz edebilir misiniz?
- 24) İşyeri dışında işle ilgileniyor musunuz? İlgileniyorsanız bu bir gereklilikten mi yoksa bir tercihten mi kaynaklanıyor? Bu konuya ilişkin görüşleriniz nelerdir?
- 25) İlerisi için şu an çalıştığınız işinize ve/veya mesleğinize devam etmeyi öngörüyor musunuz?

Çalışma Yaşamında Karşılaşılan Sorunlar

- 26) Şimdiye kadar çalışma yaşamında bir sorunla veya çeşit sorunlarla karşılaştınız mı? Eğer karşılaştıysanız bunların neler olduğundan söz eder misiniz?

- 27) Karşılaştığınız sorunlara ilişkin tepkileriniz ne yönde oluyor? Bu sorunun çözümü için ne gibi adımlar atıyorsunuz?
- 28) İş/proje arkadaşlarınızla iletişiminizden, diyalogunuzdan söz eder misiniz?
- 29) Çalışma yaşamına ilişkin herhangi bir sorunla veya bir hak ihlaliyle karşılaşmanız halinde bunları bireysel mi yoksa toplu bir şekilde mi çözmeyi tercih edersiniz? Tercih ettiğiniz çözüm şeklini gerekçesiyle beraber açıklayabilir misiniz?

Genel Anlamda Örgütlenmeye İlişkin Bakış Açısı

- 30) Herhangi bir dernek, meslek kuruluşu, oda veya sendika üyeliğiniz var mı? Varsa hangilerine üyeliğiniz olduğunu belirtebilir misiniz?
- 31) Söz konusu yapılanmalara üye olma gerekçenizi veya gerekçelerinizi kısaca açıklayabilir misiniz? /Söz konusu yapılanmalara üye olmama gerekçenizi veya gerekçelerinizi kısaca açıklayabilir misiniz?

Toplumsal Mücadeleler Alanına Olan İlgi

- 32) "İşçi" kelimesi size neyi çağırıştırıyor?
- 33) "Sınıf" kelimesi sizin için ne ifade ediyor?
- 34) "İşçi sınıfı" kavramına ilişkin kısa bir değerlendirme yapma şansınız var mı?
- 35) "Orta sınıf" kavramı size ne ifade ediyor?
- 36) "Sermaye sınıfı"/"burjuvazi" kavramlarına ilişkin ne düşündüğünüzü belirtebilir misiniz?
- 37) Çalışma yaşamında kendinizi memur, uzman, yönetici, işçi vb ifadelerden hangisiyle tanımlarsınız? Kendinizi tanımlamak için kullandığınız ifadeyi neden seçtiğinizi kısaca açıklar mısınız?
- 38) "Toplumsal mücadeleler" ifadesinin sizin açınızdan ne anlama geldiğini birkaç cümleyle açıklar mısınız?
- 39) Şimdiye kadar herhangi bir toplumsal mücadeleye fiili olarak katıldınız mı? Eğer katıldıysanız katılımınızın gerekçesi veya gerekçelerinden bahsedebilir misiniz?

Gündelik Siyasal Gelişmeler ve Siyasete Olan İlgi

- 40) Ülke gündemine ilişkin gelişmeleri takip ediyor musunuz?
- 41) Takip ediyorsanız hangi iletişim araçlarını ağırlıklı olarak kullanıyorsunuz (televizyon, internet, gazete, dergi vb.)?
- 42) Sosyal medya kullanım durumunuz nedir, eğer kullanıyorsanız ne sıklıkla ve hangi amaçla kullandığınızı kısaca açıklar mısınız?
- 43) Siyasetin yaşamınızdaki yerini birkaç cümleyle açıklayabilir misiniz?
- 44) Siyaseten kendinizi siyasi yelpazenin neresinde konumlandırıyorsunuz? (Muhafazakar, sosyal demokrat, sosyalist, sağcı, solcu, vb.)

Boş Zaman Değerlendirme Biçimi

- 45) Boş zamanın sizin açınızdan anlamını söyleyebilir misiniz?
- 46) Boş zamanlarınızı nasıl değerlendiriyorsunuz?

47) Boş zamanlarınızı geçirdiğiniz mekanlardan ve toplumsal çevreden kısaca bahseder misiniz?

48) Bundan sonraki yaşamınıza ilişkin hedeflerinizden kısaca söz eder misiniz?

Zaman ayırıp soruları yanıtladığınız için teşekkürler...

Ek-2: Görüşmeci Tablosu

YANITLAYICININ TAKMA ADI	CİNSİYET KADIN (K) ERKEK (E)	DOĞUM YILI	EĞİTİM DURUMU	ALMIŞ OLDUĞU MESLEKİ EĞİTİM	GÖRÜŞME TÜRÜ: SES KAYDI (S) NOT ALMA (N)
ADEM	E	1988	YÜKSEK LİSANS ÖĞRENCİ	BİLGİSAYAR MÜHENDİSLİĞİ	S
ALPERCAN	E	1982	LİSANS	ÇİZGİ FİLM, ANİMASYON	S
ALİ MEHMET	E	1985	YÜKSEK LİSANS ÖĞRENCİ	BİLGİSAYAR MÜHENDİSLİĞİ	S
AYTEK	E	1989	LİSANS ÖĞRENCİ	BİLGİSAYAR MÜHENDİSLİĞİ	S
BAŞAK	K	1982	LİSANS	BİLGİSAYAR MÜHENDİSLİĞİ	S
DİDEM	K	1989	YÜKSEK LİSANS ÖĞRENCİ	BİLGİSAYAR MÜHENDİSLİĞİ	S
ELA	K	1986	LİSANS	BİLGİSAYAR MÜHENDİSİ	S
EMİR	E	1984	LİSANS	KİMYA MÜHENDİSLİĞİ	S
ESRA	K	1988	YÜKSEK LİSANS ÖĞRENCİ	BİLGİSAYAR MÜHENDİSİ	S
EVREN	E	1982	LİSANS	BİLGİSAYAR TEKNOLOJİSİ VE BİLİŞİM SİSTEMLERİ	S
GÜLŞEN	K	1987	LİSANS	BİLGİSAYAR MÜHENDİSLİĞİ	S
KORKUT	E	1987	LİSANS	ELEKTRİK ELEKTRONİK MÜHENDİSLİĞİ	S
KURTHAN	E	1985	LİSANS	BİLGİSAYAR MÜHENDİSLİĞİ	S
MEHMET	E	1986	LİSANS	BİLGİSAYAR MÜHENDİSLİĞİ	S
MELİKE	K	1988	LİSANS	BİLGİSAYAR ÖĞRETMENLİĞİ	S
MELİS	K	1987	LİSANS	BİLGİSAYAR TEKNOLOJİSİ VE BİLİŞİM SİSTEMLERİ	S
METE	E	1982	LİSANS	BİLGİSAYAR TEKNOLOJİSİ VE BİLİŞİM SİSTEMLERİ	S

MURATHAN	E	1988	LİSANS	BİLGİSAYAR ÖĞRETMENLİĞİ	S
ORHAN	E	1982	LİSANS	BİLGİSAYAR TEKNOLOJİSİ VE BİLİŞİM SİSTEMLERİ	N
ORKUN	E	1988	LİSANS	BİLGİSAYAR MÜHENDİSLİĞİ	S
OSMAN	E	1982	LİSANS	İSTATİSTİK	S
ÖMER	E	1980	LİSANS	ELEKTRİK ELEKTRONİK MÜHENDİSLİĞİ	S
ÖZGÜR	E	1987	LİSANS	BİLGİSAYAR MÜHENDİSLİĞİ	S
SARP	E	1989	YÜKSEK LİSANS ÖĞRENCİ	BİLGİSAYAR MÜHENDİSLİĞİ	S
SERKAN	E	1981	YÜKSEK LİSANS	BİLGİSAYAR MÜHENDİSLİĞİ	S
TAHSİN	E	1978	LİSANS	ELEKTRİK ELEKTRONİK MÜHENDİSLİĞİ	S
ÜNAL	E	1987	LİSANS	BİLGİSAYAR MÜHENDİSLİĞİ	S
YEŞİM	K	1979	LİSANS	GRAFİK TASARIM	S
ZEREN	K	1987	YÜKSEK LİSANS ÖĞRENCİ	YÖNETİM BİLİŞİM SİSTEMLERİ	S